МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ,
ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV–XVIII СТ.

ФЕРНАН БРОДЕЛЬ

ІГРИ ОБМІНУ

ОСНОВИ

Фернан БРОДЕЛЬ

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV – XVIII ст.

2

Ω ОСНОВИ

Фернан БРОДЕЛЬ

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV – XVIII ст.

Том 2

Fernand BRAUDEL

CIVILISATION MATÉRIELLE, ÉCONOMIE ET CAPITALISME, XVe – XVIIIe SIÈCLE

Tome 2

LES JEUX DE l'ÈCHANGE

Фернан БРОДЕЛЬ

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV — XVIII ст.

Том 2

ІГРИ ОБМІНУ

Переклав з французької
Григорій Філіпчук

Київ
ОСНОВИ
1997

ББК 63.3(0)
Б88

Фернан Бродель (1902—1986) — один із найвідоміших французьких істориків повоєнного часу. Метод його досліджень історії Західної Європи полягає в розгляді деталей матеріальної бази людського життя — оселі, харчів, одягу, техніки, грошей та інших чинників. У другому томі автор досліджує величезний світ економічних комунікацій та торгівлі, зіставляє два шари економічного життя — ринкової економіки та капіталізму, виявляє точки їхнього зіткнення, визначає міру автономності та характер протиборства тощо.

Книжка розрахована на фахівців та широке коло читачів.

**Видання здійснено за підтримки
Видавництва Центрально-Європейського університету**

This book was published with the support of the CEU Press

Ліцензію на українське видання
придбано за сприяння Посольства Франції в Україні
та Міністерства Закордонних Справ Франції

ISBN 966-500-215-5

П'єрові Гурру на знак подвійної пошани до нього

ПЕРЕДМОВА

Якби все було так просто, то я сказав би, що цей том досліджує «поверхи», які лежать безпосередньо над першим — поверхом матеріального життя, про що йшлося в попередньому томі,— а саме: економічне життя, а над ним — діяльність капіталізму. Такий образ будинку з кількох поверхів досить добре передає реальний стан речей, хоч він і виходить за межі їхнього конкретного значення.

Між «матеріальним життям» (у розумінні найелементарнішої економіки) та економічним життям лежить поверхня їхніх контактів; це не суцільна площина, контакт матеріалізується в тисячах непомітних точок — ринках, ремісничих майстернях, крамницях... Такі точки є водночас і точками розриву: по один бік лежить економічне життя з його обмінами, грішми, з його вузловими точками та засобами вищого рівня — торговими містами, біржами і ярмарками, по другий — «матеріальне життя», не-економіка, що живе під знаком самодостатності, яка невідступно його переслідує. Економіка починається з порогового рівня *мінової вартості.*

У цьому другому томі я намагався проаналізувати всю *сукупність* механізмів обміну, починаючи з найпростішої мінової торгівлі і аж до найскладнішого капіталізму (включаючи і його). Вдавшись до, наскільки це можливо, ретельного й безстороннього опису, я спробував «схопити» закономірності та механізми, своєрідну *загальну* економічну історію (як є *загальна географія).* Або ж, якщо ви віддаєте перевагу іншій мові, збудувати *типологію,* чи *модель,* чи навіть *граматику,* здатну принаймні визначити сенс кількох ключових слів, кількох очевидних реальностей. Але без того, щоб згадана *загальна історія* претендувала на повну точність; без того, щоб пропонована *типологія* була всеохопливою, а тим більше — повною; без того, щоб *модель* якнайменшою мірою могла бути формалізована й раз і назавжди утверджена; без того, щоб *граматика* давала нам ключ до економічної мови чи мови економіки, коли припустити, що такі існують і що вони достатньою мірою залишаються одними й тими самими в часі та просторі. Одне слово, йшлося про те, аби домогтися зрозумілості, розглядаючи ті поєднання, ті форми еволюції і ті, куди менше, величезні сили, які підтримували традиційний порядок і те «інертне насильство», про яке веде мову Жан-Поль Сартр. А отже, про дослідження на зіткненні соціального, політичного та економічного кола явищ.

Щоб іти таким шляхом, не було іншого методу, крім спостереження — спостереження безугавного, що виснажує зір, крім звернення до різноманітних гуманітарних наук плюс систематичне порівняння, зіставлення досвіду, який має одну й ту саму природу, не дуже побоюючись, як би при таких необхідних зіставленнях між досить малорухомими системами їхній анахронізм не зіграв з нами поганого жарту. Це той порівняльний метод, що його найбільше рекомендував Марк Блок і яким я послуговувався згідно з концепцією тривалої протяглості. За нинішнього рівня наших знань ми маємо доступ до стількох даних, порівнюваних у часі та просторі, що складається враження, ніби не просто зіставляєш досвід, народжений з волі випадку, а майже що сам проводиш експеримент. Тож таким ось чином я й побудував книгу на півшляху між історією, первісною її натхненницею, та іншими науками про людину.

На що я раз по раз наштовхувався під час такого зіставлення моделі з підсумками спостереження, то це на вперте протистояння між нормальною та часто-густо рутинною економікою обміну (у XVIII ст. сказали б *природною*) та вищою, ускладненою економікою (її у XVIII ст. назвали б *штучною*) [1]. Я певен, що такий поділ цілком відчутний, що й *діючі сили,* і люди, їхні дії та менталітет не одні й ті самі на цих різних поверхах. Що правила ринкової економіки, які трапляються на певних рівнях і якими описує їх класична економічна наука, куди рідше діяли у своєму вигляді вільної конкуренції у верхній зоні — зоні розрахунків та спекуляцій. Там починалася «тіньова зона», пітьма, зона діяльності втаємничених, яка, я гадаю, і лежить в основі того, що можна розуміти під словом «капіта-

лізм». А цей останній — це накопичення могутності (він будує обмін на співвідношенні сили такою самою і навіть більшою мірою, ніж на взаємності потреб), це соціальний паразитизм, є він неминучим чи ні, як і багато інших явищ. Коротко кажучи, існувала ієрархія торгового світу, навіть коли — як, між іншим, у будь-якій ієрархії — горішні поверхи не могли б існувати без долішніх, на які вони спиралися. Зрештою, не забуватимемо, що під самісінькою зоною обмінів те, що я за браком влучнішого виразу назвав *матеріальним життям,* упродовж століть Старого порядку утворювало найгрубший з усіх інших шар.

Та чи вважатиме читач проблематичним — ще проблематичнішим, як це протиставлення різних поверхів економіки,— вживання мною для позначення найвищого поверху слова *капіталізм*? Цей термін — *капіталізм* — з'явився у своїй завершеній і яскраво вираженій формі трохи пізнувато — лише на початку XX ст. Безперечно, на всю його сутність наклав відбиток час його справжнього народження в період 1400—1800 рр. Та відносити його до цього періоду — чи це не буде найтяжчим з гріхів, у який тільки може впасти історик — гріхом анахронізму? Правду кажучи, це не дуже мене турбує. Історики вигадують слова, етикетки, аби заднім числом позначати свої проблеми й свої періоди: Столітня війна, Відродження, гуманізм, Реформація... Мені потрібне було особливе слово для цієї зони, яка не є справжньою ринковою економікою, а часто-густо повною її протилежністю. І надзвичайно привабливим виявилося саме слово «капіталізм». Тож чому б не взяти на озброєння це слово, що викликає стільки асоціацій, забувши про всі палкі суперечки, які воно збуджувало й збуджує ще сьогодні?

Згідно з правилами, що діють при побудові будь-якої моделі, я в цьому томі обережно просувався від простого до складного. Те, що впадає в око при першому ж погляді на економічні суспільства минулого,— це те, що звичайно називають *обігом,* або *ринковою економікою.* А отже, в перших двох розділах — «Знаряддя обміну» та «Економіка перед лицем ринків» — я заходився описувати ринки, торгівлю на рознос, крамниці, ярмарки, біржі... Зрозуміла річ, із безліччю деталей. І намагався розкрити правила обміну (якщо тільки такі є).

Наступні два розділи — «Виробництво, або Капіталізм у гостях» та «Капіталізм у себе вдома» — виходять за межі обігу, стосуються заплутаних проблем виробництва. Вони також уточнюють сенс цих прийнятих нами вирішальних у диспуті слів — *капітал, капіталіст, капіталізм,*— що було вкрай необхідно. І нарешті, вони намагаються розмістити капіталізм за секторами, така «типологія» мала виявити його межі і, отже, розкрити його природу. Тоді ж ми й підійдемо до самої вершини наших труднощів, але не до завершення нашої праці. І останній розділ — «Суспільство, або «Множина множин»,— безперечно, найнеобхідніший, він і справді намагається помістити економіку та капіталізм у загальні рамки соціальної дійсності, поза якою ніщо не може набути свого повного значення.

Але описувати, аналізувати, порівнювати, пояснювати — це означає найчастіше виходити за межі історичної оповіді, це означає нехтувати безперервний час історії або ж розривати його ніби за своєю примхою. Але ж цей час існує. І ми знову знайдемо його в третій, і останній, книзі цієї праці — «Час світу». Отже, на сторінках цього тому ми опинимося на попередньому етапі, де час у його хронологічній безперервності не витримується, а використовується як засіб при спостереженні.

Проте це аж ніяк не полегшило мого завдання. По чотири, по п'ять разів я переписував розділи, які ви прочитаєте. Я їх обговорював у Коллеж де Франс і в Практичній школі високих досліджень, писав, а відтак переписував від початку до кінця. Один з друзів Анрі Матисса, який йому позував, розповів мені, що той мав звичку по десять разів, знову й знову починати свої малюнки, день у день викидаючи їх у кошик, аби зупинитися тільки на останньому, де нарешті знаходив, як він гадав, чистоту й простоту ліній. На нещастя, я не Анрі Матисс. І я навіть не певен, що останній варіант мого тексту буде найвиразнішим, найбільше відповідає тому, що я думаю або намагаюсь думати. Щоб розрадити себе, я повторював собі вислів англійського історика Фредерика В. Мейтленда (1887 р.), який править, що «простота — не відправна точка, а мета» [2], подеколи, якщо бодай трохи поталанить, завершальний момент.

Розділ I

ЗНАРЯДДЯ ОБМІНУ

Економіка, на перший погляд,— це дві величезні зони: виробництво й споживання. У першій все починається і відновлюється, в другій усе завершується і знищується. «Суспільство,— пише Маркс,— не може перестати виробляти, так само, як воно не може перестати споживати» [1]. Істина загальновідома. Прудон казав майже те саме, коли твердив, що єдина мета людини — працювати і їсти. Але між цими двома світами втискується третій, тонкий, але живий, як річечка, він теж пізнається з першого погляду: обмін, або, якщо ваша ласка, ринкова економіка. Впродовж століть, що вивчаються в цій книзі, вона недосконала, переривчаста, але вже накидає себе — і вона виразно революційна. У межах цілого, що вперто тяжіє до рутинної рівноваги й виходить з неї хіба що тільки для того, аби знову до неї ж повернутися, вона становить зону змін та новацій. Маркс її позначає як сферу обігу [2] — вираз, який я і далі вважаю влучним. Безперечно, слов «обіг», що прийшло в економіку з фізіології [3], охоплює надто багато речей водночас. Коли вірити видавцеві повного зібрання творів Тюрго [4] Ж. Шеллю, то той виношував думку про те, аби написати «Трактат про обіг», де йшлося б про банки, систему Лоу, кредит, грошовий курс та торгівлю, нарешті, про розкіш, тобто про всю економіку, як її тоді розуміли. Та хіба термін «ринкова економіка» не набув нині теж розширеного сенсу, який перевершує просте значення обігу й обміну? [5]

Отже, три світи. В першому томі цієї праці ми відвели головну ролю споживанню. У наступних розділах ми займемося обігом. Черга важких проблем виробництва настане останньою [6]. Не те щоб можна було заперечувати думку Маркса або Прудона про них як про найважливіші. Але тому, хто спостерігає в перспективі, а саме таким є історик, важко починати з виробництва — галузі вельми заплутаної, як нелегко окреслити і яка ще недостатньо описана в усіх своїх деталях. Навпаки, обіг має ту перевагу, що легко приступний спостереженню. В ньому все рухоме й говорить про той рух. Гамір ринків безпомилково сягає наших вух. Справді-бо, без будь-якої хвальби я можу побачити купців-негоціантів і перекупників на площі Ріальто у Венеції близько 1530 р. з того самого вікна будинку Аретино, який радо щодня спостерігав це видовисько [7]. Можу зайти до амстердамської біржі 1688 р. і навіть давнішої і не загубитися там — я ледь не сказав: грати на ній, і не дуже при цьому помилився б. Жорж Гурвич одразу ж заперечив би мені, що *легке для спостереження* ризикує виявитися неістотним або другорядним. Я не так певен цього, як він, і не гадаю, що Тюрго, який узявся за весь комплекс економіки свого часу, зовсім не мав би рації, виокремивши обіг. І до того ж, генеза капіталізму чіпко прив'язана до обміну — хіба це не заслуговує на увагу? Нарешті, виробництво означає поділ праці і, отже, неодмінно прирікає людей на обмін.

А втім, кому б спало на думку справді применшувати роль *ринку*? Навіть найпростіший ринок — це улюблене місце попиту й пропозиції, місце звернення до послуг близького, без чого не було б економіки у звичайному розумінні, а тільки життя, «замкнене» (по-англійському «вбудоване», *embedded*) у самодостатності, або не-економіка. Ринок — це вивільнення, порив, можливість доступу до іншого

світу; можливість сплисти на поверхню. Діяльність людей, надлишки, які вони обмінюють, поволі проходять через цей вузький прозір, попервах з такими самими труднощами, з якими проходив через вушко голки біблійний верблюд. Відтак отвори розширилися, їхнє число зросло, а суспільство в кінцевому підсумку стало «суспільством із загальним ринком» [8]. У кінцевому підсумку і, отже, із запізненням; і в різних регіонах це ніколи не відбувалося ні водночас, ні в одній і тій самій формі. Тож нема простої і прямолінійної історії розвитку ринку. Тут пліч-о-пліч існують традиційне, архаїчне, нове й найновіше. Навіть сьогодні. Звісно, легко можна набрати наочних картинок, але їх неможливо достоту зіставити одну з одною. І це стосується навіть Європи, випадку привілейованого.

Чи ця трудність, що певною мірою штовхає на роздуми, не пов'язана з тим, що поле нашого спостереження — час від XV до XVIII ст.— все ще недостатнє за своєю протяглістю? Ідеальне поле спостереження мало б поширюватися на всі ринки світу з моменту їхнього зародження до наших днів. Це величезна галузь, яку в недалекому минулому спробував із пристрастю іконоборця пояснити Карл Поланьї [9]. Але охопити одним і тим самим поясненням лжеринки стародавньої Вавілонії, потоки обміну первісних жителів нинішніх островів Тробріан та ринки середньовічної і доіндустріальної Європи — та чи можливо це? Я зовсім не певен цього.

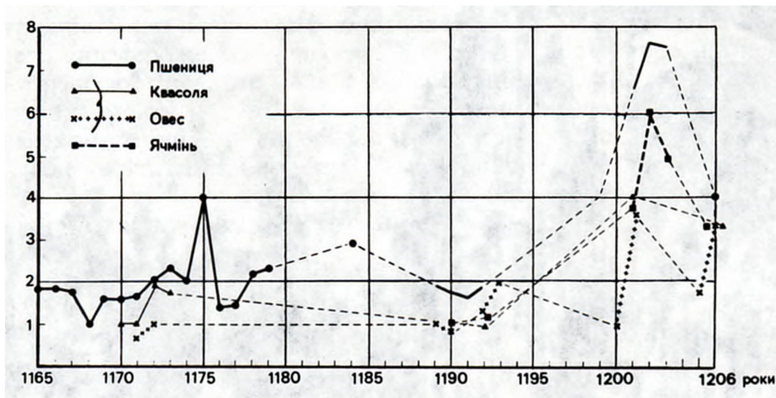
У всякому разі, ми не замикатимемося з самого початку в межах загальних пояснень. Ми почнемо з опису. Для початку — Європи, цього головного свідка, свідка, якого ми знаємо ліпше за інших. Потім — не-Європи, бо жоден опис не підвів би нас до початків пояснення, яке заслуговує на довіру, якби воно не охоплювало всього світу.

Венеція, міст Ріальто. З картини Карпаччо, 1494 р.
Венеція, Академія. *Фото Жиродона.*

ЄВРОПА: МЕХАНІЗМИ НА НИЖНІЙ МЕЖІ ОБМІНІВ

Отже, передусім Європа. Ще до XV ст. вона елімінувала найархаїчніші форми обміну. Ціни, що їх ми знаємо або про існування яких здогадуємося,— це починаючи з XII ст. ціни, що коливаються [10]: доказ того, що вже наявні «сучасні» ринки й що вони, бувши пов'язані одні з одними, можуть принагідно накреслити обриси систем, зв'язків між містами. Справді-бо, практично тільки міста й містеч-

РАННІЙ РОЗВИТОК КОЛИВАНЬ ЦІН У АНГЛІЇ.

За даними Д. Л. Фармера: D. L. Farmer, «Some Prices Fluctuations in Angevin England», in: *The Economic History Review*, 1956—1957, p. 39.

Відзначимо піднесення цін, що збігається, на різні зернові вслід за поганим врожаєм 1201 р.

ка мали ринки. У рідкісних випадках сільські ринки існували ще до XV ст. [11], але то була величина, якою можна знехтувати. Західне місто проковтнуло все, усе підкорило своїм законам, своїм вимогам, своєму контролю. Ринок став одним з його механізмів [12].

Звичайні ринки, такі самі, як сьогодні

У своїй найпростішій формі ринки існують ще й сьогодні. Вони щонайменше одержали відстрочку, і в певні дні вони на наших очах відроджуються у звичних місцях наших міст зі своїм безладом, своєю штовханиною, вигуками, гострими запахами та із звичайною свіжістю всіляких наїдків, що продаються. Вчора вони були приблизно такими самими: кілька балаганів, брезент від дощу, нумероване місце для кожного продавця, заздалегідь закріплене, належним чином зареєстроване, за яке слід було платити залежно від вимог влади або власників [13]; юрма покупців і безліч низькооплачуваних працівників, повсюдний і діяльний пролетаріат: лущильниці гороху, що мали славу запеклих пліткарок, білувальники жаб (жаб довозили до Женеви [14] та Парижа [15] цілими в'юками на мулах), носії, підмітальники, візники, вуличні торгівці та торговки, які не мають права на продаж свого краму, суворі контролери, що передають свої жалюгідні посади від батька до сина, купці-перекупники, селяни та селянки, яких пізнаєш по одягу; буржуазки в пошуках покупки, служниці, ці, як твердять багатії, великі майстрині прилічувати під час закупівлі (тоді казали «підкувати мула») [16], пекарі, які торгують на

оптовому ринку хліба, різники, чиї численні ятки захаращують вулиці та майдани, оптовики (торгівці рибою, сиром або маслом [17]), збирачі ринкового мита... І нарешті, скрізь викладено товари: шматки масла, купи городини, сири, садовина, риба, з якої стікає вода, дичина, м'ясо, яке різник розбирає на місці, непродані книги, сторінки яких правлять за обгортку для товару [18]. А крім того, із сіл привозять солому, дрова, сіно, вовну й навіть прядиво, льон — аж до домотканого полотна.

Якщо цей найпростіший ринок, залишаючись самим собою, зберігався впродовж століть, то напевне тому, що в своїй грубій простоті він був незамінний, коли брати до уваги свіжість довізних швидкопсувних видів продовольства, що їх привозили просто з довколишніх городів та полів. А також коли брати до уваги його низькі ціни. Бо найпростіший ринок, де продають переважно «з перших рук» [19],— це найпряміша й найнаочніша форма обміну, за якою найлегше простежити, захищена від махлярів. Чи вона найчесніша? «Книга ремесла» Буало, написана близько 1270 р. [20], наполегливо твердить про це: «Бо є слушність, аби наїдки потрапляли просто на відкритий ринок і можна було б бачити, чи вони доброї якості й чи чесно вони виготовлені, а чи ні... бо до речей, що їх продають на відкритому ринку, мають доступ усі: і бідний, і багатий». Згідно з німецьким виразом це торгівля з рук у руки, очі в очі (*Hand-in-Hand, Auge-in-Auge Handel* [21]), прямий обмін: усе, що продається, продається тут-таки; все, що купується, забирається тут-таки й оплачується одразу ж. Кредит майже не відіграє ролі між ринками [22]. Цей старий тип обміну практикувався вже в Помпеях, у Остії або Тимгаді Римському (стародавнє місто в Північній Африці, засноване за імператора Траяна 100 р. н. е.— *Прим. ред.*) та й віками, тисячоліттями раніше: свої ринки мала Стародавня Греція, вони були в Китаї класичної доби, як і в фараонівському Єгипті та у Вавілонії, де обмін був таким раннім явищем [23]. Європейці малювали барвисту пишноту й організацію ринку «в Тлальтеко, що межує з Теночтитланом (Мехико)» [24], і «впорядковані та контрольовані» ринки Чорної Африки, порядок на яких викликав у них захват, незважаючи на скромні масштаби обмінів [25]. А в Ефіопії джерела ринків губляться в пітьмі часів [26].

Міста і ринки

Міські базари відбувалися звичайно раз або двічі на тиждень. Для їхнього постачання потрібно було, аби село мало час виробити й зібрати продовольство й аби воно змогло виділити частину своєї робочої сили для поїздки на ринок (а це переважно доручалося жінкам). Щоправда, у великих містах ринки виявляли тенденцію до того, щоб стати щоденними, як то було в Парижі, де загалом (а часом й практично) вони мали б функціонувати тільки в середу та суботу [27]. В усякому разі, діючи з перервами чи постійно, ці найпростіші ринки, що були сполучною ланкою між селом і містом, через своє число та свою повторюваність становили собою найбільший з усіх відомих видів обміну, як це зауважив Адам Сміт. До того ж і міська влада міцно взяла у свої руки їхню організацію і нагляд за ними: для міст то було життєво важливе питання. А це ж була «близька» влада, швидка на розправу, на регламентацію, влада, яка жорстко контролювала ціни. Якщо на Сицилії продавець правив ціну, яка бодай на «грано» перевершувала встановлений тариф, його просто могли послати на галери! Саме таке й сталося в Палермо 2 липня 1611 р. [28] У Шатодені пекарів, яких утретє викрили в порушенні правил, «немилосердно скидали з воза перев'язаними, наче ковбаса» [29]. Така практика сягала 1417 р., коли Карл Орлеанський дав ешевенам (міським магістратам) право візитації (нагляду) пекарів. Тільки 1602 р. спільнота доможеться скасування такої кари.

Але нагляд і розноси не заважали ринку розширюватися, розростатися з волі попиту, вкорінюватися в самісінькому серці міського життя. Ринок, який відвідують у певні дні, був природним центром суспільного життя. Саме там люди зустрічалися один з одним, домовлялися, шпетили один одного, переходили від погроз до обміну ударами. Саме тут зароджувалися інциденти і відтак судові процеси, що виявляли співучасників; тут траплялися досить-таки рідкісні втручання стражників, ефектні, безперечно, але й обережні [30]. 1534 р. на ринковій площі в Фекенгемі, графство Норфолк, відверто критикували дії і плани короля Генріха VIII [31]. Та й на якому англійському ринку не почуєш палких промов проповідників? Чутлива юрба була готова на будь-які справи, навіть добрі. Ринок був також улюбленим місцем для укладання угод і для влаштування родинних справ. «У XV ст. в Джиффоні, що в провінції Салерно, ми дізнаємося з нотаріальних реєстрів, що в базарні дні, крім продажу харчів та виробів місцевого ремесла, спостерігався підвищений проти звичайного процент укладення угод про купівлю-продаж земельних ділянок, про довготривалі іпотечні операції, про подарунки, про шлюбні контракти, складення описів посагів» [32]. Усе пришвидшується завдяки ринку, навіть збут у крамницях, що досить логічно. Так, у Ланкастрі, в Англії, наприкінці XVII ст. Вільям Стаут, який мав там крамницю, найняв додаткового прикажчика «на ринкові та ярмаркові дні» (*«on the market and fair days»* [33]. Безперечно, це було загальним правилом. Природно, за умови, що крамниці не були офіційно зачинені в дні ринку чи ярмарків, як це траплялося в багатьох містах [34].

Доказом того, що ринок перебував у самісінькому серці цілого світу взаємин, може правити сама мудрість прислів'їв. Ось кілька прикладів: «На ринку продається все, крім мовчазної обачності й честі»; «Купуючи рибу в морі (перш ніж її впіймають), ризикуєш отримати тільки її запах» [35]. Якщо ти недостатньо обізнаний з мистецтвом купувати й продавати — що ж, «ринок тебе навчить». На ринку ніхто не буває сам, тому «думай про себе самого й про ринок», тобто про інших. Італійське прислів'я говорить, що для розважливої людини «ліпше мати друзів на ринку, ніж монети в скрині (*«val piu avere amaci in piazza che denari nella cassa»*). Для нинішнього дагомейського фольклору опиратися спокусам ринку — це ознака мудрості. «Якщо торговець кричить: «Зайди й купи!», розумно буде відповісти: «Я не витрачаю більше того, що маю!» [36]

Ринки множаться і спеціалізуються

Ринки, ставши набутком міст, ростуть разом з ними. Вони множаться, вибухають у міському просторі, надто тісному, щоб їх стримати. А що вони — сама новизна, яка рухається вперед, то їхній розвиток майже не знає перепон; вони безкарно накидають свою штовханину, свої покидьки, свої юрмища людей. Розв'язанням проблеми було б перенести ринки до брами міста, за міські мури, в передмістя. Це часто-густо й робили, коли створювався новий ринок — як це було в Парижі на площі Сен-Бернар у Сент-Антуанському передмісті (2 березня 1643 р.); як це було «між брамами Сен-Мішель і ровом нашого міста Парижа, вулицею д'Анфер та брамою Сен-Жак» у жовтні 1660 р. [37]. Одначе старовинні місця скупчення людей у самісінькому центрі міста зберігалися, було вже вельми важко бодай трохи їх потіснити, як, наприклад, з мосту Сен-Мішель на один з країв цього мосту 1667 р. [38] або ж через півстоліття, в травні 1718 р., з вулиці Муффтар на сусіднє подвір'я осторонця Патріархів [39]. Нове не проганяло старого. А що міські мури розсувалися разом з розширенням міста, то ринки, розважливо розміщені по периметру мурів, одного чудового дня опинялись у межах фортечної огорожі й там уже залишались.

Хлібний і пташиний ринки в Парижі на набережній Августинців близько 1670 р. Париж, Музей Карнавале. ***Фото Жиродона.***

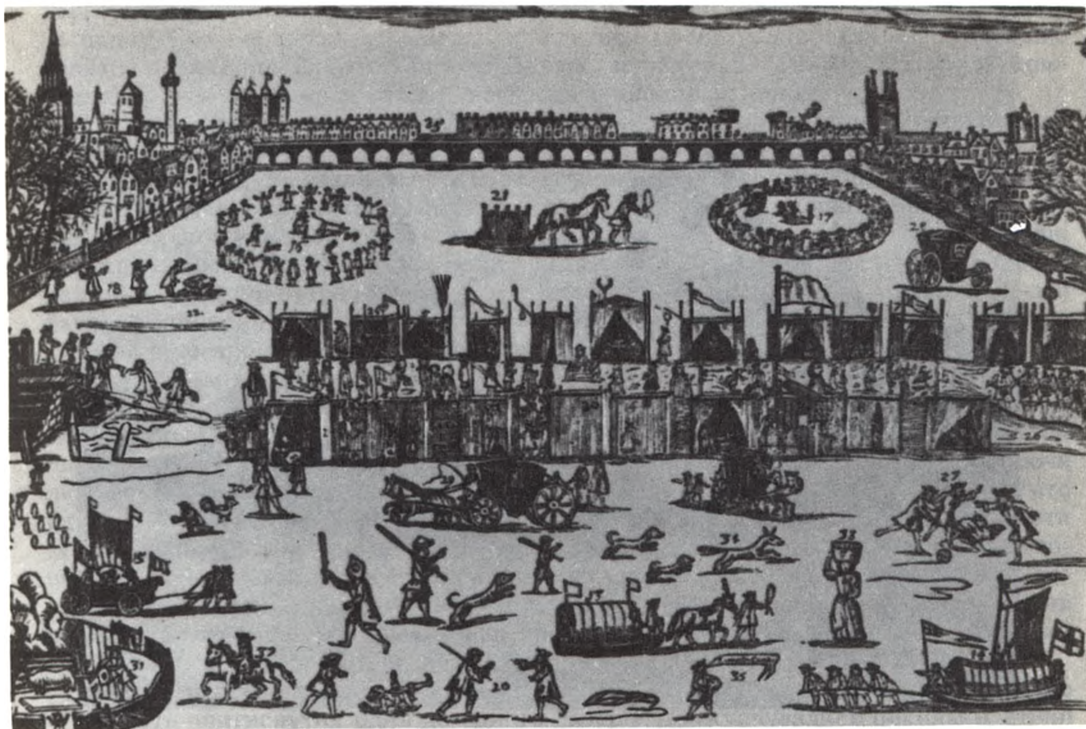
У Парижі Парламент, члени міського магістрату й лейтенант поліції (найвища посадова особа, що очолювала поліцію в Парижі та в інших містах.— *Прим. ред.*) починаючи з 1667 р. відчайдушно силкувалися стримати їх у певних межах. Та марно! Так, 1678 р. вулицею Сент-Оноре неможливо було проїхати через «ринок, який незаконно розмістився поблизу притулку сліпих і перед м'ясарнею на Сент-Оноре, де в базарні дні деякі жінки та перекупки — як сільські, так і міські — викладають свої товари просто посеред вулиці й перешкоджають проїзду по ній, хоч вона й повинна бути завше вільною, як одна з найбільш велелюдних і значущих у Парижі» [49]. Відверте беззаконня, але як з ним боротися? Очистити одне місце означає захарастити інше. Майже через п'ятдесят років невеличкий ринок біля притулку Кенз-Вен існував і далі, бо 28 червня 1714 р. комісар Брюссель писав своєму зверхнику до Шатле: «Пане, сьогодні я отримав скаргу від обивателів малого ринку біля Кенз-Вен, куди я пішов по хліб, на торговок макреллю, бо вони викидають зябра своїх макрелей, що завдає чимало невигод через сморід, який від цього буває на ринку. Було б добре дати розпорядження цим жінкам складати ті зябра в кошики, аби потім спорожняти їх у візок, як це роблять з гороховим лушпинням» [41]. Ще обурливішим був — бо він відбувався в страсний тиждень на паперті собору Паризької богоматері — *«Сальний ярмарок» (Foire de Lart)*, фактично великий ярмарок, куди паризькі бідняки й не зовсім бідняки приходили купувати шинку та шматки сала. Коромисло громадських терезів містилося на самій паперті собору. І зчинялася небачена тіснява, варто було тільки комусь спробувати зважити свої закупки раніше за сусіда. І скрізь кпини, викривляння, дрібне злодійство. Королівські гвардійці, що наглядали за порядком, теж поводилися не ліпше за інших, а смолоскипники з розташованого в сусідстві Отель-Дьє дозволяли собі грубі жартівливі витівки [42]. Все це не завадило

1669 р. дати рицарю де Грамону дозвіл улаштувати «новий ринок між церквою Богоматері й островом Пале». Щосуботи виникали катастрофічні тисняви. Як прокласти дорогу церковним процесіям або кареті королеви через площу, де чорно від людей? [43]

Само собою зрозуміло, що тільки-но звільняється якийсь простір, як ним заволодівають ринки. Щозими в Москві, коли Москва-ріка замерзала, на кризі розташовувалися крамнички, балагани й м'ясарні [44]. Це була саме та пора року, коли завдяки зручності санних перевезень та замороженню просто неба розібраного м'яса й туш забитих тварин на ринку напередодні й одразу ж після Різдва постійно спостерігалося піднесення обігу торгівлі [45]. У Лондоні в незвичайно холодні зими XVII ст. святом була можливість винести на скуту кригою річку веселощі карнавалу, який «по всій Англії триває від Різдва до Богоявлення». «Будки, що правлять за шинки», величезні частини волових туш, що смажаться на відкритому повітрі, іспанське вино й горілка ваблять усе населення, а принагідно — і самого короля (наприклад, 13 січня 1677 р.) [46]. Одначе в січні й лютому 1683 р. було не так уже й весело. На місто насунулись небачені морози; в гирлі Темзи величезні крижані поля загрожували розчавити скуті кригою кораблі. Продовольства й товарів не вистачало, ціни зросли втричі-вчетверо, а вулиці, завалені снігом та кригою, стали непроїжджими. І тоді життя перемістилося на замерзлу річку: вона слугувала шляхом для повозів, що везли до міста все необхідне, і для найманих карет. Купці, крамарі, ремісники зводили на ній намети, балагани. Виник величезний імпровізований ринок, що дозволяв виміряти могутність числа у великій столиці, такий величезний, що він, як писав очевидець із Тоскани, мав вигляд «гігантського ярмарку». І, зрозуміла річ, одразу ж з'явилися «пройдисвіти, блазні й мастаки на всілякі штукарства та витівки з метою виманити бодай трохи грошей» [47]. І пам'ять про це неймовірне сонмище збереглася саме як пам'ять про ярмарок *(The Fair on the Thames, 1683)*. Невміло виконана гравюра відтворює цей випадок, не передаючи його мальовничої строкатості [48].

Зростання торговельного обігу скрізь примусило міста будувати криті ринки *(halles)*, які часто-густо оточували ринки просто неба. Найчастіше ці криті ринки були постійні й спеціалізовані. Нам відомі численні суконні ринки [49]. Навіть таке середньої величини місто, як Карпантра, мало свій ринок [50]. Барселона влаштувала свій *ala dels draps* над Біржею [51]. Лондонський критий ринок Блекуелл-голл *(Blackwell Hall)*, споруджений 1397 р., перебудований 1558 р., знищений пожежею 1666 р. і збудований наново 1672 р., вирізнявся винятковими розмірами [52]. Продаж, який тривалий час обмежувався кількома днями на тиждень, у XVIII ст. стає щоденним, і сільські торгівці тканинами *(country clothiers)* виробили звичку залишати в ньому на збереження непродані шматки тканини до наступного ринкового дня. Близько 1660 р. Блекуелл-голл мав своїх комісіонерів, своїх постійних службовців і цілу складну організацію. Але й до цього розквіту Бесингголл-стрит, де височіє цей комплекс споруд, була вже «серцем ділового кварталу» куди більшою мірою, ніж був ним для Венеції Німецький двір (*Fondaco dei Tedeschi* [53]).

Цілком очевидно, що були різні криті ринки залежно від товарів, якими там торгували. Так, були ринки зернові (в Тулузі — від 1203 р. [54]), винні, шкіряні, черевичні, хутрові (*Kornhaüser, Pelzhaüser, Schuhhaüser* німецьких міст). І навіть критий ринок для пастелі в Герліці, районі, що вирощував цю коштовну барвникову рослину [55]. В XVI ст. містечка та міста Англії стали свідками будівництва численних ринків під різними назвами, часто-густо на кошти якогось багатого місцевого купця, що виявився в щиросердному настрої [56]. У XVII ст. в Ам'єні нитковий критий ринок містився в самісінькому центрі міста, позад церкви Сен-Фірмен-ан-Кастийон, за два кроки від головного, або хлібного, ринку. Щодня ремісники запасалися тут вовняними нитками, так званими саржевими, «знежи-

Ярмарок на Темзі 1683 р. Ця гравюра, відтворена в книзі Едварда Робінсона «The Early English Coffee Houser», відображує святковість ярмарку, який відбувається на замерзлій річці. Ліворуч лондонський Тауер, на задньому плані — Лондонський міст.
Фототека видавництва А. Колена.

реними після чесання і, як правило, пряденими на малій прядці»; йшлося про виріб, що його довозили до міста прядильники із сусідніх сіл [57]. Достоту так само м'ясарні, що тісно стояли одна біля одної під дашками, були, власне, критими ринками. Так само було в Еврє [58]; так само було й у Труа, де вони розташовувалися під скромним навісом [59]. А скажімо, у Венеції великі м'ясарні *(Beccarie)* від 1339 р. були зібрані за кілька кроків від площі Ріальто, в старовинному будинку Кверині *(Ca'Querini)*, на вулиці й каналі, що мають ту саму назву *(Beccarie)*, і біля церкви Сан-Матео, церкви (цеху) різників, яку зруйнують лише на початку XIX ст. [60]

Слово *halle* могло, отже, мати кілька значень, від простого критого ринку до великої міської споруди й до складної організації Паризького Центрального ринку *(Halles)*, який дуже рано став першим «черевом Парижа». Цей незвичайний велетень належить до часів Філіппа II Августа [61]. Саме тоді було зведено цей гігантський ансамбль на пустирищі Шампо в сусідстві з цвинтарем Невинних, який закриють лише трохи згодом — 1786 р. [62] Але під час великого спаду, що тривав загалом від 1350 до 1450 р., стався і очевидний занепад Центрального ринку з причини, цілком природної, самого спаду, а також з причини конкуренції сусідніх крамничок. У всякому разі, криза ринку не була тільки паризьким явищем. Вона не минала й інших міст королівства. Покинуті споруди руйнувалися. Деякі з них ставали смітниками для сусідніх кварталів. У Парижі критий ринок ткачів, «згідно з рахунками від 1484 до 1487 р., правив, принаймні частково, за

Критий ринок у Ле-Фауе, в Бретані (кінець XVI ст.). *Фото Жиродона.*

каретний сарай для повозів артилерії короля» [63]. Відомі міркування Роберто Лопеса про ту роль «індикатора», яку відігравали релігійні споруди [64]. Коли їхнє будівництво уривалося, як, наприклад, собору в Болоньї 1223 р., собору в Сієні 1256 р. або церкви Санта-Марія-дель-Фіоре 1301—1302 рр., це було незаперечною ознакою кризи. Чи можна піднести до того самого рангу «індикаторів» і криті ринки, історію яких ще ніхто не намагався розглянути в цілому? Якщо так, то в Парижі нове піднесення накреслилося б у період 1543—1572 рр., причому радше в останні роки цього періоду, ніж у ранні. І справді ж, едикт Франциска I від 20 вересня 1543 р., зареєстрований Парламентом 11 жовтня того самого року, був тільки першим жестом. За ним пішли інші. Їхньою метою відверто було радше прикрасити Париж, ніж дати йому потужний торговельний організм. І все ж таки повернення до активнішого життя, ріст столиці, зменшення внаслідок відбудови Критого ринку числа крамниць та торгових точок у сусідстві з ним надали цій операції виключно торгового значення. В усякому разі, з кінця XVI ст. Критий ринок, який постав у новому вигляді, знову набув своєї колишньої активності часів Людовіка Святого. Там також відбувалося «Відродження» [65].

Жоден план паризького Критого ринку не може дати правильної картини цього великого ансамблю: криті й відкриті простори, опори, що підтримують аркади сусідніх будинків, і торгове життя, що захлюпнуло все довкола, яке водночас користується з безладу та тисняви й створює їх собі на вигоду. За твердженням Савbooарі (1761), цей різношерстий ринок більше не змінювався з XVI ст. [66] Не дуже віритимемо цьому: тут постійно відбувалися якісь рухи та внутрішні переміщення. Плюс у XVIII ст. дві новації: 1767 р. хлібний ринок перенесли й відтворили на місці зруйнованого Отель де Суассон, а наприкінці століття відбудеться

перебудова ринку морської риби та шкіряного ринку й перенесення винного ринку за браму Сен-Бернар. І не вгавали з'являтися проекти впорядкування та (вже тоді!) перенесення Критого ринку. Одначе величезний (50 000 кв. метрів) комплекс споруд залишився стояти на місці, і цілком логічно.

У критих приміщеннях містилися тільки суконний, полотняний і рибний ринки — «засольний» (солона риба) та свіжорибний. Але довкола цих споруд, приліпившись до них, здіймалися просто неба ринки: хлібний, борошняний, масляний (масло продавалося шматками), свічковий, кужільно-мотузяний. Біля опор, що підпирали дах, улаштовувалися, як могли, лахмітники, пекарі, шевці та «інші бідні майстри з числа паризьких торгівців, що мають право торгувати на критих ринках». «1 березня (1657 р.),— розповідають два голландські мандрівці,— ми бачили ганчір'яний ряд, який розмістився біля Ринку. Це велика крита галерея на стовпах з тесаного каміння, де знайшли собі місце скупники й продавці старого ганчір'я... Там двічі на тиждень відбувається базар... І ось тоді всі ці лахмітники, серед яких, між іншим, чимало євреїв, викладають свої товари. Хоч би в який час ти там проходив, тебе діймають їхні безперервні зойки — *про добрячий сільський плащ, про чудовий камзол* — і деталі, з якими вони описують свій товар, хапаючи людей за руки, щоб затягти їх до своїх крамничок... Важко повірити, як багато одягу й меблів вони мають: там можна побачити й вельми гарні речі, але купувати їх небезпечно, якщо ти в них не дуже тямишся, бо ці торгівці, виказуючи дивовижне мистецтво, чистять і латають старе лахміття так, що воно видається новим». А що ці крамнички погано освітлювалися, то «вам здається, що ви купили чорний каптан, але, вийшовши на яскраве денне світло, бачите, що він зелений або фіолетовий, а то й плямистий, наче леопардова шкура» [67].

1742 р. Піганьйоль де ла Форс визнавав, що чудовий Ринок, становлячи собою сукупність притиснутих один до одного базарів, де скупчувалися покидьки, стічні води, гнила риба, був «також найбридкішим і набруднішим з паризьких кварталів» [68]. І так само був він головним місцем гучних скандалів та лихослів'я. Тон задавали торговки, куди численніші, ніж торгівці. Вони мали славу «найбрутальніших горлянок у цілому Парижі»: «Ей ти, безсоромнице! Побазікай ще! Гей, шльондро, курво школярська! Йди, йди до колежу Монтегю! Нема в тебе сорому! Стара шкапо, відшмагана срако! Соромітнице! Дволика погань, позаливала собі баньки!» Так без угаву сварилися між собою базарні торговки в XVII ст. [69] І, безперечно, в пізніші часи.

Місту доводиться втручатись

Хоч би яким складним, хоч би яким своєрідним був загалом цей Центральний ринок Парижа, він тільки віддзеркалював труднощі й потреби постачання великого міста, що дуже рано перевищило звичайні пропорції. З часом, коли Лондон став таким, яким він відомий, з тих самих причин, що мали той самий наслідок, англійську столицю заполонили численні й невпорядковані ринки. Бувши безсилими втриматися у відведеному для них просторі, вони вихлюпують на сусідні вулиці, кожна з яких стає своєрідним спеціалізованим ринком: рибним, овочевим, пташиним тощо. За часів Єлизавети вони дедалі більше захаращували найжвавіші вулиці столиці. Тільки Велика пожежа 1666 р. *(the Great Fire)* дозволить навести загальний порядок. Тоді влада спорудила просторі будинки довкола великих подвір'їв, щоб звільнити вулиці. Отже, то були ринки замкнені, але просто неба; одні з них були спеціалізовані, радше оптові ринки, інші — різноманітніші.

Саме найбільший серед усіх (подейкували, що найбільший у Європі) — Леденголл — становив собою видовисько, яке можна було порівняти хіба що з паризьким Критим ринком. Та, безперечно, на ньому було більше порядку. Ле-

денголл увібрав у чотири споруди всі ринки, що до 1666 р. відбрунькувалися від нього, розташувавшись довкола його старого місцезнаходження,— ринки Грейсчерч-стрит, Корнгілл, Паултрі, Нью-Фіш-стрит, Істчип. На одному з подвір'їв у сотні м'ясарень продавалась яловичина, на іншому — 140 м'ясарень було відведено для м'яса інших гатунків; ще в одному місці продавалася риба, далі — сир, масло, цвяхи, залізний товар... А загалом — «ринок-чудовисько, предмет гордощів городян і одне з головних видовиськ у місті». Ясна річ, що порядок, символом якого був Леденголл, проіснував тільки певний час. Ростучи далі, місто переростало власні розважливі ухвали, знову опиняючись віч-на-віч з колишніми труднощами. Від 1699 р. (і, безперечно, раніше) крамниці знову заполонювали вулиці, розташовуючись під порталами будинків, торговці розповзалися по всьому місту, незважаючи на заборони, спрямовані проти мандрівних купців. Найхимернішими з цих вуличних продавців були торговки рибою, чий товар лежав у кошику, який вони носили на голові. Вони мали погану славу, з них кепкували і їх же експлуатували. Якщо в них день проходив удало, то ввечері їх напевне можна було побачити в шинку. Вони, безперечно, були так само задерикуваті й так само лихословили, як і торговки рибою з паризького Критого ринку [70].

Та повернімося до Парижа. Щоб забезпечити своє постачання, Парижу довелося організувати господарське використання величезного регіону довкола столиці. Рибу й устриці довозили з Дьєпа, з Ле-Кротуа, із Сен-Валері. Мандрівник, який 1728 р. проїздив повз ці два останні міста, розповідає: «Ми зустрічали суцільні устричні поля (!). Але неможливо охопити поглядом,— провадить він,— рибу, що йде за нами зусібіч... Її всю везуть до Парижа» [71]. Сири привозили з Мо, масло — з Гурне, що біля Дьєпа, або ж з Ізиньї. Тварин для зарізу гнали з ринків Пуассі, Со та здалеку, з Небура; смачний хліб — з Гонеса; сушені овочі — з Кодбека, що в Нормандії, де базари відбувалися щосуботи [72]. Звідси випливала потреба в цілій серії заходів, яких потрібно було вживати раз по раз та видозмінювати їх. Головне, слід було взяти під захист зону безпосереднього постачання міста, створити сприятливі обставини для діяльності там виробників, скупників, перевізників, усіх скромних дійових осіб, завдяки праці яких не припинялося постачання ринків великого міста. Ось чому вільна діяльність професійних купців допускалася тільки за межами цієї найближчої зони. Поліційний ордонанс Шатле від 1622 р. довів до 10 льє радіус кола, поза яким купці могли закуповувати зерно; закупівля худоби дозволялася не ближче ніж за сім льє від міста (ордонанс 1635 р.), а для закупівлі телят, вирощених на пасовиську, та свиней була встановлена межа в 20 льє (1665 р.). Від початку XVII ст. за 4 льє віднесли зону закупівлі прісноводої риби [73], а оптова закупівля вина дозволялася не ближче ніж за 20 льє [74].

Чимало було й інших проблем; однією з найнагальніших було постачання коней та худоби. Воно провадилося за посередництвом гамірних ринків, що їх намагалися відтіснити на периферію за межі міських мурів. Те, що згодом стане площею Вогезів — занедбане пустирище біля Отелю де Турнель,— тривалий час було кінним ринком [75]. Отже, Париж постійно оточувало кільце ринків, майже «скромних ярмарків». Закривався один — наступного ж дня відкривався інший з тим самим скупченням людей та тварин. І ось 1667 р. на одному з цих ринків, напевне у передмісті Сен-Веркор, було, за словами очевидців, «понад три тисячі коней (водночас), і це дивно, що їх стільки, бо тут торгівля йде двічі на тиждень» [76]. Насправді ж торгівля кіньми відбувалася в усіх районах міста: були коні «нові», яких приганяли з провінції або з-за кордону, але ще більше було коней «старих», цебто таких, що вже послужили, загалом випадкових, яких «городяни воліють спекатися, не виганяючи їх на ринок». Звідси — сила-силенна маклерів та ковалів, що виступали посередниками в гендлярів та купців — господарів стаєнь. А крім того, в кожному кварталі були свої люди, що здавали коней внайми [77].

Торговка оселедцем та інші торговки рибою у розпалі своєї діяльності в рибному ряді Критого ринку в Парижі. На передньому плані торгівець вафлями. Анонімний естамп часів Фронди. Кабінет естампів. *Фото Національної бібліотеки.*

Великі ринки худоби також спричинялися до вележлюдних стовпищ: щопонеділка в Со й щочетверга в Пуассі, біля чотирьох брам містечка (Дам, дю Пон, Конфланської та Паризької) [78]. Там організували вельми жваву торгівлю м'ясом — організували низкою «відкупників» *(traitants)*, які авансували гроші на закупівлю на ринках (а відтак діставали відшкодування), посередників, комісіонерів *(griblins* або *bâtonniers)*, які потім продавали тварин по цілій Франції, і, нарешті, різників, які далеко не всі були жалюгідними роздрібними торгівцями: дехто з них навіть став засновником буржуазних династій [79]. Згідно з одним реєстром, щотижня на паризьких ринках продавалося 1707 р. (заокруглено) 1300 биків, 8200 баранів і майже 2000 телят — 100 000 голів на рік. 1707 р. відкупники, «які заволоділи ринками в Пуассі й у Со, нарікали на те, що довкола Парижа, наприклад у Пті-Монтреї, укладалися угоди (їм не підконтрольні)» [80].

Запам'ятаймо, що м'ясний ринок, який постачав Париж, поширювався на велику частину Франції, як і ті терени, з яких столиця регулярно чи нерегулярно отримувала своє зерно [81]. Ця протяглість ставила питання про шляхи та комунікації — серйозне питання, яке неможливо викласти в кількох словах навіть у загальних рисах. Головним було, звичайно, використовувати для постачання Парижа водяні шляхи — Йонни, Об, Марни й Уази, які впадають у Сену, та самої Сени. На Сені, що протікає через місто, був ланцюжок «портів» (1754 р. всього їх було 26), які становили собою також дивовижні й досить великі ринки, де все коштувало дешево. Двома значущими були Гревська пристань, куди довозили вантажі з верховин річки — збіжжя, вино, дрова, сіно (хоч щодо цього останнього, то більшу роль відігравала, либонь, Тюїльрійська пристань), і пристань Сен-Ніколя, куди надходили товари з низин [82]. А по річці снували численні кораблі, вантажопасажирські, а з часів Людовіка XIV — *bachoteurs* — невеликі ялики, що їх надавали до послуг клієнтів, своєрідні річкові фіакри [83], схожі на тисячі «гондол», які плавали на Темзі вище Лондонського мосту — їм часто-густо віддавали перевагу перед труськими міськими каретами [84].

Паризький випадок, хоч би який складний він був, близький до десяти чи двадцяти інших. Кожне важливе місто вимагало зони довозу, яка б відповідала його власним масштабам. Скажімо, для обслуговування Мадрида у XVIII ст. надмірно мобілізували велику частину транспортних засобів Кастилії, так надмірно, що це ледь не підірвало всієї економіки країни [85]. В Лісабоні, якщо вірити Тирсо де Моліні (1625 р.), усе буцімто було вкрай просто: садовину, сніг постачали з Серра д'Ештрели, продовольство довозили по лагідному морю: «Жителі, що сидять за столом, їдять і бачать, як наповнюються рибою неводи рибалок... рибою, впійманою біля самісіньких дверей їхніх осель» [86]. Повідомлення від липня — серпня 1633 р. говорить: бачити на Тежу сотні, тисячі рибальських човнів — утіха для очей [87]. Мовляв, місто, ненажерливе, ліниве, байдуже до щасливої нагоди, поїдає море. Але ця картина надто гарна. Насправді ж Лісабон постійно напружено працював, щоб завезти збіжжя для свого щоденного харчування. Втім, що більше було населене місто, то дужче його постачання залежало від випадковостей. Венеції від XV ст. доводилося купувати биків в Угорщини, якими вона харчувалася [88]. Стамбул, число мешканців якого в XVI ст. сягало, мабуть, 700 000, пожирав отари овець з Балкан, пшеницю Чорномор'я та Єгипту. Одначе ж, якби крутий уряд султана не докладав до цього своїх рук, величезне місто спізнало б і перебоїв у довозі, і дорожнечу, і трагічний голод, якого з роками, до речі, йому все ж таки не вдалося уникнути [89].

Ринок Істчип у Лондоні 1598 р., описаний Стоу («Survey of London») як м'ясний ринок. Різники жили в будинках обабіч вулиці, так само, як і торгівці смаженим м'ясом, які продавали вже готові страви. ***Фототека видавництва А. Колена.***

Лондонський випадок

Випадок Лондона — великою мірою показовий. *Mutatis mutandis* (з необхідними поправками — *лат.*, *прим. ред.*) він утягує в гру все, що ми можемо згадати у зв'язку з містами-спрутами, які з'явилися на світ передчасно. Бувши ліпше, ніж інші міста, висвітлене в історичних дослідженнях [90], він дозволяє зробити висновки, які виходять за межі мальовничого чи анекдотичного. Н. С. Б. Грас мав рацію, коли вбачав у ньому типовий приклад до схеми фон Тюнена, що стосується зональної організації економічного простору [91], організації, що, як гадають, склалася довкола Лондона навіть на століття раніше, ніж довкола Парижа [92]. Зона, поставлена на службу Лондону, небавом виказала тенденцію до того, аби охопити весь простір англійського виробництва й торгівлі. В усякому разі, у XVI ст. вона сягала на півночі Шотландії, на півдні — Ла-Маншу, на сході — Північного моря, каботаж по якому був життєво важливий для її повсякденних буднів, а на заході — Уельсу та Корнуоллу. Але в цьому просторі траплялися й терени, які погано або мало використовувалися й навіть чинили впертий опір — скажімо, Бристоль з районом, що оточував його. Як і у випадку з Парижем (так само, як і в схемі Тюнена), віддалені райони — це ті, що були пов'язані з торгівлею худобою: Уельс брав участь у цій діяльності від XVI ст., а Шотландія — з куди пізнішого часу, після свого об'єднання з Англією 1707 р.

Цілком очевидно, серцем лондонського ринку були райони, що прилягають до Темзи — перевалочних пунктів (Аксбридж, Брентфорд, Кінгстон, Гемпстед, Уотфорд, Сент-Олбанс, Гартфорд, Кройдон, Дартфорд), які перебували на службі

в столиці, мололи збіжжя й вивозили борошно, готували солод, перевозили продовольство або мануфактурні вироби до величезного міста. Якби ми мали у своєму розпорядженні послідовні в часі зображення цього столичного ринку, ринку-«метрополії», то побачили б, як він розширюється, росте рік у рік у такому самому ритмі, в якому росте місто (1600 р.— щонайбільше 250 000 жителів, 1700 р.— 500 000 чи навіть більше). Населення Англії також безперервно зростало, але не так уже швидко. Тож чи можна сказати ліпше, ніж сказала одна дослідниця — що Лондон поїдає Англію («*is going to eat up England*»)? [93] Хіба не казав сам Яків І: «З часом Англія — це буде тільки Лондон» («*With time England will only be London*»)? [94] Цілком очевидно, що ці висловлювання водночас і точні й неточні. В них є і недооцінка, і переоцінка. Те, що Лондон ковтав,— це не тільки внутрішні ресурси Англії, а й, якщо можна так сказати, зовнішні: $^2/_3$ принаймні або $^3/_4$, а то й $^4/_5$ її зовнішньої торгівлі [95]. Та навіть підкріплений потроєним апетитом двору, армії і флоту, Лондон не поглинав усього, не все підкоряв невідпорним чарам своїх капіталів і своїх високих цін. І під його впливом навіть зростало національне виробництво, як і в англійських селах, так і в містечках, що були центрами «радше розподілу, ніж споживання» [96]. Спостерігалася певна взаємність послуг, що надавалися.

Те, що створювалося завдяки піднесенню Лондона,— це справді сучасний характер англійського життя. В очах мандрівників ставало очевидним збагачення сіл, розташованих неподалік від нього,— зі служницями заїздів, «яких можна прийняти за паній, так охайно вони вдягнені», з їхніми добре вбраними селянами, що їдять білий хліб і не носять дерев'яних черевиків, як французькі селяни, і навіть їздять на коні [97]. Але на всьому своєму просторі Англія, а віддалік — Шотландія і Уельс були заторкнуті й трансформовані щупальцями міста-спрута [98]. Весь регіон, з яким Лондон мав стосунки, виявляв прагнення спеціалізуватися, перетворюватися, комерціалізуватись. Щоправда, поки що в обмеженому числі секторів, бо між районами, що модернізувалися, зберігався старий сільський лад з його формами й традиційними культурами. Скажімо, в Кенті на південь від Темзи, зовсім близенько від Лондона, видно цвітіння плодових садів і плантації хмелю, які постачали столицю. Але сам Кент залишався самим собою зі своїми селянами, хлібними полями, зі своїм скотарством, зі своїми густими лісами (пристановищем розбійників з битого шляху) й силою-силенною дичини (що є безпомилковою ознакою): фазанами, куріпками, тетерями, перепілками, качками-мандаринками, дикими качками... і з тим різновидом англійської садової вівсянки — кам'янкою,— «в якої м'яса на один кусень, але нема нічогісінько смачнішого» [99].

Інший наслідок становлення лондонського ринку — розрив (неминучий, коли врахувати масштаби завдання) традиційного ринку *(open market)*, того «прозорого» відкритого ринку, що зводив віч-на-віч виробника-продавця й міського покупця-споживача. Відстань між тим і тим стає надто велика, аби її подолати цілком «маленькій людині». Купець, третій учасник, давно вже, щонайменше від XIII ст., з'явився в Англії між селом і містом, особливо — в хлібній торгівлі. Посередницькі ланцюжки поволі простягались між виробником і великим купцем, з одного боку, і між великим купцем і роздрібними торгівцями — з другого. Саме по цих ланцюжках ітиме більша частина торгівлі маслом, сиром, птицею, садовиною, городиною, молоком... У цій грі втрачалися, розліталась на клапті приписи, звички й традиції. Хто б сказав, що череву Лондона чи череву Парижа доведеться стати революціонерами! Досить тільки було їм вирости.

Найліпше було б підрахувати

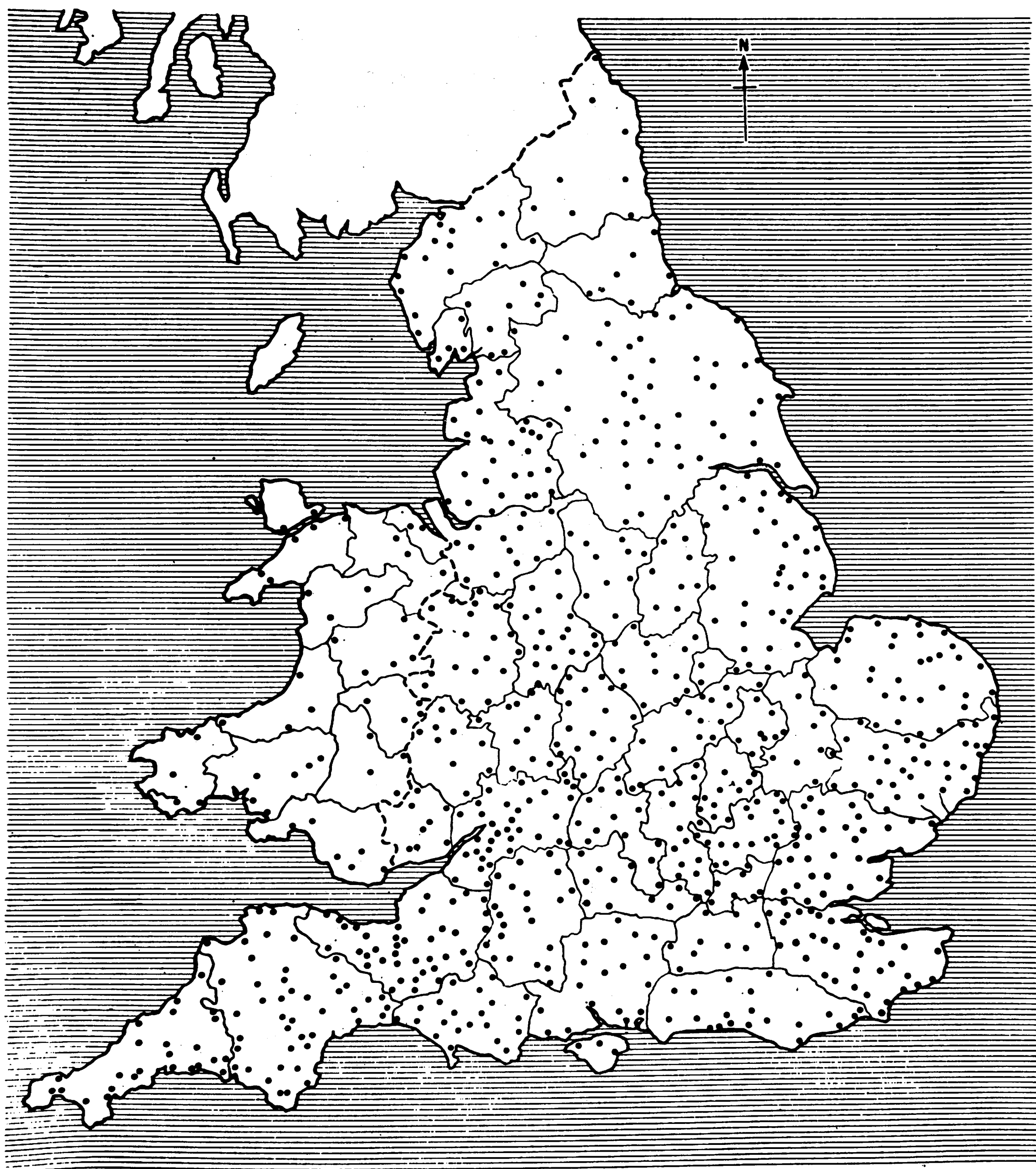
Ця еволюція постала б перед нашими очима набагато виразніше, якби ми мали у своєму розпорядженні цифри, балансові дані, «серії» документів. Адже тоді було б можливо зібрати їх вельми багато, як показує ця карта, яку ми запозичили з чудової праці Алана Еверитта (1967 р.), де розглядається англійський та уельський ринки від 1500 до 1640 р. [100], або складена нами карта ринків Канського фіскального округу (женераліте) 1722 р., або ж перелік ринків Баварії у XVIII ст., що його подає Еккарт Шреммер [101]. Але й ці дослідження, й інші тільки відкривають напрям пошуку.

Коли не брати до уваги п'яти-шести сіл, що як виняток зберегли свій ринок, в Англії XVI і XVII ст. нараховувалося 760 міст або містечок, які мали по одному

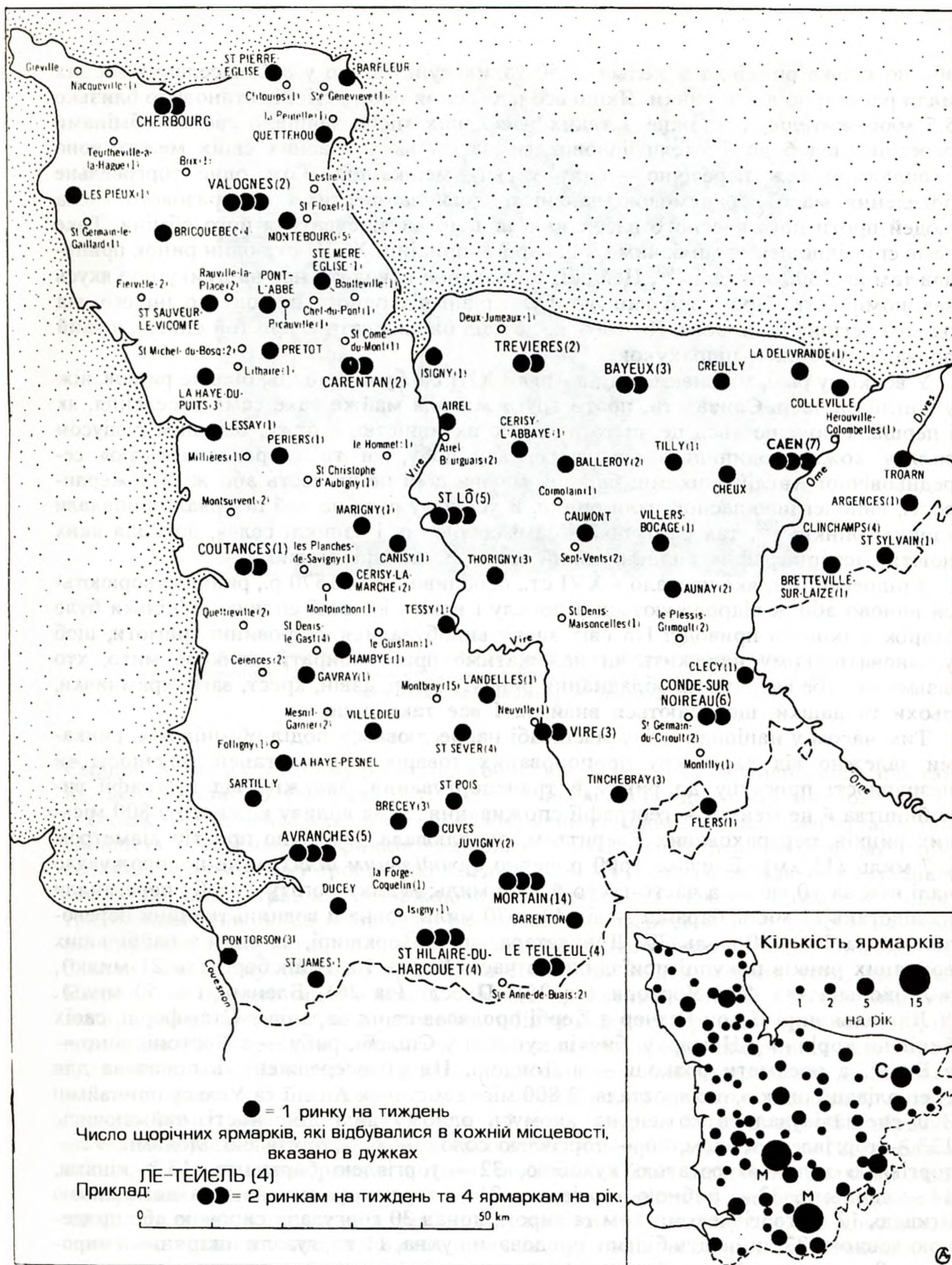
ГУСТОТА РИНКОВИХ МІСТ У АНГЛІЇ ТА УЕЛЬСІ 1500—1680 рр.

Розрахувавши по графствах пересічні розміри зони, яку обслуговує кожне ринкове місто, А. Еверитт отримує величини, що варіюють від 100 000 акрів (тобто 1500 га, коли вважати, що акр дорівнює 150 кв. метрам) на крайній півночі й заході до менш ніж 30 000 акрів, тобто 450 га. Що більше населений регіон, то більш обмежений ареал ринку. Див.: A. Everitt, «The Maret Town», in: The Agrarian History of England and Wales, 1967, p. 497.

800 РИНКОВИХ МІСТ АНГЛІЇ ТА УЕЛЬСУ 1500—1640 рр.

Кожне місто мало принаймні один ринок, звичайно — кілька. До ринків слід додати ярмарки. Подається за даними тієї самої праці, що й попередня карта (с. 468—473).

РИНКИ ТА ЯРМАРКИ КАНСЬКОГО ФІСКАЛЬНОГО ОКРУГУ 1725 р.

Карта складена Ж. Арбелло за даними Департаментського архіву Кальвадоса (С 1358 liasse). Ж.-К. Перро назвав мені додатково шість ярмарків (один у Сен-Жан-дю-Валь, два в Беррі, один у Мортені, два у Вассі), не позначених на цій карті. Всього 197 ярмарків, більшість з яких тривали тільки один день, деякі — два-три дні, а великий канський ярмарок — два тижні. Цебто загалом 223 ярмаркові дні на рік. Поруч з цим було 85 щотижневих ринків, цебто 4420 ринкових днів на рік. Населення округу нараховувало тоді від 600 до 620 тис. чоловік, його площа становила приблизно 11 524 кв. км. Аналогічні зведення дозволили б зробити корисні зіставлення по всій Франції.

або по кілька ринків, а в Уельсі — 50 таких пунктів, що у 800 населених місцях мали регулярно діючі ринки. Якщо все населення обох регіонів становило близько 5,5 млн. жителів, то кожне з таких населених місць зачіпало своїми обмінами пересічно від 6 до 7 тисяч чоловік, тимчасом як у власних своїх межах воно охоплювало теж пересічно — одну тисячу мешканців. Тож одне торговельне поселення мало передумовою наявність довкола шести- і семиразового числа людей проти його власного населення, аби могли відбуватися його обміни. Таке саме співвідношення ми бачимо в Баварії наприкінці XVIII ст.: один ринок припадав там на 7300 жителів [102]. Цей збіг не повинен наводити нас на думку про якусь закономірність. Пропорції напевне були різні від одного періоду до іншого, від одного регіону до іншого. До того ж, не слід би забувати й про той спосіб, в який провадився кожен підрахунок.

У всякому разі, ми знаємо, що в Англії XIII ст. було, либонь, більше ринків, ніж у Англії за часів Єлизавети, проте друга ж мала майже таке саме населення, як і перша. І пояснюється це чи то великою активністю, а отже, більшим радіусом впливу кожної одиниці в єлизаветинську добу, чи то «перенасиченістю» середньовічної Англії ринками: барони, маючи собі це за честь або ж із зажерливості, наполегливо засновували ринки. В усякому разі, на цей інтервал припадали «зниклі ринки» [103], так само цікаві самі собою, як і «зниклі села», довкола яких новітня історіографія зчинила такий галас, і небезпідставно.

З піднесенням, яке настало в XVI ст., особливо після 1570 р., ринки створюються наново або ж відроджуються з попелу і навіть із своєї сплячки. Скільки було сварок з їхнього приводу! На світ знову видобувалися старовинні грамоти, щоб установити, кому належить чи належатиме право збирати ринкове мито, хто візьме на себе витрати на обладнання ринку: ліхтар, дзвін, хрест, ваги, крамнички, льохи та дашки, що здаються внайми. І все таке інше.

Тим часом у національному масштабі накреслювався поділ обмінів між ринками залежно від характеру пропонованих товарів, від відстаней, зручності чи незручності приступу до ринку й транспортування, залежно від географії виробництва й не менше — географії споживання. Зона впливу кожного з 800 міських ринків, перерахованих Еверитом, охоплювала пересічно простір діаметром у 7 миль (11 км). Близько 1600 р. зерно *суходільним шляхом* не подорожувало далі ніж за 10 миль, а часто-густо й за 5 миль; велику рогату худобу переганяли на відстань 11 миль; баранів — від 40 до70 миль; вовна й вовняні тканини перевозилися на 20 — 40 миль. До Донкастера, що в Йоркширі, на один з найбільших вовняних ринків покупці приїздили за часів Карла І з Гейнсборо (за 21 милю), з Лінкольна (за 40), Уорсопа (за 25), Плеслі (за 26), Бленкні (за 50 миль). У Лінкольнширі Джон Гетчер з Кербі продавав своїх баранів у Стамфорді, своїх биків чи корів — у Ньюарку, бичків купував у Спілсбі, рибу — в Бостоні, вино — в Борні, а предмети розкоші — в Лондоні. Ця розосередженість показова для спеціалізації ринків, що зростала. З 800 міст і містечок Англії та Уельсу принаймні 300 спеціалізувались кожен на якомусь одному виді діяльності, займаючись: 133 — торгівлею зерном, 26 — торгівлею солодом, 6 — торгівлею плодами, 92 — торгівлею великою рогатою худобою, 32 — торгівлею баранами, 13 — кіньми, 14 — свиньми, 32 — рибною торгівлею, 21 — торгівлею дичиною та домашньою птицею, 12 — торгівлею маслом та сиром, понад 30 торгували сировою або пряденою вовною, 27 чи навіть більше продавали сукна, 11 торгували шкіряними виробами, 8 — лляним й щонайменше 4 — прядивом. І це не враховуючи місць з вузькою і принаймні несподіваною спеціалізацією: так, Уаймондгем обмежувався виготовленням дерев'яних ложок і кранів.

Зрозуміла річ, спеціалізація ринків посилиться у XVIII ст., і не тільки в Англії. Тож якби ми мали змогу за даними статистики відзначити етапи еволюції в решті

Дружина фермера несе продавати на ринок живу птицю. Ілюстрація з рукопису 1598 р., що зберігається в Британському музеї *(Eg. 1222, f. 73)*.
Фототека видавництва А. Колена.

Європи, то мали б у своєму розпорядженні своєрідну карту європейського зростання, яка з користю замінила б ті чисто описові дані, що їх ми маємо.

Однак — і це найважливіший висновок, який випливає з праці Еверитта,— така наявність організованих ринків виявилася неадекватною демографічному піднесенню й економічному зростанню Англії XVI—XVII ст., незважаючи на спеціалізацію та концентрацію, незважаючи на відчутну допомогу ярмарків, іншого традиційного знаряддя обміну, до якого ми ще повернемося [104]. Зростання обмінів сприяло використанню нових каналів обігу, вільніших і більш прямих. Ми бачили, що цьому сприяло зростання Лондона. Звідси й доля того, що Алан Еверитт за браком іншого слова називає *приватним ринком (private market)*, який, власне кажучи, є лише способом обійти відкритий ринок *(open market)*, що перебував під жорстким контролем. Агентами цих приватних ринків часто-густо були *великі* мандрівні торгівці, навіть розносці або комівояжери: вони діставалися до самісіньких кухонь окремих ферм, закуповуючи *авансом* пшеницю, ячмінь, баранів, вовну, свійську птицю, кролячі й овечі шкурки. В такий спосіб відбувалося «вихлюпування» ринку в села. Нерідко такі новоприбульці робили своєю базою заїзди, ці «замінники» ринків; з цього починалася їхня величезна роля. Ці люди мандрували з одного графства до іншого, з одного міста до іншого, тут домовлялися з якимось крамарем, а там — з розносцем або оптовиком. Їм доводилося самим відігравати ролю справжніх оптових торговців, всіляких посередників, так само готових довозити ячмінь броварям Нідерландів, як і купувати в країнах Прибалтики жито, яке було потрібне в Бристолі. Інколи вони об'єднувалися по двоє чи по троє, аби поділити ризик.

Про те, що цей багатоликий приходець викликав огиду, що його ненавиділи за пролазливість, за незгідливість та жорстокість, велемовно свідчать численні

судові позови. Ці нові форми обміну, що регулювалися простою розпискою і категорично зобов'язували продавця, який часто не вмів читати, призводили до непорозумінь і навіть драм. Але для купця, що гнав своїх коней з вантажем або спостерігав за вантаженням збіжжя вздовж за течією річки, суворе ремесло мандрівного купця мало свої принади: перетинати Англію від кордонів Шотландії до Корнуоллу, зустрічати в заїздах друзів і побратимів, відчувати свою приналежність до розумного й сміливого ділового світу — і все це з добрими доходами. В цьому полягала революція, яка з економіки «вихлюпувалася» і на форми соціальної поведінки. І не випадково, вважає Еверитт, ці нові форми діяльності розвивалися в той самий час, коли оформились як політична група *індепенденти* (політична партія, що виражала інтереси радикального крила буржуазії.— *Прим. ред.*). По закінченні громадянської війни 1647 р., коли шляхи знову широко розкрилися, Г'ю Пітер, родом з Корнуоллу, що полюбляв моралізувати, вигукував: «О, які щасливі зміни! Бачити, як люди безперешкодно їздять від Единбурга до мису Лендс-Енд у Корнуоллі й до самісінької нашої брами! Бачити, як знов ожили великі шляхи, чути, як свистить кучер, підганяючи запряг, бачити на його звичайному маршруті щотижневого листоношу! Бачити врочисті пагорби й сміхотливі долини!» [105]

Істина англійська, істина європейська

Приватний ринок *(private market)* — це не лише англійська дійсність. Очевидно, і на континенті купець знову набув смаку до мандрівок. Андреас Рифф, розумний і діяльний базелець, який упродовж другої половини XVI ст. безперервно їздив по всіх напрямах, роблячи пересічно по тридцять поїздок на рік, казав собі: «Рідко траплялись у мене години спокою, коли сідло не прикипало до мого заду!» (*«Hab wenig Ruh gehabt, dass mich der Sattel nicht an das Hinterteil gebrannt hat!»*) [106]. Щоправда, за нашого рівня знань не завжди легко провести грань різниці між ярмарковим торгівцем, який їздив з одного ярмарку на інший, та купцем, що прагнув робити закупівлі біля самих джерел виробництва. Але цілком безперечно, що майже скрізь у Європі відкритий ринок виявлявся водночас і недостатнім, і надто контрольованим; і в будь-якій точці, приступній для спостереження, використовувались або використовуватимуться хитрощі й кружні шляхи.

У своєму «Трактаті» Деламар відзначав у квітні 1693 р. в Парижі шахрайські витівки ярмаркових купців, «які замість того, щоб продавати свої товари на Критому ринку або ж на критих ринках, продали їх у трактирах... і за їхніми межами [107]. До цього він додає докладний перелік усіх тих засобів, що їх використовують мельники, пекарі, різники, а також купці та господарі складів, які порушують закони або чинять, як їм заманеться, аби постачатися за найменшу ціну й на шкоду нормальному надходженню на ринки [108]. Вже близько 1385 р. в Евре, у Нормандії, охоронці громадського порядку викрили виробників і перекупників, які змовлялися, «шепочучи на вухо або мовчки перемовляючися знаками, або тихцем перекидалися чужоземними словами чи натяками». Ще одне порушення правил: скупники їздять назустріч селянам і скуповують у них продовольчі товари, «перш ніж ті потраплять на Критий ринок [109]. Достоту так само в XVI ст. в Карпатра́ торговки овочами *(rêpétières)* вирушали скуповувати на шляхах за низькими цінами продукти, які везли на ринок [110]. І це часто практикувалося в усіх містах [111]. І дарма, що ще в середині XVIII ст. (квітень 1764 р.) це викривали в Лондоні як шахрайство. Уряд, читаємо ми в дипломатичному листуванні, «мав би принаймні бути занепокоєним тими наріканнями, що їх викликає в народі надмірна дорожнеча продовольства; і це тим більше, що ці нарікання

Торговка овочами зі своїм віслюком. *«Мій чудовий листовий буряк* (для їжі використовують його листя), *мій красень-шпинат!»* Гравюра на дереві XVI ст. *Зібрання Віолле.*

породжуються тими надуживаннями, які цілком справедливо можна поставити в провину тим, хто керує... бо головна причина цієї дорожнечі... є жадібність монопольних торгівців, якими кишить ця столиця. З недавнього часу вони навчилися вибігати поперед ринку, вирушаючи вулицями назустріч сільському жителю й скуповуючи вантажі різних продуктів, що їх той привозить, а відтак їх перепродуючи по ціні, яка їм підійде...»[112] Наш очевидець ще вживає слів «шкідливе поріддя». Та це поріддя траплялося скрізь.

І так само скрізь глумилася з регламентацій, з митниць, як і з міських ввізних митниць, справжня контрабанда, різноманітна, що дедалі розбухала і яку марно переслідували. Вона бралася за все: за вибивні індійські тканини, сіль, тютюн, вина, спирт. У Долі, у Франш-Конте (1 липня 1728 р.), «торгівля контрабандними товарами йшла публічно... бо один купець зухвало зважився порушити судову справу про оплату своєї праці за цінами цих товарів»[113]. «Ваша світлість,— писав один агент Демаре, останньому з генеральних контролерів за довге царювання Людовіка XIV,— могли б виставити армію вздовж узбережжя Бретані й Нормандії, але уникнути контрабанди не вдалося б»[114].

Ринки й ринки: ринок праці

Ринок, прямий чи непрямий, різноманітний обмін безперервно вносили безлад в економіки, навіть найспокійніші. Вони пускали ці економіки в рух, хтось навіть скаже: вони їх оживлювали. В усякому разі, одного чудового дня все логічно проходитиме через ринок, не лише плоди землі чи вироби промисловості, а й земельна власність, і гроші, які рухаються швидше, ніж будь-який інший товар, і праця, зусилля людини, аби не сказати — сама людина.

Ясна річ, у містах, містечках та селах завжди вкладали угоди з приводу будинків, ділянок під забудову, жител, крамниць чи помешкань для здавання внаймі. Цікавість полягає не в тому, щоб із документами в руках встановити, що

в XIII ст. у Генуї продавалися будинки [115] або що в той самий час у Флоренції здавалися внайми земельні ділянки, де відтак споруджувались будинки [116]. Головне — це побачити, як зростало число цих обмінів і угод, побачити, як вимальовувалися ринки нерухомості, що освітлювали яскравим сяйвом напади спекуляції. Для цього треба було, щоб ці угоди досягли певного рівня. Саме це розкривають від XVI ст. коливання розмірів плати за наймання приміщень у Парижі (включаючи й платню за оренду крамниць): її розміри безпомилково відбивають послідовні хвилі кон'юнктури та інфляції [117]. Саме це підтверджує також сама собою проста деталь: у Чезені, містечку посеред багатющого хліборобського району Емілії, умови акта оренди крамниці від 17 жовтня 1622 р., що випадково зберігся в муніципальній бібліотеці міста, викладені на заздалегідь надрукованому бланку: досить було заповнити порожні місця й підписатись [118]. Спекуляції мали ще сучасніший акцент: «ініціатори» та їхні клієнти не сьогодні з'явилися. В Парижі спекуляції можна частково простежити в XVI ст. на просторі Пре-о-Клер, у сусідстві з Сеною [119], що тривалий час був порожній, чи на не менш порожньому просторі біля колишнього Отелю де Турнель, де від 1594 р. консорціум, яким керував президент Арле, успішно споруджував чудові будинки нинішньої площі Вогезів — згодом вони здаватимуться внайми визначним родинам вельмож [120]. У XVII ст. спекуляції швидко розвивалися на околиці Сен-Жерменського передмістя і, звісно, в інших місцях [121]. За Людовіка XV та Людовіка XVI, коли столиця вкрилася будівельними майданчиками, нерухомість спізнала ще ліпших часів. У серпні 1781 р. розкішний бульвар біля Пале-Руаялю в Парижі зруйновано, а дерева на ньому зрубано, «незважаючи на нарікання всього міста («*non-nostante le mormorazioni di tutta città*»); справді-бо, в герцога Шартрського виник задум «спорудити там будинки й здавати їх унайми» [122].

Що ж до земельної власності, то розвиток цього питання відбувався так само: «земля» в кінцевому підсумку поглиналася ринком. У Бретані від кінця XIII ст., і напевне в інших місцях, і, безперечно, ще раніше шляхетські володіння продавались і перепродувалися [123]. З приводу продажу земель ми маємо у своєму розпорядженні для Європи показовий ряд значень цін [124] і численні свідчення про їхнє регулярне зростання. Так, 1558 р. в Іспанії, за словами венеціанського посла, «власності (земельні), які звичайно продавалися з 8 або 10 % (тобто за ціну, що перевищувала дохід з них у 12,5 чи 10 разів), продають з 4 або 5 % (цебто за суму в 25 або 20 разів більшу, ніж дохід з них)» — («...*i beni che si solevano lesciare a otto e dieci per cento si vendono a quatro e cinque*») [125]; вони, мовляв, зросли вдвічі «з надлишком грошей». У XVIII ст. оренда бретонських шляхетських володінь обговорювалася за посередництвом Сен-Мало та його великих купців завдяки ланцюжку посередників, що досягав Парижа й Головного управління відкупами [126]. Газети теж брали оголошення про продаж земель [127]. Тут реклама не відставала. В усякому разі, з рекламою чи без неї, по всій Європі земля не переставала переходити з рук до рук шляхом купівлі, продажу й перепродажу. Цілком очевидно, що цей рух скрізь був пов'язаний з економічною й соціальною трансформацією, яка позбавила власності колишніх господарів, шляхтичів чи селян, на користь городян-нуворишів. Уже в XIII ст. у Іль-де-Франс зростає число «шляхтичів без землі» (вислів Марка Блока), або ж «сеньйорій-куприків» *(seigneuries-croupions)*, як каже Гі Фуркен [128].

Про грошовий ринок, ринок короткострокових і довгострокових грошових угод, ми ще говоритимемо довго: він перебував у серці європейського економічного зростання, і промовистим є те, що ринок цей не скрізь розвивався в однаковому ритмі або з однаковою ефективністю. А що, навпаки, було загальним явищем, то це поява осіб, що позичали гроші, і мережі лихварів — як євреїв, так ломбардців або вихідців з Каора, або ж, у Баварії, монастирів, які спеціалізувалися на наданні позик селянам [129]. Щоразу, коли ми маємо у своєму розпорядженні дані,

лихварство вже так і вродилося і при доброму здоров'ї. І так воно було за всіх цивілізацій світу.

Зате грошові угоди на певний термін могли укладатися тільки в зонах з уже «перенапруженою» економікою. Від XIII ст. такий ринок постає перед нами в Італії, в Німеччині, в Нідерландах. Усе сприяло їхньому створенню саме там: накопичення капіталів, торгівля на далекі відстані, вексельні хитрощі, рано створені «права» на частку державного боргу (тобто державні цінні папери), інвестиції в ремісничі та промислові підприємства або в кораблебудування чи в далеке плавання кораблів (ці останні, зробившись ще до XV ст. непомірно великими, переставали бути індивідуальною власністю). Згодом великий грошовий ринок переміститься до Голландії. А ще пізніше — до Лондона.

Але з усіх цих розкиданих ринків найважливішим з позицій цієї книги був ринок праці. Як і Маркс, я обминаю класичний випадок рабства, якому, однак, судилося продовжитись і знову розквітнути [130]. Для нас проблема полягає в тому, щоб побачити, як людина чи принаймні її праця ставали товаром. Володар такого яскравого розуму, як Томас Гоббс (1588—1679 pp.), уже міг сказати, що «сила (ми сказали б — робоча сила) будь-якого індивіда є товар», річ, яка нормально пропонується на обмін у рамках ринкової конкуренції [131]. Але тоді це ще не було добре знайомим поняттям. І мені до вподоби це випадкове розмірковування непомітного французького консула в Генуї — людини, що, безперечно, за своїми розумовими здібностями відстала від свого часу: «Це я вперше, монсеньйоре, чую таке формулювання, що людину можна вирахувати в грошах». А Рикардо просто напише: «Праця, як будь-які речі, що їх можна купити або продати...» [132]

Але ж нема сумніву: ринок праці — як реальність, якщо й не як поняття,— не створіння індустріальної ери. Ринок праці — це такий ринок, де людина, хоч би звідки вона була, постає позбавленою своїх традиційних «засобів виробництва» (якщо припустити, що вона колись ними володіла): земельної ділянки, ткацького верстата, коня, бідарки... Вона може запропонувати тільки свої кисті, свої руки, свою «робочу силу». І, ясна річ, своє вміння. Людина, яка в такий спосіб наймається або продає себе, проходить крізь вузьку щілину ринку й виходить за межі традиційної економіки. Цей феномен вельми яскраво постає перед нами, коли йдеться про гірників Центральної Європи. Тривалий час пробувши незалежними ремісниками, що працювали невеликими гуртами, вони мусили в XV і XVI ст. перейти під контроль купців, бо тільки ці останні були спроможні надати гроші, потрібні для великих капіталовкладень, яких вимагає обладнання глибоких шахт. І ось вони виявилися найманими робітниками. Хіба ж не сказали 1549 р. вирішального слова шефени (члени магістрату) Йоахімсталя, невеличкого міста в Богемії: «Один дає гроші, другий — роботу» («*Der eine gibt das Geld, der andere tut die Arbeit*»)? Навряд чи можна було б вигадати ліпшу формулу для раннього протистояння Капіталу й Праці [133]. Щоправда, наймана праця, з'явившись, могла й зникнути, що й сталося на виноградниках Угорщини: в Токаї у 70-і роки XVI ст., в Надьбаньї — 1575 р., в Сентдьєрдь Базі — 1601 р.,— і скрізь відновлюється кріпацька залежність селянина [134]. Але це специфічне для Східної Європи. На Заході ж переходи до найманої праці були явищем необоротним, частогусто раннім, і, головне, вони були численніші, ніж це заведено вважати.

Від XIII ст. в Парижі Гревська площа й у сусідстві з нею «присяжна» площа біля Сен-Поль-де-Шан і площа перед абсидою церкви Сен-Жерве «коло Будинку Спілки» *(Maison de la Conserve)* були звичними місцями найму працівників [135]. Збереглися цікаві трудові контракти, що датуються 1288 та 1290 рр., з цегельні на околицях П'яченці, в Ломбардії [136]. Між 1253 та 1379 рр.— і це потверджується документами — в португальському селі вже були наймані робітники [137]. 1393 р. в Осері, в Бургундії, робітники на виноградниках влаштували страйк (нагадаємо, що кожне місто було тоді занурене наполовину в хліборобське життя, а виноград-

ники правили за об'єкт своєрідного промислу) [138]. Цей інцидент дозволяє нам дізнатися, що кожного дня в літній сезон на міському майдані зустрічались до схід сонця поденники та наймачі — наймачів часто-густо репрезентували своєрідні старші майстри *(closiers)*. Це один з перших ринків праці, який нам дано побачити, маючи докази в руках. У Гамбурзі 1480 р. поденники *(die Tagelöhner)* вирушали на пошуки наймача до Мосту втіхи *(Trostbrücke)*. Саме там уже був «явний ринок праці»[139]. За часів Таллемана де Рео в Авіньйоні «служники, яких можна було найняти, збиралися на мосту» [140]. Були й інші ринки, хоч би на ярмарках,— «місця найму» («*louées*») — «з дня св. Йоанна, св. Михайла, св. Мартина, зі свята Всіх Святих, з Різдва, Великодня...» [141],— де наймити й робітниці з ферм поставали для огляду наймачів (багатих селян або шляхтичів, скажімо, таких, як пан де Губервіль [142]), наче худоба, якості якої дозволялося прикидати й перевіряти. «Отже, близько 1560 р. кожне містечко або велике село Нижньої Нормандії мали своє місце найму, що нагадувало й ринок рабів, і ярмаркове свято» [143]. В Еврe ярмарок віслюків 24 червня, в день св. Йоанна (Івана Купали), був також і днем найму наймитів [144]. У дні жнив, збирання винограду звідусіль стікалась додаткова робоча сила, і наймали її згідно із звичаями — за гроші або ж за винагороду натурою. Ми певні того, що йшлося про величезні переміщення: час від часу які-небудь статистичні дані це підтверджують [145]. Або ж якесь точне мікроспостереження — наприклад, пов'язане з Шато-Гонтьє, містечком у Анжу, в XVII та XVIII ст. [146],— яке показує, як кишать поденники *(journaliers)*, «що звалюють дерева, пиляють і колють дрова; підрізають лозу й збирають виноград; прополюють городи, доглядають за садками, садять овочі; косять і збирають сіно; жнуть зернові, в'яжуть снопи й молотять, провіюють зерно...» Реєстр, що стосується Парижа, згадує в зв'язку із самими тільки фахами, причетними до сінної пристані, «укладальників, носіїв, ув'язувачів возів, кучерів, в'язальників снопів, поденників» [147]. Ці й інші такі самі списки спонукають нас замислитися, бо за кожним таким словом треба собі уявити в міській чи сільській спільноті більш чи менш тривалу працю. Звісно, саме в селах жила більшість того населення, яке було основним — щодо чисельності — на ринку праці. Інший величезний канал найму, який породив розвиток сучасної держави,— це набір найманих солдатів. Відомо було, де їх купувати, а вони добре знали, де можна себе продати: це належало до правил ринку. Достоту так само були своєрідні агентства з улаштування в служники — як і в канцелярські, так і в ліврейні — з їхньою суворою ієрархією, причому вони з'явилися досить рано: в Парижі від XIV ст., у Нюрнберзі напевне з 1421 р. [148]

З роками ринки робочої сили набували офіційного статусу, їхні правила ставали яснішими. «Зручна книга паризьких адрес на 1692 р.» («*Le Livre commode des adresses de Paris por 1692*») Авраама дю Праделя (псевдонім якогось Ніколя де Бленьї) дає парижанам такі рекомендації: вам потрібна служниця? Сходіть на вулицю Ваннері, до «бюро наймичок». Служника ви знайдете на Новому ринку, кухаря — на Гревській площі. Вам потрібний помічник («*garçon de metier*»)? Якщо ви купець, ідіть на вулицю Кенканпуа, якщо хірург — на вулицю Кордельєрів, аптекар — на вулицю Юшет. Муляри й чорнороби з Лімузена свої послуги пропонують на Гревській площі. Але «чинбарі, слюсарі, теслі, бондарі, зброярі, торгівці смажениною та інші наймаються самі собою, приходячи до крамничок» [149].

Щоправда, однак, історія найманої праці загалом залишається маловідомою. Проте вибіркові підрахунки говорять про дедалі більші розміри застосування найманої робочої сили. Щодо Англії за Тюдорів «доведено, що... понад половину, навіть дві третини родин отримували принаймні частину своїх доходів у вигляді заробітної платні» [150]. На початку XVII ст. в ганзейських містах, зокрема в Штральзунді, число осіб найманої праці безперервно зростало й у кінцевому

підсумку становило загалом щонайменше 50 % населення [151]. В Парижі напередодні Революції ця цифра перевищувала 50 % [152].

Звісно, це зовсім не означало, що еволюція, яка почалася так давно, підійшла до кінця. Тюрго шкодував за цим, зауваживши мимохідь: «Обігу праці на взірець обігу грошей не існує» [153]. Але рух розпочався, і він ішов назустріч усьому тому, що несло з собою майбутнє в цій сфері,— змінам, пристосуванню, а також і стражданням.

Справді ж, кому б спало на гадку засумніватися, що перехід до найманої праці, хоч би якими були його мотиви й економічні вигоди, супроводжувався відомими соціальними втратами. У XVIII ст. докази того ми бачимо в численних страйках і очевидному незадоволенні робітників [154]. Жан-Жак Руссо казав про цих людей, які, «коли хочуть їх пригнобити, швидко збирають свої манатки: вони забирають свої руки й ідуть геть» [155]. Ця чутливість, ця соціальна самосвідомість — чи справді вони народилися разом з передумовами великої промисловості? Безперечно, ні. В Італії маляри традиційно були ремісниками, що працювали у своїй майстерні разом з помічниками, якими часто-густо були їхні діти. Як і купці, вони вели рахункові книги; до нас дійшли такі книги Лоренцо Лотто, Бассано, Фарринаті, Гверчино [156]. Тільки господар майстерні був купцем, який вступав у контакт з клієнтом, від якого він отримував замовлення. Помічники ж, включаючи синів, що вже були готові збунтуватися, були в найкращому разі найманими робітниками. З урахуванням цього легко зрозумієш відверте зізнання одного з художників, Бернардино Індіа, своєму кореспондентові Шипіоне Чибо: художники Алессандро Аччайолі та Бальдовіні, що добре гараздують, хотіли б узяти Індіа на службу. Він же відмовився, бажаючи зберегти свободу й не занедбувати своїх власних справ задля «жалюгідної заробітної платні» (*«per un vil salario»*) [157]. А було це 1590 р.!

Ринок — це межа, і межа рухома

Справді-бо, ринок був межею, ніби вододілом між річками. Ви житимете неоднаково залежно від того, чи опинитесь по один бік бар'єра, а чи по другий. Один приклад серед тисяч інших, коли люди були приречені постачатися лише з ринку — робітники массинських шовкопрядилень, іммігранти в місті й бранці міського постачання продовольством [158] (навіть куди більшою мірою, ніж вельможі й буржуазія, які нерідко володіли землями на околицях, городом, садком, а отже, й особистими ресурсами). А коли робітникам було несила їсти погане, напівзіпріле «зерно з моря», з якого випікали хліб, що їм продавали за високою ціною, вони могли щонайбільше вирушити до Катанії чи до Мілаццо (і вони зважувались на це близько 1704 р.), аби змінити наймача та продовольчий ринок.

Для людей незвичних, тих, хто звичайно був далеко від ринку або тримався осторонь від нього, він видавався винятковим святом, своєрідною мандрівкою, майже пригодою. Він давав нагоду *«presumir»*, як кажуть іспанці,— показати себе, похизуватися. Підручник для купців, що належить до середини XV ст., пояснює: моряк, як правило, неотесаний, у нього «до того ж незграбний розум, що коли він п'є в корчмі або купує хліб на ринку, то уявляє себе поважною особою» [159]. Достоту так само почувався й іспанський солдат, який між двома кампаніями потрапив на ринок у Сарагосі (1645 р.) і стояв у захваті перед купами свіжого тунця, тайменя, сотнями різних гатунків риби, виловленої в морі чи в сусідній річці [160]. Але що він міг у кінцевому підсумку купити на ті монети, які були в його гаманці? Кілька обкачаних у солі сардинок *(sardinas salpesadas)*, що їх господиня місцевої корчми засмажить для нього на гратках; доповнені білим вином, вони й стануть для нього розкішним обідом.

Угорщина XVIII ст. Свиню несуть до Дебреценського колегіуму.
Документ автора.

Зрозуміла річ, що саме життя селян залишалося переважно зоною позаринковою (або принаймні наполовину позаринковою), зоною натурального господарства, самодостатності, замкнутості в собі. Селяни все своє життя задовольняються тим, що виробили своїми руками, або ж тим, що постачають їм сусіди навзамін на сяке-таке продовольство чи послуги. Звісно, їх багато приходить на ринки містечка чи міста. Але ті, хто вдовольняється лише купівлею залізного лемеша для свого плуга й тим, щоб дістати грошей для оплати своїх боргів або податків, продаючи яйця, головку масла, деяку птицю чи овочі, не залучені по-справжньому до ринкового обміну. Вони лише наближаються до нього. Такі ті нормандські селяни, «які приносять на ринок продуктів на 15 або 20 су і які не можуть зайти до шинку, який їм не по кишені» [161]. Нерідко село спілкувалося з містом не інакше як за посередництвом купця з того самого міста або орендаря місцевої сеньйорії [162].

Це життя «осторонь» часто відзначали, ніхто не може заперечувати його існування. Одначе тут були свої ступені й навіть більше — винятки. Чимало заможних селян користувалося ринком досить широко: наприклад, англійські «фермери», які, бувши спроможні комерціалізувати свої врожаї, не мали більше потреби щозими прясти й ткати свою вовну чи свою конопляну й лляну пряжі; вони були постійними клієнтами ринку так само, як і його постачальниками. В Сполучених провінціях селяни великих сіл, забудованих щільно або розкиданих (деякі з них нараховували 3000—4000 жителів), були виробниками молока, м'яса, сала, сирів і промислових культур та покупцями зерна й дров для опалення. Угорські скотарі експортували свою худобу до Німеччини та Італії, скотарі, що також купували зерно, якого їм бракувало. Або візьмімо селян-городників з передмість, на яких так охоче посилаються економісти, селян, що, включившись у життя великого міста, збагачувалися завдяки цьому: багатства Ментрея, біля Парижа, створені

його персиковими садами, марилися Луї-Себастьєну Мерсьє (1783 р.) [163]. А кому невідомий розквіт стількох містечок, що постачали міста продовольством, довкола Лондона чи довкола Бордо, чи Ангулема [164]! Безперечно, то були винятки в масштабі світу селян, що становили від 80 % до 90 % населення землі. Та не забуваймо, що навіть убогі села були зачеплені цією економікою в прихованій формі. Монета доходила до них різними шляхами, які виходили за межі властиво ринку. Цьому й прислуговувалися мандрівні торгівці, містечкові чи сільські лихварі (згадаймо лихварів-євреїв у селах Північної Італії [165]), підприємці сільських промислів, розбагатілі буржуа й фермери, що шукали робочої сили для здобуття доходу із своїх земель, і навіть сільські крамарі.

Проте у вузькому сенсі слова ринок у кінцевому підсумку залишається для історика економіки минулих сторіч своєрідним тестом, «індикатором», значення якого він ніколи не стане недооцінювати. Бистра Цветкова зовсім не безпідставно будує свою градаційну шкалу й вимірює економічну вагу болгарських міст уздовж Дунаю згідно з розмірами мита, що бралося з продажів на ринку, враховуючи те, що там мито платилося срібними аспрами й що вже були спеціалізовані ринки [166]. Дві-три замітки з приводу Ясс у Молдавії вказують на те, що в XVII ст. місто мало «сім місць, де збувалися товари; деякі з них називалися по головних виробах, що там продавалися, скажімо, взуттєвий ринок, борошняний ринок...» [167] Ось і маємо певний поділ торгового життя. Артур Юнг пішов іще далі. У серпні 1788 р., виїздячи з Арраса, він зустрів «принаймні сотню віслюків, нав'ючених... очевидно, дуже легким вантажем, і багато чоловіків та жінок»; вони могли б добре постачати ринок. Але, «як бачимо, велика частина сільської робочої сили є бездіяльна в розпал жнив задля того, аби постачати місто, яке в Англії забезпечували б продовольством у сорок разів менше людей. Коли така тьма-тьмуща нероб гуде на ринку,— робить висновок Юнг,— я цілком певен, що земельна власність надмірно роздріблена» [168]. Отже, малолюдні ринки, де не розважались би й не били байдиків, були б ознакою сучасної економіки?

Нижче ринку

У міру того, як торгова економіка поширюється і вносить безлад у зону сусідніх з нею видів діяльності, що лежать нижче, відбувається розростання ринків, пересунення межі й модифікація елементарних форм діяльності. Звісно, в селах гроші рідко були справжнім капіталом: вони використовувалися для закупівлі землі і, отже, були орієнтовані на соціальне просування через таку закупівлю. А ще частіше вони тезаврувалися: згадаймо про монети в жіночих моністах Центральної Європи, про потири й дискоси, виготовлені угорськими сільськими умільцями із золота та срібла [169], про золоті хрести у французьких селянок напередодні Французької революції [170]. І все ж таки гроші відігравали свою роль руйнівника старожитностей та старовинної рівноваги. Наймит, сільськогосподарський робітник, чий рахунок вівся в книгах наймача, набув звички рахувати свій заробіток у грошах, навіть коли аванси натурою, які він отримував від господаря, були такі, що наприкінці року, так би мовити, в нього у руках не залишалося анітрохи грошей готівкою [171]. У довготривалій перспективі саме в цьому полягала зміна способу думок. То була зміна в трудових стосунках, яка полегшувала адаптацію до нового суспільства, але яка ніколи не приносила користі бідноті.

Ринок у Антверпені. Невідомий майстер кінця XVI ст. Королівський музей образотворчих мистецтв, Антверпен. (Власність *A.C.L.*, Брюссель.)

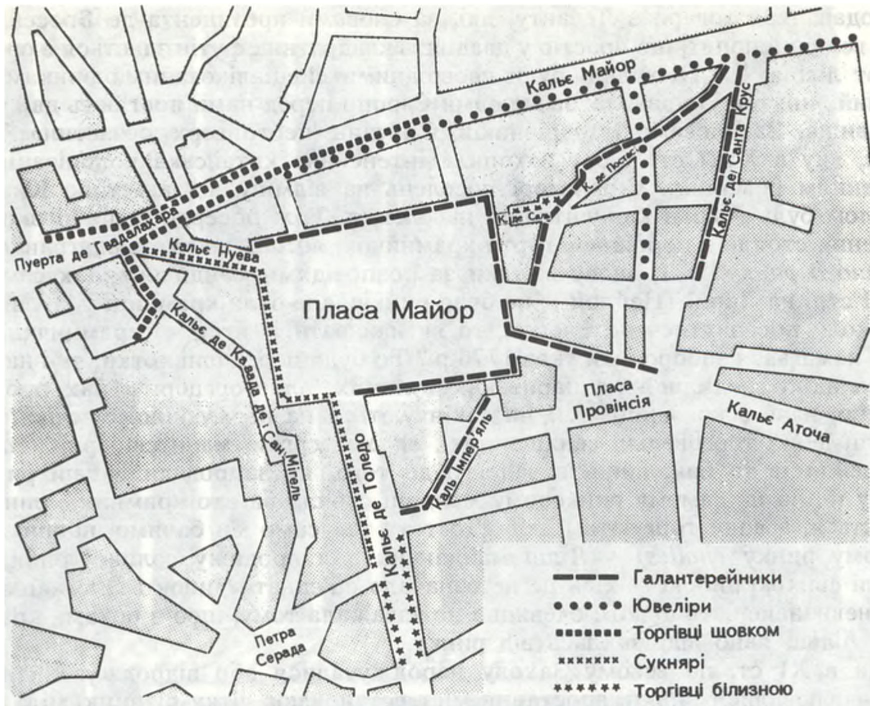

Ніхто ліпше за молодого економіста-історика з Країни Басків Еміліано Фернандеса де Пінедо не показав, наскільки зачепило невблаганне просування ринкової економіки сільське населення і власність [172]. У XVIII ст. Країна Басків виявляла тенденцію до того, щоб цілком стати «національним ринком», звідси й зросла комерціалізація земельної власності. Зрештою через ринок проходять церковні землі й майоратні землі, в принципі однаково недоторканні. Земельна власність зосереджується в небагатьох руках, і зростає пауперизація і так зубожілих селян, змушених відтоді й у небаченому доти числі проходити через вузький отвір ринку праці чи то в місті, чи то в селі. Саме ринок, розширюючись, викликав ці круговерті з їхніми необоротними результатами. *Mutatis mutandis* ця еволюція відтворювала процес, який набагато раніше привів до великих господарств англійських фермерів.

Отже, в такий спосіб ринок співпрацював з великою історією. Навіть найскромніший ринок є ступенем економічної ієрархії, безперечно, найнижчим. Тож щоразу, коли ринок був відсутній чи незначний, а гроші готівкою, надто рідкісні, ніби мали вибухову силу, ми напевне опиняємося на «нульовому рівні» життя людей там, де кожен зобов'язаний виробляти майже все. Чимало селянських спільнот доіндустріальної Європи ще жило на цьому рівні, за межами ринкової економіки. Мандрівець, який би зважився на це, міг би за копійки, за демпінгові ціни купити будь-які плоди землі. І не було потреби задля того, аби зіткнутися з такими дивами, їздити до такої далечини, як край Аракан, що зробив був 1630 р. Маестре Манрике, і вибирати там собі товар між тридцятьма курми по чотири реали або сотнею яєць по два реали [173]. Досить було зійти з великих доріг, рушити по гірських стежках, опинитися в Сардинії або ж зупинитися в гавані, яку не дуже відвідували, на узбережжі Істрії. Одне слово, життя ринку, яке так легко розгледіти, надто часто приховує від історика життя, що лежить нижче, буденне, але самостійне, нерідко автарктичне або таке, що прагне до автаркії. Інший світ, інша економіка, інше суспільство, інша культура. Звідси й цікавість таких спроб, що їх зробили Мішель Морино [174] та Марко Каттіні [175], які — і той, і той — показують те, що відбувалося *нижче ринку,* те, що від ринку вислизало, і загалом дають уявлення про сільське «самозабезпечення». В обох випадках хід думки історика був один і той самий: зерновий ринок — це, з одного боку, населений простір, що залежить від такого ринку, а з другого — попит якогось населення, чиє споживання можна розрахувати за заздалегідь відомими нормами. Якщо до того ж я знаю місцеве виробництво, ціни, кількість продукту, яка йде на ринок, ту, що споживається на місці, і ту, яка вивозиться чи ввозиться, я можу уявити собі, що відбувалося або мало відбуватися *нижче рівня* ринку. Щоб пробити це, Мішель Морино обрав за відправну точку пересічних розмірів місто Шарлевіль, а Марко Каттіні — містечко в провінції Модена, містечко, життя якого було набагато ближче до сільського і яке розташовувалось у районі, що лежав трохи осторонь.

Таке саме «занурення», але з використанням інших засобів, удалося Іву-Марі Берсе в його недавній дисертації про повстання кроканів у Аквітанії в XVII ст. (учасників антифеодальних селянських рухів). У світлі цих повстань він відтворює характер думання й мотивації поведінки населення, що надто часто вислизало з уваги істориків. Мені особливо до вподоби те, що він каже про схильне до насильства населення в сільських корчмах, цих вибухових місцях [176].

Коротко кажучи, дорога відкрита. Методи, засоби, підходи можуть бути різними (це ми вже знаємо), але безперечне одне: не буде повної історії, особливо історії сіл, яка б заслуговувала на цю назву, якщо не можна систематично простежити життя людей нижче «поверху» ринку.

МАДРИД ТА ЙОГО КРАМНИЦІ ПРЕДМЕТІВ РОЗКОШІ

Ставши столицею Іспанії 1560 р., Мадрид зробився в XVII ст. блискучим містом. Число крамниць у ньому зростало. Розкішні крамниці гуртувалися довкола Головної площі (Plaza Mayor) за характером товару. За даними: M. Capella, A. Matilla Tascon, Los Cinco Gremios mayores de Madrid, 1957.

Крамниці

Першу конкуренцію ринкам склали крамниці (але обмін мав з цього користь). Численні обмежених розмірів комірки, вони були другим елементарним знаряддям обміну. Таким самим, але відмінним, бо ринок діє періодично, тимчасом, як крамниці — майже безперервно. Принаймні — в принципі, бо ж правило (якщо таке правило існує взагалі) обставлене багатьма винятками.

Так, часто перекладають як «ринок» слово «сук» *(soukh)*, властиве мусульманським містам. Але ж сук — нерідко загалом же тільки вулиця, обрамлена крамницями, цілком спеціалізованими на одному й тому самому виді торгівлі, яких, до речі, так багато було й у всіх містах Заходу. Зосередження в Парижі від XII ст. м'ясарень у сусідстві з церквою Сен-Етьєнн-дю-Мон призвело до того, що вулицю Монтань-Сент-Женев'єв назвали вулицею М'ясарень *(Boucheries)* [177]. 1656 р. в тому самому Парижі «поруч із різницею Сент-Інносан... (!) усі торгівці залізом, латунню, міддю й залізом мають там свої крамниці» [178]. У Ліоні 1643 р. «свійську птицю бачиш у спеціальних крамницях на Пташиному ринку по вулиці Сен-Жан» [179]. Були також і вулиці крамниць, що торгували предметами розкоші (див. план Мадрида), такі, як Мерчеріа між площею св. Марка та мостом Ріальто, що здатна, як казав 1680 р. один мандрівець, дати чудове уявлення про Венецію [180]. Або ж ті самі крамниці на північному березі Старого порту в Марселі,

де продавалися товари з Леванту, які, за словами президента де Бросса, «мали такий великий попит, що простір у двадцять квадратних футів здається в оренду за п'ятсот ліврів» [181]. Ці вулиці були своєрідними спеціалізованими ринками.

Інший виняток із правила: за межами Європи перед нами постають два небачених явища. За словами мандрівників, Сичуань, цебто верхня частина басейну Янцзи, яку в XVII ст. знову захопила інтенсивна китайська колонізація, була скупченням розсіяних у просторі поселень на відміну від властиво Китаю, де правилом була висока концентрація населення. Тож посеред цього розкиданого поселення стояли в порожнечі гурти крамничок, *яотань,* які тоді відігравали роль *постійного ринку* [182]. І, знову ж таки за розповідями мандрівців, так само було в XVII ст. і на Ланці (Цейлоні): не було ринків, але були крамниці [183]. А з іншого боку, коли повернутися до Європи, то як називати ті ятки, ті крамнички, що їх марно намагався заборонити указ 1776 р.? То були переносні лотки, як і на ринку, що безладно зводилися на паризьких вулицях, але торгівля в них проходила щоденно, наче в крамниці [184]. І чи закінчуються на цьому наші сумніви? Ні, бо в Англії деякі торговельні селища, такі, як Уестергем, мали свій ряд *(row)* галантерейників та бакалійників задовго до того, як запровадили свій ринок [185]. І знову ні, бо на самому ринковому майдані стояло багато крамниць; ринок відкривається, а вони торгують і далі. Достоту так само ми бачимо, наприклад, на оптовому ринку *(halles)* у Ліллі майданчик для продажу солоної риби, окрім торгівлі свіжою рибою — хіба це не означало об'єднати ринок і крамницю?[186]

Ця невизначеність цілком очевидно не заважала тому, щоб з роками крамниця дедалі більш явно відрізнялась від ринку.

Коли в XI ст. по всьому Заходу народжувалися або відроджувалися міста й пожвавлювалися ринки, зростання міст встановлює чітку різницю між селами та містами. Ці останні зосереджують у себе промисловість, що зароджується, а отже, й активне ремісниче населення. Одразу ж виниклі перші крамниці були насправді майстернями (якщо можна так висловитися) пекарів, різників, шевців, ковалів, кравців та інших ремісників, що торгували вроздріб. Попервах цей ремісник мусив виходити з дому, не сидіти у своїй крамниці, до якої, однак, праця прив'язує його, «як равлика до його мушлі» [187]. Він мав іти продавати свої вироби на ринку або на Критому ринку. Міська влада, що піклувалася про захист інтересів споживача, накидає це ремісникові: ринок легше контролювати, ніж крамницю, де кожен стає майже сам собі паном [188]. Але досить рано ремісник стане продавати у власній крамниці — як казали тоді, «у своєму вікні»,— в *проміжку* між ринковими днями. Отже, ця переміжна діяльність робила з першої крамниці непостійне місце торгівлі, щось на взірець ринку. Близько 1380 р. в Еворі, що в Португалії, різник розбирав м'ясо в себе в крамниці й продавав його на одному з трьох ринків, які були на тижні [189]. Для жителя Страсбурга видавалося незвичним побачити в Греноблі 1643 р., як різники розбирали й продавали м'ясо в себе вдома, а не на ринку, продавали його «в крамниці, як інші товари» [190]. У Парижі пекарі продавали «буденний» і «розкішний» хліб у своїх крамницях, а грубий хліб — звичайно на ринку, щосереди й щосуботи [191]. В травні 1718 р. ще один указ вніс безлад до монетної системи (запроваджувалася система Лоу); і тоді «пекарі, чи то зі страху, чи то зі злості, не винесли на ринок звичної кількості хліба: ополудні вже не можна було знайти хліба. А ще гірше, що того самого дня вони підвищили ціну на хліб на два-чотири су за фунт; тож правильно,— додає тосканський посол, якого ми беремо у свідки,— що в цих справах нема належного порядку тут, який бачиш у інших місцях» [192].

Отже, першими, хто тримав крамниці, були ремісники. «Справжні» крамарі з'явилися згодом: то були посередники в обміні. Вони втираються між виробниками та покупцями, обмежуючись купівлею й продажем, і ніколи не виготовляють власними руками (принаймні цілком) ті товари, що їх продають. Із самого по-

Розташовані пліч-о-пліч крамниці пекаря та суконника в Амстердамі. Картина Якобуса Вреля, голландська школа, XVII ст. Амстердам, зібрання Г. А. Ветцлара. ***Фото Жиродона.***

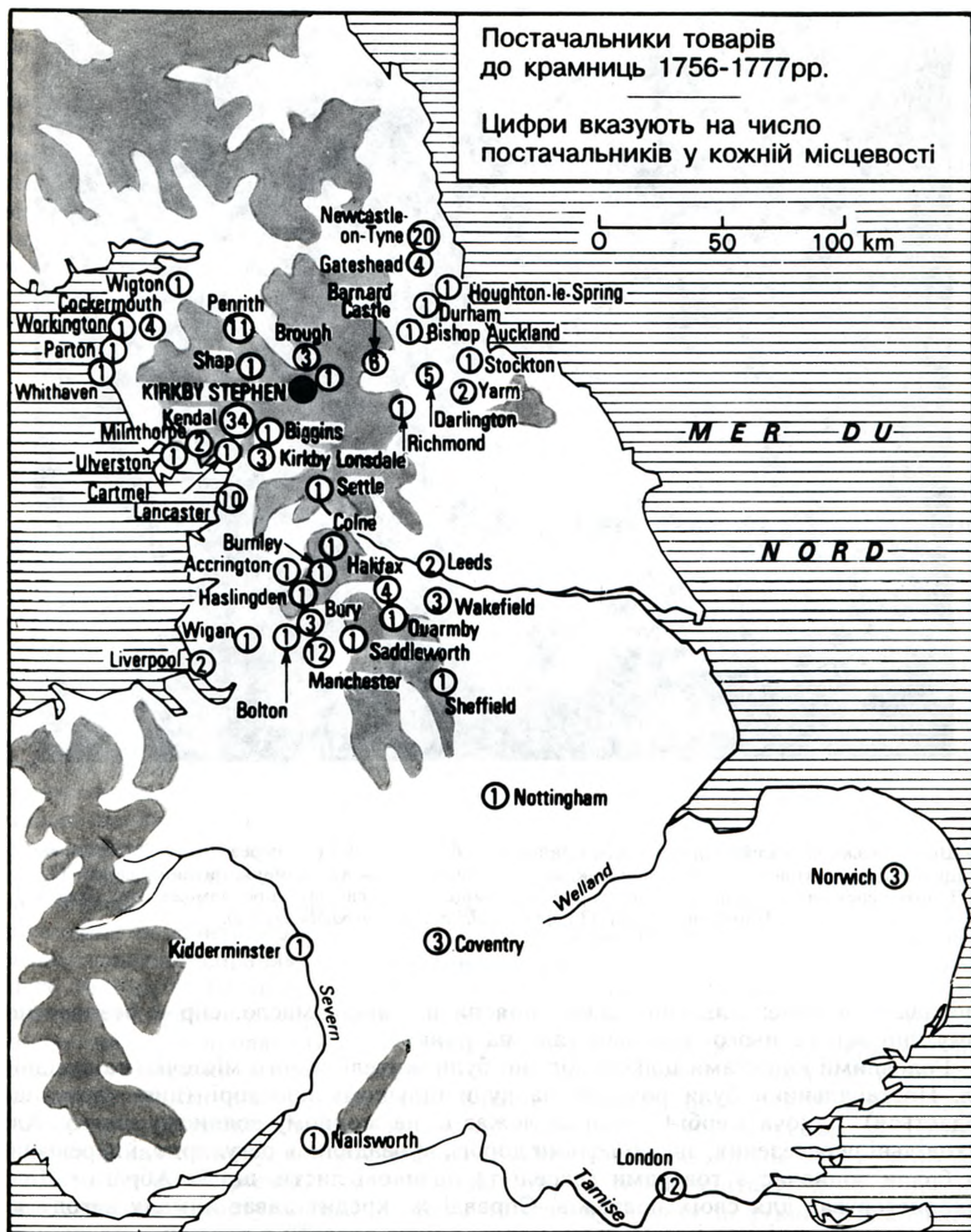
чатку гри вони виступали як той купець-капіталіст, якого схарактеризував Маркс і який, почавши з грошей Г, купує товар Т, щоб постійно повертатися до грошей, за формулою Г — Т — Г: «Він розлучається зі своїми грішми тільки в надії повернути їх назад». Тимчасом, як селянин, навпаки, найчастіше вирушає на ринок продавати свої продукти, аби одразу ж купити те, що йому потрібне. Він починає з товару й до нього повертається за маршрутом Т — Г — Т. Та й ремісник, який мусить шукати собі харчі на ринку, недовго залишається на становищі володаря грошей. Але були й винятки.

Майбутнє належало посередникові, особливій дійовій особі; незабаром ними буквально кишітиме економіка. І саме це майбутнє нас цікавить найбільше, ніж походження посередника, яке нелегко розкрити, хоча, ймовірно, процес був дуже простий. Мандрівні торгівці, які пережили занепад Римської імперії, починаючи з XI ст. і, безперечно, раніше, були підхоплені піднесенням міст; дехто з них осів і влився до числа міських ремісників. Це явище не має якоїсь конкретної дати для якогось одного району. Наприклад, у тому, що стосувалось Німеччини та Франції, можна вести мову не про XIII ст., а лише *починаючи* з XIII ст. [193] Якийсь волоцюга-«порошноногий» ще за часів Людовіка XIII полишав своє мандрівне життя і влаштовувався поруч з ремісниками, в крамничці, схожій на їхні крамнички, і все ж таки відмінній від них, причому з роками ця відмінність виказувала себе дедалі більше. Крамниця пекаря XVIII ст.— це з дуже малими змінами крамниця пекаря XV ст. або навіть попереднього століття. А тим часом торговельні крамниці й методи торгівців від XV до XVIII ст. зміняться навіть очевидно.

Проте торговець-крамар аж ніяк не від самого початку відокремиться від ремісничого прошарку, в якому посів своє місце, влившись до міського світу. Його походження та неясність, яку воно тягне за собою, залишались для нього своєрідною плямою. Ще 1702 р. один французький мемуар наводив такі докази: «Це правильно, що торгівців розглядають як перших серед ремісників, як щось значуще — але не більше» [194]. Та все ж таки йдеться про Францію, де торговець, навіть стаючи великим «негоціантом», не вирішував цим самим, *ipso facto,* проблему свого соціального рангу. Ще 1788 р. виборні від торгівлі сумували з цього приводу й констатували, що й досі ще негоціантів розглядають як таких, «що посідають один з найнижчих ступенів суспільства» [195]. Такими словами не говорили б в Амстердамі, Лондоні чи навіть в Італії [196].

На початку, а частенько й після початку XIX ст. крамарі продаватимуть товари, отримані, байдуже, з перших, других чи третіх рук. Звичайна найперша їхня назва — *mercier* — розкриває їхню суть: вона походить від латинського *merx, mercis,* «товар взагалі». Прислів'я говорить: «Крамар усе продає, та нічого не виробляє» («*Mercier vendeur de tout, faiseur de rien*»). І щоразу, коли ми дістаємо відомості про заднє приміщення крамниці, там знаходимо найрізноманітніші товари, йдеться про Париж XV ст. [197], про Пуатьє [198], про Краків [199] чи про Франкфурт-на-Майні [200], або ж ще у XVIII ст. про крамницю Абрагама Дента, місцевого торгівця *(shopkepper),* у Кербі-Стивені, містечку в Уестморленді в Північній Англії [201].

У крамниці цього торгівця-бакалійника, справи якого відомі нам завдяки його власним паперам від 1756 до 1776 р., продавалося все. Передусім чай (чорний або зелений) різної якості і, безперечно, за високою ціною, оскільки Кербі-Стивен, що лежить у глибині країни, не міг користуватися благами контрабандної торгівлі. Потім ішли цукор, патока, борошно, вино й бренді, пиво, сидр, ячмінь, хміль, мило, свічки, тютюн, цитрини, мигдаль та родзинки, іспанське білило, голландська сажа, зола, віск, сало, оцет, горох, перець, звичайні приправи, мускатний горіх, гвоздика... В Абрагама Дента знаходиш також тканини — шовкові, вовняні, бавовняні, і весь дрібний галантерейний товар — голки, шпильки тощо. І навіть книги, журнали, альманахи, папір... Узагалі легше вказати те, чого крамниця не

ПОСТАЧАЛЬНИКИ КРАМАРЯ АБРАГАМА ДЕНТА В КЕРБІ-СТИВЕНІ (1756—1777 рр.)

За даними: T. S. Willian, Abraham Dent of Kirkby Stephen, 1970.
Цифри означують число постачальників у кожній місцевості.

Шотландська «бакалійниця» за своїм прилавком (близько 1790 р.); серед усього іншого вона продає цукрові голови, зелений чай, так званий «гайсон» *(hason)*, тканини, цитрини, свічки (?). Золоті сережки та намисто з агату, що прикрашають її, свідчать про заможність. Глазго, Народний палац *(People's Palace)*. *Фотографія музею.*

продавала, а саме: сіль (що важко пояснити), яйця, масло, сир — безперечно, тому, що всього цього було вдосталь на ринку.

Головними клієнтами цілком логічно були жителі самого містечка та сусідніх сіл. Постачальники були розсіяні на куди більшому просторі (див. карту, що додається)[202], хоча Кербі-Стивен не лежав ні на жодному водяному шляху. Але суходільні перевезення, звісно вельми дорогі, провадилися регулярно, і перевізники брали водночас з товарами векселі та позикові листи, що їх Абрагам Дент використовував для своїх платежів. Справді ж, кредит давав чималу вигоду як клієнтам крамниці, так і самому крамареві в його справах з власними постачальниками.

Абрагам Дент не обмежувався самою тільки діяльністю крамаря. Справді, він купував плетені панчохи й замовляв їхнє виготовлення в Кербі-Стивені й у сусідстві. Отже, він виявлявся промисловцем-підприємцем і продавцем своїх власних виробів, що звичайно призначалися (за посередництвом лондонських оптовиків) для англійської армії. А що ці останні розраховувалися з ним, дозволяючи йому переказувати векселі на них, Абрагам Дент зробився вексельним *dealer* — вексельним ділком: векселі, якими він оперував, насправді ж трохи перевищували

обсяг його власних справ. Але ж оперувати позиковими листами — означає позичати гроші.

Читаючи книжку Т. С. Уіллена, відчуваєш, що Абрагам Дент був неабиякий крамар, майже ділок. Може, це й правильно. Але 1958 р. в галісійському містечку в Іспанії я познайомився з простим крамарем, дивним чином схожим на нього: в цього крамаря можна було купити все, можна було замовити все й навіть одержати гроші за своїми банківськими чеками. Одне слово, чи ця крамниця не відповідала певній сукупності місцевих потреб? Мюнхенський крамар середини XV ст., чиї рахункові книги є в нашому розпорядженні [203], либонь, теж був незвичайний. Він відвідував ринки і ярмарки, купував у Нюрнберзі й Нердлінгені, діставався до самої Венеції. Проте був тільки дрібним торгівцем, якщо судити з його вбогого житла з єдиною скромно вмебльованою кімнатою.

Спеціалізація й ієрархія йдуть своїм звичаєм

Паралельно з цими постійними явищами економічний розвиток створював і інші форми *спеціалізованих* крамниць. Поволі виокремлюються крамарі, що продають на вагу,— бакалійники; ті, що торгують за мірками,— суконники або кравці; ті, що продають поштучно,— торгівці залізним товаром; ті, що торгують предметами, які вже були у вжитку, одягом або меблями,— тандитники. Ці останні посідали чільне місце: 1716 р. в Ліллі їх було понад тисячу [204].

Особливими крамницями, яким сприяв розвиток «послуг», були крамниці аптекаря, лихваря, міняйла, банкіра, господаря заїзду (цей останній досить часто був і посередником у шляхових перевезеннях), «крамнички» шинкарів, нарешті, цих «торгівців вином, які тримають накритими столи й дають попоїсти в себе вдома» [205] і які у XVIII ст. розмножилися повсюдно, що викликало неабияке обурення в порядних людей. Щоправда, деякі з шинків були й лиховісні, як, скажімо, шинок «на Ведмежій вулиці» (*«de la rue aux Ours»*) у Парижі, який більше нагадував «пристановище розбійників або шахраїв, ніж оселю добре вихованих людей» [206], незважаючи на приємні пахощі сусідніх харчівень, що торгували смаженим м'ясом. До цього списку ми додамо писарів і навіть нотарів, принаймні тих, що можна побачити в Ліоні з вулиці, «як вони сидять у своїх крамничках, наче шевці, чекаючи справи»,— ці слова належать мандрівцеві, який проїхав через місто 1643 р. [207] Та починаючи від XVII ст. були вже й багаті нотарі. І, навпаки, були навіть вуличні писарі, надто бідні, щоб тримати свою канцелярію, щось на взірець тих, що провадили свою справу просто неба, сидячи біля церкви Сент-Іннокан у Парижі, а проте клали собі до кишені певні грошенята, настільки велике було число лакеїв, служниць і бідарів, які не вміли писати [208]. Були також і заклади публічних дівчат — іспанські «плотські будинки» *(casas de carne)*. У Севільї, каже Спокусник з однойменної п'єси Тирсо де Моліни, «на вулиці Змії *(en la Calle de Serpiente)*... можна побачити, як Адам вештається по вертепах, наче справжній португалець... і навіть по одному дукату ці утіхи швидко випорожнять ваші кишені» [209].

У кінцевому підсумку були крамниці й крамниці. Й були також торгівці й торгівці. Гроші швидко накидали свої вододіли, майже з самого початку вони відкрили широкий спектр варіантів старовинного ремесла дрібного торгівця *(mercier)*. На вершині — купка дуже багатих купців, що спеціалізувалися на торгівлі на далекі відстані; біля підніжжя — бідняки, зайняті перепродажем голок та церати, ті, про яких правдиво й водночас безжально говорилося в прислів'ї: «По своєму ліжку простягуй ніжки» (*«Petit mercier, petit panier»*), і за кого не вийде заміж навіть служниця, особливо коли в неї є певні заощадження. Загальне правило:

скрізь один гурт купців силкується піднестися над іншими. У Флоренції Старші цехи *(Arti Maggiori)* відрізняються від Молодших цехів *(Arti Minori)*. У Парижі згідно з ордонансом 1625 р. та указом від 10 серпня 1776 р. почесну частину купецтва становили *Шість корпорацій (Six corps)* у такому порядку: суконники, бакалійники, міняйли, золотарі, галантерейники, хутровики. А ось інша верхівка купецтва — в Мадриді: *П'ять старших цехів (Cinco Gremios Mayores)*, яким у XVIII ст. належатиме значна фінансова роль. У Лондоні це Дванадцять корпорацій. В Італії, в німецьких вільних містах відмінність була ще чіткіша: великі купці практично стали вельможами, патриціатом; вони тримають у своїх руках керівництво великими торговими містами.

Крамниці завойовують світ

Але найістотнішим, з нашого погляду, було те, що крамниці торгівців усіх категорій завойовували, «пожирали» міста, всі міста, а невдовзі й села, де від XVII ст., а надто в XVIII ст. оселилися недосвідчені дрібні торгівці, господарі заїздів найнижчого розряду та шинкарі. Ці останні, дрібні лихварі, але також «організатори колективних веселощів», були у французьких селах ще в XIX та XX ст. До сільських шинків ішли «грати, побалакати, випити й розважитися... там домовлялися кредитор з боржником, торгівець — з клієнтом, укладалися оборудки й орендні угоди». Мало не заїзд для бідарів! Стосовно церкви шинок був другим полюсом села [210].

Тисячі свідоцтв говорять про це швидке зростання крамниць. У XVII ст. створення їх нагадувало повідь, потоп. Лопе де Вега 1606 р. міг сказати про Мадрид, що став столицею: «Все перетворилося на крамниці» *(Todo se ha vuelto tiendas)* [211]. Крамниця до того ж стає одним з найулюбленіших місць дії шахрайських романів. У Баварії купці зробилися «такими самими численними, як і пекарі» [212]. 1673 р. в Лондоні французький посол, прогнаний зі свого дому, який хотіли зруйнувати, «аби на тому місці звести нові споруди», марно намагався знайти оселю, «чому навряд чи ви повірили б,— пише він,— у такому великому місті, як це... А що відтоді, як я перебуваю тут, більшу частину великих будинків зруйновано й замінено крамницями та невеликими житлами торгівців, то тут дуже мало осель для найму», і до того ж за драконівськими цінами [213]. За словами Даніеля Дефо, це розростання числа крамниць стало «страхітливим» *(monstruously)* [214]: 1663 р. у величезному місті було всього тільки 50—60 крамарів *(mercers)*, а наприкінці століття їх уже було 300—400. Розкішні крамниці переобладнувалися тоді з великими витратами й посилено покривалися дзеркалами, прикрашалися позолоченими колонами, бронзовими канделябрами та бра, що їх славетний Дефо вважав екстравагантними. Але французький мандрівник 1728 р. був у захваті перед першими-ліпшими вітринами. «Чого в нас у Франції нема,— зауважує він,— то це скла, що, як правило, вельми гарне й вельми прозоре. Крамниці оточені ним, і звичайно позад нього викладають товар, скло оберігає його від пороху, робить приступним для огляду перехожими та надає крамницям гарного вигляду з усіх боків» [215]. Водночас крамниці просувалися на захід, ідучи слідком за розростанням міста й міграцією багатих людей. Їхньою улюбленою вулицею тривалий час була Патер Ностер-роу, відтак одного чудового дня Патер Ностер спорожніла, поступившись місцем перед Ковент-гарденом, яка зберегла провідну роль упродовж усього-на-всього десяти років. Потім популярність перейде до Ладгейт-гіллу, а ще згодом крамниці юрмитимуться біля Раунд-корт, Фенчерч-стрит або Гаундсдич. Але всі міста жили під одним знаком. Зростало число крамниць у них, вони зазіхали на вулиці, викладаючи свої товари, мігрували з одного кварталу до іншого [216]. Погляньте, як ширяться кав'ярні по Парижу [217],

Крамниця предметів розкоші в Мадриді у другій половині XVIII ст. — антикварна крамниця. Внутрішній декор нагадує той, що його описав Дефо, ведучи мову про лондонські крамниці початку століття. Картина Луїса Парет-і-Алькасара. Мадрид, Музей Ласаро Гальдіано. *Фото Скали.*

як набережжя Сени, з відкритою там крамницею «Пті Дюнкерк», що засліпила своїм блиском Вольтера [218], витісняють галерею Пале-Руаялю, торгова метушня якої за часів Корнеля була в місті головним видовиськом [219]. Навіть малі міські поселення переживали аналогічні зміни. Так було на Мальті, де від початку XVII ст. в тісному місті Ла-Валлетта «крамниць торгівців та дрібних роздрібних гендлярів стало так багато, що жоден з них не може цілком забезпечити собі кошти до існування,— йдеться в грунтовній доповіді.— Й ось вони приречені красти або щвидко збанкрутувати. Вони ніколи не мали жвавої торгівлі, і прикро дивитися на те, як стільки молодиків проїдають чи то щойно одержаний посаг своєї дружини, чи то спадщину своїх батьків — і все це задля заняття домувальника або справжнього нероби *(una occupatione sedentaria et cosi poltarona)*» [220]. Той самий доброчесний інформатор обурюється з того, що тоді в будинках мальтійців збільшувалося число золотих та срібних речей — «марний і мертвий капітал»; з того, що чоловіки, жінки й діти пересічного походження вдягаються в тонке сукно, мереживні накидки і, що особливо обурливо, шльондри *(putane)* прогулюються в каретах, вичепурені в шовки. Принаймні, додає він без найменшого гумору, коли щодо цього є заборона, то хай їх обкладуть податком («*un*

tanto al mese per dritto d'abiti»)! А що все відносне, то чи не було це вже своєрідним зародком «суспільства споживання»?

Однак спостерігалися й градації. Коли 1815 р. Ж.-Б. Се знову побачив Лондон приблизно через 20 років (перше його відвідування належало до 1796 р.), він дуже здивувався: дивовижні крамниці пропонували свій товар зі знижкою в ціні, скрізь були шарлатани й рекламні плакати — одні «нерухомі», інші «пересувні», що їх «перехожі можуть прочитати, не втрачаючи ні хвилини». В Лондоні щойно були винайдені «люди-сандвічі» [221].

Причини піднесення

Говорячи нашою сучасною мовою, ми зробили б висновок, що скрізь спостерігалися незвичайне зростання розподілу, пришвидшення обміну (іншим підтвердженням цього були ринки та ярмарки), тріумф (поруч з постійною торгівлею в крамницях і розширенням послуг) *третинного сектора,* який зовсім не був байдужий для загального розвитку економіки.

Це піднесення можна було б проілюструвати численними цифрами, коли б було розраховане співвідношення між чисельністю населення й числом крамниць [222], або відсоткове співвідношення крамниць ремісників і крамниць торгівців, або ж середній розмір і середній доход крамниці. Вернер Зомбарт відзначив свідоцтво Юстаса Мозера, доброго історика й трохи похмурого спостерігача, який 1774 р. констатував з приводу міста Оснабрюка, що «за століття число крамарів напевне потроїлося, тимчасом, як ремісників утричі поменшало» [223]. Історик Ганс Мауерсберг нещодавно констатував такі самі факти, цього разу — з цифрами, що стосуються ряду великих німецьких міст [224]. ЗВертаючись навмання до кількох зондажів (за інвентарними списками майна померлих), зроблених один у Мадриді за часів Філіппа IV [225], а решта два — в крамницях каталанських і генуезьких перекупників на Сицилії в XVII [226], виявляєш убогі крамнички, жалюгідні, які жили під вічною загрозою і після ліквідації яких залишаються переважно борги. В цьому крихітному світі банкрутство — звичайна справа. Навіть виникає враження — та це тільки враження,— що у XVIII ст. було б усе в наявності для активного «пужадизму» (дрібнобуржуазний рух на чолі з П. Пужадом.— *Прим. ред.*), якби дрібні торгівці мали тоді змогу не соромитися у вияві своїх почуттів. У Лондоні, коли уряд Фокса спробував 1788 р. обкласти їх податком, йому швидко довелося відступити перед «загальним незадоволенням, яке цей акт викликав у народу» [227]. Та якщо крамарі — це не народ (цілком очевидна істина!), то принагідно вони пускають його в рух. У Парижі 1793 і 1794 рр. санкюлоти значною своєю частиною рекрутувалися серед цього напівпролетаріату дрібних крамарів [228]. Це спонукає повірити одній на перший погляд трохи пристрасній доповіді, автор якої твердить, ніби близько 1790 р. в Парижі на грані банкрутства перебувало 20 000 роздрібних торгівців [229].

Один паризький пекар зазнає банкрутства — 28 червня 1770 р. пан Гене, власник пекарні в Парижі, подає свій підсумковий фінансовий документ до паризької консульської юрисдикції, розрізнивши в ньому згідно з тодішніми правилами «активні» й «пасивні борги», як нині сказали б ми, свій актив і свій пасив. Перша сторінка з чотиристорінкового досьє цілком ясно подає низку продажів у кредит. Серед великих дебіторів фігурують парламентські радники. «Пасивні борги» виникли внаслідок купівлі борошна в кредит. Наш пекар має крамницю, «інструмент», воза й коня для підвезення для себе всього необхідного, що разом оцінюється в 6600 ліврів, та нерухомість на 7400 ліврів. Хай читач заспокоїться, наш пекар уклав відповідну угоду зі своїми кредиторами. Сподіватимемося, що його клієнти погасять свої борги у визначений час. (*Archives de la Seine,* D^4, B^6, 11, dossier 526.)

Guenée
28 juin 1770

Estat des dettes actives du Sr Guenée Me Boullanger a paris toutes connues pour fournitures de pain par luy faittes a credit aux Sieurs et Dames cy apres nommés

Sçavoir

	l.	s.	d.
Par le Sr Dupuis Md de vin a paris	130	″	″
La De Renaud	20	″	″
M De Bommeil Conseiller au parlement	250	″	″
Mad. Outrequin mere	80	″	″
M Brisbare officier a la halle	10	″	″
M Joudelas commis	16	″	″
Mrs Lorion	30	″	″
M De Cange Tresorier extraordinaire des guerres	200	″	″
Md Audon	100	″	″
Me Dechabinas	400	″	″
M le Marquis Defresnoire	110	″	″
M Favie conseiller au parlement	40	″	″
M Carrier Artiste	169	″	″
M Dulettes conseiller au parlement	115	″	″
M Samson	15	″	″
M Montcivon	110	″	″
M Outrequin fils	80	″	″
M Revoire fournisseur	30	″	″
M Bernes	66	″	″
Md De Bourges	80	″	″
M Daubigny	40	″	″
M Journier	25	″	″
M Caurme Md Detuffer	60	″	″
M Cheviny	12	″	″
Md Jullienne	10	″	″
M Savart	180	″	″
M Guillaume Notaire	30	″	″
Md La Baillieffe	160	″	″
M De Beaurepaire	160	″	″
Md Le Comte	24	″	″
	2752	″	″

Крамниця аптекаря. Фреска із замку Іссонь у Валле-д'Аоста, кінець XV ст. *Фото Скали.*

Враховуючи це, ми при нинішньому стані наших знань можемо твердити, що:

— піднесення чисельності населення й зростання економічного життя в довготривалому плані, бажання «роздрібного торгівця» залишатися в себе в крамниці зумовили збільшення числа посередників у сфері розподілу. Те, що агенти ці були, либонь, надто численні, доводить всього-на-всього, що це зростання випереджало піднесення економіки, надміру покладаючись на нього;

— постійність точок торгівлі, велика тривалість (щоденного) функціонування крамниць, реклама, торги, бесіди мали йти на карб крамниці. До неї заходили так само для того, щоб там погомоніти, як і для того, щоб зробити покупки. То був невеличкий театр. Погляньте на втішні й правдоподібні діалоги, що їх відтворив 1631 р. шартрський канонік, автор «Поштивого буржуа» («*Bourgeois poli*») [230]. Але хіба не Адам Сміт в один з рідкісних для нього моментів глумливого настрою порівняв людину, яка говорить, з твариною, що такої переваги не має: потяг до обміну предметами «є необхідним наслідком здатності міркувати й дару мови» [231]. Для народів, що охоче базікають, обмін словами конче потрібен, навіть коли за цим не завше відбувається обмін товарами;

— але головною причиною розквіту крамниць був *кредит*. Над рівнем крамниць кредит надавав оптовик; роздрібний торгівець муситиме оплачувати тим, що сьогодні ми назвали б переказними векселями. Великі флорентийські купці Гвіччардині Корсі, що принагідно імпортували сицилійську пшеницю (вони позичили гроші Галілею, і це нині робить честь цій родині), на умовах вісімнадцятимісячного кредиту продавали перець зі своїх складів бакалійникам-перекупникам, як про це свідчать їхні рахункові книги [232]. І напевне вони не були в цій справі новаторами. Крамар і сам надавав кредит своїм клієнтам, багатим ще радніше, ніж іншим. Кравець надає кредит; кредит надає пекар (використовуються дві дерев'яні

дощечки, на яких щоденно робляться карби; одна дощечка залишалася в пекаря, друга в клієнта [233]); кредит надає шинкар [234] (клієнт крейдою записує свій біжучий борг на стіні); надає кредит різник. Я знав одну родину, каже Дефо, доходи якої становили тисячі фунтів стерлінгів на рік і яка платила різникові, пекареві, бакалійнику й торгівцеві сиром 100 фунтів за одним заходом, а 100 фунтів постійно залишала боргу [235]. Йдемо на парі, що пан Фурнера, лахмітник під склепінням паризького Критого ринку, про якого згадує «Зручна адресна книга» (1692 р.) і який, як вона твердить, постачав людину «порядним одягом за чотири пістолі на рік»,— тож ідімо на парі, що цей постачальник вельми специфічного «готового одягу» не мусив був завше вимагати, аби йому платили наперед [236]. І навіть більше — не домагалися плати наперед і ті троє торгівців-лахмітників, що об'єдналися між собою і які на Новій вулиці парафії св. Марії в Парижі пропонували свої послуги в наданні «будь-якого жалобного вбрання, плащів, крепу та брижів і навіть костюмів, що їх носять під час церемоній» [237].

Торгівець на становищі дрібного капіталіста жив між тими, хто йому винен гроші, і тими, кому він винен. Це хистка рівновага, весь час на грані краху. Якщо «постачальник» (мається на увазі посередник, пов'язаний з оптовиком, або ж сам оптовик) приставляв йому ножа до горла, то це була катастрофа. Якщо багатий клієнт раптом не заплатить, то перед нами постає в розпачі торговка рибою (1623 р.). «Я починала заробляти собі на життя,— зізнається вона,— і враз опинилася без нічого» [238]; якщо вона зосталася з «біляком» *(blanc)* — дрібною монетою в десять деньє, то це слід розуміти «залишилася з останнім шелягом». Будь-який крамар ризикував опинитися в такому невеселому становищі — дістати платню надто пізно або й зовсім її не дістати. Франсуа Поммероль, зброяр і водночас поет, нарікав 1632 р. на своє становище, за якого «доводиться тяжко гарувати, а що ж до платні, терпляче вичікувати, коли з нею зволікають» [239].

Це найпоширеніше нарікання, коли ми знайомимося з листами дрібних торгівців, посередників, постачальників. 28 травня 1669 р.: «Ми ще раз вам пишемо ці рядки, аби дізнатися, коли ви зволите нам заплатити». 30 червня 1669 р.: «Добродію, я вельми дивуюсь, що мої листи, які я так часто вам шлю, справляють такий малий вплив, але ж порядна людина мала б дати відповідь...» 1 грудня 1669 р.: «Ми ніколи б не повірили, що після того, як ви запевнили нас, що прийдете до нашого дому, аби оплатити свій рахунок, ви виїдете звідси, не давши про це знати». 28 липня 1669 р.: «Не знаю, як вам писати, бо бачу, що ви не звертаєте уваги на листи, які я вам пишу». 18 серпня 1669 р.: «Ось уже шість місяців, як я уклінно прошу вас виплатити мені завдаток». 11 квітня 1676 р.: «Я добре бачу, що ваші листи лише одурюють мене». Всі ці листи належать перу різних ліонських крамарів [240]. Я не знайшов того листа, що належав якомусь доведеному до розпачу кредиторові, який попереджав винуватця, що вирушить до Гренобля й сам силоміць доможеться справедливості. Один реймський крамар, який неохоче давав у борг, наводив прислів'я: «Як позичати — то брат рідний, а як віддавати — то курвий син» [241].

Ці кульгаві розрахунки створювали ланцюжок залежностей і труднощів. На ярмарку св. Причастя в Дижоні у жовтні 1728 р. досить добре продавалося полотно, а не вовняні чи шовкові тканини. «Причини цього вбачають у тому, що роздрібні торгівці нарікають на свій слабкий збут і на те, що, не отримавши платні від тих, кому вони продали, вони неспроможні робити нові закупівлі. З іншого ж боку, купці-оптовики, які приїздять на ярмарки, відмовляються надавати подальший кредит більшій частині роздрібних торгівців, від яких вони не дістають плати» [242].

Та протиставмо цим картинам ті, що їх малює Дефо, який широко пояснює, що ланцюг кредиту — це основа комерції, що борги взаємно компенсуються й що від цього зростають активність та доходи купців. Чи не в тому «незручність»

архівних документів для історика, що вони зберігають для нього куди більше банкрутств, судових позовів, катастроф, ніж нормального плину справ? У вдалих справ, як і в щасливих людей, нема історії.

Надмірна активність розносців

Розносці — це торгівці, звичайно напівубогі, які «носять на шиї» (французьке дієслово «*colporter*» — торгувати на рознос — можна перекласти як «носити на шиї».— *Прим. ред.*) або просто на спині вельми злиденний товар. Проте вони становили в обігу відчутну маневрову масу. Навіть у містах, а вже тим більше в містечках та селах, вони заповнювали прогалини в звичайній мережі розподілу. А що ці прогалини були численні, то й розносці роєм роїлися, це було ознакою часу. Скрізь вони вирізнялися довгою низкою назв: у Франції — це *colporteur, contreporteur, porte-balle, mercelot, camelotier, brocanter;* в Англії — *hawker, huckster, petty champan, pedlar, pack man;* у Німеччині в кожній землі їх називали по-своєму — *Hocke, Hucker, Grempler, Hausierer, Ausrufer* (а казали ще й *Pfuscher*, цебто «на всі руки», і *Bönhasen*). В Італії це були *merciajuolo,* в Іспанії — *buhonero*. Свої назви мав він і в Східній Європі: по-турецькому — *сейяр сатичі* (що означає водночас — і розносець і дрібний крамар); болгарською мовою він — *сергиджія* (від турецького — *серги*), а сербохорватською — *торбар* (від турецького *торба* — мішок) або *торбар* і *сребар,* а то й *Kramar* або *Krämer* (слово явно німецького походження, яке означає як розносець, так і провідник каравану або дрібний буржуа) [243] тощо.

Ця безліч назв походила з того, що ремесло розносця, який аж ніяк не становив єдиного соціального типу, було сукупністю ремесел, що не піддавалися розумній класифікації. У Страсбурзі 1703 р. савоєць-гострильник був робітником, який «носив із собою» свої послуги й мандрував, як і багато коминарів та плетільників солом'яних стільців [244]. *Марагете,* селянин з Кантабрийських гір — це селянин, який по завершенні збирання врожаю перевозив дерево, збіжжя, бондарські клепки, барильця із солоною рибою, грубі вовняні тканини залежно від того, чи їхав він із зернових і виноробних плоскогір'їв Старої Кастилії до океану, а чи навпаки [245]. І це був, крім того, за образним висловлюванням, торгівець *ambulancia,* мандрівний торгівець, бо він сам скуповував для перепродажу весь товар, що його перевозив, або частину його [246]. Безперечно, розносцями були й селяни-ткачі з промислового села Андрихув під Краковом або ж принаймні ті з них, хто вирушав продавати вироблене в селі полотно до Варшави, Гданська, Львова, Тернополя, на ярмарки в Любліні та Дубно, ті, хто діставався до Стамбула, Смірни, Венеції і Марселя. Ці моторні селяни принагідно ставали «піонерами навігації по Дністру й Чорному морю» (1782 р.) [247]. А як же назвати тих багатих манчестерських купців або ж тих «мануфактурників» Йоркшира й Ковентрі, які їздили верхи по всій Англії й самі доставляли свої товари крамарям? Якщо, каже Дефо, «абстрагуватися від їхнього багатства, то це розносці» [248]. І це слово підійшло б і для так званих ярмаркових купців, *forains* (цебто тих, що походили з іншого міста), які у Франції та інших місцях гасали з ярмарку на ярмарок, але вряди-годи були відносно заможні [249].

Хоч би там що, багатий був торгівець чи бідний, але торгівля на рознос стимулювала й підтримувала обмін, вона його поширювала. Але там, де їй належав пріоритет, звичайно спостерігалося — це доведено — деяке економічне відставання. Польща відставала від економіки Західної Європи, і цілком логічно: розносець пануватиме в ній. Чи не була торгівля на рознос пережитком того, що впродовж століть було колись нормальною торгівлею? Розносцями були *сирі (syri)* пізньої Римської імперії [250]. Образ торгівця на Заході в середні віки — це образ

закіптюженого, забризканого багнюкою мандрівця, яким і був розносець у всі часи. Пасквіль 1622 р. ще описував цього торгівця давніших часів з «торбинкою, що висіла при боці, у черевиках, де шкіра тільки на мисках»; за ним ступає його дружина у «великому капелюшку, опущеному ззаду до пояса» [251]. Так, але одного чудового дня ця пара волоцюг влаштовується в крамничці, змінює шкіру й виявляється не такою вже злиденною, як це здавалося. Хіба в розносній торгівлі, принаймні серед власників повозів, не було потенційно багатих купців? Щаслива нагода — і ось вони висунулися. Саме розносці створили скрізь у XVIII ст. скромні сільські крамнички, про які вже йшлося. Вони навіть удалися до штурму торгових центрів: у Мюнхені власники 50 італійських чи савойських фірм XVIII ст. вийшли з удатних розносців [252]. Таке саме могло відбуватися в XI та XII ст. у європейських містах, що в ті часи досягали розміру сіл.

У всякому разі, діяльність розносців, зосереджуючись, набула масового ефекту. Поширення народної літератури та альманахів у селах було майже повністю їхньою справою [253]. Все богемське скло у XVIII ст. поширювали розносці чи то в Скандинавських країнах, в Англії, в Росії, чи то в Оттоманській імперії [254]. Простори Швеції в XVII та XVIII ст. були напівбезлюдні: рідкісні населені пункти, загублені в безкрайньому просторі. Але наполегливість дрібних мандрівних торгівців родом з Вестергетланду або Смоланду дозволяла збувати там за одним заходом «підкови, цвяхи, замки, шпильки... альманахи, книги побожного змісту» [255]. У Польщі мандрівні торгівці-євреї взяли на себе від 40 до 50 % торгівлі [256] й домоглися неабиякого успіху в німецьких землях, уже почасти пануючи на славетних лейпцизьких ярмарках [257].

Тож торгівля не завше йшла слідком за ринком, не раз вона була розширенням ринку першопрохідцями, захопленням його. У вересні 1710 р. Торгова рада в Парижі відкинула прохання двох авіньйонських євреїв — Мойсея де Валлабреге та Ізраеля де Жазіара,— які хотіли б «продавати тканини шовкові, вовняні та інші товари в усіх містах королівства впродовж шести тижнів о будь-якій порі року, не тримаючи крамниць» [258]. Така ініціатива торгівців, які вочевидь не були дрібними розносцями, «видалась дуже шкідливою для торгівлі й інтересів підданих короля», неприхованою загрозою крамарям і місцевим купцям. Звичайно взаємне становище було зворотне: оптові купці й великі (або й середні) крамарі тримали у своїх руках ниті торгівлі на рознос, залишаючи для цих наполегливих поширювачів «неліквіди» (непродані товари), що лежали в них на складах. Бо мистецтво розносців — продавати малими частками, вдиратися в зони, що погано обслуговуються, захоплювати тих, хто вагається. І вони не шкодували для цього ні праці, ні своїх промов, на взірець лоточника з паризьких бульварів, одного з їхніх спадкоємців. Кмітливий, кумедний, з гострим розумом — таким він постає в театрі; і якщо в одній п'єсі 1637 р. молода вдова в кінцевому підсумку не йде заміж за надто гарного торгівця-базіку, то аж ніяк не тому, що він не видавався їй спокусливим:

Боже, який він кумедний! Досить мені його забажати,
І він зволив би собі моїм чоловіком стати.
Та зиск його, про який не вгавають пліткарки кричати,
За рік не зміг би нам і дірку від бублика дати [259].

Законно чи незаконно, але розносці проникали скрізь, аж до аркад майдану Св. Марка у Венеції або Нового мосту в Парижі. Міст в Або (Турку) у Фінляндії був зайнятий крамницями, та це не перешкода для розносців — вони зберуться біля кінців мосту [260]. В Болоньї потрібна була недвозначна регламентація, аби головна площа навпроти собору, на якій у вівторок і суботу відкривався ринок, не перетворилася зусиллями розносців на щоденний ринок [261]. У Ліоні 1643 р. постійно лунали закличні крики. У Кельні розрізняли 36 категорій вуличних торгівців *(Ausrufer)* [262]. «На рознос торгують усім, що продається: пиріжками, садовиною,

Торгівець млинцями на московських вулицях.
Гравюра 1794 р. *Фото А. Скаржинської.*

в'язками хмизу, помаранчами, деревним вугіллям, родзинками, селерою, вареним горохом тощо. Салат і свіжі овочі розвозять на візках і криком скликають покупців. Яблука й груші продають печеними. Вишні продають на вагу, по стільки-то за фунт» [263]. Ці закличні крики Парижа, крики Лондона, крики Рима знайшли відображення в гравюрах тих часів і в літературі. Ми знаємо римських вуличних торгівців, намальованих Карраччі або Джузеппе Барбері; вони пропонують смоковницю й дині, зелень, помаранчі, солоні кренделі, газети, цибулю, хлібці, старий одяг, сувої тканини й мішки з вугіллям, дичину, жаб... Чи можна уявити собі вишукану Венецію XVIII ст., заполонену продавцями кукурудзяних коржиків? А проте в липні 1767 р. вони там чудово продавалися великими кількостями «за грошову ціну в один су». Річ у тім, каже спостерігач, що «зголодніла чернь міста безперервно зубожіє» [264]. Тож як же тоді спекатися цієї хмари незаконних торгівців? Зробити це не вдалося жодному місту. 19 жовтня 1666 р. Гі Патен писав з Парижа: «Тут починають вживати продуманих поліційних заходів проти вуличних торговок, скупників краденого й шевців, які перешкоджають рухові; вулиці Парижа бажають бачити вельми чистими; король сказав, що волів би зробити з Парижа те саме, що Август зробив з Рима» [265]. І ясна річ, усе марно: достоту так само можна намагатися прогнати рій машкари. Ці невтомні ноги міряли всі міські вулиці, всі сільські дороги. Навіть Голландія — досить пізно, 1778 р.— була заполонена «коробейниками, розсильними, розносцями, лахмітниками, які продають безліч чужоземних товарів заможним і багатим особам, які більшу частину року згаюють у своїх сільських маєтках» [266]. Запізніле шаленство заміських резиденцій було тоді в розпалі у Сполучених провінціях, і мода ця, либонь, залежала від такого припливу товарів.

Часто-густо торгівля на рознос асоціювалася із сезонними міграціями: так було з савоярами F[267], з жителями Дофіне, які вирушали до Франції, а також до Німеччини; з овернцями з гірських районів, особливо з базальтового нагір'я Сан-Флур, які мандрували шляхами Іспанії [268]. Італійці приходили до Франції провести свій «сезон», інші вдовольнялися тим, що *кружляли* по Неаполітанському королівству, французи подавалися до Німеччини. Листування торгівців на рознос із Маглана[269] (нині в департаменті Верхня Савойя) дозволяє простежити (від 1788 до 1834 р.) пересування мандрівних «ювелірів», а насправді — торгівців годинниками, що збували свої товари на ринках Швейцарії (в Люцерні й Цурцасі) [270] та в крамницях Південної Німеччини під час тривалих подорожей майже завжди за одними й тими самими маршрутами, що передавалися від сина до батька та онука. Вони мали більший чи менший успіх: на люцернському ярмарку 13 травня 1819 р. «насилу набралося, на що можна було вихилити ввечері скляночку» [271].

Інколи відбувалися несподівані «навали», пов'язані, безперечно, з бурлакуванням у кризові періоди. В Іспанії довелося вжити цілого комплексу заходів проти коробейників, розносців та мандрівних дрібних торгівців, проти тих, «що показують приручених тварин», проти тих дивних зцілителів, «яких називають знахарями *(salutadores)*, що носять на шиї великий хрест і претендують на те, щоб молитвами виліковувати недуги людей та тварин» [272]. Під родовою назвою коробейників малися на увазі мальтийці, генуезці й місцеві вихідці. Нічого не сказано про французів, але це, мабуть, чистий недогляд. Цілком природно, що ці мандрівці по ремеслу мали тісні зв'язки з волоцюгами без ремесла, з якими вони зустрічалися на шляхах, і що вони принагідно брали участь у шахрайських витівках цього темного світу [273]. Природно також, що вони були причетні до контрабанди. Англія 1641 р. була переповнена французькими торгівцями на рознос, які, за словами сера Томаса Роу, члена Таємної ради короля *(Privy Council)*, спричинялися до валютного дефіциту в балансі королівства [274]. Тож чи не були вони полигачами тих моряків, що контрабандою вантажили на англійських берегах вовну та фулерову землю (різновид глини, що використовується в обробних операціях суконного виробництва.— *Прим. ред.*), а також довозили туди горілку?

Чи була торгівля на рознос архаїчна?

Звичайно запевняють, буцімто це широке життя торгівлі на рознос згасало саме собою щоразу, тільки-но якась країна досягала певної стадії розвитку. В Англії торгівля на рознос зникла у XVIII ст., у Франції — в XIX ст. Одначе ж така англійська торгівля спізнала піднесення в XIX ст., принаймні в передмістях промислових міст, які погано обслуговувалися звичайними потоками розподілу [275]. У Франції будь-яке фольклорне дослідження знову знаходить її сліди в XX ст. [276] Гадали, що сучасні транспортні засоби завдали їй смертельного удару — та це *апріоризм* логіки. Але ж наші мандрівні магланські годинникарі використовували повози, диліжанси й навіть паровий корабель на Женевському озері 1834 р., до того ж з великим задоволенням [277]. Слід вважати, що торгівля на рознос — це система, найвищою мірою *здатна до адаптації*. Її міг примусити з'явитися або виникнути наново будь-який затор у розподілі, або ж будь-яке наростання підпільних форм діяльності — контрабанди, злодійства, скупівлі краденого, або будь-який несподіваний випадок послаблення конкуренції, нагляду, звичних форм торгівлі.

Ось у такий спосіб за часів Революції та імперії Франція стала ареною величезного поширення торгівлі на рознос. Повірмо щодо цього тому буркотливому судді комерційного суду в Меці, який 6 лютого 1813 р. зробив членам Найвищої

ради торгівлі в Парижі широку доповідь. «Сьогоднішня торгівля на рознос,— наголосив він,— не те, що така торгівля минулих років, з пакою за спиною. Це значна торгівля, яка почувається вдома скрізь, хоча вона й не має дому» [278]. А загалом — це шахраї, злодії, лихо для наївних покупців, катастрофа для торгівців «з житлом», тобто таких, що мають власний дім. Слід було б негайно покласти цьому край, хоч би задля безпеки суспільства. Нещасне суспільство, де так мало шанують торгівлю, де з часів революційних ліцензій та епох асигнантів кожен, хто заплатить скромну ціну за патент, може стати торгівцем чим-небудь. Єдине розв'язання, на думку нашого судді,— «відновити корпорації». Він тільки знайшов за потрібне додати: «уникаючи притаманних їм споконвіку зловживань». Не станемо слухати цього суддю далі. Але правильно, що в його часи потоки, цілі армії торгівців на рознос з'являлися майже скрізь. У Парижі того самого 1813 р. префектові поліції доповідали про те, що «лоточники» *(étalagistes)* ставлять свої лотки просто на вулицях, усюди, «від бульвару Мадлен до бульвару Тампль». Вони безцеремонно влаштовувалися перед дверима крамниць і продавали там, на превеликий гнів крамарів, передусім торгівців склом, порцеляною, виробами з емалі й навіть ювелірів, ті самі товари. Охоронці порядку збилися з ніг: «Лоточників без угаву зганяють з того чи того місця, а вони весь час туди повертаються... велике їхнє число — для них порятунок... Як можна заарештувати стільки осіб?» І до того ж усі вони злидарі. І префект поліції додає: «Ця незаконна торгівля, може, й не така вже несприятлива для взаконених торгівців, як це вважають. Бо майже всі товари, що виставляються в такий спосіб, вони продають лоточникам, які часто-густо є лише їхніми комісіонерами» [279].

Зовсім недавно зголодніла в 1940—1945 рр. Франція спізнала іншого сплеску незвичайної торгівлі на рознос — «чорний ринок». У Росії період 1917—1922 рр.— такий важкий, з його безладом, його недосконалим обігом — побачив у певний момент, як знову з'явилися мандрівні посередники, наче в давніші часи, перекупники, незаконні скупники, спекулянти, торгівці на рознос — торбешники, як їх принизливо називали [280]. Але й нині бретонські виробники, які вантажівками дістаються до Парижа, аби там продавати артишоки або цвітну капусту, якими гребували оптовики Центрального ринку, на якусь мить виступають як торгівці на рознос. Сучасні торгівці на рознос — це й ті самі барвисті селяни, грузинські й вірменські, зі своїми мішками городини й садовини, зі своїми авоськами, набитими живою птицею, що їх низькі авіаційні тарифи на внутрішніх лініях ваблять сьогодні до Москви. Якщо колись загрозлива тиранія крамниць стандартних цін *(Uniprix)*, великих торгових площ стане нестерпною, не можна бути заздалегідь певним, що ми не побачимо, як проти них повстане — за інших рівних — нова торгівля на рознос. Адже торгівля на рознос — це завше спосіб обійти встановлений порядок — святая святих ринку, ошукати місцеву владу.

ЄВРОПА: МЕХАНІЗМИ НА ВЕРХНІЙ МЕЖІ ОБМІНІВ

Над ринками, крамницями, торгівлею на рознос розташовувалась могутня надбудова торгівлі, що перебувала в руках блискучих персонажів. То був рівень головних приводів, великої економіки — неминучий «поверх» капіталізму, чиє існування було без нього неможливе.

У цьому вчорашньому світі вельми важливими знаряддями торгівлі на далекі відстані були ярмарки та біржі. Вони не тільки акумулювали *всі* великі операції. Контори нотарів у Франції і на континенті (але не в Англії, де їхня роль полягає тільки у встановленні особистості) дозволяли при зачинених дверях укладати безліч дуже важливих угод, таку силу-силенну їх, що, за словами історика Жана-Поля Пуассона, вони могли б послужити засобом вимірювати загальний рівень справ [281]. І достоту так само банки, ці резервуари, куди повільно відкладалися гроші на запас і звідки вони завжди виходили з належними обережністю й стриманістю, посідали дедалі чільніше місце [282]. А французька консульська юрисдикція — ці комерційні суди, що в минулому називалися консульськими судами,— (де згодом розглядатимуться й судові позови, пов'язані з банкрутствами) утворила для товарів привілейовану судову владу, що діяла «за законом торгівлі» *(per legem mercatoriam)*, юстицію швидку, яка охороняла інтереси класові. Так, 17 січня 1757 р. Ле-Пюї [283], а 11 червня 1783 р. Периге [284] настирливо прохали для себе консульської юрисдикції, яка полегшила б їхнє торговельне життя.

Що ж до Французьких торгових палат у XVIII ст. (першу створили в Дюнкерку 1700 р. [285]), що їх згодом скопіювали в Італії (Венеція — 1763 р. [286], Флоренція — 1770 р. [287]), то вони прагнули зміцнити владу великих негоціантів на збиток іншим. Саме це відверто казав один дюнкеркський купець 6 січня 1710 р.: «Всі ці торгові палати... здатні тільки на те, аби руйнувати загальну торгівлю (торгівлю всіх), роблячи 5—6 приватних осіб абсолютними господарями мореплавства й комерції там, де вони прилаштувалися» [288]. Тож ці заклади виявлялися більш чи менш вдалими залежно від місця, де вони відкривалися. У Марселі торгова палата була серцем торгового життя, а в Ліоні ним була рада ешевенів, тож торгова палата, в якій не було особливої потреби, врешті-решт перестала збиратися. 27 червня 1775 р. генеральний контролер фінансів писав: «Мені повідомили... що ліонська торгова палата зовсім чи майже зовсім не збирається, що розпорядження, викладені в рішенні Ради від 1702 р., абсолютно не виконуються й що все стосовно торгівлі цього міста розглядається й розв'язується синдикатами» — слід розуміти ешевенами міста [289]. Але чи досить було підвищити тон, щоб закликати цей заклад до повсякденного життя? 1728 р. Сен-Мало марно просив короля дати місту торгову палату [290].

Отже, ясно, що у XVIII ст. знаряддя великої торгівлі множилися і врізноманітнювалися. Проте ярмарки й біржі ще залишалися в центрі великого торгового життя.

Ярмарки, старе знаряддя, яке раз по раз переробляється

Ярмарки — стара інституція, менш давня, ніж ринки (та й то навряд!), проте з не менш довжелезним корінням, яке глибоко сягає у минуле [291]. У Франції історичні дослідження, справедливо чи несправедливо, відносять їхнє походження до доримських часів, аж до далекої доби великих кельтських міграцій. На Заході відродження їх у XI ст. не було рухом з нуля, як це звичайно відзначається, бо ще

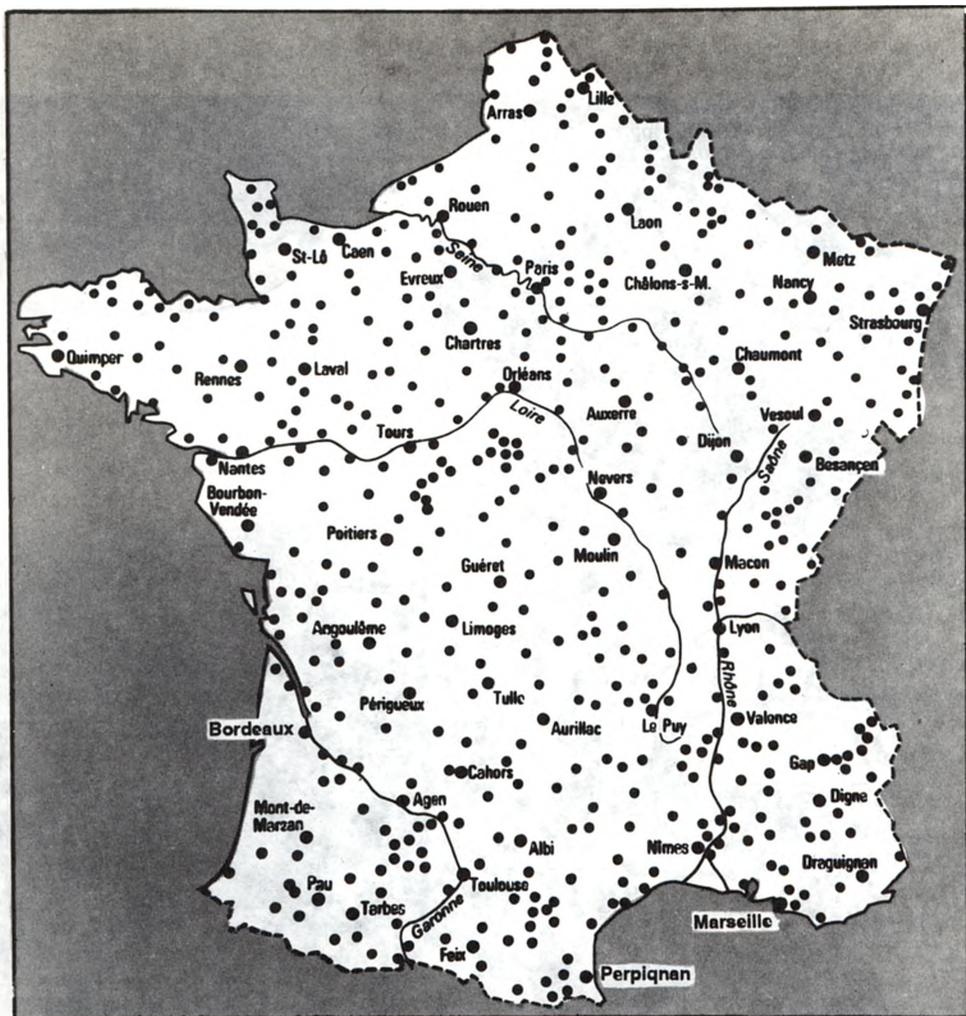
збереглися сліди міст, ринків, ярмарків, паломництв — одне слово, звички, до яких досить було б знову звернутися. Про ярмарок у Ланді біля Сен-Дені казали, що він своїм заснуванням належить принаймні до IX ст., до часів правління Карла Лисого [292]; про ярмарки в Труа — що вони сягали своїм походженням римських часів [293]; про ліонські ярмарки — що вони були засновані близько 172 р. н. е. [294] Необгрунтовані претензії, небилиці? І так, і ні, якщо, цілком вірогідно, ярмарки були ще давніші, ніж у цих претензіях.

У всякому разі, їхній вік не заважав ярмаркам бути живим інститутом, до того ж таким, який пристосовувався до обставин. Їхня роль полягала в тому, щоб розривати надто вузьке коло звичайних обмінів. Якесь село в департаменті Мез просило 1800 р. дозволу на заснування ярмарку, аби примусити діставатися до нього залізний товар, якого йому бракувало [295]. Навіть ярмарки в багатьох містечках, що здавалися всього-на-всього обслугою сусіднього села та міського ремесла, насправді ламали звичне коло обмінів. Що ж до великих ярмарків, то вони мобілізували економіку великих регіонів. Інколи весь Захід цілком зустрічався на них, користуючись наданими вольностями та пільгами, які на короткий час знімали перешкоди у вигляді численних податків і шляхового мита. З цього моменту все сприяло тому, щоб ярмарок став надзвичайним стовпищем. Володар, який дуже рано почав прибирати до своїх рук ці збіговища людей (король французький [296], король англійський, імператор), збільшував число ласок, пільг, гарантій, привілеїв. Проте зауважмо мимохідь: ярмарки не були вільними саме через той факт, що вони були ярмарками, *ipso facto*. І жоден з них, навіть ярмарок у Бокері, не жив у режимі зовсім вільного обміну. Наприклад, про три ярмарки «королівські» в Сомюрі, кожен тривалістю три дні, один текст говорить, що від них «мало користі, бо вони не вільні» [297].

Усі ярмарки постають ніби містами, безперечно, ефемерними, та все ж таки містами, хоч би за числом людей, що беруть у них участь. Вони періодично зводять свої декорації, а відтак, по закінченні свята, знімаються з місця. Отже, кожен з ярмарків мав свій ритм, свій календар, свої «позивні», інші, ніж у сусідів. А втім, найвищою частотою відзначались не найважливіші, а зовсім прості ярмарки худоби, або, як казали тоді, «скоромні ярмарки» *(foires grosses)*. Сюллі-на-Луарі біля Орлеана [298], Понтиньї в Бретані, Сен-Клер і Бомон-де-Ломань мали кожен по вісім ярмарків на рік [299]; Лектур у монтобанському фіскальному окрузі — дев'ять [300], Ош — одинадцять [301]. «Скоромні ярмарки, які збираються в Шенераї, великому містечку овернської Верхньої Марки, славляться числом відгодованих тварин, що там продаються й здебільшого приганяються до Парижа». Ці ярмарки відбувалися в перший вівторок щомісяця. Отже, всього дванадцять ярмарків [302]. Достоту так само в місті Пюї «збираються дванадцять ярмарків на рік, де продають різну худобу, особливо багато мулів та віслюків, чимало шкур, оптові партії лангедокських сукон усіх гатунків, біле й руде овернське полотно, конопляне повісмо, нитки, вовну, всілякі речовини для видалення вовни та шерсті зі шкур» [303]. Мортен у Нормандії з його чотирнадцятьма ярмарками — чи належав йому рекорд [304]? Не квапмось ставити на цього надто доброго коника.

Цілком очевидно, були ярмарки і ярмарки. Були ярмарки сільські, на взірець крихітного ярмарку в Ла-Тосканеллі неподалік від Сієни, який був лише всього-на-всього великим вовняним ринком: варто було тільки зимі, що затяглася, завадити селянам стригти овець, як це сталося в травні 1652 р.,— ярмарок скасували [305].

Справжніми ярмарками були ті, яким відчиняли свої ворота цілі міста. Тоді чи то ярмарок заполонював усе й сам ставав містом і навіть більше, ніж містом, чи то місто було досить міцне, щоб утримати ярмарок на відстані,— це було питанням співвідношення сил. Ліон був жертвою своїх чотирьох величезних ярмарків [306]. Париж над своїми панував, звівши їх до розмірів великих ринків: так, вічно живий

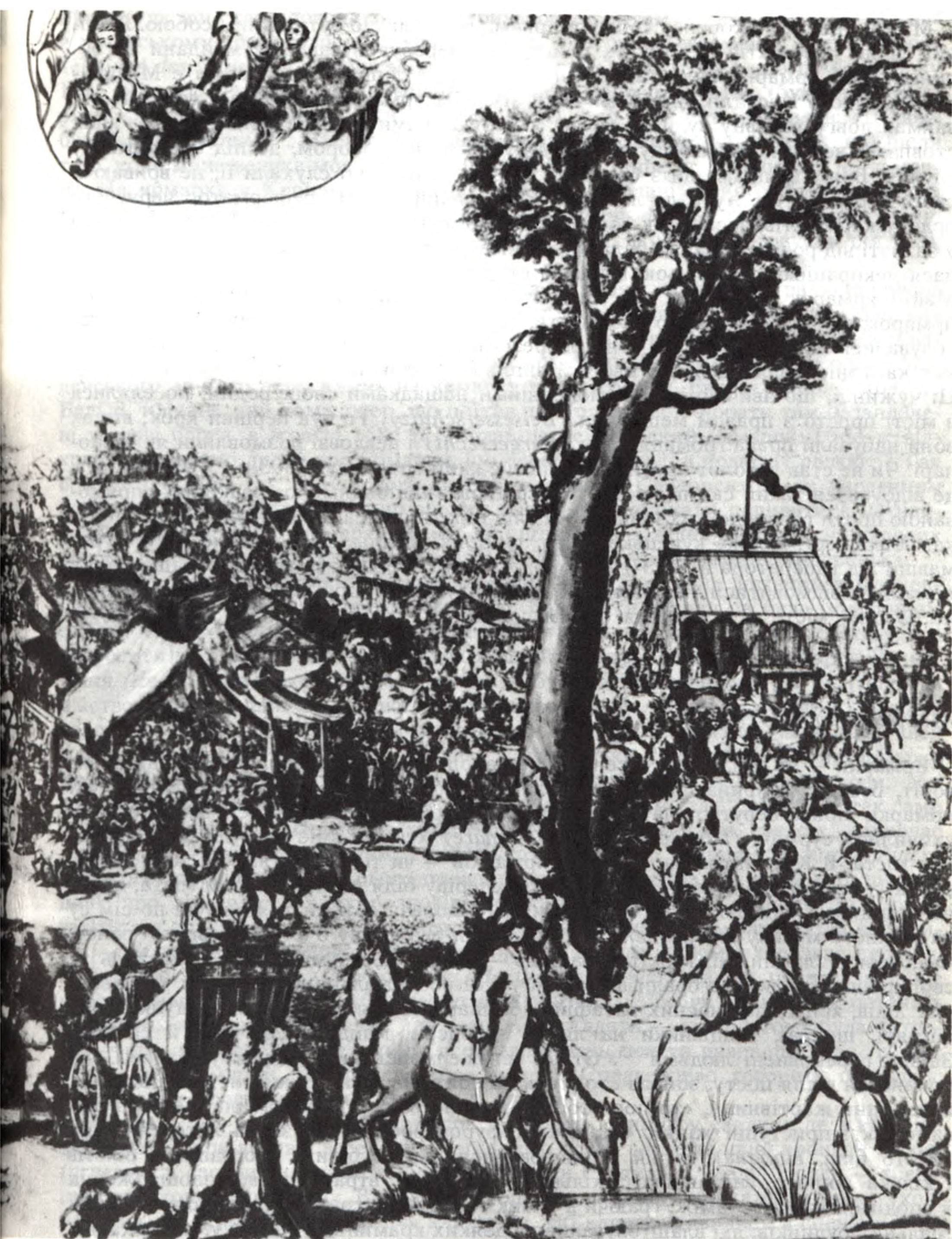
ФРАНЦІЯ 1841 р., ЩЕ ВСІЯНА ЯРМАРКАМИ

За даними: Dictonnaire du commerce et des marchandise. 1841, I, p. 960 sq.

старовинний ярмарок Ланді розгортався в Сен-Дені, за мурами міста. Нансі вистачило глузду виштовхнути свої ярмарки з міста до Сен-Ніколя-дю-Пор, щоправда, туди було рукою подати [307]. Фалез у Нормандії витіснив ярмарки до великого села Гібре. В проміжках між цими славетними метушливими стовпищами Гібре ставав палацом Сплячої красуні. Бокер, як і багато інших міст, ужив застережливих заходів, розмістивши ярмарок Мадлен, який становив його славу і його багатство, між собою та Роною. Та все те було марно: відвідувачі ярмарку (звичайно їх було до п'ятдесяти тисяч) заполоняли місто, і, щоб забезпечити бодай який-небудь порядок, доводилося скликати бригади кінної поліції з усієї провінції, та й то їх було замало. Тим більше, що юрмище, як правило, починало збиратися в місті тижнів за два до початку ярмарку (22 липня) і, отже, ще до

Щорічний ярмарок біля Арнема.
Естамп П. де Гога (1645—1708 рр.).
Фото Фонду «Атлас ван Столк», Роттердам.

того, як опинялися на місці сили порядку. 1757 р. було справедливо запропоновано зібрати сили поліції вже 12 числа, щоб гості й жителі почували себе «в безпеці».

Місто, цілком підкорене своїм ярмаркам, переставало бути самим собою. Лейпциг, який розбагатіє в XVI ст., руйнував і перебудовував свої майдани та будинки, щоб ярмарку було там зручно [308]. Та ще ліпшим прикладом є Медина-дель-Кампо в Кастилії. Місто злилося зі своїм ярмарком, який аж тричі на рік займав довгу головну вулицю *(Rua)* з її будинками (галереями) на дерев'яних стовпах і велетенську площу *(Plaza Mayor)* перед собором, де під час ярмарку службу Божу відправляли з балкона: торгівці й покупці слухали її, не вриваючи своїх справ [309]. Св. Хуан де ла Крус (іспанський містик, реформатор чернечого ордену кармелітів, засновник «босоногих кармелітів».— *Прим. ред.*) дитиною був у захваті від розмальованих балаганів на майдані [310]. Сьогодні ж Медина залишилася декорацією, порожньою мушлею старовинного ярмарку. У Франкфурті-на-Майні ярмарок у XVI ст. ще тримали на відстані. Але в наступному столітті ярмарок, почавши надмірно розквітати, заполонив усе [311]. Чужоземні купці влаштовувались жити в місті, де вони репрезентували фірми італійських, швейцарських кантонів, голландські. З цього й випливла колонізація, що дедалі наростала. Ці чужинці, що звичайно були молодшими нащадками своїх родин, поселялися в місті просто з правом мешкання *(Beisesserschutz)*. То був перший крок; відтак вони набували права громадянства *(Bürgerrecht)* і невдовзі розмовляли як господарі. Чи не став заколот проти кальвіністів, який спалахнув 1593 р. [312] у Лейпцигу, де відбувався такий самий процес, своєрідною «національною» реакцією, спрямованою проти голландських купців? Чи слід гадати, що саме здоровий глузд спонукав Нюрнберг, велике купецьке місто, таке, яким тільки воно могло бути, отримавши від імператора в 1423—1424 рр. потрібні даровані права для влаштування ярмарків, відмовитися насправді їх влаштовувати? Здоровий глузд чи необачність? Але місто залишається самим собою [313].

Міста святкують

Ярмарки — це гул, гамір, пісеньки, це народні веселощі, світ, вивернений навиворіт, безлад, а принагідно й хвилювання. До Прато [314] (біля Флоренції), чиї ярмарки нібито беруть початок від XVI ст., щороку у вересні з усіх міст Тоскани сходилися сурмачі *(trombetti)* грати *(suonare)* хто що вміє на вулицях і майданах міста. В Карпантра́ напередодні ярмарків — чи то св. Матвія, чи то св. Сиффрена — лунав пронизливий звук сурми, спершу біля чотирьох брам міста, потім на вулицях і, нарешті, перед палацами. «Це щоразу обходиться комуні по сім су на кожного музику *(instrumentiste)*», і дзвони без упину б'ють з четвертої ранку. Феєрверки, ілюмінації, гуркіт барабанів — усього цього місто мало вдосталь за свої гроші. Й ось його брали штурмом усі ці розважальники, продавці чудотворних ліків, зілля, «проносних ратафій» або шарлатанських приправ, віщунки долі, фіглярі, шахраї, танцівники на линві, зубодери, мандрівні музики й співаки. Заїзди переповнені людьми [315]. Отже, сен-жерменський ярмарок у Парижі, що починався після посту, збирав столичних любителів легкого життя: для дівчат, як каже одна жартівниця, «то пора збирання винограду». І гра вабила аматорів так само, як і приступні жінки. Справжній фурор робила так звана лотерея-бланк (цебто біла, *blanque*): у ній поширювалося багато білих, програшних білетів і кілька чорних, виграшних. Скільки ж покоївок втратило свої заощадження й сподівання вийти заміж, граючи в бланк [316]? Але ця гра ще ніщо проти таємних гральних будинків, які влаштовувалися в деяких крамницях ярмарку, незважаючи

на прискіпливий нагляд влади, і так само манили до себе публіку, як і лейпцизькі гральні будинки, завсідниками яких були поляки [317].

Нарешті, кожен без винятку ярмарок був місцем зустрічей акторських труп. Відтоді, як він став проводитися на паризькому Критому ринку *(Halles)*, на сен-жерменському ярмарку почали влаштовувати театральні вистави. «Князь дурнів» («*Prince des sotu*») та «Дурна мати» («*Mère sotte*»), які були в програмі ярмарку 1511 р., продовжували середньовічну традицію фарсів і сотій (буквально «дуріння», маленькі комічні п'єски.— *Прим. ред.*), про які Сент-Бев казав: «Це вже був наш водевіль» [318]. Небавом до цього додасться італійська комедія, що після того, коли мине велика мода на неї, знайде своє останнє пристановище на ярмарку. На ярмарку в Карпантра 1764 р. «Гаетано Мерлані та його флорентийська трупа» пропонували глядачам «комедії», Мельхіор Матьє де Піолан — «кінні ігри», а Джованні Гречі — «театральні п'єси», що їх він використовував для того, щоб в антракті продавати своє зілля [319].

Видовиська можна було побачити й на вулицях: в Карпантра — процесію з нагоди відкриття ярмарку «консулів у каптурах, попереду яких ішли фур'єри в довгих шатах і несли срібні булави» [320]; офіційний кортеж статгаудера в Гаазі [321]; короля та королеву сардинських на ярмарках Алессандрії [322]; герцога Моденського «з його екіпажами» на ярмарку в Реджо-нель-Емілія тощо. Джованні Бальді, тосканський комісіонер, що поїхав до Польщі, аби зібрати там незаплачені торгові борги, в жовтні 1685 р. завітав на лейпцизький ярмарок. І що ж відкриють нам його листи про ярмарки, що перебували тоді в повному розквіті? Так ось, не що інше, як приїзд його високості герцога Саксонського «з численним почтом із дам, шляхтичів та німецьких князів, що приїхали подивитися на найрозкішніші речі цього ярмарку. Дами, як і шляхтичі, з'являються в таких чудових шатах, що просто всіх зачаровують» [323]. Вони становили частину видовиська.

Розваги, втеча від турбот, світські веселощі — чи були вони логічним завершенням цих великих вистав? Інколи — так. У Гаазі, яка навряд чи була політичним серцем Голландії, ярмарки головним чином ставали нагодою для статгаудера запросити до свого столу «благородних паній і панів». У Венеції ярмарок Вознесіння *(de la Sensa)*, який триває два тижні, був театралізованим і ритуалізованим дійством: на майдані Св. Марка розташовувалися балагани чужоземних купців, чоловіки й жінки виходили з дому в масках, і дож, як у давні часи, заручався з морем навпроти церкви Сан-Ніколо [324]. Але тільки уявіть собі, що на ярмарку Вознесіння щороку товклося понад 100 000 чоловік, які приїздили сюди, аби розважитися й навтішатися видовиськом дивовижного міста [325]. Достоту так само в Болоньї ярмарок Поркетта супроводжувався величезним святом, водночас і народним, і аристократичним. І в XVII ст. щороку на П'яцца Маджоре *(Piazza Maggiore)* споруджували з цього приводу тимчасові театральні декорації, щоразу інші, про химерність яких розповідають картини зібрання *Insignia,* які зберігаються в архівах [326]. Поруч із театром зводилися нечисленні «ярмаркові крамниці» — не для великих справ, а, цілком вірогідно, для скромних розваг публіки. В Лондоні ярмарок св. Варфоломія *(Bartholomew Fair)* також правив за місце простих народних розваг, «без серйозних обігів» [327]. То був один з тих останніх справжніх ярмарків, створених для того, аби нагадати — якщо в тому була потреба! — про дух народного гуляння, вседозволеність, життя навиворіт, про те, чим і були всі ярмарки, більш-менш пожвавлені. Справедливо говорить прислів'я: «З ярмарку повертаєшся не так, як з ринку» [328].

Навпаки, сен-жерменський ярмарок у Парижі, єдиний у столиці, де життя ще вирувало, попри всі свої веселощі — згадаймо бодай славетні нічні процесії («*nocturnes*»), зі своїми тисячами смолоскипів, куди сходилося безліч людей,— зберігав і свій торговельний бік. Він давав нагоду для масового продажу тканин, сукон, полотна, за яким стежила багата клієнтура, чиї карети ставилися в спеціальному

Народне гуляння на ярмарку в Голландії на початку XVII ст. Деталь картини Давида Вінкбонса. Лісабон, Національний музей старовинного мистецтва. *Фото Жиродона.*

«паркінгу»[329]. І цей образ більше ніж попередні відповідає звичайній реальності ярмарків, що були передусім місцем торгових зустрічей. У лютому 1657 р. двоє здивованих голландських гостей зауважують: «Побувавши там і беручи до уваги цю велику різноманітність дорогих товарів, треба зізнатися, що Париж — це центр, де знаходиш усе, що тільки може бути найдорожче у світі»[330].

Еволюція ярмарків

Часто казали, буцімто ярмарки були оптовими ринками тільки для купців[331]. Цим відзначається їхня головна діяльність, але невиправдано нехтується велика участь у них народу. В Ліоні, на думку трактирників, добрих суддів для цього випадку, «на одного купця, який приїздить на ярмарки верхи й має гроші на витрати і на що поселитися в добротному житлі, припадає десять інших, що приходять сюди пішки й раді влаштуватися в якійсь корчмі»[332]. У Салерно або на якомусь іншому неаполітанському ярмарку юрби селян користуються нагодою продати хто свиню, хто паку шовку-сирцю чи барильце вина. В Аквітанії погоничі биків і чорнороби йшли на ярмарок просто в пошуках розваг для всієї компанії: «Виходили на ярмарок до світанку й поверталися серед ночі, засидівшись у шинках на битій дорозі»[333].

Справді-бо, у світі, який переважно ще був хліборобським, усі ярмарки (й навіть найбільші) були відкриті для проникнення на них села у величезних масштабах. У Лейпцигу ярмарки «дублювалися» значними ярмарками худоби й коней[334]. В Антверпені, який разом з Берген-оп-Зомом мав близько 1567 р. чотири головні ярмарки — два в одному місті, два в іншому, що тривали по три тижні кожен,— діяли також і два триденні кінські ярмарки, один на Зелені свята, другий — на вересневу Богородицю. Йшлося про коней чистої крові, «гарних на вигляд і добрих у роботі», що їх приганяли переважно з Данії,— загалом про «автосалон»[335]. В Антверпені до того ж ярмарки поділялися за породами коней, тут була їхня ієрархія. Але у Вероні, славному місті венеціанської *Terra Ferma,* материкової Венеції, все перемішалося, і в квітні 1634 р., за словами експерта, ярмарок свій успіх завдячував не стільки товарам, завезеним здалеку, скільки «числу різноманітних тварин, яких туди приганяли»[336].

З урахуванням цього цілком справедливо, що головне на ярмарках залежало, висловлюючись в економічних категоріях, від великих купців. Саме вони, вдосконаливши знаряддя, зробили з нього місце зустрічей, де вкладалися великі угоди. Чи ярмарки винайшли кредит уперше, а чи відродили його? Олівер Кокс твердить, нібито він був відкриттям виключно справжніх товарних ринків, а не ярмарків, цих штучних міст[337]. Суперечка так чи інакше безперспективна, якщо кредит такий самий старий, як і світ. У всякому разі, вірогідне одне: ярмарки розвинули кредит. Не було жодного ярмарку, який би не закінчувався «платіжними» сходинами учасників. Так було в Лінці, на великому австрійському ярмарку[338]. Так було в Лейпцигу (від початку його піднесення) в останній тиждень, так званий «тиждень платежів» *(Zahlwoche)*[339]. І навіть у Ланчано, містечку Папської держави, який регулярно заполонював ярмарок, до речі, вельми скромний за масштабами, сходилося безліч старих векселів[340]. Так само в Пезенасі або в Монтаньяку, чиї ярмарки аналогічного масштабу правили за перевалочні пункти для ярмарку в Бокері, цілі серії векселів виписувалися чи то на Париж, чи то на Ліон[341]. Справді, ярмарки були місцем вимог сплати боргів, які взаємно погашалися, тануючи, наче сніг на сонці: то були чудеса *scontro* — взаємного погашення. За допомогою якихось ста тисяч «золотих екю в золоті», цебто дзвінкою монетою, в Ліоні можна було оплатити за клірингом обміни, що вираховувалися мільйонами. Тим більше, що чимала частка боргів покривалася чи то обіцянкою сплатити

їх в якомусь місці векселем, чи то перенесенням платежу на наступний ярмарок: це був *deposito,* який звичайно оплачувався з 10 % річних (2,5 % на три місяці). Так ярмарок створював кредит.

Якщо порівняти ярмарок з пірамідою, то він розташується поверхами: від різноманітних і незначних форм активності в основі, які стосувалися необроблених товарів, звичайно таких, що швидко псуються, і дешевих, аж до предметів розкоші, що привозилися здалеку, й дорогих. На вершині опинилася б активна грошова торгівля, без якої ніщо не зрушило б з місця або ж принаймні не рухалося б із такою самою швидкістю. Отже, еволюція великих ярмарків, цілком вірогідно, була спрямована на те, щоб надати кредитові переваги порівняно з товаром — вершині піраміди порівняно з її основою.

У всякому разі, така крива, яку дуже рано накреслила взірцева доля давніх ярмарків Шампані [342]. Близько 1260 р., в момент їхнього апогею, товари й гроші живили вельми жваву торгівлю. Коли ж почався відчуватися відтік, він передусім зачепив товари. Ринок капіталу вистояв довший час і підтримував дієві міжнародні розрахунки аж до 1320 р. [343] У XVI ст. ще переконливіший приклад дають ярмарки в П'яченці, так звані безансонські. Вони вспадкували — звідси й назва, що залишилася за ними,— традиції ярмарків, заснованих 1535 р. генуезцями в Безансоні (тоді імперському місті), щоб скласти конкуренцію ліонським ярмаркам, доступ на який їм закрив Франциск I[344]. З Безансона ці генуезькі ярмарки з роками по черзі переносилися до Лон-ле-Соньє, до Монлюеля, до Шамбері й, нарешті, до П'яченці (1579) [345], де вони й процвітали до 1622 р. [346] Не робитимемо висновку із зовнішнього вигляду. Ярмарок у П'яченці був ярмарком, зведеним до вершини піраміди. Чотири рази на рік він був місцем вирішальних, але непримітних зустрічей, що трохи нагадували збори Міжнародного банку в Базелі в наші дні. Сюди не везли ніякого товару, сюди привозили дуже мало грошей готівкою, зате везли силу-силенну векселів, справжні знаки багатства Європи, серед яких платежі Іспанської імперії становили найжвавіший потік. Присутніми були шість десятків людей, переважно генуезькі «курсові банкіри» *(banchieri di conto),* кілька міланців, решта — флорентийці. Це були члени якогось клубу, куди не можна було вступити, не заплативши великого завдатку (300 екю). Ці обранці встановлювали *conto,* цебто обмінний курс до остаточних розрахунків наприкінці кожного ярмарку. То був кульмінаційний момент таких зборів, де були присутні, не виказуючи себе, купці-міняйли *(cambiatori)* та представники великих фірм [347]. Усього 200 втаємничених осіб, що трималися дуже непомітно; це вони орудували величезними сумами, може, близько 30—40 мільйонів екю на кожному ярмарку й навіть більше, якщо вірити добре документованій книжці генуезця Доменіко Пері (1638 р.)[348].

Але все має кінець, навіть винахідливий і вигідний генуезький кліринг. Він діяв лише тією мірою, якою американське срібло надходило до Генуї в достатній кількості. Коли близько 1610 р. приплив білого металу зменшився, споруда опинилася під загрозою. Щоб не брати зовсім довільної дати, візьмімо перенесення ярмарків до Нові, 1622 р., на яке міланці й тосканці не пристали та яке править за надійну віху цього погіршення [349]. Та ми ще повернемося до цих проблем.

Ярмарки та кругообіг

Бувши пов'язаний один з одним, ярмарки спілкувалися між собою. Чи то йшлося про ярмарки просто товарні, чи то про ярмарки кредитні, всі вони організовувалися для полегшення кругообігу капіталу. Якщо позначити на карті ярмарки якогось певного регіону (наприклад, Ломбардії [350] або королівства Неаполітанського [351] в XV ст., або ж ярмаркові кругообіги, що перетиналися на Дунаї біля

Лінца: ярмарки Кремса, Відня, Фрейштадта, Граца, Зальцбурга, Больцано [352]), то календар цих збіговиськ, що відбувалися один за одним, показує, що вони сприймали, як належне, взаємозалежність, що торгівці перебиралися з одного ярмарку на інший зі своїми повозами, своїми в'ючними тваринами, а то й зі своїм товаром на плечах, аж поки коло таких мандрів замикалося й починалося наново. Так би мовити, своєрідний вічний рух. Чотири міста, між якими ділилися в середні віки великі ярмарки Шампані та Брі — Труа, Бар-сюр-Об, Провен і Ланьї,— впродовж цілого року безперервно передавали одне одному ярмаркову естафету. Анрі Лоран твердить, буцімто першим замкненим кругообігом *(circuit)* був кругообіг ярмарків Фландрії, ярмарки Шампані, либонь, відтворювали його [353]. Може, так і було. Якщо тільки рух по колу не виникав майже повсюдно і мовби сам собою внаслідок деякої логічної потреби, аналогічної логіці звичайних ринків. Як і у випадку з ринком, треба було, аби регіон, чий попит і пропозицію ярмарок вичерпав, мав час для їхнього відновлення. Звідси — потрібні перерви. Треба було також, аби календар різних ярмарків полегшував пересування ярмаркових торгівців, які відвідували ці ярмарки один за одним.

У ці кругообіги втягувалися товари, гроші, кредит. Гроші, цілком напевне, водночас пожвавлювали кругообіг ширшого масштабу й звичайно стікалися в центральному пункті, звідкіля вони знову виходили, аби відновити свій рух. На Заході, за очевидного пожвавлення починаючи від XI ст., в усій системі європейських платежів у кінцевому підсумку запанує єдиний центр. У XIII ст. ним були ярмарки Шампані; після 1320 р. вони занепадають; відлуння цього спостерігалося скрізь, аж до віддаленого Неаполітанського королівства [354]. Відтак система сяк-так відродилася довкола Женеви в XV ст. [355], потім довкола Ліона [356]. І нарешті, наприкінці XVI ст.— довкола ярмарків П'яченці, цебто генуезьких. Ніщо не може бути показовішим щодо функцій цих систем, що змінювали одна одну, як ті розриви, що ставалися при переході від однієї з них до іншої.

Одначе після 1622 р. жоден ярмарок більше не перебуватиме неодмінно, як це було колись, у центрі економічного життя Європи, пануючи над усім цим життям. Річ у тім, що Амстердам, який не був справжнім ярмарковим містом, почав утверджувати свою роль, перебравши колишню перевагу Антверпена. Амстердам організовувався як постійний торговий і грошовий ринок. І його піднесення стало знаменням занепаду якщо не торгових ярмарків Європи, то принаймні великих ярмарків, де панував кредит. Доба ярмарків минула свій апогей.

Занепад ярмарків

У XVIII ст. довелося визнати, що урядові заходи, які надають «ось уже кілька років свободу вивозити в чужі країни більшу частину вироблених мануфактурами товарів без сплати мита й ввозити сировину без обкладення податками, (лише можуть) зменшувати рік у рік торгівлю на ярмарках, перевагою яких саме й були ці привілеї, і що рік у рік люди дедалі більше звикають до прямої торгівлі цими товарами, не вивозячи їх на ярмарки» [357]. Це зауваження знаходимо в листі генерального контролера фінансів з приводу бокерського ярмарку у вересні 1756 р.

Саме приблизно в ці часи Тюрго напише присвячену ярмаркам статтю, яку опублікують в «Енциклопедії» 1757 р. Для нього ярмарки не були «природними» ринками, породженням «зручностей» («*commodités*»), «взаємної зацікавленості покупців та продавців у тому, щоб знайти один одного... Отже, аж ніяк не на карб природного плину торгівлі, яку надихає свобода, належить ставити ті величні ярмарки, де з великими втратами зосереджуються вироби частини Європи і які здаються місцем зустрічей націй. Вигода, яка повинна відшкодувати ці

величезні втрати, випливає не з самої природи речей, а є результатом привілеїв та вольностей, що їх дарують торгівлі в певних місцях і в певний час, тимчасом як в інших місцях її обтяжують податки та митні збори»[358]. Тож геть привілеї або хай ці привілеї поширюються на всі інститути й практику торгівлі. «Чи варто постити цілий рік задля доброго обіду в окремі дні?» — запитував пан де Гурне, і Тюрго повторив цю фразу від свого імені.

Але чи достатньо було позбутися цих старих інститутів, аби мати добрий обід щодня? Щоправда, в Голландії (за винятком прикладу Гааги, що відхиляється від норми й має мале значення) ярмарки зникають. Правильно, що в Англії найбільший сторбриджський ярмарок, який «колись ні з чим не можна було порівняти» *(beyond all comparison)*, після 1750 р. перший почав занепадати, втративши свою оптову торгівлю[359]. Отже, Тюрго, як це так часто траплялося, мав рацію: ярмарок — це архаїчна форма обмінів; у його епоху він ще міг породжувати ілюзії і навіть робити послуги, але там, де він виявлявся без суперника, економіка тупцювала на місці. Цим пояснюється успіх у XVII та XVIII ст. франкфуртських і нових лейпцизьких ярмарків[360], які трохи втратили своє значення, але ще й далі залишалися живими; велетенських польських ярмарків[361] — у Любліні, Сандомирі, Торуні, Познані, Гнезно, Гданську, Львові, в Бжезі у Галичині (де у XVII ст. можна було побачити водночас понад 20 000 голів худоби[362]); і фантастичних російських ярмарків, де в XIX ст. виросте більш ніж дивовижний Нижньогородський ярмарок[363]. Тим більше це було правильно стосовно Нового Світу, де за Атлантикою знову починалася Європа. Якщо взяти тільки один «збільшувальний» приклад, то чи міг існувати водночас ярмарок і простіший і більш велетенський, ніж ярмарок у Номбре-де-Діос на Дар'єнському перешийку, який з 1584 р. переберется, залишаючись таким самим велетенським, у таку саму нездорову сусідню гавань Портобельйо? Європейські товари обмінювалися там на білий метал, який привозили з Перу[364]. «Єдиним контрактом укладаються угоди на вісім-десять тисяч дукатів»[365]. Ірландський чернець Томас Гейдж, який відвідав Портобельйо 1637 р., розповідає, що бачив на відкритому ринку купи срібла, які лежали, наче камінні брили[366].

Я залюбки пояснив би цими розривами й цим запізненням непогасний блиск ярмарку в Больцано, на альпійських перевалах, що ведуть до Південної Німеччини. Що ж до таких пожвавлених ярмарків італійського півдня *(Mezzogiorno)*, то якою ж поганою ознакою вони були для його економічного здоров'я[367]! Справді ж, якщо економічне життя пришвидшувалося, ярмарок, цей старий годинник, не встигав за новим пришвидшенням; але тільки-но це життя сповільнювалося, ярмарок знову набував сенсу існування. Саме таким чином я пояснюю стан Бокера — ярмарку, так би мовити, «виняткового», бо він «перебуває в застої в період піднесення (1724—1765)» і «переживає піднесення, коли все довкола в повному занепаді», від 1775 до 1790 р.[368] Упродовж цього похмурого періоду, який у Лангедоці і, може, в інших місцевостях не мав би бути вже «справжнім» XVIII ст., виробництво викидає на ярмарок Мадлен свої невикористані надлишки й започатковує кризу «завалу», як сказав би Сисмонді. Але де б у ті часи міг цей завал знайти інший збут? Я не покладаю провини за цей ривок Бокера, що суперечить загальному плину, на роль чужоземної торгівлі, але на передній план ставлю саму економіку Лангедоку й Провансу.

Безперечно, саме в такій перспективі слід розуміти трохи наївний прожект одного француза доброї волі, такого собі Тремуйє, від 1802 р. Справи йдуть погано. Тисячі дрібних паризьких торгівців на грані розорення. Одначе ж є розв'язання — і до того ж таке просте! Створити в Парижі грандіозні ярмарки біля самої межі міста — на площі Революції. На цьому широчезному порожньому просторі автор уявляє собі алеї, розбиті в шаховому порядку, обрамлені крамницями й загонами для худоби й для неодмінних коней[369]. На жаль, прожект був

погано аргументований, коли справа дійшла до викладу економічних вигод операції. Може, авторові вони видавалися настільки самі собою зрозумілими, що він не вважав за потрібне все це пояснювати?

Сховища, пакгаузи, склади, комори

Повільний, часто-густо невідчутний (а подеколи й проблематичний) занепад ярмарків ставить ще чимало проблем. Рихард Еренберг вважав, що вони занепали, не витримавши конкуренції бірж. Андре Сейу роздратовано заперечив: теза, що не витримує критики [370]. Проте якщо ярмарки в П'яченці були центром торгового життя наприкінці XVI та на початку XVII ст., новим центром світу незабаром стане амстердамська біржа. Одна фірма, один пусковий механізм узяв гору над іншим. Даремно, що біржі та ярмарки існували протягом століть (і це не менш правильно!): така заміна не відбувається за один день. І до того ж, якщо амстердамська біржа заволоділа величезним ринком капіталів, вона також організувала на вельми високому рівні й рух товарів (перець або прянощі з Азії, зерно й товари з Прибалтики). На думку Вернера Зомбарта, саме на товарному «поверсі» перевозять, розміщують на складах, відсилають знову, й саме тут слід шукати правильних пояснень. Ярмарки існували завше, у XVIII ст. вони залишалися місцем зосередження товарів. Ці останні зоставалися тут на запас. Одначе із зростанням числа населення, з уже катастрофічним розбуханням міст, з повільним поліпшенням споживання оптова торгівля могла розвиватися, тільки вийшовши з річища ярмарків і організувавшись незалежним чином. Ця автономна організація з її складами, коморами, сховищами й пакгаузами виявляла тенденцію посісти місце ярмарків, що переживали занепад, завдяки своїй регулярності, яка примушує згадати про крамницю [371].

Це пояснення правдоподібне. Але Вернер Зомбарт, безперечно, заходить у ньому надто далеко. Для нього важливо знати, чи оптовий склад, де скупчується товар за два кроки від клієнтури, функціонуватиме постійно «природним чином», *naturaliter* — і тоді він тільки всього-на-всього сховище, чи *mercantaliter*, цебто як торговельний заклад. У всякому разі склад — це крамниця вищого рангу, і все ж таки крамниця, господар якої — оптовий купець, купець-«*grossier*», чи, як почнуть трохи шляхетніше висловлюватися, «негоціант» [372]. Біля брами складу товари відпускаються перекупникам великими партіями, «*sous cordes*» («під вірьовками»), як заведено говорити, цебто навіть не розкриваючи паки [373]. Коли почалася оптова торгівля? Мабуть, в Антверпені, за часів Лудовіко Гвіччардині (1567 р.)? [Лудовіко Гвіччардині (1523—1589) — флорентийський дипломат і історик, якого Козимо Медичі послав до Нідерландів, де він став наближеним герцога Альби; автор «Опису Нідерландів», цінного джерела з економічної історії Нідерландів XVI ст.— *Прим. ред.*] [374]. Але будь-яка сувора хронологія з цього приводу буде досить проблематичною.

Не можна, однак, заперечувати, що з настанням XVIII ст. оптова торгівля, особливо в країнах Півночі, що мали активну економіку й пов'язані були з атлантичною торгівлею, дістала небачений доти розвиток. В Амстердамі на початку XVIII ст., «коли сюди щоденно припливає велике число кораблів... легко зрозуміти, що там є безліч складів і льохів, куди складають усі товари, які ці кораблі привозять. Тож місто ними добре забезпечене, воно має цілі квартали, що становлять собою тільки склади та комори від п'яти до восьми поверхів, крім того, переважна більшість будинків, що стоять на каналах, мають два-три склади й льох». Цього оснащення не завжди було досить, і траплялося, що вантажі залишалися на кораблях «довше, ніж того хотілось би». Тож на місці старих будинків заходилися споруджувати багато нових складів, «що приносили вельми добрі доходи» [375].

Пакгауз, де флорентийський купець склав свої товари, вивантажені в Палермо. Мініатюра фламандського художника, яка ілюструє французький переклад «Декамерону», виконаний Лораном Прем'єрфе (1413 р.). *Bibliothèque de l'Arsenal*, Ms. 5070 f. 314 r°. *Фото Національної бібліотеки.*

І справді, концентрація товарів з вигодою для пакгаузів і складів стала в Європі XVIII ст. загальним явищем. Так, бавовна-сирець, «бавовняна вовна» («*coton en laine*»), зосереджувалася в Кадисі, якщо вона надходила з Центральної Америки; в Лісабоні, якщо була бразилійського походження (в порядку зменшення ціни — бавовна з Пернамбуку, з Мараньяну, з Пари) [376]); в Ліверпулі, якщо її довозили з Індії, в Марселі — при надходженні з країн Леванту [378]. Майнц на Рейні був для Німеччини великим пунктом прийняття вин, що надходили з Франції [379]. Лілль ще до 1715 р. мав дуже великі склади, де нагромаджувалися різні гатунки горілки, що призначалися для Нідерландів [380]. Марсель, Нант, Бордо були у Франції головними складовими пунктами в торгівлі з островами Індійського океану та Карибського басейну (цукор, кава), яка забезпечувала торговельне процвітання королівства за часів Людовіка XV. Навіть міста середнього масштабу — Мюлуз [381], Нансі [382] — збільшували число пакгаузів різного розміру. За цими прикладами стоять сотні інших. Тоді ж і вималювалася Європа перевалочних складів, що прийшла на зміну Європі ярмарків.

Отже, для XVIII ст. все потверджує рацію Зомбарта. Ну, а що раніше? Чи підходить для тих часів розрізняти два способи — *mercantaliter* та *naturaliter*? Завжди були склади й пакгаузи — *storehouses, warehouses, Niederlager, magazzini di trafico, хани* Близького Сходу, *амбари* Московії [383]. І навіть були «міста-склади» (таким взірцем був Амстердам), ремеслом та привілеєм яких було правити за місце збереження для товарів, що їх згодом треба було відіслати кудись далі. У Франції XVII ст.— це Руан, Париж, Орлеан, Ліон [384]; таким був і «перевалочний склад долішнього міста» в Дюнкерку [385]. Кожне місто мало свої склади, приватні чи громадські. В XVII ст. криті ринки (як це було в Дижоні чи в Боні) звичайно «були, либонь, водночас оптовими складами, пакгаузами й перевалочними пунктами» [386]. А якщо звернутися ще далі в глиб століть, то скільки муніципальних складів призначалося для зерна або солі! Дуже рано, безперечно, до XV ст., Сицилія мала біля своїх гаваней для вантажовідправників *(caricatori)* величезні склади, де зберігалося збіжжя; власник отримував розписку *(cedola)*, і ці *cedole* правили за предмет торгівлі [387]. У Барселоні від XIV ст. в розкішних кам'яницях купців у кварталі Монтхуїч «на першому поверсі влаштовували склади, оселя ж купця, згідно з інвентарними описами, містилася на другому» [388]. У Венеції близько 1450 р. в центрі торгового життя міста, довкола площі Ріальто, пролягали вулиці, де крамниці, що спеціалізувалися на певному товарі, йшли одна за одною. «Над кожною з них є зала на взірець монастирської спочивальні, тож кожен венеціанський купець має власний склад, повний товарів, прянощів, дорогих тканин, шовків» [389].

Жодна з цих деталей сама собою не становить неспростовного доказу. Жодна не говорить про розрізнення, саме про розрізнення, просто складування й оптової торгівлі, які, певне, змішувалися між собою дуже рано. Пакгауз, проміжний склад, удосконалене знаряддя обміну, конче був потрібен здавна й існував у різних формах — простих і змішаних, бо відповідав завше очевидній нагальній потребі, а насправді слабкостям економіки. Зберігати товари на складах примушували надто тривалий цикл виробництва й торгового життя, повільність перевезень і надходження інформації, ризик окремих ринків, нерегулярність тодішнього виробництва, примхи пір року, що не піддаються врахуванню... А втім, доказ цього незаперечний, бо з того моменту, як у XIX ст. виросли швидкість та обсяг перевезень, з моменту, коли виробництво зосередиться на великих заводах, старовинна торгівля через склад муситиме помітно видозмінитися, подеколи навіть зовсім, і зникнути [390].

Біржі

«Новий негоціант» («Le Nouveau Négociant») Самюеля Рикара 1686 р. визначав біржу як «місце зустрічі банків, торгівців та негоціантів, біржових маклерів та агентів банків, комісіонерів та інших осіб». Саме слово нібито народилося в Брюгге, де ці збіговиська відбувалися «біля особняка Бурсе *(Hôtel des Bourses)*, названого так за іменем одного шляхтича з старовинного роду ван дер Бурсе, який наказав його спорудити й прикрасив фронтон своїм гербовим щитом із зображенням трьох гаманців... який іще сьогодні видніє на цьому будинку». Деякі сумніви, що їх викликає це пояснення, не такі вже істотні. В усякому разі, це слово («*Bourses*» — в перекладі «біржа», «гаманець».— *Прим. ред.*) мало успіх, не витіснивши, однак, інших назв. У Ліоні біржа називалася «Площею обмінів» («*Place des Changes*»); у ганзейських містах — Купецькою колегією; в Марселі — Ложею; в Барселоні, як і у Валенсії,— Лонхою *(Lonja)*. Вона не завжди мала власний будинок, чому й відбувалася часта зміна назви місця, де сходилися купці, й самої біржі. В Севільї купці збиралися щодня на *gradas* — сходах кафедрально-

го собору [391], в Лісабоні — на Новій вулиці *(Rua Nova)* — найширшій і найдовшій у місті, про яку згадують уже 1294 р. [392], у Кадисі — на Кальє Нуева *(Calle Nueva)*, прокладеній, безперечно, після розграбування міста 1596 р. [393] (йдеться про захоплення і пограбування Кадиса англійською ескадрою графа Ессекса 1596 р.— *Прим. ред.*), у Венеції — в галереях Ріальто [394] та в Лоджії купців *(Loggia dei Mercanti)*, спорудженій у готичному стилі на цьому майдані 1459 р. і перебудованій 1558 р., у Флоренції — на Новому ринку *(Mercanto Nuovo)* [395], на нинішній П'яцца Ментана [396], в Генуї [397] — за 400 метрів від Нової вулиці *(Strada Nuova)* на Банківській площі *(Piazza dei Banchi)* [398], у Ліллі — на площі Борегар [399], а в Льєжі — біля Будинку громадських ваг, зведеного наприкінці XVI ст., або на набережжі *La Beach*, або в просторих галереях єпископського палацу, а то й у трактирі в сусідстві [400]; в Ла-Рошелі ж — просто неба «між вулицею Пті-Бак та вулицею Адміро», на тім місці, яке називали «Кантоном фламандців», аж до спорудження 1761 р. спеціального будинку [401]. У Франкфурті-на-Майні такі збіговища також відбувалися просто неба *(unter freiem Himmel)* на Рибному ринку *(Frischmarkt)* [402]. У Лейпцигу дуже гарну біржу збудували в 1678—1682 рр. на ринку солодощів (*«auf dem Naschmarkt*), доти негоціанти збиралися під якою-небудь аркадою, в ярмарковій крамниці або просто неба біля великої ваги [403]. В Дюнкерку «всі негоціанти щоденно збираються опополудні на майдані перед Будинком цього міста (читай: перед ратушею). І саме там на очах у всіх... спалахують сварки між важливими персонами... через грубі слова» [404]. В Палермо галерея *(loggia)* на нинішній площі Гарафелло була місцем, де збиралися купці, а 1610 р. їм заборонили там з'являтися тільки-но «віддзвонять до обідні в церкві св. Антонія» (*«sonata l'avemaria di Santo Antonio*) [405]. У Парижі біржа, що тривалий час містилася на старовинній Пляс-о-Шанж біля Палацу правосуддя, за постановою Ради від 24 вересня 1724 р. оселилася в Отель-де-Невр на вулиці Вів'єнн. У Лондоні біржа, заснована Томасом Грешемом, стала згодом називатися Ройял Іксчейндж *(Royal Exchange)*. Вона містилася в центрі міста, тож, якщо вірити листу одного чужоземця [406], в ході заходів, які вживалися проти квакерів у травні 1670 р., війська стягувалися в те місце, «де збираються купці» *(dove si radunano li mercanti)*, щоб мати можливість у разі потреби досягти будь-якого пункту.

Власне, то було цілком природно, аби кожне місто мало свою біржу. Якийсь марселець, роблячи 1685 р. загальний огляд, відзначав, що хоч назви бувають різні («в деяких місцях — ринок, а в гаванях Леванту — базар»), але дійсність скрізь одна й та сама [407]. Ось чому зрозумілий подив англійця Лідса Бута, що став російським консулом у Гібралтарі; він у своїй великій доповіді графові Остерману від 14 лютого 1782 р. писав: («У Гібралтарі) в нас нема біржі, де збираються купці для ведення справ, як у великих торгових містах. Так, відверто кажучи, в нас у цьому місті взагалі вельми мало купців. А проте, хоч саме місто дуже мале й нічого не виробляє, тут у мирні часи йде досить велика торгівля» [408]. Гібралтар, як і Ліворно, був містом, де процвітали сумнівні оборудки й контрабанда. Навіщо йому знадобилася б біржа?

До якого часу належать перші біржі? З цього приводу хронологія може завести в оману: дату *побудови* споруд не слід плутати з датою *створення* торгового інституту. В Амстердамі спорудження будинку датується 1631, тимчасом, як нову біржу створили 1608, а стара брала початок 1530 р. Отже, часто-густо доводиться вдовольнятися традиційними датами, сприймаючи їх такими, якими вони є. І не слід вважати неправильним хронологічний перелік, згідно з яким біржі зародилися в північних країнах: в Брюгге — 1409 р., в Антверпені — 1460 р. (споруду зведено 1518 р.), в Ліоні — 1462 р., в Тулузі — 1469 р., в Амстердамі — 1530 р., в Лондоні — 1554 р., в Руані — 1556 р., в Гамбурзі — 1558 р., в Парижі — 1563 р., в Бордо — 1564 р., в Кельні — 1566 р., в Гданську — 1593 р., в Лейпци-

гу — 1635 р., в Берліні — 1716 р., в Ла-Рошелі — 1761 р. (спорудження будинку), у Відні — 1771 р., в Нью-Йорку — 1772 р.

Незважаючи на позірність, цей список лауреатів не встановлює жодного «північного пріоритету». Справді ж бо, в своїй реальності біржа поширювалася в Середземномор'ї принаймні з XIV ст.— в Пізі, Венеції, Флоренції, Генуї, Валенсії, Барселоні, де спорудження Lonja на замовлення короля Педро Церемонного було завершене 1393 р. [409] Її простора готична зала, що збереглася й донині, говорить про старовинність її створення. Близько 1400 р. «ціла команда маклерів снує там між колонами та невеликими гуртами торгівців, це посередники вуха *(corredors d'orella)*», чия місія — слухати, доповідати, зводити між собою зацікавлених осіб. Щодня барселонський купець вирушав верхи на мулі в *Лонху,* залагоджував там свої справи, а відтак з приятелем діставався до садка біржі, де добре відпочивав [410]. І безперечно, ця біржова (чи така, що виглядала, як біржова) діяльність куди давніша, ніж на це вказують звичайні наші орієнтири. Так, у Луцці 1111 р. біля церкви святого Мартина вже збиралися міняйли, а довкола них товпилися торгівці, нотарі; хіба це вже в потенції не біржа? Досить було, аби втрутилася торгівля на далекі відстані,— а вона незабаром утрутиться,— чи то йдеться про прянощі, чи про перець, а чи згодом про бочки з північними оселедцями [411]... А втім, і сама ця первісна біржова діяльність у середземноморській Європі не була створена з нічого *(ex nihilo)*. Якщо й не сама назва, то реальність була вельми прадавня: вона бере свій початок у купецьких зборах, які дуже рано відбувалися в усіх великих центрах Сходу та Середземномор'я і які засвідчені, судячи з усього, в Римі близько кінця II ст. н. е. [412] Як не уявити собі такі самі зустрічі в цікавому містечку Остії, на мозаїці якої можна побачити місця, відведені для купців та господарів чужоземних кораблів?

Біржі були схожі одна на одну. В короткі часи активності, принаймні з XVII ст., становили собою видовисько щільно стиснутої юрми. 1653 р. марсельські негоціанти зажадали місця, «яке правило б їм за приміщення для зустрічей, щоб позбутися невигоди, яку вони відчувають, перебуваючи на вулиці, що її вони тривалий час використовували як місце для провадження своїх комерційних справ» [413]. І ось 1662 р. вони опиняються на першому поверсі павільйону Пюже, «у великій залі, четверо дверей якої виходять на набережжя... і де обабіч дверей вивішені оголошення про відплиття кораблів». Та незабаром і вона виявиться занадто малою. «Треба походити із зміїного поріддя, аби туди проникнути,— писав рицар де Гедан своєму другові Сюару.— Яка штовханина! Скільки гамору! Згодьтеся, що храм Плутона — дивна штука» [414]. Річ у тім, що будь-який добрий негоціант мав за свій обов'язок щоденно пізнім ранком зайти на біржу. Не бути там, не дізнатися там про новини, часто-густо такі фальшиві, означало пропустити щасливу нагоду, а може, й породити неприємні чутки про стан ваших справ. Даніель Дефо урочисто застерігав власника товарного складу: «Не бути на біржі, яка є його ринком... тимчасом, як купці сходяться туди робити закупівлю» («*To be absent from Change, which is his market... at the time when the merchants generally go about to bui*»), означає попросту шукати катастрофи [415].

В Амстердамі велику споруду біржі було завершено зводити 1631 р. на майдані Дам, навпроти Банку та будинку Ост-Індської компанії *(Oost Indische Compagnie)*. За часів Жана-П'єра Рикара (1722 р.) число осіб, що там товклися щодня від полудня до другої години, оцінювали в 4500 чоловік. У суботу наплив людей був куди менший, бо цього дня євреї туди не приходили [416]. Порядок тут був суворий, кожній галузі комерції відводилися нумеровані місця; була добра тисяча маклерів, присяжних чи ні. І одначе ж завше не просто було розшукати один одного серед натовпу, в страхітливому «концерті» вигукуваних на все горло цифр, у гаморі розмов, що не припинялися.

З урахуванням усіх пропорцій біржі — це останній «поверх» ярмарку, але ярмарку безперервного. Завдяки зустрічі великих негоціантів і силі-силенній посередників усе тут розв'язувалося водночас: товарні операції, операції обміну, участі, морські страхові оборудки, ризик яких розподілявся між численними гарантами. То був також ринок грошовий, ринок фінансовий, ринок цінних паперів. Цілком природно, що ці види діяльності виказували схильність до самостійної організації. Таким ось чином від початку XVII ст. в Амстердамі утворилася окрема зернова біржа, яка діяла тричі на тиждень з десятої ранку до полудня у велетенській дерев'яній залі, де кожен купець мав свого комісіонера, «який турбувався про те, аби доправити туди пробні партії зерна, які він бажає продати... в мішечках, що можуть умістити один-два фунти. Якщо ціна зерна встановлюється так само за його питомою вагою, як і за його доброю чи поганою якістю, то в задній частині біржі є різні невеликі ваги, за допомогою яких, зваживши три-чотири пригорщі зерна... визначають вагу цілого мішка» [417]. Це зерно ввозилося до Амстердама для внутрішнього споживання, але й чималою мірою для перепродажу або для реекспорту. Закупівлі за зразками дуже рано стали правилом в Англії та довкола Парижа, зокрема при масовій закупівлі збіжжя, що призначалося для військ.

Амстердам — ринок цінних паперів

На початку XVII ст. новацією стало виникнення в Амстердамі ринку цінних паперів. Державні цінні папери, акції Ост-Індської компанії, що високо цінувалися, стали предметом жвавих і абсолютно сучасних спекуляцій. Те, що це була перша фондова біржа, не зовсім точно. Облігації державної позики вельми рано стали правити за об'єкт торгівлі у Венеції [418], у Флоренції — ще до 1328 р. [419], в Генуї, де діяв дуже активний ринок розписок *(louogbi)* та платіжних зобов'язань *(paghe)* банку «Каса ді Сан-Джорджо» [420], вже не кажучи про *куксен (Kuxen)* — акції-«частки» німецьких рудень, що від XV ст. контролювалися на лейпцизьких ярмарках [421], іспанські *хурос (joros)* — державні ренти [422], французькі ренти на Ратушу (від 1522 р.) [423] або ж про ринок рент у ганзейських містах, починаючи від XV ст. [424] Веронські статути взаконюють 1318 р. угоду на строк *(mercanto a termine)* [425]. 1428 р. юрист Бартоломео де Боско протестував у Генуї проти продажу зобов'язань *(loca)* на строк [426]. Ось скільки є доказів першості Середземномор'я!

Але що було новим у Амстердамі, то це обсяги, «плинність», відкритість, свобода спекулятивних оборудок. Сюди гарячково втручалася гра, гра задля гри: не забуваймо, що близько 1634 р. «тюльпаноманія», яка лютувала в Голландії, доходила до того, що одну цибулину «без властивої їй власної ціни» вимінювали на «нову карету, пару коней сірої масті та їхній упряж» [427]! Але в умілих руках гра на акціях могла забезпечити чималі доходи. 1688 р. один забавний купець, Йозеф де ла Вега (1650—1692), єврей іспанського походження, видав у Амстердамі дивну книжку під двозначним заголовком «Плутанина плутанин» («*Confusiôn de confusiones*«), важку для розуміння через надмірно кучерявий стиль (*stilo culto* тодішньої іспанської літератури), але багату на деталі, жваву і єдину в своєму роді [428]. Звісно ж, не розумітимемо його буквально, коли він натякає, ніби в цій пекельній грі розорився п'ять разів поспіль. Або коли розважається речами вельми давніми: задовго до 1688 р. «оселедців продавали заздалегідь до певної дати, ще до того, як їх упіймали, збіжжя та інші товари — до того, як це збіжжя достигло на полі, а товари вдалося отримати». Скандальні спекуляції Ісаака Ле-Мера на індійських акціях, що належали до самого початку XVII ст., уже ґрунтувалися на тисячах лукавих і навіть шахрайських хитрощів [429]. Достоту так само

Внутрішній вигляд Амстердамської біржі, 1668 р., картина Йова Беркгейде.
Фото Амстердамського музею.

й маклери давно втручалися в біржові справи, збагачуючись тим часом, як купці твердили, що зубожіють. У всіх містах — Марселі або Лондоні, Парижі або Лісабоні, Нанті або Амстердамі — маклери, яких мало стримували регламенти, не дуже на них зважали.

Але цілком правильно й те, що амстердамські біржові ігри досягли такого рівня ускладненості та ірреальності, який надовго зробить з цього міста виняткове місце в Європі — ринок, де не задовольнялися самою закупівлею або продажем акцій, граючи на підвищенні або пониженні, а де розумна гра дозволяла спекулювати, навіть не маючи в руках ні акцій, ні грошей. Саме тут було привілля для маклерів. Вони поділялися на гуртики *(coteries)* — їх називали *rotteries*. Якщо один грав на підвищення, то другий — «контрмінери» — гратиме на пониження.

А там уже за ким потягнеться квола й нерішуча маса спекулянтів — у той чи той бік. Перебігання до іншого табору (а таке траплялося) було для маклера посадовим злочином [430].

Одначе акції були номінальні, й Ост-Індська компанія зберігала цінні папери за собою: покупець ставав власником акцій тільки шляхом запису її на його ім'я в реєстрі, що вівся з цією метою. Компанія попервах гадала, що зуміє в такий спосіб протистояти спекуляції (акції на пред'явника приймуть тільки згодом), але спекуляція не вимагає володіння. Справді ж бо, гравець продає те, чим не володіє, а купує те, чим не володітиме; як тоді казали, то була купівля або продаж «у холосту» *(en blanc)*. У кінцевому підсумку операція приносила збиток або зиск. Цю невелику різницю виплачують, і гра далі триває. Інша гра, *премія,* була тільки трохи складнішою [431].

Насправді, коли акції втягнені в тривале підвищення, спекуляція мусить утверджуватися в сфері короткотермінових операцій. Вона підстерігатиме миттєві коливання, ті, що їх викликає істинна чи фальшива новина. Представник Людовіка XVI в Сполучених провінціях 1687 р. попервах дивувався, що після всього того галасу, який зчинився після взяття Бантама на Яві, враз усе зупинилося, буцімто та новина була фальшива. «Але я не дуже дивуюся з тих дій,— пише він 11 серпня,— вони посприяли падінню курсу акцій у Амстердамі, й дехто з того скористався» [432]. Через десять років інший посол розповість, що «барон Жуассо, вельми багатий єврей у Гаазі», хвалився перед ним тим, що зможе заробити «сто тисяч екю за день... якщо довідається про смерть іспанського короля (сердешного Карла II, який, як тоді очікували, мав віддати Богові душу з хвилини на хвилину) за 5—6 годин до того, як про це стане відомо в Амстердамі» [433]. «Я певен цього,— додає посол,— бо він та ще двоє інших євреїв, Тешейра й Пінто, наймогутніші в торгівлі акціями».

Проте в ту добу така практика ще не досягла розмаху, якого вона досягне в наступному столітті, починаючи з Семилітньої війни, розширення гри на акціях англійської Ост-Індської компанії, Англійського банку, Компанії Південних морів і особливо на позиках англійського уряду, цьому «океані аннуїтетів», як казав Ісаак де Пінто (1771 р.) [434]. Однак до 1747 р. курси акцій не публікуватимуться офіційно, тим часом, як амстердамська біржа публікувала товарні ціни від 1585 р. [435] (для 339 товарів 1585 р. та 550 — 1686 р.) [436].

Що пояснює масштаби й вибух спекуляції в Амстердамі — відносно великої із самого початку,— то це те, що до неї завше були причетні не тільки великі капіталісти, а й усіляка дрібнота. Деякі картини ніби примушують згадати наших гравців на перегонах! Йозеф де ла Вега розповідав 1699 р.: «Наші спекулянти відвідують певні будинки, де продається питво, що його голландці називають коффі, а левантинці — каффе». Ці «кавові будинки» (*«coffy huisen»*) «зі своїми затишними грубками та своїми спокусливими можливостями гаяти тут час узимку вельми зручні; в одних з них пропонують книги для читання, в інших — гральні столи, і в усіх знайдеш співрозмовників, щоб погомоніти. Хтось п'є шоколад, хтось каву, хтось молоко, а хтось чай, і всі курять тютюн... У такий спосіб вони зігріваються, частуються, задешево розважаються, вислуховуючи новини... Ось до одного з цих будинків у години роботи біржі заходить та або та особа, що грає на підвищення. Її розпитують, скільки коштують акції, вона додає до їхньої ціни на цей момент один-два відсотки, дістає маленького записника й заходжується записувати щось таке, що вона тільки сама має в голові, аби примусити кожного повірити, буцімто вона справді це зробила, й аби розпалити... бажання купити якусь акцію зі страху, щоб її ціна не виросла ще більше» [437].

Що показує ця сцена? Якщо я не помиляюсь — спосіб, у який біржа черпала кошти з кишені власників невеликих заощаджень і дрібних гравців. Успіх операції був можливий: по-перше, тому, що ще не було офіційного курсу, який дозво-

ляв легко стежити за зміною котирування; по-друге, тому, що маклер — доконечний посередник — звертався в такому разі до дрібноти, людей, що не мали права доступу (це право мали тільки купці та маклери) до святилища біржі, хоч би вона й містилася за два кроки від усіх кав'ярень, про які йшлося,— «Французької», «Рошельської», «Англійської», «Лейденської»[438]. Тож про що йшла мова? А про те, що ми сьогодні назвали б дрібною біржовою оборудкою, ходінням по домівках можливих клієнтів у пошуках коштів.

Спекуляція в Амстердамі — це маса дрібних гравців, але й великі спекулянти — і навіть найактивніші! — брали в цьому участь. За свідченням, що належить до 1782 р., у принципі безстороннього італійця Мікеле Торча, в цей пізній період Амстердам ще мав у своєму розпорядженні найактивнішу біржу в Європі[439]; він перевершував Лондон. І безперечно, до цього мав якийсь стосунок величезний (зрозуміла річ, на думку сучасників) обсяг гри на акціях, тим більше, що в цей час він збігся з непослабною лихоманкою позик, які надавалися закордонним клієнтам,— ще одна спекуляція, яка також не мала собі рівних у Європі й до якої ми ще повернемося.

Папери Луї Греффюля[440], що осів в Амстердамі 1778 р. як господар значної (банківської) контори[441], дають досить виразне уявлення про таке подвійне розширення. Ми часто повертатимемося до діянь та подвигів цього нувориша, схильного до ризику й обережного, до його проникливих свідчень. 1778 р., напередодні вступу Франції у війну на боці англійських колоній в Америці, в Амстердамі розгорнулися нестримні й шалені спекуляції. Момент видавався сприятливим для того, щоб під прикриттям нейтралітету обернути обставини собі на вигоду. Але чи варто було ризикувати, граючи на колоніальних товарах, обмаль яких уже передбачили, дозволити собі спокуситися англійськими, а відтак і французькими позиками або ж фінансувати повстанців? «Ваш давній службовець Брингглі,— пише Греффюль А. Гайяру до Парижа,— по самісінькі вуха застряг у справах з американцями»[442]. Що ж до нього, Греффюля, то, хапаючись за всі приступні справи, які йому видавалися вигідними, він усього себе віддавав біржовим спекуляціям на комісійних засадах. Він грав за себе й за інших: за Рудольфа Еммануеля Галлера (особливо за нього, хто взяв у свої руки старовинний банк Телюссонів — Неккерів), за Жана-Анрі Гайяра, за Перрего, за Паншо, який займався усім,— банкірів у Парижі, а в Женеві — за Александра Пікте, Філібера Крамера, Турреттіні; всі ці імена золотими літерами вписані до великої книги про протестантські банки, які вивчав Г. Люті[443]. Гра була важка й ризикована, вона зачіпала вельми великі суми. Та якщо Луї Греффюль вів її з таким спокоєм, то це тому, що то були чужі гроші. Коли врешті-решт ті інші програвали, то він засмучувався, але не впадав у розпач. «Якби в справах з цінними паперами (йдеться про англійські фонди), як і в багатьох інших, усе можна було передбачити,— пише він Галлерові,— люди, мій любий друже, завше робили б удалі справи». Іншого разу він пояснює: «Медаль може обернутися іншим боком, ще багато буде злетів та падінь». Однак він не робив, не зваживши всього, ні закупівель, ні репортів. То не був нерозважливий сміливець, відчайдух на взірець Паншо, він виконував розпорядження своїх клієнтів. Філіберу Крамеру, який зробив йому замовлення купити «на 10 000 ліврів Індій» (розумій: акцій англійської Ост-Індської компанії) «в рахунок $^3/_3$ з панами Марсе та Пікте, так, аби їх можна було отримати за ціною від 144 до 145», Греффюль відповідає 4 травня 1779 р.: «Неможливо, бо, незважаючи на зниження, якого зазнали ці папери, вони коштують 154 в серпні й 152 в травні. Ми досі не бачимо змоги здійснити цю закупку, але ми маємо її на увазі»[444].

Для будь-якого амстердамського спекулянта грати — це означало вгадати майбутній курс на голландському ринку, знаючи курс і події на лондонському ринку. Тож Греффюль приносив жертви задля того, щоб мати прямі відомості

з Лондона, які до нього надходили не тільки в поштових «мішках». Він був пов'язаний в англійській столиці, де грав сам за себе, зі своїм швагром Сарторисом, простим і скромним виконавцем, та з великим єврейським домом Дж. і Абрагама Гарсія, що його він використовував, водночас його остерігаючись.

Таке жваве листування Греффюля відкриває нам вузьку шпарку, через яку видно верхній рівень амстердамських спекуляцій. Одначе вона не дає змоги побачити, наскільки голландська гра була спрямована на зовнішній ринок, якою мірою там існував міжнародний капіталізм. Дві книги зустрічей *(rescontre)* з бухгалтерських документів Луї Греффюля могли б нам дозволити куди більше: підрахунок зиску від цих складних операцій [445]. *Rescontre* (у Женеві казали *«rencontre»*) — це щоквартальні збори маклерів, які оперують акціями, маклерів, які провадять компенсацію й підраховують збитки та зиск ринку строкових угод і ринку страхових премій. Дві книги Греффюля — це перелік операцій, які він цього разу робив замість своїх кореспондентів. Нинішній вексельний агент безпомилково там зорієнтувався б, але історик не раз розгублюється, вивчаючи їх. Адже від рапорту до рапорту операцію часто доводиться простежувати через кілька *reskontres,* щоб дістати змогу наприкінці шляху полічити доходи, яких подеколи там і не було. Зізнаюсь, у мене забракло терпцю простежити ці розрахунки до кінця.

У Лондоні все починається наново

У Лондоні, який так довго заздрив Амстердаму й копіював його, ігри досить швидко виявилися такими самими. Від 1695 р. Королівська біржа *(Royal Exchange)* запізнала перші угоди з державними паперами, індійськими акціями та акціями Англійського банку. Й майже одразу ж вона стала «місцем зустрічі тих, хто, вже маючи гроші, бажав мати їх іще більше, так само, як і того численнішого класу людей, які, не маючи нічогісінько, плекають надію привернути до себе гроші тих, хто їх має». Між 1698 та 1700 р. біржа цінних паперів, якій було затісно в *Royal Exchange,* розташувалася навпроти, на славетній Іксчейндж-аллі.

Аж до заснування Фондової біржі 1773 р. кав'ярні на Іксчейндж-аллі були центром спекуляцій в «оборудках на певний термін, або ж, як казали, перегонів Іксчейндж-аллі»[446]. Кав'ярні «Гарауей» та «Джонатан» правили за місце зустрічей маклерів, що займалися державними акціями й фондами, тим часом, як фахівці з морського страхування відвідували кав'ярню Едварда Ллойда, а зі страхування від пожеж — кав'ярню «У Тома» або ж «Карсі». В кінцевому підсумку Іксчейндж-аллі можна було, писав один памфлетист близько 1700 р., «пройти за півтори хвилини. Зупиніться біля дверей «Джонатана», поверніться на південь, ступіть кілька кроків, відтак зверніть на схід — і ви прийдете до дверей «Гарауея». Звідти дійдете до наступної брами, і ви опинитеся на Берчин-лейн... Поклавши свій компас у футляр і обійшовши довкола світ ажіотажу, ви знову опинитеся біля дверей «Джонатана»...» Але цей крихітний світ, ущерть переповнений у години пік, зі своїми завсідниками, своїми гуртиками схвильованих людей, був гніздом інтриг і центром могутності [447]. Куди вирушать протестувати французькі протестанти, що їх розгнівила угода, яка тільки-но відновила в Утрехті (1713 р.) мир

ШВИДКЕ ПІДНЕСЕННЯ ФРАНЦУЗЬКИХ БАНКІВ

Карта складена Гі Антонієтті (Guy Antonietti, Une maison de Banque à Paris au XVII siècle, Greffulhe Monz et Compagnie (1789—1793), 1963 р., додаток). Слід зауважити, що банк Греффюля був тоді найвизначнішим паризьким банком, що французька столиця зробилася фінансовим центром, який справив широкий вплив на Європу, й що заштриховані круги відповідають, за цікавою номенклатурою Антонієтті, «шестикутнику великих операцій» — маються на увазі шість головних торговельних центрів — Лондон, Амстердам, Женева, Ліон, Бордо, Нант. Чи не складається враження певної рівноваги між шістьма вершинами шестикутника?

GAND
LA HAYE
ROTTERDAM
AMSTERDAM
BRÊME
LONDRES
DUNKERQUE
Crefeld
Elberfeld
Cologne
BRUXELLES
Francfort
St-VALERY-EN-CAUX
AMIENS
Valenciennes
ROUEN
Sedan
MANNHEIM
Reims
St-MALO
Paris
Nancy
Strasbourg
Lorient
Orléans
Schaffouse
Bâle
NANTES
Besançon
ZURICH
BERNE
La Rochelle
GENÈVE
LYON
BORDEAUX
Turin
Gênes
Bayonne
Toulouse
Oloron
MARSEILLE
Perpignan

Вершина шестикутника великих операцій

Великі торговельні центри

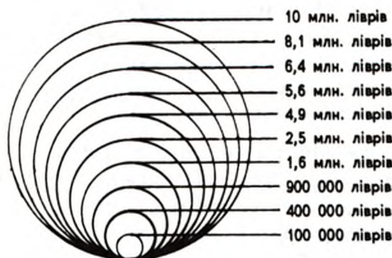

Великі фінансові центри

Другорядні центри

Діаметр кола пропорційний обсягам торговельних або фінансових операцій

між королевою англійською та королем французьким,— протестувати, сподіваючись підбурити проти неї негоціантів і в такий спосіб допомогти вігам? На біржу й у кав'ярні, що наповнювалися їхніми криками» (29 травня 1713 р.) [448].

Ці малі чутливі світи обурювали інші світи, але й зовнішній світ, у свою чергу, безупинно їх обурював. Новини, які коливали котирування акцій, тут, як і в Амстердамі, не завжди фабрикувалися всередині. Війна за Іспанську спадщину була щедра на драматичні події, від яких, здавалося, в цей момент залежало все. Багатий єврейський купець Медина додумався приставити до Мальборо в усіх його походах своїх людей і платив цьому скнарому й славетному полководцеві по 6000 фунтів стерлінгів на рік, які з надлишком відшкодовував собі, дізнаючись першим, через спеціальних кур'єрів, про наслідок знаменитих битв Мальборо: Рамійї, Ауденарде, Бленгейма [449]. Подейкували ж, що звістка про наслідок битви під Ватерлоо принесла користь Ротшильдам! Один анекдот вартий іншого: чи не навмисне затримав Бонапарт звістку про Маренго (14 червня 1800 р.), аби зробити можливим сенсаційний біржовий переворот у Парижі? [450]

Лондонська біржа, як і амстердамська, мала свої звички та власний жаргон: «оцінки» («*puts*») і «відмови» («*refusals*»), що стосувалися угод на строк; «биків» («*bulls*») і «ведмедів» («*bears*»), цебто покупців та продавців на строк, які насправді ж не мали ні найменшого бажання ні продавати, ні купувати, а збиралися тільки спекулювати; «їзду верхи» («*riding on horse back*»), що означало спекуляцію білетами державної лотереї тощо [451]. Але загалом ми знаходимо в Лондоні з невеликим запізненням ту саму практику, що й у Голландії, включаючи й *Rescounters days,* пряму кальку амстердамського *Rescontre-Dagen,* «днів зустрічі». Так, коли 1734 р. урядові заборони зупинили ненадовго «*puts*» та «*refusals*», перешкодивши, принаймні на якийсь час, купівлі й продажу повітря, ми бачимо, як у Амстердамі, розквіт *Rescounters,* які в іншій формі сприяли тій самій практиці. І, як і в Амстердамі, в Лондоні втручалися й пропонували свої послуги маклери — маклери товарні (зерно, фарбники, прянощі, пряжа, шовк) і маклери фондові *(stock brokers),* фахівці з гри на курсах. 1761 р. Томас Мортимер енергійно заперечував проти цього поріддя. «Кожен сам собі брокер» («*Every man his broker*») — так називалася його книга, і 1767 р. один судовий позов став приводом для полегшувальних заходів у цьому напрямі: надійде офіційне уточнення, що користуватися послугами маклера не обов'язково [452]. Все це, однак, тільки підкреслило важливість такого ремесла в біржовому житті, і до того ж тарифи були відносно необтяжливі — $^1/_8$ відсотка від 1697 р. Вище маклерів угадувалася діяльність великих купців та банкірів — майстрів своєї справи, а нижче маклерів — активність, і аж ніяк не другорядна, тих спритних осіб, яких професійною мовою називали «джоберами» («*jobbers*»), цебто посередників, що їх офіційно не допускали до цієї справи. 1689 р. Джордж Уайт звинувачував «цей дивний різновид комах, яких називали *stock-jobbers*», у тому, що вони довільно знижують і підвищують курси акцій, щоб збагачуватися за рахунок інших людей, і «пожирають на нашій біржі цих людей, як колись сарана — пасовиська Єгипту». Але хіба не Дефо написав 1701 р. невелику книжку, не зазначаючи імені автора, під назвою «Викриття лиходійства сток-джоберів» [453]?

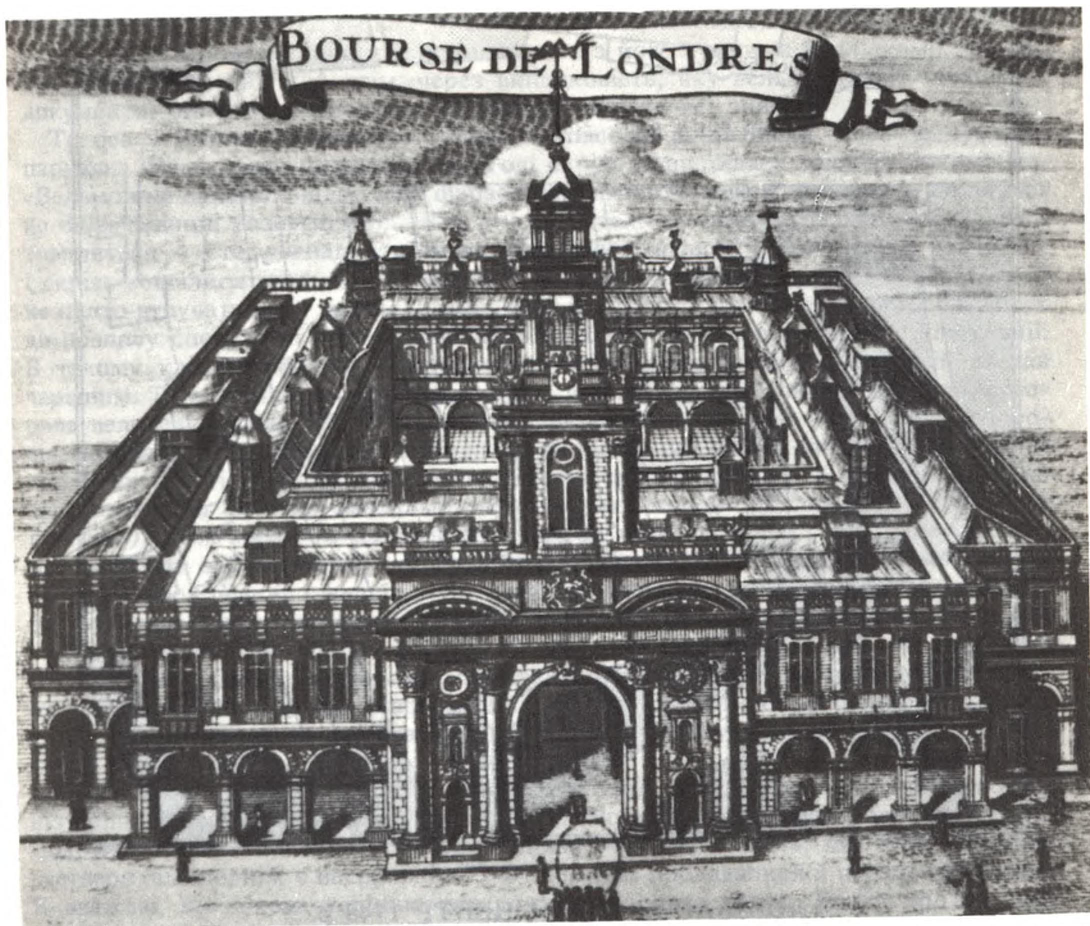
Через кілька років (1718 р.) театральна п'єса «Відважний хід задля дружини» («*A bold Stroke for a Wife*») веде глядача до кав'ярні «Джонатан», у середовище ділків *(dealers),* присяжних маклерів *(sworn brokers)* та особливо джоберів. Ось зразок діалогу:

«**Перший джобер:** Південні моря з $^7/_8$ відсотка! Хто купує?

Другий джобер: Акції Південних морів, термін оплати на день св. Михайла 1718 р. Категорія лотерейних білетів!

Третій джобер: Акції Ост-Індської?

Четвертий джобер: Отже, всі продають, ніхто не купує! Джентльмени, я — покупець на тисячу фунтів стерлінгів у наступний вівторок з $^3/_4$ відсотка!

Лондонська біржа, перебудована після пожежі 1666 р. *Фото Мішеля Кабо.*

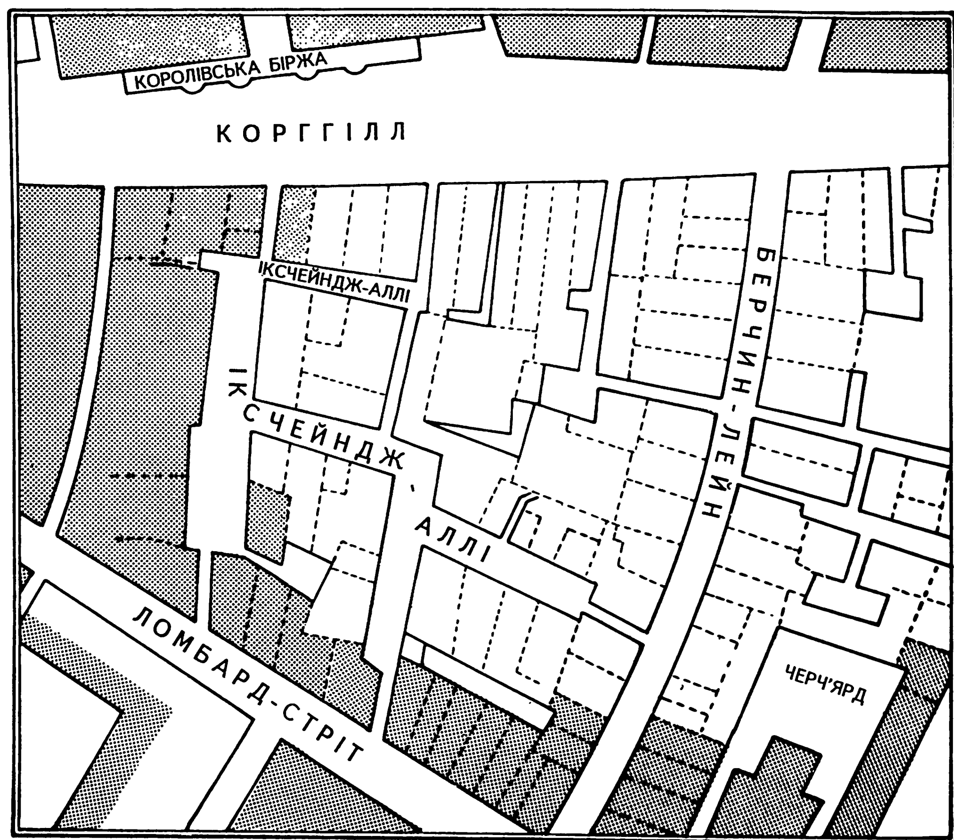
Кельнер: Свіжої кави, джентльмени, свіжої кави?

М-р Трейдлав, міняйло: Послухайте, Габріеле, ви не заплатите різницю з того капіталу, про який ми домовлялися цими днями?

Габріел: Ну звісно, містере Трейдлав, ось вексель на «Суорд-блейд компані» («*Sword Blade Company*»).

Кельнер: Чаю, джентльмени?» [454]

Може, слід нагадати, що спекуляція стосувалася й векселів державної скарбниці *(Exchenquers bills)* та векселів морського відомства («*Navy bills*») плюс акцій шести десятків компаній (серед яких вели першість Англійський банк і Ост-Індська компанія, відновлена у своїй цілісності 1709 р.). «Ост-Індська компанія була найголовніша» («*The East India Company was the main point*»),— писав Дефо. За часів, коли грали цю п'єсу, Південні моря ще не стали предметом великого скандалу — «Капшука Південних морів» *(South Sea Bubble)*. Компанія ж «Суорд-блейд» («Клинок меча») виробляла зброю [455].

ЛОНДОН: ДІЛОВИЙ ЦЕНТР 1748 р.

Ця схема, виконана за рисунком 1748 р., показує знамениті місця й споруди: Ломбард-стрит, Ройял-Іксчейндж на Кронгілл та — найзнаменитішу з усіх — Іксчейндж-аллі. Заштриховані частини відповідають будинкам, знищеним пожежею 1666 р.

25 березня 1748 р. вогонь знищив квартал Іксчейндж-аллі та його знамениті кав'ярні. Довелося змінювати місце розташування. Але маклерам бракувало коштів. Після безлічі прожектів удалося зібрати за допомогою абонування потрібні суми для спорудження 1773 р. нового будинку позад Королівської біржі. Його мали намір назвати «Новим Джонатаном» *(New Jonathan's)*, але врешті-решт охрестили Фондовою біржею *(Stock Exchange)* [456]. Декорації змінилися, настало офіційне визнання, але навряд чи треба казати, що гра тривала — така сама, як і була доти.

Чи є потреба вирушати до Парижа?

Якщо, трохи поміркувавши, вирішиш здійснити подорож до Парижа, то конче треба буде вирушити на вулицю Вів'єнн, де 1724 р. в Отель де Невр, колишній резиденції Ост-Індської компанії, на місці нинішньої Національної бібліотеки, розташувалася біржа. І — нічогісінько такого проти Лондона або Амстердама.

Так, вулиця Кенканпуа в якийсь момент могла змагатися з Іксчейндж-аллі за часів Лоу, але вже аж ніяк після того свята з його сумними наслідками, що загальмували справи [457]. А втім, через випадковість, яку вельми важко пояснити, документи, що стосувалися вулиці Вів'єнн, майже всі зникли.

Та ось у Парижі Людовіка XVI через півсотні років після свого заснування паризька біржа дуже пожвавилася. Тоді скрізь поширилася гральна лихоманка. «Вельможне панство віддає себе фараонові, доміно, шашкам, шахам», а це ніколи не були невинні розваги. «Від 1776 р. люди стежать за перегонами; юрби людей товпляться в сто дванадцяти бюро Офіційної лотереї, відкритих у Парижі». І скрізь з'явилися гральні будинки. Поліція, що чудово про це знала, намагалася не надто втручатися — навіть довкола біржі, в Пале-Руаялі, де стільки доведених до розпачу спекулянтів, пройдисвітів та шахраїв мріяли про казкові спекуляції. В такому кліматі приклад амстердамських та лондонських спекуляцій ставав чарівним. Тим більше, що політика позик, яку провадили Неккер і Калонн, створила величезний державний борг, розподілений між 500 000 — 600 000 кредиторів, переважно парижан. Ну, а біржа — це ідеальний ринок для паперів державного боргу. В тісному будинку на вулиці Вів'єнн комісіонери й біржові маклери організувалися наново: всесильні, вони важно сиділи на своєрідному *помості (parquet)*. Між ними та клієнтами пролягав вузький прохід, по якому насилу могла пройти одна людина,— то була *куліса (coulisse)*. Ми бачимо, що починається складатися певний словник, а це засвідчує очевидну активність [458]. Пліч-о-пліч фігурували облігації державного боргу, передусім вони, але й акції Ост-Індської компанії, поділені на частки *(portions)*, плюс акції «Кес д'Ескőнт», попередниці Французького банку. Зізнаємося, що навіть з таким розумним проводирем, яким був Марі-Жозеф Дезире Мартен [459], ми не зорієнтуємося з першого погляду в переліку курсів, який займав «щодня сторінку в «Журналь де Парі» та в «Афіш»...» [460]

Ось у такий спосіб виникла біржова спекуляція. 1779 р. «Кес д'Ескőнт» реорганізували і її акції розмістили серед публіки. Після цього, твердила Державна рада, «відбулася така безладна торгівля акціями «Кес д'Ескőнт», що їх продається вчетверо більше, ніж є насправді» [461]. Отже, вони продавалися й перепродувалися. Я вважаю, що цікава успішна спекуляція молодого графа Тиллі, про яку він невиразно розповідає (йому її порадила його коханка-актриса, яка водночас обдаровувала своїми любощами й багатого інтенданта Пошт) [462], припадає саме на цей момент. У результаті, каже граф Тиллі, мені нарахували 22 білети «Кес д'Ескőнт», цебто 22 000 ліврів. У всякому разі, немає сумніву, що спекуляція на строк, «надута повітрям», робила тоді аж ніяк не перші кроки в завоюванні Парижа. У цьому зв'язку характерною є постанова від 7 серпня 1785 р., текст якої посол Катерини II в Парижі Симолін передав своїй цариці [463]. З певного часу, пояснює постанова, «в столиці набув поширення вид оборудок *(marchés)* або компромісів *(compromis)* — я підкреслюю ці слова,— однаково небезпечних як для продавців, так і для покупців, за якими один зобов'язується постачати до віддаленого терміну цінні папери, яких він не має, а другий згоджується їх оплатити, не маючи на те коштів, із застереженням, що він може зажадати їхньої передачі до закінчення терміну шляхом дисконту... Ці зобов'язання є причиною цілого ряду підступних маневрів (!), мета яких — на короткий час порушити курс державних цінних паперів, надати одним перебільшеної цінності, а інші використати так, аби їх знецінити... З цього випливає безладний ажіотаж, який кожен розважливий негоціант засуджує, який піддає грі випадку багатство тих, хто має необережність йому віддатися, відвертає капітали від надійніших і вигідніших для національної промисловості вкладів, збуджує зажерливість у гонитві за надмірними й підозрілими зисками... і який може підірвати той кредит, яким місто Париж так справедливо користується в решті Європи». Внаслідок цієї постанови було

поновлено старовинні приписи від січня 1724 р. Влада передбачила штрафи від 3000 до 24 000 ліврів залежно від обставин. Ясна річ, усе або майже все залишилося мертвою літерою, і Мірабо міг 1787 р. написати своє «Викриття біржової гри» («*Dênonciation de l'agitage au roi*»). Але покласти край цьому ажіотажу — чи це означало врятувати монархію, цього разу мало в чому винну?

З урахуванням усього цього французи залишалися в такому ремеслі новачками. Наш амстердамський банкір-комісіонер Луї Греффюль пише 11 лютого 1782 р. своєму приятелеві й молодшому партнерові Ісааку Паншо з приводу позики, випущеної Неккером 1781 р.,— позики, на велику суму якої він підписався, точніше, підписався за дорученням: «Прикро, вельми прикро, що позику не закрили одразу ж. Вона дала б зиск у 5—6 відсотків. У вас ще зовсім не розуміють тих форм і тих інтриг, які у фінансових справах справляють на ажіотаж та на обіг коштів той самий ефект, який робить мастило на годинник, полегшуючи його хід» [464]. Під «обігом коштів» слід розуміти «перепродаж цінних паперів». Справді ж бо, в Амстердамі або в Лондоні, тільки-но позику закривали, передплатник, часто-густо з переплатою, викуповував папери в інших передплатників, і курс підіймався. А керівники цієї операції відважно грають на підвищення доти, аж доки стане дуже прибутковим позбутися великого пакету цінних паперів, що їх вони зберегли з цією метою. Так, Парижеві, як спекулятивному ринкові, ще багато чого треба було вчитися...

Біржі та гроші

Спекуляція на акціях, що була певною новацією, наробила від XVII ст. багато галасу. Але було б абсурдом зводити біржі амстердамську, лондонську й далеко позад них скромну паризьку до того, що самі голландці називали «торгівлею вітром» *(Windhandel)*. Моралісти частенько робили цей крок, плутаючи кредит, банк, паперові гроші й спекуляцію. У Франції Ролан де ла Платьєр, якого Законодавчі збори 1791 р. зроблять міністром внутрішніх справ, висловлювався без натяків [465]. «Париж,— казав він, чудово все спрощуючи,— це всього-на-всього тільки продавці грошей або ті, хто грішми орудує,— банкіри, люди, що спекулюють на цінних паперах, на державних позиках, на суспільному нещасті». Мірабо й Клав'єр теж критикували спекуляцію, а 1791 р., за словами Куедика, «ажіотаж задля того, аби вирвати з небуття кілька невідомих істот, прирік на розорення кілька тисяч громадян» [466]. Безперечно. Але заслугою великих бірж Амстердама та Лондона було те, що вони забезпечили тріумф паперових грошей, що повільно утверджувався,— всіх видів паперових грошей.

Добре відомо, що нема бодай якоїсь пожвавленої ринкової економіки без грошей. Гроші течуть, падають «водоспадом», гроші обертаються. Все економічне життя прагне їх упіймати. Збільшуючи число обмінів, гроші виявляють ту свою особливість, що їх завше бракує: рудні не дають вдосталь цінних металів, погана монета впродовж багатьох років витісняє добру, й завше відкриті безодні тезаврування. Розв'язання проблеми — створити щось ліпше, ніж монета-товар, дзеркало, де відбиваються й вимірюються інші товари; створити гроші-символ. Саме це й зробив першим Китай на початку IX ст. [467] Але створити паперові гроші й утвердити їх у житті — це не одне й те саме. Гроші з паперу не відіграли в Китаї тієї ролі пришвидшувача капіталізму, яка їм належала на Заході.

Справді ж, Європа дуже рано знайшла розв'язання, і навіть кілька розв'язань. Так, у Генуї, Венеції, Флоренції великою новацією став від XIII ст. вексель, який упроваджувався в обіг дрібними кроками, але все ж таки впроваджувався. В Бове перші документи про спадщину, в яких згадуються векселі, датуються не раніше як 1685 р.— роком скасування Нантського едикту [468]. Одначе Бове — всього-на-

всього тільки провінційне місто. Інший вид грошей, рано створених у Венеції,— облігації державної позики. Ми бачили, як в Амстердамі, в Лондоні й у Парижі до біржового котирування залучалися акції компаній. Додайте до цього «банківські» білети різного походження. Всі ці папери становили величезну масу. В ті часи мудрі люди твердили, що ця маса не повинна перевершувати більш ніж у 3—4 рази масу металевих грошей [469]. Але в Голландії чи в Англії в певні періоди було цілком вірогідним співвідношення 1 до 15, а то й більше [470]. Навіть у такій країні, як Франція, де «папір» приживався погано (а після досліду Лоу навіть вважався зганьбленим), де згодом білет Французького банку тривалий час насилу обертатиметься й тільки в Парижі, «торгові векселі, якими вимірюється обсяг кредиту... в 5—6 разів перевершували напередодні 1789 р. суму металевої монети, що перебувала в обігу» [471].

У цьому вторгненні паперових грошей, потрібних для обмінів, біржі (банки також) відіграли велику роль. Викидаючи весь цей папір на ринок, вони створювали змогу вмить перейти від облігації державної позики або акції до оплати готівкою. Я гадаю, що в цьому пункті, де минуле змикається з економічною сучасністю, не потрібно додаткових пояснень. Але за контрастом мені здається, що заслуговує на увагу один французький текст початку XVIII ст.— мемуар не датований, однак він міг бути написаний близько 1706 р., отже, за два десятки років до нового відкриття біржі на вулиці Вів'єнн. Ренти на Ратушу, що датуються 1522 р., могли б відіграти у Франції ту саму роль, що й англійські *annuities* (*аннуїтети* — виплати за державними позиками, що забезпечували фіксовану суму річного доходу.— *Прим. ред.*). Та ж вони залишалися вкладеним капіталом голови родини, надійною коштовністю, яка часто-густо в незмінному вигляді передавалася в спадщину, до того ж, їх важко було продавати. Продаж вимагав сплатити мито й спричинявся до «нескінченної тяганини» за участю нотаря. Внаслідок цього, пояснює французький мемуар, «міські ренти — це для комерції мертве багатство, яке ті, хто веде справи, можуть використати не більше, ніж свої будинки й свої землі. Погано зрозумілий інтерес приватних осіб щодо цього вельми нашкодив інтересу суспільному». Все стане зрозумілим, провадить далі автор, якщо порівняти цю ситуацію зі становищем в Італії, Англії та Голландії, де «державні акції продаються й передаються, як будь-яка нерухомість, без втрат і без воскових печаток (нотарів)» [472].

Швидкий перехід від паперів до грошей і навпаки — це, безперечно, одна з найістотніших переваг фондових бірж. Англійські *annuities* були не тільки *Windhandel* («торговим вітром»). Вони були також другими грішми, досить забезпеченими й із тією достойністю, що водночас приносили відсоток. Якщо у власника з'являлася потреба в готівці, він умить діставав її на біржі навзамін за свої папери. Легка ліквідність, обіг — чи не в цьому полягала таємниця голландських та англійських ділових успіхів, одна з їхніх таємниць? Якщо повірити сповненому захвату італійцеві, то 1782 р. англійці володіли на Іксчендж-аллі «куди багатшими копальнями, ніж ті, якими Іспанія володіє в Потосі та в Мексиці» («*una mina più diviziosa di quella che la Spagna possiede nel Potosi e nel Messico*») [473]. На п'ятнадцять років раніше, 1766 р., Ж. Аккаріас де Серіон також писав у своїй книжці «інтереси європейських націй»: «Біржова гра на державних цінних паперах — це один з великих засобів... який підтримує в Англії кредит; курс, який ажіо продає їм на лондонському ринку, визначає їхню ціну на чужоземних біржах» [474].

А ЩО Ж СВІТ ЗА МЕЖАМИ ЄВРОПИ?

Запитати в себе, була чи не була Європа на тому самому рівні розвитку обмінів, що й інші *густозаселені* терени світу, привілейовані, як і вона, гурти людства, означає поставити собі вирішальне запитання. Але виробництво, обмін, споживання *на тому рівні, на якому ми їх досі описували,* є елементарні зобов'язання для всіх людей. Вони не залежать ні від прадавнього чи недавнього вибору, зробленого їхньою цивілізацією, ні від взаємин, які вони підтримують зі своїм середовищем, ні від характеру їхньої спільноти, ні від їхніх політичних структур, ні від минулого, яке тяжіє над їхнім повсякденним життям. Ці надзвичайно прості правила не мають меж. А отже, саме на такому рівні схожості мають бути численніші, ніж відмінності.

Ринки й крамниці всюди

Вся ойкумена цивілізацій пронизана ринками, всіяна крамницями. Навіть напівзаселені країни на взірець Чорної Африки чи Америки часів появи перших європейців.

В Іспанській Америці таких прикладів безліч. У Сан-Паулу, що в Бразилії, крамниці розташовувалися вже на перехресті перших вулиць міста наприкінці XVI ст. Після 1580 р., скориставшись з об'єднання двох корон, іспанської та португальської, португальські посередники буквально заполонили Іспанську Америку, обтяжуючи її своїми послугами. Крамарі та торгівці на рознос діставались до найбагатших центрів і до міст, що швидко росли, від Ліми до Мехико. Їхні крамниці, як і крамнички дрібних торгівців Європи, пропонували всі товари водночас, як пересічні й звичайні — борошно, в'ялене м'ясо, квасолю, імпортні тканини,— так і дорогі товари, на зразок чорних рабів або казкового коштовного каміння. Навіть у дикій Аргентині XVIII ст. для послуг гаучо споруджувалася *pulperia,* огороджена гратчаткою крамниця, де продавалося геть усе, особливо спиртне, і яка постачала каравани погоничів і перевізників [475].

Зона ісламу — це переважно переповнені людьми ринки й тісні міські крамнички, згруповані по вулицях і по видах товарів, які ще сьогодні можна побачити на славетних *суках* (ринках) великих міст. Тут співіснували всі види ринків, які тільки можна було собі уявити: одні широко розкинулися за межами міста й утворювали величезні затори перед монументальними брамами міст «на своєрідній «нічийній землі», що була вже не зовсім містом, тож селяни наважувалися приходити сюди, не відчуваючи надмірної невпевненості, і яка, однак, лежала не так далеко від міста, аби городянин не почував себе в небезпеці» [476]. Інші ринки розташовувалися всередині міста, втискуючись як могли у вузенькі вулички, або влаштовувалися на майданах, якщо не посідали великих споруд, як це посідав стамбульський Бешистан. Усередині міських мурів ринки були спеціалізовані. Відомо про ринки робочої сили, що виникли дуже рано, в Севільї і Гранаді, ще з часів мусульманського володарювання, і в Багдаді. Численними були прозаїчні ринки пшениці, ячменю, яєць, шовку-сирцю, бавовни, вовни, риби, дров, кисломолочних продуктів... За даними ал-Макризі [477], в Каїрі було не менше тридцяти п'яти внутрішніх ринків. Чи один з них відігравав роль біржі принаймні для міняйлів? Саме про це твердить одна праця, що недавно (1965 р.) побачила світ [478].

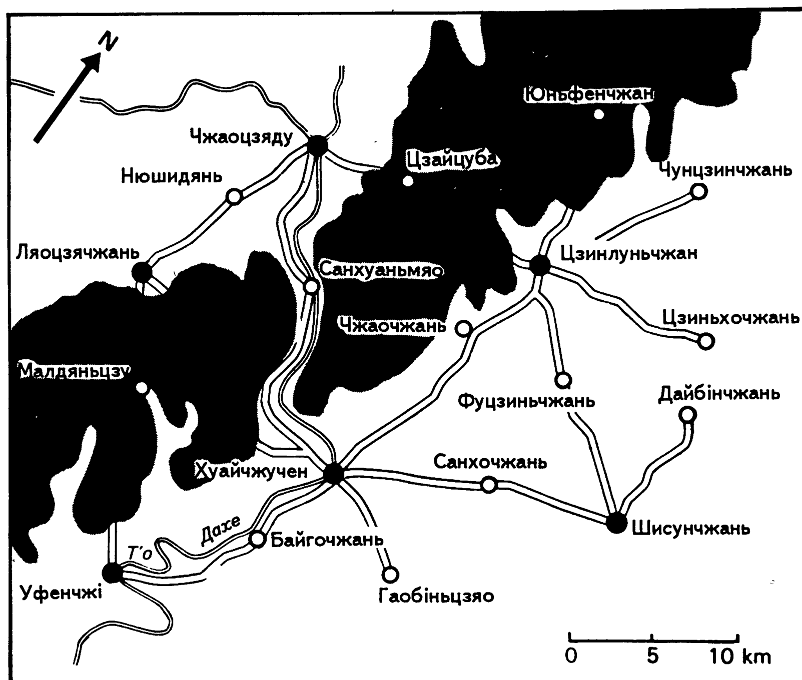
Одне слово, перед нами всі риси європейського ринку: селянин, який приходить до міста, прагнучи отримати гроші, потрібні йому для того, щоб заплатити податки, і який тільки проходить по ринку, нічого не купуючи; діяльний, спритний перекупник, який, незважаючи на всі заборони, вирушає назустріч і перехоплює

Невеликий ринок у Стамбулі. Мініатюра Міського музею Коррер у Венеції. *Фото музею.*

сільського продавця; пожвавлення й привабливість ринку як центру громадського життя, де можна з великою насолодою покуштувати приготованих тут-таки страв, що їх запропонує вам торгівець,— «м'ясні фрикадельки, страви з турецького гороху або смажені пиріжки» [479].

В Індії, яка дуже рано опинилася в полоні грошової економіки, не було жодного села, яке не мало б свого ринку,— явище цікаве, та, коли добре поміркувати, цілком нормальне. Річ у тім, що оброки спільноти на користь шляхтичів, які жили в місті, та Великого Могола, що був таким самим ненажерливим, як і ті перші, попередньо мусили обертатися на гроші, а відтак уже виплачуватися кому слід. Для цього доводилося продавати чи то пшеницю, чи то рис, чи то фарбувальні рослини — й завше готовий подати послуги торгівець-*банія* тут як уродився, аби полегшити операцію і мимохідь видобути з неї зиск. Міста кишіли ринками й крамницями. І скрізь свої послуги надавав мандрівний ремісник на китайський кшталт. Ще й нині мандрівні ковалі їздять з родинами в повозах і пропонують свою працю в обмін на пригорщу рису або якоїсь іншої їжі [480]. Тьма-тьмуща було

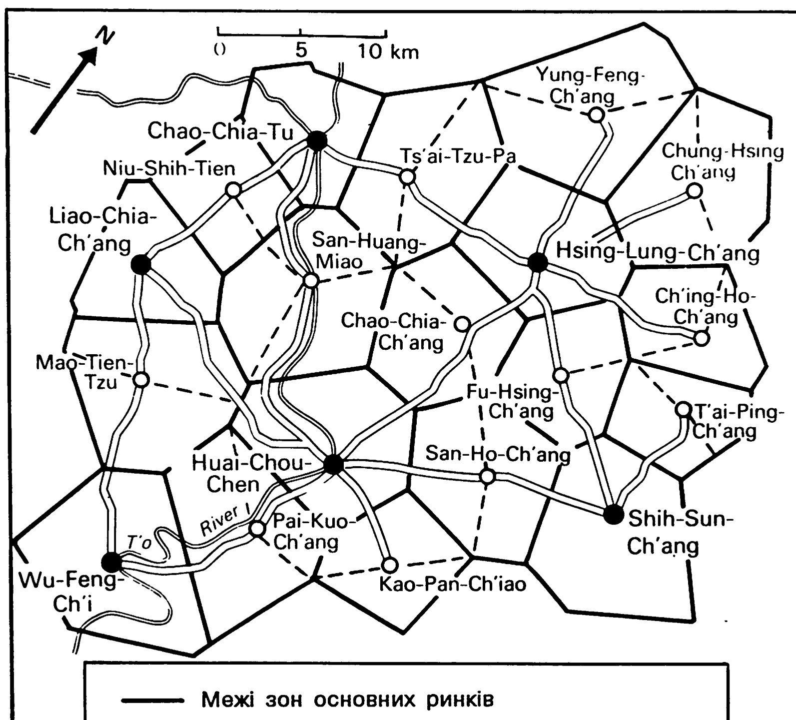

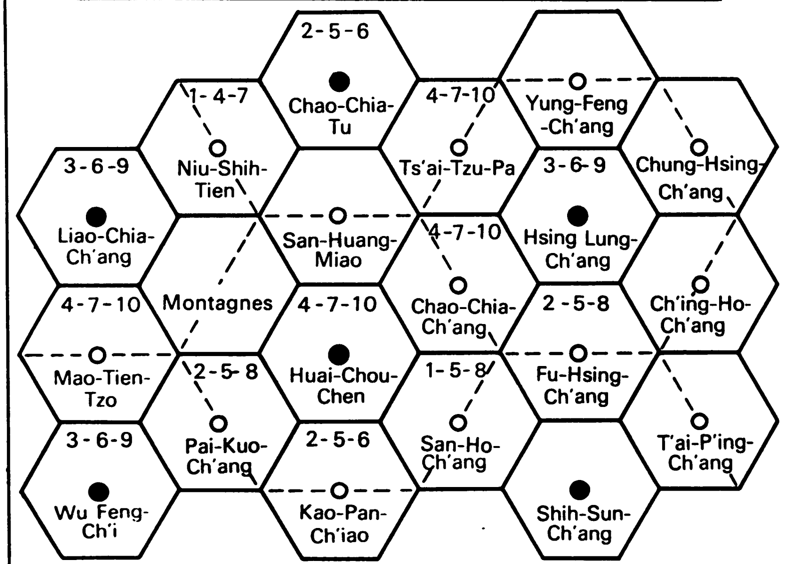
ЗРАЗКОВІ РИНКИ КИТАЮ

Карта одного з районів провінції Сичуань з 19 містечками (6 з яких у ранзі міст), розташованими на відстані від 35 до 90 км на північний схід від міста Ченду. Ця карта й наступні дві схеми запозичені з: G. W. Skinner, Marketing and social structure in rural China.— «Journal of Asian Studies», листопад 1964 р., с. 22—23.

Перша схема (с. 90): у кожній вершині зображених жирною лінією багатокутників слід уявити собі село-«клієнта» містечка або міста, що лежить у центрі. Вище від цієї звичної геометричної картини лежать шість міських ринків, посідаючи центри просторіших багатокутників, окреслених пунктирними лініями. Кожна вершина цих останніх створена якимось містечком.

Друга схема (с. 90, внизу): та сама схема, але спрощена і є доброю ілюстрацією теоретичних моделей «математизованої» географії за Вальтером Кристаллером та Аугустом Лешем. Пояснення див. у тексті на с. 92.

N
0
5
10 km
Chao-Chia-Tu
Niu-Shih-Tien
Liao-Chia-Ch'ang
Ts'ai-Tzu-Pa
Yung-Feng-Ch'ang
Chung-Hsing Ch'ang
Hsing-Lung-Ch'ang
San-Huang-Miao
Chao-Chia-Ch'ang
Ch'ing-Ho-Ch'ang
Mao-Tien-Tzu
Fu-Hsing-Ch'ang
T'ai-Ping-Ch'ang
San-Ho-Ch'ang
Huai-Chou-Chen
River
T'o
Pai-Kuo-Ch'ang
Shih-Sun-Ch'ang
Wu-Feng-Ch'i
Kao-Pan-Ch'iao
Межі зон основних ринків
Межі зон другорядних ринків
Основні ринкові центри
Найважливіші міста

2-5-6
Chao-Chia-Tu
1-4-7
Niu-Shih-Tien
4-7-10
Ts'ai-Tzu-Pa
Yung-Feng-Ch'ang
3-6-9
Liao-Chia-Ch'ang
San-Huang-Miao
3-6-9
Hsing Lung-Ch'ang
Chung-Hsing-Ch'ang
Montagnes
4-7-10
Chao-Chia-Ch'ang
Ch'ing-Ho-Ch'ang
4-7-10
Mao-Tien-Tzo
4-7-10
Huai-Chou-Chen
2-5-8
Fu-Hsing-Ch'ang
2-5-8
Pai-Kuo-Ch'ang
1-5-8
San-Ho-Ch'ang
T'ai-P'ing-Ch'ang
3-6-9
Wu Feng-Ch'i
2-5-6
Kao-Pan-Ch'iao
Shih-Sun-Ch'ang

й мандрівних торгівців, індійських і чужоземних. Невтомні торгівці на рознос, гімалайські шерпи доходили навіть до Малакського півострова [481].

Одначе загалом ми погано обізнані із звичайними ринками Індії. Навпаки, ієрархія китайських ринків постає в яскравому світлі. Китай зі своєю величезною масою населення ліпше за багато інших суспільств зберігав тисячі рис свого прадавнього життя, принаймні аж до 1914 р. і навіть до перших років після другої світової війни. Цілком очевидно, що нині було б запізно розшукувати ці архаїчні риси. Але 1949 р. в Сичуані Дж. Вільям Скіннер спостерігав ще живе минуле, і його грунтовні й точні нотатки дають чудову інформацію про традиційний Китай [482].

У Китаї, як і в Європі, сільський ринок траплявся рідко, практично його не було. Зате всі містечка мали свої ринки, і для Китаю слова Кантийона — «містечко характеризується наявністю ринку» [483] — так само дійсні, як і для Франції XVIII ст. Ринок у містечку збирався двічі або тричі на тиждень (тричі, коли «тиждень», як це було в Південному Китаї, нараховував десять днів). Це був ритм, якого не могли порушити ні селяни п'яти-шести сіл-«супутників» містечка, ні клієнти ринку, чиї ресурси були обмежені. Звичайно тільки один селянин з п'яти приходив на ринок, себто один на одне господарство чи на вогнище. Кілька найпростіших крамничок постачали дрібний товар, у якому мав потребу сільський житель: шпильки, сірники, олію для гнотових ламп, свічки, папір, усілякі запахущі речовини, мітли, мило, тютюн... Доповнімо цю картину чайним будиночком, шинками, де продавалося рисове вино, штукарями, акробатами, розповідачами, найманим писарем і не забудьмо про позичкові та лихварські крамниці (в тих випадках, коли цю ролю не брав на себе шляхтич).

Ці найпростіші ринки були пов'язані один з одним, про що свідчить традиційний календар ринкових днів. Він складений з таким розрахунком, аби ринки різних містечок якомога менше взаємно перекривалися й аби жоден з них не збирався того дня, коли відбувається ринок у місті, від якого залежать ці містечка. Розносці, візники, перекупники, ремісники, що перебували в постійному русі, переходили з ринку на ринок, з міста до містечка, до іншого містечка тощо з тим, щоб згодом знову повернутися до міста. Злиденні кулі несли на спинах товари, що їх вони продавали, аби напевне купити інші товари, граючи на різниці невисоких, дуже часто сміховинних цін. Ринок праці постійно пересувався: майстерня ремісника так чи інакше мандрувала. Коваль, тесля, слюсар, столяр, цирюльник та багато інших наймалися просто на ринку й відтак діставалися до місця своєї роботи «холодними» днями, що розділяли «гарячі», себто ринкові дні. Цими зустрічами ринок задавав тон сільському життю, непомітно накидав йому свої періоди активності та свої паузи. Мандрування певних економічних «агентів» відповідало найпростішим потребам: саме такою мірою, якою ремісник не знаходить у містечку або в селі, де він живе, достатньо клієнтури, яка дала б йому змогу працювати весь час, він пересувається, «аби вижити». І часто також, бувши продавцем того, що сам виготовив, він має потребу в паузах для відновлення своїх товарних запасів і знає за календарем ринків, на яких буває, на який день має бути готовий.

У місті, на центральному ринку, обміни набували іншого виміру. Товари й продукти харчування надходили туди з містечок. Але й місто було пов'язане, у свою чергу, з іншими містами, які його обрамлювали або «нависали» над ним. Місто — то був елемент, який починав ставати відверто чужим для місцевої економіки, який виходив за її вузькі межі й зв'язувався з широким загальносвітовим рухом, який отримував від цього світу цінні рідкісні товари, невідомі на місцях, і перерозподіляв їх по ринках та крамницях нижчого рівня. Містечка перебували в селянській спільноті, селянській культурі, селянській економіці; міста виростали з цієї останньої. Ця ієрархія ринків насправді окреслювала ієрархію суспільства

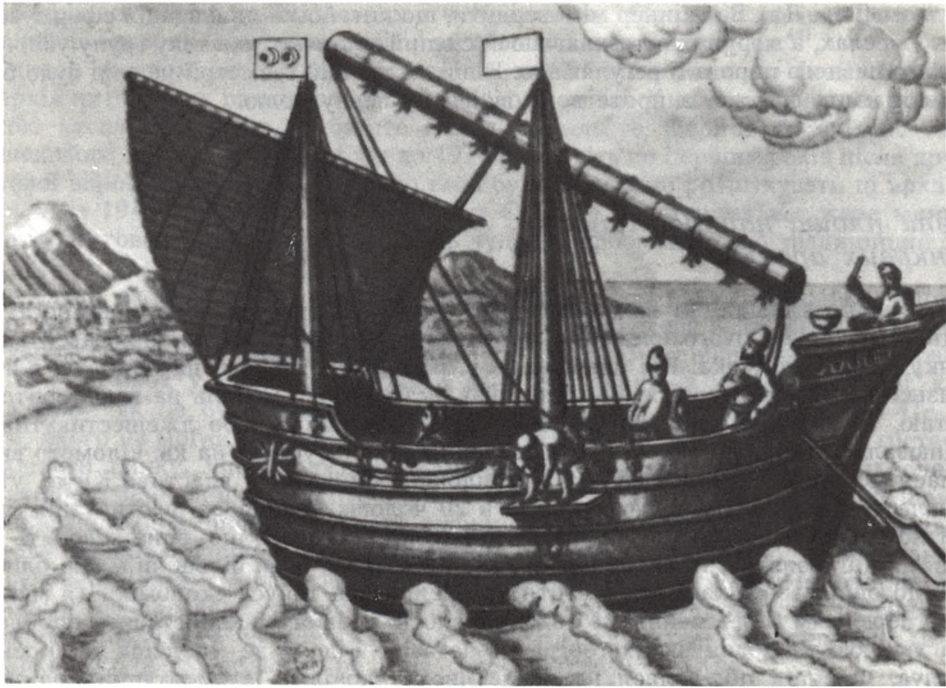
загалом. Тож Дж. В. Скіннер міг твердити, що китайська цивілізація сформувалася не в селах, а в групах сіл, включаючи сюди й містечко, яке таку групу увінчувало й до певного порога її регулювало. В цій матричній геометрії не слід було б заходити надто далеко, а проте вона відіграла певну ролю.

Різна площа найпростіших ринкових ареалів

Але найважливіше зауваження Дж. В. Скіннера стосується варіаційності середньої площі базового елемента, тобто простору, на який поширювався вплив ринку даного містечка. Він показав це в загальному вигляді на прикладі Китаю близько 1930 р. Справді ж бо, якщо накласти базову модель на всю територію Китаю, то виходить, що площа таких «шестикутників», або лжешестикутників, змінювалася залежно від густоти населення. Якщо густота на кв. кілометр виявлялася менше ніж 10 чоловік, то їхня площа, принаймні у властиво Китаї, утримувалася в межах 185 кв. км; густоті в 20 чоловік відповідав шестикутник приблизно в 100 кв. км тощо. Ця кореляція пояснює багато що: вона говорить про різні стадії розвитку. Життєві центри ринку, мабуть, були більш чи менш близькі одні до одних, залежачи від густоти населення, від тонусу економіки (я маю на увазі передусім перевезення). І може, це спосіб правильніше поставити проблему, яка хвилювала французьких географів за часів Відаля де Лаблаша та Люсьєна Галлуа. Франція поділялася на певне число «країв» — елементарних одиниць, насправді ж — груп з кількох шестикутників. Але ж ці краї відзначалися такою самою мірою своєю тривалою стійкістю, як і рухомістю та невизначеністю своїх меж. Та хіба не було б логічно, аби їхня площа змінювалася так само, як упродовж століть змінювалася густота їхнього населення?

Світ дрібних торгівців або негоціантів

І зовсім до іншого світу приводять нас торгівці, що їх Я. К. Ван Люр, великий історик, якого війна забрала в нас зовсім молодим, описав як *pedlars* пересічних торгівців на рознос у басейні Індійського океану та в Індонезії; я ж, зі свого боку, побачив би в них дійових осіб куди вищого рангу, подеколи навіть негоціантів [484]. Різниця в оцінці така велика, що може здивувати: це приблизно те саме, як коли б ми на Заході вагалися, чи слід відрізняти ринок у містечку від біржі просто неба. Однак були торгівці на рознос і торгівці на рознос. Чи й справді були звичайними торгівцями на рознос *(pedlars)* ті, кого вітрильники, що їх штовхав мусон, доправляли з одного берега безмежного Індійського океану на другий та до околичних морів Тихого океану, а відтак у принципі через півроку повертали їх до порту відплиття збагаченими або розореними? Адже саме про це й твердить Я. К. Ван Люр, одразу ж роблячи з цього висновок про помірність і навіть про застійність торгівлі в Індонезії та в усій Азії. Інколи відчуваєш спокусу відповісти схвально. Образ цих торгівців, такий незвичайний в очах людини Заходу, звісно ж, спонукає надто легко ототожнити їх з незначними масштабами торгівлі на рознос. Так, 22 червня 1596 р. чотири кораблі голландця Гаутмана, який обігнув мис Доброї Надії, після тривалого плавання зайшли до порту Бантам на Яві. Тьма-тьмуща торгівців заполонила борт, вони поприсідали навпочіпки довко-

Яванська барка. Відзначмо дерев'яну кітву, бамбукові вітрила та двоє кермових весел на кормі. ***Фототека видавництва А. Колена.***

ла своїх товарів, розіклавши їх так, «ніби це відбувалося на ринку» [485]. Яванці привезли свіжі плоди землі, птицю, яйця, садовину; китайці — розкішні шовки та порцеляну; турецькі, бенгальські, арабські, перські й гуджаратські торгівці — всі вироби Сходу. Один з них, турок, повантажиться на кораблі голландської ескадри, аби повернутися додому, до Стамбула. Для Ван Люра такий вигляд комерції в Азії, комерції мандрівних торгівців, що везуть далеко від свого дому паку товарів,— зовсім як за часів Римської імперії. Ніби ніщо не зрушило з місця. Ніщо й не повинно було зрушитися ще довго.

Ця картина, либонь, оманлива. Передусім вона не враховує всіх потоків торгівлі «з Індії до Індії». Від XVI ст. спостерігається сенсаційне зростання цих так званих «незмінних» обмінів. Кораблі Індійського океану перевозили дедалі більше важких і дешевих товарів: пшеницю, рис, дерево, прості бавовняні тканини, що призначалися для селян монокультурних зон. Отже, йшлося аж ніяк не про самі тільки коштовні товари, довірені одній-єдиній людині. До того ж португальці, а відтак голландці, а ще згодом і англійці з французами, проживаючи в цих місцях, радо ознайомилися з можливістю збагатитися завдяки торгівлі «з Індії до Індії». І дуже повчально, наприклад, простежити в доповіді Д. Брамса, який повернувся з Індії 1687 р. після тридцяти п'яти років, проведених там на службі в голландської Ост-Індської компанії, докладний опис усіх цих комерційних шляхів, що перехрещувалися один з одним і що залежали один від одного, в системі обмінів, так само великій, як деякі інші, що в неї голландці змогли включитися, але *яку винайшли не вони* [486].

Не забуваймо також, що блукання далекосхідних торгівців мали просту й чітко

визначену причину: величезну дармову енергію, яку давали мусони, що самі собою організовували плавання вітрильників та *зустрічі* купців, з надійністю, якої в ту добу не знали жодні інші морські перевезення.

Будьмо уважними й уже до капіталістичних, хочемо ми цього чи ні, форм цієї торгівлі на великі відстані. Купці всіх націй, що їх бачив Корнеліус Гаутман — вони сиділи навпочіпки на палубах своїх кораблів у Бантамі,— належали не до однієї і тієї самої і не до єдиної категорії торгівців. Одні — вірогідно, найменш численні — мандрували за свій рахунок і в крайньому разі їх можна було б віднести до простої моделі, яку уявив собі Ван Люр,— моделі *«курноногих»* раннього середньовіччя (хоча навіть вони, і ми ще повернемося до цього, нагадують радше інший тип торгівця, якщо судити про це з деяких точно описаних випадків). Інші ж вирізнялися завше особливістю, яку відзначає сам Ван Люр: за ними ж стояли великі учасники командитних товариств, з якими торгівці були пов'язані угодою. Але й тут типи угоди були різні.

В Індії та в Індонезії на початку свого нескінченного маршруту *pedlars* Ван Люра вдавалися до позики чи то в багатого купця або кораблевласника, банії або мусульманина, чи то ж у шляхтича або високопоставленого урядовця, позичаючи суми, потрібні їм для торгівлі. Звичайно вони зобов'язувалися повернути кредиторові, за винятком випадків кораблетрощі, подвійну суму. Гарантами були вони самі або їхні сім'ї; умови угоди були такі: домогтися успіху або стати рабом кредитора до самої виплати боргу. Як і в Італії та інших місцях, ми маємо перед собою угоду — *commenda,* але її умови жорсткіші: тривалість поїздки та відсоток величезні. Проте, якщо ці драконові умови приймалися, це, либонь, означало, що різниця в цінах була небачена, а зиски звичайно вельми високі. Ми перебуваємо в кругообігу дуже великої торгівлі на далекі відстані.

Вірменські купці, які також сідали на кораблі, що плавали з мусонами й снували між Іраном та Індією, часто-густо були купцями-прикажчиками великих ісфаханських негоціантів, які вели свої справи водночас у Туреччині, в Росії, в Європі та в Індійському океані. Умови угоди цього разу були інші. Купець-прикажчик з усіх угод, у яких він оперуватиме довіреним йому при від'їзді капіталом (у грошах та товарах), діставатиме четверту частину зиску, а решта піде його патронові — *ходжі.* Але за цією простою зовнішністю приховувалася складна дійсність, яку чудово висвітлюють рахункова книга й дорожні нотатки одного такого прикажчика, що зберігаються в Національній бібліотеці у Лісабоні; їхній скорочений переклад публікувався 1967 р. [487] На жаль, текст неповний, остаточний підсумок операції, який би дав нам уявлення про зиск, відсутній. Але й такий текст — це винятковий документ.

Правду кажучи, в подорожі вірменського прикажчика Ованеса, Давидового сина, винятковим нам видається все:

— її довжина: ми проходимо слідком за Ованесом тисячі кілометрів, від Джульфи, вірменського передмістя Ісфахана, до Сурата, відтак до Лгаси, що в Тибеті, з цілою низкою зупинок та відхилень, перш ніж повернутися до Сурата;

— її тривалість — від 1682 до 1693 р., цебто понад 11 років, з яких п'ять проведено безвиїзно в Лгасі;

— сам характер його подорожі, загалом звичайний, навіть банальний: контракт, який пов'язував Ованеса з його *ходжами,*— це типова угода, яка ще 1765 р., майже через століття, викладалася в Кодексі Астраханських вірменів;

— той факт, що скрізь, де мандрівник зупинявся — звісно ж, у Ширазі, Сураті, Агрі, а також і в Патні, й у серці Непалу — Катманду, нарешті в Лгасі,— його приймали, йому допомагали інші вірменські купці, він торгував з ними, був компаньйоном у їхніх справах;

— незвичайний також перелік товарів, якими Ованес торгував: срібло, золото, самоцвіти, мускус, індиго та інші фарбники, вовняні та бавовняні тканини, свічки,

чай тощо,— і розмах операцій: одного разу — дві тонни індиго, відіслані з півночі до Сурата й переправлені до Шираза; другого — сотня кілограмів срібла; третього — п'ять кілограмів золота, отриманих у Лгасі у вірменських купців, що дісталися до Синіна на далекому кордоні з Китаєм, щоб обміняти там срібло на золото (одна з найвигідніших операцій, бо в Китаї срібло оплачувалося дорожче, ніж у Європі: *співвідношення* 1 до 7, зазначене в записнику Ованеса, означало чудовий зиск).

Ще цікавіше те, що всі ці справи він провадив не тільки з самим капіталом, дорученим йому його *ходжею,* хоча Ованес залишався зв'язаним з цим останнім і всі свої операції, хоч би які вони були, заносив до своєї рахункової книги. Він був пов'язаний *особистими угодами* з іншими вірменами, використовував власний капітал (може, свою частку зиску?) плюс до того ж позичав у інших грошей і навіть принагідно сам давав їх у позику іншим. Він безперервно перетворював грошову готівку на товар та векселі, які ніби переносили його багатство в повітрі; коли за зниженими тарифами — якщо йшлося про короткі відстані й товари, більш чи менш пов'язані з його справами,— 0,75 % місячних; коли за дуже високими, якщо справа стосувалася великих відстаней та зворотного вивезення коштів: скажімо, від 20 до 25 % за повернення із Сурата до Ісфахана.

Виразність прикладу, його цінність як взірця, підкреслена точними деталями, породжує несподіване уявлення про можливість торгівлі й кредиту в Індії, про вельми різноманітну мережу місцевих обмінів, у які Ованес, відданий прикажчик, вірний служник і спритний купець, інтегрувався дуже просто, торгуючи товарами цінними або звичайними, легкими або ваговитими. Він, звісно, мандрував, але що в ньому є від торгівця на рознос? Якщо вже конче потрібне порівняння, то мені він нагадує радше англійського торгівця нової формації, торгівця *приватного ринку (private market),* що перебуває в безперервному русі, переїздить від одного заїзду до іншого, укладає тут одну угоду, а там — іншу залежно від цін і конкретного випадку, виступає в компанії з тим чи з тим спільником і спокійно йде своєю дорогою. Ось цей торгівець, якого завше подають як новатора, що звільнився від дивних правил середньовічного англійського ринку, і є для мене образом, найближчим до тих ділових людей, згадки про яких знаходиш у дорожніх нотатках Ованеса. З тією різницею, що Англія не має розмірів Ірану, Північної Індії, Непалу та Тибету, разом узятих.

Завдяки цьому прикладу можна також ліпше зрозуміти роль тих купців з Індії — ці напевне не були дрібними торгівцями, *pedlars,*— які в XVI—XVIII ст. поосідали в Ірані, в Стамбулі [488], в Астрахані [489] або в Москві [490]. Або ж той порив, що з кінця XVI ст. приводив східних купців до Венеції [491], Анкони [492] й навіть до Пезаро [493], а в наступному столітті — до Лейпцига та Амстердама. Мова йде не тільки про вірменів: у квітні 1589 р. на борту корабля «Феррера», що відплив з Маламокко, аванпорту Венеції, перебували поряд з італійськими купцями (венеціанцями, ломбардцями й флорентийцями) «вірмени, левантинці, кіпрірти, кандіоти (жителі Криту), мароніти, сирийці, грузини, греки, маври, перси й турки» [494]. Всі ці купці напевне займалися комерцією за тим самим взірцем, що й люди Заходу. Їх зустрічаєш у конторах венеціанських та анконських нотарів, як і в галереях амстердамської біржі. І вони аж ніяк не почувалися ні в сих, ні в тих.

Банкіри-індуси

В Індії всі населені пункти мали банкірів-міняйлів — *саррафів,*— які належали переважно до могутньої купецької касти банія. Відомий історик Ірфан Габіб 1960 р. порівняв мережу міняйлів-індусів з такою самою мережею на Заході [495]. Може, форми й різні: складається враження цілком приватної мережі — від міста

Індійський міняйло. Розфарбований малюнок із зібрання Лаллі-Толандаля, близько 1760 р. *Фото Національної бібліотеки.*

до міста або радше від міняйла до міняйла, без звертання до громадських закладів, таких, як ярмарки або біржі. Одначе одні й ті самі проблеми розв'язувалися за допомогою однакових засобів: векселів *(hundi)*, обмінів монети, платежів готівкою, кредитів, морських страхувань *(bima)*.

Від XIV ст. Індія мала досить жваву грошову економіку, яка постійно рухатиметься шляхом певного виду капіталізму; однак цей капіталізм не охопить усе суспільство загалом.

Ці ланцюжки міняйлів були такі ефективні, що комісіонери англійської Ост-Індської компанії, які мали право займатися торгівлею «з Індії до Індії» як за свій особистий рахунок, так і від імені компанії, раз по раз вдавалися до кредиту *саррафів*, так само, як голландці, а до них — португальці [496], позичали гроші в японців у Кіото [497], а християнські купці, що опинялися в скруті,— в мусульманських і єврейських лихварів Алеппо або Каїра [498]. Як і європейський «банкір»,

індійський міняйло часто-густо був торгівцем, який позичав гроші також під заклад кораблів або займався перевезеннями. Серед них були вельми багаті: наприклад, у Сураті (близько 1663 р.) Вірджі Вора буцімто мав 8 млн. рупій [499]. Мусульманський купець Абд ал-Гафур з таким самим капіталом володів через століття 20 кораблями від 300 до 800 тонн тоннажністю кожен, і, як тоді твердили, він сам нібито рядив таким самим обсягом справ, що й могутня Ост-Індська компанія *(India Company)* [500]. І саме банія були комісіонерами й поставали як неодмінні посередники європейців у всіх справах, що їх ті вели в Індії, посередники, що займалися перевезеннями, а подеколи вони й самі провадили, наприклад в Ахмадабаді, виробництво тканин, яких у XVII та XVIII ст. Індія вивозила силу-силенну.

Свідчення Тавернье, французького торгівця самоцвітами, який тривалий час їздив по Індії та Індонезії, про індійську організацію міняйлів і про її успіхи таке саме велемовне, як і свідчення Ованеса, який сам послуговувався мережею *саррафів*. Француз пояснює, як легко можна подорожувати по всій Індії і навіть за межами цієї країни, сказати б, без грошової готівки: досить брати гроші в борг. Для мандрівного купця, хоч би ким він був, нема нічого простішого, як позичити гроші в Голконді, наприклад на Сурат, де він перекаже свій борг на інше місто, знов зробивши позичку тощо. Оплата боргу пересувається разом з самим позичальником, і кредитор (або радше ланцюжок кредиторів, які несуть відповідальність один за одного) дістане свої гроші тільки на останньому етапі. Це те, що Тавернье називав «платити старе новим» («*payer le vieux de nouveaux*»). Само собою зрозуміло, це тимчасове звільнення від обов'язків щоразу доводилося оплачувати. В кінцевому підсумку втрати нагадували відсотки, які виплачуються в Європі «*sur les changes*» — за векселем: вони додаються один до одного, і їхня сума стає дедалі більшою в міру того, як позичальник віддаляється від пункту вирушення й від звичайних потоків. Справді ж, мережа банія поширюється на всі ринки басейну Індійського океану та за його межі. Однак, уточнює Тавернье, «я завжди враховував під час поїздок, що коли брати гроші в Голконді на Ліворно або на Венецію, то, переказ за переказом, вони за найдешевшою ціною обійдуться в 95 %, але найчастіше відсоток сягає 100» [501]. Сто відсотків — такою була ставка, що звичайно виплачувалася мандрівним торгівцем своєму довірникові чи то на Яві, в Індії, чи то в Південному Китаї. Ставка відсотка фантастична, але вона застосовувалася тільки на найнапруженіших лініях економічного життя, в системі обмінів на далекі відстані. В Кантоні наприкінці XVIII ст. ставка, якою послуговувалися між собою купці, становила від 18 до 20 % [502]. У Бенгалії англійці позичали гроші в місцевих купців майже під такий самий низький відсоток, що й Ованес.

Ще одна підстава не розглядати мандрівних купців Індійського океану як другорядних дійових осіб: зовсім як у Європі далека торгівля стояла в центрі найрозвиненішого капіталізму Далекого Сходу.

Мало бірж, зате є ярмарки

На Сході й на Далекому Сході не було бірж як інструменту, зокрема таких, як амстердамська, лондонська або біржа якогось великого активного західного міста. Але відбувалися досить регулярні збори великих негоціантів. Їх не завше можна було розпізнати, та хіба не були такими самими непомітними скупчення великих венеціанських купців у галереях Ріальто, де ці купці, здавалося, спокійно прогулювалися посеред метушні сусіднього ринку?

Навпаки, ярмарки легко впізнаються і безпомильно. Їх було тьма-тьмуща, вони відігравали важливу роль у країнах ісламу та в острівній Індії; цікаво, що вони були дуже рідкісні в Китаї, хоч там і існували.

Щоправда, книга, що недавно побачила світ (1968 р.), твердить, буцімто «в країнах ісламу практично не було ярмарків» [503]. Одначе ж перед нами термін *маусім:* на всіх просторах мусульманських країн він означував водночас ярмарок і сезонне свято, а також, як відомо, вітри Індійського океану, що періодично віють [504]. Хіба ж не мусон безпомильно регулював у теплих морях Далекого Сходу строки морських подорожей у тому чи іншому напрямі, започатковуючи або перериваючи міжнародні зустрічі купців?

Докладний звіт, що датується 1621 р., описує одну з таких зустрічей у Мосі, місці збору учасників обмеженої, але багатющої торгівлі [505]. Щороку з мусоном до цієї гавані Червоного моря (яка стане великим ринком кави) приходило певне число кораблів з Індії, Індонезії та із сусіднього африканського узбережжя, вщерть наповнених людьми та паками з товарами; ці кораблі й сьогодні виконують ті самі плавання. Того року прийшли два кораблі з Дахбула в Індії, один з 200, а другий з 150 пасажирами, що всі були мандрівними купцями, які приїхали продати в порту приїзду невеликі частини дорогих товарів: перцю, камеді, лаку, ладану, тканин, затканих золотом або розписаних уручну, тютюну, мускатного горіха, гвоздики, камфори, сандалового дерева, порцеляни, мускусу, індиго, наркотиків, запахущих речовин, діамантів, гуміарабіку... Еквівалентом виступав один-однісінький корабель, що виходив із Суеца й приходив на зустріч до Мохи,— він тривалий час завантажувався самими тільки іспанськими «восьмерними монетами»; згодом до цього додадуться й товари — вовняні тканини, корал, камот з козячої шерсті. Варто було з тієї чи тієї причини кораблю із Суеца не прийти вчасно, як ярмарок, що звичайно відзначав зустріч, виявлявся зірваним. Купці з Індії та Індонезії, залишившись без своїх клієнтів, мусили продавати свої товари за будь-якою ціною, бо невблаганний мусон клав край ярмарку, навіть якщо він насправді й не відбувся. Такі самі зустрічі з купцями, що приїздили з Сурата або Масуліпатама, влаштовувалися в Басрі або в Ормузі, де кораблі майже нічого не брали з собою у зворотному плаванні, крім хіба що перського вина з Шираза або срібла.

У Марокко, як і в усьому Магрибі, було безліч місцевих святих і паломництв. Саме під їхнім заступництвом і влаштовувалися ярмарки. Один із найвелелюдніших ярмарків у Північній Африці містився в берберів-геззула на південь від Антиатласу, обличчям до пустельних просторів та до золота пустелі (західноафриканського золота, що доправлялося до Північної Африки сахарськими караванними шляхами). Лев Африканський (ал-Хасан ібн Мухаммед аз-Зайняті ал-Фасі — арабський географ, автор «Опису Африки, третьої частини світу».— *Прим. ред.*), який сам побував на ньому, відзначає його важливість на початку XVI ст.; практично цей ярмарок проіснує до наших днів [506].

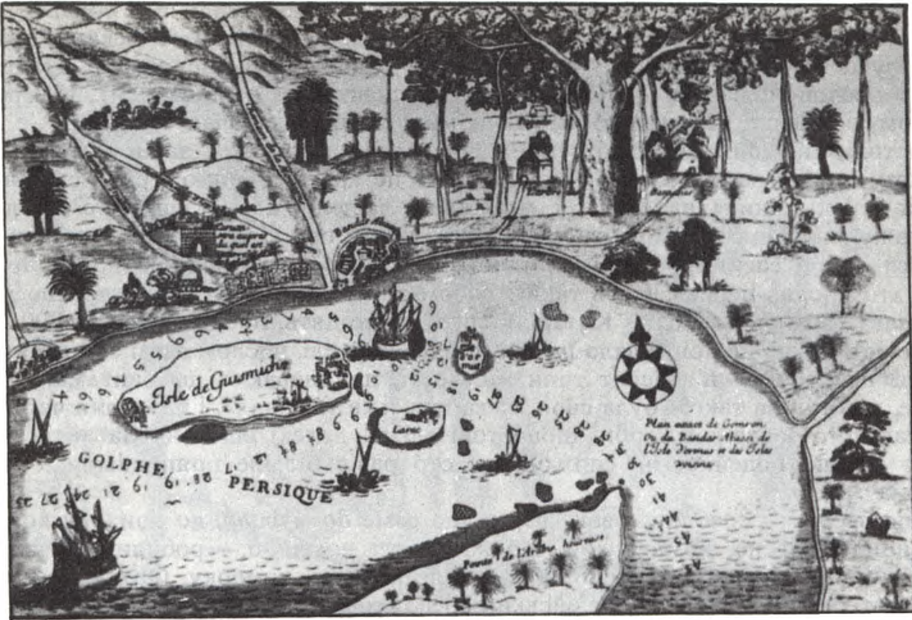
Але найбільш пожвавлені ярмарки в мусульманських землях відбувалися в Єгипті, в Аравії, в Сирії — на перехресті, де б ми їх чекали апріорі. Саме до Червоного моря зсунувся, починаючи від XII ст., комплекс мусульманської торгівлі, відхилившись від панівної осі, що так довго була прив'язана до Перської затоки та Багдада, аби набути головного напряму своїх торгових маршрутів і своїх успіхів. До цього додалося піднесення караванної торгівлі, яке надало блиску ярмаркові в Мзебібі, що в Сирії, де сходилося безліч караванів. Італійський мандрівник Лудовіко ді Вартема 1503 р. вирушив з «Мезарибе» до Мекки з караваном, який нібито нараховував 35 000 верблюдів [507]! А втім, проща до Мекки була найбільшим ярмарком ісламу. Як каже той самий очевидець, туди вирушали «почасти... задля торгівлі, а почасти задля прощі» («*parte... per mercanzie et parte per peregrinazione*»). 1184 р. очевидець описав його винятковe багатство: «Нема у світі жодного товару, якого не було б на цьому збіговиську» [508]. До того ж ярмарки, пов'язані з великою прощею, дуже рано визначили календар торгових виплат і організували їхнє взаємне погашення [509].

В Єгипті невеликі, але пожвавлені місцеві ярмарки в тому чи тому місті Дельти брали свій початок від коптських традицій, і навіть за межами християнського Єгипту, від Єгипту поганського. Зі зміною однієї релігії іншою святі покровителі змінювали тільки свої імена; їхні свята — *мюлід* — часто-густо й далі накладали відбиток на час проведення особливого ринку. Так, у Танті, що в Дельті, щороку ярмарок, який випадає на *мюлід* — свято народження «святого» Ахмеда ал-Бадаві, ще й досі збирає стовпища людей [510]. Але великі збіговиська купців відбувалися в Каїрі та в Александрії, де ярмарки залежали від сезонів мореплавства в Середземному й Червоному морях і до того ж були тісно пов'язані з календарем прощ і караванів, що взаємно перепліталися [511]. В Александрії вітри були сприятливі, а «море відкрите» у вересні й жовтні. Впродовж цих двох місяців венеціанці, генуезці, флорентийці, каталонці, рагузинці, марсельці робили свою закупівлю перцю й прянощів. Угоди, підписані султаном Єгипту з Венецією або з Флоренцією, як зауважив С. Лабіб, визначали своєрідне ярмаркове право, яке не може не нагадувати *mutatis mutandis* (з необхідними поправками) правил західних ярмарків.

Усе це не змінює тієї обставини, що *відносно* ярмарок не мав у світі ісламу тієї гучної слави, яка була в нього на Заході. Приписувати це економічному відставанню було б, мабуть, помилкою, бо за часів наших шампанських ярмарків Єгипет і країни ісламу напевне не відставали від Заходу. Може, в цьому слід було б звинуватити надмірну величину мусульманського міста і його структуру? Чи не було в ньому більше ринків і, якщо можна вжити такого слова, суперринків, ніж у будь-якому місті Заходу? Особливо ж його квартали, що призначалися для чужоземців, були так само місцем постійних міжнародних зустрічей. Фундук «франків» у Александрії, фундук сирийців у Каїрі став взірцем для Німецького двору *(Fondaco dei Tedeschi)* у Венеції: венеціанці замикали німецьких купців, як їх самих замикали в їхніх кварталах Єгипту [512]. Були вони в'язницями чи ні, але ці фундуки створювали в мусульманських містах той різновид «постійного ярмарку», який повинна була знати Голландія, країна вільної великої торгівлі, яка була змушена рано вбити в себе ярмарки, що стали непотрібними. Чи треба робити з цього висновок, що шампанські ярмарки в самісінькому центрі ще нерозвиненого Заходу, либонь, правили за кінську дозу ліків, покликаних посилити обміни в ще слабкорозвинених країнах?

У напівмусульманській Індії картина була зовсім інша. Там ярмарки були такою характерною, повсюдною рисою, що вони ввійшли в повсякденне життя, і це видовисько більше не дивувало мандрівників, настільки воно було природне. Ці індійські ярмарки становили собою ту незручність, що вони, якщо можна так сказати, зливалися з прощами, які приводили на береги до очисних вод річок нескінченні вервечки мандрівців та вірних, що йшли в сум'ятті запряжених биками повозів, які розгойдувалися з боку на бік. Країна рас, мов, релігій, чужих одна одній, Індія, безперечно, була змушена довго зберігати на кордоні між регіонами, що ворогували між собою, ці примітивні ярмарки, які перебували під заступництвом божеств-покровителів та релігійних прощ і завдяки цьому опинялися поза сферою безперервних сварок між сусідами. І це факт, у всякому разі, що чимало ярмарків, подеколи між сусідніми селами, залишалося більше під знаком прадавньої мінової торгівлі, ніж грошей.

Ясна річ, що зовсім інакше було з великими ярмарками на Ганзі — в Гардварі, в Аллахабаді, Сонпурі або в Матгурі й Батесарі на Джамні. Кожна релігія мала свої ярмарки: індуїсти — в Гардварі, в Бенаресі; сикхи — в Амритсарі; мусульмани — в Пакпаттані, в Пенджабі. Один англієць, генерал Слімен, напевне перебільшуючи, твердив, що з настанням холодної сухої пори, коли починався період ритуальних обмивань, велика частина жителів Індії, від схилів Гімалаїв до мису Коморин, сходилася на ярмарках, де продавалося все, включаючи коней та сло-

АЗІЙСЬКЕ «ЯРМАРКОВЕ МІСТО», ЩО ЖИВЕ В РИТМІ ПРИПЛИВІВ КОРАБЛІВ

У Бендер-Аббасі, найліпшій гавані навпроти острова Ормуза, кораблі, що припливли з Індії, вивантажують свої товари для Ірану та Леванту. За часів Таверньє, після захоплення Ормуза персами 1622 р., місто стало прихистком для багатьох добрих пакгаузів та помешкань для купців — східних і європейських. Але жило воно тільки три-чотири місяці на рік, «о порі торгівлі», каже Таверньє (а ми скажемо — в період ярмарку). Після чого жахливо спекотне й нездорове місто з настанням березня порожніло, залишаючись і без торгівлі, і без жителів. І так — до повернення кораблів наступного грудня. Фото видавництва А. Колена.

нів [513]. Життя поза звичайною повсякденністю ставало правилом у ці дні молінь та бенкетів, коли поєднувалися танці, музика й побожні обряди. Кожні дванадцять днів, коли Юпітер вступав у сузір'я Водолія, це небесне знамення спричинялося до шаленого потопу прощі супутніх їм ярмарків. І тоді спалахували жахливі пошесті.

В Індонезії тривалі скупчення купців, що збиралися то тут, то там у приморських містах або на їхніх найближчих околицях завдяки міжнародному мореплавству, набирали вигляду ярмарків, що затяглися.

На «Великій» Яві аж до того, як голландці осіли там по-справжньому, збудувавши Батавію (1619 р.), і навіть пізніше, головним містом був Бантам [514], на північному узбережжі біля західного краю острова, місто те лежало посеред боліт, затиснуте в своїх мурах з червоної цегли; на його фортечних укріпленнях стояли гармати, якими, правду кажучи, ніхто не вмів користуватися. Всередині мурів розкинулося низьке потворне місто «завбільшки з Амстердам». Від султанського палацу відходили три вулиці, й майдани, куди вони впадали, кишіли імпровізованими торгівцями та торговками, продавцями птиці, папуг, риби, яловичини, гарячих солодких пиріжків, араку (східної горілки), шовкових виробів, оксамиту, рису, самоцвітів, золотого дроту... Ще кілька кроків — і ось китайський квартал з його крамницями, цегляними будинками й власним ринком. На схід від міста, на Великій площі, від самого досвітку запрудженої дрібними торгівцями, пізніше збиралися великі негоціанти, страхувальники кораблів, господарі перцю, «банкіри», які позичали гроші під заставу кораблів і які розуміли різні мови

й тямилися на всяких грошах; площа, писав один мандрівник, править їм за біржу. Чужоземні купці, які щороку затримувалися в місті в чеканні мусону, брали участь у нескінченному ярмарку, що тривав цілими місяцями. Китайці, які давно з'явилися на Яві (і їм судилося ще довго там залишатися), відігравали в цьому концерті важливу роль. Один мандрівець відзначає 1595 р.: «Се люди користолюбні, вони позичають під лихварський відсоток і зажили такої самої репутації, що й євреї в Європі. Вони ходять по країні з вагою в руці, скуповують увесь перець, який знаходять, і, зваживши частину його (завважте цю деталь продажу за взірцями), можуть приблизно судити про *кількість* (без сумніву, слід читати — про вагу), пропонують за нього срібло оптом, відповідно до потреби тих, хто продає перець. І ось таким робом збирають його так багато, що мають чим завантажити кораблі з Китаю, коли ті приходять, продаючи за 50 000 caixas (сапеків) те, що не коштувало їм і 12 000. Сі кораблі, числом вісім або десять, що мають по сорок — п'ятдесят тонн місткості, припливають до Бантама в січні». Отже, в китайців також була своя «левантинська торгівля», і тривалий час Китай не мав чого заздрити Європі щодо торгівлі на далекі відстані. За часів Марко Поло Китай, подейкують, споживав у сто разів більше прянощів, ніж далека Європа [515].

Слід звернути особливу увагу на те, що саме *до мусону*, до приходу кораблів, китайців — власне, комісіонери, що жили тут постійно,— робили свої закупки в усіх селах. Приплиття кораблів означало початок ярмарку. Фактично саме це й характеризувало весь індонезійський ареал: довготривалі ярмарки, що збігалися з ритмом мусону. В Ачасі (Ачемі) на Суматрі Девіс побачив 1598 р. «три великі майдани, де щодня відбуваються ярмарки, на яких продаються всі види товарів» [516]. Ви скажете, що то тільки слова. Але 1603 р. Франсуа Мартен із Сен-Мало, який побачив ті картини, відрізняв великий ринок від ринків звичайних, заповнених дивовижними плодами, й описував купців, що приїхали з усіх кінців Індійського океану, а в їхніх крамницях — «усіх вдягнених по-турецькому», які «перебувають у казковому місці приблизно півроку, щоб продати свої товари» [517]. А по закінченні цього терміну «приїздять інші купці». Цебто то був постійний ярмарок, що раз по раз оновлювався, ліниво розкинувшись у часі, він ніколи не виглядав як разючий сплеск західних ярмарків. Дампір, який прийшов до Ачеха 1688 р., ще точніший у своєму висловлюванні: «Китайці є найповажнішими з усіх купців, що тут торгують; деякі з них проводять тут цілий рік, але інші приїздять тільки раз щороку. Ці останні вирушають сюди іноді в червні на 10 або 12 вітрильниках, які доправляють багато рису та деякі інші види харчових продуктів... Вони займають усі будинки, один за одним, на краю міста біля моря, і цей квартал називають табором китайців... З цим флотом приїздить багато ремісників, зокрема теслі, столяри, маляри, і, тільки-но приїхавши, вони беруться до роботи й виготовляють скрині, коробочки, шафки та всілякі дрібні китайські вироби» [518]. Так упродовж двох місяців триває «ярмарок китайців», куди вирушають усі, аби щось купити або пограти в азартні ігри. «В міру того, як розпродуються їхні товари, китайці займають менше місця й наймають менше будинків... Що дужче скорочується їхня торгівля, то більше зростає їхня гра».

У самому Китаї все було інакше [519]. А що там усе тримав у своїх руках усюдисутній і дійовий бюрократичний уряд, що в принципі був противником економічних привілеїв, то провадився суворий нагляд за ярмарками — на відміну від відносно вільних ринків. Але ярмарки з'являються рано, в момент великого піднесення торгівлі та обмінів наприкінці Танської епохи (IX ст.). Там вони також звичайно були прив'язані до буддистського або даоїстського храму й відбувалися в момент щорічного свята божества, звідки й пішла родова назва храмових зборів — *міао-гуї,*— яка закріпилася за ними. Вони мали чітко виражений характер народної розваги. Але були поширені й інші назви. Так, ярмарок нового

Голландська ілюстрація до оповіді про подорож до Ост-Індії (1598 р.). У центрі — один з китайських купців, що регулярно зупинялися в місті Бантам у періоди комерційної активності; ліворуч — яванка, яка правила йому за дружину під час його перебування в Бантамі; праворуч — один з китайців-комісіонерів, що постійно тут проживають і які з безменом у руках заздалегідь скуповували перець у внутрішніх районах острова в «мертвий сезон».
Фото Ф. Куїлічі.

шовку, який у добу Цинів (1644—1911 pp.) відбувався в Нансючені на кордоні між провінціями Чжецзян та Цзянсу, називався *гуї-ш'анг* або *ланг-гуї*. Достоту так само вираз *нянші* буквально рівнозначний німецькому *Jahrmärkete*, «щорічні ринки»; і може, він справді означував радше великі сезонні ринки (соляний, або чайний, або кінний тощо), ніж ярмарки в повному розумінні цього слова.

Етьєнн Балаж вважав, що ці великі ринки або незвичайні ярмарки з'являлися переважно в періоди поділу Китаю між чужими одна одній династіями [520]; і цим шматкам територій конче треба було спілкуватися між собою, а ярмарки та великі ринки сприяли цьому, як і в середньовічній Європі, і, може, з тих самих причин. Але тільки-но Китай набував знову політичної єдності, він відновлював свою бюрократичну структуру, свою справжню ієрархію ринків — і *всередині його* території ярмарки зникали. Вони зберігалися тільки на зовнішніх кордонах. Так, за часів Сунів (960—1279 pp.), що були господарями самого лише Південного Китаю, «взаємні ринки» відкривалися в бік Північного Китаю, завойованого варварами. Коли єдність було відновлено за Мінів (1368—1644 pp.), а відтак збережено за Цинів (1644—1911 pp.), «вікна» та «продуховини», розташовані тільки по периметру, обернені до зовнішнього світу. Так, від 1405 р. діятимуть кінські ярмарки на кордоні з Маньчжурією, відкриваючись або закриваючись залежно від взаємин *кордону* з «варварами», які загрожували йому. Інколи ярмарки влаштовувалися біля самої брами Пекіна, коли туди надходив караван

з Московії. То була неабияка подія, бо каравани, що приходили із Заходу, китайці воліли затримувати на ярмарках Ханчжоу і Ченду. Так само ми побачимо, як 1728 р. південніше Іркутська організується дуже цікавий і важливий ярмарок у Кяхті, де китайський купець добував для себе коштовні сибірські хутра [521]. Нарешті, у XVIII ст. для торгівлі з європейцями Кантон мав два ярмарки [522]. Як і інші великі морські порти, більш чи менш відкриті для міжнародної торгівлі (Нінбо, Амой), він знав тоді один або кілька торгових «сезонів» щороку. Але тут ідеться аж ніяк не про великі місця зосередження вільної торгівлі, як у Індії або країнах ісламу. Ярмарок залишався в Китаї явищем обмеженим — обмеженим певними видами торгівлі, переважно зовнішньої. Чи то тому, що Китай остерігався ярмарків і оберігав себе від них, чи то тому (це вірогідніше), що не мав у них потреби: враховуючи його адміністративну й урядову єдність та його активні ланцюжки ринків, він дуже легко обходився без них.

Що ж до Японії, де ринки й крамниці організовувалися регулярно від XIII ст., а відтак розросталися й множилися, то там, очевидно, не було системи ярмарків. Проте після 1638 р., коли Японія закрилася для будь-якої зовнішньої торгівлі, за винятком кількох голландських та китайських кораблів, у Нагасакі щоразу, коли приходили голландські кораблі — «дозволені» кораблі Ост-Індської компанії або китайські джонки, теж «дозволені», відбувалися своєрідні ярмарки. Ці «ярмарки» влаштовувалися дуже рідко. Але так само, як ті ярмарки, що відкривалися в Архангельську в Московії по приході англійських та голландських кораблів, вони відновлювали рівновагу і для Японії були життєво важливі: для неї то була єдина можливість вдихнути повітря світу після свого добровільного «закриття». А також відігравати в ньому свою роль, бо внесок Японії в довколишній світ, особливо її експорт срібла та міді на цих кораблях, що правили за єдиний зв'язок з ним, позначався на циклах світової економіки: срібному циклі аж до 1665 р., короткому циклі золота від 1665 до 1668 або ж 1672 р., нарешті, на мідяному циклі.

Чи була Європа на рівних з рештою світу?

Картини є картини. Але коли їх безліч, коли вони повторюються й бувають ідентичні, то вони не можуть вводити в оману всі разом. Вони виказують у диференційованому світі аналогічні форми й досягнення: міста, шляхи, держави, обміни, які, незважаючи ні на що, схожі одне на одне. Щоправда, нам скажуть, що існувало «стільки засобів обміну, скільки було засобів виробництва». Та, в усякому разі, число цих засобів було обмежене, бо вони розв'язували найпростіші проблеми, що скрізь були одними й тими самими.

Отже, ось перед нами перше враження: ще в XVI ст. *багатонаселені* терени світу, що зазнали тиску кількості людей, *здаються* нам близькими один до одного — на рівній чи майже на рівній нозі. Без сумніву, легкого відхилення могло виявитися досить, аби виникли й зміцнилися переваги, а відтак і зверхність — а отже, з другого боку, відставання й потім підкорення. Чи не це сталося у взаємовідносинах між Європою та рештою світу? Важко відповісти прямо «так» або «ні» й пояснити все кількома словами. Справді-бо, існує «історіографічна» нерівність між Європою та рештою світу. Винайшовши ремесло історика, Європа скористалася з нього з вигодою для себе. І ось вона перед нами — вся висвітлена, ладна засвідчувати, обстоювати свої права. Історія ж не-Європи тільки-но починає створюватися. І поки не буде відновлено рівноваги знань та пояснень, історик не зважиться розрубати гордіїв вузол всесвітньої історії, зважаючи на генезу переваги Європи. Саме це не давало спокою історикові Китаю Джозефові Нідему, який навіть у відносно ясній галузі техніки й науки не зумів визначити точне

Торгівець дичиною на рознос у Римі. *Фото Оскара Сальвіо.*

місце свого величезного «персонажу» на світовому ареалі [523]. Одне мені здається незаперечним: розрив між заходом Європи та іншими континентами поглибився *пізно,* і приписувати його самій лише «раціоналізації» ринкової економіки, до чого ще схиляється надто багато наших сучасників,— це очевидне спрощення.

У всякому разі, пояснити цей розрив, який з роками утверджуватиметься, означає наблизитися до найважливішої проблеми історії сучасного світу. Проблеми, яку ми в міру необхідності порушуватимемо впродовж цієї праці, не претендуючи на її остаточне розв'язання. Принаймні ми спробуємо її поставити в усіх аспектах, наблизитися до неї у своїх поясненнях — як у минулому присували свої бомбарди до мурів міста, яке збиралися взяти штурмом.

ПРИКІНЦЕВІ ГІПОТЕЗИ

Різні механізми обмінів, які ми показали — від найпростішого ринку аж до біржі,— легко впізнаються й легко піддаються описові. Одначе не так уже просто вточнити їхнє відносне місце в економічному житті, розглянути їхні свідоцтва в сукупності. Чи мали вони однакову давність? Чи були вони, а чи не були пов'язані між собою, і якщо так, то як? Були чи не були вони знаряддям економічного зростання? Безперечно, тут не може бути категоричної відповіді, якщо залежно від економічних потоків, які вдихали в них життя, одні з них оберталися швидше, інші повільніше. Попервах, либонь, панували ці останні, згодом — перші з них, і, отже, кожне століття мало своє власне обличчя. Якщо ми не виявляємося жертвою ілюзії спрощеності, ця диференційована історія висвітлює сенс економічного розвитку Європи і, може, є засобом порівняльного тлумачення розвитку решти світу.

XV ст. продовжило лихоліття та нестачі другої половини XIV ст. Відтак, після 1450 р., почалося пожвавлення. Одначе ж Захід витратить роки й роки на те, щоб знову набути рівня своїх колишніх досягнень. Якщо я не помиляюсь, то Франція Людовіка Святого була багато в чому іншою, ніж пожвавлена, хоч і ще хвороблива, Франція Людовіка XI. За межами привілейованих теренів (частини Італії, рухомого комплексу Нідерландів) усі економічні зв'язки послабилися; дійові особи економіки — індивіди та групи — були більш чи менш полишені на самих себе й більш чи менш свідомо з цього скористалися. В таких умовах ярмарків і ринків (ринків ще більше, ніж ярмарків) було достатньо, аби пожвавити обміни й примусити їх «крутитися». Спосіб, в який міста на Заході накидали себе селам, дозволяє здогадатися, що відновили рух міські ринки, інструмент, який самотужки уможливлював регулярне підпорядкування села. «Промислові» ціни зростали, ціни сільськогосподарські знижувалися. Таким робом міста брали гору.

Що ж до XVI ст., то Раймонд де Роувер, який, до речі, завше остерігався легких пояснень, вважає, що в цей час настав апогей ярмарків [524]. Ярмарки, як він вважає, пояснювали все. Вони множилися, випромінювали здоров'я; вони були скрізь, їх нараховувалося сотні, навіть тисячі. Якщо це було так — а я зі свого боку так і гадаю,— то рух уперед у XVI ст. виявився організованим *згори,* під впливом привілейованого обігу дзвінкої монети та кредиту з ярмарку на ярмарок. Усе залежало від цього міжнародного обігу на досить високому рівні, певною мірою «повітряного» [525]. Відтак, очевидно, він сповільнився чи ускладнився, і машина почала працювати з перебоями. Від 1575 р. кругообіг Антверпен — Ліон — Медина-дель-Кампо урвався. Генуезці зі своїми так званими безансонськими ярмарками змінили його уламки, але тільки на певен час.

У XVII ст. все знову пішло в рух за *посередництвом товару.* Я не ставлю це відновлення руху лише на карб Амстердама та його біржі, хоча вони й відігравали свою роль. Я волів би приписати його головно збільшенню обмінів на базовому рівні — в скромному колі економік з невеликим чи дуже невеликим радіусом дії: хіба не крамниця була сильною рисою, вирішальним рушієм розвитку? В цих умовах зростання цін (у XVI ст.) відповідало б пануванню надбудовних явищ: а спади й стагнація XVII ст. означали б першість явищ базових. Це пояснення не конче правильне, але правдоподібне.

Одначе як же тоді рушить чи навіть зметнеться вперед століття Просвітництва? Після 1720 р. рух, безперечно, спостерігався на всіх «поверхах». Але головне те, що відбувався дедалі більший розрив панівної *системи.* Більше, ніж будь-коли раніше, поруч з ринком діяв «протиринок» *(contre-marché)* — я віддаю перевагу цьому сильному виразові перед англійським *private market,* яким послуговувався доти. Водночас з ярмарком розростаються склади та торгівля через проміжний пакгауз; ярмарок виявляє тенденцію зміщуватися на рівень найпростіших обмінів.

Достоту так само поряд з біржею з'являються і банки, які пробиваються скрізь, як молоді рослинки, якщо й не нові, то принаймні дедалі численніші й самостійніші. Нам потрібен був би ясний вираз для позначення сукупності цих розривів, цих новацій і цих розростань. Але нема слова на означення всіх тих зовнішніх сил, які оточували й трощили прадавнє ядро, тих *паралельних* «пасом» діяльності, тих видимих пришвидшень біля вершини з потужними осями банківського та біржового життя, які перетинали всю Європу й ефективно її підкорювали, але помітних і біля основи з революціонізуючим поширенням мандрівного торгівця, щоб не сказати розносця.

Якщо ці пояснення певною мірою, як я гадаю, правдоподібні, то вони знову повертають нас до невиразної, але безперервної гри між надбудовою та базисом економічного життя. Чи могло те, що «гралося», відбувалося нагорі, мати відлуння на нижньому рівні? І яке? І навпаки: чи могло те, що розгорталося на рівні ринків та найпростіших обмінів, відбиватися нагорі? І яким чином? Для стислості візьмімо один приклад. Коли XVIII ст. досягло свого двадцятого року, сталися водночас «Морський пузир» *(Sea Bubble)*, скандал з акціями Південних морів у Англії, і, без сумніву, надзвичайний епізод у Франції із системою Лоу, яка загалом протривала тільки півтора року... Згодьмося, що досвід вулиці Кенканпуа нагадував досвід Іксчейндж-аллі. В обох випадках було доведено, що економіку в її цілісності — якщо невдовзі її могли захитати ці високі бурі — ще не тримали в руках раз і назавжди на довгі роки на такому високому рівні. Капіталізм ще не накинув своїх законів. Однак якщо я разом з Якобом Ван Клавереном [526] і вважаю, що неуспіх Лоу явно пояснюється корисливою ворожістю частини високих вельмож, то він не меншою мірою пояснювався самою французькою економікою, не здатною наслідувати приклад, рухатися із запаморочливою швидкістю. В економічному сенсі Англія ліпше вибралася зі свого скандалу, ніж Франція. Цей скандал не залишить у ній тієї огиди до паперових грошей та до банку, яку впродовж десятиріч відчуватиме Франція. Чи не це є доказом певної економічної та соціально-політичної зрілості Англії, вже занадто втягненої в нові форми фінансів і кредиту, аби бути здатною повернутися назад?

Модель, накидана в попередніх рядках, дійсна тільки для Заходу. Однак, може, одного разу накреслена, вона дозволить ліпше прочитати факти у світовому масштабі? Найважливіші дві риси західного розвитку є складання механізмів найвищого рівня, а відтак, у XVIII ст., збільшення числа шляхів та засобів. А що відбувалося в цьому плані за межами Європи? Приклад, який найбільше відхиляється від норми,— це Китай, де імператорська адміністрація заблокувала формування ієрархії економіки. Ефективно функціонували на нижньому «поверсі» лише крамниці та ринки містечок і міст. Найближчими до досвіду Європи виявлялися країни ісламу та Японія. Зрозуміла річ, нам доведеться повернутися до цієї порівняльної історії світу, яка сама тільки й може розв'язати або принаймні коректно поставити наші проблеми.

Розділ 2

ЕКОНОМІКА ПЕРЕД ЛИЦЕМ РИНКІВ

Залишаючись і далі в рамках обміну, ми спробуємо в цьому другому розділі показати деякі моделі й продемонструвати дію певних правил, що виявляють себе як тенденції [1]. Ми одразу ж вийдемо за межі пунктирних зображень першого розділу, де ринок у містечку, крамниця, ярмарок, біржа були подані як серія крапок. Проблема полягає в тому, аби показати, як з'єднувалися ці крапки, як формувалися лінії обміну, як торгівець організував ці зв'язки і як такі зв'язки, хоч вони й залишали за межами торгових контактів численні порожні простори, створювали суцільні «торговельні поверхні». Недосконалий наш словник означує ці поверхні словом *ринок,* за своєю природою неминуче двозначним,— але тут уже верховодить звичай.

Ми спробуємо подивитися на явища з двох різних поглядів. Спершу, ніби ставши на місце торгівця, уявімо собі, якою могла б бути його діяльність, його звичайна тактика. Відтак, посівши позицію стороннього, яка великою мірою не залежить від вияву індивідуальної волі, ми розглянемо самі собою торговельні простори — ринки в широкому розумінні слова. Хоч би які вони були — міські, регіональні, національні чи навіть міжнародні, їхні реальності накидали себе торгівцеві, «огортали» його дії, сприяючи їм або протидіючи. До того ж із плином століть ринки трансформувалися. І ці мінливі географія та економіка ринків (що їх ми розглянемо докладніше в третьому томі), зрозуміла річ, без угаву перебудовували й переорієнтовували приватну діяльність торгівця.

Руки купця Георга Гісце. Деталь картини Ганса Гольбейна.
Картинна галерея. Берлін — Далем.

КУПЦІ ТА КРУГООБІГ ТОРГІВЛІ

Перспективи купця, його діяльність нам знайомі: його папери — в нашому розпорядженні [2]. Нема нічого простішого, як поставити себе на його місце, писати листи, які він писав або отримував, вивчати його рахунки, стежити за ходом його справ. Але тут ми постараємося радше зрозуміти ті правила, в рамки яких замикало купця його ремесло, правила, які він знав з власного досвіду, але, знаючи їх, майже не замислювався над ними повсякденно. Нам доведеться зайнятися систематизацією.

Рух туди-сюди

Якщо обмін — це взаємність, то будь-якому пересуванню з точки А до точки В відповідає певний зворотний рух з точки В до точки А, хоч би яким складним і хвилястим ми забажали його побачити. Тоді обмін замикається на себе, відбувається кругообіг. З торговими потоками все діється так само, як і з електричними струмами: вони діють, тільки бувши замкнені. Один реймський купець, сучасник Людовіка XIV, висловив це в досить вдалій формулі: «Продаж керує купівлею» [3]. Він відверто вважав, що продаж, регулюючи купівлю, повинен завершити її з вигодою.

Якщо А — це Венеція, а В — це Александрія в Єгипті (якщо ми вже це робимо, то візьмімо приклади блискучі), то рух товарів з А до В має супроводжуватися зворотним рухом, з В до А. Якщо наш *уявний* приклад стосується купця, який жив у Венеції близько 1500 р., ми вважатимемо, що попервах, від'їжджаючи, він міг мати у своєму розпорядженні торбинки *(groppi)* срібних монет, дзеркала, скляне намисто, вовняні тканини... Куплені у Венеції, ці товари будуть доправлені до Александрії і продані там; вірогідно, в обмін будуть закуплені в Єгипті паки *(colli)* перцю, прянощів або всілякого зілля, яким судилося опинитися у Венеції і бути проданими там, найчастіше — на Німецькому дворі (*Fontego dei Todeschi,* якщо вживати не італійську форму — *Fondaco dei Tedeschi,*— а венеціанську).

Якщо все йшло згідно з бажаннями нашого купця, то чотири операції закупівлі та продажу відбувалися одна за одною, без особливих затримок. Без зайвої затримки, задовго до того, як ця думка стала в Англії прислів'ям, тут усі знали, що час — це гроші. Не залишати «мертвих грошей» («*li danari mortti*») [4]; продати швидше, навіть дешевше, аби швидко «отримати гроші на наступну поїздку» («*venire presto sul danaro per un altro viaggio*») [5],— такі розпорядження давав своїм агентам великий венеціанський купець Мік'єль да Лецце в перші роки XVI ст. А отже, без прикрих затримок товари, тільки-но їх закуповували у Венеції, вантажилися, і корабель вирушав у заздалегідь визначений день (що на практиці траплялося рідко); в Александрії товари одразу ж знаходили покупця, а ті, що бажано було вивезти в зворотному напрямі, вже були напоготові і, бувши вивантажені у Венеції, продавалися без особливих труднощів. Ясна річ, що такі оптимальні умови замикання кругообігу, що їх ми собі уявили, не були правилом. То сукно місяцями залежувалося в Александрії на складі в родича або комісіонера: не сподобалася барва або його якість розцінювалась як вельми незадовільна. То не приходили вчасно каравани з прянощами. Або ж по поверненні венеціанський ринок був перенасичений товарами з Леванту, і ціни внаслідок цього виявлялися надто низькими.

З урахуванням сказаного нас тепер цікавить ось що:

по-перше, в цьому замкненому кругообігові чергуються чотири моменти, на які, власне, й поділяється будь-який торговий процес при русі товарів туди й сюди;

по-друге, неодмінно існували, залежно від того, були ми в пункті А чи в пункті

В, різні фази процесу; загалом — два моменти попиту й два — пропозиції, в А і В. Спочатку, перед відплиттям, попит на товари у Венеції; в Александрії пропозиція до продажу плюс попит для наступної закупівлі й на завершення операції — пропозиція у Венеції;

по-третє, операція закінчується й оцінюється по тому, як замикається кругообіг. Доля купця висить на волоску, залежить від цього закінчення, воно його щоденний клопіт: істина з'ясовується наприкінці поїздки. Зиски, витрати, втрати, збитки, які з самого початку й упродовж усієї операції день у день фіксувалися в тій чи іншій монеті, будуть зведені до єдиної валюти — наприклад, до венеціанських лір, сольдо й денаріїв. Тоді купець зможе збалансувати дебет і кредит і дізнатися, що йому дасть здійснена поїздка туди й назад. І цілком вірогідно, що прибутковою виявиться, як це траплялося досить часто, тільки зворотна фаза операції. Торгівля в Китаї у XVIII ст. була класичним прикладом цього [6].

Усе це просто, занадто просто. Але ніщо нам не перешкоджає ускладнити схему. Торговий процес не конче складався з двох етапів — «туди» й «сюди». В XVII та XVIII ст. для трансатлантичної торгівлі класичною формою був *трикутник*. Наприклад, Ліверпуль — Гвінейське узбережжя — Ямайка — повернення до Ліверпуля; або, наприклад, Бордо — узбережжя Сенегалу — Мартиніка — Бордо; або ж, приміром, плавання, що відхилялося від звичного і яке 1743 р. накинули капітанові де Ла-Рош Куверу власники корабля «Святий Людовік»: вирушити до Акадії (так французи називали Нову Шотландію, цебто східну частину провінції Нью-Брансуїк, що на південному березі затоки Св. Лаврентія.— *Прим. ред.*) і забрати там тріску, продати її на Гваделупі, взяти там цукор і повернутися до Гавра [7]. Венеціанці чинили достоту так само ще до XV ст. з допомогою торгових галер (*galere da mercato*), що їх регулярно споряджала Синьйорія. Так, 1505 р. патрицій Мік'єль да Лецце дає докладні настанови Себастьяну Дольфіну, який має вирушити на галерах «варварським шляхом»: на першому етапі, Венеція — Туніс, він повезе гроші готівкою — срібні *mocenighi* [венеційські срібні ліри з ім'ям дожа П'єтро Моченіго (1474—1476), що вперше карбувалися за його правління.— *Прим. ред.*]; у Тунісі білий метал обміняє на золотий пісок; у Валенсії цей пісок перетоплять, і з нього на монетному дворі цього міста відкарбують монету або ж сам пісок обміняють на вовну чи доправлять до Венеції — залежно від кон'юнктури [8]. Друга комбінація того самого купця: перепродати в Лондоні гвоздику, куплену в Александрії, і перепродати на Леванті привезені з Лондона сукна. Торгівлю за «трикутною» схемою провадив у XVII ст. і якийсь англійський корабель, який виходив з Темзи з вантажем свинцю, міді, солоної риби, що його він доправляв до Ліворно; там він брав на борт готові гроші, які дозволять йому на Леванті, на Занті, на Кіпрі або в сирийському Триполі завантажитися родзинками, сирцем бавовни, прянощами (якщо він їх там ще знайде), або ж паками шовку, або навіть мальвазійським вином [9]. Можна уявити собі плавання чотирма або більше етапами. Марсельські барки, повертаючись з Леванту, інколи зупинялися в італійських гаванях, в одній за одною [10].

У XVII ст. «торгівля через проміжний склад», яку практикували голландці, мала в принципі численні відгалуження, а їхня торгівля «з Індії до Індії», цілком очевидно, будувалася за тією самою моделлю. Так, голландська Ост-Індська компанія не шкодувала коштів для утримання острова Тимор, в «Острівній Індії», тільки задля сандалового дерева, яке вона звідти вивозила, використовуючи це дерево як розмінну монету в Китаї, де воно високо цінувалося [11]. Компанія привозила до Сурата, що в Індії, багато товарів, які вона обмінювала на шовкові та бавовняні тканини, а особливо — на срібні монети, потрібні для її торгівлі в Бенгалі. На Коромандельському узбережжі, де компанія закуповувала багато тканин, її розмінною монетою були прянощі Молуккських островів та японська мідь, якою вона розпоряджалася монопольно. В густонаселеному Сіамі вона продавала

чимало коромандельських тканин, майже не маючи з цього зиску; але річ у тім, що там компанія купувала оленячу шкіру, яка мала великий попит у Японії, і олово Лігора — вона володіла привілеєм монопольної його закупівлі й перепродувала це олово в Індії та в Європі «з неабияким зиском». І так далі. У XVIII ст., аби роздобути собі в Італії «піастри й цехіни, потрібні для їхньої левантійської торгівлі», голландці доправляли до Генуї або до Ліворно товари з Індії, з Китаю, з Росії та з Силезії, байдуже звідки, або каву з Мартиніки, сукна з Лангедоку, якими завантажувалися в Марселі [12]. Це приклади, щоб дати уявлення про те, що могла приховувати спрощена схема руху «туди й сюди».

Кругообіги та векселі

Замикання кругообігу, яке рідко було простим, не завжди могло виявлятися в обміні товару на товар або навіть товару на металеву монету. Звідси обов'язкове й неминуче використання векселів. Бувши попервах знаряддям компенсації, вони на додачу до цього зробилися в християнському світі, де відсоток заборонила церква, найчастішою формою кредиту. Таким чином кредит і компенсація виявилися тісно пов'язаними. Аби як слід це зрозуміти, досить незначних прикладів, які часто-густо відхиляються від норми, бо наші документи відзначають ненормальне куди частіше, ніж звичайне, неуспіх — частіше, ніж влучення в ціль.

У першому томі цієї праці [13], говорячи про кредит, я детально розповів, як Симон Руїс, купець з Медина-дель-Кампо, в останні роки свого життя, після 1590 р., прихитрився без особливого ризику й без особливих зусиль заробляти гроші, практикуючи «торговельне лихварство», цілком, до речі, законне. Старий лис скуповував на міському ринку векселі, отримані іспанськими виробниками вовни, які доправляли своє руно до Італії і не бажали чекати нормального терміну транспортування та оплати, щоб отримати свої гроші. Їм хотілося негайно дістати те, що їм були винні. Симон Руїс виплачував іспанцям це авансом в обмін на векселі, які звичайно оформлялися на покупця вовни й підлягали оплаті через три місяці. Він купував вексель, якщо це вдавалося, нижче за його номінальну вартість і надсилав його своєму співвітчизникові, приятелеві й комісіонеру Бальтасару Суаресу, що осів у Флоренції. Той одержував за векселем гроші з платника й використовував їх для того, щоб купити новий вексель, цього разу виписаний на Медина-дель-Кампо, за яким Симон Руїс отримував гроші через три місяці. Ця операція, що тривала півроку, становила собою остаточне завершення в руках Симона Руїса оборудки між виробниками вовни та їхніми флорентийськими клієнтами. Саме тому, що зацікавлені сторони не бажали чи не могли вдатися до звичайного руху товарів туди й назад, Симон Руїс і зміг потурбуватися про це замість них заради чистого зиску в 5 % за кредит терміном на півроку.

Проте завше були можливі неуспіхи. В якомусь одному місці вексель та готові гроші коливаються один щодо одного, фіксуючи курс векселя в готових грошах більш чи менш високо. Якщо готівки є вдосталь, вексель котирується високо, і навпаки. Операція безпосереднього повернення другого векселя з регулярним зиском подеколи була важка, навіть неможлива: вексель у Флоренції коштував надто дорого. Тоді Бальтасарові Суаресу доводилося переказувати вексель на себе (цебто на рахунок, який Симон Руїс тримав відкритим на його ім'я) або «переписувати» його на Антверпен чи на Безансон: отже, цей вексель проробить трикутну мандрівку, що триває понад три місяці. Та це ще нічого! Але Симон Руїс вергає вогнем-блискавицею, коли по закінченні операції дізнається, що не дістав тих вигод, на які розраховував. Він, звісно, хоче грати, але напевне. Як він писав 1584 р., він воліє «зберігати гроші в гаманці, ніж ризикувати в оборудках і втрача-

En esta de santos los nuestros de emberes nos han saccado por quenta de vs ms y del
Sr simon Ruyz [illegible] se han pagados y por ualer nos dellos conforme a la
orden del dicho Sr simon Ruyz hemos saccados [illegible] en [illegible] para el
primero de [illegible] 454 [illegible] a pagar 280 [illegible] 18 [illegible] a Alonço de salinas y
861 [illegible] 15 [illegible] al nuestro franc.o lamberty contados en casa de vs ms los prometeran
y pagaran al tiempo cerrando dicha quenta con [illegible] de costas a [illegible]
es justa auisando si uamos de aquerdo estos negocios se han echos por buena
orden gratias a dios y abaxo vs ms ueeran los precios de la taxa, si en
estas ferias les podemos en algo seruir la receuiremos nos lo manden, sin mas
dezirle por agora N. señor [illegible] 454 seuilla 443 . valla 249
embores [illegible] flor.a 63.5.10. Chambery 62.18 Jenova 63.9 leon [illegible]
Roma [illegible]

[illegible] de vs ms

[illegible] benedito bonbisi y compa

Лист спадкоємців Людовіко Бенедито Бонбісі (Ліон, 23 березня 1575 р.) щодо укладення угоди про векселі (розрахунки яких подаються в цифрах унизу сторінки). Наприкінці листа, перед підписом, наводяться курси обміну в різних місцях. Архів Симона Руїса, Вальядолід.

ти головне або ж нічогісінько не виграти» («*guardar el dinero en caxa que arisgar en cambios y perder del principal, o no ganar nada*»)[14]. Але якщо Симон Руїс мав себе за потерпілого, то для інших партнерів кругообіг замикався нормально.

Неможливо замкнути кругообіг — неможливо налагодити діло

Якщо за тих чи тих обставин торговельному кругообігу не вдавалося в будь-який спосіб замкнутися, він, цілком очевидно, був приречений зникнути. Часті війни звичайно не були достатньою на те причиною, хоча подеколи їм це і вдавалося. Візьмімо один приклад.

Лазур, мінеральний барвник на базі кобальту (завжди, особливо коли вона поганої якості, з домішкою піску з кварцевими блискітками), використовувалася для синіх малюнків на порцелянових та фаянсових виробах; застосовували її також і для відбілювання тканин. Ось купець з Кана скаржиться 12 травня 1784 р. оптовикові на якість останньої надісланої партії: «Я зовсім не вважаю цю лазур такою глибокою за тоном, як звичайно, зате вона куди більше скаламучена блискучим піском»[15]. Листування постачальників лазурі, торгового дому «Брати Бенси» у Франкфурті-на-Майні зі своїм комісіонером у Руані, що займався перепродажем фарби, фірмою «Дюгар-син», упродовж тридцяти років свідчить про угоди настільки одноманітні, що листи, які збереглися, повторюються слово в слово рік у рік. Розрізняються тільки разом з датами імена капітанів кораблів, які звичайно в Амстердамі, іноді — Роттердамі і як виняток — у Бремені завантажувалися бочками лазурі, яку фірма Бенси сама виготовляла й доправляла фірмі «Дюгар-син». Перешкоди траплялися рідко: корабель, що припізнився, інший корабель, що сів на мілину «на річці» поблизу Руана[16] (але це випадок винятковий), якийсь конкурент, що враз з'являється. Бочки регулярно накопичувалися на складах фірми «Дюгар-син», яка день у день перепродувала їх у Дьєпі, Ельбефі, Берні, Лув'є, Больбеці, Фонтенбло, Кані. Щоразу вона продавала в кредит і одержувала оплату своїх рахунків векселями, ремісіями або грішми, які надсилалися згодом.

Між «Братами Бенсами» і нашим оптовиком розрахунки могли б провадитися й товарами, оскільки Дюгар торгував будь-чим: тканинами, сенегальською камеддю, мареною, книгами, бургундськими винами (в бочках і пляшках), косами, китовим вусом, індиго, ізмірською бавовною... Але оплата провадилася грішми за посередництвом переказних векселів та ремісій згідно з процедурою, накиненою німецькими постачальниками. 31 жовтня 1775 р. Ремі Бенса складає у Франкфурті рахунок на товари, які він доправив до Руана: «Я оцінюю їх за вирахуванням звичайних 15 % в рахунок погашення втрат[17] у 4470 л(іврів) 10 с(у), дві третини з яких 2980 л(іврів) дозволю собі стягти з Вас по закінченні трьох *usances*, починаючи із сього дня, з виплатою в Парижі за моїм розпорядженням»[18]. *Usances* — це терміни виплат, кожен з яких дорівнював, вірогідно, двом тижням. Отже, в день закінчення терміну Дюгар виплатить 2980 ліврів паризькому банкірові — завжди одному й тому самому,— який і перекаже гроші до Франкфурта. Останній етап кругообігу, початий цією частковою оплатою, завершиться наприкінці року. Тоді рахунки будуть закриті й відбудеться остаточний розрахунок між поштивими купцями — Дюгаром, якого уявляєш собі статечним, добродушним і люб'язним, і його франкфуртськими кореспондентами, схильними бурчати й давати поради. Цей остаточний розрахунок загалом залежав від обміну векселями, що здійснювався між Парижем та Франкфуртом-на-Майні. І якби цей зв'язок урвався — тоді прощавайте спокійні операції! А це саме те, що й сталося з початком Французької революції.

У березні 1793 р. в Бенси не могло більше бути ілюзій: будь-яка комерція між Німеччиною та Францією заборонялася, і франкфуртці більше навіть не знали, власне, стану своїх справ в умовах тієї війни, що поступово захльостувала Європу. «Я не знаю, вельмишановний пане,— пише Бенса Дюгарові-сину,— чи не мають наших жителів за ворогів, хоча ми такими зовсім не є, та якби се було так, я був би сим вельми засмучений, бо наші справи враз скінчилися б» [19]. І справді вони скінчилися, і дуже швидко, бо «папери на Париж у нас без угаву падають, що примушує припускати, що вони ще більше понизяться», йдеться в одному з останніх листів. Це те саме, що сказати: зворотний етап торгівлі був безнадійно підірваний.

Про труднощі зворотного етапу

Першорядне значення для векселів, що були повсякденним розв'язанням проблеми обігу, мала, цілком очевидно, надійність фінансового кругообігу. Ця надійність, так само, як і особистий кредит кореспондентів, залежала від можливостей дійових зв'язків. Жоден купець не мав гарантій від несподіванок, але жити в Амстердамі в цьому разі було куди ліпше, ніж жити, скажімо, в Сен-Мало.

1747 р. великий купець з цього останнього міста, Піко де Сен-Бюк, який уклав свої гроші у вантаж корабля «Лілія», посланого до Перу, забажав отримати те, що йому належало із зиску від рейсу цього корабля по поверненні його до Іспанії. Відповідно 3 липня він писав із Сен-Мало до Кадиса компанії «Холіф і К^0»: «Коли ви будете спроможні надіслати їх мені, зробіть се, будьте ласкаві, у добрих векселях; і особливо рекомендую вам не брати векселів ні на французьку Індську компанію, ні на її агентів, хоч би якими вони були, ні під жодним приводом» [20]. Нема чого дивуватися з того, що в Кадисі зустрічаєш агентів французької Індської компанії: як і решта компаній, вона намагалася там завантажитися срібними «піастрами» (колишніми *восьмерними монетами*), потрібними для її торгівлі на Далекому Сході. Вона була готова, якщо французький комерсант пропонував їй піастри, негайно видати йому у вигляді компенсації вексель з оплатою в Парижі. Чому Піко де Сен-Бюк відмовлявся від цього? Може, тому, що він і так мав справу з тією компанією й не бажав сплутувати кілька справ? А може, тому, що жителі Сен-Мало та Індська компанія жили, наче кіт з собакою? Або ж величезна компанія мала погані звички щодо регулярності виплат зі свого боку. Але все це дарма! Що вірогідно, то це те, що Піко де Сен-Бюк цілком залежав від вибору свого кореспондента. Передусім тому — і це вагома причина, про яку він сам згадує в іншому листі,— що «Сен-Мало, як вам відомо, не ринок обліку векселів» [21]. Це цінне зізнання, якщо знати, що жителі Сен-Мало завше віддавали перевагу у своїх комерційних справах готівці.

Фірма завжди була зацікавлена мати власні зв'язки, які б прямо з'єднували її з великими грошовими ринками. Саме це вдавалося братам Пелле з Бордо, коли 1728 р. П'єр Пелле одружився з Жанною Нерак, чий брат Гійом небавом стане кореспондентом фірми в Амстердамі, за тих часів переважно торговельному центрі [22]. Там легко можна було знайти збут товарам, і туди зручно було переказувати грошову готівку, яку можна було розмістити куди ліпше, ніж будь-деінде; позику там одержували під найнижчий у Європі відсоток. З цього високоефективного центру, пов'язаного з усіма іншими, зручно було робити ходи у відповідь, надавати послуги собі та комусь, навіть багатим голландським купцям.

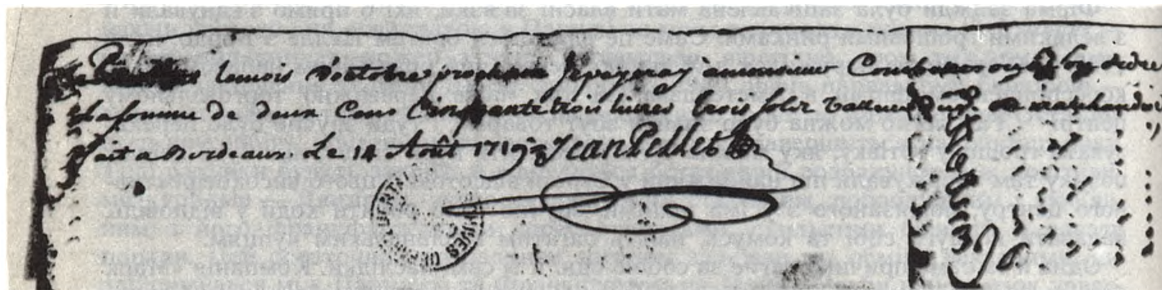
Одна й та сама причина тягне за собою одні й ті самі наслідки. Компанія «Марк Фресине» в Сеті мала 1778 р. свою філію в Амстердамі — «Фресине-син». Сталося так, що коли в листопаді 1778 р. голландський корабель «Якобус Катарина», споряджений Корнелісом ван Кастрикумом з Амстердама, прийшов до Сета, то

його капітанові С. Геркелю порекомендували звернутися до місцевої фірми «Фресине» [23]. Він привіз 644 «кошики» тютюну для компанії королівських відкупників, і ця остання одразу ж оплатила фрахт у сумі 16 353 ліври. Голландський арматор прохав простої послуги: аби гроші від цієї операції прийшли до нього «терміновим переказом (векселя)». На його лихо, сталося так, що капітан Геркель доручив вексель відкупників компанії фірмі «Фресине», яка негайно його оприбуткувала, а амстердамська фірма «Фресине-син» збанкрутувала наприкінці того самого 1778 р., потягнувши за собою й компанію «Марк Фресине» в Сеті. Бідолашний капітан Геркель, який одразу ж утягся в судові процедури, спочатку виграв, а відтак наполовину програв процес. Він зіткнувся з відвертою несумлінністю «Марка Фресине» та не меншою мірою — з вимогами кредиторів банкрута. Всі згуртувалися проти кредитора-чужинця, який потрапив до цього осиного гнізда. В кінцевому підсумку зиск від плавання виплатять капітанові, але надто пізно й на катастрофічно невигідних умовах.

Коли йшлося про торгівлю на далекі відстані, з Островами чи в Індійському океані — місць, де в ту епоху торгівля давала найбільший зиск,— обіг коштів часто ставив проблему. Іноді доводилося імпровізувати й ризикувати.

З очевидними спекулятивними намірами Луї Греффюль прилаштував свого брата на острові Сент-Еустатіус, одному з Малих Антильських островів під нідерландським суверенітетом. Операція була продуктивна з кількох причин, однак, бувши ризикованою, вона й закінчилася катастрофічно. З квітня 1776 р. через війну Англії проти її колоній міжнародне життя ускладнилося, а зв'язки з Америкою стали важкими й підозрілими. Як тоді можна було повертати додому кошти? Греффюль на островах, упавши в розпач, вирядив свого компаньйона дю Мулена (швагра Луї Греффюля) на Мартиніку, «аби там роздобути переказні векселі», природно, на Францію, яка тоді ще перебувала в мирних стосунках з Англією, а вже звідти — на Амстердам. Абсурд! — вергає громи-блискавиці старший брат в Амстердамі. «Що з сього вийде? Або він не знайде добрих векселів — тоді станеться нова відстрочка; або ж, якщо він візьме вексель на Бордо чи Париж, хай навіть у найшанованішого жителя Мартиніки, ці папери в Європі майже завше опротестовують, і Бог зна, коли можна буде повернути гроші свої собі. Дай Боже, аби так не трапилося, коли він отримає для нас звідти якісь переказні векселі» [24]. Звісно, переказний вексель — чудовий інструмент «для оплати рахунків» згідно з поширеною формулою. Але треба було ще, аби той інструмент опинився під рукою і був добрий за якістю, ефективний.

У жовтні 1729 р. Мае де ла Бурдонне (він тільки-но залишив морську кар'єру на службі Індської компанії задля кар'єри купця-авантюрника) перебував у Пондишері. Він мріяв створити тут нову компанію разом з друзями із Сен-Мало, які вже забезпечили його кредитами. Його друзі надали б кошти й товари для торгів-

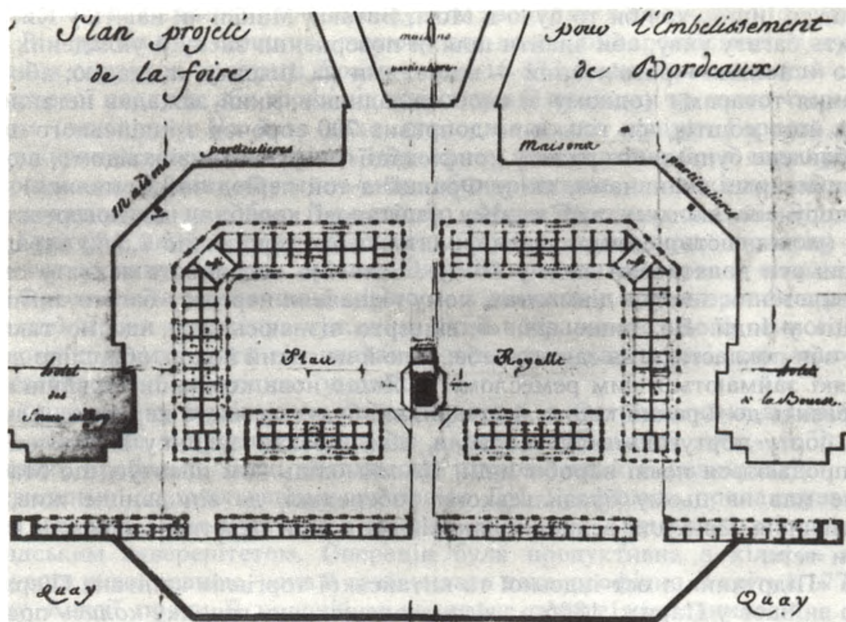
Простий вексель бордосця Жана Пелле (1719 р.). Архів департаменту Жиронда.

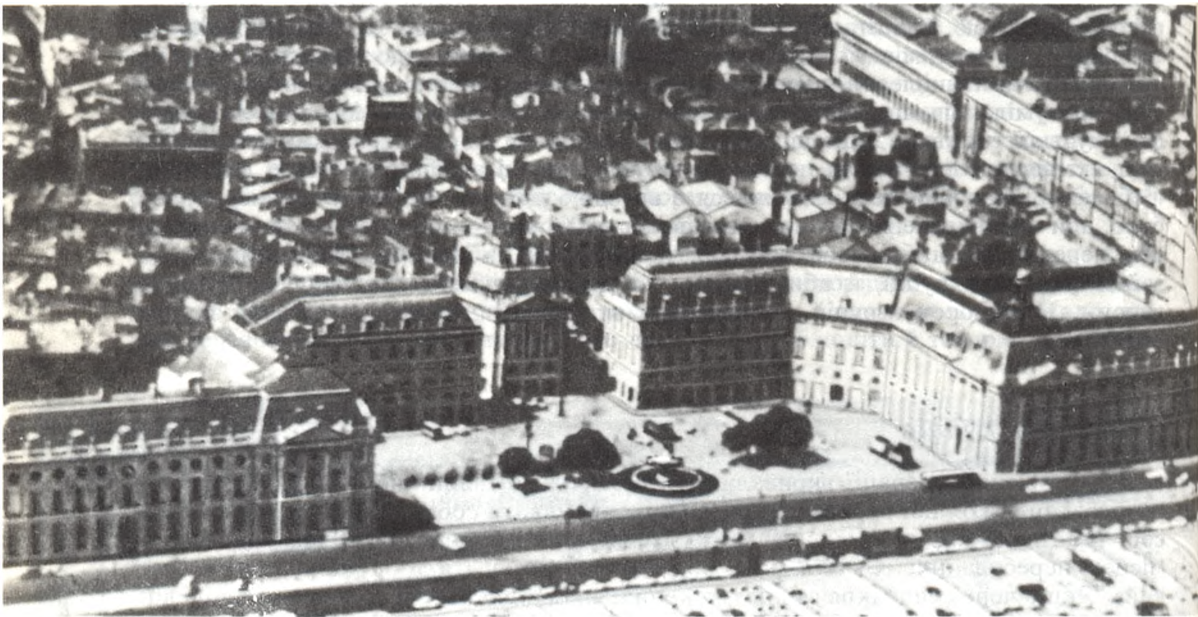
лі «з Індії до Індії», хоч би то було в Мосі, Батавії, Манілі чи навіть у Китаї. Мае мав досить багату уяву, аби знайти шляхи повернення зиску й укладених капіталів. Було «спокійне» розв'язання — векселями на Індську компанію; або ж відшкодування товарами (одному зі своїх вкладників, який зажадав негайного повернення його коштів, він тільки-но доправив 700 сорочок з індійського полотна. «Це позбавлене будь-якого ризику конфіскації»,— уточнює він; відомо, що не так було з вибивними тканинами, які у Франції в той період заборонялися). Або ж золото доручать якомусь люб'язному капітанові корабля, що повертається до Франції (можливість не оплачувати фрахту, цебто приблизно 2,5 % заощадження, і отримати додатковий зиск у 20 %). Зате без особливого захвату ставився Мае до вивезення зиску в діамантах, чому віддавали перевагу багато англійців та європейців у Індії. Бо, пише він, «я відверто зізнаюсь Вам, що не такий уже знавець, аби покластися на самого себе... але й не такий йолоп, аби сліпо довіряти людям, які займаються цим ремеслом» [25]. Якщо нова компанія не виникне, Мае сам доправить до Франції кошти й товари, які будуть у нього на руках. Але бажано — на борту португальського корабля, аби зробити зупинку в Бразилії, де із зиском продаються певні вироби Індії. Це мимохідь нам показує, що Мае де ла Бурдонне мав на цьому бразильському узбережжі, де він раніше жив, друзів і потуральників. Світ для великих мандрівників ніби перетворювався на село, де всі знали всіх.

Пізній «Підручник з ост-індської та китайської торгівлі» капітана П'єра Бланкара, що вийшов у Парижі 1806 р., відзначає зисковну гру, яку *колись* провадили французькі купці, що осіли на Іль-де-Франс (нинішній острів Маврикій). Що дуже часто їх збагачувало, то це послуги, напевне не безкорисливі, що їх вони надавали англійцям, які поселилися в Індії і бажали непомітно переправляти до Англії більш чи менш законно нажите багатство. «Наші купці надавали англійцям свої тратти на Париж на піврічний термін на пред'явника за курсом 9 франків за пагоду із зіркою (золота монета з індійським тавром), що їм давало рупію на 2 франки 50 сантимів» [26] (франки й сантими показують, що Бланкар, який це писав за часів Наполеона, переводив ці операції минулого століття на нову монету). Зрозуміла річ, що ці тратти видавалися не на порожнє місце, а на зиски французької торгівлі в Індії, що регулярно надходили до рук паризьких банкірів — тих, які відтак оплачували переказні векселі, видані англійцям. Отже, для того, щоб цей фінансовий потік замикався з вигодою для купців Іль-де-Франсу, треба було, аби англійці не могли послуговуватися власною системою вивезення зиску, аби переживала добрі часи торгівля індійськими вибивними тканинами, якою займалися наші купці, й аби щоразу — і з комерційного погляду, і з погляду курсу — перетворення рупій на ліври було вигідним їм. Будьте певні: вони за цим стежили!

Співпраця купців

Отже, обмінні операції вкривали своєю мережею цілий світ. На кожному перехресті, біля кожної перевалочної станції слід уявити собі купця, який чи то звив собі тут гніздечко, чи проїздить мимо. І роль цього останнього визначалася його місцем перебування: «Скажи мені, де ти перебуваєш, і я тобі скажу, хто ти такий». Якщо через випадковість походження, спадщину або чи зрадливість долі він осів у Юденбурзі, у Верхній Штирії (як це було з Клеменсом Керблером, купцем, який активно діяв від 1526 до 1548 р.), це означає, що він мусив торгувати штирійським залізом або леобенською сталлю й відвідувати ярмарки в Лінці [27]. А коли він був негоціантом і до того ж у Марселі, то він матиме вибір між двома, трьома або чотирма звичними для цього ринку можливостями — вибір, який найчастіше

Бордо: проект Королівської площі (Ж. Габріель, 1733 р.). Архів департаменту Жиронда. Внизу: сучасна площа Біржі. Споруду зі скошеним рогом праворуч купив Жан Пелле 1743 р. (поруч з ділянкою, яку купив банкір П'єр Полікар). ***Фото Б. Божара.***

продиктує йому кон'юнктура. Якщо до XIX ст. оптовий торгівець завжди був утягнений у кілька видів діяльності водночас, то чи це було продиктоване тільки розважливістю (аби не класти, як подейкували вчора, «всі яйця в один кошик»)? Або ж йому треба було повною мірою використати різні потоки, які не він придумав, у той самий момент, коли вони проходили в межах його досяжності? Одинєдиний потік не забезпечив би йому життя на бажаному рівні. Ця «полівалентність» приходила, отже, іззовні — від недостатніх обсягів обміну. В усякому разі, негоціант, який, перебуваючи на пожвавленому перехресті, мав доступ до великих торгових потоків, постійно був менш спеціалізований, ніж роздрібний торгівець.

Всяка торгова мережа пов'язувала разом певне число індивідів — *агентів,* що належали або не належали до однієї і тієї самої фірми і були розташовані у кількох пунктах кругообігу або пасма потоків. Комерція жила за рахунок цих проміжних пунктів, їхньої взаємодії та зв'язків, які примножувалися ніби самі собою разом із успіхом, що зростав, зацікавленої особи.

Добрий, надто добрий приклад дає нам кар'єра Жана Пелле (1694—1764), що народився в Руерзі й став негоціантом у Бордо після важкого початку простим роздрібним торгівцем на Мартиніці, де, як нагадував йому його брат, він «харчувався пліснявим маніоковим борошном, протухлим м'ясом і пив кисле вино» [28]. 1718 р. він повернувся до Бордо й заснував компанію зі своїм братом П'єром, старшим за нього на два роки, який осів на Мартиніці [29]. Йшлося про компанію з досить скромним капіталом, яка займалася виключно торгівлею між цим островом та Бордо. Кожен з братів тримав свій кінець мотузки — це було не так уже й погано в момент, коли почалася страхітлива криза системи Лоу. «Ви мені повідомляєте,— писав 8 липня 1721 р. засланець на острови,— що нам вельми пощастило, бо ми протрималися цей рік без втрат; усі негоціанти працюють лише в кредит» [30]. Через місяць, 9 серпня (це знову пише П'єр): «Я з таким самим подивом, як і Ви, дивлюсь на розорення Франції і на ризик, який чатує на кожного, дуже швидко втратити своє багатство; велике щастя, що ми з Вами перебуваємо в становищі, яке дозволяє нам виплутуватися з усього цього ліпше, ніж іншим, завдяки тому збуту, що його ми маємо в цій країні (тобто на Мартиніці). Вам слід постаратися не зберігати ні грошей, ні векселів» — одне слово, грати виключно на товарі. Брати залишаться компаньйонами до 1730 р.; згодом вони збережуть ділові взаємини. Того й того винесли на поверхню величезні зиски, які вони отримували і які приховували з більшою чи з меншою спритністю. Після 1730 р. ми можемо простежити тільки за справами відчайдушнішого з двох — Жана, який від 1733 р. спирався на численних комісіонерів та на «капітанів-управителів» («*capitaines gêreurs*») кораблів, що належали йому, і виявився досить багатим, аби більше не мати потреби у формальних компаньйонах. Число його ділових зв'язків і число його справ просто викликають заціпеніння: він — арматор, негоціант, свого часу — фінансист, землевласник, виробник вин і виноторговець, рантьє; він пов'язаний з Мартинікою, із Сан-Домінго, з Каракасом, Кадисом, з Біскайєю, з Байонною, Тулузою, Марселем, Нантом, Руаном, Дьєпом, Лондоном, Амстердамом, Мідделбургом, Гамбургом, з Ірландією (закупівля солонини), з Бретанью (закупівля полотна) тощо... І нарешті, з банкірами — паризькими, женевськими, руанськими.

Зазначмо, що цей подвійний стан (бо П'єр Пелле теж нагромадив мільйони, хоча він, нерішучіший і обережніший, ніж його брат, обмежувався ремеслом арматора та колоніальною торгівлею) виник на засадах родинної спілки. І Гійом Нерак, брат молодої дружини П'єра, що одружилася з ним 1728 р., був кореспондентом обох братів в Амстердамі [31]. Якщо ремесло купця не могло обійтися без мережі надійних другорядних дійових осіб та спільників, родина справді робила найприродніше й найбільш бажане розв'язання. Ось що вирішальним чином підвищує цінність історії купецьких родин — достоту так само, як і історії гене-

алогій монархів — при дослідженні політичних коливань. Праці Луї Дерміньї, Герберта Люті, Германа Келленбенца — добре свідчення цього. Або книга Ромуальда Шрамкевича, який досліджує список членів Генеральної ради Французького банку при Консульстві та Імперії [32]. Ще захоплюючішою була б передісторія цього банку, родин, які його заснували і які, либонь, усі або майже всі були пов'язані з білим металом та з Іспанською Америкою.

Цілком очевидно, «родинне розв'язання» було не єдине. В XVI ст. Фуггери вдавалися до використання комісіонерів — простих господарських службовців. То було розв'язання авторитарне. Аффаїтаді, вихідці з Кремони, віддали перевагу філіям, які в разі потреби асоціювалися з місцевими фірмами [33]. А до них Медичі створили систему філій, ідучи на ризик надання їм незалежності простим розчерком пера, якщо на це штовхала кон'юнктура,— то був спосіб уникнути, наприклад, того, аби місцеве банкрутство звалювалося на всю фірму [34]. Від кінця XVI ст. почала виявляти себе тенденція до загального поширення комісії — системи гнучкої, менш дорогої й оперативнішої. Всі купці, скажімо в Італії або в Амстердамі, виконували доручення інших купців, які робили їм такі самі послуги. З операцій, що виконувалися для інших, вони брали невеликий відсоток, а при операціях, виконаних іншими для них, згоджувалися на аналогічні відрахування зі своїх рахунків. Цілком очевидно, тут ішлося не про компанії, а про взаємні послуги. Інша практика, що набирала загального характеру, ніби незаконнонароджена форма компанії,— це *участь,* яка об'єднувала зацікавлених осіб, але тільки в одній операції, з умовою поновити зобов'язання для наступних операцій. До цього ми ще повернемося.

Хоч би яка була форма злагоди й співпраці купців, вона вимагала вірності, особистої довіри, точності, шанобливого ставлення до відданих розпоряджень. Звідси — своєрідна купецька мораль, досить сувора. Гебенстрейт і син, амстердамські негоціанти, уклали угоду про участь з половини доходу з фірмою «Дюгарсин» у Руані. 6 січня 1766 р. вони пишуть їй одного з найрізкіших листів через те, що Дюгар продав «по вельми низькій ціні», «без будь-якої потреби й навіть проти нашого прямого розпорядження» сенегальську камедь, яку вони йому доправили [35]. Висновок ясний: «Ми вимагаємо від Вас, аби Ви відшкодували нашу половину [36] за тією самою ціною, за якою її так недоречно продали». Це принаймні «дружнє» розв'язання, яке вони пропонують, «щоб у нас не було потреби писати про це комусь третьому». Це є доказом того, що в такій справі купецька солідарність, навіть у Руані, «спрацювала» б на користь амстердамського негоціанта.

Мати довіру — щоб тобі корилися. 1564 р. в Симона Руїса був у Севільї агент, Херонімо з Вальядоліда, напевне молодший за нього й, без сумніву, кастилець, як і він [37]. Раптом, справедливо чи ні, Симон Руїс страшенно розгнівується, звинувачує молодика не знаю вже в якому вчинку чи в надуживанні. Інший агент, той, що доніс патронові, зрадівши з нагоди, не залагодив справи, а навіть навпаки. Херонімо зник, не чекаючи подальшого розвитку подій, бо за ним уже гналася севільська поліція. Але зник з тим, аби трохи згодом з'явитися в Медина-дель-Кампо, впасти до ніг господаря й виблагати його прощення. Випадково, читаючи документи 1570 р., я знову зустрів ім'я Херонімо з Вальядоліда. Він став на той час, через шість років після описаного інциденту, одним із севільських купців, що спеціалізувалися на продажу полотна й сукна. Він, безперечно, домігся успіху. Ця невелика історія, хоч і мало окреслена в деталях, кидає досить яскраве світло на це першорядної ваги питання про відданість, якої купець вимагав — мав право вимагати! — від свого агента, свого компаньйона або свого прикажчика, а також на взаємини господаря й служника, який стояв вище чи нижче, що мали в собі щось «феодальне». Ще на початку XVIII ст. один французький прикажчик говорив про «іго», про «владу» господарів, радіючи з приводу того, що недавно від них утік [38].

А втім, мати довіру, хоч би що там сталося, було єдиним для чужинця способом

проникнути через посередників до світу Севільї, що збивав з пантелику. А трохи перегодом у Кадисі, іншому місті, що з тих самих причин викликало збентеження, це був єдиний спосіб брати участь у вирішальних торговельних операціях з Америками, на що в принципі мали право тільки іспанці. Севілья й Кадис, ці передмостові фортеці на шляху до Америки, були особливими містами — містами контрабанди, безладу, постійних кпинів з правил та місцевої влади (влади, яка, до того ж, була спільницею порушників). Але посеред цієї корупції в купців був своєрідний «закон середовища», як був такий самий закон у темних осіб і в *альгвазилів* (нижчих поліційних чинів середньовічної Іспанії) з передмість Тріана або з порту Санлукар-де-Баррамеда, цих двох центрів скупчення іспанського злодійського світу. Бо, якщо довірена людина вас зрадила, вас, чужоземного купця, який завше не має рації, то це означало, що вся суворість закону без поблажливості обернеться проти вас, і тільки проти вас самого. Але так траплялося в рідкісних випадках. Голландці від кінця XVI ст. широко й безкарно використовували підставних осіб, щоб навантажувати свої товари на борт іспанських кораблів і привозити назад куплене в обмін на них у Америці. В Кадисі всі знали *metedores* — перевізників контрабанди, самих контрабандистів, часто-густо колишніх шляхтичів, що були неабиякими мастаками із незаконного перевезення зливків коштовного металу або дорогих заморських товарів, навіть простого тютюну, і які не робили таємниці зі свого ремества. Люди відчайдушні, при нагоді — гультіпаки, на яких показувало пальцем пристойне товариство, вони повною мірою були учасниками системи солідарності, що становила сам хребет великого торговельного міста. Ще важливішими були *cargadores* — іспанці або чужинці, що натуралізувалися і що вирушали на кораблях «індського флоту» з дорученими їм вантажами. Чужинець цілком залежатиме від їхньої чесності [39].

Мережі торговельних зв'язків, поділ на зони та завоювання їх для торгівлі

Ця купецька солідарність є певною мірою класовою солідарністю, хоч вона, ясна річ, не виключала ділового суперництва між індивідами й ще більше між містами та «націями». В Ліоні XVI ст. панували не «італійські» купці, як це надто просто зображують, а колонії жителів Лукки, флорентийців, генуезців (ці останні — до труднощів 1528 р., через які їм доведеться забратися з міста), організовані гурти, що змагалися між собою, жили кожен ніби окрема «нація»; ці італійські міста підтримували тут складну обстановку взаємної ненависті, взаємних сварок і взаємної підтримки проти всіх інших у разі необхідності [40]. Ці гурти купців слід уявляти собі разом з їхньою ріднею, з їхніми друзями, служниками, кореспондентами, рахівниками й прикажчиками «при письмових справах». Уже в XIII ст., коли Джанфільяцці вирішили поселитися на півдні Франції, вони вирушили туди, як писав Армандо Сапорі, «з цілою юрмою інших італійців, інших наших купців» (*«con una vera folla di altri Italiani, altri mercatores nostri»*) [41].

Тут ідеться про завоювання, про поділ на зони впливу, про створення, якщо хочете, осередків. Кругообіг торгівлі й мережа зв'язків перебували під постійним наглядом і пануванням чіпких гуртів, які їх собі привласнювали й у разі потреби не давали ними послуговуватися іншим. Ці гурти, доклавши трохи зусиль, легко виявити в Європі й навіть за межами Європи. Купці-банкіри з Шеньсі перетинали весь Китай, від Жовтої річки до річки Перлинної. Інший китайський ланцюжок, що починався біля південних берегів (особливо біля узбережжя Фуцзяні), окреслював у напрямі Японії та Індонезії «зовнішній» економічний Китай, який з давніх-давен здійснюватиме колоніальну експансію. Купці Осаки, які після 1638 р. контролювали піднесення зовнішньої торгівлі Японії, що відбувалося за

Прийом венеціанського посла Доменіко Тревізіано в Каїрі 1512 р. Картина Джентиле Белліні. Париж, Лувр. *Фото Жиродона.*

зачиненими дверима, становили рухому економіку всього Японського архіпелагу. Ми вже вели мову про широку експансію купців-банія по всій Індії та за її межами: їхніх банкірів було вельми багато в Ісфахані, як повідомляє Тавернье [42]; були вони також у Стамбулі, в Астрахані, навіть у Москві. 1723 р. дружина одного індійського купця в Москві після смерті свого чоловіка прохала дозволити їй здійснити самоспалення на його похоральному багатті, в чому їй відмовили [43]. І одразу ж «обурена індійська факторія вирішила полишити Росію, вивізши з собою свої багатства». Перед цією загрозою російська влада поступилася. Такий самий факт повториться 1767 р. Ще більш відома й ефективніша експансія купців з Індії, «язичників» та мусульман, через Індійський океан аж до берегів Індонезії. Їхня торговельна мережа вистоїть перед раптовим нападом португальців та насильством голландців.

В Європі й у Середземномор'ї, на Заході й Сході — скрізь були італійці, знову й знову італійці! Хіба відома більш ласа здобич, ніж Візантійська імперія, і до й тим більше після здобуття Константинополя 1204 р. [44] Італійське торгове просування небавом досягне берегів Чорного моря: італійські комерсанти, моряки, нотарі почуватимуться там як удома. А їхнє повільне багатовікове завоювання Заходу було ще незвичайніше. Від 1127 р. вони з'являються на іпрських ярмарках [45]. «У другій половині XIII ст. вони вже покривають Францію своїми могутні-

ми торговими будинками, які були всього-на-всього тільки філіями великих флорентийських, п'яченцських, міланських, римських та венеціанських компаній. Вони позвивали собі гнізда в Бретані (від 1272 — 1273 рр.), в Генгані, Динані, Кемпері, в Кемперле, Ренні й Нанті... в Бордо, Ажені, Каорі» [46]. Вони послідовно надихали новим життям ярмарки Шампані, торгівлю Брюгге, згодом — женевські ярмарки, а ще пізніше — тріумфальне піднесення ліонських ярмарків. Вони створили первісну велич Севільї та Лісабона, вони дістануть головну вигоду від заснування Антверпена, а перегодя — від першого піднесення Франкфурта. Нарешті, вони будуть господарями генуезьких, так званих безансонських, ярмарків [47]. Вони були скрізь — розумні, жваві, нестерпні для інших, предмет ненависті такою самою мірою, як і предмет заздрощів. У північних морях — у Брюгге, Саутгемптоні, Лондоні — матроси із середземноморських кораблів-мастодонтів заполонили набережжя й портові шинки, як італійські купці заполонили міста. Хіба випадково великим полем боротьби між протестантами та католиками став Атлантичний океан? Моряки Півночі — вороги моряків Півдня, це минуле могло б пояснити багато спалахів ворожості, що надовго вкорінилася.

Ось інші мережі, які вдається простежити. Стійка мережа купців ганзейських міст. Торгова мережа купців Південної Німеччини, що розширювалася у «вік Фуггерів» [48], який насправді тривав тільки кілька десятків років, але з яким блиском! Торгова мережа голландців, англійців, вірмен, євреїв, португальців у Іспанській Америці. На противагу цьому не існувало французької зовнішньої мережі торгівлі, за винятком марсельських купців у Середземномор'ї і на Леванті та завоювання ринку Піренейського півострова, поділеного з басками й каталонцями у XVIII ст. [49]. Цей слабкий французький успіх залишається промовистим: не панувати над іншими означає відчувати їхнє панування над собою.

Вірмени та євреї

Ми маємо багато відомостей про вірменських та єврейських купців. Одначе їх недостатньо для того, аби легко звести цю масу деталей та монографічних описів до спільної характеристики.

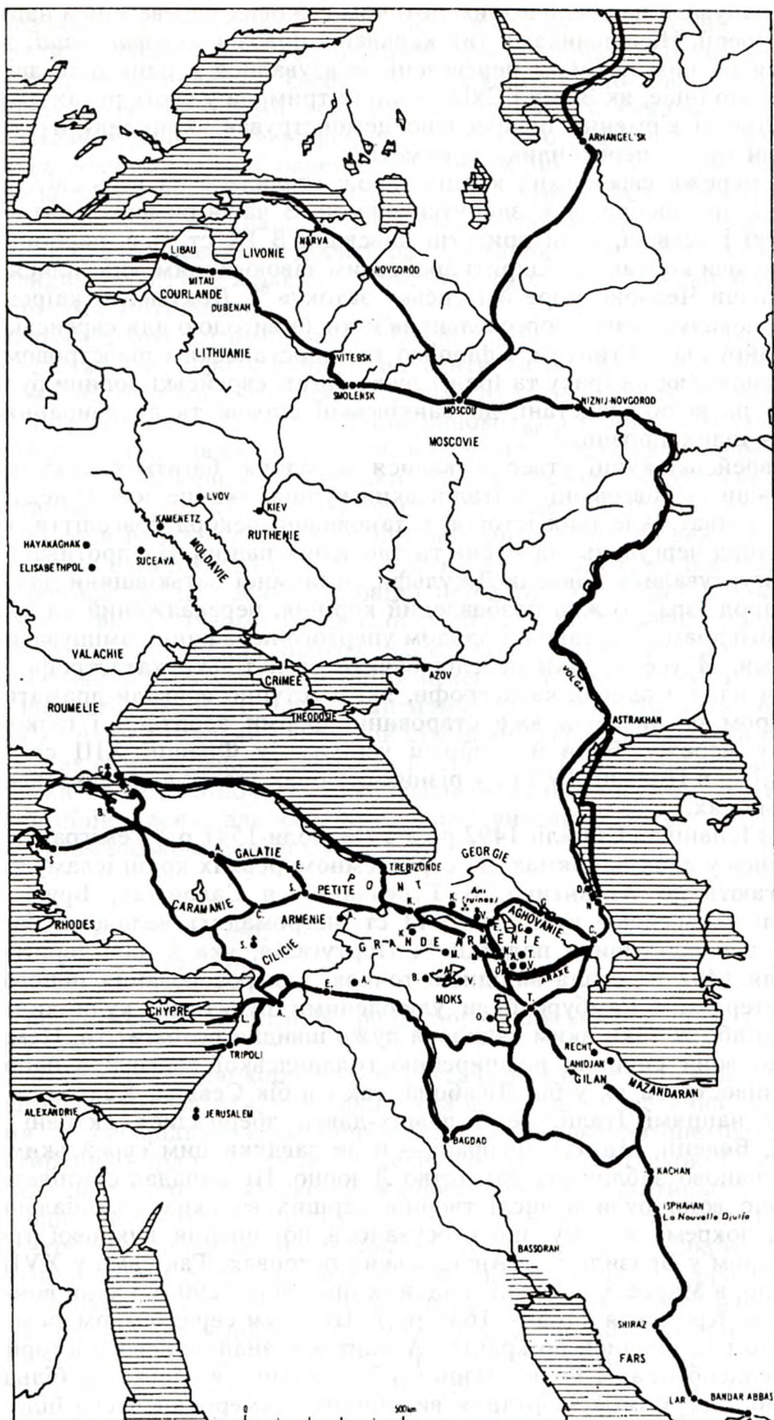
Вірменські купці всіяли своїми колоніями весь простір Ірану. До того ж, саме з Джульфи, великого й пожвавленого передмістя Ісфахана, де їх розселив шах Аббас Великий, вони поширювалися по світу. Дуже рано вірмени пройшли всю Індію, особливо (якщо ми не перебільшуємо значення деяких повідомлень) від Інду до Гангу й до Бенгальської затоки [50]. Але були вони й на півдні, в Португальському Гоа, де близько 1750 р. вони, як і французькі або іспанські купці, робили позички в монастиря св. Рози — обителі черниць ордену св. Клари [51]. Вірменський купець перебрався через Гімалаї і досяг Лгаси, звідти він робив торгові поїздки на відстань понад 1500 кілометрів, дістаючись до самого китайського кордону [52]. Але до Китаю він майже не проникав; цікаво, що й Китай і Японія залишалися для нього закритими [53]. Однак уже дуже рано вірменські купці кишіли на іспанських Філіппінах [54]. Купець-вірменин був повсюдний у величезній Турецькій імперії, де він показав себе боєздатним конкурентом євреїв та інших купців. Просуваючись до Європи, вірмени з'явилися в Московії, де їм було зручно створювати свої компанії і збувати іранський шовк-сирець, який від обміну до обміну перетинав територію Московії, дістаючись до Архангельська (1676 р.) [55] і до сусідніх з нею країн. Вірмени осіли на постійне проживання в Московії, провадили по її безмежних шляхах транзитну торгівлю, дістаючись до самої Швеції, куди вони зі своїми товарами потрапляли також і через Амстердам. Вони обстежили всю Польщу й більше того — Німеччину, зокрема лейпцигські ярмарки [56]. Вони були в Нідерландах, вони будуть у Англії, вони будуть у Франції.

В Італії, починаючи з Венеції, вірменські купці привільно влаштувалися з перших років XVII ст. і брали участь у тому наполегливому вторгненні східних купців, що було таким істотним з кінця XVI ст. [57] Ще раніше вони опинилися на Мальті, де документи 1552 та 1553 рр. свідчать про «бідних вірменських християн» («*poveri christiani armeni*»), без сумніву «бідних», але які там перебували «задля якихось своїх торгових справ» («*per alcuni suoi negotti*» [58]. Чи треба казати, що не завжди їх зустрічали з радістю? В липні 1623 р. консули Марселя писали королеві, скаржачись на навалу вірмен та наплив пак шовку. То була небезпека для комерції міста, бо, твердили консули, «нема у світі нації жадібнішої, ніж ся; люди, маючи можливість продати сі шовки у великому місті Алеппо, в Смірні та інших місцях і мати там чесний зиск, проте, аби заробити трохи більше, їдуть на край світу (зрозуміла річ, до Марселя) і ведуть такий ганебний спосіб життя (ми б сказали, свинячий), що переважну частину часу їдять траву» [59]. Та вірмен аж ніяк не прогнали, бо через чверть століття, в січні 1649 р., англійський корабель, якого захопив біля Мальти рицар Поль, що командував французькою ескадрою, віз зі Смірни до Ліворно та Тулона «приблизно 400 пак шовку, більша частина якого належала 64 вірменам, що були на кораблі» [60]. Вірмени перебували також у Португалії, в Севільї, в Кадисі — біля брами Америки. 1601 р. до Кадиса приїхав вірменин Хорхе да Крус, який запевняв, нібито він приїхав просто з Гоа [61].

Коротко кажучи, перед нами вірмени, що траплялися в усьому світі торгівлі, майже скрізь. Саме цей тріумф робить очевидним книга про торгівлю, написана вірменською мовою одним з них, Лукою Ванандеці, і видана в Амстердамі 1699 р. [62] Написана для «вас інших, брати торгівці, що належите до нашого народу», вона була створена за порадою якогось мецената, пана Петроса з Джульфи (остання деталь нікого не здивує). Книга відкривається під знаком євангельських слів: «Не гнівайтеся на свого ближнього». Найперша її турбота поінформувати купця про ваги, міри, монети торгових міст. Яких міст? Ясна річ, усіх міст Заходу, а також міст Угорщини, Стамбула, Кракова, Відня, Москви, Астрахані, Новгорода, Гайдарабада, Маніли, Багдада, Басри, Алеппо, Смірни... Дослідження ринків та товарів перераховує ринки Індії, Цейлону, Яви, Амбону, Макасара, Маніли. В цій масі інформації, яка заслуговувала б уважнішого аналізу й ретельнішого вивчення, найцікавіше — порівняльне дослідження вартості життя в різних європейських містах або повен прогалин та загадок опис Африки, від Єгипту до Анголи, Мономотапи та Занзибару. Ця невелика книжка, образ торгового світу вірмен, проте не дає нам розгадки їхніх небачених успіхів. Її торгова техніка обмежується насправді вихвалянням достойностей *потрійного правила* (та чи виявилося б воно достатнім для всього?). Книга не порушує проблеми бухгалтерії і головне — не відкриває нам, що ж було торговельною, капіталістичною основою цього світу. Як замикалися і як перехрещувалися його нескінченні торговельні потоки? Чи були вони пов'язані всі між собою у величезному проміжному пункті в Джульфі, і чи тільки в ньому? Чи, може, як мені здається, були інші проміжні перевалочні пункти? На Україні, у Львові, що правив за сполучну ланку між Сходом та Заходом, невелика вірменська колонія — «перси», як їх тут називали,— зі своєю юрисдикцією, своїми друкарнями, своїми численними діловими

МАРШРУТИ ВІРМЕНСЬКИХ КУПЦІВ У ІРАНІ, ТУРЕЧЧИНІ ТА МОСКОВІЇ У XVII ст.

Ця карта зображує тільки частину мережі шляхів вірменських купців: зв'язки з Турецькою імперією — Алеппо, Смірною, Стамбулом — та з московськими землями по Каспію і Волзі. Починаючи від Москви — три маршрути: на Лібаву, Нарву та Архангельськ. Нова Джульфа, куди між 1603 і 1605 рр. Аббас Великий силоміць переселив вірмен, була центром діяльності вірмен по всьому світу. Стара Джульфа на р. Аракс у Вірменії дала основну частину торговельного населення нового міста. Зауважмо, що бути купцем з Нової Джульфи означало бути великим купцем, негоціантом. Карта складена Керамом Кевоняном — K. Kevinian, Marchands arméniens au XVII siècle.— «Cahiers du monde russe et soviétique», 1975 р. (окрема карта).

ARKHANGEL'SK
LIBAU
LIVONIE
NARVA
MITAU
NOVGOROD
COURLANDE
DUBENAH
LITHUANIE
VITEBSK
SMOLENSK
MOSCOU
NIZNIJ-NOVGOROD
MOSCOVIE
LVOV
KIEV
KAMENETZ
RUTHENIE
HAYAKAGHAK
MOLDAVIE
SUCEAVA
ELISABETHPOL
VALACHIE
AZOV
CRIMEE
ROUMELIE
THEODOSIE
VOLGA
ASTRAKHAN
GALATIE
GEORGIE
TREBIZONDE
PETITE
ARMENIE
CARAMANIE
AGHOVANIE
RHODES
CILICIE
ARAXE
MOKS
CHYPRE
TRIPOLI
RECHT
LAHIDJAN
GILAN
MAZANDARAN
ALEXANDRIE
JERUSALEM
BAGDAD
KACHAN
ISPHAHAN
La Nouvelle Djulfa
BASSORAH
SHIRAZ
FARS
LAR
BANDAR ABBAS
0
500km

зв'язками панувала над величезним потоком гужових перевезень в напрямі Оттоманської імперії. Начальниками тих караванів повозів, *караван-баші*, завше були вірмени. Чи не цим потоком перевезень зв'язувалися в одне ціле дві гігантські арени — не що інше, як Захід і Схід,— що їх тримали у своїх руках джульфінські купці? У Львові вірменин підкреслено демонстрував «крикливу й зухвалу розкіш» [63] — чи це не переконлива прикмета?

Торгова мережа єврейських купців також стелилася на весь світ. Їхні успіхи були куди стародавніші, ніж здобутки вірмен. З часів римської античності *сирі (Syri)*, євреї і неєвреї, були присутні повсюди. В IX ст. н. е. нарбоннські євреї, використовуючи контакти, відкриті арабським завоюванням, «дісталися до Кантона, пройшовши Червоне море й Перську затоку» [64]. Документи каїрської Генізи сотні разів показують нам торговельні зв'язки (з вигодою для єврейських купців) Іфрикії, Кайруана з Єгиптом, Ефіопією та Індостанським півостровом [65]. У X—XII ст. в Єгипті (як і в Іраку та Ірані) дуже багаті єврейські родини були залучені до торгівлі на великі відстані, до банківської справи та до збирання податків, подеколи з цілих провінцій [66].

Отже, єврейські купці утверджувалися впродовж багатьох століть, набагато перевершивши ту довговічність італійських купців, яка ще зовсім недавно викликала в нас захват. Але їхня історія, встановивши рекорд довголіття, встановила також і рекорд чергувань піднесень та зловісних падінь. На противагу вірменам, які знову згуртувалися довкола Джульфи, потаємної батьківщини для грошей та сердець, народ Ізраїлю жив позбавлений коріння, пересаджений на чужу землю, і це було його драмою, а також і плодом упертого небажання змішуватися з іншими народами. Й усе ж таки не слід бачити самі тільки катастрофи і надто їх пов'язувати одну з одною, катастрофи, які підступно вривали драматичну долю, одним ударом розбиваючи вже старовинні форми адаптації і цілком здорову торговельну мережу. Були й серйозні успіхи — у Франції XIII ст. [67] і успіхи тріумфальні — в Польщі XV ст., у різних регіонах Італії, в середньовічній Іспанії та інших місцях.

Вигнані з Іспанії та Сицилії 1492 р., а з Неаполя 1541 р. [68], емігранти поділилися, подавшись у двох напрямах: до середземноморських країн ісламу та до країн, що прилягають до Атлантики. В Туреччині — в Салоніках, Брусі, Стамбулі, Адріанополі — єврейські купці від XVI ст. нагромадять величезні багатства як негоціанти або відкупники податків [69]. Португалія, яка й далі терпітиме євреїв у себе після 1492 р., стала вихідною точкою для розсіювання іншого великого гурту. Амстердам і Гамбург були улюбленими пунктами, куди кидалися вже багаті купці або ж такі, яким судилося дуже швидко розбагатіти. Нема жодного сумніву, що вони сприяли розширенню голландської торгівлі в напрямі Піренейського півострова як у бік Лісабона, так і в бік Севільї, Кадиса та Мадрида, а також у напрямі Італії, де з давніх-давен зберігалися активні колонії — в П'ємонті, Венеції, Мантуї, Феррарі — й де завдяки цим єврейським колоніям у XVII ст. наново заблищить багатство Ліворно. Не випадає сумніватися також і в тому, що вони були в числі творців перших великих колоніальних успіхів у Америці, зокрема в тому, що стосувалося поширення цукрової тростини та торгівлі цукром у Бразилії і на Антильських островах. Так само у XVIII ст. вони були в Бордо, в Марселі, в Англії, звідки їх прогнали 1290 р. і куди вони повернулися за часів Кромвеля (1654—1656 рр.). Цей *бум* середземноморських євреїв-сефардів, що розсипалися по країнах Атлантики, знайшов свого історика в особі Германа Келленбенца [70]. Те, що їхній успіх похитнувся, тільки-но більш чи менш рано почало відчуватися згортання виробництва американського білого металу, ставить цікаве питання. Якщо їх здолала кон'юнктура (але чи це справді так?), то, отже, вони не були такі сильні, як дехто це припускає?

Усунення з переднього плану сефардів відкрило для народу Ізраїлю період

якщо не мовчання, то принаймні відносного відступу. Наступний успіх євреїв готуватиметься повільно, і його творцями стануть мандрівні торгівці Центральної Європи. То буде доба ашкеназі, євреїв родом з Центральної Європи, й перший її розквіт почнеться з тріумфами «придворних євреїв» у князівській Німеччині XVIII ст. [71] Незважаючи на твердження якогось агіографічного твору [72], тут не йдеться про *спонтанний* натиск окремих «підприємців». У Німеччині, яка здебільшого втратила свої капіталістичні кадри під час кризи Тридцятилітньої війни, утворилася порожнеча, яку наприкінці XVII ст. заповнила єврейська торгівля, чиє піднесення стало очевидним досить рано, наприклад на лейпцизьких ярмарках. Але великим століттям ашкеназі стане XIX століття із сенсаційними міжнародними успіхами Ротшильдів.

З урахуванням цього додаймо, заперечуючи Зомбартові [73], що євреї не вигадали, звісно, капіталізму, навіть якщо припустити (в що я аж ніяк не вірю), що капіталізм винайшли такого-то дня, в такому-то місці, такі-то й такі-то особи. Якби євреї його вигадали (або винайшли наново), то одним гуртом з безліччю інших. Єврейські купці завше перебували в гарячих точках капіталізму зовсім не тому, що вони його створили. Єврейський розум сьогодні виблискує по всьому світу. Не станемо ж ми через це твердити, що євреї вигадали ядерну фізику? В Амстердамі вони напевне *стали* керівниками гри *репортів* і *премій* на акції, але хіба ми не бачили біля джерел цих операцій неєвреїв, таких, як Ісаак Ле-Мер?

Що ж до розмов (як це робить Зомбарт) про капіталістичний дух, який нібито збігається з головними ідеями іудейської релігії, то це означає приєднатися до «протестантського» пояснення Вебера зі стількома ж вдалими, як і невдалими аргументами (мається на увазі концепція німецького історика М. Вебера, в якій властивий ідеології раннього протестантизму дух діловитості та ощадливості розглядався як один з головних чинників утворення європейського капіталізму.— *Прим. ред.*). Так само можна це твердити й з приводу ісламу, чиї соціальний ідеал і правові рамки «з самого початку виковувалися згідно з ідеями та метою класу купців, який підіймався», але без того, «щоб унаслідок цього існував зв'язок з самою мусульманською релігією» [74].

Португальці та Іспанська Америка: 1580—1640 pp.

Недавні дослідження висвітлили роль португальських купців у величезній Іспанській Америці [75].

Від 1580 до 1640 р. обидві корони — португальська й кастильська — лежали на одній монарховій голові. Ця унія двох країн, більш теоретична, ніж реальна (Португалія як своєрідний «домініон» зберегла широку автономію), призвела, проте, до стирання кордонів, також теоретичних, між гігантською Бразилією, яку контролювали португальці в кількох важливих пунктах атлантичного узбережжя, і далеким іспанським регіоном Потосі в центрі Анд. А втім, через факт своєї майже цілковитої «торгової порожнечі» Іспанська Америка сама відкривалася перед чужоземними купцями, і вже давно португальські моряки та торгівці проникали «підпільно» на іспанську територію. На одного з них, поміченого нами, припадає сотня таких, що випала з-під нашої уваги. Я маю на увазі як доказ єдине свідоцтво від 1558 р., що стосується острова Санта-Маргарита в Карибському морі — острова перлин, об'єкта, що став спокусою для багатьох людей. Того року туди прийшло «кілька каравел та кораблів королівства Португальського з португальськими екіпажами й мандрівниками на борту». Вони нібито їхали до Бразилії, але, мовляв, буря й воля випадку прибили їх до острова. Наш інформатор додає: «Число їх нам видається досить великим — тих, хто приїздить у такий спосіб,—

і ми побоюємося, аби се не було з поганими намірами *(maliciosamente)*» [76]. Цілком логічно, що згодом присутність португальців дедалі зростала, тож вони проникли до всіх частин Іспанської Америки, а особливо до її столиць — Мехико, Ліми, та до головних її портів — Санто-Домінго, Картахени Індій, Панами, Буеноса-Айреса.

Це останнє місто, яке вперше заснували 1540 р. і яке згодом зникло внаслідок історичної зрадливості долі, було засноване вдруге 1580 р. завдяки великому внеску португальських купців [77]. З Бразилії по Ріо-де-ла-Плата (Срібній річці) не припинявся потік невеликих кораблів, тоннажністю тонн по сорок, які потайки доправляли цукор, рис, тканини, чорних невільників, а може, й золото. Поверталися вони «навантажені срібними реалами» (*«carregados de reaes de parta»*). Паралельно з цим по Ріо-де-ла-Плата приїздили з Перу купці із срібною монетою, аби закуповувати товари в Пернамбуці, Байї, Ріо-де-Жанейро. Згідно з твердженнями одного купця, Франсишку Суареша, що належать до 1597 р., зиски від цієї незаконної торгівлі сягали від 100 до 500 %, а то й до 1000 % — і цьому можна вірити. «Коли б купці... були знайомі з цією торгівлею,— додає Суареш,— вони б не ризикували так, доправляючи товари через Картахену Індій. Ось чому Ріо (де-ла-Плата) є великою торговельною річкою, найближчим і найкоротшим шляхом, аби дістатися до Перу» [78]. Справді-бо, для невеличкого гурту добре обізнаних португальських купців Ріо-де-ла-Плата аж до 1622 р. була ворітьми для підпільного вивезення срібла Потосі. 1605 р. цю контрабанду оцінювали в 500 000 крузадо на рік [79]. І тільки створення внутрішньої митниці — кордовської *Aduana seca* (7 лютого 1622 р.) — *очевидно,* поклало цьому край [80].

Проте португальське проникнення не залишилося обмеженим околицею іспанських володінь на атлантичному узбережжі. 1590 р. португальський купець з Макао, Жуан да Гама, перетнув Тихий океан і причалив у Акапулько [81]. А втім, нічого доброго з цього в нього не вийшло. Одначе ж у Мехико та Лімі португальці відкривали крамниці, де продавалося все, «від діаманта до пересічного кмину, від найжалюгіднішого негра до найдорожчої перлини» [82]. І не слід забувати про товари далекої батьківщини, що були в колоніальних землях розкішшю: вино, олію, пшеничне борошно, тонкі сукна плюс прянощі й шовки Сходу, які велика торгівля довозила чи то з Європи, чи то з Філіппін, і плюс — і тут теж! — величезну контрабандну торгівлю перуанським сріблом, яка була справжнім рушієм усіх цих торговельних операцій [83]. Навіть у такому ще незначному місті, як Сантьяго-де-Чилі (з його, може, 10 000 жителів у XVII ст.), перед нами постає португальський купець Себастьян Дуарте, який раніше жив у Африканській Гвінеї і який разом зі своїм співвітчизником Жуаном Баутистою Пересом між 1626 та 1633 рр. здійснив поїздки до Панами й Картахени Індій, купив там чорних рабів, різні товари, цінні породи дерева — і маючи при цьому величезний відкритий кредит, що сягав 13 000 песо [84].

Але ця розкіш тривала тільки певний час. Ці португальські крамарі, та до того ж лихварі, збагачувалися занадто швидко. Міське населення бунтувало проти них, як, скажімо, в Потосі починаючи від 1634 р. [85] Громадська думка звинувачувала їх у тому, що вони були новими християнами (що часто-густо було правдою) й потайки і далі дотримувалися іудаїзму (що цілком вірогідно). В кінцевому підсумку втрутилася інквізиція, і тоді пошесть судових процесів та аутодафе поклали край цьому швидкому процвітанню. Ці останні події добре відомі: то були процеси в Мехико 1646, 1647 та 1648 рр. або аутодафе 11 квітня 1649 р., де фігурували (як засуджені) кілька великих купців португальського походження [86]. Але це вже інша історія.

Португальська система з центром у Лісабоні, що простяглася на двох берегах Атлантики, африканському та американському, пов'язана з Тихим океаном та Далеким Сходом, була величезною мережею, яка поширилася по всьому Новому

Лоток продовольчої крамниці в Мехико у XVIII ст.; клієнти — європейці. Мехико, Національний музей історії. *Фото Жиродона.*

Світу за десять чи два десятки років. Зрозуміло, що таке швидке поширення було фактом міжнародного значення. Цілком імовірно, що без нього Португалія не змогла б «відновитися» 1640 р., цебто не здобула б знову своєї незалежності від Іспанії. В усякому разі, пояснювати реставрацію розквітом бразильського виробництва цукру, як звичайно це роблять, було б не досить. До того ж, ніщо нам не говорить, що й сам «цикл» бразильського цукру [87] не був пов'язаний з цим торговим багатством. Як ніщо також не говорить нам, що це багатство не відіграло своєї ролі в дещо короткочасній славі торговельної мережі, створеній сефардами так само в Амстердамі, як і в Лісабоні та Мадриді. Підпільне срібло Потосі завдяки португальським новим християнам, що стали кредиторами Філіппа IV, «владики цілої планети», приєднувалося в такий спосіб до «офіційного» срібла, що регулярно вивантажувалося на причалах Севільї. Але широкій і крихкій системі судилося проіснувати лише кілька десятків років.

Мережі, що конфліктують, мережі, що зникають

Торговельні мережі взаємно доповнювалися, укладали спілки, змінювали одна одну, а також заходили в конфлікти. Перебувати в конфлікті зовсім не означало руйнуватися. Були мережі, які «взаємно одна одну доповнювали», траплялося й співіснування вороже, але створене на тривалий час. Упродовж століть стикалися християнські купці та купці сирійські й єгипетські — щоправда, зіштовхувалися без того, щоб похитнулася рівновага між цими потрібними один одному суперниками. Європеєць майже не вибирався за межу міст на околицях пустелі — Алеппо, Дамаска, Каїра. Далі лежав світ караванів, що був заповідною зоною для мусульман та єврейських купців. Одначе ж із хрестовими походами іслам утратив внутрішнє Середземне море, величезне поле торгової діяльності.

Достоту так само в широкій Турецькій імперії венеціанці та рагузинці, скупники камлоту з козячої шерсті, що поселилися, як показують нам документи, в Бурсі або Анкарі, жили там, намагаючись не впадати в око. Найсерйозніший прорив Заходу на турецьку територію стався з вигодою для рагузинців, але загалом він не вийшов за межі Балканського півострова. Чорне море навіть стане (або ж знову зробиться в XVI ст.) заповідним озером Стамбула й знову відкриється для християнської торгівлі тільки наприкінці XVIII ст., після окупації росіянами Криму 1783 р. Всередині ж Турецької імперії антизахідна реакція діятиме на користь єврейських, вірменських або грецьких купців.

Такий самий опір нерідко чинився й у інших місцях. У Кантоні від 1720 р. Кі-хонг (товариство китайських купців, яке одержало від імператорського уряду в Пекіні привілей на торгівлю в Кантоні й водночас виконувало функції митного нагляду за чужоземними купцями.— *Прим. ред.*) був своєрідною контркомпанією для Ост-Індських компаній [88]. У властиво Індії опір мережі банія переживе, як можна було й припустити, англійську окупацію.

Ясна річ, цей опір і це суперництво супроводжувалися ворожнечею й ненавистю. Сильніший тут завжди був улюбленою мішенню. Коли 1638 р. Мандельсло був у Сураті, він відзначав: «Бувши гордими й зухвалими (мусульмани, частогусто самі купці), вони поводяться з бенжанами (банія) зневажливо й майже як з рабами, так само, як у Європі поводяться з євреями там, де їх терплять» [89]. Змінивши місце й добу, ми завважимо таке саме ставлення в XVI ст. на Заході до генуезців, ладних, за словами Симона Руїса та його друзів, усе проковтнути, генуезців, які завше перебувають у змові між собою, аби ошукати інших [90]. Або до голландців у XVI ст., а згодом — до англійців.

Усі торговельні мережі, навіть найсильніші, зазнавали в той чи той момент відступу або коливань. І кожне послаблення мережі в її центрі давало свої наслідки, які позначалися на всій сукупності її позицій, і, либонь, на периферії мережі куди більше, ніж будь-де інде. Саме таке сталося в цілій Європі, коли настало те, що ми означуємо розпливчастою і суперечливою формулою «занепад Італії». Без сумніву, «занепад» слово недосконале, але від кінця XVI ст. Італію справді спіткали труднощі й складнощі. Вона втратила тоді свої позиції в Німеччині, Англії, на Леванті. Саме такі факти ми спостерігаємо в XVIII ст. у басейні Балтійського моря, коли Голландія стала відступати на другий план перед могутністю Англії, що дедалі зростала.

Одначе там, де панівні купці відступали на задній план, поступово з'являлися структури, що приходили їм на зміну. «Французька Тоскана» (розумійте: італійці, що прилаштувалися у Франції) захиталася близько 1661 р., а може, трохи раніше — починаючи з фінансової кризи 1648 р.; голландська мережа, що міцно вкоренилася у Франції, зіштовхнулася з труднощами на початку XVIII ст. І ніби цілком випадково саме близько «круглої» дати (1720 р.) куди численніші французькі *негоціанти* організували очевидне піднесення наших портів, накреслили

перші французькі капіталістичні структури великого розмаху [91]. Цей натиск французьких негоціантів здійснювався почасти за рахунок місцевих елементів, почасти цікавого переселення протестантів, що колись виїхали з Франції. Те саме явище заміни одних негоціантів іншими спостерігається в Німеччині з вигодою для придворних євреїв; у Іспанії — із злетом каталонських та баскських купців, а також мадридських купців з «П'яти старших цехів» (*«Cinco Gremios Mayores»*), піднесених у ранг державних кредиторів [92].

Ці піднесення, цілком очевидно, були можливими тільки завдяки економічним піднесенням. Саме французький розквіт, німецький розквіт, іспанський розквіт дозволили у XVIII ст. вирости місцевим, або, точніше, національним багатствам. Та якби не було попереднього краху чужоземного торговельного господарства у Франції, Німеччині та Іспанії, то піднесення XVIII ст. розвивалося б там інакше й, без сумніву, з деякими додатковими труднощами.

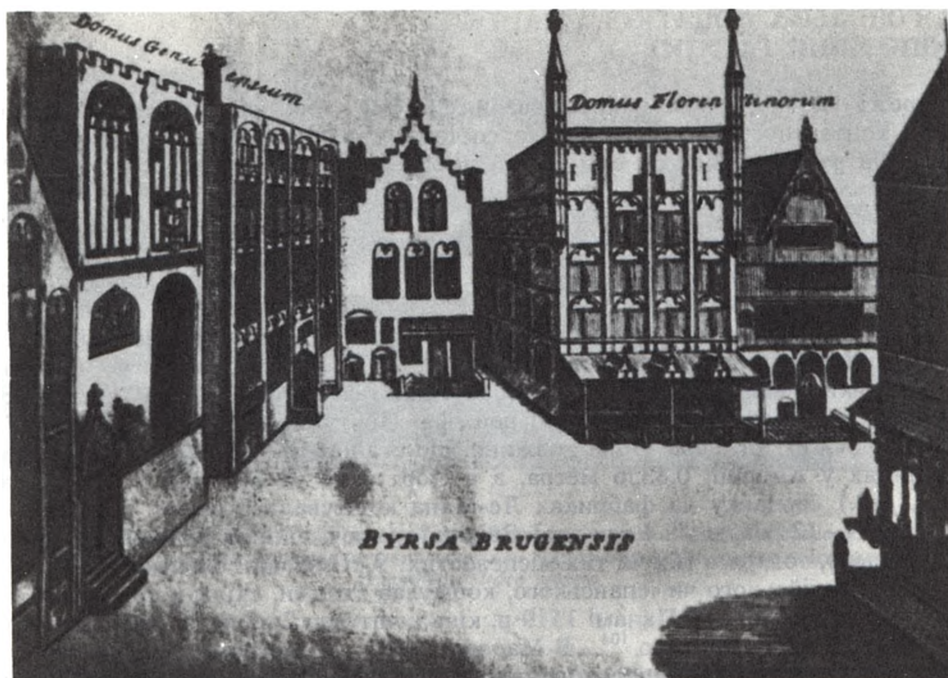
Проте активна торговельна мережа, яка зазнала поразки, завше мала тенденцію компенсувати свої втрати. Витіснена з того чи того регіону, вона використовувала свої переваги й спрямовувала свої капітали до якогось іншого регіону. Це було правилом, принаймні щоразу, коли йшлося про капіталізм, який уже набув могутності й зробив достатні нагромадження. Так було з генуезькими купцями на Чорному морі в XV ст. Через чверть століття після взяття Константинополя (1453 р.), коли турки захопили їхні торговельні пункти в Криму, зокрема важливу факторію в Кафі (1479 р.), генуезці аж ніяк не одразу облишили думку про будь-яке своє перебування на Леванті: наприклад, на Хіосі вони ще залишатимуться до 1566 р. Але вони вже своєю діяльністю здебільшого зміцнювали й розвивали наявну мережу своїх підприємств на Заході — в Іспанії, в Марокко, а перегодом — в Антверпені й Ліоні. Від них вислизнула одна імперія на Сході, вони створили іншу на Заході. Достоту так само португальська імперія, проти якої йшла боротьба по всьому Індійському океану й по всій Індонезії, смертельно поранена на полі своїх колишніх звитяг, в останні роки XVI ст. та в перші роки XVII ст. відступила до Бразилії та Іспанської Америки. І так само на початку XVII ст., незважаючи на сенсаційні відступи великих флорентийських фірм, саме по всій Центральній Європі вздовж широкого віяла шляхів, що розходилися від Венеції, італійські купці знайшли легку, але певну компенсацію тих лихоліть, які принесла їм кон'юнктура після 1600 р. [93] Аж ніяк не випадково Бартоломео Віатис, родом з Бергамо і, отже, венеціанський підданий, став у Нюрнберзі одним з найбагатших (або навіть найбагатшим) купців своєї нової батьківщини [94]; не випадково також італійці активізувалися в Лейпцигу, в Нюрнберзі, у Франкфурті, в Амстердамі, в Гамбурзі; не випадково й те, що італійські товари та моди й далі діставалися до Відня і куди більше — до Польщі, через активні перевалочні пункти в Кракові та Львові. В польських архівах збереглося листування, в ньому йдеться про наявність у XVII ст. італійських купців у польських містах і на ярмарках [95]. Їх було так багато, що кожен міг їх там помітити. Про це можна судити з такої маленької історії: 1643 р. одного іспанського солдата спорядили кур'єром, аби доправити з Нідерландів до Варшави польській королеві подарунок — мережива й ляльку, вдягнену за французькою модою; надіслати цю ляльку прохала сама королева, «аби її кравець міг цей одяг узяти за взірець, бо польська мода гнітить її і їй не до вподоби». Кур'єр приїхав, з ним повелися як з послом. «Мені дуже допомогло те,— зізнався він,— що я знаю латину, бо інакше я не зміг би зрозуміти жодного слова їхньою мовою... Вони ж із нашої мови знають лише стільки, аби до вас звернутися на італійський манір — «синьйор» *(dar señoria)*, бо в тих країнах є багато італійських купців». На шляху назад кур'єр зупинився в Кракові, «де коронують польських королів», і він знову відзначив наявність тут «численних італійських купців, які торгують передусім шовками» в цьому великому торговому центрі. Безперечно, свідчення незначне, але показове [96].

Меншини-завойовники

Попередні приклади показують, як часто великі купці, господарі торгових потоків та мереж, належали до чужоземних меншин чи то за своєю національністю (італійці у Франції Філіппа Красивого або Франциска І, або ж у Іспанії Філіппа II), чи то за своїм віросповіданням: такими були євреї, вірмени, банія, парси, розкольники в Росії або християни-копти в мусульманському Єгипті. Звідкіль ця тенденція? Ясна річ, що кожна меншина має природну схильність до згуртування, до взаємодопомоги, до самозахисту. На чужині генуезець був однодумцем з генуезцем, вірменин з вірменином. Чарлз Вілсон у статті, яку недавно він написав, пролив світло, трохи цим бавлячись, на дивовижне вторгнення в найбільші ділові підприємства Лондона тих французьких гугенотів на вигнанні, чию ролю поширювачів ремеслових технологій він особливо підкреслював. Адже вони завше становили, і далі становлять, в англійській столиці компактний гурт, який всіляко оберігає свою індивідуальність. З іншого боку, в меншині легко складається враження, що її пригнічує, її недолюблює більшість, і це звільняє меншину від зайвої делікатності в ставленні до більшості. Чи це було способом видаватися досконалим «капіталістом»? Габріель Ардан [97] міг писати: *«Людина економічна (Homo oeconomicus;* він розуміє під цим людину, яка повністю засвоїла досвід капіталістичної системи) не має почуттів прихильності до собі подібних. Вона хоче бачити перед собою тільки інших економічних агентів, покупців, продавців, позикодавців, кредиторів, з якими в неї у принципі чисто економічні стосунки». Так само Зомбарт пояснював переваги євреїв у формуванні «капіталістичного духу» тим, що приписи їхньої релігії нібито дозволяють поводитися з «іновірцями» так, як вони забороняють їм поводитися зі своїми одновірцями.

Але це пояснення розвалюється саме собою. В суспільстві, яке має свої заборони, яке вважає протизаконним ремесло лихваря й навіть банкіра — джерело стількох багатств і аж ніяк не самих тільки купецьких,— хіба не гра соціальних умов прирекла його «аномальних» членів займатися справами брудними, але потрібними для суспільства загалом? Якщо ми повіримо Александру Гершенкрону, саме так і сталося в Росії з православними єретиками-розкольниками [98]. Їхня роль зіставна з роллю євреїв або вірмен. Якби їх там не було, то хіба не слід було б їх вигадати? «Євреї так само потрібні в будь-якій країні, як і пекарі!» — вигукує венеціанський патрицій Марино Сануто, якого обурила думка про заходи, спрямовані проти них [99].

У цій суперечці правильніше було б говорити про суспільство загалом, а не про «капіталістичний дух». Політичні зіткнення й релігійні пристрасті середньовічної Європи та Європи нового часу виключали з їхніх спільнот численних індивідів, які на чужині, куди привело їх вигнання, стали меншиною. Італійські міста, як і грецькі міста класичної епохи, були чварними осиними гніздами: там жили громадяни «всередині мурів» та вигнанці — така поширена соціальна категорія, що вони навіть отримали родову назву «емігранти» *(fuorusciti)*. Вони зберігали своє майно та свої ділові зв'язки в самісінькому серці того міста, яке їх виганяло, щоб одного чудового дня взятися до справи знову; то була історія багатьох родин — генуезьких, флорентийських, луккських,— десяти проти кожної однієї, що не спізнала вигнання. Хіба цих *fuorusciti,* особливо якщо вони були купцями, не штовхали в такий спосіб на шлях успіху? Велика торгівля — це була торгівля на далекі відстані. Вони були приречені на неї. Бувши вигнаними, вони процвітали в силу самого факту своєї віддаленості. Так, 1339 р. гурт нобілів у Генуї не сприйняв керівництва, яке утворилося з так званими довічними дожами, й полишив місто [100]. Ці вигнані аристократи були тими, кого називали «старими нобілями» *(nobili vecchi)*, тимчасом, як ті, що залишилися в Генуї при народному правлінні, були «новими нобілями» *(nobili novi)*. І цей розрив збережеться навіть після

Брюгге, площа Біржі: обабіч споруди розташовані Дім генуезців та Дім флорентийців — відчутне свідчення поширення й панування італійських купців. Брюссель, Архів.

повернення вигнаних до свого міста. І ніби випадково саме «старі нобілі» стануть — на віддалі! — господарями великих ділових операцій із закордоном.

Інші вигнанці — іспанські або португальські маррани, які в Амстердамі повернулися до іудаїзму. А ще найбільш відомі вигнанці — французькі протестанти. Звісно, скасування Нантського едикту 1685 р. не створило з нічого *(ex nihilo)* Протестантського банку, згодом господаря французької економіки; але воно забезпечило його розквіт. Ці *fuorusciti* нового роду зберегли свої зв'язки всередині королівства аж до самого її серця — Парижа. Вони не раз зможуть переказати за кордон чималу частину капіталів, що залишилися у Франції. І одного чудового дня, як і «старі нобілі», вони повернулися, повні сили.

Одне слово, меншина — це мовби заздалегідь збудована мережа, і збудована вельми міцно. Італійцеві, який приїздив до Ліона, аби там улаштуватися, потрібні були тільки стіл і аркуш паперу, що дуже дивувало французів. Але це тільки тому, що в місті він мав своїх природних компаньйонів, інформаторів, поручників та кореспондентів на різних ринках Європи. Коротко кажучи, все, що становило кредит купця, на надбання чого він подеколи витрачав роки й роки. Достоту так само в Лейпцигу або Відні, цих містах на кордоні густонаселеної Європи, які розквітли завдяки піднесенню XVIII ст., не можна було не здивуватися з успіхів чужоземних купців, людей з Нідерландів, французьких утікачів після скасування Нантського едикту (перші з них з'явилися в Лейпцигу 1688 р.), італійців, савойців, вихідців з Тиролю. Тут майже не було винятків: успіх майже завжди був на боці чужинця. Походження пов'язувало його з далекими містами, ринками, країнами, які одразу ж прилучали чужинця до далекої торгівлі, торгівлі великої. Чи слід гадати — але це було б надто чудово,— що лихо не без добра?

ТОРГОВЕЛЬНА ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ, ПРОПОЗИЦІЯ І ПОПИТ

Мережі та кругообіги накреслювали систему — як на залізниці сукупність рейок, контактної мережі, рухомого состава, персоналу. Все підготовлено для руху. Але рух виявляється сам собою проблемою.

Торговельна додаткова вартість

Цілком очевидно, товар, аби пересуватися, мусить збільшувати свою ціну під час подорожі. Це те, що я називатиму *торговельною додатковою вартістю.* Чи це було законом, який не знав винятків? Так або майже так. Наприкінці XVI ст. іспанська «восьмерна монета» коштувала 320 рейсів у Португалії і 480 рейсів у Індії [101]. Наприкінці XVII ст. *вара* (міра довжини, що становила у Франції, Іспанії та в її володіннях у Америці 0,8356 метра, а в Португалії та Бразилії — 1,1 метра.— *Прим. ред.*) серпанку на фабриках Ле-Мана коштувала 3 реали, в Іспанії — 6, в Америці — 12 реалів [102]. І так далі. Звідки й разючі ціни на рідкісні, що довозилися здалеку, товари в тих чи тих місцевостях. У Німеччині близько 1500 р. фунт шафрану, італійського чи іспанського, коштував стільки, скільки коштувало троє молочних поросят [103]. У Панамі 1519 р. кінь коштував 24,5 песо, раб-індіанець — 30, бурдюк вина — 100 песо [104]... В Марселі 1248 р. 30 метрів фландрського сукна коштували вдвічі-вчетверо дорожче, ніж раб-сарацин [105]. Але вже Пліній Старший відзначав, що індійські товари, перець чи прянощі, продавалися в Римі у сто разів дорожче за ціни виробництва [106]. Ясна річ, на такому маршруті зиск неодмінно мусив узяти участь у тому, що пускало в рух сам кругообіг, включивши в дію витрати на свій власний рух. Бо до закупівельної ціни товару додавалася ціна його перевезення, а раніше вона була особливо обтяжлива. Коли доправляли до Флоренції сукна, закуплені на ярмарках Шампані в 1318 та 1319 рр., їхнє перевезення коштувало, включаючи різні збори, пакування та інші витрати (йдеться про шість партій), у 11,80 %, 12,53 %, 15,96 %, 16,05 %, 19,21 % та 20,34 % від закупівельної ціни *(primo costo)* [107]. Ці витрати змінювалися на одному й тому самому маршруті і на однакові товари могли зростати вдвічі. До того ж, ці відсотки були ще відносно низькі: тканини, цей дорогий товар, усе ж таки важили мало. Важкі й дешеві товари — зерно, сіль, дрова, вино — в принципі не перевозилися по довгих *суходільних* маршрутах, якщо тільки це не було вкрай потрібно. А в такому разі необхідність оплачувалася понад вартість перевезення. Вино з К'янті, вже відоме під цією назвою 1398 р., було вино дешеве («*povero*«), гектолітр якого коштував один флорин (мальвазійське вино коштувало від 10 до 12 флоринів). Коли це вино доправляли з Греве до Флоренції, за 27 кілометрів, то ціна на нього зростала на 25—40 %; якби довелося його везти аж до Мілана, то ціна к'янті потроїлася б [108]. Перевезення бочки вина з Веракруса до Мехико близько 1600 р. коштувало стільки, скільки купівля цієї бочки в Севільї [109]. Ще пізніше, за часів Кантийона, «плата за перевезення бургундських вин до Парижа є частогусто більшою, ніж коштує саме вино на місці закупівлі» [110].

Ми наполегливо вказували в першому томі цієї праці на перешкоду, яку становила собою система перевезень, завше вельми дорога й позбавлена гнучкості. Федериго Меліс [111] довів, що, однак, у XIV та XV ст. було докладено величезних зусиль для поліпшення *морських* перевезень — збільшили розміри корпусу, а отже, і об'єм трюмів, упровадили прогресивні тарифи, причому виявилася тенденція встановлювати їх ad valorem: таким чином цінні товари почасти оплачували транспортування пересічних товарів. Але ця практика аж ніяк не одразу ж стала

Довіз до Нюрнберга між 1640 та 1650 рр. шафрану й прянощів; зліва направо: постачання, оприбуткування, зважування й огляд упаковок та подальше їхнє доправляння. Німецький національний музей, Нюрнберг. ***Фото музею.***

загальною. У XVI ст. в Ліоні ціна перевезення суходільним шляхом розраховувалася відповідно до ваги товару [112].

Хоч би там що, а проблема в очах купця залишалася однією й тією самою: потрібно було, аби товар, який приходив до нього чи то на вантажному вітрильнику, чи то на повозі, чи то на спині в'ючної тварини, наприкінці шляху набував такої ціни, яка могла б покрити, крім накладних витрат при операції, закупівельну ціну, що зросла на суму транспортних видатків та ще на суму зиску, яку розраховував дістати купець. А інакше, задля чого ризикувати своїми грішми й навіщо старатися? Товар забезпечував це з більшою чи меншою легкістю. Цілком очевидно, що для «королівських товарів» — це вислів Симона Руїса для позначення перцю, прянощів, червеця і, ми б сказали, «восьмерних монет» — проблеми не існувало: подорож була тривалою, але зиск гарантувався. Якщо курс цих товарів мене не влаштовує, я зачекаю: трохи терпіння — і все стане на своє місце, бо не назавжди, сказати б, зникає покупець. Кожна країна, кожна доба мали свої «королівські товари», які більше за інші обіцяли торговельну додаткову вартість.

Подорожі Джанфранческо Джемеллі Карері, опис яких хвилює з багатьох причин, чудово ілюструє це правило. Цей неаполітанець, який 1694 р. здійснив кругосвітню подорож більше для власної втіхи, ніж задля зиску, знайшов розв'язання того, як покрити витрати на свою тривалу мандрівку: в одному місці купувати товари, про які відомо, що вони там, куди ти вирушаєш, цінуються особливо високо. В Бендер-Аббасі, що на узбережжі Перської затоки, треба вантажити «фініки, вино, горілку й... усі перські плоди, які доправляють до Індії сушеними або ж маринованими... з чого й одержують великий зиск» [113]. Сідаючи на манільський галіон, що вирушає до Нової Іспанії, запасайся китайською ртуттю. «Це дає 300 відсотків зиску»,— довірливо повідомляє він [114]. І так далі. Подорожуючи разом зі своїм власником, товар стає для нього капіталом, який дає користь на кожному кроці, бо виплачує витрати мандрівника й навіть забезпечує йому, коли той повернеться до Неаполя, істотний зиск. Франческо Карлетті, який майже на століття раніше, в 1591 р., також здійснив подорож довкола світу, обрав собі за первісний капітал чорних рабів, «королівський товар», найліпший

з тих, які тоді були, рабів, куплених на острові Сан-Томе, а відтак перепроданих у Картахені Індій [115].

З пересічними товарами справа була явно не дуже проста. Торгова операція може бути прибуткова лише завдяки великій обачності. Теоретично все вельми просто, принаймні для економіста на взірець абата Кондиляка: добре правило обміну на відстані — поєднати ринок, де якогось товару є вдосталь, з ринком, де той самий товар — рідкість [116]. На практиці ж, аби вдовольнити ці умови, треба було бути таким самим обачливим, як і поінформованим. Багатюще листування купців є неабияким підтвердженням цього.

У квітні 1681 р. ми перебуваємо в Ліворно, у крамниці Джамбатисти Сарді [117]. Ліворно, найважливіший порт Тоскани, був широко відкритий у бік Середземномор'я та всієї Європи, принаймні аж до Амстердама. В цьому останньому місті мав свою контору Беньяміно Бурламаккі родом з Лукки, там він провадив операції з товарами прибалтійськими, російськими, індійськими або з інших країн. Тільки-но прийшов флот Ост-Індської компанії і збив ціну на корицю в той момент, коли між нашими двома купцями зав'язалося листування. Ліворнець обмірковував операцію з цим «королівським товаром». Виношуючи свої проекти, він написав Бурламаккі, пояснивши йому, що він воліє «пробити її тільки на свій рахунок» (треба розуміти: не ділячись зі своїм кореспондентом). У кінцевому підсумку справа провалилася, і Сарді, цього разу ладний діяти разом з Бурламаккі, бачить тільки один товар, який викликає цікавість для доправки з Амстердама до Ліворно,— «*vacchette*», російську шкуру, яка небавом заполонить італійські ринки. 1681 р. вона вже регулярно котирувалася в Ліворно, куди її привозили подеколи навіть просто з Архангельська разом з бочками кав'яру. Якщо ті шкурки «гарно забарвлені як іззовні, так і зсередини, широкі, тонкі й не перевищують за вагою 9—10 флорентийських фунтів», тоді хай Бурламаккі розпорядиться повантажити їх певну кількість на два кораблі (аби поділити ризик), кораблі «добре вбезпечені, які йшли б під добрим конвоєм» («*de buona difesa, che venghino con buon convoglio*»), і все це до закінчення навігації на Півночі. Ці шкурки, що в Амстердамі продавалися на 12, на ліворнському ринку котирувалися по 26,5 і по 28, цебто більш ніж удвічі. Треба було б, писав Сарді, аби собівартість у Ліворно не перевершувала 24; отже, він розраховував на зиск в 10 %. Шість пак шкури повантажать у Текселі, а Бурламаккі відшкодує собі половину витрат на закупівлю, отримавши відповідну суму по переказаному Сарді векселю на одного банкіра у Венеції. Отже, все було добре розраховано. Та все ж таки врешті-решт справа виявиться далеко не блискучою. Великі поставки шкури зіб'ють ціни в Ліворно до 23 у травні 1682 р.; шкура, що виявилася пересічної якості, продаватиметься погано: 12 жовтня того самого року частина її залишалася ще на складі. Безперечно, для дому Сарді це мало що означало: 1681 та 1682 рр. він утягся в численні операції, зокрема у вивезення різних гатунків олії та цитрини з генуезької Рив'єри, й широко торгував з Амстердамом та з Англією, споряджаючи тільки до цієї останньої цілі кораблі. Та цікавість цього епізоду полягає в тому, що він показує, як важко було передбачити на відстані й організувати торговельну додаткову вартість.

То було вічне завдання купця — знову й знову робити розрахунки наперед, десяток разів «прокручувати» операцію подумки, перш ніж спробувати її втілити. Один пунктуальний амстердамський негоціант [118], задумуючи якусь справу у Франції, писав Дюгарові-сину, комісіонерові в Руані, прохаючи його «повідомити ціни найбільш ходових товарів у вас, а також надіслати мені взірець торговельного рахунку (себто кошторис усіх витрат)... Особливо повідомте мені ціни на китовий вус, червоний китовий жир, марену, очищені й неочищені родзинки, бавовну із Смірни, жовте дерево, сталевий дріт... зелений чай». Зі свого боку, якийсь французький купець 16 лютого 1778 р. цікавився в одного амстердамсько-

го купця: «Позаяк я не знаю, яким чином у вас продається горілка, ви зробите мені послугу, зазначивши, скільки коштують 30 вельт (міра ємності вина, що дорівнює пересічно 7,5 літра.— *Прим. ред.*), зведених до французьких грошей, на цій основі я зроблю свій розрахунок, а по сьому, якщо побачу певну вигоду, вишлю вам якусь партію» [119].

Той факт, що торговельна додаткова вартість була конче потрібним збудником при будь-якому комерційному обміні, настільки сам собою зрозумілий, що здається абсурдним на цьому наполягати. І чи вона не створювала «автоматично» переваги для країн, що були так званими жертвами дорогого життя? Вони були сліпучими маяками, притягальними центрами першорядної важливості. Саме ці високі ціни вабили товари. Венеція, яка панувала на Внутрішньому морі, довгі роки прожила під знаком дорогого життя й жила під ним іще в XVIII ст. [120] Голландія стала країною дорогого життя: в людей тут було жалюгідне існування, особливо в бідарів та й у менш бідних верств [121]. Іспанія з часів Карла V була країною жахливої дорожнечі [122]. «Я почув там,— розповідав 1603 р. один французький мандрівець,— прислів'я, яке говорить, що в Іспанії все дороге, крім грошей» [123]. Так було ще й у XVIII ст. Але невдовзі недосяжний рекорд поставила Англія; вона була країною переважно тяжких повсякденних витрат: найняти будинок, карету, оплатити стіл, жити в готелі було розоренням там для чужинця [124]. Чи це зростання вартості життя й заробітної платні, помітне ще до революції 1688 р., не було ціною чи ознакою, чи ж умовою англійської переваги, яка встановлювалася? А чи будь-чиєї переваги? Англійський мандрівник Файнс Морисон, що був від 1599 до 1606 р. секретарем лорда Маунтджоя в Ірландії, а доти, від 1591 до 1597 р., проїхав через Францію, Італію, Нідерланди, Німеччину, Польщу, і, до того ж, добрий спостерігач, зробив таке дивовижне зауваження: «Побачивши в Польщі й Ірландії дивну дешевинку всіх потрібних їстівних продуктів, при тім що срібла там бракує і воно там дорожче, сі спостереження наводять мене на думку, яка є цілком протилежна обивательському поглядові, а саме: нема ліпшої ознаки квітучої і багатої держави, як дорожнеча таких предметів...» [125] Це саме твердив і де Пінто. А ось іще *парадокс* Кене: «Достаток і дорожнеча — це багатство» [126]. Проїздячи 1787 р. через Бордо, Артур Юнг зауважив: «Ціна найму будинків та квартир зростає з кожним днем; підвищення було особливе після укладення миру (1783 р.), в той самий час, коли споруджувалося й ще тепер споруджується стільки нових будинків, і це збігається із загальним зростанням цін: тут нарікають на те, що вартість життя зросла за десять років на 30 %. Ніщо інше не здатне більш наочно довести зростання розквіту» [127]. Це те саме, що вже казав за тридцять років до того (1751 р.) молодий абат Галіані у своїй книжці про гроші: «Високі ціни товарів — це найнадійніша ознака, аби дізнатися, де є найбільше багатство» [128]. Зважте на теоретичні міркування Леона Дюпріє з приводу сучасної доби та «країн на піднесенні», які мають рівень заробітної платні й цін, що «явно перевищує такий рівень у країнах, які відстають у своєму розвитку» [129]. Але нам доведеться знову звернутися до причин такої різниці у рівнях. Легко сказати — перевага структури, організації. Насправді ж доведеться говорити про структуру світу [130].

Звісно, було б спокусливо звести виключно долю Англії до цих базових реальностей. Високі ціни, висока заробітна платня були помічниками для острівної економіки, одначе вони були водночас і путами. Суконне виробництво, якому споконвіку сприяло виключне виробництво дешевої вовни, ці труднощі подолало. Але чи так було в решті галузей промисловості? Визнаймо, що «машинна революція» XVIII ст., яке закінчувалося, була чудовим виходом.

Попит і пропозиція: першопричина

Звичайно, головна спонука до обміну виходить від пропозиції та попиту. Пропозиція й попит — це добре відомі дійові особи, та їхня звичайність не полегшує їхнього визначення або їхнього розпізнання. Вони постають у сотнях і тисячах подоб. Вони утворюють ланцюжок, простягають руки одне одному, ніби утворюють електричний струм у ланцюзі. Класична економічна наука все пояснювала ними й у такий спосіб утягувала нас у безперспективн~дискусії про взаємну роль пропозиції та попиту як рушійних елементів, дискусії, що з новою силою спалахують і в наші дні й ще посідають певне місце в мотиваціях господарської політики.

Як відомо, не буває пропозиції без попиту, і навпаки: те й те народжується з обміну, який вони формують і який формує їх. Те саме можна було б сказати і про купівлю та продаж, про рух товарів туди й назад, про дар і дар у відповідь і навіть про працю та капітал, про споживання й виробництво — споживання перебуває на боці попиту, як виробництво на боці пропозиції. З погляду Тюрго, якщо я пропоную те, що маю, то це тому, що я бажаю мати й у той самий момент мені потрібне те, чого в мене нема. Якщо я виявляю попит на те, чого в мене нема, то це тому, що я вважаю неминучим або ж наважився зробити відшкодування, запропонувавши той чи той товар, ту чи ту послугу або ту чи ту суму грошей. Отже, підсумовує Тюрго, є чотири елементи: «Дві речі, якими володіють, дві речі, які бажають отримати» [131]. Ясна річ, пише сучасний економіст, що «будь-яка пропозиція й будь-який попит мають передумовою еквівалент»[132].

Не розцінюймо надто поквапно цих зауважень як словесні викрутаси або наївності. Вони допомагають усунути штучні відмінності й фальшиві свідчення. Вони закликають до обережності того, хто ставить перед собою запитання, що важливіше — пропозиція чи попит, або ж (що зводиться до того самого) яка з цих двох категорій відіграє роль першопричини *(primum mobile)*. Запитання, на яке нема справжньої відповіді, але воно підводить нас до самої суті проблеми обміну.

Я часто повертався подумки до так добре вивченого П'єром Шоню прикладу *Шляху до Індій (Carrera de Indias)*. Після 1550 р. все було ясно, вимальовувався в широких масштабах такий рух, якщо послуговуватися термінами механіки: приводний пас рухався за годинниковою стрілкою — від Севільї до Канарських островів, до американських гаваней, Багамської протоки на південь від Флориди, а відтак до Азорських островів і знову до Севільї. Мореплавство надавало конкретного вигляду торговельному кругообігу [133]. Для П'єра Шоню не існує жодних сумнівів: у XVI ст. «спонукальним для тих умов рухом» був «рух праці» — з Іспанії до Америки. Він уточнює: «очікування європейських виробів, що призначалися для Індій, було однією з найголовніших турбот севільців у момент відплиття флоту» [134]; індрійська ртуть, угорська мідь, будівельні матеріали Півночі й цілі кораблі пак сукна та тканин, а попервах навіть і олія, борошно, вино, продукти, що їх постачала сама Іспанія. Отже, не вона сама пожвавлювала великомасштабний рух через океан: їй допомагала Європа, яка зажадає своєї частки добра по поверненні флоту. Французи вважали, що система не функціонувала б без їхнього постачання. Необхідними були й генуезці, які з самого початку й аж до 1568 р. фінансували в кредит тривалі й повільні торговельні операції з Новим Світом [135], та багато інших. Потрібен Севільї для вирядження флоту рух означав, зрештою, мобілізацію численних сил Заходу, рух значною мірою зовнішній стосовно Іспанії за своїми витоками, який спирався водночас на гроші генуезьких ділових людей, штреки індрійських рудень, фландрійські ткацькі верстати й ті два десятки напівсільських ринків, де продавалося бретонське полотно. Доказ від протилежного: з волі «чужинців» усе в Севільї, а згодом — у Кадисі зупинялося.

Заставка, що ілюструє поради молодому німецькому негоціантові, який торгує в чужоземній країні (XVII ст.). Німецький національний музей, Нюрнберг. ***Фото музею.***

Це правило зберігалося довго: в лютому 1730 р., повідомляла одна газета, «відплиття галіонів затримали до початку наступного березня, аби дати можливість чужоземцям навантажити багато товарів, яких ще не змогли доправити до Кадиса через супротивні вітри» [136].

Однак чи слід говорити про першопричину *(Primum mobile)*? У принципі пас могли пустити в рух у будь-якій точці своєї траси — пустити в рух або ж, навпаки, зупинити. Але ж цілком імовірно в такому разі, що перше тривале сповільнення близько 1610 р. або 1620 р. було спричинене зниженням виробництва в срібних руднях Америки — може, в силу «закону» спаду продуктивності й напевне через зменшення чисельності індіанського населення, яке було джерелом потрібної робочої сили. І коли близько 1660 р. в Потосі, як і на срібних рудниках Нової Іспанії, все знову пішло в рух, тимчасом, як Європа й далі, очевидно, була охоплена стійкою стагнацією, поштовх давала Америка, де тубільні гірники знову заходилися використовувати свої традиційні жаровні *(braseros)* [137] ще до того, як ожили великі «сучасні» гірничі підприємства. Одне слово, принаймні двічі першу роль (спочатку негативну, відтак позитивну) відіграли вони по той бік Атлантики — в Америці.

Але це не було правилом. Після 1713 р., коли завдяки привілеям *асьєнто* й шляхом контрабанди англійці відкрили для себе ринок Нової Іспанії, вони невдовзі заполонили його своїми виробами, особливо сукном, яке віддавали в кредит перекупникам з Іспанської Америки, причому великими партіями. Звідси й випливала оплата в сріблі. Цього разу англійський натиск *(forcing)*, цей могутній імпульс, виявився рушійною причиною по цей бік океану. Дефо відверто пояснював з приводу того самого процесу в Португалії, що це означає по-насильницькому накидати свою пропозицію назовні *(force a vend abroad)* [138]. До того ж, треба було, аби сукно не залишалося в Новому Світі надто довго непроданим.

ДОВІЗ ДО ЄВРОПИ АМЕРИКАНСЬКОГО СРІБЛА

Мішель Марино, критично використавши джерела голландських газет і шифровані повідомлення, що надсилалися чужоземним послам у Мадриді, наново намалював («Anuario de historia economica y social», 1969, p. 257) криву імпорту коштовних металів у XVII ст. Ясно видно верхній рівень, відтак падіння поставок починаючи від 1620 р. і швидке піднесення від 1660 р. (масштаб: 10, 20, 30... млн. песо).

Та як розрізнити цього разу пропозицію і попит, не звертаючись до чотиричленної схеми Тюрго? В Севільї пропозиції у вигляді маси товарів, натоптаних у трюми кораблів, що відпливали, товарів, які купці набирали, тільки цілком вичерпавши власні резерви грошей та кредиту або ж із розпачу переказуючи векселі на закордон (а перед відплиттям флоту й до його повернення на місці неможливо було отримати жодного мараведиса, цієї розмінної мідяної монети!); тож ця пропозиція, що підштовхувала вперед численні й різноманітні виробництва Заходу, супроводжувалася попитом, що підпирав її, наполегливим, вимогливим і аж ніяк не скромним. Місто й купці, що вклали свій капітал у цей експорт, переслідували мету отримати оплату по поверненні флоту сріблом, цим білим металом. Достоту так само у Веракрусі, Картахені або Номбре-де-Діос (а згодом у Портобельйо) попит на товари Європи — плоди її землі чи вироби її промисловості, які звичайно оплачувалися вельми дорого, супроводжувався безперечною пропозицією. 1637 р. на ярмарку в Портобельйо можна було побачити срібні зливки, складені на купи, як каміння [139]. Цілком зрозуміло, що без цього «бажаного предмета» ніщо не зрушило б з місця. І там також пропозиція і попит працювали водночас.

Чи варто вести мову про те, що дві пропозиції, цебто два виробництва, протистояння яких вимальовувалося, переважали над двома попитами, над потребами, над «тим, чого в мене нема»? Чи не ліпше буде сказати, що вони існували тільки в співвідношенні з попитом *передбаченим* і таким, що *піддається передбаченню?*

У всякому разі, проблема ставиться не в самих тільки цих, економічних, категоріях (адже пропозиція та попит далеко не «чисто» економічні, але це вже інше питання). Цілком очевидно, цю проблему слід ставити й у категоріях могутності. Мережа керування йшла з Мадрида до Севільї і далі — до Нового Світу. Стало правилом глумитися із «законів Індій» *(leyes de Indias)*, взагалі з ілюзорності реальної влади католицьких королів по той бік океану. Я цілком згоден, що на цих далеких землях не все робилося згідно з їхньою волею. Але ця воля досягала

певної мети, до того ж, вона мовби матеріалізувалася в масі королівських урядників, які турбувалися не про самі тільки власні інтереси. Все ж таки від імені короля регулярно збиралася п'ята частка, і документи завше відзначають частку короля в зисках від зворотних рейсів поруч з часткою купців. При *перших* зв'язках з Америкою королівська частка була відносно велика, кораблі поверталися, сказати б, у баласті, але цей баласт був уже зі срібних зливків. І колонізація ще замало просунулася, аби від Європи було потрібно багато товарів, які доправлялись би в бік Америки. Тоді панувала радше експлуатація, ніж обмін, експлуатація, що не припинилась і не затерлася згодом. Близько 1703 р. один французький звіт свідчить, що «іспанці звикли (перед війною за Іспанську спадщину, яка тільки-но спалахнула 1701 р.) вивозити на 40 мільйонів (турських ліврів) товарів та привозити назад на 150 мільйонів золота, срібла й інших товарів» — і так щоп'ять років [140]. Зрозуміло, ці цифри становили тільки валову вартість обмінів. Але хоч би які поправки треба було зробити, аби встановити справжній обсяг зиску з урахуванням витрат на перевезення туди й назад, це яскравий приклад нерівнозначного обміну з усіма економічними й політичними наслідками, які випливають з такої неврівноваженості.

Звісно ж, для того, щоб провадилися експлуатація, нерівнозначний обмін або обмін насильницький, не конче треба було втручатися в нього королеві чи державі. Манільський галіон (ідеться про щорічні рейси іспанських кораблів між Акапулько в Мексиці та Манілою на Філіппінських островах.— *Прим. ред.*) був, з комерційного погляду, незвичайним завершенням кругообігу, але не треба впадати в оману: панування корони тут здійснювалося з вигодою для купців Мехико[141]. Ці квапливі відвідувачі короткочасних ярмарків у Акапулько, перебуваючи на відстані в місяці й роки шляху від Філіппін, міцно тримали на повідці манільських купців (які брали гору над китайськими купцями), достоту так само, як голландські купці довго тримали на повідці ліворнських купців-комісіонерів. Коли було таке співвідношення сил, то що ж тоді достеменніше означали терміни «попит» та «пропозиція»?

Попит сам собою

Гадаю, що, коли врахувати сказане, не буде жодної незручності в тому, аби виокремити на якийсь момент сам собою попит з контексту, в якому він міститься. До цього мене заохочують зауваження економістів, які займаються в нинішній дійсності слабкорозвиненими країнами. Рагнар Нурксе [142] висловлюється категорично: слід смикнути саме за мотузок попиту, якщо бажаєш запустити двигуна. Думати тільки про саме збільшення виробництва означало б вести справу до перебоїв. Я добре знаю: те, що годиться для нинішнього «третього світу», зовсім не є внаслідок самого цього, *ipso facto* придатним для економік та суспільств Старого порядку. Але це порівняння примушує задуматися в двох напрямах. Хіба тільки для вчорашнього дня має силу зроблене 1766 р. зауваження Кене? Ніколи не бракує споживачів, «які не можуть споживати стільки, скільки їм хотілося б: ті, хто їсть тільки гречаний хліб і п'є саму лише воду, бажали б їсти пшеничний хліб і пити вино; ті, хто не може їсти м'яса, бажали б його їсти. Ті, хто має саму тільки поганеньку одежину, хотіли б мати добрі шати, а ті, хто не має дров для опалення, бажали б мати можливість їх купити тощо» [143]. До того ж, ця маса споживачів без упину зростає. А отже, сказав би я, завше було в потенції з необхідними поправками «суспільство споживання». Його апетити обмежувалися тільки його доходами, 90 % яких воно регулярно й дуже легко пожирало. Але то була межа, яку відчувала переважна більшість людей як нездоланну. Французькі економісти XVIII ст., як і економісти сьогоднішнього «третього світу», усвідомлю-

вали наявність такої межі, коли шукали рецепти збільшення доходів та споживання, «спад якого,— як уже казав Буагільбер,— є спадом доходу» [144]. Одне слово, збільшуйте попит.

Але, очевидно, був попит і попит. Кене, противник попиту на «показну розкіш», проповідував «споживання для підтримання існування», цебто розширення повсякденного попиту «виробничого класу» [145]. Він не помилявся: саме цей попит і є важливим, бо він *тривалий,* великий за обсягом і здатний підтримувати в часі свій тиск і свої вимоги, а отже, безпомильно спрямовувати пропозицію. Будь-яке розбухання цього попиту мало першорядну важливість для економічного зростання.

Цей базовий попит випливав із давнього вибору (чи то пшениця, чи то рис, чи то кукурудза), і наслідки та «дрейфи» [146] такого вибору були численними. Він випливав з потреб, від яких людині нікуди подітися,— в солі, в дровах, у тканинах... Саме виходячи з таких першорядних потреб, історію яких так рідко вивчали, слід судити про масові, найголовніші види попиту та про рекорди, що відповідали їм. Про такі рекорди, як, скажімо, те, що Китаю вдавалося перевозити на північ, до самого Пекіна, по довгому водяному шляху Імператорського каналу рис, сіль та дерево з південних провінцій; що в Індії здійснювалися перевезення морем рису з Бенгалії або ж транспортування, цього разу суходільним шляхом, рису та пшениці караванами з тисяч в'ючних биків; що скрізь на Заході перебували в обігу зерно, сіль і дерево; що сіль з Пекке, в Лангедоці, підіймалася по Роні до Сесселя [147]; що сіль Кадиса, Сетубола, бухти Бурнеф ішла від Атлантики до Північного моря та до басейну Балтійського моря. Тож урвати постачання Сполучених провінцій сіллю означало б наприкінці XVI ст. поставити їх на коліна. Іспанія могла тільки мріяти про це [148].

Що ж до дерева, на широке використання якого ми вказували в нашому першому томі, то не можна без захвату уявити собі величезний рух, що його викликало дерево на всіх річках Європи або Китаю: плоти, каравани плотів, сплав розсипом, кораблі, які йшли на злам по приплитті на місце (так робилося на долішній Луарі й на безлічі інших річок), морські кораблі, навантажені дошками, брусами або спеціально споруджені для довозу на Захід і на Південь незрівнянного щоглового дерева з Півночі. Заміна дров вугіллям, рідинним пальним, електрикою потребуватиме понад століття послідовного пристосування. Для вина, що стало складовою частиною базової цивілізації Європи, перерв у перевезенні майже не спостерігалося. Щоправда, П'єр Шоню трохи перебільшував, коли твердив, нібито «винні флоти» були в економіках Старого порядку тим, чим стане перевезення вугілля у XVIII ст. і ще більше — у XIX ст. [149] З іншого боку, зерно — важке й відносно дешеве — перевозилося якнайменше тією мірою, якою воно вирощувалося повсюдно. Та тільки-но поганий врожай створював його брак, тільки-но виникав дефіцит, як зерно робило величезні подорожі.

Поруч із цими масивними, незграбними дійовими особами такий товар, як предмети розкоші, виступав мов персонаж тендітний, але блискучий і, до того ж, вельми галасливий. Гроші горнулися до нього, корилися його волі. Отже, існував *надпопит* зі своїми шляхами перевезень і своїми раптовими змінами настрою. Бажання, яке ніколи не було надто стійким, швидка на зміни мода створювали штучні й наполегливі, мінливі потреби, які зникали тільки для того, аби поступитися місцем перед іншими, цілком очевидно, такими самими необгрунтованими пристрастями: цукром, спиртом, тютюном, чаєм, кавою. І часто-густо саме мода та розкіш диктували свій попит на текстильні вироби в найрозвиненіших і в найбільш утягнених у торгівлю секторах, хоч прядіння й ткацтво в домашніх умовах ще давали багато для повсякденного споживання.

Наприкінці XV ст. багаті люди відмовилися від сукон, затканих золотом і сріблом, задля шовку. Цей останній, поширюючись і стаючи певною мірою буденним,

зробиться ознакою всілякого просування по соціальній драбині й більш як на століття визначить останній стрибок процвітання по всій Італії, поки всі шовкові мануфактури розповсюдяться по цілій Європі. Відтак ще раз усе змінилося з появою моди на сукно англійського взірця в останні десятиріччя XVII ст. У наступному столітті це буде раптове вторгнення «розписних тканин» (слід розуміти: вибивних бавовняних тканин), спочатку ввізних з Індії, а потім вироблюваних і в Європі. У Франції відповідальна влада вела відчайдушну війну, аби захистити національні мануфактури від навали цих тонких тканин. Та ніщо не допомогло — ні нагляд, ні обшуки, ні тюремне ув'язнення, ні штрафи, ні бурхлива уява радників, таких, яким був Брийон де Жуї, купець з вулиці Бурдоннуа в Парижі, який пропонував платити трьом поліцаям *(exempts)* по 500 ліврів кожному, аби вони роздягали «просто на вулиці... жінок, одягнених у індійські тканини», або ж, якщо це покарання здасться надто крутим, нарядити в «індійські тканини повій», аби їх прилюдно роздягати, що стало б рятівним прикладом [150]. Доповідь генеральному контролерові Демаре 1710 р. свідчить про серйозне занепокоєння у зв'язку з цими кампаніями: чи варто примушувати людей наново створювати свій гардероб за обставин, коли харчі такі дорогі, дзвінкої монети обмаль, а урядові облігації такі незручні й мало годяться для вжитку. І до того ж, як протидіяти моді? [151] Найбільше — це висміювати її, як це зробив Даніель Дефо 1708 р. у своїй статті, опублікованій у «Уїклі рев'ю». «Ми бачимо,— писав він,— вельможних панів, вирядженних у індійські тканини, які незадовго до того вважали для себе вульгарними їхні покоївки. Індійські тканини піднеслися, вони піднялися з підлоги на жіночі спини; з килимків вони зробилися спідницями, і сама королева за тих часів полюбляла з'являтися на людях одягненою в Китай та Японію — я хочу сказати, в китайські шовки та ситці. Й це ще не все, бо наші будинки, наш кабінет, наша спальня виявилися заповненими цими тканинами: завіси, подушки, стільці, аж до самої постільної білизни — це тільки ситці й індійська бавовна».

Гідна чи не гідна висміювання, але мода, настирливий, багатоликий попит, що збивав з пантелику, врешті-решт завше перемагали. У Франції понад 35 постановам не вдалося «вилікувати тих і тих від цієї прихильності до контрабанди (індійськими тканинами); хоч, крім конфіскації та штрафів у тисячу екю з тих, хто їх купує й продає, довелося додати едиктом від 15 грудня 1717 р. покарання за вироком суду, й у тім числі — пожиттєві галери і навіть ще тяжчі, якщо виникне така потреба». Заборону остаточно скасували 1759 р., і виробництво індійських тканин утвердилося в королівстві й швидко склало конкуренцію їхньому виробництву в Англії, швейцарських кантонах та Голландії і навіть у самій Індії [152].

Пропозиція сама собою

Економісти, що цікавляться доіндустріальним світом, сходяться на одному: пропозиція відігравала там незначну роль. Їй бракувало гнучкості, вона була нездатна швидко пристосуватися до будь-якого попиту [153]. І до того ж, слід розрізняти пропозицію сільськогосподарську й промислову.

Головним у економіці в ту добу була діяльність хліборобська. Безперечно, на певних теренах земної кулі, особливо в Англії, виробництво та продуктивність полів зросли «революційним шляхом» внаслідок деяких тісно пов'язаних між собою технічних і соціальних чинників. Однак, як часто відзначали історики, навіть у Англії саме випадковий елемент — добрі врожаї кілька років поспіль (1730—1750 рр.) — відіграв велику ролю на самому початку економічного піднесення острова [154]. А загалом сільськогосподарське виробництво було галуззю інертності.

На противагу цьому були дві сфери — передусім промисловість й відтак торгівля,— де поступ став очевидним дуже рано, незважаючи на те, що аж до настання

Китайська шовкова тканина (штоф) доби Людовіка XV.
Ліон, Музей історії тканин. *Фото Жиродона.*

ери машин, з одного боку, й на те, що надто велика частина населення жила в умовах дрібного хліборобства напівавтаркії, така собі «стеля», водночас внутрішня й зовнішня, стримувала будь-який надто енергійний ривок. Але щодо промисловості, то я запропонував би на основі проблематичних міркувань, які мають на увазі лише порядок величин, що обсяг виробництва в Європі зріс між 1600 та 1800 pp. принаймні в п'ять разів. Я так само гадаю, що видозмінився й обіг, розширивши своє сприяння. Спостерігалося порушення ізольованості економік, розширення обмінів. На великому просторі Франції, досить зручному з цього погляду полі для спостережень, таке руйнування перетинок було, на думку істориків, найвизначнішим фактом XVIII ст. [155]

Отже, мені хотілося б дійти такого висновку: пропозиція, яка протистояла наприкінці XVIII ст. ненаситному чудовиську-споживанню, більше не була такою жалюгідною й скромною, як це можна було б заздалегідь припустити. Звісно ж, вона зміцнюватиметься з посиленням промислової революції. Близько 1820 р. вона вже була великою важницею. Досить природно, що економісти стануть уважливішими до її ролі й почнуть нею захоплюватися. Для пропозиції настало «підвищення в ранзі» з формулюванням і «запуском в обіг» так званого «закону» Жана-Батиста Се (1767—1832 pp.)[156].

Цей чудовий вульгаризатор, а зовсім не «геніальний діяч», як протестував Маркс, був автором цього закону (який назвали також «законом ринків збуту») не більше, ніж Томас Грешем був творцем славетного закону, що носить його ім'я. Але позички дають лише багатим людям, а Ж.-Б. Се, здавалося, панував над думками економістів свого часу. Насправді ж елементи закону ринків збуту трапляються вже в Адама Сміта й ще більше — в Джеймса Стюарта (1712—1780 pp.). А хіба ж не накреслив його формулювання вже Тюрго, приписавши Джозайє Чайлду ту *«незаперечну максиму, що робота однієї людини дає роботу іншій людині»?* [157] Сам собою закон формулюється дуже просто: пропозиція на ринку постійно викликає попит. Але позаяк ця простота, як завше, приховує глибинні труднощі, кожен економіст розвивав цю формулу по-своєму. Для Джона Стюарта Мілля (1806—1873 pp.) «будь-яке збільшення виробництва, якщо воно, без помилок у розрахунках, розподіляється на всі типи виробів згідно з пропорціями, яких вимагає приватний інтерес, створює або ж радше організує свій власний попит» [158]. Ось уже хто не відзначається ясністю, силкуючись бути надмірно ясним! У формулі Шарля Жіда (1847—1932 pp.) непідготовлений читач розбереться не одразу ж. «Будь-який продукт знаходить що більше ринків збуту,— пояснює він,— що більшими є різноманітність і достаток інших продуктів» [159]; одне слово, пропозиція знаходить свій попит куди легше, коли є багато інших пропозицій. «Простягнуто дві руки,— писав Анрі Гіттон (1952 р.),— одна, аби давати, друга, аби брати... Пропозиція й попит — це два вияви однієї й тієї самої реальності» [160]. І це справді так. Інший спосіб пояснити суть справи: виробництво будь-якої матеріальної цінності, яку через більш чи менш короткий час *запропонують* на ринку, самим своїм процесом спричиняло собою певний розподіл грошей: треба було заплатити за сировину, покрити витрати на перевезення, видати заробітну платню робітникам. Звичайна доля цих розподілених грошей: рано чи пізно з'явитися знову у формі попиту, або ж, якщо бажаєте, покупок. Пропозиція призначає побачення сама собі.

Цей закон Се стане законом і поясненням для кількох поколінь економістів, які, за дуже невеликим винятком, майже не піддавали його сумніву приблизно до 1930 р. Одначе закони, або ж так звані економічні закони, живуть, либонь, стільки, скільки тривають реальності й прагнення тієї економічної доби, більш чи менш достеменним дзеркалом та тлумаченням яких ці закони були. Нова доба породжує нові закони. Близько 1930 р. Кейнс легко спростував вікової давності закон Се. Окрім інших доказів, він вважав, що особи, які одержують вигоду від

пропозиції, аж ніяк не конче схильні одразу ж з'явитися на ринку як виразникові попиту. Гроші — це можливість вибору: чи то їх зберегти, чи то витратити, чи то інвестувати. Та наше завдання не в тому, щоб якнайповніше подати критичні міркування Кейнса, що за його часів напевне були плідними й реалістичними. Правду кажучи, чи мав, а чи не мав рації Кейнс 1930 р.— це не наша справа. Чи мав або не мав рації Се 1820 р.— теж не наш клопіт. Кажучи, чи мав він рацію, я хочу сказати, чи можна було його закон прикласти до періоду, який *передував* промисловій революції? Нас цікавить це й тільки це питання, але ми не спроможні з певністю відповісти на нього так, аби вдовольнитися цією відповіддю.

Рухаючись назад від промислової революції, ми опиняємося перед економікою, яка зазнає частих перебоїв, де різні сектори погано відповідають один одному, рухаються не в одному й тому самому ритмі, хоч би якою була кон'юнктура. Якщо навіть якийсь один сектор починав рухатися вперед, він зовсім не тягнув за собою інші. Й навіть усі могли по черзі відігравати ролю «вузького місця» для поступу, який ніколи не був постійним.

Ми добре знаємо, що тогочасні купці нарікали з принципу й що вони перебільшували. Але врешті-решт вони не брехали систематично, вони не вигадували своїх труднощів або ж мінливості кон'юнктури, її надломів, її перебоїв, її банкрутств, навіть на високих рівнях концентрації грошей.

Сектор «промислового» виробництва — той самий, про який думав Се,— не міг у таких умовах розраховувати, що його пропозиція зустріне автоматичний і *тривалий* прихильний прийом. Гроші, що їх розподіляло виробництво, розходилися нерівномірно між постачальниками знарядь, постачальниками сировини, перевізниками й робітниками. Ці останні становили значну статтю витрат. Але ж то своєрідні економічні «агенти». Гроші в них одразу ж ішли, як тоді казали, «з рук до рота». Саме тому «обіг монети стає швидшим у міру того, як вона проходить через руки нижчих класів», і найпожвавленішим є обіг дрібної монети, пояснює Ісаак де Пінто [161]. В такий самий спосіб німецький камераліст Ф. В. фон Шреттер (камералістика, камеральні науки — так у XVIII ст. і на початку XIX ст. називали сукупність економічних і правових дисциплін, що вивчали способи ефективного керівництва державним майном.— *Прим. ред.*) проповідував розвиток мануфактурної діяльності як засіб посилювати грошовий обіг [162]. Розподілити гроші серед ремісників означало втратити всього тільки мить: гроші чвалом поверталися до загального потоку обігу. Можете цьому повірити на слово, бо ще 1817 р. Рикардо вважав, що «природна заробітна платня» працівника, довкола якого коливається «біжуча (пересічна) заробітна платня»,— це та, яка дає працівникові засоби до існування, до продовження роду [163]. Заробляючи тільки строго потрібне, працівник передусім віддає перевагу попиту на продовольство: він відгукується головно на сільськогосподарську пропозицію; до того ж, саме ціна харчів визначає його заробітну платню. Отже, не було й мови про попит на виготовлені мануфактурами товари, які цей працівник виробив і які часто були предметами розкоші [164]. І тоді ця пропозиція створювала в ліпшому разі тільки опосередкований попит на ці товари. Що ж до хліборобської продукції, то її нерегулярні надлишки були далеко не такі, щоб викликати великий опосередкований попит на вироби мануфактур з боку скіпщика, поденника або дрібного власника.

Одне слово, саме в цьому ваговитому контексті слід розуміти думку фізіократів, що так легко вводить нас в оману. Хіба помилковим було висувати на перший план сільськогосподарське виробництво та хліборобське багатство в добу, коли пропозиція продуктів харчування постійно насилу вдовольняла попит, насилу встигала за будь-яким демографічним піднесенням? І водночас хіба такі часті застої в промисловості не залежали від надто слабкого попиту чи то з боку сільського населення, чи то з боку міських ремісників та робітників? Відмінність, яку робить Ф. Дж. Фішер, між хліборобством, яке гальмується пропозицією, та

промисловістю, що її гальмує попит [165],— найкоротша формула, яка досить вдало описує економіки Старого порядку.

Я боюсь, аби в цих умовах закон Се в тому, що стосується дореволюційних століть, не виявився б ще менше дійовим, ніж навіть у застосуванні до нашого XX ст. А втім, мануфактуристи XVIII ст. відкривали свої великі підприємства тільки за наявності субсидій, безпроцентних позик та монопольних прав, які надавалися їм *заздалегідь*. Можна подумати — підприємці, що надуживають привілеями! Але ж у таких чудових умовах успіху досягали не всі, далеко не всі.

Пропозиція, що зростала, здатна створити з будь-яких речей нові потреби,— то було ще в майбутньому, то був стрибок, який стане можливим з машинним виробництвом. Ніхто ліпше за Мішле не сказав про те, наскільки промислова революція була врешті-решт революцією попиту, перетворенням «бажань», якщо скористатися висловом Тюрго, який не викликав би заперечень у деяких нинішніх філософів.

1842 р., писав Мішле, «прядильне виробництво перебувало в розпачливому становищі. Воно задихалося; склади були переповнені, збуту не було ніякого. Переляканий виробник не наважувався ні працювати, ні зупиняти роботу з цими машинами, що пожирали геть усе... Знижували ціни — все марно; знову знижували, аж до того, що бавовна впала до шести су. Й тут сталося найнесподіваніше. Ці слова *«шість су»* мовби всіх розбудили. Мільйони покупців, біднота, яка зроду не купувала, пішли в рух. Тоді стало видно, яким великим і потужним споживачем є народ, коли він бере участь у цьому. Склади враз спорожніли. Машини знову заповзятливо запрацювали... То відбувалася у Франції революція, малопомітна, але велика; революцію охайності, прикрашання життя відчула на собі вбога родина. Цілі класи нажили собі натільну білизну, білизну столову й постільну, завіски — класи, які раніше, відколи світ і сонце, цього не знали» [166].

У РИНКІВ СВОЯ ГЕОГРАФІЯ

У попередньому розділі ми забули про купця, аби побачити тільки роль економічних обмежень та правил. Ми знову забудемо про нього в наступному розділі, щоб розглянути лише ринки самі собою: простір, який вони посідали, їхній обсяг, їхню питому вагу, коротко кажучи, їхню ретроспективну географію. Бо будь-який обмін займає якийсь простір, і жодний простір не є нейтральний, цебто незмінний і не організований людиною.

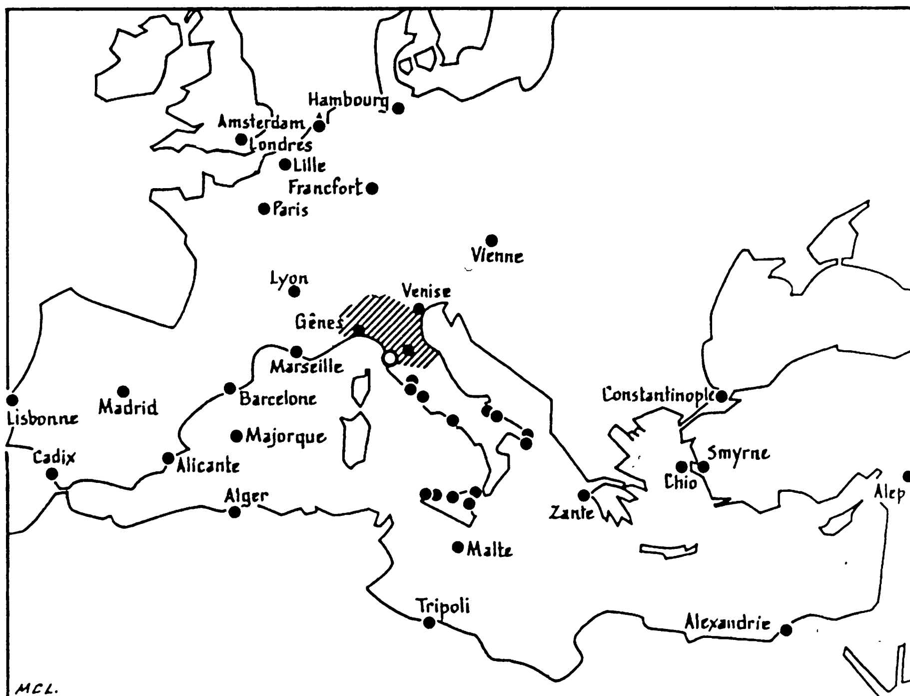
Тож говорячи історично, буде корисно окреслити мінливий простір, де панували одна фірма, один торговельний центр, одна нація або ж який займав певний вид торгівлі — зерном, сіллю, цукром, перцем чи навіть коштовними металами. Це дає нагоду кинути світло на вплив ринкової економіки в якомусь певному просторі, на прогалини цієї економіки, її часті недосконалості й не меншою мірою — на постійний динамізм.

Фірми на своєму просторі

Купець завше був пов'язаний з покупцями, постачальниками, позикодавцями, кредиторами. Позначте місця проживання цих дійових осіб на карті, й окреслиться простір, який у своїй сукупності панує над самим життям купця. Що більшим був такий простір, то пов'язаний з ним купець мав більше шансів стати впливовим у принципі й майже завжди насправді.

Зона справ, що їх вели Джанфільяцці — флорентийські купці, які влаштувалися у Франції у другій половині XIII ст.,— покривала Альпи, передусім Дофіне, й долину Рони; в західному напрямі вони діяли до Монпельє та Каркассонна [167]. Через три століття, близько 1559 р., антверпенські Каппоні, відома тосканська родина, що мала світове значення й світову славу, судячи з їхніх листів та реєстрів, оперували всередині довгого й вузького пучка зв'язків, що проліг від Північного моря до Середземного, до Пізи й Флоренції і мав відгалуження на південь. Це був той самий, або майже той самий, пучок, що пов'язував Нідерланди з Італією й упродовж першої половини XVI ст. визначав діяльність пізанських Сальвіаті, чиї монументальні архіви практично не використовувалися. В XVII ст. італійська торговельна мережа виявила тенденцію поширюватися на все Середземномор'я, втрачаючи своє панівне становище на Півночі. Реєстр «доручень та розпоряджень («*commessioni e ordoni*») за 1652—1658 рр. тосканської фірми Самініаті, стрижнем ділових зв'язків яких був Ліворно, виказує мережу зв'язків переважно середземноморську: Венеція, Смірна, сирийський Триполі, Варварийський Триполі, Мессина, Генуя та Марсель посідають там чільні місця; часто згадуються Константинополь, Александретта, Палермо, Алжир. Пунктами контактів з Північчю були Ліон і особливо Амстердам. Кораблі, що їх використовували, часто-густо були голландські або англійські. Одначе Ліворно є Ліворно, й у відомостях нашої фірми ми знаходимо згадку про два кораблі, які навантажили в Архангельську червону юхту [168]. Виняток, що підтверджує правило!

Якби ми мали у своєму розпорядженні сотні або тисячі таких відомостей, то сама собою виявилася б корисна типологія торгового простору й торгових фірм. Ми дізналися б, як протиставити один одному простір закупівлі й простір продажу, як пояснити одне одним, як розрізнити те, що поєднується, й те, що розсіюється. Ми навчилися б розрізняти просторовий пучок зв'язків, практично лінійний, який, либонь, відбиває відступ до однієї головної осі, і великих пропорцій коло, яке відповідало б періодам піднесення й жвавих обмінів. Після другого або третього прикладу ми вже не засумнівалися б у тому, що купець нагромаджував багатство — що саме собою зрозуміло! — коли міцно вкорінювався в ареалі

ТОРГОВЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ ФІРМИ САМІНІАТІ В XVII ст.

Ідеться про засновану у Флоренції та Ліворно фірму Самініаті, документи якої врятовані врешті-решт Армандо Сапорі, зберігаються в Університеті Бокконі в Мілані. Заштрихована зона (Центральна й Північна Італія) — зона тісних зв'язків фірми. Вона охоплювала своєю діяльністю все Середземномор'я, Кадис, Лісабон, а також північ Європи (Париж, Ліон, Франкфурт-на-Майні, Лілль, Лондон, Амстердам, Гамбург і Відень). Карту склала панна М.-К. Лапейр.

великого торговельного центру. Про це вже казав рагузинець Котрульї в XV ст.: «Велику рибу ловлять у великих озерах» [169]. Мені також до вподоби розказана Ериком Машке історія того аугсбурзького купця й хроніста, початок діяльності якого був такий важкий і чиє життя стало набувати рівноваги тільки з того часу, як він дістався до Венеції [170]. Достоту так само для нагромадження багатства Фуггерів характерні дві дати: вересень 1367 р.— Ганс Фуггер полишає своє рідне село Грабен і вирушає до сусіднього Аугсбурга, де він улаштується зі своєю родиною в ролі ткача, який виготовляє бумазею *(Barchent);* і 1442 р.— його спадкоємці стають купцями, які торгують на далекі відстані й налагоджують ділові стосунки із сусідніми великими містами та з Венецією [171]. Це були факти буденні, які повторювалися сто разів. Федериго Меліс згадує історію Борромеї, вихідців з пізанського приміського села *(contado)*, «які наприкінці XV ст. стали міланцями», цебто поселилися в Мілані («*che alla fine del secolo XV si milanesizzarono*»), і одразу ж створили собі багатство [172].

Простір купця був часточкою національного або міжнародного простору в даний період. Якщо цей період проходив під знаком піднесення, «купецький» простір, де діяв негоціант, мав шанси швидко округлитися, особливо коли цей останній займався великими справами, векселями, монетою, коштовними металами, «королівськими товарами» (такими, як прянощі, перець, шовк) або модними товарами, наприклад, сирийською бавовною, потрібною ткачам, що виготовляли

Число векселів, які Буонвізі оплатили

1 5 10 50 100 150 200 230

Число векселів, за якими Буонвізі отримували

Londres
Anvers
Amsterdam
Cologne
Rouen
Francfort
Nuremberg
Nantes
Paris
Tours
Bourges
Poitiers
Besançon
Plaisance
Milan
Venise
Thiers
Lyon
Genève
Bordeaux
Le Puy
Turin
Bilbao
Agen
Montpellier
Avignon
Gênes
Burgos
Toulouse
A.M.
Nice
Medina del Campo
Narbonne
Marseille
Lucques
Florence
Rome
Lisbonne
Saragosse
Tolède
Madrid
Barcelone
Naples
Valence
Cordoue
Séville
Palerme
Messine
Alger
0 100 km

РОДИНА БУОНВІЗІ ПІДКОРИЛА ВСЮ ЄВРОПУ

Від 1575 до 1610 р. торговельна Європа була вкрита мережею фірм родини Буонвізі — лукккських купців, що осіли в Ліоні й були репрезентовані в усіх важливих торговельних центрах своїми родичами та кореспондентами. Векселі пов'язали в єдину мережу найрізноманітніші справи. Тут ідеться про число впроваджених у обіг векселів, а не про їхню вартість. Тож не можна цілком піддаватися враженню, яке створює цей графік, повсюди вигідного становища фірми (за винятком Нанта й Тулузи). Було б цікаво встановити реальні обсяги дрібних переселань векселів з Ліона до Ліона й нормально великого потоку в бік Лукки — міста, звідки походили Буонвізі. Карту складено за ескізом Франсуази Бейяр — F. Bayard, Les Buonvisi, marchands banquiers de Lion, 1575—1629.— «Annales E.S.C.», 1971, p. 1242—1243.

бумазею. З досить поверхового знайомства з архівами Франческо Датині з Прато я виніс враження, що близько 1400 р. великомасштабною справою був обіг векселів — з Флоренції до Генуї, Монпельє, Барселони, Брюгге, Венеції. Тож чи не був фінансовий простір наприкінці XIV ст. і в ці перші роки XV ст. куди зрілішим, що швидше розширювався, ніж який-небудь інший?

Якщо поступ XVI ст. завершився, як я вже про це зазначав, досить активною надбудовою ярмарків та торговельних фінансових центрів, ми ліпше зрозуміємо різке розширення простору, на якому розгорталися численні справи аугсбурзьких Фуггерів та Вельзерів. За масштабами тієї доби то були величезні підприємства, що наганяли страх на інших купців та на громадську думку самим своїм розмахом. Аугсбурзькі Вельзери були присутні скрізь у Європі, в Середземномор'ї, в Новому Світі, у Венесуелі від 1528 р., де згодом іспанська недоброзичливість та страхітливе насильство місцевих властей призвели до добре відомого краху. (Бартоломеус Вельзер отримав від Карла V у забезпечення позики правління провінцією Каракас. 1548 р. іспанська влада насильницьким шляхом захопила цю провінцію, а самого Вельзера стратила.— *Прим. ред.*). Та хіба ці Вельзери радо не опинялися скрізь, де треба було ризикувати, нагромадити або втратити багатство? В сто разів розважливіші Фуггери домоглися не тільки куди більшого успіху, а й куди міцнішого. Вони стали господарями найбільших гірничих підприємств Центральної Європи — в Угорщині, Богемії, в Альпах. Через підставних осіб вони міцно закріпилися у Венеції. Фуггери панували в Антверпені, який на початку XVI ст. був активним центром світу. Дуже рано вони з'явилися в Лісабоні та в Іспанії, де підтримали Карла V; 1535 р. вони опинились у Чилі, хоча дуже швидко (1535 р.) їм довелося звідти забратися [173]. 1559 р. вони прорізали в Рієці (Фіумі) та в Дубровнику власне «вікно в Середземномор'я» [174]. Наприкінці XVI ст., коли вони відчували величезні труднощі, Фуггери якийсь час брали участь у міжнародному перцевому консорціумі в Лісабоні. Нарешті, вони були присутні й у Індії за посередництвом свого співвітчизника Фердинанда Крона, який приїхав туди 1587 р. у двадцятивосьмирічному віці і який репрезентуватиме Фуггерів та Вельзерів у Кочині, а відтак у Гоа. Мабуть, він залишався там аж до 1619 р., маючи досить часу, аби збити вельми великі достатки, зробити безліч послуг своїм далеким іспанським господарям, а на місці — португальським господарям, чию чорну невдячність він відчує після 1619 р., скуштувавши в'язниці й беззаконня [175]. Коротко кажучи, імперія величезної фірми була більша за імперію Карла V та Філіппа II, над якою, як відомо, ніколи не заходило сонце.

Одначе аж ніяк не ці велети, не ці персонажі, що захаращували собою арену історії, були найпоказовішими. Що нас цікавило б, то це середні величини, цебто фірми різної величини та їхня загальна варіантність. У XVII ст. їхні розміри, очевидно, в середньому зменшувалися. У XVIII ст. все зросло знову: гроші захопили всю Європу й навіть цілий світ. Більш ніж будь-коли постав інтернаціонал вельми багатих людей. Однак для того, щоб обгрунтувати цю схему, потрібно було б збільшити число прикладів та зіставлень. Належить ще пробbooked велику й ретельну роботу.

Міські простори

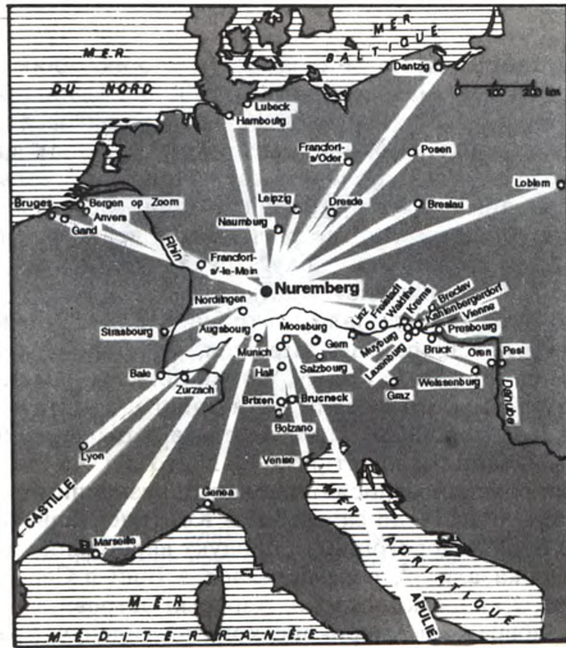
Місто перебувало в центрі пов'язаних один з одним просторів: було коло, за рахунок якого місто постачалося; коло тих, хто послуговувався його монетою, його вагами й мірами; коло, з якого приходили до міста його ремісники й нові городяни; коло його кредитних справ (це було найбільше серед усіх інших); коло його закупівель і продажів — усе це були послідовні кола, через які проходили новини, що проникали до міста або поширювалися з нього. Як крамниця купця або ж його комора, місто посідало економічний простір, який йому подарували,

його становище, його багатство, довготривала кон'юнктура, що її переживало місто. Кожної миті місто визначали ці кола, що його оточували. Але їхню інформацію доведеться осмислювати.

Ось свідчення міста Нюрнберга близько 1558 р., де вийшла «Книга про торгівлю» («*Handelsbuch*») нюрнбержця Лоренца Медера. В цій купецькій книжці, щойно перевиданій з коментарем Германа Келленбенця [176], Лоренц Медер поставив перед собою мету дати своїм співгромадянам практичні поради, а зовсім не розв'язати проблему, що ретроспективно нас цікавить, а саме — дати правильний перелік та інтерпретацію торговельних просторів Нюрнберга. Але його показники, доповнені Германом Келленбенцом, дозволили скласти карту, досить багату на дані (див. її на с. 153). Вона говорить сама за себе. Нюрнберг — промислове й фінансове місто першої величини — тоді, в другій третині XVI ст., ще перебував на тому піднесенні, яке за кілька десятиріч до того зробило Німеччину одним з рушіїв європейської ділової активності. А отже, Нюрнберг був пов'язаний з економікою великого радіуса, а його вироби, просуваючись усе далі й далі, доходили до Близького Сходу, Індії, Африки й Нового Світу. Проте його діяльність залишалася обмеженою європейським простором. Центральна зона його торгівлі загалом охоплювала Німеччину за посередництвом зв'язків короткого та середнього радіуса. Венеція, Ліон, Медина-дель-Кампо, Лісабон, Антверпен, Краків, Вроцлав, Познань, Варшава були перевалочними пунктами й межами його дій на далекі відстані, місцями, де Нюрнберг нібито передавав естафету.

Йоганнес Мюллер показав, що впродовж перших років XVI ст. Нюрнберг був мовби геометричним центром активного економічного життя Європи [177]. В цьому твердженні нема надмірного місцевого патріотизму. Та чому це було саме так? Безперечно, внаслідок зрослої активності суходільних перевезень. А також внаслідок того, що Нюрнберг лежав на півшляху між Венецією та Антверпеном, між стародавнім торговельним простором Середземномор'я та Атлантикою (і пов'язаними з нею морями), новим простором успіху Європи. Безперечно також, що вісь Венеція — Антверпен залишалася впродовж усього XVI ст. найактивнішим з усіх європейських «перешийків». Щоправда, посередині його перегороджують Альпи, але вони були ареною безперервних чудес щодо транспорту, ніби його труднощі породжували систему комунікацій, що була куди складнішою за інші. Отже, не дивуватимемося зайве, констатуючи, що наприкінці XVI ст. перець довозили до Нюрнберга як через Антверпен, так і через Венецію. Перець «північний» і перець «південний» були на такому рівному становищі, що цей товар міг з однаковим успіхом, і цього разу без зупинки, вирушати з Антверпена до Венеції або з Венеції до Антверпена. Морем і по суходолу.

Звісно, йдеться тут про становище німецької економіки в цю добу. В довготривалому плані шальки терезів схилялися на користь Східної Німеччини, що була більш континентальною. Це піднесення сходу країни набуло конкретної форми від XVI ст. (особливо після банкрутств 1570 р. в Нюрнберзі та Аугсбурзі) у вигляді розквіту Лейпцига та його ярмарків. Лейпциг зумів накинути себе німецьким рудням, улаштувати в себе найзначніший ринок *Кихеп* — паїв гірничодобувних підприємств, прямо пов'язаних з Гамбургом та Балтійським морем, уникнувши проміжного етапу в Магдебурзі. Але місто залишалося так само тісно пов'язаним з Венецією, венеціанські товари підтримували цілий сектор його діяльності. Крім того, Лейпциг став переважно транзитним центром для товарів, що пересувалися між західними та східними регіонами. З роками його піднесення стало стабільним. 1710 р. можна було твердити, що лейпцигські ярмарки були «набагато важливішими й значнішими» («*weit importanter und considerabler*»), ніж ярмарки у Франкфурті-на-Майні, принаймні якщо говорити про товари, бо як фінансовий центр місто на Майні мало куди більше значення, ніж Лейпциг [178]. У грошових привілеїв було важке життя.

МІСЬКИЙ ПРОСТІР: СФЕРА ВПЛИВУ НЮРНБЕРГА БЛИЗЬКО 1550 р.

За даними «Das Meder'sche Handelsbuch» (Hrsg. H. Kellenbenz, 1974).

Як ми бачимо, міські простори важко піддаються тлумаченню, тим більше, що й документи не дуже відповідають на наші запитання. Навіть така багата на матеріали книга, як праця Жана-Клода Перро «Генеза сучасного міста. Кан у XVIII ст.», що вийшла недавно (1975 р.), не може розв'язати всіх проблем, які в ній розглядаються з бездоганною ретельністю й розумінням. Не викликає подиву те, що теоретична схема Тюнена чинна для Кана: довкола міста, взятого окремо, навіть затисненого у власних межах, легко помітити «городно-молочний пояс», потім ареал зернових та ареал тваринництва [179]. Але вже важче було б вирізнити ареали, де поширювалися промислові вироби, виготовлені в місті, і ті ринки й ярмарки, через які вони розподілялися. Хіба не була найбільш показова подвійна гра в регіональному й міжнародному просторі, яку доводилося провадити місту, і, отже, дві різні системи обігу — перша «капілярна», на близькі відстані й безперервна; друга — проміжна й змушена в разі продовольчих криз використовувати водяні перевезення по Сені або ж морську торгівлю з вихідними пунктами в Лондоні та Амстердамі. Дві ці системи призвичаїлися одна до одної, або доповнювали одна одну, або ж змінювали одна одну. Спосіб, в який міжнародне життя зачіпало місто, характеризував його такою самою мірою, а подеколи й більшою, ніж його довготривалі зв'язки зі своїм близьким оточенням. Всесвітня історія переступала через історію локальну.

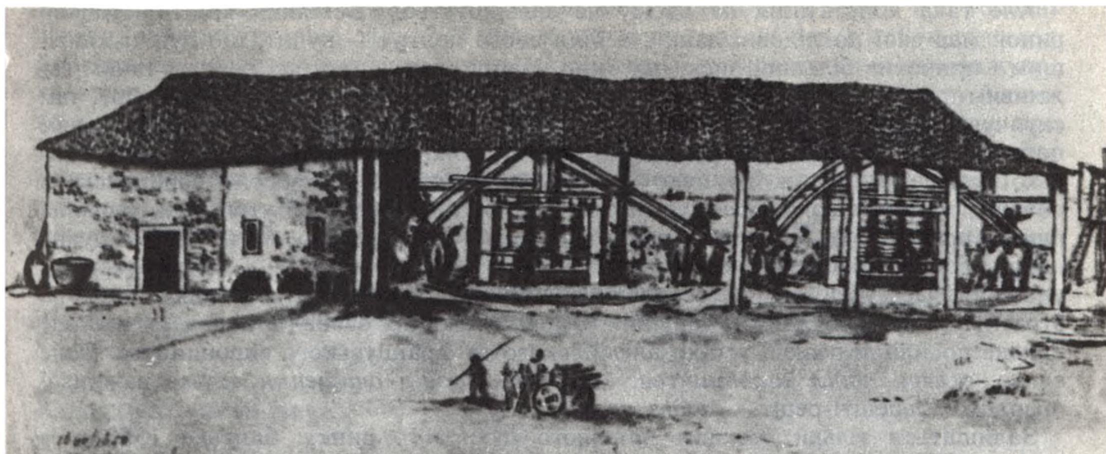
Сировинні ринки

Без особливих труднощів ми могли б написати історію великих ринків сировини між XV та XVIII ст. на взірець класичного підручника Фернана Моретта, присвяченого світові 20-х років XX ст. [180] А якби ми розважливо забажали дотримуватися прикладів багатозначних, то опинилися б перед важким вибором: усі ходові товари пропонують себе за свідків, а їхні свідчення, хоч і вельми різняться між собою, сходяться принаймні в одному: найактивніші міста, найповажніші й найблискучіші купці охоплювали своїми операціями величезні простори. Розмах правив за стійку ознаку багатства та успіху. Приклад прянощів — це слово «позначає дивовижне розмаїття продуктів» від таких, що слугували для «поліпшення смаку страв... аж до ліків та матеріалів, потрібних при фарбуванні тканин» [181],— такий відомий і такий класичний, що вагаєшся, чи пропонувати його як модель. Перевага цього прикладу полягає в тому, що він показує нам довготривале піднесення у вигляді епізодів, що змінювали один одного, а відтак, у XVII ст., явний спад [182]. Але ми вже це пояснили [183]. На противагу цьому цукор був продуктом відносно новим, споживання й простір збуту якого від XV до XX ст. без упину й швидкими темпами розширювалися. За деякими незначними винятками (кленовий сироп, цукор з кукурудзи), до самих часів Континентальної блокади та використання цукрового буряка дорогоцінний продукт виробляли з цукрової тростини. Ця остання, як ми показали [184], перемістилася з Індії в Середземномор'я та на Атлантику (Мадейра, Канарські острови, Азорські острови, Сан-Томе, Принсипі, а потім — тропічне узбережжя Американського континенту, Бразилія, Антильські острови). Це просування було тим більш знаменне, що, коли брати до уваги технічні засоби тієї доби, вимагало великих капіталовкладень.

Так само владно цукор, що й далі, як і раніше, залишався в арсеналі аптекаря, завойовував кухню й стіл. У XV та XVI ст. він ще був дуже великою розкішшю, князівським подарунком. 18 жовтня 1513 р. португальський король подарував владиці Святого престолу його зображення натуральної величини, оточене фігурами дванадцяти кардиналів і трьома сотнями свічок завдовжки з півтора метра кожна — все це було виготовлене з цукру терпеливим кондитером [185]. Споживання цукру, хоч воно ще не стало загальним, уже робило собі успіх. 1544 р. в Німеччині полюбляли казати: «Жодної страви цукор не псує» (*«Zucker verderbt kiene Speis»*) [186]. Почались довози з Бразилії: в XVI ст. пересічно 1600 тонн на рік. 1676 р. з Ямайки вирушило 400 кораблів, навантажених кожен у середньому 180 тоннами цукру (отже, всього 72 000 тонн) [187]. А у XVIII ст. стільки ж, якщо не більше, виробить Сан-Домінго [188].

Але не уявляймо собі європейський ринок заполоненим цукром з приатлантичних країн. І не гадаймо, ніби зростання цукрового виробництва було першопричиною розквіту океанського мореплавства і, мовби поковзом, спричинило оновлення Європи, що дедалі посилювалося. А втім, таке примітивне визначення легко спростовується: хіба не швидкий розвиток Європи, якому посприяли європейські пристрасті, допоміг «піднестися» цукрові так само, як і каві?

Тут неможливо простежити, як один за одним складалися елементи великої історії цукру: чорні раби, плантатори, техніка виробництва й очищення цукру-сирцю, довози дешевих харчів на плантації, які були нездатні самі себе прогодувати; нарешті, морські зв'язки, склади й перепродаж. Близько 1760 р., коли справи йшли нормально, на паризькому та на інших ринках пропонували кілька гатунків цукру — «*moscouade, cassonade* (перший — цукор-сирець, другий — цукор, що пройшов одне очищення.— *Прим. ред.*), цукор по сім ліврів, цукор королівський, цукор напівкоролівський, цукор льодяниковий і червоний, що його інакше називають кіпрським. Добрий *moscouade* має бути білуватого кольору, якомога менше масним і майже не пахнути паленим. *Cassonade,* який ще нази-

Цукровий млин у Бразилії. Малюнок, який приписується Ф. Посту (близько 1640 р.). Завважте на передньому плані характерний повіз із суцільними колесами, запряжений биками, та упряж тварин, що обертають приводи. ***Фонд «Атлас ван Столк».***

вають острівним цукром, повинен бути білим, сухим, зернистим, зі смаком і запахом фіалок. Найчудовіший довозять з Бразилії, але торгівля ним майже припинилася. Кайєннський цукор посідає друге місце, а острівний цукор іде за ним. Кондитери у своїх вареннях використовують багато бразильського та острівного *cassonade* і навіть більше його цінують, ніж очищений цукор: варення, які з нього виготовляють, смачніші.. й не надто зацукровані» [189]. Ясно, що в цю епоху цукор утратив престиж раритету. Він став предметом бакалійної торгівлі та кондитерського виробництва.

Але нас тут цікавить радше значення того досвіду цукрового виробництва й торгівлі цукром, який ми трохи знаємо, для ділової людини. І передусім те, що від початку своєї кар'єри в Середземномор'ї цукор відігравав чудову ролю в ділових справах. З цього погляду очевидним є приклад Венеції та кіпрського цукру, позаяк він постає як монополія родини Корнер, «цукрових королів», з якою марно намагалися боротись. 1479 р., коли Венеція захопила Кіпр, вона виграла «цукрову війну».

Ми мало обізнані з цукровою справою Корнерів. Але інші відомі нам випадки такого досвіду справляють враження, яке апріорно майже не викликає подиву. А саме, що в ланцюзі послідовних операцій з цукром *виробництво* ніколи не було сектором, який приносив великі зиски. На Сицилії в XV та XVI ст. цукрові млини, які підтримував генуезький капітал, виявилися пересічним і навіть невдалим виробництвом. Так само цукровий *бум* на островах Атлантики на початку XVI ст. забезпечив отримання чималого зиску. Та коли великі капіталісти Вельзери купили 1509 р. землю на Канарських островах і заклали там плантації цукрової тростини, вони згодом дійшли висновку, що ця справа малорентабельна, й полишили її в 1520 р. [190] У XVI ст. така сама ситуація склалася на бразильських плантаціях: вони давали змогу жити плантаторові *(senhor de engenho)*, але аж ніяк не розкошувати. Сан-Домінго, попри своє рекордне виробництво цукру, справляє враження, яке не дуже відрізняється від цього. Чи не з цієї важливої причини виробництво цукру віднесли до нижчого, рабського, рівня праці? Тільки на тому рівні воно знайшло, змогло знайти свою рівновагу.

Але така констатація на цьому не завершується. Всілякий капіталістичний ринок мав свої послідовні ланки, а біля свого центру — пункт, що був важливішим і приносив більший зиск, ніж інші. Наприклад, у торгівлі перцем таким важливим пунктом тривалий час був «*Fondaco dei Tedeschi*» (Німецький двір), там скупчувався венеціанський перець і звідти потім доправлявся великим німецьким покупцям. У XVII ст. *центром* перцю були великі склади голландської Ост-Індської компанії. Що ж до цукру, *цілком* включеного до мережі європейських обмінів, то тут зв'язки були куди складніші, бо для того, щоб утримати головний пункт торгівлі, слід було держати у своїх руках виробництво. Атлантичний цукор набув свого великого значення тільки в другій половині XVII ст., з піднесенням у різний час Антильських островів (різний час на різних островах). 1654 р., втративши бразильський Північний Схід, голландці зазнали поразки, яку ще більше посилили разючі успіхи англійського та французького виробництва. Одне слово, стався *поділ виробництва,* а відтак — *поділ очищення* (дуже важливої операції) і врешті-решт — *поділ ринку.*

Залишаться тільки «ескізи» панівного цукрового ринку: близько 1550 р. в Антверпені, який тоді нараховував 19 очисних цукрових заводів; у Голландії після погіршення становища 1585 р. на антверпенському ринку. Амстердам мусив заборонити використовувати на цукрових заводах кам'яне вугілля, що отруює атмосферу; проте число заводів не переставало зростати — 1650 р. їх було 40, 1614 р.— 61. Але в ту добу меркантилізму національні економіки переважно боронились, і вони зуміли зберегти за собою власний ринок. Так, у Франції, де Кольбер захистив національний ринок тарифами 1665 р., очисні цукрові заводи стали процвітати в Дюнкерку, Нанті, Бордо, Ла-Рошелі, в Марселі та Орлеані... Внаслідок цього від 1670 р. цукор, очищений за кордоном, більше не надходив до Франції; навпаки, його експортували з цієї країни завдяки своєрідній експортній премії, в яку вилилося ретроспективне зниження мита, що бралося при ввезенні сирцевого цукру, коли той після очищення експортувався у вигляді різних гатунків добротного цукру [191]. Що ще сприяло французькому експортові, то це те, що національне споживання було низьке ($^1/_{10}$ виробництва в колоніях проти $^9/_{10}$ — в Англії), і плантації отримували з метрополії не такі дорогі продукти харчування (через куди нижчий рівень цін у Франції), як плантації на Ямайці, що її постачала головно Англія, незважаючи на певний внесок Північної Америки. «Перед війною (тією, що стане Семілітньою війною),— писала «Журналь де коммерс»,— цукор з англійських колоній був у Лондоні на 70 відсотків дорожчий за цукор з французьких колоній, при однаковій якості, у французьких портах. Ці надто високі ціни не могли мати іншої причини, як надмірні ціни на продукти харчування, що їх Англія доправляє своїм колоніям. А що за таких цін може Англія зробити з надлишком свого цукру?» [192] Цілком очевидно, споживати його. Позаяк, слід додати, внутрішній англійський ринок був уже на це здатний.

У всякому разі, незважаючи на експорт і перепродаж великими країнами-виробниками, «націоналізація» ринків цукру шляхом закупівлі цукру-сирцю й самих очисних заводів поширилася по всій Європі. Від 1672 р. Гамбург, скориставшись з труднощів, які переживала Голландія, став розширювати свої очисні заводи й упроваджувати на них нову технологію, таємницю якої він спробує зберегти. Й очисні цукрові заводи споруджуватимуться в Пруссії, Австрії і в Росії, де вони стануть державною монополією. Отже, щоб достеменно знати рух ринків цукру й справжні прибуткові пункти, треба було б відтворити складну мережу зв'язків між зонами виробництва, грошовими ринками, що панували над виробництвом, та очисними цукровими заводами, які були засобом часткового контролю оптового розподілу. Нижче за ці «мануфактури» численні крамниці роздрібного перепродажу повертають нас до *звичайного* рівня ринку та його скромного зиску, підпорядкованого жорсткій конкуренції.

Де розмістити в усій цій узятій загалом мережі головний пункт або головні пункти, найприбутковіші ланки? Я охоче сказав би, маючи перед собою приклад Лондона, що на стадії оптового ринку, в сусідстві зі складами, де нагромаджувалися ящики й бочки з цукром, перед самими очима покупців білого цукру й темного цукру (патоки), залежно від того, йшлося про зайнятих рафінуванням, про кондитерів чи про простих покупців. Врешті-решт, незважаючи на первісні заборони, на островах утвердилося виробництво білого цукру, що призначався для очисних цукрових заводів метрополій. Та чи не були ці зусилля промисловості ознакою труднощів, які переживали острови-виробники? Ключова позиція на оптовому ринку містилася, на наш погляд, біля очисних заводів, які, либонь, не спокушали великих купців. Але щоб пересвідчитися в цьому, треба було б глибше дослідити взаємовідносини між негоціантами й цукрозаводчиками.

Коштовні метали

Та облишмо цукор, до якого, до речі, в нас ще буде нагода повернутися. Ми маємо у своєму розпорядженні дещо ліпше: коштовні метали, які заторкують цілу планету, які виносять нас на найвищий рівень обмінів, які відзначали б при потребі ту ієрархізацію, що раз по раз відновлюється, економічного життя, ієрархізацію, яка створювала над рівнем цього життя окремі досягнення й рекорди. Що ж до всюдисущого товару, що був постійним предметом жадоби, предметом, який мандрував довкола планети, то пропозиція й попит на нього завжди сходилися.

Але вислів «коштовні метали», що так легко виникає під пером, не такий простий, як це здається. Він означує різні предмети:

1. Необроблені метали, такі, якими вони видобуваються з рудників або з пісків золотих копалень.

2. Напівфабрикати — зливки, бруски, або криці (криці — шматки неправильної форми простого й легкого металу, яким він залишається після випарування ртуті, що використовувалася для амальгамування; загалом їх перетоплювали на бруски й зливки, перш ніж викинути на ринок).

3. Оброблений продукт — монети, що їх, до речі, люди охоче перетоплювали, аби зробити нові монети; так було в Індії, де при однаковій пробі й однаковій вазі вартість рупії залежала від дати її випуску — монета попередніх років цінувалася менше, ні карбована в біжучому році.

У цих різних формах коштовний метал постійно пересувався, й пересувався вельми швидко. Ще Буагільбер говорив про гроші, що вони корисні тільки тоді, коли перебувають «у постійному русі» [193]. Справді ж бо, монета оберталася без упину. «Ніщо не перевозиться так легко й з такими малими втратами»,— зауважив Кантийон [194], який, на думку Й. Шумпетера (щоправда, спірну), буцімто був перший, хто повів мову про швидкість обігу монети [195]. Швидкість інколи була така, що вона порушувала порядок послідовних операцій між отриманням зливка й карбованої монети. Так було в середині XVI ст. і ще більше — згодом: на перуанському узбережжі кораблі із Сен-Мало на початку XVIII ст. потайки вантажили восьмерні песо, але й такою самою мірою «безп'ятичасткові» криці (йдеться про контрабандне срібло, з якого не було взято податок у розмірі однієї п'ятої вартості на користь короля). А втім, криці завше були контрабандними. Законне срібло не у вигляді карбованої монети існувало в зливках та брусках, які ми часто бачимо в обігу в Європі.

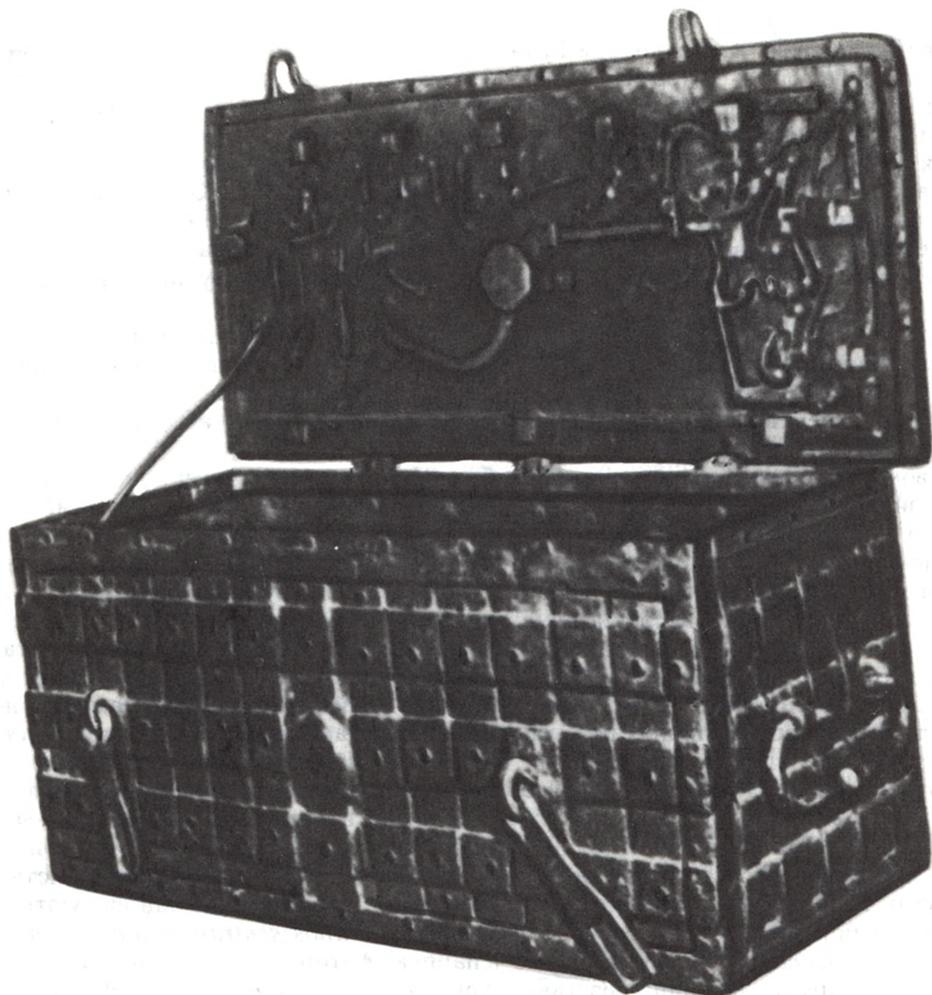
Але монета була ще рухоміша. Обміни примушували її сипатися водоспадом, контрабанда дозволяла їй долати будь-які перепони. Для неї, як казав Луї Дерміньї, «не існувало Піренеїв» [196]. 1614 р. у Нідерландах було в обігу 400 різних її типів; у Франції приблизно в той самий час — 82 типи [197]. Не було жодного регіо-

ну Європи, відомого нам, навіть з числа найбідніших, де б ми принагідно не натрапляли на найнесподіваніші монети,— то в окрузі альпійського міста Амбрена XIV ст. [198], то в такому замкненому в собі районі, як Жеводан у XIV та XV ст. [199] Папір міг будь-скільки й дуже рано збільшувати свої послуги, але дзвінка монета, готівкові гроші («*argent à la main*») зберігали свої прерогативи. В центрі Європи, де західні європейці виробили звичку владнувати (чи намагатися владнати) свої конфлікти, могутність суперників — Франції або Англії — вимірялася виплатою готівковими грішми. 1742 р. венеціанські повідомлення відзначали, що англійський флот доправив великі суми, що призначалися для Марії-Терезії, «королеви Угорської» [200]. Ціну союзу з Фрідріхом II для могутнього Альбіону становили 1756 р. послані до Берліна 34 вози дзвінкої монети [201]. А тільки-но навесні 1762 р. накреслився мир, схильність Англії обернулася до Росії. «Пошта з Лондона 9 (березня),— пише один дипломат,— доправила векселі на Амстердам і Роттердам на суму понад 150 000 монет, цю суму належить передати російському дворові» [202]. В лютому 1799 р. транзитом через Лейпциг пройшли «п'ять мільйонів» англійських грошей — у зливках і в монеті; послані з Гамбурга, ці гроші йшли до Австрії [203].

По цих словах єдиною проблемою є виявити, якщо це можливо, причини або принаймні властивості цього обігу, який пронизав «тіло» економік, що панували від одного краю світу до іншого. Мені здається, що ці причини й властивості ліпше піддаються розумінню, якщо розрізнити очевидні три етапи: виробництво, передачу, накопичення. Бо, звісно ж, були країни — виробники необробленого металу, країни, що постійно вивозили монету, і країни-одержувачі, звідки монета або метал ніколи вже не виходили. Однак були й змішані випадки, найпоказовіші, до числа яких належали Китай та Європа — водночас і імпортери, і експортери.

Країни, що виробляли золото й срібло, майже завжди були країнами ще первісними, навіть дикими, чи то йдеться про золото Борнео, Суматри, острова Хайнань, Судану, Тибету, Сулавесі, чи то про гірничодобувні зони Центральної Європи в XI—XIII ст., та навіть іще під час їхнього другого розквіту — 1470—1540 рр. Щоправда, аж до XVIII ст. і пізніше на берегах європейських річок і далі працювали золотошукачі, але тут ішлося про виробництво мізерне, яке практично не бралося до розрахунку. Селища рудокопів у Альпах, у Карпатах чи Рудних горах у XV та XVI ст. треба уявляти собі розташованими в цілковитій пустці. Люди, які там працювали, жили страшенно важко, але вони принаймні були вільні!

На противагу цьому в Африці, в Бамбуці (міжріччя річок Бакой та Бафінг, від злиття яких утворюється Сенегал,— територія сучасних Гвінеї та Малі.— *Прим. ред.*), колишньому золотоносному регіоні Судану, «рудні» перебували під контролем сільських старост. І там панувало принаймні напіврабство [204]. Ще більш визначеною була ситуація в Новому Світі, де Європа задля видобутку коштовних металів відтворила у великому масштабі античне рабство. Ким, як не рабами, були індіанці Міти (гірничої округи), як пізніше, у XVIII ст., і негри на золотих копальнях Центральної Бразилії? Виростали дивні міста, і найдивнішим серед них було Потосі у Високих Андах, на висоті 4000 метрів, величезне гірниче селище, місто-виразка, куди набилося понад 100 000 людських істот [205]. Навіть для багатих людей життя там було абсурдне: курка коштувала до семи реалів, яйце — два реали, фунт кастильського воску — десять песо і решта — відповідно [206]. Що ще можна сказати, крім того, що там гроші нічогісінько не були варті? Але ж заробляли тут не рудокоп і навіть не власник рудника, а купець, який авансував карбовану монету, продукти харчування, ртуть, потрібну для рудень, і спокійно повертав свої витрати металом. у Бразилії XVIII ст., яка виробляла золото, все було так само. Із Сан-Паулу вирушав по річках і волоком цілий флот так званих *монсойс (monçoes)* постачати продовольством господарів та рабів золотих копа-

Генуезька скриня зі складними замками: скрині такого типу використовувалися для перевезення зливків срібла та срібної монети з Іспанії до Генуї. Генуя. Ощадна каса.
Фото видавництва А. Колена.

лень провінцій Мінас-Жераїс та Гояс [207]. І збагачувалися тільки ці гендлярі. Часто-густо те, що залишалося гірникам, у них забирала гра, тільки-но вони ненадовго поверталися до міста. Мехико стане переважно гральною столицею. Врешті-решт, на терезах зиску срібло або золото важили менше, ніж маніокове борошно, кукурудза, в'ялене на сонці м'ясо — бразильське *a carne do sol.*

А хіба могло бути інакше? В поділі праці *у всесвітньому масштабі* ремесло рудокопа припадало, наголошуємо на цьому, на долю найнещасливіших, найзнедоленіших людей. Ставка була надто велика, аби можновладці, хоч би хто вони були й хоч би де вони жили, не втрутилися найбрутальнішим чином. З тих самих міркувань вони не випускали з-під свого контролю й розвідування алмазів або іншого коштовного каміння. Тавернье відвідав 1652 р. як покупець алмазне розсипище, «як називається Раолконда... за п'ять днів дороги від Голконди» [208].

Там усе було чудово організовано з вигодою для короля та купців і навіть для вбивства клієнтів. Але рудокопи були жалюгідні й голі, з ними погано поводилися і їх підозрювали — до речі, з повними на те підставами — в постійних спробах вдатися до шахрайства. У XVIII ст. бразильські шукачі алмазів *(garimpeiros)* були шукачами пригод, неймовірні мандри яких було б неможливо простежити крок за кроком, але зиск від їхніх пригод у кінцевому підсумку діставався купцям, монархові в Лісабоні й відкупникам алмазної торгівлі [209]. Коли гірнича справа започатковувалася під знаком відносної незалежності (як це було в середньовічній Європі), можна було бути певним, що рано чи пізно вона виявиться закутою в купецькі кайдани. Світ рудень — це було передвістя світу індустріального та його пролетаріату.

Друга категорія, країни-одержувачі,— це передусім Азія, де грошова економіка більш-менш сформувалася, а кругообіги коштовних металів були менш рухомі, ніж у Європі. Отже, там панувала тенденція стримувати коштовні метали, тезаврувати, недовикористовувати їх. То були країни-губки, або, як тоді казали, «цвинтарі» коштовних металів.

Двома величезними резервуарами були Індія та Китай, які досить виразно відрізнялися одне від одного. Індія майже однаково радо приймала жовтий і білий метал — і такою самою мірою золотий пісок Контракошти (або, якщо хочете, Мономотапи), як і срібло Європи, а згодом — Японії. Приплив американського білого металу, за словами індійських істориків, навіть зумовив там зростання цін із запізненням на два десятки років порівняно з європейською «революцією цін» у XVI ст. Це ще один доказ того, що ввезене срібло залишалося тут. А також доказ того, що небачені скарби Великого Могола не знецінювали всієї маси постійних надходжень білого металу, бо ціни підіймалися [210]. Хіба американське срібло не живило безупинних перетоплювань і перекарбовувань індійських монет?

Про те, що відбувалося в Китаї, ми, безперечно, знаємо не так багато. Ось оригінальний факт: відомо, що Китай не надавав золоту значення грошей і вивозив його з вигодою для тих, хто бажав обмінювати золото на срібло, за виключно низьким курсом. Португальці були першими європейцями, які в XVI ст. констатували цю дивну перевагу, яку китайці віддавали білому металові, й скористалися з цього. 1633 р. один з них ще впевнено писав: «Тільки-но китайці відчують срібло, вони притягнуть гори товарів» («*Como os Chinos sentrao prata, em montoès trouxerao fazenda*») [211]. Але не вірмо іспанцеві Антоніо де Ульйоа, який твердив 1787 р., буцімто «китайці безугавно докладають зусиль, аби придбати срібло, якого нема в їхній країні», тимчасом, як вони — «одна з націй, яка найменше має в ньому потребу» [212]. Навпаки, срібло було монетою найвищої якості й досить поширеною в китайських обмінах (для оплати закупок її різали ножицями на тоненькі пластинки (поруч із монетою нижчого гатунку — *caixas* та *sapèques* — із сплаву міді та свинцю).

Сучасні історики Китаю вважають, що принаймні половина срібла, виробленого в Америці від 1571 до 1821 р., потрапила в кінцевому підсумку до Китаю й назавжди там залишилася [213]. П'єр Шоню говорить про третину, включаючи сюди вивіз з Нової Іспанії на Філіппіни по Тихому океану, що саме собою було б уже величезною масою [214]. Ні той, ні той з цих розрахунків не беззаперечний, але деякі міркування роблять їх правдоподібними. Передусім — зиск від операції, що полягала в обміні срібла на золото в Китаї, зиск, який тривалий час не знижувався, в усякому разі, довгі роки до початку XVIII ст. [215] То була торгівля, яку практикували навіть у Індії та Індонезії. З іншого боку, 1572 р. було започатковано новий шлях вивезення американського срібла через Тихий океан — на манільських галіонах, які пов'язали мексиканський порт Акапулько зі столицею Філіппін; вони довозили туди білий метал для купівлі китайських шовків і порцеляни, розкішних бавовняних тканин Індії, коштовного каміння, перлин [216]. Цей

зв'язок, який зазнає злетів і падінь, збережеться впродовж усього XVIII ст. і навіть пізніше: останній галіон повернеться до Акапулько 1811 р. [217] Але тут, безперечно, треба було б вести мову про всю Південно-Східну Азію. Трохи інший факт не пояснює всього, однак полегшує розуміння. Великому англійському вітрильникові «Індустан», що 1793 р. віз до Китаю посла Макартні, вдалося заманити на борт літнього жителя Кохінхіни. Людина ця почувалася тут не зовсім зручно; «та коли їй поклали в руку іспанські піастри, то з'ясувалося, що вона знала їм ціну, бо дбайливо загорнула їх у полу своєї драної одежини» [218].

Між країнами-виробниками та країнами-накопичувачами особливе становище посідали країни ісламу та Європа, а саме: становище передавальної ланки, посередників.

Що ж до мусульманського світу, що перебував з цього погляду в тому самому становищі, що й Європа, то нема потреби довго про це говорити. Зупинімося тільки на тому, що стосується великої Турецької імперії. Справді, її надто часто розглядали як економічно нейтральну зону, яку європейська торгівля нібито перетинала безкарно, на свій розсуд: у XVI ст. через Єгипет і Червоне море або ж через Сирію й караванними шляхами, що вели до Ірану та Перської затоки; в XVII ст. через Смірну та Малу Азію. Отже, всі ці торгові шляхи Леванту буцімто були нейтральні, цебто потоки білого металу мовби рухались по них, не відіграючи там жодної ролі, майже не затримуючись, кваплячись до перських шовків або до вибивних тканин Індії. Тим більше, що Турецька імперія була й залишилася передусім зоною золота — це золото, що походило з Африки, зокрема з Судану та Абіссинії, довозилося сюди через посередництво Єгипту й Північної Африки. Справді ж, зростання цін, установлене (для XVI ст. в широкому розумінні) працями Омера Лютфі Баркана [219] та його учнів, доводить, що імперія брала участь в інфляції срібла, яка великою мірою спричинила в ній кризи аспри (цієї вельми важливої дрібної срібної монети), коли ця остання використовувалася в повсякденному житті й становила заробітну платню яничар. Отже, Туреччина була посередницею, але в жодному разі не нейтральною.

Одначе роль Туреччини була скромна порівняно з функціями, які виконувала у світовому масштабі Європа. Й до відкриття Америки Європа сяк-так знаходила в себе те срібло або те золото, що були потрібні для покриття дефіциту її торговельного балансу на Леванті. А з відкриттям рудень у Новому Світі вона потвердила свою ролю перерозподілювача коштовних металів, закріпилася в ній.

Для істориків господарства цей грошовий потік в одному напрямі видається несприятливою для Європи обставиною, ніби втратою субстанції. Та хіба це не означає міркувати згідно з меркантильними передсудами? Якщо вже пропонувати один образ замість іншого, то я волів би сказати, що Європа з її золотими й особливо срібними грішми безперервно бомбардувала ті країни, двері яких у іншому разі зачинялися б перед нею або відчинялись із великими потугами. А хіба не виказувала будь-яка переможна грошова економіка тенденцію замінити своєю монетою інші, що, безперечно, нібито відбувалося саме собою, природним шляхом, без докладання з її боку якихось свідомих зусиль? Саме таким чином від XV ст. венеціанський дукат, який був тоді реальною монетою, витіснив єгипетські золоті динари, а Левант небавом заполонили срібні монети венеціанського монетного двору *(Zecca)*, аж поки з останніми десятиліттями XVI ст. його переповнили іспанські «восьмерні монети», згодом названі піастрами, які надалі стануть зброєю європейської економіки на Далекому Сході. В жовтні 1729 р. Мае де Ла Бурдонне прохав Клорив'єра, свого приятеля й компаньйона в Сен-Мало, зібрати кошти й надіслати їх йому до Пондишері в піастрах, щоб укласти їх у різні можливі галузі торгівлі «з Індії до Індії» [220]. Якби його довірники, пояснював Ла Бурдонне, надіслали йому великі капітали, він зміг би спробувати зробити поїздку до Китаю, яка вимагає багато срібла; а таку поїздку звичайно вибивають

собі англійські губернатори Мадраса як чудовий засіб здобути багатство. Ясно, що цього разу срібна монета була способом розкрити кругообіг, силоміць у нього включитися. А втім, додає Ла Бурдонне, «завше вигідно оперувати великими коштами, бо се робить вас господарем торгівлі, позаяк струмочки течуть за течією річок».

Тож як не побачити наслідків такого самого прориву в Туніському намісництві, де в XVII ст. іспанська «восьмерна монета» стала стандартними грішми [221]? Або ще в Росії, де збалансування рахунків спричинилося до широкого проникнення голландської, а відтак англійської монети? Власне кажучи, без цих грошових ін'єкцій величезний російський ринок не зміг би або не забажав реагувати на попит Заходу. У XVIII ст. успіхи англійських купців виявляться наслідком їхніх авансів московським купцям, скупникам продуктів харчування, яких вимагала Англія, або ж комісіонерам, що торгували цими продуктами. На противагу цьому перші кроки англійської компанії в Індії були важкі, поки компанія вперто надсилала сукна й жорстко відраховувала готівкові гроші своїм факторам, що, впавши в розпач, мусили робити позики на місці.

Отже, Європа була приречена вивозити чималу частку свого запасу срібла, принагідно, хоч не дуже щедро, й своїх золотих монет. Такою була певною мірою її структурна позиція; вона посідала її від XII ст., вона залишалась на ній упродовж багатьох століть. Тож досить кумедно виглядали зусилля перших територіальних держав перешкодити відпливу коштовних металів. «Знайти спосіб затримати (в державі) золото й срібло, не допустивши, аби вони з неї виходили, для Еона було 1646 р. правилом «усякого великого політика». Лихо в тому, додає він, що «все золото й срібло, яке привозять (до Франції), буцімто скидають у дірявий мішок, а сама Франція видається тільки каналом, по якому без упину протікає вода» [222]. Звісно, цю необхідну економічну ролю взяли на себе контрабанда або підпільна торгівля. Скрізь відбувався відплив. Але то були короткотермінові послуги. Там, де на перший план виступала комерція, виникала потреба, аби рано чи пізно широко розчахнулися двері й метал обертався швидко і вільно, як будь-який товар.

Італія XV ст. таку потребу визнала. У Венеції ліберальна постанова, що дозволяла вивезення монети, була ухвалена принаймні в 1396 р. [223]; вона була поновлена 1397 р. [224], а відтак 10 травня 1407 р. *Pregadi* (Сенат Венеціанської республіки.— *Прим. ред.*) прийняв ухвалу, яка містила в собі одне-однісіньке обмеження: купець, що вивозитиме гроші (безперечно, білий метал для Леванту), має попередньо його ввезти й передати чвертку його до монетного двору Синьйорії *(Zecca)* [225]. І тільки після цього він може везти решту «в будь-яке місце» («*qualunque luego*»). Експортувати білий метал до Леванту чи до Північної Африки було таким високим покликанням Венеції, що Синьйорія завше надто цінуватиме золото, роблячи з нього, якщо можна так сказати, «погані» гроші, яких удосталь є на місці і які, цілком очевидно, витісняють добрі, цебто срібло. Та чи було це метою, якої прагнули досягти? В такий самий спосіб можна було б показати, як Рагуза або Марсель організували своє вивезення монети, потрібне й плідне. Марсель, за яким наглядала влада монархії, мав з її боку самі тільки неприємності й нерозуміння. Якщо в місті заборонити вільний обіг піастрів та вивезення їх на Левант, всіляко намагався пояснити це уряд Марселя близько 1699 р., якщо вимагати, аби їх переплавляли на монетних дворах, то піастри неодмінно попливуть до Генуї чи до Ліворно. Мудро було б дозволити вивозити їх не лише Марселю, а й приморським містам — «таким, як Тулон або Антиб та інші, де флот робить свої платежі» [226].

Таких труднощів не було в Голландії, де торгівля рядила буквально всім: золоті й срібні монети ввозилися туди й вивозилися звідти цілком вільно. Така сама свобода в кінцевому підсумку запанує і в Англії, що перебувала на піднесенні.

Венеціанська монета 1471 р. випуску: ліра дожа Нікколо Трона. Це був єдиний дож, зображення якого карбувалося на монетах. *Фото Національної бібліотеки.*

Незважаючи на вельми бурхливі суперечки, що тривали до самого кінця XVII ст., тут дедалі ширше й ширше розчинятимуться двері перед карбованим металом. Від цього залежало життя Ост-Індської компанії. Англійський закон, схвалений парламентом 1663 р. саме під тиском компанії, досить відвертий у своїй преамбулі. «Досвід вчить,— зазначається там,— що гроші (читай: у вигляді монети) у великій кількості припливають в ті місця, де за ними визнається свобода вивезення» [227]. Впливовий сер Джордж Даунінг міг твердити: «Гроші, які колись були мірилом для товарів, самі стали товаром» [228]. Відтоді коштовні метали перебувають в обігу на очах у всіх і з відома всіх. У XVIII ст. будь-який опір припинився. Наприклад, 16 січня 1721 р. газети оголосили на підставі декларацій лондонської митниці про перевезення 2315 унцій золота до Голландії; 6 березня — 288 унцій золота за тим самим призначенням і 2656 унцій срібла до Ост-Індії; 20 березня — 1607 унцій золота до Франції та 138 — до Голландії [229] тощо. Повернути все це золото назад було вже неможливо, навіть під час такої гострої фінансової кризи, яка лютувала після підписання Паризької угоди 1763 р. У Лондоні, звісно, воліли б бодай трохи пригальмувати «надмірний відплив золота й срібла до Голландії та до Франції, який стався за короткий час», але «намагатися завадити цьому означало б завдати смертельного удару державному кредитові, який дуже важливо в будь-який час підтримувати» [230].

Але відомо, що такої позиції дотримувалися не всі європейські уряди. Гра у відчинені ворота стане загальною аж ніяк не за один день, і такі ідеї певною

Золота гінея КАРЛА II випуску 1678 р.
Фото Національної бібліотеки.

мірою із запізненням стануть модними. Франція напевне не була піонером у цій справі. Французький емігрант граф д'Еспеншаль, що приїхав до Генуї в грудні 1789 р., визнав за потрібне зауважити, що «золото й срібло (є) товаром у Генуезькій державі» [231], так, ніби це було якимсь дивацтвом, гідним згадки. Засуджений на довгий термін меркантилізм мав важке життя.

А проте загальна картина, яку слід зберегти в пам'яті,— це не образ Європи, що наосліп спекувалася своїх коштовних металів. Справа була куди складніша. Треба враховувати постійну дуель між білим та жовтим металами, до якої вже давно привернув увагу Ф. Спунер [232]. Європа дозволяла білому металу полишати її терени, і він мандрував по світу. Але вона високо цінувала золото: це був спосіб утримати його вдома, зберегти для *внутрішніх* потреб того із «світів-економік» (*économie-monde* — економічно автономний регіон), яким була Європа, для важливих європейських розрахунків — купця з купцем і нації з нацією. Це був також спосіб напевне привернути його з Китаю, Судану, з Перу. Турецька імперія — ця теж європейка — по-своєму провадила ту саму політику: зберегти золото, дозволяючи відпливати швидким потокам срібла. Щоб зрозуміло витлумачити процес у граничних його формах, треба було б переформулювати так званий закон Грешема: погані гроші проганяли добрі. Справді, одна монета витісняла інші, які раніше були в обігу, щоразу, коли її вартість була завищена проти відносного рівня тієї чи тієї економіки. Франція у XVIII ст. штучно завищувала ціну стрібла аж до реформи 30 жовтня 1785 р., «яка змінила співвідношення цін золота й срібла з 1 до 14,4 на 1 до 15,5» [233]. Внаслідок цього Франція у XVIII ст. була Китаєм у мініатюрі — туди стікався білий метал. Венеція, Італія, Португалія, Англія, Голландія, навіть Іспанія [234] завищували ціну золота. Втім, досить було най-

менших відмінностей, аби золото попливло в зони такого завищення: тоді воно було «поганими грішми», позаяк проганяло білий метал, примушуючи його мандрувати по світу.

Та все ж таки масовий відплив білого металу створював усередині європейської економіки часті перебої. Саме цим він сприяв успішному розвитку паперових грошей — цього паліативу, викликав розвідування рудних багатств у окремих краях, спонукав торгівлю вишукувати замінника коштовних металів, вивозити на Левант сукна, до Китаю — індійську бавовну або опій. Тимчасом, як Азія з усіх сил постійно намагалася оплачувати білий метал текстильною продукцією, а особливо рослинними продуктами, прянощами, наркотиками, чаєм, Європа, аби вирівняти свій баланс, подвоїла свої гірничодобувні та індустріальні зусилля. Чи цей відплив не став для неї викликом, який зрештою обернувся на її користь? У всякому разі, що вірогідно, то це те, що не варто говорити, як це часто роблять, про згубне для Європи кровопускання, так ніби вона загалом оплачувала розкіш прянощів та китайських витребеньок своєю власною кров'ю!

НАЦІОНАЛЬНІ ЕКОНОМІКИ ТА ТОРГОВИЙ БАЛАНС

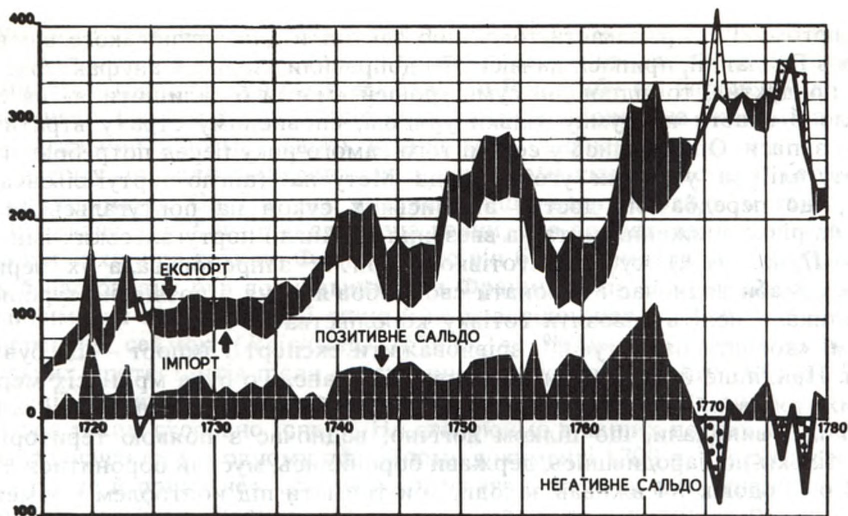
Тут не йдеться про вивчення національного ринку в класичному розумінні цього слова, який розвивався досить повільно й нерівномірно залежно від країни. В наступному томі ми повернемося до широкого обговорення важливості такого поступового формування, яке ще не завершилося у XVIII ст. і яке створило сучасну державу.

Зараз же ми хотіли б тільки показати, як обіг ставив лицем до лиця різні національні економіки (щоб не говорити про національні ринки) — ті, що відстали, й ті, що пішли вперед,— як він їх протиставляв одні одним і класифікував. Еквівалентний і нееквівалентний обмін, рівновага й неврівноваженість товарних потоків, панування й підкорення малюють нам загальну карту всесвіту. На підставі такої карти торговий баланс дозволяє зробити перший начерк цілого. Не те, щоб це був найліпший або єдиний спосіб підійти до проблеми, але практично це єдині цифри, які ми маємо у своєму розпорядженні. До того ж, вони ще й елементарні, й неповні.

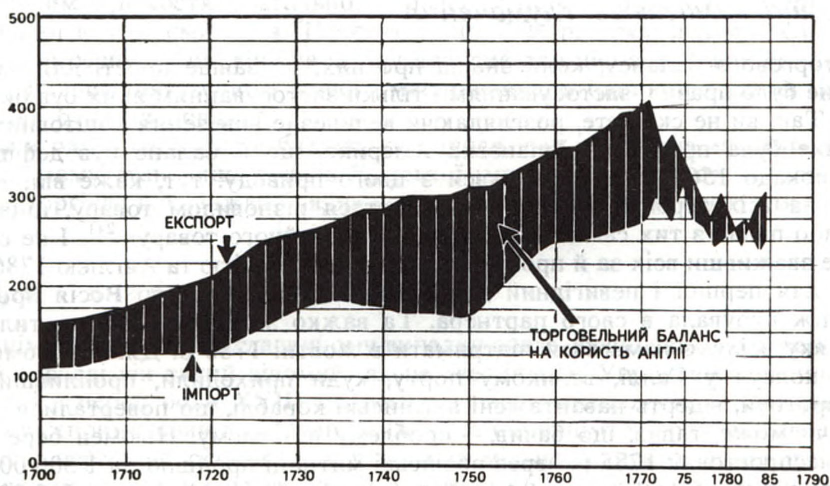
«Торговий баланс»

Для якоїсь певної економіки торговий баланс — це щось таке, що можна порівняти з підсумком роботи купця наприкінці року: чи то він виграв, чи то програв. У «Міркуванні про загальний добробут сього Англійського королівства» («*Discourse of the Common Weal of this Realm of England, 1549*»), яке приписують серові Томасу Сміту, читаємо: «Ми мусимо завше остерігатися купувати в чужоземців більше, ніж ми їм продаємо» [235]. Цією фразою сказано найважливіше, що треба знати про баланс; може, те, що про нього знали завжди. Бо ця мудрість не нова: так, хіба не зобов'язував англійський уряд своїх купців задовго до 1549 р. повертати до Англії у вигляді карбованої монети частину зисків від їхніх продажів за кордоном, що перевищували купівлю? А чужоземні купці зі свого боку мусили, перш ніж полишити острів, знову вкласти доходи від своїх продажів у англійські товари. «Міркування про торгівлю» («*A Discourse of Trade*...») Томаса Мена, написане 1621 р., подає теорію балансу, правильну, що засвідчує повне розуміння суті справи. Сучасник Мена, Едвард Місселден, міг написати 1623 р.: «Раніше ми відчували це чуттям; нині ж ми знаємо це від науки» («*Wee felt it before in sense; but now wee know it by science*») [236]. Звісно, йшлося про теорію елементарну, дуже далеку від сучасних концепцій, які розглядають водночас цілу низку балансів — торговий, розрахунковий, робочої сили, капіталів, платіжний. У ту добу торговий баланс був тільки зважуванням у ціннісному вираженні товарів, обміняних між двома націями, підсумком взаємного імпорту й експорту, або, точніше, балансом взаємних боргів. Наприклад, якщо «Франція винна Іспанії 100 000 пістолів, то ця остання винна Франції 1 500 000 ліврів»; отже, при вартості пістоля 15 ліврів усе вирівнялося. А «що така рівність буває рідко, то виникає потреба, аби нація, яка винна більше, вивезла метали для оплати тієї частини своїх боргів, яку вона не може покрити» [237]. Дефіцит тимчасово можна компенсувати векселями, цебто відстрочити. Якщо ж він зберігається, то, ясна річ, покривається коштовним металом. Саме такий трансферт, коли ми, історики, можемо його спостерігати, є шуканий *індикатор,* який прояснює проблему взаємостосунків двох наших економічних одиниць, одна з яких, бажаючи того чи ні, примушує другу розлучитися з частиною своїх запасів монети або коштовних металів.

Уся меркантильна політика прагнула принаймні врівноваженого балансу. Йшлося про те, аби будь-що уникати вивезення коштовних металів. Так, якби

Експорт та імпорт Франції, 1715 — 1780 рр.

Експорт та імпорт Англії, 1700 — 1785 рр.

БАЛАНСИ ФРАНЦІЇ ТА АНГЛІЇ В XVII ст.

Як показують їхні торговельні баланси, Англія та Франція жили з вигодами на шкоду всьому світові до рубежу 70-х років XVIII ст. Тоді виникли малопозитивні або ж негативні сальдо. Що було причиною того: кон'юнктура, загальний занепад торговельного капіталізму, чи (що правдоподібніше) потрясіння, викликані Американською війною за незалежність? Для Франції графік складено за даними статті Руджієро Романо — R. Romano, Documenti e prime considerazioni intorno alla «balance du cimmerce» della Francia, 1716—1780.— Studi in onore di Armando Sapori, 1957, II, p. 1268—1279. Невидані джерела цієї праці вказані на p. 1268, п. 2. Для Англії крива, єдиним завданням якої було показати в загальних рисах рух англійської торгівлі, запозичена у Вільяма Плейфера, одного з перших англійських статистиків. Див.: W. Playfair, Tableaux d'arethmétuque linéaire, du commerce, des finances et de la dette nationale de l'Angleterre. 1789; ibidem. The Export and Imports ands General Trade of England, the National debst..., 1786.

в січні-лютому 1703 р. замість того, щоб закупити для англійського війська, що воювало в Голландії, припаси на місці, їм доправили «зерно, мануфактурні вироби та інші продукти», то відповідні суми грошей «могли б залишитися» на острові. Це могло б спасти на думку тільки урядові, сповненому страху втратити свої металеві запаси. Опинившись у серпні того самого року перед потребою виплатити Португалії за умовами угоди лорда Метуена (англо-португальська угода 1703 р., що передбачала доступ англійських сукон на португальський ринок в обмін на різке зниження мита на ввезення до Англії португальських вин та інші пільги.— *Прим. ред.*) субсидії готівкою, Англія запропонувала їх зерном та пшеницею, «аби водночас і виконати свої зобов'язання, і розвіяти стурбованість, яку викликала нехіть вивозити готівку королівства» [238].

А втім, «досягти балансу» [239], зрівноважити експорт і імпорт — це був тільки мінімум. Найліпше було б мати позитивний баланс. То була мрія всіх меркантилістських урядів, які ототожнювали національне багатство з грошовими запасами. Всі такі ідеї виникали, що цілком логічно, водночас з появою територіальних держав: тільки-но народившись, держави боронились, мусили боронитися. З жовтня 1462 р. Людовік XI вживав заходи, аби тримати під контролем і обмежувати вивезення до Риму «золота й срібла в розмінній монеті та іншого, які могли б бути відчуженими, конфіскованими й вивезеними за межі нашого королівства» [240].

Цифри, що вимагають тлумачення

Рухи торгового балансу, коли знаєш про них, не завше прості для витлумачення. І не було правил, застосуванням і тільки застосуванням яких був би кожен випадок. Так, ви не скажете, розглядаючи величезне вивезення коштовних металів, на яке була приречена Іспанська Америка, що її баланс був дефіцитний. Отець Меркадо 1564 р. не помилявся з цього приводу: тут, каже він, «золото й срібло на всіх теренах Америки вважаються різновидом товару, ціна якого зростає або падає з тих самих причин, що й звичайного товару» [241]. І не скажеш також, не зваживши всіх за й проти, що баланс між Росією та Англією 1786 р. був вигідний для першої і невигідний для останньої, бо звичайно Росія продавала більше, ніж купувала в свого партнера. Та важко згодитися й з протилежною думкою, яку всіляко намагався підтримати в жовтні 1786 р. Джон Ньюмен. Російський консул у Галлі, великому порту, куди приходили, проплившим через данські протоки, вщерть навантажені англійські кораблі, що поверталися з Росії, бачив — чи може, гадав, що бачив,— проблему по-своєму. Ньюмен бере цифри відомі й неспростовні: 1785 р. через російські митниці пройшло на 1 300 000 фунтів товарів, що призначалися для Англії; в зворотному напрямі — на 500 000 фунтів, цебто був виграш для імперії Катерини II у 800 000 фунтів. «Але,— пише Ньюмен,— незважаючи на сю явну грошову вигоду для Росії, я завше твердив і ще тепер запевняю, що не Росія, а *сама тільки* (ну й перебільшення!) Великобританія мала вигоду від цієї торгівлі». Справді, пояснює він, подумайте про наслідки обміну, про фрахт приблизно 400 англійських кораблів «кожен тоннажністю з 300 тонн, себто близько 7—8 тисяч моряків», про збільшення ціни російських товарів, тільки-но вони потрапляють на англійську землю (15 %), про все те, що ці вантажі дають для промисловості острова, а відтак для його реекспорту [243]. Ми бачимо, що Джон Ньюмен підозрював, ніби про баланс між двома країнами можна судити, лише спираючись на цілий ряд показників. Тут було інтуїтивне передбачення сучасних теорій балансу. Коли 1621 р. Томас Мен говорив коротше: «Срібло, вивезене до Індії, в кінцевому підсумку приносить уп'ятеро більше за свою вартість» [244], він казав більш-менш те саме, але водночас і інше.

Крім того, частковий баланс має значення, тільки бувши вкладений у контекст

усієї торгівлі, в сукупність усіх балансів однієї і тієї самої економіки. Один баланс Англія — Індія або ж Росія — Англія не дає правильного висвітлення справжньої проблеми. Нам треба було б мати всі баланси Росії, або всі баланси Індії, або всі баланси Англії. Саме в такий спосіб нині кожна національна економіка підбиває щороку загальний підсумок свого зовнішнього балансу.

Лихо в тому, що для минулого ми знаємо самі тільки часткові баланси між окремими країнами. Одні з них класичні, інші заслуговували б такими бути. В XV ст. баланс для Англії, експортера вовни, був сприятливий щодо Італії; але якщо взяти вихідною точкою Фландрію, то він буде сприятливий саме для Італії. Тривалий час баланс був позитивним для Франції щодо Німеччини, але він став сприятливим для цієї останньої якщо й не внаслідок першої блокади, декретованої Імперським сеймом *(Reichstag)* 1676 р., то принаймні слідом за приходом французьких протестантів після скасування Нантського едикту 1685 р. Навпаки, для Франції довгий час був сприятливим баланс із Нідерландами, і він назавше залишиться таким стосовно Іспанії. Не створюймо в наших портах труднощів для іспанців, зазначається в одному офіційному документі 1700 р. [245]; тут ідеться «про благо загальне й приватне», оскільки «перевага в торгівлі між Іспанією та Францією цілком на боці Франції». Хіба не казали вже в попередньому столітті (1635 р.) грубувато, але правдиво, що французи — це «воші, які заїдають Іспанію» [246]?

Тут чи там баланс коливається, навіть змінює свій сенс. Зауважмо тільки, не надаючи цим відомостям загального значення, що 1693 р. він був сприятливий для Франції в її взаєминах з П'ємонтом; що 1724 р. в торгівлі між Сицилією та Генуезькою республікою він був несприятливий для цієї останньої; що 1808 р., за побіжним свідченням одного нашого мандрівника, в Ірані торгівля «з Індією (за тих часів) була зисковна» [247].

І тільки один-однісінький баланс, здавалося, раз і назавше «застиг» в одному й тому самому становищі з часів Римської імперії і до XIX ст.— баланс левантинської торгівлі, що завжди був, як відомо, пасивний з невигодою для Європи.

Франція і Англія до й після 1700 р.

Зупинімось на мить на класичному випадку англо-французького балансу (одначе чи й справді він такий відомий, як це твердять?). Упродовж останньої чверті XVII ст. і в перші роки XVIII ст. десятки разів заявлялося, і дуже рішуче, що баланс був сприятливий для Франції. Ця остання буцімто черпала зі своєї торгівлі з Англією пересічно річний зиск у півтора мільйона фунтів стерлінгів.

У всякому разі, саме це твердили в жовтні 1675 р. в палаті общин, і саме це повторює у своїх листах генуезький агент у Лондоні Карло Оттоне у вересні 1676 р. та в січні 1678 р. [248] Оттоне навіть пише, що почерпнув ці цифри з розмови, яку він мав з послом Сполучених провінцій, який був аж ніяк не доброзичливим спостерігачем вчинків та діянь французів. Одну з причин такого перевищення з вигодою для Франції вбачали в її мануфактурних виробах, що «продавалися на острові набагато дешевше, ніж ті, що вироблялися на місці, бо французький ремісник задовольняється помірним зиском...» Ситуація дивна, позаяк ці французькі вироби, насправді заборонені англійським урядом, доправлялися до Англії контрабандним шляхом. Та це ще дужче посилювало в англійців бажання «зрівноважити сю торгівлю» («*di bilanciare questo commercio*»), як пояснив наш генуезець, згідно з вельми правильною формулою. А для цього — примусити Францію широко використати англійське сукно [249].

У таких умовах, тільки-но починається війна, випадає зручна нагода покласти край цьому мерзенному й ненависному вторгненню французької комерції. 18 бе-

Свято в лорд-мера Лондона близько 1750 р. (картина А. Каналетто). 29 жовтня щороку на Темзі вишиковувався традиційний кортеж кораблів. Поруч з кораблями корпорацій Сиroutines серед них були й невеликі ялики — ті самі, безперечно, що їх один француз, який відвідав Лондон 1728 р., називав «гондолами» (див. розділ I, прим. 84), бо вони відігравали на Темзі ролю «водяних фіакрів», як гондоли — на каналах Венеції. Прага, Національна галерея. *Фото Жиродона.*

резня 1699 р. надзвичайний посол у Лондоні де Таллар пише Поншартрену (французький державний діяч в 1689—1699 рр.— генеральний контролер фінансів, від 1699 р.— державний канцлер Людовіка XIV.— *Прим. ред.*): «Те, що англійці отримали з Франції до оголошення останньої війни (так званої війни Аугсбурзької ліги, 1688—1697 рр.), становило, на їхню дуку, суми куди більші, ніж те, що надходило до нас з Англії. Вони так повірили в це й так певні того, ніби наше багатство виходить від них, що з часу початку війни прагнуть єдиного: перешкоджати тому, аби до їхньої країни могло надходити будь-яке французьке вино чи будь-який інший французький товар — ні прямо, ні якимсь посереднім шляхом» [250]. Щоб цей текст став зрозумілішим, слід нагадати, що колись війна не вела до розриву всіх торгових зв'язків між країнами, що воювали. А отже, така абсолютна заборона дещо суперечила міжнародним звичаям.

Збігли роки. 1701 р. війна спалахнула знову через спадщину корони Карла II Іспанського. Відтак, коли воєнні дії скінчилися, мова зайшла про відновлення між двома коронами торгових відносин, які цього разу були серйозно порушені. Так, улітку 1713 р. до Лондона вирушили двоє «експертів» — ліонський представник у Раді торгівлі Аніссон та представник Парижа Фенеллон. А що переговори просувалися погано й затяглися надовго, Аніссон мав удосталь часу, аби ознайомитися зі звітами про дебати в палаті громад і з реєстрами англійських митниць. І з яким же подивом він констатував: усе, що говориться з приводу балансу між двома націями, просто неправильно! І що «впродовж понад 50 років торгівля Англії перевершувала на кілька мільйонів французьку торгівлю» [251]. Явно йшлося про мільйони турських ліврів. Ось він, грубий і несподіваний факт! Та чи слід цьому вірити? Вірити тому, що чудове офіційне лицемірство нібито так систематично приховувало цифри, які недвозначно демонстрували перевагу в балансі на користь острова? Цього разу було б корисно ретельно обстежити лондонські й паризькі архіви. Але нема певності, що це обстеження сказало б останнє слово з цього приводу. Витлумачення офіційних цифр нерідко веде до неминучих помилок. Купці, урядники-виконавці займалися тим, що брехали урядам, а уряди брехали самим собі. Я чудово знаю, що правда 1713 р. зовсім не є правда 1786 р. і навпаки. А проте одразу ж після підписання Іденської угоди між Францією та Англією 1786 р. російська кореспонденція з Лондона (від 10 квітня 1787 р.), яка тільки повторювала розхожу інформацію, відзначала, що цифри «дають тільки досить неповне уявлення про природу та розмах цієї (франкоанглійської) торгівлі, позаяк з першоджерел дізнаєшся, що законна комерція між обома королівствами становить щонайбільше третину всієї торгівлі, дві ж її третини йдуть через контрабанду, від якої ся угода дасть протиотруту з вигодою для обох урядів» [252]. Тоді навіщо в таких умовах обговорювати офіційні цифри? Крім них, нам конче потрібен був би баланс контрабандної торгівлі.

Перипетії тривалих франко-англійських торгових переговорів 1713 р. не вносять ясності в це питання. А все ж таки їхнє відлуння в англійській громадській думці розкриває націоналістичні пристрасті, що лежали під поверхнею меркантилізму. І коли 18 червня 1713 р. проект провалили в палаті громад 194 голосами проти 185, вибух народної радості був куди сильніший, ніж після оголошення про мир. У Лондоні влаштували феєрверк, ілюмінацію, багато розваг. У Ковентрі ткачі вийшли на маніфестацію: в довгій процесії несли на жердині овечу вовну, а на другій жердині — чверткову пляшечку та плакат з написом «Нема англійської вовни за французьке вино!» («*No English vool for Franch wine!*»). Все це було сповнене пожвавлення, яке жодною мірою не узгоджувалося з економічною доцільністю, позначеною відбитком національних пристрастей та помилок [253], бо цілком очевидно, що в правильно зрозумілих інтересах обох націй було б взаємно відчинити двері. Через сорок років Девід Г'юм з іронією зауважить, що «більшість англійців воліла б, аби держава котилася в безодню, ніж би французькі вина

ввозилися до Англії в досить великій кількості... І ми вирушаємо до Іспанії та Португалії на пошуки вин дорожчих і менш приємних, ніж ті, що їх ми могли б отримувати з Франції».

Англія і Португалія [254]

Коли ведуть мову про Португалію XVIII ст., хор істориків справедливо звертається до імені лорда Метуена, людини, яка від 1702 р. на порозі того, що виллється в довгу війну за спадщину Іспанської корони, вирушила домагатися союзу з маленькою Португалією, аби атакувати з тилу Іспанію, вірну герцогу Анжуйському — Філіппові V та французам. Укладений союз наробив багато галасу, але ніхто тоді не кричав про диво з приводу торгової угоди, що супроводжувала його,— простої рутинної статті трактату. Хіба не підписувалися такі самі угоди між Лондоном та Лісабоном у 1642, 1654, 1661 рр.? І навіть більше, за різних часів і в різних умовах французи, голландці, шведи отримували ті самі переваги. Отже, долю англо-португальських зносин не варто записувати до активу самої тільки надто знаменитої угоди. Вона була наслідком економічних процесів, які врешті-решт замкнулися, наче пастка, довкола Португалії.

На порозі XVIII ст. Португалія практично полишила Індійський океан. Час від часу вона відряджала туди корабель, навантажений злочинцями: Гоа був для португальців тим самим, чим стане Кайєнна для французів або Австралія — для англійців. Цей давній зв'язок набував для Португалії торгового інтересу тільки тоді, коли великі держави перебували в стані війни. Тоді один, два або й три кораблі під португальським прапором (споряджені, до речі, чужинцями) вирушали довкола мису Доброї Надії. По поверненні чужоземці, які грали в цю небезпечну гру, часто-густо розорялися; португалець же мав надто великий досвід, аби не бути обережним.

Зате його повсякденною турботою була Бразилія, за якою він наглядав і піднесення якої вміло експлуатував. Господарями Бразилії були купці королівства — передусім сам король, а відтак негоціанти Лісабона й Порту та їхні купецькі колонії, що повлаштовувалися в Ресифі, в Параїбі, в Байї — столиці Бразилії, а потім — у Ріо-де-Жанейро, новій столиці починаючи з 1763 р. Глумитися з цих ненависних португальців з їхніми великими перснями на пальцях, з їхнім срібним посудом — яка то була втіха для бразильця! Та цей бразилець ще мусив домогтися успіху. Щоразу, коли Бразилія бралася за щось нове — цукор, потім — золото, відтак — алмази, а згодом — кава,— від цього ще більше вигравала португальська купецька аристократія, яка спокійно спочивала на лаврах. Через гирло Тежу вливався потік багатства: шкіра, цукор, касонад, китовий жир, фарбувальне дерево, бавовна, тютюн, золотий пісок, шкатулки, наповнені діамантами... Подейкували, що португальський король був дуже багатим монархом Європи: його замки, його палаци не мали в чому заздрити Версалю, хіба що лишень у скромності. Величезне місто Лісабон росло мов рослина-паразит: на полях, що колись лежали довкола міста, з'являлися міські нетрища. Багатії ще більше багатіли, навіть дуже, а бідні ставали злидарями. Проте високі заробітки вабили до Португалії «багато людей, вихідців з провінції Галісія (Іспанія), яких ми тут називаємо гальєгами, що практикують у цій столиці, як і в головних португальських містах, ремесло носія, чорнороба та служника подібно до савойців у Парижі та у великих містах Франції» [255]. З трохи похмурим закінченням століття атмосфера стала важчою: нічні напади на людей чи житла, вбивства, крадіжки, до яких вдавалися поштиві буржуа міста, зробилися його щоденними буднями. Лісабон, Португалія загалом безтурботно ставилися до кон'юнктури на Атлантичному океані: коли

Лісабон у XVII ст. *Фото Жиродона.*

вона була сприятлива, кожен жив розкішно; а коли — погана, то справи не так уже й швидко оберталися на зле.

Саме за часів слабкого розквіту цієї країни англієць використовував свої переваги. Він формував її на свій розсуд. Так, він розвинув виноградники півночі країни, створивши успіх вин Порту; він ввозив туди свої сукна цілими паками, тож у них можна було одягти всіх селян Португалії й заполонити ними далекий бразильський ринок. Золото, алмази оплачували всі, золото Бразилії, яке, з'явившись у Лісабоні, вирушало далі на північ. Могло б бути й інакше: Португалія могла б захистити свій ринок, створити промисловість; саме так вважатиме Помбал [Себастьян Жозе ді Карвалью-і-Мелу Помбал (1693—1782), маркіз — португальський державний діяч, представник освіченого абсолютизму, з 1750 р.— міністр закордонних справ, у 1756—1777 рр. прем'єр-міністр.— *Прим. ред.*]. Але англійське розв'язання було таким, що не вимагало зусиль. Умови торгівлі *(the terms of trade)* були навіть сприятливими для Португалії: тимчасом, як ціна англійських сукон падала, ціна товарів, що їх експортувала Португалія, зростала. Торгівля з Бразилією, що була ключем до португальського багатства, вимагала капіталів, які омертвлялися в тривалому кругообігові. Англійці відігравали в Лісабоні ту ролю, яку колись відіграли голландці в Севільї: вони довозили товар, який відтак доправляли до Бразилії, і до того ж, у *кредит*. Відсутність у Франції торгового центру масштабу Лондона або Амстердама, джерела могутнього довготривалого кредиту, була, «либонь, тим чинником, який вельми серйозно ставив у невигідне становище французьких купців» [256], що, однак, теж утворили в Лісабоні

велику колонію. На противагу цьому проблему становить саме скромна активність голландців на цьому ринку.

У всякому разі, гру було зроблено ще до того, як настав справжній злет XVIII ст. Уже 1730 р. один француз зміг записати: «Комерція англійців у Лісабоні — найбільша з усіх; і навіть, на думку багатьох, вона така сама велика, як торгівля всіх інших націй, разом узятих» [257]. То був блискучий успіх, який слід поставити на карб португальської млявості, але й не меншою мірою на карб наполегливості англійців. 1759 р. Малуе, майбутній член Установчих зборів, проїхав по Португалії, що, з його погляду, була англійською колонією. «Все золото Бразилії,— пояснює він,— переходило до Англії, яка тримала Португалію в ярмі. Я наведу тільки один приклад, аби затаврувати адміністрацію маркіза Помбала: вина Порту, єдиний предмет вивезення, який становить інтерес для цієї країни, повністю закуповувала одна англійська компанія, якій кожен землевласник був зобов'язаний продавати їх по ціні, яку встановлювали англійські оцінники» [258]. Я думаю, що Малуе мав слушність. Так, торговельна колонізація відбувається саме тоді, коли чужоземець має доступ безпосередньо до ринку, до виробництва.

Проте близько 1770—1772 рр., у добу, коли великий період бразильського золота, здавалося, минув,— але кораблі із золотом та алмазами ще приходили,— коли кон'юнктура загалом у Європі обернулася на зле, в англо-португальському балансі почався рух. Чи набере він протилежного характеру? Для цього ще буде потрібен час. Близько 1772 р., хай навіть своїми спробами торгівлі з Марокко, Лісабон намагався розтиснути кліщі англійського господарювання, «зупинити, наскільки це для нього виявиться можливим, відплив золота» до Лондона [259]. Але без особливого успіху. Однак через десять років накреслився вихід. Португальський уряд вирішив справді «карбувати багато монет у сріблі й вельми мало — в золоті». На превелике незадоволення англійців, «які не бачать жодної вигоди в (зворотному ввезенні) срібла, але прагнуть тільки золота. Це мала війна, яку Португалія нишком провадить проти них»,— доходить висновку російський консул у Лісабоні [260]. Проте, за словами того самого консула Борхерса, німця на службі в Катерини II, доведеться чекати ще майже десять років, аби побачити приголомшливе видовисько англійського корабля, який зайшов до Лісабона, але не став там навантажувати золото. В грудні 1791 р. він пише: «Фрегат «Пегасус», може, перший відтоді, як існують торговельні взаємини між обома країнами, повернеться на свою батьківщину без золота» [261]. І справді, в балансі стався переворот: «Кожен пакетбот або корабель, що приходять з Англії», привозять назад до Лісабона «частину португальської монети... яка ввозилася до Англії протягом майже цілого століття (за словами історика, не менше як 25 мільйонів фунтів стерлінгів від 1700 до 1760 р.) [262]. Лише один пакетбот у тому самому грудні 1791 р. вивантажив цієї монети на 18 000 фунтів стерлінгів [263]. Залишалося б обговорити цю проблему саму собою. Або ж радше включити її до загальної історії, яка незабаром почне ставати трагічною з початком війни Англії проти революційної Франції. Але це не є тут нашою темою.

Європа Східна, Європа Західна [264]

Усі ці приклади досить ясні. Є куди важчі випадки. Так, Західна Європа загалом мала несприятливий торговий баланс з країнами Балтійського басейну, цього північного Середземномор'я, яке пов'язувало воєдино ворогуючі народи зі схожими економіками: Швецію, Московію, Польщу, заельбську Німеччину, Данію. І цей баланс ставить не одне важкорозв'язуване питання.

Справді-бо, після появи сенсаційної статті С. А. Нільссона (1944 р.), яка тільки

Варшавські євреї у другій половині XVIII ст. Деталь картини А. Каналетто. *Фото Александри Скаржинської.*

нині стає відомою повною мірою західним історикам, та після інших досліджень, зосібна книги Артура Атмана, перекладеної 1973 р. англійською мовою, з'ясовується, що пасив західного балансу лише вельми неповно покривався безпосередньо коштовним металом [275]. Інакше кажучи, кількість срібла, яке опинялося в містах Балтійського моря й обсяг якого оцінюють історики (як, наприклад, у випадку з Нарвою), була нижча за кількість, яка зрівноважила б дефіцити Заходу. На місцях розрахунку бракувало білого металу, й не зовсім зрозуміло, в який інший спосіб можна було б зрівноважити баланс цього разу. Історики шукають пояснення, яке щоразу від них вислизає.

Тут нема іншого шляху, крім того, яким пішов С. А. Нільссон, включивши баланс північної торгівлі в сукупність обмінів і торговельних перевезень так званої Східної Європи. Він вважав, що частина надлишку срібла від торгівлі на Балтиці поверталася до Європи завдяки ланцюговим обмінам між Європою Східною, Центральною та Західною, але цього разу — континентальними шляхами й торговельними потоками, через Польщу та Німеччину. Бувши дефіцитним на півночі, баланс Заходу почасти компенсувався сприятливим балансом суходільної торгівлі, і компенсація відбувалася — така спокуслива гіпотеза шведського історика — за посередництвом лейпцизьких ярмарків. На що Мирослав Грох заперечував, висунувши доказ, що купці Східної Європи почали постійно відвідувати ці ярмарки тільки з початку XVIII ст. (особливо це стосується маси, що наростала, єврейських купців з Польщі). Ставити Лейпциг у центрі рівноваги балансу означало б помилятися епохою. На думку М. Гроха, можна було б щонайбільше затри-

матись на певних торгових потоках через Познань та Варшаву, які, либонь, були дефіцитними для країн Сходу. Але цього разу йшлося б тільки про струмки [266].

Одначе гіпотеза Нільссона не повинна була бути неправильною. Може, тільки треба було б її розширити. Відомо, наприклад [267], що Угорщина, країна — виробник білого металу, зіштовхувалася з постійним відпливом своєї доброї låговитої монети за кордон, цебто почасти на Захід. А порожнеча заповнювалася дрібною польською монетою з домішкою срібла, яка, сказати б, забезпечувала весь грошовий обіг Угорщини.

Навіть більше, поруч з товарами були й векселі. Це факт, що вони ходили на просторах Сходу (Європи) від XVI ст., що наступного століття вони стали численнішими. Цього разу присутність чи відсутність, а чи мале число купців із Східної Європи на лейпцизьких ярмарках навряд чи може вважатися переконливим аргументом. Зауважмо мимохідь, що всупереч тому, що каже М. Грох, польські євреї були численні на лейпцизьких ярмарках уже в XVII ст. [268] Але, навіть не відвідуючи особисто цих ярмарків, Марк Ауреліо Федерико [269], італійський галантерейник, що осів у Кракові, в 1683—1685 рр. виписував векселі на друзів, яких він мав у Лейпцигу. І нарешті, вексель, коли він вирушав з Прибалтики просто до Амстердама або навпаки *(vice versa)*, найчастіше був наслідком позички, авансу під товари. Ці авансові виплати, що приносили відсоток,— хіба вони не були відрахуванням з металевих надлишків, які набув або мав набути Схід? Хай читач звернеться до того, що я скажу далі з приводу Голландії та її так званої *акцептної* торгівлі [270]. І хай він теж не забуває, що Прибалтика була теренами, над якими Захід панував і які експлуатував. Провадилася тісна кореляція цін між Амстердамом та Гданськом, але саме Амстердам визначав ці ціни, розпоряджався грою й робив вигідний для себе вибір.

На закінчення слід сказати таке: класична торгівля на Балтиці не може більше розумітися як замкнений на себе кругообіг. Бувши торгівлею між кількома партнерами, вона пускала в рух товари, готівку й кредит. Шляхи кредиту від цього не переставали множитися. Аби їх збагнути, треба було б з'їздити до Лейпцига, Вроцлава, Познані, а також і до Нюрнберга, і до Франкфурта, і навіть, якщо я не дуже помиляюсь, до Стамбула або Венеції. Чи Балтійський басейн як економічне ціле сягає Чорного моря або Адріатики? [271] В усякому разі, провадилася кореляція між балтійськими торговельними потоками та економікою Східної Європи. То була музика на два, на три або чотири голоси. Починаючи від 1581 р., коли росіяни втратили Нарву [272], води Балтики стали менш активними, натомість активізувалися суходільні шляхи, по яких тепер вивозилися товари Московії. Почалась Тридцятилітня війна — і внутрішні шляхи середньої Європи розірвалися. А це спричинилося до зростання торговельних потоків Балтійського моря.

До глобальних балансів

Та облишмо ці двочлени: Франція — Англія, Англія — Португалія, Росія — Англія, Європа Західна — Європа Східна... Головне — це спостерігати економічні одиниці, взяті в *сукупності* їхніх взаємин із зовнішнім світом. Саме це вже 1701 р. твердили перед Радою торгівлі «представники Заходу» (розумійте: атлантичних портів), виступаючи проти депутатів ліонських: «їхній принцип стосовно балансу» — зовсім його «не підбивати окремо, між однією нацією та іншою, а вивести спільний баланс торгівлі Франції з усіма державами», що, на їхню думку, мало б уплинути на торговельну політику [273].

Щоправда, такі цілісні баланси, коли на них затримуєшся, відкривають нам тільки ті таємниці, в які легко проникнути заздалегідь. Вони відзначають скромні пропорції обсягів зовнішньої торгівлі в усьому національному доході — навіть

якщо всупереч будь-яким розумним правилам ви розумієте під зовнішньою торгівлею суму експорту й імпорту, тимчасом, як два цих пересування цінностей мають відніматися один від одного. Та якщо брати сам тільки баланс, позитивний чи негативний, мова піде лишень про тонюсіньку «стружку» з національного доходу, яка, либонь, не могла вплинути на цей останній, додаючись до нього чи віднімаючись від нього. Саме так я розумію висловлювання Ніколаса Барбона (1690 р.), одного з авторів численних памфлетів, через які прокладала собі шлях економічна наука в Англії, висловлювання, в якому, зокрема, зазначалося: «Капітал (я волів би перекласти це не як «капітал», а як «надбання») кожної нації безмежний і ніколи не може спожитися цілком» (*«The Stock of a Nation (is) Infinite and can never be consumed»*) [274].

Одначе проблема ця складніша й цікавіша, ніж здається. Я не говоритиму довго про цілком ясні випадки загальних балансів Англії або Франції у XVIII ст. (щодо цього зверніться до графіків та коментарів до них на с. 167). Я волію зацікавитися таким випадком, як Франція близько середини XVI ст., не через дані, які ми маємо про цей сюжет, і навіть не тому, що ці глобальні цифри вимальовують перед нашими очима появу ще недосконалого національного ринку, а радше тому, що загальна істина, яку ми констатували для Англії та Франції XVIII ст., відчувалася вже за два століття до появи статистики доби Просвітництва.

У Франції Генріха II, безперечно, були позитивні сальдо з усіма країнами, що оточували її — за винятком однієї. Португалія, Іспанія, Англія, Нідерланди, Німеччина зазнавали збитків у торгівлі з Францією. Завдяки цим «відхиленням» від балансу, які були для неї вигідні, в обмін на своє збіжжя, свої вина, своє полотно й свої сукна, навіть не враховуючи надходжень від еміграції до Іспанії, що тривала постійно, нагромаджувала золоту й срібну монету. Але цим перевагам протистояв вічний дефіцит у торгівлі з Італією, причому цього разу відплив грошей із Франції відбувався передусім через посередництво міста Ліона та його ярмарків. Аристократична Франція занадто любила шовк, дорогі оксамити, перець та інші прянощі, мармур. Занадто часто вона вдавалася аж ніяк не до дармових послуг італійських художників та негоціантів з-за Альп — господарів оптової торгівлі та векселів. Ліонські ярмарки правили для італійського капіталізму за ефективну всмоктувальну помпу, якою були в попередні століття женевські ярмарки й, либонь, також великою мірою старовинні шампанські ярмарки. Весь зиск від позитивних балансів, або майже весь, збирався докупи й ставав приступним для прибуткових спекуляцій італійця. 1494 р., коли Карл VIII готувався перейти Альпи, йому треба було домогтися сприяння, прихильності італійських ділових людей, що осіли в королівстві й були тісно пов'язані з купецькою аристократією Апеннінського півострова [275]. Ці останні, бувши попереджені у визначений час, поквапилися до двору, без особливих заперечень дали згоду, домігшись натомість «відновлення чотирьох щорічних ліонських ярмарків», отже, це саме собою є доказом того, що ці останні були їм у пригоді. А також доказом того, що Ліон, утягнений до чужоземної надбудови, вже був досить своєрідною й двозначною столицею багатств Франції.

До нас дійшов винятковий документ, на жаль, не в повному вигляді: він подає деталі французького імпорту близько 1556 р. [276]; але наступна «книга», в якій фігурував експорт, зникла. Схема на с. 178 узагальнює ці цифри. Загальна сума імпорту становила від 35 до 36 млн. ліврів, а що баланс діяльної Франції тоді напевне був позитивний, то експорт трохи перевищував цю суму в 36 млн. Отже, експорт і імпорт сягали загалом принаймні 75 млн. ліврів, цебто величезної суми. Навіть якщо б ці дві течії, які були одна одній супутницями, зливалися, створювали зворотний рух і рух по колу, в кінцевому підсумку взаємно погашалися в балансі, то були тисячі операцій і обмінів, готових безмежно відновлюватися. Але повто-

КАРТИНА ФРАНЦУЗЬКОГО ІМПОРТУ В СЕРЕДИНІ XVI ст.

За даними рукописів 2085 та 2086 Національної бібліотеки (A. Chambeland, Le Commece d'importation en France au milieu du XVI siècle.— «Revue de géographie», 1892—1893).

рюємо: ця прудка економіка — не вся економічна активність Франції, та повна активність, яку ми називаємо *національним доходом,* якої ми, звісно, не знаємо, але можемо собі уявити.

Спираючись на розрахунки, які ви ще один-два рази зустрінете в наших поясненнях, я оцінив доход на душу *(pro capite)* населення Венеції близько 1600 р. в 37 дукатів, а доход підданих Синьйорії на материковій італійській території, що залежала від Венеції *(Terraferma),* приблизно в 10 дукатів. Це, цілком очевидно, цифри «без гарантії» і, безперечно, надто низькі для самого міста Венеції. Але вони, в усякому разі, фіксують страхітливий розрив між доходами панівного міста й доходами території, над якою це місто панує. Якщо з урахуванням сказаного я візьму для доходу на душу французького населення цифру, близьку до доходу в материкових володіннях Венеції (десять дукатів, цебто 23 чи 24 турських ліври), то можна було б оцінити доход 20 млн. французів у 460 млн. ліврів. Сума величезна, але вона не піддається мобілізації, бо вона оцінює в грошовому вияві продукцію *переважно не комерціалізовану.* Для підрахунку національного доходу я можу теж виходити з бюджетних надходжень монархії. Вони були близько 15—16 млн. [277] ліврів. Цифра виявляється меншою за першу, але набагато перевищує цифри обсягів зовнішньої торгівлі. Ми знову стикаємося тут з проблемою, що так часто обговорюється, співвідношення ваги в економіці розвиненого виробництва (передусім хліборобського) й відносно легкої зовнішньої торгівлі, що не означає, на мою думку, її меншого економічного значення.

У всякому разі, тільки-но справа стосувалася *відносно* передової економіки, її баланс, як загальне правило, виводився з перевищенням. Так напевне було в колись панівних містах — Генуї, Венеції; так само було й у Гданську від XV ст. [278] Подивіться на баланси англійської та французької торгівлі у XVIII ст.: впродовж

майже століття вони змальовують ситуації з перевищенням доходів. Ми не здивуємося з того, що 1764 р. зовнішня торгівля Швеції, вивченням якої зайнявся шведський економіст Андерс Хіденіус [279], теж була позначена перевищенням доходів: Швеція, яка тоді переживала бурхливий розквіт флоту, нараховувала на експортній шальці терезів 72 млн. далерів (мідяна монета) проти 66 млн.— на імпортній. Отже, «нація» отримувала зиску понад 5 млн. далерів.

Звісно, не всі могли домогтися успіху в цій грі. «Ніхто не виграє, якщо хтось інший не програє» — ця думка Монкретьєна [Антуан де Монкретьєн (1575—1621 рр.) — французький письменник і економіст, автор трактату про політичну економію.— *Прим. ред.*] підкріплюється здоровим сенсом. Дехто й справді програвав: так було із знекровленими колоніями; так було й з країнами, що перебували в залежності.

І непередбачене могло статися навіть з «розвиненими» країнами, які, здавалося, були вбезпечені від несподіванок. Саме такий випадок, як мені здається, становила Іспанія XVII ст., віддана своїм урядом та силою обставин на волю спустошливої інфляції мідяних грошей. А також, грубо кажучи, революційна Франція, про яку російський агент у Італії писав, що «вона провадить війну своїм капіталом, тимчасом, як її вороги воюють своїми доходами» [280]. Такі випадки заслуговували б на ретельне вивчення, бо Іспанія, підтримуючи свою велич коштом знецінення міді й дефіциту, що спричинялися її зовнішніми платежами в сріблі, прирекла себе на внутрішню дезорганізацію. І зовнішній крах революційної Франції, ще до випробувань 1792—1793 рр., тяжко позначився на її долі. Від 1789 р. до весни 1791 р. обмінний курс французьких активів у Лондоні швидко котився вниз [281], і цей рух посилювався ще й широким витоком капіталів. Мабуть, в обох випадках катастрофічний дефіцит торгового балансу й балансу платіжного викликав руйнування (або принаймні погіршення стану) економіки зсередини.

Індія і Китай

Навіть коли ситуація не була така драматична, якщо дефіцит утверджувався міцно, це означало певне структурне погіршення економіки на більш-менш тривалий термін. І ось конкретно така ситуація виникла в Індії після 1760 р. та в Китаї — після 1820 чи 1840 р.

Поява на Далекому Сході одних європейців за одними не спричинилася до негайного розладу. Вони не одразу ж поставили під питання структури азійської торгівлі. З давніх-давен, за століття до того, як європейці обігнули мис Доброї Надії, по всьому Індійському океану та по окраїнних морях Тихого океану пролягла величезна мережа маршрутів. Ні окупація Малакки, взятої штурмом 1511 р., ні вторгнення португальців до Гоа, ні їхнє торгове проникнення до Макао не порушили стародавньої рівноваги. Перші хижацькі дії новоприбульців дозволяли їм захоплювати вантажі без оплати, але правила дебету й кредиту відновилися швидко, наче гарна погода після грози.

Але ж постійне правило полягало в тому, що прянощі та інші азійські товари можна було діставати лишень за білий метал, подеколи, але не так часто, за мідь, грошове використання якої в Індії та в Китаї було велике. Присутність тут європейців нічого не змінить у цій справі. Ви побачите, як португальці, голландці, англійці, французи беруть позики сріблом у мусульман, у банія, в лихварів Кіото; без цього їм нічого було робити на просторах від Нагасакі до Сурата. Саме задля розв'язання цієї нерозв'язної проблеми португальці, а відтак великі Індійські компанії довозили з Європи срібну монету, але ціни на прянощі зростали на місці виробництва. Європейці — були то португальці в Макао чи голландці — намагалися проникнути на китайський ринок, одначе їм тільки залишалося безпорадно

дивитися на гори товарів, що були для них неприступними. «Досі,— писав 1632 р. один голландець,— ми відчували брак аж ніяк не товарів... радше ми не мали срібла, аби їх купити» [282]. Розв'язанням проблеми для європейця виявиться врешті-решт проникнути в локальну торгівлю, стрімголов зайнятися каботажною торгівлею, якою й була торгівля «з Індії до Індії». Португальці мали з неї великий зиск з того часу, як дісталися до Китаю і Японії. Слідом за ними, і ліпше за всіх інших, до цієї системи пристосувалися голландці.

Усе це було можливим тільки ціною величезних зусиль задля вкорінення. Вже португальцям, надто нечисленним, важко було втримувати свої фортеці. Їм треба було для торгівлі «з Індії до Індії» будувати на місці кораблі, на місці набирати команди — цих *«ласкарів» («lascares»)* з околиць Гоа, «які мають звичку брати з собою своїх дружин». Голландці теж улаштувалися на Яві, де вони 1619 р. заснували Батавію, і навіть на Формозі, де вони не втримаються. Пристосуватися, аби панувати. Але «панувати» — це вже надто гучно сказано. Досить часто навіть не йшлося про торгівлю між рівними партнерами. Погляньте, як скромно жили англійці на своєму острові Бомбей — подарунку Португалії королеві Катерині, португальській принцесі, дружині Карла II від 1662 р. Або ж як, не менш скромно, поводилися вони в тих кількох селах, що їх їм віддали довкола Мадраса (1640 р.) [283], або в своїх перших жалюгідних факторіях у Бенгалії (1686 р.) [284]. Якими словами відрекомендовувався Великому Моголові один з директорів Ост-Індської компанії *(East India Company)*? «Вельми покірний тлінний Джон Рассел, директор названої компанії», не завагався «вклякнути перед ним на коліна». Подумайте тільки про спільну поразку англійців та португальців від Каноджі Ангрії 1722 р., про страшну невдачу голландців 1739 р., коли вони зробили спробу висадитися в царстві Траванкур. «Було б неможливо передбачити 1750 р.,— небезпідставно твердить індійський історик К. М. Паніккар,— що через п'ятдесят років європейська держава, Англія, завоює третину Індії і приготується відібрати в маратхів гегемонію над рештою країни» [285].

Однак з 1730 р. (дата приблизна) торговий баланс Індії почав коливатися. Європейське судноплавство примножило число своїх рейсів, збільшило частку своїх товарів та білого металу. Посилюючи й розширюючи торговельну мережу, воно завершувало занепад великої політичної споруди імперії Великого Могола, яка після смерті Аурангзеба (1707 р.) була вже тільки тінню. Європейські купці приставляли до індійських монархів своїх активних агентів. Цей повільний рух коромисла терезів накреслився ще до середини століття [286], хоч він тоді був ще майже непомітним, коли на авансцені відбувалися галасливі сварки між англійською та французькою компаніями, в добу Дюплекса, Бюссі, Годее, Лаллі-Толлендаля та Роберта Клайва.

Справді, тоді відбувалося повільне загнивання індійської економіки. Битва під Плессі 23 червня 1757р. пришвидшила його завершення. Пошукувач пригод Болтс, жертва й супротивник Р. Клайва, скаже: «Англійська компанія без особливих труднощів заволоділа Бенгалією; вона скористалася з деяких сприятливих обставин, а її артилерія довершила решту» [287]. Міркування поквапливе й досить непереконливе, бо компанія не тільки завоювала Бенгалію, вона там залишилася. І не без наслідків. Хто визначить значення того дармового «первісного накопичення», яким було для Англії пограбування Бенгалії (як твердили, 38 млн. фунтів стерлінгів, переказаних до Лондона від 1757 до 1780 р.)? [288] Перші нувориші, *набоби*, які ще так не називалися, перевозили на батьківщину свої статки в сріблі, золоті, коштовному камінні, діамантах. «Запевняють,— писала одна газета від 13 березня 1763 р.,— буцімто вартість золота, срібла й самоцвітів, що їх, крім товарів, доправили до Англії після 1759 р., сягає 600 000 фунтів стерлінгів» [289].

Ця цифра нічим не підтверджується, але вона свідчить про баланс, що став досить тривалим для Англії, передусім для неї і, може, вже й для Європи взагалі:

CARTE
DE L'ENTRÉE DE LA
RIVIERE DE CANTON
Dressée sur les Observations
les plus récentes
Par N.B. Ing.r ord.re de la Marine
Echelle
Lieues Marines de France et d'Angleterre

КАНТОНСЬКА ДЕЛЬТА (10 000 км^2).
Три річки, Східна, Північна та Західна, несуть свої води, намул і піски до цієї широкої затоки, всіяної гористими островами.

навіть прибутки французької Ост-Індської компанії від 1722 до 1754 р. свідчать про початок сприятливих часів [290]. Але насамперед «біля джерел» цих вигод стояла Англія. Жоден спостерігач не помилявся щодо «величезних багатств, що їх різні приватні особи та всі посланці компанії збивають у тій країні. Ці азійські губки,— пояснює Ісаак де Пінто,— правдами й неправдами *(per fas et nefas)* періодично довозять на батьківщину частину індійських скарбів». У березні 1764 р. до Амстердама надійшла звістка про бунти, що спалахнули в Бенгалії. Тут їх коментували без поблажливості, розглядаючи як природну відповідь на ряд надуживань, що закінчувалися небаченим збагаченням. Багатство губернатора Бенгалії було просто «дивовижним»: «Його друзі, які, звісно, не перебільшують цього багатства, аби прославити губернатора, вважають, що воно становило щонайменше 1200 тисяч фунтів стерлінгів» [291]. І чого тільки не коїли молодші сини англійських родин, що їх посилала компанія до Індії, розбещені, навіть не бажаючи чи не розуміючи цього, сини, яких з моменту їхнього приїзду прибирали до своїх рук їхні колеги, а то навіть більше — *банія*! На противагу голландській компанії англійська дозволяла своїм службовцям торгувати від свого імені за умови, що ця торгівля грунтуватиметься на обмінах «з Індії до Індії». Це означало, що давалося надто багато змоги для всіляких надуживань, аби тільки збитків від них зазнавали «тубільці». Що спонукає відчувати ще більшу симпатію до кавалера Джорджа Севілла, який у квітні 1777 р. відверто шпетив Ост-Індську компанію, її азійські володіння, чайну торгівлю й «ці публічні крадіжки, співучасником яких він у жодному разі не бажав бути» [292]. Та хіба праведники колинебудь брали гору? Вже Лас-Касас не приніс порятунку американським індіанцям і навіть певною мірою підштовхнув європейців перетворювати на рабів негрів.

Відтепер Індію спіткала немилосердна доля, яка зведе її з почесного місця великої продуктивної і торгової країни до становища країни колоніальної, покупця англійських виробів (навіть тканин) і постачальника сировини. І так майже на два століття!

Ця доля віщувала долю Китаю, яку він спізнав з деяким запізненням, бо Китай лежав на більшій відстані від Європи, ніж Індія, був згуртованіший і ліпше захищений. Але у XVIII ст. «торгівля з Китаєм» почала впливати на нього куди серйозніше. Попит, що зростав у Європі, спонукав безмежно розширювати площі, які відводилися під вирощування чаю, і найчастіше на шкоду бавовні. Цієї останньої почне бракувати; в XIX ст. на неї з'явиться попит у Індії — зручна нагода для неї, цебто для англійців вирівняти свій баланс з Китаєм. А завершальним ударом стане починаючи з 80-х років XVIII ст. поява індійського опію [293]. І ось Китаю платять димом, і ще яким димом! Близько 1820 р., грубо кажучи, баланс стає протилежним, у момент, коли, до того ж, змінюється світова кон'юнктура (1812—1817 рр.), яка протримається під несприятливим знаком аж до середини XIX ст. Так звана опійна війна (1839—1842 рр.) закріпила цю еволюцію. На ціле століття вона відкрила руйнівну еру «нерівних угод».

Отже, доля Китаю в XIX ст. повторює долю Індії у XVIII ст. І тут теж мали значення внутрішні слабкості. Проти маньчжурської династії діяли численні конфлікти, які відіграли свою ролю, мали свою частку відповідальності, як її мав повільний розпад Могольської імперії в Індії. В обох випадках зовнішній поштовх посилили вади й безлад усередині країни. Але хіба не таку саму ролю відіграло й зворотне? Цей внутрішній безлад, якби він відбувався без натиску Європи ззовні, напевне набув би іншого розвитку. Економічні наслідки були б інші. Не бажаючи особливо вдаватися до розгляду питання про відповідальність у моральному плані, варто все ж таки визнати очевидне: те, що Європа розладнала з вигодою для себе старовинні системи обміну та старовинну рівновагу на Далекому Сході.

ВИЗНАЧИТИ МІСЦЕ РИНКУ

Чи можна зробити спробу у висновку до двох попередніх розділів «помістити» *ринок* на його справжнє місце? Це не так просто, як здається, бо слово це саме собою досить двозначне. З одного боку, його в найширшому розумінні прикладають до всіх форм обміну, варто тільки їм вийти за межі самодостатності, до всіх найпростіших і вищого порядку систем шестерень, що їх ми тільки-но описали, до всіх категорій, які стосуються торгових просторів (міський ринок, національний ринок) або ж того чи того продукту (ринку цукру, коштовних металів, прянощів). Тоді це слово рівнозначне обміну, обігу, розподілу. З другого ж боку, слово «ринок» часто-густо означує досить широку форму обміну, яку також називають *ринковою економікою,* цебто систему.

Важкість полягає в тому, що

— комплекс ринку можна зрозуміти, якщо тільки помістити його в сукупність економічного життя й не меншою мірою — життя соціального, які з роками змінюються;

— цей комплекс не перестає еволюціонувати й видозмінюватися сам, а отже, в різні моменти має неоднаковий сенс або неоднакове значення.

Щоб визначити ринок у його конкретній реальності, ми підійдемо до нього трьома шляхами: через спрощення теорії економістів; через свідоцтво історії в широкому розумінні, *lato sensu,* цебто взятій у найтриваліший її часовій протяглості; через заплутані, але, може, корисні уроки сучасного світу.

Ринок, що саморегулюється

Економісти надавали ролі ринку особливого значення. Для Адама Сміта ринок був регулятором поділу праці. Його обсяг визначає рівень, якого сягає поділ, цей процес — пришвидшувач виробництва. Й навіть більше: ринок — це місце перебування «невидимої руки», там зустрічаються й там автоматично зрівноважуються через механізм цін пропозиція й попит. Ще красивіша формула Оскара Ланге: мовляв, ринок був першим лічильно-розв'язувальним пристроєм, поставленим на службу людям, машиною, що самостійно регулювалася й самостійно забезпечувала рівновагу економічної діяльності. Д'Авенель казав, користуючись мовою свого часу, доби сумлінного лібералізму: «Навіть якщо в державі ніщо не було б вільне, ціна речей, проте, там залишалася б вільною й не далася б нікому себе приневолити. Ціна грошей, землі, праці, ціни всіх видів харчів і товарів ніколи не переставали бути вільними: жоден законодавчий примус, жодна законодавча угода не зуміли їх уярмити» [294].

Ці міркування в прихованій формі визнають, що ринок, яким ніхто не керує, є рушійним механізмом усієї економіки. Розвиток Європи й навіть цілого світу буцімто був розвитком ринкової економіки, яка не переставала розширювати свою сферу, охоплюючи своїм раціональним порядком дедалі більше людей, більше й більше близьких і далеких торгових операцій, що все разом вело до досягнення єдності світу. В десяти випадках проти одного обмін породжував водночас пропозицію й попит, орієнтуючи виробництво, спричинюючи спеціалізацію великих економічних регіонів, від цього часу задля власного виживання пов'язаних з обміном, який став для них конче потрібним. Чи треба наводити приклади? Виноградарство в Аквітанії, чай у Китаї, зернові культури в Польщі, або на Сицилії, або в Україні, послідовне економічне пристосування колоніальної Бразилії (барвникове дерево, цукор, золото, кава)... Одне слово, обмін поєднує економіку одну з одною. Обмін — з'єднувальна ланка, шарнір. А диригує в справах між покупцями й продавцями ціна. На лондонській біржі вона, підвищуючись

або знижуючись, перетворюватиме «ведмедів» (*«bears»*) на «биків» (*«bulls»*), і навпаки; біржовим жаргоном «ведмеді» — це ті, хто грає на підвищення.

Безперечно, більш чи менш широкі терени на околицях і навіть у самісінькому серці активної економіки лишень ледь заторкувалися рухом ринку. Тільки окремі штрихи — монета, привезення чужоземних виробів — свідчили, що ці маленькі світи не були повністю закритими. Такі млявість або нерухомість траплялися ще в Англії за перших Георгів або в надмірно активній Франції Людовіка XVI. Але саме економічне зростання означало б скорочення цих ізольованих зон, покликаних дедалі більше брати участь у загальному виробництві та споживанні; врешті-решт промислова революція зробить ринковий механізм всеосяжним.

Ринок, що саморегулювався, завойовував, раціоналізував усю економіку,— такою нібито була переважно історія економічного зростання. Карл Бринкман міг у недалекому минулому твердити, що економічна історія — це вивчення походження, розвитку й можливого в майбутньому розпаду ринкової економіки [295]. Такий спрощений погляд цілком узгоджується з тим, чого навчали покоління економістів. Але ж таким не може бути погляд істориків, для яких ринок — не просто ендогенне явище. І навіть більше, він не становить ні сукупності всієї економічної діяльності, ні навіть строго визначеної стадії її еволюції.

Крізь багато століть

А що обмін такий самий стародавній, як і історія людей, то *історичне* вивчення ринку має охоплювати всі взагалі прожиті часи, що піддаються спостереженню, і попутно прийняти допомогу інших наук про людину, їхніх можливих пояснень, без чого воно не змогло охопити еволюцію, довготривалі структури й кон'юнктуру — творця нового життя. Але якщо і пристаємо на таке розширювальне тлумачення, ми втягуємося у величезне, власне, без початку й кінця вивчення. Свідками стають усі ринки — передусім обернені в минуле пункти обмінів, ще видимі нині то тут, то там форми прадавніх реальностей, схожі на все ще живі (біологічні) види допотопного світу. Зізнаюсь, у мене викликають захват сьогоднішні ринки Кабілії, що регулярно виникають посеред порожнього простору нижче рівня сіл, що повмощувалися на довколишніх скелях [296]; або теперішні ринки Дагомеї з їхніми барвистими фарбами, які теж розташовуються за межами сіл [297]; або ж примітивні ринки в дельті Червоної річки, недавно ретельно вивчені П'єром Гуру [298]. І безліч інших — ну хоча б іще недавні ринки пратеренів Байї, що підтримували контакти з пастухами напівдиких стад внутрішніх районів [299]. Або ще архаїчніші церемоніальні обміни, які провадив Малиновський на островах Тробріан, на південний схід від колишньої англійської Нової Гвінеї [300]. Тут зустрічаються сьогоднішній день і глибока старовина, історія, передісторія, польові антропологічні дослідження, ретроспективна соціологія, економічна наука, що вивчає архаїчні суспільства.

Карл Поланьї [301], його учні та його прихильники прийняли виклик, кинутий цією безліччю свідоцтв. Вони сяк-так оволоділи нею, аби запропонувати пояснення, майже теорію: економіка, яка становить собою тільки «підсукупність» [302] соціального життя і яку це останнє включає до своєї мережі й своєї системи примусу, лише пізно (і то із застереженнями)! звільнилася з цих різноманітних тенет. Коли вірити Поланьї, то довелося б чекати повного, «вибухового» поширення капіталізму в XIX ст., щоб відбулося «велике перетворення» і ринок, який «саморегулюється», набув своїх справжніх розмірів і підкорив собі панівну доти соціальну сферу. До тієї зміни буцімто були тільки, сказати б, ринки «на повідку», лжеринки або взагалі не ринки.

Як приклади обміну, який не залежав від так званої «економічної» поведінки,

Традиційний ринок у Дагомеї (Бенін) сьогодні — посеред природи, за межами сіл. *Фото Піку.*

Поланьї називає церемоніальні обміни під знаком *реципрокації;* або *редистрибуцію* коштовностей примітивною державою, яка конфіскує продукт; або ж *торгові порти (port of trade),* ці нейтральні пункти обміну, де купець не був законодавцем і найліпшим зразком яких були б гавані фінікійських колоній уздовж узбережжя Середземного моря, де у певному місці на обмеженому огорожею просторі практикували «німу торгівлю». Одне слово, слід було б розрізняти *trade* (торгівля, обмін) та *market* (ринок із саморегулюванням цін) — поява такої різниці в минулому столітті стала соціальним переворотом першої величини.

Лихо в тому, що та теорія повністю будується на цьому розрізненні, що грунтується (і то із застереженнями!) на кількох відмінних дослідженнях. Звісно ж, ніщо не стоїть на заваді, сперечаючись про «велике перетворення» XIX ст., повести мову про *потлач* та *кулу* замість вельми різноманітної торгової організації XVII і XVIII ст. Але це те саме, що вдатися в дискусії з приводу шлюбних норм у Англії за часів королеви Вікторії до пояснення родинних зв'язків за Леві-Строссом (французький етнограф і соціолог, нар. 1908 р.— *Прим. ред.*). Справді, не зроблено жодних зусиль, аби звернутися до конкретної і *різноманітної* історичної реальності й відтак виходити з неї. Нема жодного посилання на Ернеста Лабруса або Вільгельма Абеля, або на такі численні класичні праці з історії цін. Два десятки рядків — і питання ринку в так звану меркантильну добу розв'язано [303]. На нещастя, соціологи й економісти вчора, а антропологи — сьогодні привчили нас до свого майже цілковитого незнання історії. Адже це так полегшувало їхнє завдання!

Крім того, пропоноване нам поняття «ринок, що саморегулюється»[304] — мовляв, він се, він те, він не такий, він не терпить тих або тих перепон,— виказує теологічний смак до визначення. Цей ринок, де «беруть участь самі тільки попит, витрати продавця й ціни, що випливають з взаємної згоди», за відсутності будь-якого іншого «зовнішнього елемента»[305],— творіння абстрактне. Надто просто охрестити економічною одну форму обміну, а соціальною — якусь іншу. Насправді ж усі форми — економічні й усі — соціальні. Впродовж століть було дуже багато різних соцекономічних обмінів, які існували незважаючи на свою відмінність або ж саме *завдяки* такій відмінності. Реципрокація, редистрибуція — теж форми економічні, тут Д. Норт[306] цілком має слушність, а ринок з оплатою, що з'являється дуже рано, також є водночас і соціальною реальністю, і реальністю економічною. Обмін завше був діалогом, а ціна в той чи той момент була чимось непередбаченим. Вона відчувала певний тиск (чи то монарха, чи то міста, чи то капіталіста тощо), а також неодмінно підкорялася імперативу пропозиції, слабкої або щедрої, і не меншою мірою — попиту. Контроль над цінами — головний доказ на користь того, щоб заперечувати появу до XIX ст. «справжнього» ринку, що саморегулюється,— був у всі часи і є ще й нині. Та що ж до світу доіндустріального, то було б помилкою гадати, буцімто ринкові прейскуранти усували роль попиту й пропозиції. В принципі суворий контроль над ринком створений задля того, щоб захищати споживача, цебто забезпечити *конкуренцію*. Саме «вільний» ринок у своєму крайньому вияві, наприклад, англійський приватний ринок *(private market)*, виказав би тенденцію скасувати водночас і контроль, і конкуренцію.

На мою думку, з історичного погляду про ринкову економіку треба говорити з того моменту, коли виникають коливання й узгодженість цін на ринках якоїсь конкретної зони; це явище тим характерніше, що відбувається воно в межах різних юрисдикцій та суверенітетів. У такому розумінні ринкова економіка існувала задовго до XIX і XX ст., нібито єдиних, які знали, за твердженням В. Ніла[307], ринок, що саморегулюється. Ціни коливалися з часів античності, а в XIII ст. вони вже коливалися як щось ціле по всій Європі. Згодом узгодженість викаже себе ще куди яскравіше в межах, що ставали дедалі вужчими. Навіть крихітні містечка у високогірній місцевості Фосиньї в Савойї, що мала менш сприятливі умови для контактів, знали у XVIII ст. певні коливання своїх цін на всіх ринках району від тижня до тижня, залежно від врожаїв та потреб, залежно від пропозиції та попиту.

Сказавши це, я аж ніяк не збираюсь твердити, нібито ця ринкова економіка, близька до конкуренції, покривала всю економіку, зовсім навпаки! І сьогодні їй це робити вдається не більше, ніж учора, хоч і за зовсім інших масштабів, і з зовсім інших причин. Справді, частковий характер ринкової економіки може залежати чи то від значущості сектора натурального господарства, чи то від влади держави, яка вилучала частину продукту з торгового обігу, чи то такою самою мірою, або, може, ще більше, від ваговитості грошей, які безліччю способів могли штучно втручатися в ціноутворення. Отже, ринкова економіка могла підриватися знизу або зверху, в економіках відсталих і в економіках досить передових.

Що вірогідно, то це те, що поруч з «неринками», такими любими серцю Поланьї, завше також були чисто торговельні обміни, хоч би якими вони були скромними. Ринки, навіть незначні, дуже давно діяли в межах одного або кількох сіл; тоді ринок міг поставати мов мандрівне село — подоба ярмарку, своєрідне штучне й бродяче місто. Та вирішальним кроком у цій нескінченній історії стало те, що одного чудового дня *місто* анексувало ці доти невеличкі ринки. Місто поглинуло ринки, збільшило їх за розмірами, навіть якщо воно підкорялося їхньому законові. Найголовніше — це включення до економічного кругообігу *важкої одиниці*, якою було місто. Міський ринок нібито винайшли фінікійці[308] — це цілком імо-

вірно. В усякому разі, майже сучасні їм грецькі міста влаштовували ринок на *агорі,* своїй центральній площі [309]; вони також винайшли, або принаймні поширили, гроші, самоочевидний «розширювач» ринку, якщо тільки це не доконечна умова *(sine qua non)* його діяльності.

Грецьке місто знало навіть і великий міський ринок, той, що постачався здалеку. Чи могло місто чинити інакше? Ось воно, місто, не здатне відтоді, як воно набуло певної ваги, жити коштом довколишньої сільської округи, часто-густо кам'янистої, сухої, неродючої. Звернення до послуг чужинців було неминуче, як це було згодом у містах-державах Італії починаючи з XII ст. і навіть раніше. Хто годуватиме Венецію, коли щонайбільше, що вона здавна мала,— це були вбогі городи, відвойовані в пісків? Згодом торгові міста Італії, щоб узяти під контроль кругообіг далекої торгівлі, що простягся на великі відстані, подолають стадію великих ринків, створять дійову й ніби повсякденну зброю у вигляді зібрань багатих купців. Хіба Афіни й Рим не створили вже вищих рівнів банків та зібрань, які можна було б визначити як «біржові»?

А загалом ринкова економіка формуватиметься крок за кроком. Як казав Марсель Мосс, «це саме наші західні суспільства зовсім недавно зробили з людини економічну тварину» [310]. І до того ж, ще треба домовитися щодо значення слів «зовсім недавно».

Чи може бути свідком нинішній час?

Еволюція не зупинилася вчора, в чудові дні ринку, що саморегулюється. На величезних просторах планети й для великих мас соціалістичні системи з авторитарним контролем над цінами поклали край ринковій економіці. Коли ця остання й зберігається, то їй доводиться вишукувати кружні шляхи, вдовольнятися мізерною сферою діяльності. Цей досвід, у всякому разі, кладе край — і не єдиний! — тій кривій, що її заздалегідь малював Карл Бринкман. «І не єдиний» тому, що в очах нинішніх економістів «вільний» світ зазнав дивної трансформації. Зрóсла потужність виробництва, той факт, що люди багатьох націй — звісно, не всіх — проминули стадію нестач і злиднів і вже не відчувають серйозного занепокоєння за своє повсякденне життя, дивовижний розвиток великих підприємств, часто-густо багатонаціональних,— усі ці зміни поламали прадавній порядок короля-ринку, короля-клієнта, який мав вирішальне значення ринкової економіки. Закони ринку більше не існують для великих підприємств, здатних своєю високоефективною рекламою чинити тиск на попит, довільно встановлювати ціни. Дж. К. Гелбрейт нещодавно в дуже зрозумілій книзі описав те, що він називає *індустріальною системою* [311]. Франкомовні економісти залюбки говорять про *організацію.* В статті, недавно опублікованій у газеті «Монд» (29 березня 1975 р.), Франсуа Перру навіть дійшов до того, що став твердити: «Організація — це модель, куди важливіша, ніж ринок». Але ринок зберігається: я можу піти до крамниці, на звичайний ринок і там «випробувати» свої досить скромні королівські достойності клієнта й споживача. Достоту так само для дрібного виробника — візьмімо класичний приклад кравця,— змушеного втягуватися в боротьбу з численними конкурентами, закон ринку й далі існує повною мірою. Хіба Дж. К. Гелбрейт не ставив перед собою мету в своїй останній праці вивчити «досить докладно існування поряд дрібних підприємств — того, що я називаю ринковою системою,— системи індустріальної» [312], пристановища великих підприємств? Але Ленін казав приблизно те саме з приводу існування того, що він називав «імперіалізмом» (або монополістичним капіталізмом, що народився на початку XX ст.) та простим капіталізмом, що успішно діяв, як він вважав, на конкурентній основі [313].

Я цілком згоден з Гелбрейтом і з Леніним, але з тією різницею, що розрізнення в якості окремих секторів того, що я називаю «економікою» (або ринковою економікою) та «капіталізмом», видається мені не новою рисою, а європейською константою з часів середньовіччя. А також з тією різницею, що до доіндустріальної моделі треба додати третій сектор: нижній «поверх» «неекономіки», своєрідний гумусний шар, де виростає коріння ринку, але не пронизує всієї його маси. Цей нижній «поверх» залишається величезним. Над ним, у зоні переважно ринкової економіки, зростало число горизонтальних зв'язків між різними ринками; там якийсь автоматизм звичайно з'єднував попит, пропозицію й ціну. Нарешті, поруч з цим шаром або, точніше, над ним зона «протиринку» становила царство спритності й права сильного. Саме там і лежить переважно зона капіталізму як учора, так і сьогодні, як до промислової революції, так і після неї.

Розділ 3

ВИРОБНИЦТВО, АБО КАПІТАЛІЗМ У ГОСТЯХ

Може, з обережності, може, з недбалості або просто тому, що цей сюжет не виникав, досі слово *капіталізм* вийшло з-під мого пера всього п'ять-шість разів, і я міг би обійтися без його вживання взагалі. «Чому ж ви цього не зробили!» — заволають ті, хто дотримується думки, що слід раз і назавжди позбутися цього бойового заклику» [1] — двозначного, малонаукового, що його вживають де треба й де не треба [2]. А особливо такого, що його не можна вживати стосовно доіндустріальної доби, не впадаючи в злочинний анахронізм.

Що ж до мене особисто, то після тривалих спроб я відмовився від думки прогнати набридливого. Я подумав, що нема жодної вигоди від того, аби водночас із самим словом спекатися й суперечок, до яких воно призводить, суперечок, які досить гостро зачіпають і сучасність. Адже для історика збагнути вчорашній і збагнути сьогоднішній день — це одна й та сама операція. Чи можна уявити собі, щоб пристрасть до історії різко зупинилася на статечній відстані від сучасності, куди було б непристойно, навіть небезпечно просунутися бодай на крок? У кожному разі така обачність ілюзорна. Проганяйте капіталізм у двері — він повернеться у вікно. Бо хочете ви цього чи ні, але навіть у доіндустріальну епоху була економічна діяльність, яка конче викликає в пам'яті це слово й не приймає жодного іншого. Якщо вона ще майже не нагадувала індустріального «способу виробництва» (що ж до цього останнього, то я не вважаю, що він становив найважливішу й украй потрібну властивість будь-якого капіталізму), то, в усякому разі, вона не збігалася й з класичним ринковим обміном. Ми спробуємо визначити її в четвертому розділі.

Якщо це слово викликає такі суперечки, то ми почнемо з попереднього вивчення словника, аби простежити історичну еволюцію слів *капітал, капіталіст, капіталізм;* ці троє слів взаємопов'язані, вони фактично нероздільні. В такий спосіб ми наперед усунемо деякі двозначності.

Капіталізм, що його визначають, отже, як місце вкладення капіталу й високого рівня його відтворення, належить відтак «вписати» в економічне життя, і він при цьому не заповнить усього його обсягу. Тож є дві зони, куди його слід розміщувати: та, яку капітал утримує і яка мовби є його найкращим місцем перебування, і та, яку він заторкує кружним шляхом, до якої прослизає, не пануючи над нею постійно. Аж до промислової революції XIX ст., до моменту, коли капіталізм присвоїть собі індустріальне виробництво, піднесене до рангу джерела великих зисків, він почувався як удома переважно у сфері обігу, навіть коли принагідно він не відмовлявся здійснити щось більше, ніж прості наскоки, й до інших сфер. Навіть якщо обіг не зацікавлював його в усій своїй сукупності, бо в ньому капітал контролював і прагнув контролювати тільки певні канали.

Одне слово, в цьому розділі ми вивчимо різні сектори виробництва, де капіталізм перебував у гостях, перш ніж у наступному розділі зайнятися тими обраними сферами, де він справді був у себе вдома.

КАПІТАЛ, КАПІТАЛІСТ, КАПІТАЛІЗМ

Передусім звернімося до словника. Прислухаючись до порад Анрі Берра та Люсьєна Февра [3], ключові слова історичного словника слід уживати лише після того, як поставиш собі запитання з їхнього приводу — й ліпше багато разів, ніж раз. Звідки ці слова прийшли? Як вони дійшли до нас? Чи не заводять вони нас в оману? Я забаг відповісти на ці запитання, взявши слова *капітал, капіталіст, капіталізм* — троє слів, що з'явилися в тому порядку, в якому я їх перераховую. Операція трохи нуднувата, я це визнаю, але потрібна.

Треба попередити читача, що це — складне дослідження й поданий далі його стислий виклад не дає уявлення й про його соту частку [4]. Кожна цивілізація — вже вавілонська, вже грецька, римська й, безперечно, всі решта — зіштовхувалися з потребами обміну, виробництва й споживання, а також з породжуваними ними суперечками, тож вона мусила створювати особливі словники, терміни яких згодом безупинно спотворювалися. Наші троє слів не уникли впливу цього правила. Навіть слово *капітал*, найдавніше з усіх трьох, не мало того сенсу, в якому ми його розуміємо (йдучи за Ричардом Джонсом, Рикардо, Сисмонді, Родбертусом і особливо — за Марксом), або ж почало тільки набувати цього сенсу близько 1770 р., з появою праць Тюрго — найбільшого економіста XVIII ст., який писав по-французькому.

Слово «капітал»

Capitale (слово з пізньої латини, від *caput* — голова) з'явилося близько XII—XIII ст. у значенні «цінності; запас товарів; маса грошей; або ж гроші, що приносять відсоток». Воно не одразу ж було визначене точно: тоді точилися дискусії передусім з приводу відсотка та лихварства, яким у кінцевому підсумку схоласти, моралісти й правники з чистим сумлінням відкрили шлях із тієї причини, як вони почнуть заявляти, що, мовляв, позикодавець іде на ризик. У центрі всіх цих суперечок перебувала Італія — предтеча того, що згодом стане сучасністю. Саме в Італії створили це слово, там воно освоїлося і якоюсь мірою набуло зрілості. Беззаперечно, воно вже зафіксоване 1211 р., а від 1283 р. воно вживається в значенні капіталу товариства купців. У XIV ст. на нього натрапляємо майже скрізь — у Джованні Віллані, у Боккаччо, у Донато Веллуті... 20 лютого 1399 р. Франческо ді Марко Датині писав з Прато одному зі своїх кореспондентів: «Звісно ж, я хочу, аби ти, якщо закупиш партії оксамиту та сукон, узяв забезпечення під капітал *(il chapitale)* та під зиск (який належить отримати); а по сім чини на свій розсуд» [5]. Слово «капітал», реальність, що її воно означувало, знову трапляється в проповідях св. Бернардина Сієнського (1380—1444 рр.): «...сей плідний засіб наживи, який ми звичайно називаємо капіталом» («...*quamadam seminalem rationem lucrosi quam communiter capitale vocamus*») [6].

Поступово це слово виказало тенденцію означувати *грошовий* капітал товариства або купця — те, що в Італії дуже часто називали також *«тілом» (corpo)*, а в Ліоні ще в XVI ст.— *le corps* [7]. Але врешті-решт після тривалих і заплутаних дискусій у масштабі всієї Європи «голова» взяла гору над «тілом». Може, слово «капітал» вийшло з Італії, аби потім поширитися в усій Німеччині та Нідерландах. А в кінцевому підсумку воно, либонь, прийшло до Франції, де вступило в конфлікт з іншими похідними від *caput*, наприклад *chatel, cheptel, cabal* [8]. «У цю годину,— каже Панург,— ...мені йде з цього чистий *cabal*. Борг, позичку й відсоток я прощаю» [9]. В усякому разі, слово «капітал» трапляється в «Скарбниці французької мови» (*«Thrésor de la langue françaiseж»*, 1606 р.) Жана Ніко. Не робитимемо з цього висновку, що його сенс уже тоді цілком відстоявся. Воно залишалося

в оточенні безлічі слів-суперників, які легко підставлялися замість нього навіть там, де ми очікували б саме його вживання: «доля» *(sort)*, в прадавньому значенні «борг», «багатства» *(richesses)*, «можливості» *(facultés)*, «гроші» *(argent)*, «цінність» *(valeur)*, «фонди» *(fonds)*, «майно» *(biens)*, «гроші» *(pécunes)*, «головне» *(pricipal)*, «добро» *(avoir)*, «надбання» *(partimoine)*.

Слово «фонди» довго зберігало першість. Лафонтен говорить у своїй епітафії: «І Жан пішов такий самий, як і прийшов, проївши свій капітал *(fonds)* з доходом разом». Ми ще й нині кажемо «*prêter à fonds perdus*» — «позичити явно безгрошовому боржнику». Тож ми прочитаємо без подиву, що якийсь марсельський корабель приплив до Генуї забрати «свої фонди в піастрах, аби вирушити на Левант» (1713 р.) [10], або що якийсь купець, зайнятий ліквідацією діла, може тільки «примусити повернути свої фонди» (1726 р.) [11]. І навпаки, коли 1757 р. Верон де Форбонне пише: «Мабуть, тільки ті фонди заслуговують називатися багатством, які мають ту перевагу, що приносять зиск» [12], то нам слово *«багатство» (richesses)*, вжите замість слова *«капітал»* (про що свідчить продовження тексту), видається недоречним. Ще дужче дивують інші висловлювання: документ 1696 р., що стосується Англії, зазначав, що «ся нація має ще справжню вартість у шістсот мільйонів (фунтів стерлінгів; узагалі цю цифру висунув Грегорі Кінг) у землях і різноманітних фондах» [13]. 1757 р., в умовах, коли б ми сказали автоматично — змінний, або обіговий, капітал, Тюрго вів мову про «аванси, що обертаються в різних підприємствах» [14]. У нього «аванс» виказує тенденцію набути значення «вкладу, інвестиції»: тут наявне сучасне значення поняття «капітал», якщо й не саме це слово. Потішно також побачити в «Словнику» Савcovered де Брюлона видання 1761 р., коли йдеться про торговельні компанії, згадку про їхні *«капітальні фонди»* (*«fonds capitaux»*) [15]. Ось наше слово й зведено до ролі прикметника. Цей вислів, звісно, не був винаходом Савარі. Приблизно за сорок років до того один документ Найвищої ради торгівлі оповіщав: «Капітальний фонд компанії (Індій) сягає 143 млн. ліврів» [16]. Але ж майже в той самий час (1722 р.) у листі абвільського фабриканта Ванробе-старшого збиток після кораблетрощі, якої зазнав «Карл Лотаринзький», оцінювався як такий, що «становив понад половину капіталу» [17].

Слово *капітал* врешті-решт візьме гору тільки у зв'язку з повільним «зношенням» інших слів, яке спричинило появу оновлених понять, «злам у знаннях», як сказав би Мішель Фуко.

1782 р. Кондильяк сказав простіше: «Кожна наука вимагає своєї мови, бо кожна наука має ідеї, які їй притаманні. Видимо, слід було б починати зі створення цієї мови; але починають з розмови й письма, а саму мову ще залишається створити» [18]. Справді-бо, мовою економістів-класиків, що склалася стихійно, розмовлятимуть іще довго після них. Ж.-Б. Се 1828 р. визнавав, що слово *багатство (richesse)* — «термін, який нині погано визначається» [19], проте він ним послуговувався. Сисмонді без вагання говорить про «багатства територіальні» (в розумінні «земельні»), про національне багатство, про торгове багатство — ця остання назва навіть пригодилася йому як заголовок для його першого есе [20].

Одначе поволі слово *капітал* переважало. Воно вже присутнє у Форбонне, який веде мову про «продуктивний капітал» [21]; у Кене, який твердив: «Усякий капітал суть знаряддя виробництва» [22]. І без сумніву, вже й у розмовній мові, бо воно вживається як образне. «Відтоді, як пан Вольтер у Парижі, він живе за рахунок капіталу своїх сил»; його друзям варто було б «побажати, аби він жив там тільки за рахунок своєї ренти», ставив свій правильний діагноз у лютому 1778 р., за кілька місяців до смерті славетного письменника, доктор Троншен [23]. Через двадцять років, у добу італійської кампанії Бонапарта, російський консул, розмірковуючи про виняткове становище революційної Франції, казав (я вже його цитував): вона, мовляв, веде «війну своїм капіталом», супротивники ж її — «свої-

«Торгівля» — гобелен XV ст. Музей Клюні. *Фото Роже-Віолле.*

ми доходами»! Не важко помітити, що в цьому яскравому міркуванні слово *капітал* означає національне надбання, багатство нації. Це вже більш не традиційне слово для означення суми грошей, обсягу боргу, позики або торгового фонду, з тим сенсом, що ми знаходимо в «Скарбниці трьох мов» *(«Thrésor de trois langues»)* Крепена (1627 р.), у «Загальному словнику» *(«Dictionnaire universel»)* Фюретьєра (1690 р.), в «Енциклопедії» 1751 р. або в «Словнику Французької академії» (1786 р.). Але хіба ж цей дивний сенс не прикладали до грошової вартості, яку так довго приймали на віру? Замінити його поняттям продуктивних грошей, трудової вартості — на це потрібно буде багато часу. Одначе ми цей сенс бачимо в Форбонне й Кене, в Морелле, який 1764 р. розрізняв *капітали бездіяльні* й *капітали діяльні* [24], і ще більше в Тюрго, для якого капітал віднині вже ніяк не виключно гроші. Ще трохи, й ми прийшли б до того «сенсу, якого рішуче (і тільки такого) надасть цьому слову Маркс, а саме: засобу виробництва» [25]. Затримаємося біля цієї ще не визначеної межі, до якої нам доведеться повернутись.

Капіталіст і капіталісти

Слово *капіталіст* належить, безперечно, до середини XVII ст. «Голландський Меркурій» (*«Hollandische Mercurius»*) раз уживає його 1633 р. і ще раз — 1654 р.[26] 1699 р. один французький мемуар відзначав, що новий податок, запроваджений Генеральними штатами Сполучених провінцій, відрізняє «капіталістів», які платитимуть 3 флорини, від усіх інших, кого обкладатимуть сумою в 30 су[27]. Отже, це слово було вже давно відоме, коли Жан-Жак Руссо 1759 р. писав одному зі своїх друзів: «Я не є ні великим шляхтичем, ні капіталістом. Я бідний і задоволений»[28]. Одначе в «Енциклопедії» це слово фігурує тільки як прикметник — «капіталістичний». Щоправда, в іменника було багато суперників. Було безліч способів означувати багачів: грошові люди, сильні, спритники, дукачі, мільйонери, нувориші, заможні люди (хоча ці останні слова пуристи й включали до заборонених). В Англії за часів королеви Анни вігів, що були дуже багатими, означували як «людей з гаманцем» або ж як *грошовитих людей (monneyed men)*. І всі ці слова дуже легко набували зневажливого відтінку: Кене казав 1759 р. про власників «грошових багатств», які «не знають ні короля, ні батьківщини»[29]. Для Мореллє ж капіталісти утворювали в суспільстві окреме угруповання, категорію, майже окремий клас[30].

Власники «грошових багатств» — це той вузький сенс, якого набрало слово *капіталіст* у другій половині XVIII ст., коли воно означувало володарів «державних паперів», рухомостей або готових грошей для інвестиції. 1768 р. компанія кораблевласників, що широко фінансувалися з Парижа, заснувала свою резиденцію в столиці на вулиці Кокерон *(Coq Hêron)*, бо, як пояснили зацікавленим особам у Онфлері, «капіталісти, які мешкають у Парижі, вельми задоволені тим, що їхні вклади перебувають у межах досяжності й вони можуть постійно стежити за їхнім станом»[31]. Неаполітанський агент у Гаазі 7 лютого 1769 р. писав (по-французькому) своєму урядові: «Навряд чи капіталісти цієї країни стануть піддавати свої гроші випробовуванням непевними наслідками війни»[32] — йшлося про війну, що почалася між Росією та Туреччиною. Майбутній член Установчих зборів Малуе, повертаючись подумки 1775 р. до заснування голландської колонії Суринам у Гвіані, розрізняв підприємців та капіталістів. Перші спланували на місці плантації і осушувальні канали; «відтак вони звернулися до європейських капіталістів, аби отримати кошти й укласти їх у своє підприємство»[33]. Слово «капіталісти» дедалі більше ставало означенням людей, що оперують грішми й дають кошти. Написаний у Франції 1776 р. памфлет називається «Слово до капіталістів про англійський борг»[34] — хіба англійські фонди не були апріорі справою капіталістів? У липні 1783 р. у Франції стояло питання про надання купцям повної свободи дій як оптовикам. Коли судити з виступу тодішнього лейтенанта поліції Сартина, цей захід не поширювався на Париж. Як подейкували, в протилежному разі це означало б віддати столицю «зажерливості великого числа капіталістів, (що) призвело б до незаконного збагачення й невможливило б спостереження поліційної служби за постачанням Парижа»[35]. Цілком очевидно, що це слово, яке вже мало погану славу, означувало людей, які володіли грішми й були готові застосувати їх так, щоб мати їх ще більше. Саме в такому сенсі одна брошурка, видана в Мілані 1799 р., розрізняла земельних власників і «володарів рухомих багатств, або капіталістів» *(«possessori di ricchezze mobili, ossia i capitalisti»)*[36]. 1789 р. в сенешальстві Драгіньянському деякі накази (третього стану депутатам Генеральних штатів у Франції.— *Прим. ред.*) нарікали на капіталістів, яких вони визначали як «тих, хто має багатство у своєму гаманці» й хто, отже, уникає сплати податку[37]. Внаслідок цього: «Великі власники цієї провінції продають свої вспадковані володіння, аби обернути їх на капітали й вбезпечити себе від надмірних податків, якими обкладаються земельні воло-

діння, і вкладають свої кошти з розрахунку 5 % без жодних вирахувань»[38]. У Лотарингії 1790 р. ситуація нібито була протилежною. «Найбільшими земельними площами (там) володіють,— пише очевидець,— жителі Парижа: деякі фільварки недавно скупили капіталісти. Ці останні обернули свої спекуляції на цю провінцію, бо саме тут землі дешевші, враховуючи доходи, що вони приносять»[39].

Як бачите, тон ніколи не був дружнім. Марат, який з 1774 р. обрав різкий тон, дійшов до того, що твердив: «У торгових націй капіталісти й рантьє майже всі заодне з відкупниками, фінансистами та біржовими гравцями»[40]. З вибухом Революції вирази стають різкішими. 25 листопада 1790 р. граф де Кюстин кричав з трибуни Національних зборів: «Невже Збори, які знищили всі види аристократії, здригнуться перед аристократією капіталістів, цих космополітів, які не знають іншої батьківщини, крім тієї, де вони можуть накопичувати багатства?»[41] Камбон, виступаючи з трибуни Конвенту 24 серпня 1793 р., був ще категоричніший: «У цей момент іде боротьба не на життя, а на смерть між усіма торгівцями грішми й зміцненням Республіки. Отже, слід знищити ці товариства, що руйнують державний кредит, якщо ми бажаємо встановити режим свободи»[42]. Якщо слово *капіталіст* тут і не присутнє, то це, безперечно, тому, що Камбон хотів використати ще презирливіший термін. Усім відомо, що фінансисти, вдавшись до перших «революційних» ігор, ледь відтак не опинилися захопленими зненацька Революцією, але в кінцевому підсумку вийшли сухими з води. Звідси й лють Ривароля, який на своєму вигнанні, не кліпнувши оком, писав: «Шістдесят тисяч капіталістів і цілий мурашник біржовиків прийняли ухвалу про Революцію»[43]. Звісно ж, це поквапливий і безцеремонний спосіб пояснити 1789 рік. Ми бачимо, що слово *капіталіст* ще не означувало підприємця, вкладника капіталу. Це слово, як і слово *капітал,* залишалося прив'язаним до поняття грошей, багатства самого собою.

«Капіталізм» — вельми недавнє слово

Капіталізм — з нашого погляду, той з трьох термінів, що викликає найбільше пристрастей, але найменше з них реальний (чи існував би він без решти двох?) — зазнавав запеклої критики з боку істориків та лексикологів. На думку Доза[44], цей термін нібито з'явився в «Енциклопедії» (1753 р.), але у досить своєрідному значенні: «Стан того, хто багатий». На жаль, твердження Доза, мабуть, помилкове. Знайти згаданий текст не вдалося. 1842 р. це слово трапляється в книзі Ж.-Б. Ришара «Нові багатства французької мови»[45]. Але, безперечно, саме Луї Блан у полеміці з Бастіа надав цьому слову його нового значення, коли написав 1850 р.: «Те, що я назвав би *«капіталізмом»* (і він ставить лапки), цебто присвоєнням капіталу одними за винятком інших»[46]. Але це слово й далі вживалося рідко. Інколи його вживав Прудон, і цілком правильно. «Земля — це ще фортеця капіталізму»,— писав він; тут криється ціла дисертація. І він чудово визначає це слово: «Економічний і соціальний лад, за якого капітали — джерело доходу — загалом не належать тим, хто пускає їх у рух своєю власною працею»[47]. Однак ще й через десять років, 1867 р., Маркс не вживав цього слова[48].

Насправді ж тільки на початку нашого століття це слово на повну силу зазвучало в політичних дискусіях як природний антонім соціалізму. В наукові кола воно буде впроваджене блискучою книгою В. Зомбарта «Сучасний капіталізм» (перше видання вийшло у світ 1902 р.). Цілком природно, слово, якого не вживав Маркс, увійде до марксистської моделі так, що звичайно кажуть — рабовласництво, феодалізм, капіталізм, аби означити великі етапи розвитку, що їх розрізняв автор «Капіталу».

Отже, це слово політичне. Звідки й випливає, либонь, двозначний бік його кар'єри. Слово «капіталізм», якого тривалий час не вживали економісти початку

століття — Шарль Жід, Кануас, Маршалл, Зелігман або Кассель,— з'явиться в «Словнику політичних наук» лише після війни 1914 р., а право на присвячену йому статтю в «Британській енциклопедії» воно отримає тільки 1926 р. До «Словника Французької академії» воно ввійде тільки 1932 р. і з таким кумедним визначенням: «Капіталізм, сукупність капіталістів». Нове визначення 1958 р. було навряд чи більш адекватне: «Економічний лад, за якого продуктивні багатства (чому б не засоби виробництва?) належать приватним особам або приватним компаніям».

Насправді ж це слово, яке не вгавало обтяжуватися новим сенсом від початку нашого століття й після російської революції 1917 р., явно викликає у надто багатьох людей певну ніяковість. Серйозний історик Герберт Гітон хотів би його просто вилучити. «З усіх слів із суфіксом *-ізм,*— каже він,— найбільше зчиняло галасу слово «капіталізм». На жаль, воно поєднало в собі таку суміш значень та визначень, що... скажімо, *імперіалізм* треба тепер викинути з лексикону всякого вченого, який шанує себе» [49]. Сам Люсьєн Февр хотів би його елімінувати, вважаючи, що ним надто широко послуговувалися [50]. Так, але якщо ми послухаємося цих розважливих порад, нам одразу ж забракне зниклого слова. Як казав 1971 р. Ендрю Шонфілд, вагомий «доказ за те, аби й далі його вживати, полягає в тому, що ніхто, навіть найсуворіші його критики не запропонували натомість ліпшого терміну» [51].

З усіх дослідників історики найдужче спокушалися новим словом у добу, коли воно ще не надто «відгонило сіркою». Не побоюючись анахронізму, вони відкриють для нього широке поле історичного дослідження — прадавню Вавілонію, елліністську Грецію, стародавній Китай, Рим, наше західне середньовіччя, Індію. Найбільші імена вчорашньої історіографії, від Теодора Моммзена до Анрі Піренна, були залучені до цієї гри, яка відтак викликала справжнє «полювання на відьом». Необережним давали прочухана: Моммзенові — першому, причому зробив це сам Маркс. Щоправда, не безпідставно: хіба можна так просто плутати гроші й капітал? Але Полеві Вену самого цього слова видалося досить, аби метнути громи й блискавки на Михайла Ростовцева — чудового знавця античної економіки [52]. Я. К. Ван Люр не бажає бачити в економіці Південно-Східної Азії нікого, крім дрібних торгівців, *pedlars*. Карл Поланьї зробив предметом глуму вже сам той факт, що історики, мовляв, могли говорити про ассирійських «купців»; а тим часом тисячі табличок зберегли нам їхнє листування. І так далі... В багатьох випадках ішлося про те, аби все звести до післямарксової ортодоксії: ніякого капіталізму до кінця XVIII ст., до індустріального способу виробництва.

Нехай так, але ж тут питання вживання самого слова. Чи треба казати, що жоден з істориків Старого порядку, а вже тим паче античності, вимовляючи слово *капіталізм,* і не думає про визначення, яке йому спокійно дав Александр Гершенкрон: «Капіталізм — це сучасна індустріальна система» *(«Capitalism, that is the modern industrial system»)* [53]. Я казав уже, що капіталізм минулого (на відміну від капіталізму нинішнього) посідав лише вузький майданчик в економічному житті. А як тоді можна було б говорити про нього як про «систему», що охоплює суспільство в усій його цілісності? Проте він був своєрідним світом у собі, що відрізнявся від глобальної соціальної і економічної обстановки, яка оточувала його, навіть чужим їй. І саме щодо цієї останньої він і визначався як «капіталізм», а не тільки щодо нових капіталістичних форм, які з'являться згодом. Насправді тим, чим він був, він і був лише стосовно величезних розмірів *неокапіталізму.* Й відмовлятися визнавати цю дихотомію економіки минулого під тим приводом, нібито «справжній» капіталізм датується XIX ст.,— означає відмовлятися розуміти сенс того, що можна було б назвати старовинною топологією капіталізму, розуміти її значення, таке важливе для цієї економіки. Якщо капіталізм і при-

жився в якихось місцях за власним вибором, а не з недогляду, то це й справді відбувалося тому, що ці місця були *єдино сприятливими для відтворення капіталу*.

Реальність капіталу

Якщо вийти за межі висловлених вище міркувань, то важливо висвітлити ті зрушення, яких зазнало слово *капітал* (і обидва похідних від нього) за час від Тюрго до Маркса. Й дізнатися, чи й справді нове значення слова нічого не зберегло від колишнього, що належало до більш ранніх часів, чи справді капіталістична реальність виникла як щось зовсім нове водночас із промисловою революцією. Сучасні англійські історики відсувають виникнення цієї останньої принаймні до 1750 р., а то й на століття раніше. Маркс відносив початок «капіталістичної ери» до XVI ст. Одначе він припускав, що «перші зародки капіталістичного *виробництва»* (і, отже, не самого тільки нагромадження) рано розвивалися в італійських містах середньовіччя [54]. Але ж організм, що народжується, навіть якщо він ще далекий від повного розвитку всіх його характерних рис, несе в собі в потенції розквіт цих рис. І його назва вже належить йому. Коли все добре зважити, нове поняття капіталу постає як сукупність проблем, потрібна для розуміння століть, що їх охоплює ця книга.

Років п'ятдесят тому про капітал говорили, що він становить суму *капітальних багатств (biens capitaux)*; цей вислів виходить з моди, і, одначе ж, він має свої переваги. Капітальне багатство й справді можна відчути, помацати пальцями, воно визначається недвозначно. Перша його риса? Воно — «результат попередньої праці», воно — «накопичена праця». Таким є поле в межових знаках села, яке хтозна-коли очистили від каміння; таким є і млинове колесо, споруджене так давно, що вже ніхто й не знає коли; такими є й якісь путівці — кам'янисті, обрамлені чагарями, шляхи, які, на думку Гастона Рупнеля, буцімто сягають часів первісної Галлії [55]. Ці капітальні багатства є спадщиною, витвором людських рук, що більш чи менш довго існує. Інша риса: капітальні багатства відновлюються в процесі виробництва і є тим, чим вони є насправді, тільки за умови їхньої участі в продуктивній праці людей, лише якщо вони викликають її або принаймні її полегшують.

Ця участь дозволяє їм відроджуватися, перебудовуватися і примножуватись, виробляти доход. Справді, виробництво без угаву поглинає й наново виробляє капітали. Пшениця, що її я посіяв,— це капітальне багатство, вона виросте; вугілля, кинуте до печі машини Ньюкомена,— капітальне багатство, використання його енергії матиме продовження. Але пшениця, яку я з'їдаю у вигляді хліба, і вугілля, спалене в моєму каміні, одразу ж вибувають з процесу виробництва: це багатства, що безпосередньо споживаються. Достоту так само дерево, яке людина не використовує, гроші що їх зберігає купець, теж перебувають поза виробництвом, не становлять капітальних багатств. Гроші, що переходять з рук до рук, стимулюють обмін, гроші, якими оплачується комірне, ренти, доходи, зиск, заробітна платня,— ці гроші залучаються до кругообігу, розчиняють його двері, пришвидшують його плин, і ці гроші є капітальним багатством. Їх відсилають тільки для того, аби вони повернулися знову до пункту відсилу. Девід Г'юм мав слушність, коли казав, що гроші — це «влада, яка розпоряджається працею та майном» [56]. А Вільялон уже 1564 р. твердив, що деякі купці заробляють гроші з допомогою грошей [57].

З урахуванням цього запитувати себе, є чи не є капіталом такий-то предмет, таке-то майно, означає чисто академічну гру розуму. Корабель є таким апріорі. Перший корабель, що прийшов 1704 р. до Санкт-Петербурга (голландський),

Ліс — капітальне багатство. В лісі Тронсе, департамент Альє, ще й сьогодні стоять дуби, які Кольбер наказав посадити 1670 р. й які, як він вважав, мали постачати французький флот високоякісним щогловим деревом починаючи з XIX ст. Кольбер передбачив усе, крім мореплавства з паровим двигуном. *Фото Ероде.*

отримав від Петра І привілей: доти, доки цей корабель існуватиме, він не платитиме мита. Хитрощі кораблевласників змусять його проіснувати майже століття, втричі чи вчетверо більше нормального для цієї доби терміну [58]. Яке ж то було чудове капітальне багатство!

Так само було з лісами Гарца між Зезеном, Бад-Гарцбургом, Госларом та Целлерфельдом (що отримали назву *Kommunionharz)* у 1635—1788 pp., коли вони були неподільною власністю князівських домів — ганноверського та вольфенбюттельського [59]. Ці джерела енергії, потрібні для постачання деревним вугіллям домашніх печей цього регіону, були дуже рано влаштовані в такий спосіб, щоб перешкодити стихійному й безладному використанню довколишніми селянами. Перший відомий протокол про експлуатацію лісів належить до 1576 р. Масив поділили на ділянки згідно з різною швидкістю підростання дерев різних порід. І склали карти, а водночас — і плани організації сплавляння колод, нагляду за лісом та кінних об'їздів. У такий спосіб забезпечили збереження лісової зони і її впорядкування з метою ринкової експлуатації. Це добрий приклад поліпшення й збереження капітального багатства.

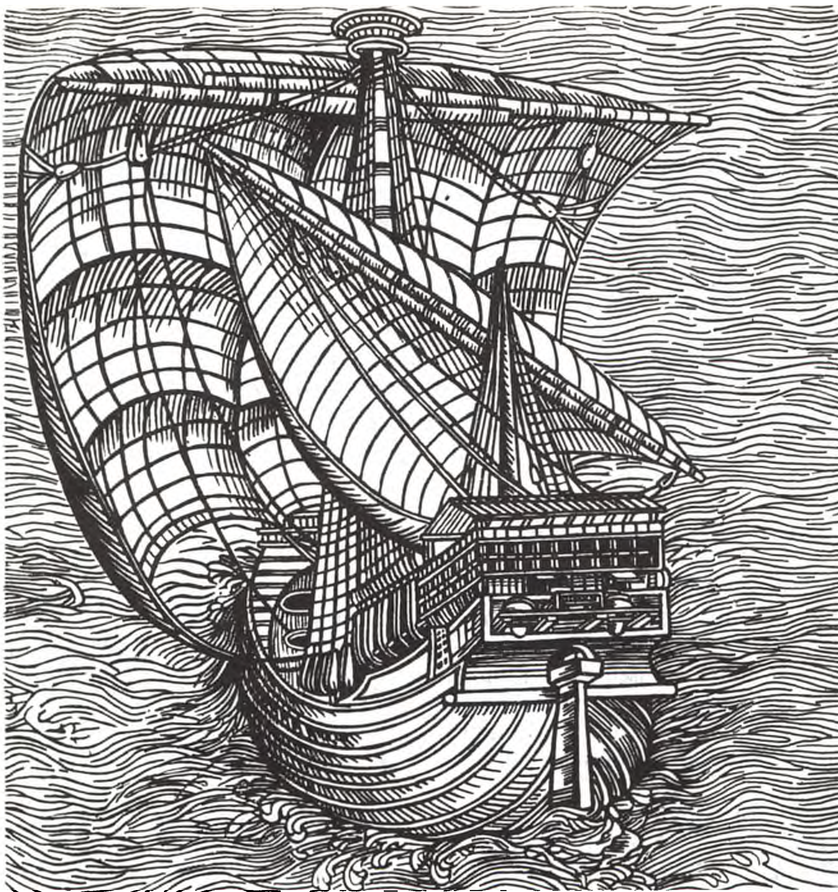
Якщо врахувати безліч ролей, які ліс відігравав у ту епоху, випадок з Гарцем був не єдиний. Бюффон упорядкував свої монбарські ліси в Бургундії. У Франції розумна експлуатація лісів накреслилася від XII ст.; тож це була справа прадавня, що почалася не з Кольбера (хоч за нього й пришвидшилася). У великих лісових масивах Норвегії, Польщі, Нового Світу, тільки-но там з'являлася людина Заходу, ліс одразу ж змінював свою категорію і — принаймні там, де до нього можна було дістатися морем або по річці,— ставав капітальним багатством. Англія 1783 р. поставила свою остаточну угоду з Іспанією в залежність від отримання вільного доступу до фарбувального дерева тропічних лісів регіону Кампече. Врешті-решт вона дістала триста льє порослого лісом узбережжя. «Якщо досить розважливо впорядкувати й оберігати цей простір,— каже один дипломат,— там вистачить лісу на цілу вічність» [60].

Але навіщо множити число прикладів? Усі вони ведуть нас, без вагань і без будь-якої таємниці, до знайомих розмірковувань економістів про природу капіталу.

Капітали основні й капітали обігові

Капітали, або капітальні багатства (це одне й те саме), поділяються на категорії: капітали основні, багатства, чиє *фізичне* існування тривале чи досить тривале і які правлять за точку опори для людської праці (шлях, міст, гребля, акведук, корабель, знаряддя, машина), і капітали обігові (колись казали «такі, що котяться», *roulants*), які кваплятьcя, включаються до процесу виробництва,— насінне зерно, сировина, напівфабрикати й гроші для численних розрахунків (доходи, зиски, ренти, заробітна платня), особливо заробітна платня, і праця. Це розрізнення робили всі економісти: Адам Сміт, Тюрго, який вів мову про первинні й річні аванси, Маркс, який протиставить один одному капітал постійний і капітал змінний.

Близько 1820 р. економіст Генріх Шторх пояснював це при санкт-петербурзькому дворі своїм учням (великим князям Миколі й Михайлові Павловичам). «Уявімо собі,— казав наставник,— націю, яка була б винятково багата, яка б у підсумку *стабілізувала* (курсив мій) величезний капітал, щоб поліпшити землю, будувати житла, споруджувати майстерні й фабрики, виготовляти знаряддя. Припустімо відтак, що варвари, які вдерлися до цієї країни, захопили б одразу ж після жнив увесь обіговий капітал, усі її засоби до існування, матеріали й увесь її продукт праці, причому, щоправда, ці варвари, забравши свою здо-

Німецький корабель з прямим вітрилом і навісним стерном. Гравюра з «Мандрівок» («Perégrinationes») Бренденбаха. Майнц, 1486 р. З того часу корабель був капіталом, який розпродувався «акціями» й поділявся між кількома власниками.

бич, не зруйнували б будинків і майстерень; тоді будь-яка промислова (цебто людська) праця негайно зупиниться. Адже, щоб повернути землі родючість, потрібні коні й бики для оранки, зерно для посіву, а головне — хліб, аби працівники могли прожити до наступного врожаю. Щоб могли працювати заводи, потрібне зерно в млині, потрібні метали й вугілля для кузні, сировина для ремесел, і скрізь потрібні харчі для працівника. Ніхто не працюватиме тільки тому, що наявні поля, заводи, майстерні й робітники, все це пускає в рух невелика частка капіталу, яка вціліє від варварів. Щасливий той народ, який після такої катастрофи може видобути з-під землі свої скарби, куди сховає їх страх. Коштовні метали й самоцвіти не більше, ніж основні капітали, можуть замінити справжнє багатство, що перебуває в обігу (*багатство* тут має звичайне для нього значення капіталу); але їх можна використати для вивезення, щоб придбати за рубежем обіговий капітал, потрібен для цієї нації. Бажати перешкодити такому вивезенню означало б приректи жителів на бездіяльність і голод, що був би наслідком цього» [61].

Цей текст цікавий сам собою, своєю лексикою й тим архаїчним характером російської економіки, про який він свідчить (коні, бики, ремесло, голод, закопування скарбів). «Варвари» поводяться як благочестиві школярі, залишаючи на місці основний капітал і забираючи з собою капітал обіговий, щоб довести непоправну ролю цього останнього. Але якби вони, передумавши або змінивши програму, зробили вибір на користь знищення основного капіталу замість того, щоб забрати обіговий, економічне життя для завойованої, пограбованої, а відтак звільненої нації почалося б знову анітрохи не ліпше.

Процес виробництва — це своєрідний двотактний двигун: обігові капітали одразу ж знищуються, щоб бути відтвореними й навіть збільшеними. Що ж до капіталу основного, то він виснажується — швидше чи не так швидко, але виснажується: шляхи псуються, міст руйнується, корабель або галера одного чудового дня стають тільки дровами для якогось венеціанського жіночого монастиря [62], дерев'яні зубчасті передачі машини стають непридатними, плуговий леміш ламається. Цей матеріал треба відновлювати; погіршення якості основного капіталу — це шкідливе захворювання економіки, яке ніколи не припиняється.

Розгляньмо капітал у мережі розрахунків

Нині капітал найліпше оцінюється в рамках національних балансів. Там усе зміряно: коливання національного продукту (валового й чистого), доход на душу населення, обсяг заощаджень, норма відтворення капіталу, демографічні зміни тощо; кінцева мета — зміряти економічне зростання загалом. Цілком очевидно, історик не має змоги прикласти до стародавньої економіки цю систему розрахунку. Але якщо навіть і відсутні цифри, сам тільки факт розгляду минулого крізь призму цієї сучасної проблематики вже неодмінно змінює способи бачення й пояснення.

Ця зміна кута зору помітна в окремих спробах квантифікації та ретроспективних підрахунків, що їх роблять куди частіше економісти, ніж історики. Так, Еліс Генсон Джонс у статті й книзі, що недавно побачили світ, удалося з певною правдоподібністю вирахувати спадкове багатство, або, якщо хочете, фонд капіталів, що були 1774 р. в Нью-Джерсі, Пенсильванії та Делавері [63]. Вона почала своє дослідження із збирання заповітів, вивчення того майна, яке в них згадується, а потім — оцінки спадщини без заповітів. Наслідок виявився досить цікавим: сума капітальних багатств C втричі-вчетверо перевершує національний доход R, що означає загалом, що ця економіка мала за собою, у своєму безпосередньому розпорядженні, резерв в обсязі трьох чи чотирьох нагромаджених річних доходів. Але ж Кейнс у своїх розрахунках для 30-х років XX ст. завжди вживав співвідношення $C = 4R$. Ось що вказує на певну співвідносність минулого й теперішнього. Щоправда, ця «американська» економіка перших років незалежності справляє враження вже зовсім самостійної, окремої, хоч би внаслідок високої продуктивності праці й, безперечно, вищого середнього рівня життя (доходу на душу населення), ніж європейський і навіть англійський.

Це несподіване зіставлення має такий самий сенс, як і міркування та підрахунки Саймона Кузнеця. Як відомо, цей американський економіст спеціалізувався на вивченні зростання національних економік з кінця XIX ст. до наших днів [64]. На щастя, він піддався спокусі вийти за межі XIX ст., аби простежити або вгадати можливі еволюції XVIII ст., використовуючи солідні графіки, що їх склали Філліс Дин та В. А. Коул [65], графіки, присвячені англійському економічному піднесенню, а відтак, рухаючись від підсумку до підсумку, дійти до 1500 р. і навіть далі. Не вдаватимемося в деталі, пов'язані із засобами та умовами цього дослідження в часі, дослідження, яке проводилося куди більше для того, щоб

розкрити проблеми, запропонувати програми досліджень і корисні порівняння з сучасними слаборозвиненими країнами, ніж задля того, щоб накинути безапеляційні розв'язання.

У всякому разі, те, що таке «сходження» пробив економіст високого класу, переконаний у доказовій цінності великої часової протяглості в економіці, може мене тільки захопити. Воно завершується загальним оглядом можливої проблематики, пов'язаної з економікою Старого порядку. В цій панорамі ми затримаємося лише на капіталі; але він перебуває в самісінькому серці дискусії, втягуючи туди й нас.

Той факт, що Саймон Кузнець вважає, нібито кореляції, які існують за наших часів (кореляції, які він вивчав у їхньому русі та еволюції на засадах точних даних статистики за вісім — десять десятиріч, даних, установлених з кінця минулого століття для десятка країн), дозволяють *mutatis mutandis* повернутися назад, свідчить, що в його очах між віддаленим минулим та теперішнім є зв'язки, схожості, наступність, хоча є також і розриви, перерви поступовості від епохи до епохи. Зокрема, він вірить у різку зміну нагромадження, що, як це припустили А. Льюїс та В. В. Ростоу, буцімто дає уявлення про сучасне зростання економіки. Кузнець постійно уважливий до «стель», до верхніх меж, що їх цей вельми важливий показник, либонь, ніколи не переступав, навіть у країнах з дуже високими доходами. «Хоч би яка була причина,— пише він,— найважливіше те, що навіть найбагатші країни сучасного світу, багатство й можливості яких далеко перевершують те, що можна було б собі уявити наприкінці XVIII ст. або на початку XIX ст., не перевищують помірного рівня пропорцій утворення капіталу — правду кажучи, того рівня, який, коли розглядати нагромадження в чистому вигляді, не був би неможливим і навіть, мабуть, особливо важкодосяжним для багатьох суспільств минулого» [66]. Нагромадження, відтворення капіталу — це та сама суперечка. Якщо споживання сягає 85 % виробництва, то 15 % його кладуться на карб нагромадження й при потребі йдуть на утворення відтворюваного капіталу. Це уявні цифри. З певним перебільшенням можна твердити, що нагромадження в жодному суспільстві не перевищує 20 %. Або ж воно перевищує такий відсоток тимчасово, в умовах дійового примусу, який не був фактом історії суспільств минулого.

З урахуванням цього до Марксової формули: «Суспільство не може перестати виробляти, так само, як воно не може перестати споживати» — слід додати: і робити нагромадження. Ця глибинна структурна робота залежала від числа індивідів у певному суспільстві, від його техніки, рівня життя, якого воно досягло, й не меншою мірою від соціальної ієрархії, що визначала в ньому розподіл доходів. Випадок, що його гіпотетично розглядає С. Кузнець на прикладі Англії 1688 р. або соціальної ієрархії німецьких міст XV—XVI ст., дав би загалом еліту в обсязі 5 % населення (і це, безперечно, щонайбільше), яка присвоює 25 % національного доходу. Майже вся маса населення (95 %), маючи у своєму розпорядженні тільки 75 % національного доходу, опинялася, отже, в такому становищі, коли вона жила нижче того рівня, який, бувши належним чином розрахованим, становив би середній рівень доходу на душу. Експлуатація з боку привілейованих прирекла цю масу на режим очевидного обмеження споживання (і Альфред Сові ліпше, ніж будь-хто інший, це показав) [67]. Одне слово, нагромадження могли утворюватися тільки в привілейованої частини суспільства. Припустімо, що споживання привілейованих у три — п'ять разів перевищувало споживання «середньої» людини: в першому випадку нагромадження становили б 13 % національного доходу, а в другому — 5 %. Отже, незважаючи на свій низький доход на душу населення, суспільства минулого могли робити нагромадження й робили їх: жорсткий соціальний «нашийник» не перешкоджав цьому, певним чином він цьому навіть сприяв.

У цих розрахунках варіюють два важливі елементи — чисельність людей та їхній рівень життя. Для всієї Європи річний приріст населення від 1500 до 1750 р. можна оцінити в 0,17 % проти 0,95 % з 1750 р. і до наших днів. Приріст суспільного продукту на душу населення в довготерміновому плані становив би 0,2 % або 0,3 %.

Ясна річ, усі ці та й інші цифри — гіпотетичні. Одначе не викликає сумніву те, що до 1750 р. в Європі обсяги відтворення капіталу залишалися на вельми скромному рівні. Але з однією особливістю, що, як мені здається, заторкує саму суть проблеми. Суспільство щороку виробляло певну кількість капіталу — то був валовий капітал, частина якого мусила відшкодувати знос основних капітальних фондів, захоплених процесом активного економічного життя. Чистий капітал — це загалом валовий капітал за вирахуванням цього «вилучення», що його кладуть на карб зносу. Мені видається фундаментальною й майже незаперечною гіпотеза С. Кузнеця, а саме: що різниця між валовим капіталом і чистим капіталом була в суспільствах минулого набагато більша, ніж у сучасних, навіть якщо багатюща документація, яка може цю гіпотезу підтримати, має радше якісний, ніж кількісний характер. Цілком очевидно, що економіки минулих часів виробляли чималу частину валового капіталу, але в деяких секторах цей валовий капітал розтавав, як сніг на сонці. Тут давалася взнаки природна крихкість, недовговічність об'єктів прикладання праці — звідси й нестачі, які доводилося заповнювати додатковою кількістю важкої праці. Сама земля — капітал дуже крихкий: її родючість падає рік у рік — звідси й сівозміни, що обертаються довкола самих себе, звідси й потреба добрив (але як їх добути вдосталь?), звідси й запекле прагнення селянина збільшити число оранок — по п'ять, по шість «борозен» (а в Провансі, за словами Кікрана де Боже, й до чотирнадцяти [68]), звідси й дуже велика частка населення, зайнятого польовими роботами,— обставина, яка сама собою, як відомо, була чинником, що протидіяв зростанню капіталу. Будинки, кораблі, мости, зрошувальні канали, знаряддя й усі машини, що їх людина вже винайшла, аби полегшити собі працю й використати ті види енергії, що були в її розпорядженні,— все це було недовговічне. І в зв'язку з цим мені не здається, що зовсім не заслуговує на увагу той незначний факт, що порт міста Брюгге ремонтували в 1337—1338 р., відтак перебудовували в 1367—1368 рр., переробляли його 1385 р., 1392 р. та 1433 р. і наново перебудовували 1615 р.: дрібні факти, які не заслуговують на увагу, заповнюють повсякденне життя, створюють його структуру [69]. Листування інтенданта Бонвіля, що в Савойї, у XVIII ст. повне одноманітних згадок про греблі, які треба відбудувати, про мости, які належить реконструювати, про шляхи, що стали непроїжджими. Прочитайте газети: раз по раз умить згоряють села й міста — Труа 1547 р., Лондон 1666 р., Нижній Новгород 1701 р. [70], Константинополь 28—29 вересня 1755 р.— пожежа, мовляв, залишила «в *чарші,* або торговому місті, порожній простір понад два льє завбільшки» [71]. Це лише поодинокі приклади серед тисяч інших.

Коротко кажучи, я вважаю, що С. Кузнець цілком мав слушність, коли писав: «Ризикуючи перебільшити, можна було б поставити собі запитання: чи насправді відбувалося за часів, які передували 1750 р., *бодай якесь* формування основного й довготривалого капіталу (якщо відкинути «пам'ятники»)? І чи спостерігалося бодай якесь нагромадження капітальних фондів, чиє фізичне існування було б довгим і які не вимагали б біжучого догляду (або заміни), а витрати на цей останній не становили б дуже великої частки первісної загальної вартості? Якщо переважна частина обладнання не витримувала більше п'яти-шести років, якщо переважна частина меліоративних земель вимагала для свого підтримання постійно нових робіт, що становлять щороку близько однієї п'ятої загальної вартості земель, і якщо більшість споруд занепадала в темпі, який означав майже повне їхнє руйнування за 25—50 років, тоді не можна було особливо розраховувати на

Лихо міського життя: пожежі. Ця ілюстрація з «Бернської хроніки» Дибольда Шиллінга (1472 р.) зображує втечу жінок, дітей і кліриків, що виносять свою рухомість. Для боротьби з вогнем жителі мали самі тільки драбини та дерев'яні відра, які наповнювалися з міських канав. Берн зазнав майже цілковитого зруйнування; пожежа, за словами «Хроніки», поширилася по місту за чверть ґодини. Берн. Міська бібліотека. *Фото Г. Говальда.*

довготривалий капітал. Усе поняття *основного* капіталу є, мабуть, тільки продукт сучасної економічної доби й сучасної технології» [72]. Це однаково, що сказати, трохи перебільшуючи, що промислова революція була передусім своєрідною «мутацією» *основного* капіталу, який відтоді набагато подорожчав, але став куди довготривалішим і досконалішим, капіталу, який радикальним чином змінить рівень продуктивності.

Інтерес аналізу по секторах

Усе це, звісно ж, уплинуло на економіку загалом. Та досить трохи пройтися по мюнхенському Німецькому музею, подивитися, подеколи в дії, на відбудовані моделі численних дерев'яних машин, які буди ще два століття тому єдиними енергетичними установками, з їхніми виключно складними й хитромудрими зубчастими передачами, які пускають у рух одна одну й передають силу води, вітру й навіть силу тварин, аби зрозуміти, який із секторів економіки найбільше терпів від ненадійності обладнання: той сектор виробництва, який можна більш чи менш справедливо назвати «промисловим». Цього разу свою ролю відіграла не сама тільки соціальна ієрархія, що, як ми тільки-но казали, забезпечила лише 5 % привілейованих високі доходи й можливість робити нагромадження. Саме економічна й технічна структура прирекла деякі сектори — зосібна «промислове» й сільськогосподарське виробництво — на слабке утворення капіталу. Чи варто після того дивуватися, що капіталізм минулого був торговельним, що головні свої зусилля та інвестиції він залишав для «сфери обігу»? Заявлений на початку цього розділу аналіз економічного життя по секторах недвозначно пояснює капіталістичний вибір та його причини.

Він теж пояснює позірну суперечність економіки минулого, а саме те, що в країнах явно слабкорозвинених приватний капітал, який легко накопичується в охоронних і привілейованих секторах економіки, подеколи був надмірно великий і його не можна було інвестувати в повному обсязі. Завше спостерігалося чимале тезаврування. Гроші застоювалися, «загнивали»; капітали недовикористовували. У слушний час я наведу з цього приводу деякі цікаві тексти, що стосуються Франції початку XVIII ст. Не говоритимемо з любові до парадоксів, нібито найменше бракувало грошей. У всякому разі, чого найбільше бракувало, причому з тисячі причин, то це нагод вкласти ці гроші в справді прибуткову діяльність. Так було в ще квітучій Італії кінця XVI ст. Вийшовши з періоду жвавої активності, вона стала жертвою величезної кількості готової монети, грошового наддостатку, по-своєму руйнівного, маси срібла, так ніби країна переступила кількісний рубіж капітальних фондів та грошей, що їх її економіка могла вжити. Тоді настав час скуповування малорентабельних земель, час спорудження розкішних заміських будинків, монументальних починань, культурного розквіту. Це пояснення, якщо воно правильне, не розв'язує або тільки почасти розв'язує суперечність, яку відзначили Роберто Лопес та Міскімін,— суперечність між похмурою економічною кон'юнктурою та блиском Флоренції Лоренцо Пишного [73].

Ключова проблема полягає в тому, щоб дізнатися, з яких причин один сектор суспільства минулого, сектор, що його я без вагань розглядаю як капіталістичний, жив мов замкнута, навіть інкапсульована система; чому він не зумів легко поширитися, підкорити все суспільство. Може, це було умовою його виживання: суспільство минулого допускало утворення великого капіталу тільки в певних секторах, а не в усій тогочасній ринковій економіці. Капітали, що пробували щастя за межами цієї зони достатку, залишалися малозисковними, якщо не втрачалися взагалі.

Отже, достеменно знати, де перебував капіталізм минулого, становить певний

інтерес, бо така топологія капіталу — це перекинута топологія крихкості й неприбутковості колишніх суспільств. Але перш ніж відшукати капіталізм у тих секторах, де він справді був у себе вдома, ми почнемо з вивчення секторів, які він заторкував непрямим чином, а головне — обмежено: землеробства, промисловості, транспорту. Капіталізм часто-густо вгризався в ці чужі володіння, одначе нерідко й відступав звідти. Й щоразу такий відступ був багатозначним. Так, кастильські міста відмовлялися вкладати кошти в хліборобство сусідніх сіл у другій половині XVI ст. [74], тимчасом, як через півстоліття венеціанський торговельний капіталізм, навпаки, ринув до села, а заповзятливі землевласники Південної Богемії в той самий час затоплювали свої землі, влаштовуючи на них величезні ставки для розведення коропів, замість того, щоб вирощувати жито [75]. Французькі буржуа після 1550 р. перестали позичати гроші селянам і надавали їх тільки вельможам та королеві [76], а великі купці ще до кінця XVI ст. забрали свої капітали майже з усіх гірничорудних підприємств Центральної Європи, керування якими силоміць узяла в свої руки держава. В усіх цих випадках, що зовні суперечать один одному, як і в багатьох інших, ми констатуємо, що занедбувані підприємства переставали бути досить рентабельними або надійними й що вигідно було вкладати гроші в якомусь *іншому місці*. Як казав один купець, «мовляв, ліпше сидіти без роботи», ніж «марно працювати» [77]. Пошук зиску, максимізація зиску були вже самі собою правилами тогочасного капіталізму.

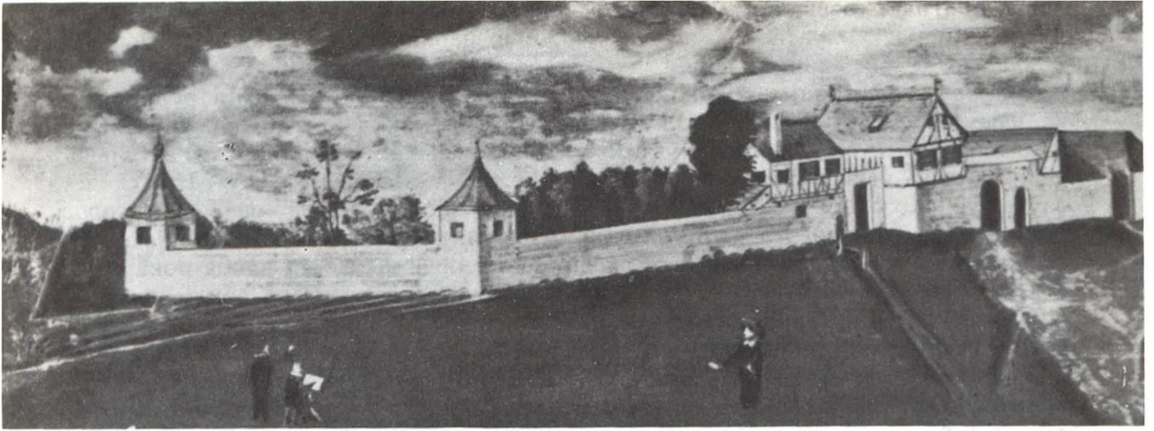
ЗЕМЛЯ Й ГРОШІ

Вторгнення капіталізму або, ліпше сказати, міських грошей (дворянства та буржуа) в життя села почалося дуже рано. Не було в Європі міста, гроші якого не вихлюпувалися б на довколишні землі. Й що більше було місто, то далі поширювався ореол міських володінь, що витісняли все перед собою. До того ж, земельні угоди вкладалися й за межами цих міських ареалів і на величезних відстанях від них: погляньте на генуезьких купців, які скуповують у XVI ст. шляхетські володіння в далекому королівстві Неаполітанському! У Франції у XVIII ст. ринок нерухомостей пролягав до самих рубежів національного ринку. В Парижі скуповували бретонські сеньйорії [78] або лотаринзькі землі [79].

Ці покупки дуже часто тішили соціальне марнославство. Неаполітанське прислів'я говорить: «Хто має гроші, той купує фільварок — і ось він уже барон» *(«Chi ha danari compra feudi ed è barone»)*. Земля — це не шляхетське звання одразу ж, але це шлях до вельможності, просування по соціальній драбині. Економічний бік справи, не бувши єдиним мотивом, відігравав, однак, свою ролю: можна купити землю, близьку до свого міста, аби просто забезпечити постачання свого міста,— це політика доброго батька родини. Або ж це вкладання капіталу, що захищає його від різних зрадливостей долі: подейкували, що земля ніколи не одурює, і купці добре це знали. 23 квітня 1408 р. Лука дель Сера писав Франческо Датині, купцеві з Прато: «Я Вам радив купувати земельні володіння й сам роблю це нині ще запальніше, ніж це можливо. Принаймні землі не піддаються ризику морських перевезень, ризику наштовхнутися на нечесних комісіонерів або торгових компаній, і вони не ризикують збанкрутувати. Тому саме це я Вам особливо раджу й прошу про це *(più ve ne conforto e pregho)*» [80]. Та все ж таки прикрість для купця полягала в тому, що земельна ділянка й купувалася, й продавалася не так легко, як купувалася акція на біржі. Під час банкрутства Банку Тьєполо Пізані у Венеції 1584 р. земельні фонди, що залучалися як забезпечення, ліквідовувалися повільно й зі збитками [81]. Щоправда, у XVIII ст. ларошельські купці, які залюбки вкладали свої капітали в купівлю виноградників [82] або їхніх частин, вважали, що гроші, перетворені таким робом на резервний фонд, можна в потрібну мить отримати назад без зайвих труднощів або збитку. Одначе тут ішлося про виноградники, до того ж у регіоні, який широко експортував свою винну продукцію. Така специфічна земля могла відігравати ролю банку! Без сумніву, так само було й з землями, що їх антверпенські купці в XVI ст. скуповували довкола свого міста. Вони мали змогу робити під них позики, збільшувати завдяки їм свій кредит, а доходи, які приносили ці землі, були чималі [83].

З урахуванням сказаного міська власність у селі (й передусім буржуазна), хоч би яке було її походження, не була внаслідок самого свого міського характеру *(ipso facto)* капіталістичною. Тим більше, що дуже часто, а починаючи з XVI ст. дедалі більше й більше, вона не експлуатувалася своїм власником безпосередньо. Те, що принагідно цей останній міг би бути справжнім капіталістом, безперечним грошовим ділком, нічого в цьому не змінювало. Фуггери, багатющі аугсбурзькі купці, наприкінці свого злету збільшили число закупівель шляхетських володінь і князівств у Швабії та Франконії. Вони, природно, ними керували згідно з добрими бухгалтерськими принципами, проте не змінювали їхньої структури. Фільварки Фуггерів залишалися шляхетськими володіннями з їхніми старими повинностями, а їхні селяни — чиншовиками [84]. Достоту так само італійські купці в Ліоні або генуезькі ділові люди в Неаполі, які купили разом з маєтком шляхетські титули, не стали підприємцями на землі.

Одначе капіталізмові траплялося захоплювати землю й вельми спритно підкорювати її своєму порядку, перебудовувати її згори вниз. Ми небавом розглянемо приклади капіталістичного хліборобства. Вони численні — одні проблематичні,

Альмосгоф. Дві картини невідомого художника з нюрнберзького музею ілюструють нам поширення заміських будинків у XVII ст. На першій ми бачимо, яким був цей маєток у XVI ст.; на другій (на сусідній сторінці) — яким він став у XVII ст. у тих самих мурах. *Фото Будівельного управління (Hochbauamt).*

інші безперечні,— але перед лицем прикладів керування та влаштування земель, що залишилися традиційними, становили меншість — так, що принаймні до XVIII ст. вони були майже винятком, який потверджує правило.

Попередні умови капіталізму

Села Заходу були водночас шляхетськими й селянськими. Як же тоді вони могли б бути податливими? Шляхетський порядок скрізь спричинявся до тяжкого життя. Але ж для того, щоб капіталістична система господарювання та економічного розрахунку утвердилася в експлуатації землі, потрібні були численні попередні умови: якщо шляхетський порядок не скасували, то принаймні його слід було б відсунути на задній план або видозмінити (іноді зсередини — тоді в ролі капіталіста виступали чи то сам шляхтич, чи то розбагатілий селянин, «сільський півень»); щоб селянські вольності були якщо не скасовані, то принаймні обійдені й обмежені (в цьому полягало важливе питання про громадські угіддя); щоб підприємство залучили до потужної мережі обмінів широкого радіуса — до експорту зерна, до торгівлі вовною, пастеллю [85], мареною, вином, цукром; щоб було налагоджено «раціональне» господарювання, яке керувалося б продуманою політикою доходності й удосконалення; щоб капіталовкладеннями та розміщеннями основних капіталів керувала перевірена техніка фінансування і, нарешті, щоб в основі всього цього був найманий пролетаріат.

Якщо не всі ці вимоги були виконані, то підприємство могло перебувати на капіталістичному шляху, але воно не було капіталістичним. Але ж ці численні умови, негативні чи позитивні, втілити було вкрай важко. Чому ж так траплялося в дев'яти випадках з десяти? Безперечно, тому, що городяни проникали в села не лише з самого свого бажання; тому, що шляхетська надбудова була жива, з реальністю, що чинила опір, а головне, тому, що селянський світ радо ставив перешкоди інноваціям.

1816 р. французький консул спостерігав стан «жахливої спустошеності й злиднів» у Сардинії, розташованій, однак, «у центрі європейської цивілізації» [86]. Го-

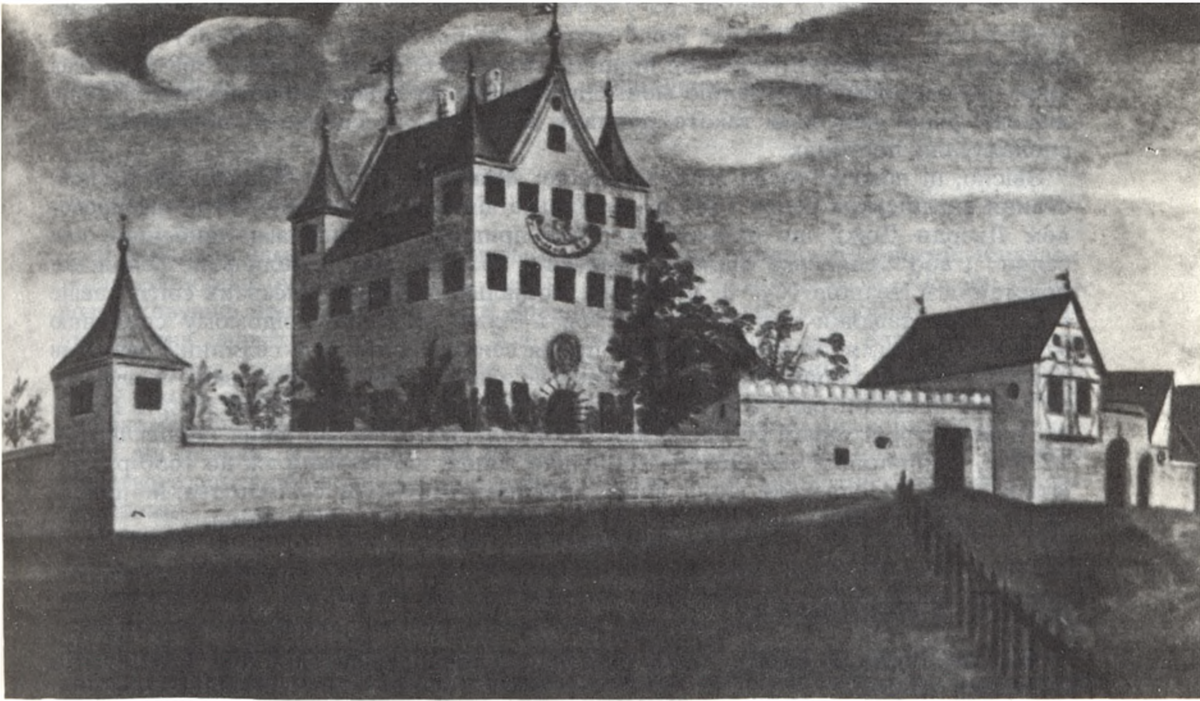
ловна протидія «освіченим» зусиллям ішла від світу відсталих селян, що зазнавали потрійної експлуатації — з боку держави, церкви та «феодального порядку» *(feodalité)*,— від «диких» селян, які «стережуть свої стада або орють свої поля з кинджалом при боці та зі зброєю на плечі», поглинуті чварами між родинами та кланами. До цього архаїчного світу ніщо не проникало легко, навіть культура картоплі, яку з успіхом випробували, але вона «аж ніяк не ввійшла до загального споживання», незважаючи на корисність «її коріння в разі голоду». Наш консул зауважує: «Досліди з картоплею освистали й зробили посміховиськом; спроби розведення цукрової тростини, які зробив знатний сардинець, що захопився агрономією, виявилися предметом заздрощів, і невігластво чи злоба покарали їх мов злочин; робітників, яких доставили з великими витратами, вбили одного за одним». Якийсь приїжджий марселець був у захваті від помаранчевих гаїв Ольястри з деревами, «повними сили та здоров'я, плоди яких, падаючи, створюють щільний килим — жителі цієї місцевості... з того не черпають жодної користі». Разом з кількома співвітчизниками марселець влаштував винокурню й пропрацював на ній цілий сезон. На жаль, коли наступного року бригада винокурів, що виїздила на міжсезоння до Франції, повернулася на місце роботи, то застала винокурню розореною, знаряддя та реманент розкраденими. Довелося все закинути.

Безперечно, існувало й селянство, яке підкорялося іншим способам упливу, більш відкрите. Ми обрали крайній приклад — Сардинію, вона й нині ще відсталий край. Але генуезький купець з родини Спінеллі, який став у королівстві Неаполітанському шляхтичем Кастровіллані, також настроїв проти себе всю сільську громаду *(unoversità)*, коли йому спало на думку на свій розсуд розпорядитися довозом і перебуванням у цій місцевості *bracciali* — тимчасових працівників, яких у цій місцевості називали *fatigatori*. І саме за сільською громадою залишалося останнє слово! Не вимагайте від *fatigatori* надто багато, пояснювали шляхтичеві, це відбило б у них бажання приходити працювати на наші виноградники, як звичайно [87].

Тож, зробимо ми висновок, зовсім не випадково нові сільськогосподарські підприємства так часто засновувалися на порожніх заболочених просторах або в лісистих регіонах. Ліпше було не порушувати звички й системи землекористування. 1782 р. якийсь новатор Дельпорт, прагнучи запровадити вівчарське господарство на англійський кшталт, обрав частину лісу в Булонь-сюр-Мер, яку викорчував, а відтак пробив на ній меліорацію, розкидавши велику кількість рухляку [88]. Невелика деталь: там доводилося захищати тварин від вовків. Але вони принаймні були в безпеці від людей.

Чисельність, інертність, продуктивність селянських мас

Селянство — це сила-силенна, величезна більшість людських істот. Звідси випливало почуття ліктя, а отже, можливості опору або стихійної інертності. Але чисельність — це теж була ознака недостатньої продуктивності. Якщо земля давала тільки вбогі врожаї — а це було досить загальним правилом,— треба було розширювати ріллю, нарощувати зусилля працівників, наново все врівноважувати за рахунок зайвої праці. Фрассо та Арпайя — двоє бідних сіл за Неаполем, неподалік від відносно багатого третього села Монтесаркйо. В обох бідних селах врожайність була така низька, що для виробництва такої самої кількості продукту, як та, що вироблялася в Монтесаркйо, слід було обробити втричі більшу площу. І як наслідок, у цих бідних селах була вища народжуваність і відбувалися

Колишній скромний будинок господаря почасти зробився будинком управителя чи сторожа; решта його, знесена до половини поверху, утворювала терасу. Нове житло — величезне, з декоративними дзвіничками — набрало вигляду замку.

більш ранні шлюби, з чим тут мирилися — їм треба було мати відносно надлишкову робочу силу [89]. Звідси й постійний парадокс стількох економік Старого порядку — відносне перенаселення села, що жило на грані злиднів і голоду, а проте, змушене було вдаватися до постійної допомоги мас сезонних працівників — цих женців, збирачів винограду, молотильників зерна о зимовій порі, цих чорноробів із заступами в руках, що копають канави,— всіх цих вихідців із зовнішнього світу найбідніших, з аморфної маси позбавлених роботи. Статистика за 1698 р. по Орлеанському фіскальному округу дає такі цифри: 23 813 селян-орачів, 21 840 виноградарів, 2121 мельник, 539 садівників, 3160 пастухів, 38 444 поденників, 13 696 служниць, 15 000 працівників. І ці цифри навіть не дають уявлення про чисельність сільського населення, бо, за винятком служниць, у них не фігурують ні жінки, ні діти. На майже 120 000 самодіяльного населення ми маємо, враховуючи працівників, домашніх служників та поденників, понад 67 000 осіб найманої праці [90].

Як не парадоксально, цей надлишок людей був перешкодою для зростання продуктивності: таке численне селянство, яке жило в умовах, близьких до простого відтворення, й мусило невтомно працювати, аби витримати удари частих неврожаїв і виплачувати багато своїх повинностей, замикалося в межах своїх повсякденних завдань і клопотів. Воно насилу могло поворухнутися. І важко в такому середовищі уявити собі легке поширення технічного прогресу або згоду піти на ризик, пов'язаний з вирощуванням нових культур або з новими ринками. Скла-

дається враження мас, занурених у рутину, які майже сплять; але не казатимемо «спокійних» або «покірних»: вони спізнавали подеколи вкрай жорстоких пробуджень. Справжній штормовий приплив селянської війни в Китаї 1368 р. поклав край чужоземному пануванню монголів і привів до влади династію Мін. І якщо жакерії рідко набували такого розмаху в Європі, то селянські повстання там спалахували постійно.

Звісно, ці пожежі гасли одна за одною: Жакерія в Іль-де-Франс 1358 р.; повстання англійських селян 1381 р.; селянська війна в Угорщині 1514 р. під проводом Дьєрдя Дожі, що скінчилася після придушення тисячами шибениць для селян [91]; або Селянська війна в Німеччині 1525 р.; або ж величезне селянське повстання в Неаполі 1647 р. Шляхтичі, соціальна верхівка сільських світів завше брали гору завдяки допомозі монархів і більш чи менш свідомому сприянню міських громад, яким була потрібна праця селян. Проте, хоч селянин і зазнавав досить регулярно поразок, він усе ж таки не здавався. Війна прихована чергувалася з війною відкритою. За даними історика австрійського селянства Георга Грюлля, навіть страхітливий розгром, яким скінчилася Селянська війна *(Bauernkrieg)* 1525 р., не припинив «латентної» соціальної війни, що тривала аж до 1650 р. і навіть згодом [92]. Селянська війна, війна, вписана в структуру суспільства, не припинялася ніколи. Вона провадилася куди довше, ніж Столітня війна.

Злидні й виживання

Максим Горький нібито якось сказав: «Селяни скрізь одні й ті самі» [93]. Чи й справді це так?

Усі селяни переживали досить постійні злидні; виявляли терпіння перед лицем будь-яких випробувань, виняткову здатність чинити опір, пристосовуючись до обставин; повільність у діях, незважаючи на вибухи повстань; здатність аж до розпачу, хоч би де вони були, відмовлятися від будь-яких новацій *(nouvelletez)* [94], а також небачену наполегливість при відновленні рівноваги в житті, що постійно було наповнене злигоднями. Певна річ, рівень їхнього життя був низький, незважаючи на ті чи ті винятки, як, наприклад, тваринницька зона Дитмаршен на південь від Ютландії в XVI ст. [95], як «острівці селянського добробуту» в Шварцвальді, в деяких місцевостях Баварії, Гессена або Тюрингії [96]. Пізніше сюди можна віднести голландські села з причини близькості великих міських ринків; західну частину округи Ле-Ман [97]; чималу частину англійських сіл і майже всі поселення виноградарів. Це лише кілька прикладів. При повному переліку похмурі картини набагато переважали б над іншими. Їх тисячі.

Одначе не наголошуватимемо на цих реальних похмурих фактах. Селянин вижив. Він зміг випручатися — це теж загальна істина. Але загалом — завдяки сотні додаткових ремесел: зокрема, різному ремісництву, тому справжньому «промислу», яким є виноградарство, перевезенню [98]. Ми не станемо дивуватися з того, що шведські або англійські селяни виявлялися також рудокопами, каменярами, залізоробами; що селяни Сконе ставали моряками й займалися пожвавленими каботажними перевезеннями на Балтиці та в Північному морі; що всі селяни тією чи іншою мірою були ткачами, а при нагоді — перевізниками. Коли наприкінці XVI ст. в селі в Істрії зазнали другого закріпачення, багато селян кинулося навтікача. Вони робилися кучерами або носіями, обслуговували порти Адріатики, і зі своїми сільськими невеличкими домнами розширили найпростіше залізоробне виробництво [99]. В королівстві Неаполітанському, повідомляє серйозна доповідь Рахункової палати *(Sommaria)*, «численні поденники *(bracciali)*, які живуть не лише з самої своєї поденної праці, а й засівають щороку шість *томоло* (одиниця виміру площі, що становить від 0,1 до 0,3 га.— *Прим. ред.*) пшениці або ячменю...

вирощують овочі й носять їх на ринок, рубають і продають дрова та виконують перевезення на своїх тваринах; причому вони ще намагаються платити податок лише як поденники»[100]. Недавнє дослідження показує їх, крім того, в ролях позичальників грошей, дрібних лихварів, дбайливих тваринників.

Тривала часова протяглість не виключає змін

Ці приклади самі собою показують, у чому не має слушності Горький. Існувала тисяча способів бути селянином, тисяча способів бути бідняком. Люсьєн Февр, розмірковуючи про відмінності між провінціями, мав звичку говорити, що «Францію можна назвати розмаїттям». Але й світ називається теж розмаїттям: були грунт, клімат, були культури, були «дрейф» історії, старовинні варіанти вибору. Були також статус власності й статус особистості. Селяни могли бути рабами, кріпаками, вільними власниками, навспільниками, орендарями; вони могли залежати від церкви, від короля, від вельможних шляхтичів, від шляхтичів другого й третього рангу, від великих орендарів. І щоразу їхній особистий статус виявлявся різним.

Ніхто не заперечує цього розмаїття в просторі. Але всередині кожної системи історики селянського життя виявляють нині тенденцію уявляти собі ситуації, непорушні в часі, що раз по раз повторюють самі себе. Для Еліо Конті, чудового історика тосканського села, останнє можна зрозуміти й пояснити тільки шляхом безперервних спостережень упродовж тисячоліття[101]. Що ж до сіл, розташованих довкола Парижа, один історик твердить, нібито «сільські структури майже не зазнали змін з часів Філіппа Красивого до XVIII ст.»[102] Наступність переважає все. Вже давно Вернер Зомбарт казав, що європейське хліборобство не змінилося з доби Карла Великого до Наполеона; це, безперечно, був спосіб пожартувати з істориків його часів. Нині такий іронічний випад нікого не приголомшив би. Отто Бруннер, історик австрійського сільського суспільства, пішов набагато далі. «Селянство,— не кліпнувши оком заявляє він,— з часів свого формування в неоліті й аж до XIX ст. становило підмурок структури європейського суспільства, і впродовж тисячоліть його сутність навряд чи заторкувалася змінами в структурі політичних форм верхніх прошарків суспільства»[103].

І все ж таки не віритимемо із заплющеними очима в цілковиту непорушність історії селянства. Так, зовнішнє обличчя якогось села не змінилося з часів Людовіка XIV до наших днів. Так, літні кузени однієї жінки-історика, що вивчала Форез, «ще й (сьогодні) зовсім схожі з такими близькими їм тінями заповідачів XVI ст.»[104] І худоба цих самих сіл, либонь, «не надто відрізнялася в 1914 р. від тієї, якою вона була в 1340 р.»[105] Такі самі поля, будинки, тварини, люди, розмови, прислів'я... Так, але скільки речей, скільки реальностей безугавно змінювалося! В Мічдорфі, крихітному селі північного Ельзасу, близько 1760—1770 рр. полба, прадавній злак, поступилася місцем перед пшеницею[106]. Хіба це дрібниця, що не заслуговує на увагу? В цьому самому селі в період між 1705 і 1816 рр. (безперечно, близько 1765 р.) відбувся перехід від трипілля до дворічної сівозміни[107] — чи це дрібниця? Ви скажете, що це дрібні зміни, але є й величезні. Будь-яка довга часова протяглість колись рветься — ніколи цього не буває враз і ніколи вона не уривається цілком, але розриви з'являються. За часів Бланки Кастильської та Людовіка Святого вирішальною обставиною було те, що селянський світ довкола Парижа, який складався із сервів (їх визначали за трьома різними повинностями: шеважем, формар'яжем та за правом «мертвої руки»), а також з людей вільних, відвоював у шляхтичів свободу; що збільшилося число звільнення севрів, манумісій, бо вільна людина, живучи посеред сервів, завше ризику-

вала, що якось її сплутають з ними. Вирішальним чинником було й те, що селяни згуртовано (і цьому сприяла економіка) викуповували за гроші свої повинності в Орлі, Сюсі-ан-Брі, Буассі та в інших місцях, і цьому рухові судилося поширитися на багато регіонів [108]. Вирішальним було й те, що селянська особиста воля розповсюджувалася, наче пошесть, по всій Європі, захоплюючи переважно активні зони, але водночас заторкуючи в сусідстві й менш привілейовані терени. Так, зачепила вона королівство Неаполітанське й навіть Калабрію, яка, безперечно, не була передовою зоною; але останніх втеклих селян граф Синополі вимагав повернути йому 1432 р., і марно [109]. Кріпацька залежність селян, прикріплення до землі зникли. І прадавні слова: *приписані, віллани, чиншовики, відпущеники (adscripti, villani, censiles, redditici)* — походять з калабрійського лексикону: тепер ідеться тільки про *васалів (vassalli)* [110]. Важливо було й те, що звільнений селянин у Верхній Австрії міг на знак свого звільнення вдягати червону шапку [111]. Важливо ще й те, що тріаж *(triage)*, цебто поділ громадської власності між селянами та шляхтичами, у Франції у XVIII ст. загалом не мав успіху, тимчасом, як цей самий процес в Англії привів до обгородження *(enclosures)*. І навпаки, важливо те, що *повторне закріпачення* в XVI ст. у Польщі повернуло під гніт селянина, який уже мав досвід прямих ринкових взаємин з містом або ж навіть із чужоземними купцями [112]. Все це було вирішальним: один-однісінький такий поворот глибоко змінював становище тисяч людей.

Цього разу Марк Блок мав слушність у суперечці з Фердинандом Лотом, який розглядав французьке селянство як «таку зцементовану систему, що в ній не було тріщин, це було неможливо» [113]. Але тріщини були, були й зноси, розриви, повернення назад. Так само, як у стосунках шляхтичів із селянами, ці розриви виникали з співіснування міст із селами — того самого співіснування, яке, автоматично розвиваючи ринкову економіку, розхитувало рівновагу села.

І справа полягала не тільки в ринку. Хіба місто не витісняло часто-густо свої ремесла до села, аби уникнути цехових кайданів, що були в його стінах? А втім, із тими, щоб ці ремесла знову повернути у свої мури, коли містові це ставало вигідно. Хіба не ходив постійно селянин до міста, куди його вабили високі заробітки? І хіба шляхтич не споруджував у місті будинку для себе, а то й справжнього палацу? Італія перша, випередивши решту Європи, спізнала «це проникнення до міст» *(inurbamento)*. А стаючи городянами, шляхтичі приводили з собою тісно згуртовані гурти, свої сільські клани, які, в свою чергу, справляли тиск на економіку й на життя міської громади [114]. Нарешті, місто — це й правники, які пишуть папери для тих, хто писати не вміє, ці нерідко псевдодрузі, майстри-крутії і навіть лихварі, які примушували підписувати боргові розписки, брали високі відсотки й захоплювали віддане в заставу майно. Від XVI ст. крамниця *(casana)* ломбардця була пасткою, в яку ловився селянин, який брав позичку. Починав він із застави зі свого кухонного начиння, «дзбанів для вина», хліборобського знаряддя, потім — худоби, а зрештою — і своєї землі [115]. Лихварський відсоток сягав фантастичної величини, тільки-но загострювалися труднощі. В листопаді 1682 р. інтендант Ельзасу викривав нестерпні лихварські операції, жертвами яких стали селяни: «...буржуа примушували їх згоджуватися на 30 % відрахувань», а дехто навіть зажадав застави землі з виплатою як відсотків «половини їхнього врожаю... це виплачується щороку поруч з основною сумою, яку було взято в позичку». Безпомильно можна сказати: то були позики з 100 % річних [116].

На Заході — ще непомерлий шляхетський порядок

Шляхетська організація, заглиблена в життя селян, змішана з ним, водночас і захищала й пригнічувала його. Сліди цієї організації ще й нині видно на всіх ландшафтах Заходу. Я знаю двоє пересічних сіл на межі Барруа та Шампані, які колись належали до складу скромного шляхетського володіння. Замок і досі стоїть біля одного з цих сіл у такому самому вигляді, який він, безперечно, мав, коли його відбудували й обладнали у XVIII ст., зі своїм парком, деревами, водоймами, з гротом. Шляхтичеві належали млини (ними вже не послуговуються, але вони й далі стоять на місці), ставки (вони були ще вчора). Що ж до селян, то вони мали у своєму розпорядженні городи, посіви конопель, виноградники, плодові садки й поля довкола сільських хат, що тулилися одна до одної. Ще вчора поля поділялися на три оранки — пшениця, овес, пари *(versaines)*,— які щороку змінювали одна одну. В безпосередньому розпорядженні шляхтича, як власника, перебували сусідні ліси на верхівці пагорбів і два «заповідники» — по одному на село. Одна з цих земельних ділянок залишила свою назву місцю, яке називається *Корве (Панщина);* друга ж прислужилася народженню величезної єдиної ферми, аномальної посеред невеликих селянських наділів. Для користування селянам надавалися тільки віддалені ліси. Складалося враження замкненого в собі невеличкого світу зі своїми селянами-ремісниками (ковалем, стельмахом, шевцем, лимарем, теслею), який уперто прагнув виробляти все, навіть власне вино. За рисою обрію розташовувалися інші тісно згуртовані села, інші шляхетські фільварки, що їх тут погано знали і з яких, отже, здалеку глумилися. Фольклор переповнений такими старовинними посміхами.

Але цю рамку треба було б заповнити: шляхтич — який шляхтич? Повинності — грошові, натуральні, відпрацьовування (панщина),— які були ці повинності? В тому пересічному разі, який я поновлюю в пам'яті, повинності 1789 р. були легкі, панщинна праця — небагатоденна: два-три дні на рік на оранці та на вивезенні: більш-менш серйозні позови стосувалися тільки користування лісами.

Та від однієї місцевості до іншої багато що змінювалося. Слід було б збільшити число поїздок: вирушити разом з Андре Плессом до Ле-Небура, що в Нормандії [117], з Жераром Делілем — до Монтесаркйо, що в королівстві Неаполітанському [118], з Івонною Безар — до Жемо, що в Бургундії [119]. Незабаром ми вирушимо до Монтальдео в товаристві Джорджо Доріа. Цілком очевидно, ніщо не зрівняється з безпосереднім і точним поглядом, що його саме й пропонують усі як одна монографії, подеколи чудові.

Та наша проблема полягає не тільки в цьому. Ліпше спитаємо себе в найзагальнішому плані: чому ж тисячорічний шляхетський порядок, що сягав щонайменше до великих латифундій пізньої Римської імперії, зумів вижити до початку нового часу?

Але ж йому випало чимало випробувань. Згори шляхтича обмежували пута феодальної залежності. Й ці пута не були фіктивними, вони були пов'язані з виплатою рент, зовсім не завше легких, з «потвердженням» вірності *(aveux)*, з судовими позовами. Були також казуальні виплати й феодальні «права» щодо володаря; іноді вони були вельми важкими. Жан Мейєр вважає, що у XVIII ст. доход вельмож (але він веде мову про вельмож бретонських, а це був досить специфічний випадок) щороку утинався на 10—15 % [120]. Уже Вобан твердив, «що якби все добре вивчити, то з'ясувалося б, що шляхтичі не менше обтяжені, ніж селяни» [121], але це явно було великим перебільшенням.

Що ж до рент і повинностей, які самі шляхтичі брали із селян, то вони виказували прикру тенденцію до скорочення. Повинності, зафіксовані в грошах у XIII ст., стали сміховинними. Панщинні повинності на Заході загалом викупили.

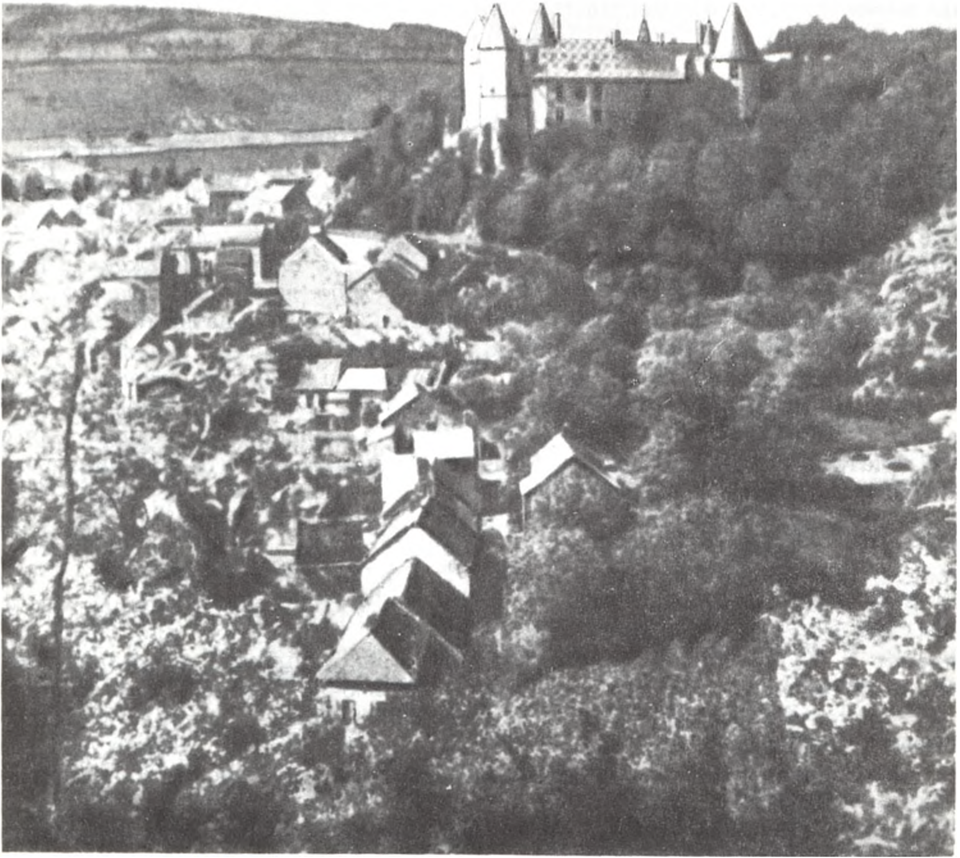
Доход з баналітетної хлібної печі становив кілька пригорщів тіста, що бралося з того, яке селяни раз на тиждень приносили для випікання. Деякі натуральні повинності зробилися символічними: з кожним наступним поділом цензиви деякі селяни мали виплачувати четверту, восьму або шістнадцяту частку каплуна![122] Шляхетський суд у дрібних справах був швидкий, але не такий обтяжливий для селянина, аби забезпечити існування тих суддів, яких призначав шляхтич: близько 1750 р. в Жемо, в Бургундії, із загальної суми доходу у 8156 ліврів судові витрати та штрафи становили 132 ліври[123]. І така еволюція відбувалася тим успішніше, що найбагатші шляхтичі, ті, які могли ефективно захистити свої місцеві права, тепер майже не жили на своїх землях.

Проти шляхтича діяла й розкіш нового життя, яка дедалі зростала і за якою за будь-яку ціну треба було встигати. Так само, як і селянин, шляхтич становив «щастя» для лихваря-буржуа. Родина Со-Таваннів у Бургундії завдяки величезним володінням тривалий час могла долати несприятливі кон'юнктури без особливих втрат. Розквіт другої половини XVIII ст. створив для неї несподівані труднощі: доходи Со-Таваннів зростали, але вони їх витрачали, не рахуючи. І ось — розорення[124]. Історія, правду кажучи, банальна.

Навіть більше, політичну й економічну кризи стирали цілі грані світу шляхтичів. За часів Карла VIII, Людовіка XII, Франциска I та Генріха II перебувати влітку в Італії з військом короля французького — це ще не завдавало нищівної шкоди! А ось релігійні війни після 1562 р.— це вже була страхітлива безодня. Економічний спад 90-х років XVI ст. пришвидшив настання кризи. У Франції, а також у Італії, Іспанії і, безперечно, в інших місцях відкрилася пастка, і вельможі — часто-густо найбагатші — всі разом упіймалися в неї. До всього цього додалися лють і озлоблення селянства, які, хоч навіть придушувані й стримувані, не раз примушували шляхтичів робити поступки.

Стільки слабкостей, стільки ворожих сил — і все ж таки інститут вижив. Внаслідок сотень причин. Шляхтичі, розорюючись, поступалися місцем перед іншими шляхтичами, нерідко — багатими буржуа, які, проте, зберегли систему. Були повстання, вияви селянської сили, але були й випадки реакції шляхтичів, теж численні. Як це було у Франції напередодні Революції. Якщо не так легко було позбавити селянина його прав, то ще важче було позбавити шляхтича його привілеїв. Або, достоту кажучи, коли він утрачав один, то влаштовувався так, аби зберегти решту чи ж набути інших.

Справді, не все оберталося з вигодою для нього. Напередодні 1789 р. французька шляхта, безперечно, контролювала 20 % земельної власності королівства[125]. Мито, яке виплачувалося шляхтичеві при переході майна до інших рук *(lods et ventes)*, залишалося важким (у Ле-Небурі, в Нормандії,— до 16—20 % вартості продажів). Шляхтич був не тільки отримувачем ренти з власності, а й великим власником: він мав маєток, чималу частину найліпших земель, які міг або експлуатувати сам, або віддавати в оренду. Він володів більшою частиною лісів, «загород», необроблюваних або заболочених земель. У Ле-Небурі баронство напередодні 1789 р. отримувало від лісів 54 % своїх доходів, аж ніяк не малих[126]. Що ж до необроблюваних земель, то коли на них розчищувалися наділи, то ці останні можна було продати, й у такому разі вони обкладалися шампаром *(champart)*, своєрідною десятиною. Нарешті — і це особливо! — шляхтич міг виступити як покупець щоразу, коли в продаж надходила якась власність, користуючись *переважним правом на купівлю (retrait féodal)*. Якщо селянин полишав свою цензиву або та з тієї чи тієї причини ставала вільною, шляхтич міг здати її в оренду, передати навспільникові або наново подарувати як цензиву. За певних умов він міг навіть накинути *викуп власності (retrait)*. Він мав також право брати мито з ринків, з ярмарків, збирати шляхові мита на своїх землях. Коли у XVIII ст. у Франції склали реєстр усіх шляхових зборів з метою викупити їх задля полегшен-

Замок з позолоченим за бургундською модою череп'яним дахом височіє над своїм селом: замок Рошпо стоїть обіч шляху, що веде до Арне-ле-Дюка в департаменті Кот-д'Ор. *Фото Рафо, кліше Гурса.*

ня торгівлі, то помітили, що серед них чимале число недавніх, довільно встановлених землевласниками.

Отже, шляхетське право надавало безліч можливостей для маневру. Шляхтичі з Гатина в Пуату в XVI ст. змогли, лише Богові відомо в який спосіб, створити із зібраних докупи земель ті фільварки, які разом зі своїми живоплотами утворили новий краєвид, що складався тоді з довколишніх гаїв [127]. Цього разу йшлося про різкі зміни. Васали королівства Неаполітанського, яким усе сприяло і які вміли спритно обертати власність на заповідні землі *(scarze)*, не зуміли зробити чогось ліпшого.

Наприкінці хочеться наголосити, що не слід будувати надто великих ілюзій з приводу економічного ефекту селянської свободи, хоч би яка вона була важлива. Не бути більше кріпаком означало: мати право продати свою власність, іти, куди вам заманеться. 1676 р. один проповідник у Верхній Австрії так розхвалював свій час: «Подякуємо Богові: нема тепер більше в окрузі кріпаків, і кожен сьогодні може й мусить служити там, де забажає!» [128]. Зверніть увагу, слово *«мусить»* додає певного відтінку слову «може» й чогось позбавляє слово *«забажає»!* Селянин вільний — але він мусить служити, обробляти землю, яка й далі належить шляхтичеві. Він вільний, але держава скрізь обкладає його податками, церква бере з нього десятину, а шляхтич — оброки. Наслідок відгадати неважко: в Бовезі в XVII ст. селянські доходи через ці різноманітні здирства зменшувалися на 30—40 % [129]. Досить близькі цифри наводяться й у інших дослідженнях. Панівна верхівка суспільства скрізь уміла мобілізувати й збільшити з вигодою для себе масу додаткового хліборобського продукту. І думати, буцімто селянин цього не усвідомлював, було б ілюзією. «Босоногі», ці нормандські повстанці 1639 р., у своїх маніфестах викривали відкупників податків і відкупників узагалі, «цих розбагатілих людей... що вдягаються нашим коштом у атлас та оксамит», цю «зграю злодюг, що пожирають наш хліб» [130]. 1788 р. каноніки собору св. Маврикія біля Гренобля, за словами місцевих селян, «влаштовували гульбища й думали тільки про те, як би нажертися, наче свині, яких відгодовують для зарізу на Великдень» [131]. Та чого ці люди могли сподіватися від суспільства, де, як писав неаполітанський економіст Галанті, «селянин — це в'ючна тварина, якій залишають тільки те, що потрібне, аби вона могла нести свій вантаж» [132],— вижити, відтворити себе, продовжити свою роботу. У світі, якому постійно загрожував голод, шляхтичам відводилася зручна роль: вони захищали водночас зі своїми привілеями безпеку, рівновагу певного суспільства. Хоч би яка подвійна була та роля, але суспільство завше було ладне їх підтримати, правити для них за опору, аби твердити разом з Ришельє, що селяни, наче «мули, звиклі до ноші, псуються від тривалого відпочинку більше, ніж від праці» [133]. І, отже, було вдосталь причин для того, щоб шляхетське суспільство — суспільство, яке здригалося, зазнавало ударів, безперервно підривалося,— зберігалось наперекір усьому, відтворювалося наново впродовж століть і могло в сільських умовах ставити перешкоди на шляху всього, що не належало до нього самого.

У Монтальдео

Розкриємо дужки, щоб подумки прожити якусь мить у маленькому італійському селі. Його історію чудово розповів нам Джорджо Доріа, історик, спадкоємець документів вельможної генуезької родини, нащадок старовинного шляхтича й господаря Монтальдео [134].

Монтальдео, досить жалюгідне маленьке село з населенням понад 300 жителів та з землями трохи менше 500 гектарів, лежало на межі між Міланською областю та територією Генуезької республіки, там, де сходяться Ломбардська рівнина

й Апенніни. Його крихітна територія на пагорках була ф'єфом, який залежав від імператора. 1569 р. Доріа купили його в Гримальді. Доріа й Гримальді належали до генуезької «ділової знаті», до тих родин, що були не проти видавати себе за «васалів», при цьому безпечно вкладаючи свої капітали й приберігаючи для себе сховок біля брами міста (корисна обачність: політичне життя там було бурхливе). Проте вони поводитимуться зі своїм ф'єфом як обачливі купці — без марнотратства, але не як підприємці, не як новатори.

Книга Д. Доріа дуже жваво змальовує становище селян і шляхтича. Селян вільних, які йшли, куди їм забагнеться, одружувалися на власний розсуд, але вкрай убогих! Мінімальне споживання, яке фіксує автор для родини з чотирьох душ,— 9,5 центнера збіжжя та каштанів і 560 літрів вина на рік. І тільки 8 господарств з 54 досягали цих цифр або перевершували їх. Для решти було недоїдання хронічним. У своїх хижках, зліплених з дерева та глини, ці родини могли збільшуватися навіть під час лихоліть, «бо ці останні, либонь, сприяли відтворенню». Та коли ці родини мали у своєму розпорядженні тільки гектар поганенької землі, вони мусили шукати для себе прохарчування в інших місцях — працювати на землях власника ф'єфу, на полях трьох-чотирьох землевласників, які скуповували тут ділянки. Або ж спускатися на рівнину, пропонуючи там свої робочі руки під час жнив. І не без жахливих несподіванок: траплялося, що жнець проїдав більше, ніж отримував від свого наймача. Так було в 1695, 1735, 1756 рр. А нерідко селяни, прийшовши на місце найму, не знаходили там роботи — тоді вони мусили вирушати далі; 1734 р. дехто з них діставався самої Корсики.

До цих нещасть додавалися зловживання власника ф'єфу та його представників, передусім управителя *(il fattore)*. Сільська громада зі своїми консулами *(consoli)* мало що могла з ними зробити. Кожен мусив був виплачувати оброки, вносити орендні платежі, змиритися з тим, що господарі скуповують його врожай за низькою ціною й продають його із зиском, що вони ж мають монопольне право на лихварські аванси й на доходи від вершення правосуддя. Штрафи обходилися дедалі дорожче: хитрощі полягали в тому, щоб завищувати санкції за малі порушення, що були найчастішими. Порівняно зі штрафами 1459 р. штрафи 1700 р. (враховуючи знецінення монети) зросли в 12 разів — за образу, в 73 рази — за лайку, в 94 рази — за азартні ігри, бо ці ігри заборонялися, в 157 разів — за порушення правил полювання, в 180 разів — за спаш чужих полів. Тут шляхетська юстиція не могла бути невигідною справою.

Село жило з певним відривом від великої економічної кон'юнктури. І проте воно зазнає згону селян із землі та відчуження їхнього майна в XVII ст. Відтак настане піднесення століття Просвітництва, яке вирве село з ізоляції: виноград там розвинеться на всежерущу монокультуру, обмін стане правилом, сприяючи перевізникам на мулах. З'явиться якась подобизна сільської буржуазії. І враз відчується певний дух фрондерства за відсутності відвертого обурення. Та тільки-но якийсь з цих сердег виходив за рамки, як в очах привілейованої особи, що трималася за свої прерогативи, це вже здавалося непристойним. А якщо, до того ж, він був зухвалим, то це вже виливалося в справжній скандал. Якийсь Беттольдо в Монтальдео, «людина нова» *(huomo nuovo)*, накликав на себе обурення з боку маркіза, (тезка) нашого Джорджо Доріа. Цей Беттольдо належав до тих погоничів мулів, які зробили собі невеликий статок (це відбувалося 1782 р.), перевозячи сільське вино до Генуї, і, безперечно, вирізнявся тією гарячковістю, яку звичайно приписують погоничам. «Зухвальство цього Беттольдо мене вельми непокоїть,— пише маркіз своєму управителеві,— як і та легкість, з якою він хулить Бога... Якщо він такий нестримний, то слід би його покарати... В усякому разі, треба було б позбавити його будь-якої роботи в нас; може, голод зробить його не таким поганим».

Усе це не було надійним засобом, бо хулити Бога, лаятися, глузувати — це

спокуса, потреба. Якою втіхою для ображеної людини в Ломбардії тих часів було нехай упівголоса пробурчати таке прислів'я: «Хліб з покидьків, вода з кювету, працюй сам, господарю, а я більше не можу!» *(«Pane di mostura, aqua di fosso, lavora ti, Patron, che io non posso!»)* Через кілька років (1790 р.) знайшла собі поширення така фраза про Джорджо Доріа: «Він маркіз у своїх справах, і тільки» *(«E marchese de fatto suo, e non di più»)*. І ніби контрапунктом до цих революційних слів священик з Монтальдео, шкодуючи, що настали нові часи, писав маркізові 1780 р.: «Уже кілька років брехня, вендета, лихварство, шахрайство та інші вади ступають уперед широкими кроками». Такі самі міркування можна було почути скрізь у тогочасній Італії, вони виходили навіть з-під пера такого ліберального економіста, як Дженовезі. Вражений умонастроєм неаполітанських трударів, він 1758 р. бачив тільки такі ліки: військову дисципліну й палицю — «биття палицями, але биття по-військовому» *(«bastonate, ma bastonate, all'usso militare»)*! [135] Відтоді ситуація в королівстві Неаполітанському не переставала ставати дедалі похмурішою, поширилася своєрідна пошесть соціальної непокори. Хіба поденники, що працювали в шляхтичів, не примусили їх починаючи з 1785 р. платити собі вдвічі більше проти попередніх років, тимчасом, як ціни на продовольчі товари знизилися? Хіба вони не збільшили перерву посеред трудового дня й не йшли до корчми *(bettole)*, де витрачали гроші на питво й гру? [136]

Долати перешкоди

Перешкоди, що їх ставили шляхтичі й селяни, капіталізм за певних умов долав або обходив. Ініціатива таких структурних змін ішла коли з середини самої шляхетської системи, а коли ззовні.

Зсередини — це міг бути капіталізм, який виступав у ролі шляхтича, наслідував його або намагався винайти самого шляхтича. То міг бути капіталізм селянського походження, джерела якого лежали в успіхові великих орендарів.

Ззовні ж здійснювалися найважливіші вторгнення. Міські гроші безперервно текли в напрямі сіл. І наполовину там утрачалися, коли йшлося про купівлю під знаком соціальної мобільності чи розкоші. Але іноді й для того, аби все пустити в рух і перетворити, навіть коли це й не закінчувалося безпосередньо господарством досконалого капіталістичного типу. Доторком чарівної палички завше було приєднання хліборобського виробництва до «великої» економіки. Саме внаслідок попиту на зисковному зовнішньому ринку генуезькі ділові люди впровадили в XV ст. на Сицилії культуру цукрової тростини й спорудили цукровий млин *(trapeto)*, тулузькі негоціанти в XVI ст. налагодили на своїх теренах промислове вирощування пастелі, а виноградники довкола Бордо та в Бургундії переросли в наступному столітті на досить великі підприємства, приносячи солідні зиски президентам і радникам бордоського та дижонського парламентів. Результатом був поділ завдань і ролей, утворення капіталістичного ланцюжка господарювання, що яскраво виявився в Бордо: *управитель (régiseur)* керував усім підприємством, *ділова людина (l'homme d'affaires)* керувала сферою виноградарства; їй допомагав *головний службовець (maître valet)*, що відповідав за оранку, й *головний виноградар (maître vigneron)*, який займався виноградниками й виготовленням вина і мав під своєю рукою кваліфікованих робітників [137]. У Бургундії еволюція просунулася не так далеко: найліпші виноградники, найліпші землі на схилах були ще на початку XVII ст. церковною власністю[138]. Але члени дижонського парламенту запропонували вигідні ціни, і, отже, абатство Сито продало свої виноградники кортон (гатунок винограду й вина.— *Прим. ред.*) — це лише один приклад серед десятка інших. Нові власники вдосконалили вирощування й комерціалізували продукцію обох виноградників. Вони навіть пішли на те, щоб

Виноградники Божоле біля Бельвіль-на-Соні, якими побачив їх Анрі Картьє-Брессон. *Фото Картьє-Брессона — Магнум.*

самим прилаштуватися в селах, розташованих посеред схилу, в селах з вузенькими вуличками, з хижками, «жалюгідними погребами» й кількома крамничками та майстернями ремісників у долішньому кінці їхніх горішніх вулиць. І одразу ж ми бачимо, як виростають там чудові будинки господарів: маленькі села Брошон та Жевре невдовзі нараховували перше — 36, а друге — 47 таких будинків. Ішлося про своєрідну колонізацію, встановлення опіки, прямого нагляду за виробництвом, яке забезпечує легкий збут та високий зиск.

Околиці в серці Європи

У пошуках цього першого аграрного капіталізму ми могли б загубитися серед сотень окремих випадків. Спробуймо ліпше вибрати кілька показових прикладів. Саме по собі зрозуміло, ми залишимося в межах європейського досвіду, чи то у властиво Європі, чи то на її східних околицях, чи то на її околицях західних, у тій незвичайній лабораторії, якою була європейська Америка. Це буде нагода побачити в різних контекстах, до якої міри капіталізм може проникати в системи, які йому структурно чужі, прориватися до них щосили або ж вдовольнятися пануванням здалеку над їхнім виробництвом, тримаючи пляшку за шийку розподілу.

Капіталізм і повторне закріпачення

Назва цього параграфа — не вияв любові до парадоксів. «Повторне закріпачення» — то була доля, що судилася селянству Східної Європи, яке, бувши ще вільним у XV ст., побачило, як упродовж XVI ст. змінилося його становище. Після цього все хитнулося в зворотний бік, до кріпацтва, на величезних просторах від Балтики до Чорномор'я, на Балканах, у королівстві Неаполітанському, на Сицилії і в Московії (випадок вельми специфічний), а також у Польщі й Центральній Європі, аж до лінії, що протяглася приблизно від Гамбурга до Відня та Венеції.

Яку ролю відігравав на цих просторах капіталізм? Очевидно, ніякої, коли стало правилом говорити цього разу про *рефеодалізацію,* про феодальний порядок чи феодальну систему. І гарна книга Вітольда Кули, який крок за кроком аналізує те, що від XVI до XVIII ст. могло бути «економічним розрахунком» польських кріпаків та «економічним розрахунком» їхніх панів, чудово пояснює, в чому пани не були «справжніми» капіталістами й не стануть ними аж до XIX ст. [139]

Кон'юнктура з подвійними, а то й потрійними наслідками прирекла від початку XVI ст. Східну Європу на *колоніальну* долю — долю виробника сировини, і «повторне закріпачення» було тільки найпомітнішим її аспектом. Скрізь — з варіаціями, що залежали від часу й місця,— селянин, прикріплений до землі, юридично й фактично втратив свободу пересування, можливість користуватися пільгами формар'яжу (одруження з дівчиною із іншого фільварку), звільнятися за гроші від натуральних оброків та відпрацювань. Панщина набула вкрай жорстокого характеру. Близько 1500 р. в Польщі вона була мізерна; статути 1519 та 1529 рр. встановлювали її в розмірі одного дня на тиждень, отже, разом вона становила 52 дні на рік; близько 1550 р. її довели до трьох днів на тиждень, а близько 1600 р.— до шести [140]. В Угорщині еволюція була така сама: один день на тиждень 1514 р., потім — два, відтак — три, а небавом після того — цілий кожен другий тиждень і зрештою скасування будь-якої взагалі регламентації; тепер панщина залежала тільки від сваволі пана [141]. В Трансильванії — чотири дні на тиждень; селяни, крім неділі, мали тільки два дні для роботи на себе. Але

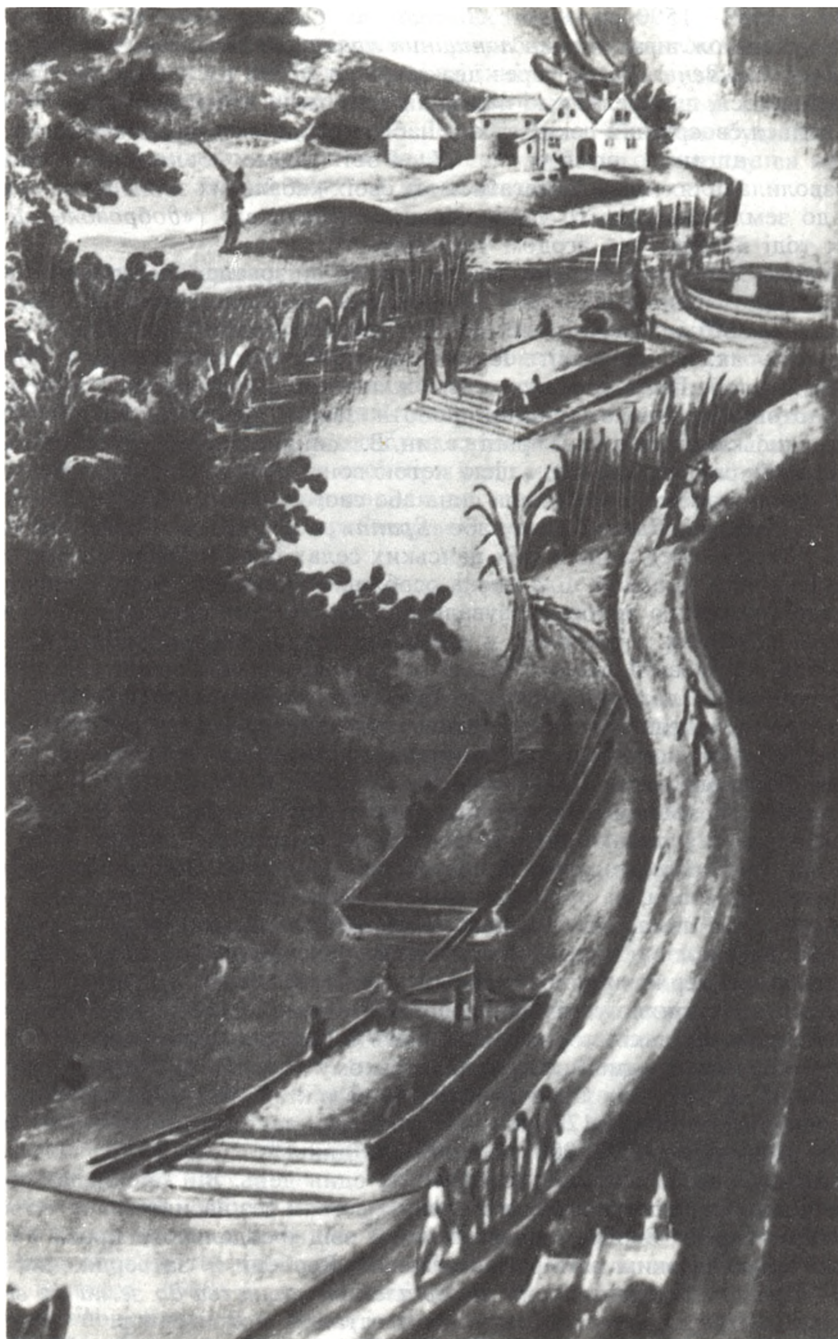
в Лівонії в 1589—1590 рр. «*jeder Gesinde mit Ochsen oder Pferdt alle dage*» [142]; помилка тут неможлива: *«кожен панщанин працює із запрягом волів чи запрягом коней цілий тиждень»*. А ще через два століття (1798 р.) в Нижній Силезії офіційно твердилося, що «селянські панщинні роботи не обмежуються» [143]. У Саксонії провадився своєрідний рекрутський набір молоді, яку зараховували на два-три роки на панщинні роботи [144]. У Росії саме селянська заборгованість дозволила шляхтичам домагатися від своїх кабальних записів, що прикріплювали їх до землі, своєрідного «добровільного кріпацтва» *(«добровольной крепости»)*, як тоді казали, яке згодом узаконять [145].

Одне слово, хай і пом'якшене, так чи так організоване, але правило, яке встановлювало шість панщинних днів на тиждень, виказало тенденцію поширитися майже скрізь. Може, слід би облишити селян коронних володінь і невеликих володінь міських. Може, навіть існував не такий важкий режим у Богемії або в Східній Пруссії. Правду кажучи, неможлива жодна статистика і, як наслідок, жодне картографування: панщинні роботи завше пристосовувалися до реальностей селянської спільноти й праці селян. Власники найбільших наділів постачали на панщину робочі запряги; з цією метою вони утримували надлишок тяглових тварин і на таку роботу виряджали сина або свого наймита. Але така «запряжна» панщина (німецькі *Spanndienste* або *Spannwerke*) не звільняла від панщини «вручну» *(Handwerke)*, а що в усіх панських селах були й дрібні селяни та безземельні поденники, існувала ціла низка особливих порядків і норм відпрацювання. Тож панщинну працю використовували для всього: для прислуговування в домі, для роботи в стайнях, у стодолах, у хлівах, на оранці, сінокосі, жнивах, на земляних роботах, на рубанні дерев. Узагалі то була величезних масштабів мобілізація всієї робочої сили сільського світу, що зробилася мовби природною. Завжди легко було ще трохи «затягти гайки»: досить змінити тривалість роботи, затримати в себе запряг, збільшити вантажі, що призначалися для перевезення, подовжити маршрути. Й пригрозити в разі потреби.

Це загальне збільшення тягаря панщини в країнах Східної Європи мало як зовнішні, так і внутрішні причини. Зовнішні — масовий попит з боку Західної Європи, яку треба було годувати й постачати сировиною. Звідси випливали вимоги, що дедалі зростали, на придатну для експорту продукцію. Внутрішні — в конкуренції, що наростала, між державою, містом та панами, ці останні скрізь (за винятком Росії) посідали панівне становище. Наслідком занепаду міст і міських ринків, слабкості держави було присвоєння робочої сили (а водночас і продуктивних земель), що сприяло успіхові феодалів. Панщина була величезним рушієм на службі того, що німецькі історики називають «помісним володінням« *(Gets herrschaft)* на противагу традиційному шляхетському *Grundherrschaft* — «земельному володінню». У XVIII ст. в Силезії налічили за рік 373 621 день панщини з парокінними запрягами та 495 127 днів — з воловими запрягами. В Моравії ці цифри становили відповідно 4 282 000 та 1 409 114 днів [146].

Цей важкий режим не міг запанувати за один день. Він прокладав собі шлях поступово, так само поступово й звикали до нього; й без насильства не обходилося. В Угорщині Кодекс Вербеці (тричастковий звід феодального права Угорщини, складений королівським нотарем Іштваном Вербеці й затверджений сеймом 1514 р.— *Прим. ред.*) проголосив *прикріплення селянства до землі на вічні часи (perpetua rusticitas)* саме після поразки повстання Дожі 1514 р. [147] А через ціле століття (1608 р.) його проголосять наново після повстання гайдуків, цих утеклих селян, що жили з розбійництва та грабунків, спрямованих проти турків.

Справді, втеча була зброєю селянина проти занадто вимогливого пана. Як схопити людину, яка втікає вночі на возі з дружиною, дітьми, квапливо зібраним добром, зі своїми коровами? Всього кілька обертів колеса — і йому забезпечене сприяння на всьому шляху з боку товаришів по втечі. А врешті-решт — пристано-

Зерно звозили до Гданська (Данцига) по Віслі гамузом у барках, човнах, а подеколи — й на плотах. У лівому нижньому кутку картини видно ніс корабля та бурлаків, що тягнуть його. *Фото Генрика Романовського.*

вище в іншому панському маєтку або серед людей поза законом. Після закінчення Тридцятилітньої війни станові збори *(Landtag)* Лужицької землі затопили скарги й гнів «потерпілих» шляхтичів. Вони вимагали: хай суворо карають тих, хто допомагає втеклим і бере їх до себе; хай упійманим утікачам відрізають вуха або носи чи хай їх таврують розпеченим залізом. Хіба не можна домогтися рескрипту від курфюрста-електора Саксонського в Дрездені [148]? Та нескінченний список рескриптів, які забороняли вільне пересування кріпаків (у Моравії — 1638, 1658, 1687, 1699, 1712 рр.; в Силезії — 1699, 1709, 1714, 1720 рр.), засвідчує безсилля законодавства в цьому питанні.

Зате шляхтичам удалося загнати селянство в замкнені економічні одиниці, подеколи вельми великі. Згадайте про графів Черніних у Чехії, про польських Радзивіллів або Чарториських, про угорських магнатів, які торгували вином і худобою. Ці економічні одиниці жили замкнені в собі. Практично селяни більше не мали доступу до міських ринків (які, до того ж, дуже скоротилися). Коли кріпак там з'являвся, то це було тільки для дрібних торгових оборудок, задля того, щоб зібрати трохи грошей, потрібних йому для оплати оброків або для того, щоб випити в корчмі, яка теж була панською власністю, склянку пива чи келих горілки.

Але ця економічна одиниця врешті-решт не автарктична, бо вона відкрита вгору. Шляхтич, власник кріпаків і земель, як і в давніші часи, виробляє зерно, ліс, худобу, вино, а згодом — шафран або тютюн згідно з попитом далекого клієнта. Справжній потік панського зерна спускався по Віслі до Гданська. З Угорщини на далекі відстані вивозили вино й переганяли худобу; в придунайських провінціях вирощували пшеницю й розводили овець, що призначалися для непогамовних апетитів Стамбула. Скрізь у зоні «повторного закріпачення» доменіальна економіка покривала все, вона оточувала міста, поневолювала їх — таким дивним був реванш із боку села!

А до того ж траплялося і так, що ці фільварки володіли власними містечками й правили за базу для промислових підприємств: цегляних, винокурних заводів та броварень, млинів, порцелянових майстерень і домен (так було в Силезії). Ці мануфактури використовували робочу силу, примушену працювати, а дуже часто й дармову сировину, яку тому не мали включати до суворої бухгалтерії дебету й кредиту. В Австрії впродовж другої половини XVIII ст. шляхтичі брали участь в організації текстильних мануфактур. Вони були особливо активними й усвідомлювали свої можливості; вони без угаву робили «округлення» *(Arrondierung)* своїх фільварків, узурпуючи права монарха на володіння лісами та на провадження юрисдикції, впроваджували нові культури, наприклад тютюн, підкоряли собі будь-яке містечко, до якого могли дотягтися, обертаючи собі на користь і його міське ввізне мито [149].

Та повернімось до нашого питання: що свідчило про капіталізм серед численних аспектів «повторного закріпачення»? Ніщо, відповідає у своїй книжці Вітольд Кула, і його аргументи цілком істотні. Якщо ви виходите з традиційного портрета капіталіста, якщо ви згоджуєтеся з цим «фотороботом» — раціоналізація, розрахунок, інвестиції, максимізація зиску,— тоді так, магнат чи польський пан — не капіталісти. Для них усе надто просто, якщо провести зіставлення між рівнем грошових багатств, якого вони досягли, та рівнем натуральної економіки, яка була в них під ногами. Вони не ведуть розрахунків, якщо машина працює сама по собі. Вони не прагнуть щомога знизити свої витрати виробництва, вони майже не турбуються про поліпшення грунтів, ні навіть про підтримку родючості цих грунтів — між тим саме вони, ці грунти, становлять їхній капітал. Вони відмовляються від будь-яких капіталовкладень, вдовольняючись, наскільки це можливо, своїми кріпаками, дармовою робочою силою. Врожай, хоч би який він був, тоді був для них зисковним: вони продавали його в Гданську, щоб автоматично обмі-

няти на вироби, виготовлені на Заході, переважно предмети розкоші. Близько 1820 р. (щоправда, Кула не зумів точно визначити в часі зміни, що відбулися) ситуація виявляється зовсім іншою: чимале число землевласників віднині розглядають свою землю як капітал, який конче треба зберегти, поліпшити, хоч би яких витрат це коштувало. Так швидко, як тільки це можливо, вони позбуваються своїх кріпаків, бо це величезне число їдців, чия праця малоефективна; господарі віддають перевагу найманим працівникам. Їхній «економічний розрахунок» уже не такий, яким він був колись: тепер він, хоч і з запізненням, підкорився правилам господарювання, тепер вони заклопотані зіставленням капіталовкладень, собівартості й додаткового продукту. Сам цей контраст є вирішальним аргументом за те, щоб віднести польських магнатів XVIII ст. до числа феодальних шляхтичів, а не до підприємців [150].

Ясна річ, я не збираюсь виступати проти цього аргументу. Одначе мені здається, що «повторне закріпачення» було зворотним боком торговельного капіталізму, який знаходив свою вигоду в становищі на Сході Європи, а для певної своєї частини — і сам сенс існування. Великий земельний власник не був капіталістом, але він був на службі в капіталізму амстердамського або якогось іншого знаряддям і соратником. *Він становив частину системи.* Найбільший польський вельможний шляхтич отримував аванси від гданського купця і через його посередництво — від купця голландського. В певному розумінні він перебував у такому самому підлеглому становищі, що й сеговійський вівчар, який у XVI ст. продавав вовну своїх баранів генуезьким купцям задовго до стрижки. Або в становищі тих хліборобів, які жили в злиднях або не знали їх, проте завше намагалися отримати завдаток, хліборобів, які за всіх часів і по всій Європі продавали своє збіжжя на пні купцям усіх мастей, дрібним чи великим, яким таке становище давало можливість одержувати незаконний зиск і дозволяло ухилятися від ринкових регламентів та ринкових цін. Чи тепер ми казатимемо, що наші шляхтичі перебували серед жертв, а не в числі дійових осіб або учасників якогось капіталізму, який здалеку, через посередників, пристосовуючись тільки до своїх смаків і потреб, тримав у руках усе, що лише можна було мобілізувати з допомогою морських маршрутів, річкових шляхів і обмеженої пропускної здатності сухопутних шляхів?

І так і ні. Була деяка різниця мід сеговійським вівчарством та зерновим хліборобством, які загалом тільки підкорялися диктату лихваря, і польським ясновельможним паном, який, хоч і перебував у невигідній позиції на ринку в Гданську, *в себе вдома* був всемогутнім. Цю свою всемогутність він і використовував, щоб організувати виробництво таким чином, аби воно відповідало капіталістичному попиту, який цікавив пана лише стільки, скільки відповідав його власному попиту на предмети розкоші. 1534 р. керівниці Нідерландів писали: «Всі ці великі вельможі й пани Польщі та Пруссії знайшли спосіб доправляти по якихось річках усе своє збіжжя до Данцвіка й там його продавали панам названого міста. Й з цієї причини королівство Польське та великі вельможі зробилися вельми багатими» [151]. Якщо розуміти цей текст буквально, то можна було б уявити собі «джентльменів-фермерів», підприємців а-ля Шумпетер. Дзуськи! То саме західний підприємець прийшов і постукав у їхню браму. Але саме польський вельможа мав владу — і він довів це! — аби поставити собі на службу селян та чималу частину міст, встановити своє панування над хліборобством і навіть над мануфактурою, сказати б, над виробництвом. Коли він мобілізував цю силу на службу чужоземному капіталізму, він сам ставав у цій системі дійовою особою. Без нього не відбулося б «повторного закріпачення», а без «повторного закріпачення» обсяг виробництва збіжжя, що *йшло на експорт,* був би набагато меншим. Селяни ж воліли б їсти власне зерно або обмінювати його на ринку на інші товари, якби, з одного боку, пан не присвоїв *усі засоби виробництва* і якби, з іншого боку, він просто не вбив уже пожвавлену ринкову економіку, залишивши за собою всі

засоби обміну. Це не була феодальна система, аж ніяк не була вона й самодостатньою економікою. Йшлося про систему, де, за словами самого В. Кули, шляхтич усіма традиційними способами намагався збільшити кількість товарного зерна. Й напевне то не була сучасна капіталістична агрикультура на англійський кшталт. То була монопольна економіка, з монополією виробництва, монополією розподілу, й усе це — на службі міжнародної системи, яка сама була, безперечно, великою мірою капіталістичною [152].

Капіталізм та американські плантації

Європа починалася наново в Америці. Для неї то було величезним успіхом. Вона починалася там наново в усьому своєму розмаїтті, яке накладалося на розмаїття нового континенту.

Наслідком була низка різних форм досвіду. У французькій Канаді спроба насадити згори шляхетський порядок не вдалася з самого початку. Що ж до англійських колоній, то Північ була вільною країною, як і Англія,— а за нею було й віддалене майбутнє. Південь же був рабовласницьким, рабовласницькі порядки панували на всіх плантаціях, особливо на плантаціях цукрової тростини на Антильських островах і на безмежному узбережжі Бразилії. Шляхетські порядки, що стихійно виникли, процвітали в скотарських зонах, таких, як Венесуела й внутрішні терени Бразилії. По всій Іспанській Америці з її численними тубільцями феодальні порядки не прищепилися. Щоправда, селян-індіанців дарували іспанським шляхтичам, але *енком'єнди (encomiendas)*, що їх давали пожиттєво, радше були *бенефіціями*, ніж *феодами;* іспанський уряд не побажав накидати феодальні порядки вимогливому світові *енкомендорес*, він довго зберігав його під своїм контролем.

Серед усього цього досвіду нас цікавлять самі тільки плантації. Вони були куди більше, ніж фільварки з «повторним закріпаченням», капіталістичними утвореннями. Гроші, кредит, торгівля, обміни прив'язували їх до східного узбережжя океану. Всім керували на відстані, а саме із Севільї, Кадиса, Бордо, Нанта, Руана, Амстердама, Бристоля, Ліверпуля, Лондона.

Щоб створити ці плантації, треба було доправити зі старого континенту все: панів — колоністів, що належали до білої раси, робочу силу — африканських негрів (бо індіанець узбережних районів не витерпів зіткнення з приходьками) й навіть самі рослини, за винятком тютюну. Для цукрової тростини знадобилося водночас з нею ввезти й технологію виробництва самого цукру, запроваджену португальцями на Мадейрі й на віддалених островах Гвінейської затоки (Принсипі, Сан-Томе) — такою мірою, що ці острівні світи були ніби перед-Америками, перед-Бразиліями. В усякому разі, навряд чи знайдеться щось показовіше, ніж невміння французів поводитися з цукровою тростиною: вони примушували вимочувати її у воді, отримуючи з неї своєрідний різновид оцту. Й відбувалося це в затоці Ріо-де-Жанейро, куди пригнала французів мрія адмірала Коліньї про велич [153].

Саме на узбережжі бразильського Північного Сходу (Нордесте) й на півдні, на острові Сан-Вісенті, було закладено близько 1550 р. перші американські поля цукрової тростини зі своїми млинами та своїми «машинами» — ці *енженьйос де асукар (engenhos de assucar)*. Вигляд ці «цукрові землі» мали скрізь один і той самий: заболочені низовини, що вилискували водою, транспортні барки на узбережжях річок, «повози, запряжені волами», що скрипіли колесами *(carros de boi)* на путівцях. І плюс «тріада», що недавно характерна для околиць Ресифі або Сан-Сальвадора: дім господаря *(casa grande)*, барки рабів *(senzalas)* і, нарешті, млин

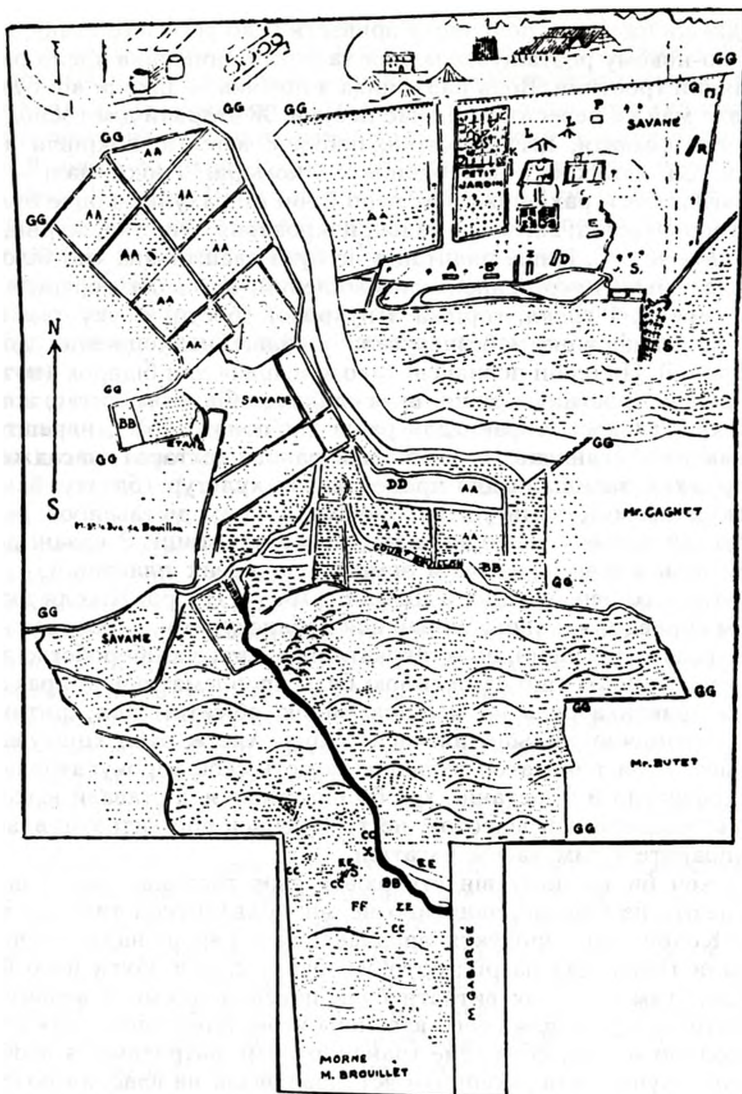
Плантація в провінції Пернамбуку: житловий будинок і цукровий завод (водяний млин, жорна, гужове підвезення тростини, варильні казани). На задньому плані будинок шляхтича *(casa grande)*, а ще далі — бараки рабів *(senzalas)*. Картуш з карти із картини: C. Barlaeus, *Rerum per octennim in Brazilia et alibi gestarum... historia*. Amsterdam, 1647. *Фото Національної бібліотеки.*

для тростини. Господар їздив верхи, панував у своїй родині — родині, яка надмірно розрослася через свободу моралі, через те, що цього господаря нітрохи не знічував колір шкіри його рабинь,— і вершив над своїми людьми короткий і остаточний суд та розправу: ми мовби перебуваємо в Лакедемоні або в Римі часів Тарквініїв [154].

А що ми маємо у своєму розпорядженні детальні рахунки, то скажемо одразу ж, що сама по собі бразильська цукрова плантація *(engenho de asucar)* не була чудовим вкладенням капіталу. Зиск, підрахований з певною мірою правдоподібності, сягав 4—5 % [155]. А траплялися й невдачі. В цьому світі на античний кшталт до ринкової економіки прилучався сам тільки господар *(senhor de engenho)*. Він купив своїх рабів, він зробив позичку, аби спорудити свій млин, він продає свій врожай, а подеколи й урожай дрібних землевласників, що жили під його заступництвом. Та сам він залежав від купців, що прилаштувалися в долішньому місті Сан-Сальвадора або ж у Ресифі, біля підніжжя Олінди — міста шляхтичів. Через них він пов'язаний з лісабонськими негоціантами, які авансують його коштами й товарами, як це робитимуть негоціанти Бордо або Нанта стосовно плантаторів Сан-Домінго, Мартиніки та Гваделупи. Саме європейська комерція розпоряджається виробництвом і збутом заморських країн.

На Антильські острови культуру тростини й цукрової промисловості, *ймовірно,* перенесли португальські маррани, вигнані з бразильського північного сходу після того, як звідти пішли голландці 1654 р. [156] Але тільки близько 1680 р. цукор сягає західної частини Сан-Домінго, який тримали у своїх руках французи від середини XVII ст. (юридично — тільки після Рисвікського миру 1697 р.).

Габріель Деб'єн докладно описав одну з плантацій острова, напевне не найліпшу, між Леоганом на заході та Порт-о-Пренсом на сході, на певній відстані від моря, яке було видно з невеликого пагорка, де стояв головний житловий будинок [157]. Ніколя Гальбо дю Фор став власником цієї занедбаної цукрової плантації

PLAN DE L'HABITATION EN 1753,

P. DEFFONTAINE,

DESSINATEUR DES FORTIFICATIONS DE SAINT-DOMINGUE.

(Conservé chez M. le comte du Fort.)

ЦУКРОВАРНЯ В САНТО-ДОМІНГО

План плантації Гальбо дю Фор не зовсім виразний. Його треба роздивлятися терпеливо й через лупу, аби розгледіти деталі, які перераховуються в текстівці під схемою. Операція варта того.

1735 р. Приїхавши на місце, щоб знову привести її до робочого стану, він відбудував споруди, по-новому розташував млини та котли, поповнив число рабів і наново заклав ділянки тростини. Вода надходила з потічка — інколи він був небезпечним гостем, але майже пересихав під час посухи. Житловий дім господарів не був *casa grande:* три кімнати, цегляні стіни, побілені вапном, покрівля з тростини, велика кухня. За два кроки від будинку — комора. Трохи далі — будиночок економа — наглядача й рахівника, чиє перо й чиї підрахунки конче були потрібні для ведення господарства; відтак — садок, цукроварня, очистка, млини, кузня, винокурня *(guildiverie)* [158]. Наша плантація не була влаштована «по-білому», цебто вона постачала тільки цукор-сирець, невідбілений, але вона переганяла у винокурні піну й сиропи. І *тафія,* горілка з цукрової тростини, яку там виробляли, продавалася на місці, вона забезпечувала швидше надходження доходів, ніж експорт до Франції. На плані позначені також «сарай» для бідарок (возів, на яких перевозили зрізану тростину), дзвін, що скликав рабів на молитву, а тим більше на роботу, кухня, лазарет, бараки для рабів (їх понад сто) і, нарешті, ділянки-квадрати («квадрат» становив трохи більше одного гектара), засаджені тростиною, і простір, який залишали для продовольчих культур (батату, бананів, рису, фоніо, маніоку, іньяму), культур, вирощування яких діставалося невільникам, що перепродували частину свого врожаю цій же плантації. В савані довкола пагорбів, що була можливим резервом земель для нових плантацій.

Під час повторного перебування в Леогані 1762—1767 рр. Ніколя дю Фор, щоб дати лад своїм справам, які знову виявилися неблискучими, спробував впровадити новації: ліпше годувати тварин, практикувати інтенсивне хліборобство з незвичайно сильним угноюванням (що саме собою було проблематичною практикою). Та й протилежна практика була не меншою мірою об'єктом для критики: розширення полів спричиняло збільшення числа рабів. Але ж раби коштували дорого. Й навіть більше, коли плантатор залишав замість себе «прокуратора» (довірену особу) або управителя й ці останні, хоч би що сталося, діставали відсоток з продукту, вони нарощували цей відсоток, не турбуючись про витрати: власник розорювався, а управителі тим часом багатіли.

Плантатор, хоч би на чому він створював своє господарство — на цукрі, на каві, індиго, навіть на бавовні, звичайно не міг похвалитися тим, що він не знає ліку грошам. Колоніальні продукти продавалися в Європі надто дорого. Одначе врожай збирали тільки раз на рік; потрібен був час, аби збути його й отримати назад його ціну, тимчасом, як витрати були повсякденними й вельми тяжкими. Те, що плантатор купував для свого власного утримання або ж для свого господарства, надходило морем, обтяжене транспортними витратами, а особливо тими націнками, що їх купці та перекупники встановлювали на власний розсуд. Справді, «виключне право», що забороняло Островам торгувати із закордоном, підкорювало їх торговельній монополії метрополії. Колоністи не відмовлялися від можливості вдаватися до контрабанди з її дешевими довозами та вигідними обмінними операціями. Та ці протизаконні методи не були ні легкими, ні достатніми. 1727 р. раптом приплила й стала лютувати французька ескадра. Й купець з Мартініки пише: «Жителям (те) приносить прикрість, зате це дає утіху негоціантам, бо можна сказати, що їхні інтереси зовсім несумісні» [159]. До того ж, як уникнути пасток кораблевласників? Вони знали (до речі, Савари радить їм це цілком відверто), в які місяці треба приплисти, аби знайти цукор за низькими цінами; в який час, коли тропічне сонце вже, либонь, примусило дозріти вина, вигідно з'явитися з чималою кількістю бочок, які «тоді неодмінно будуть... продані геть усі, які тільки будуть, за готівку» [160]. І плюс до того ціни самі по собі роздувалися впродовж XVIII ст. І отже, на Островах у ту добу все було шалено дороге: продовольство, залізні товари, мідяні чани для варіння цукру, бордоські вина, текстильні товари й, нарешті, раби. «Я нічого не витрачаю»,— писав 1763 р. Ніколя Гальбо

дю Фор. А наступного року: вечеря моя «складається з хліба із зацукрованими плодами» [161]. А далі становище тільки погіршувалося. 13 травня 1782 р. молодий колоніст пише: «Після початку війни (за незалежність британських колоній) наші шевці беруть за пару черевиків 3 (піастри) гурдських, що становить 24 ліври 15 су, а мені потрібна моя пара щомісяця... Панчохи з найгрубішої нитки продаються по 9 лівріів за пару. Груба бязь для робочих сорочок коштує 6 лівріів; отже, це складає 12 лівріів 10 су з шиттям. 16 лівріів 10 су — це пристойний, але не чудовий капелюх... Так само кравці беруть 60 лівріів за пошиття костюма, 15 — за куртку й стільки ж за короткі штани. Що ж до їстівного... то за борошно платили до... 330 лівріів за бочку, за барильце вина — 600—700 лівріів, за бочечку солонини — 150 лівріів, за окіст — 75 лівріів, а за свічки — по 4 ліври 10 су за фунт» [162]. Звісно, то був воєнний час. Та війни й напади корсарів у американських морях не були рідкістю.

Коли плантатор збував свій продукт, якщо він продавав його на місці, терпів від сезонних коливань, які спричиняли швидке падіння цін на 12, 15, 18 % у ті моменти, коли цукру вироблялося занадто багато. Якщо він звертався до послуг комісіонера в метрополії, то йому доводилося чекати оплати місяцями, а подекoли й роками, якщо взяти до уваги повільність сполучень. Що ж до цін, на які можна було розраховувати, то ринок колоніальних товарів у європейських портах, наприклад у Бордо, належав до числа, яке найбільше зазнавало спекуляції. Для купців звичайним було грати на підвищення або на зниження, а для перекупників чудовим виправданням було те, що товари слід притримувати на складі, аби дочекатися ліпшої ціни. Звідси й довгі чекання, які часто-густо для плантатора означали відсутність грошей, вимушеність брати позику. А якщо до того ж він, сподіваючись на майбутнє багатство, залазив у борги з самого початку, аби купити всю свою плантацію або її частину, всіх рабів або частину їх, то він швидко опинявся в лабетах своїх лихварів.

Бордоські негоціанти, комісіонери й арматори, які примушували користуватися послугами своїх кораблів, своїх капітанів (яким часто-ґусто доручалося продавати вантажі господарів), своїми складами, своїми рятівними авансами, отже, були панами механізму, що виробляв колоніальне багатство. Будь-який колоніст, повсякденну діяльність якого можна простежити, широко говорить про це у своєму листуванні. Так, родини Рабі й Доль, що, зокрема, були компаньйонами в експлуатації великої плантації Ваз в одній з найліпших зон Сан-Домінго, 1787 р. муситимуть цілком віддатися на ласку великої брюссельської фірми «Фредерік Ромберг і син», чий філіал вважався в Бордо (не зовсім справедливо) непохитною опорою всього життя чималого порту [163].

Усе це, безперечно, погано узгоджується з глобальними цифрами, що їх ми маємо у своєму розпорядженні. В Бордо, через який проходила половина торгівлі французьких колоній, експорт становив тільки третину, потім чверть, потім знову третину бордоського імпорту продуктів Сан-Домінго, Гваделупи й Мартиніки [164]. Таким самим був розрив у Марселі [165]. Чи нема тут суперечностей? Якщо товарний баланс складався таким чином з вигодою для Островів, вони мали б перебувати в стані повного розквіту. А відтак з Франції як компенсація мали б надходити гроші. Але ж Сан-Домінго, якщо говорити тільки про нього, постійно втрачав свої піастри: приходячи контрабандним шляхом із сусідньої Іспанської Америки, вони тільки проходили через острів — і дивина! — після 1783 р. у величезному обсязі вирушали до Бордо [166]. Чи не виникав цей очевидний парадокс через те, що баланс підбивався у французьких портах і в місцевих цінах? Якщо зробити той самий розрахунок, перебравшись на Острови, то маса французьких товарів, які там збувалися, становила куди більшу суму, ніж у Бордо, тимчасом, як колоніальний експорт до свого вивезення до метрополії мав меншу вартість: вона

додасть до закупівельних цін транспортні витрати, комісійні тощо. Отже, розрив між двома цифрами виявляється меншим.

Треба також відзначити штучну різницю між розрахунковими грошовими одиницями: «колоніальний лівр» оцінювався на 33 % нижче лівра метрополії. Нарешті, на баланс рахунків впливало надсилання грошей родинам колоністів, що залишилися у Франції, і власникам-абсентеїстам. Проте з цього погляду головним моментом, ясна річ, залишався фінансовий — виплата відсотків і повернення позик.

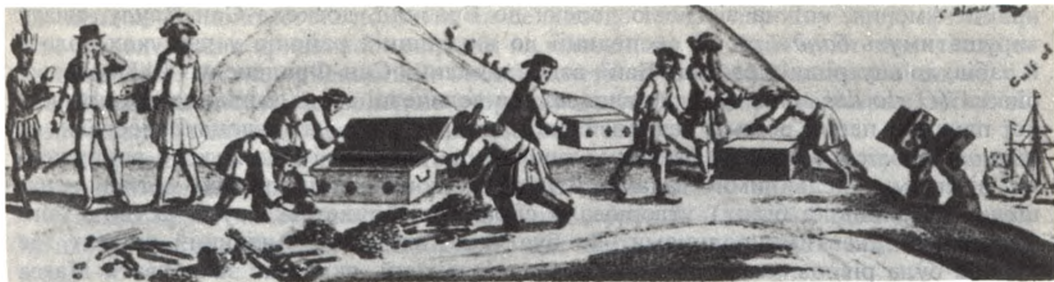
Узагалі плантатори були охоплені системою обмінів, яка усувала їх від великого зиску. Цікаво, що вже сицилійські цукрові плантації в XV ст., незважаючи на втручання генуезького капіталізму або ж з причини цього втручання, були, за словами Кармело Трасселі, машинами для викидання грошей.

Озираючись назад, трохи стає шкода багатьох покупців плантацій, іноді заможних купців, які будували повітряні замки. «Врешті-решт, любий друже,— писав гренобльський купець Марк Доль своєму братові,— я вительбушив свій гаманець, щоб надіслати тобі ці (гроші)... і я більше не маю вільних коштів... Я певен, що, позичивши тобі цю суму (на купівлю величезної плантації), зіб'ю багатство тобі й примножу своє» (10 лютого 1785 р.) [167]. Відтак наставало розчарування. Брати Пелле, про яких ми вже вели мову, починали створювати свій статок на Мартиніці не як плантатори, а як купці — спочатку дрібні крамарі, а зрештою великі негоціанти. Їм пощастило зробити правильний вибір і вчасно повернутися до Бордо, до його панівних позицій. Тимчасом, як амстердамські лихварі, які вважали, що, авансуючи плантаторів данських або англійських колоніальних островів, вони можуть почувати себе так само надійно, як ніби давали ці аванси негоціантам свого міста, одного чудового дня пережили неприємну несподіванку, ставши власниками заставлених плантацій [168].

Плантації Ямайки

Те, що трапилося на англійській Ямайці, перегукується з тим, що ми сказали про Сан-Домінго. На англійському острові ми знову знаходимо «Великий дім» *(Great House)*, чорних рабів (9 чи 10 на одного білого), повсюдну цукрову тростину, експлуатацію з боку купців і капітанів кораблів, колоніальний фунт, який коштує менше, ніж фунт стерлінгів (англійський фунт коштував 1,4 фунта ямайського), піратство й грабунки, жертвою яких цього разу була Англія, а агресором — французи (але в Карибському морі ні ті ні ті не зуміли взяти остаточно гору). Ми знову відкриваємо також злигодні й загрози з боку втеклих рабів, «марунів», які переховувалися в горах острова, а інколи з'являлися із сусідніх островів. Загальна ситуація під час Марунської війни *(Maroon War)* 1730—1739 рр. була з цього погляду вельми критичною [169].

На цьому великому за тодішніми масштабами острові вільно розвивалися великі господарства, особливо починаючи з 1740—1760 рр., позначених початком великого «цукрового злету» [170]. Як і на французьких островах, тоді відійшли на задній план родини перших колоністів, які часто-густо власними руками обробляли невеликі тютюнові, бавовняні, індигові плантації. Цукрова тростина вимагала великих капіталовкладень. Настав час приходу володарів великих капіталів і господарів потужних фільварків. Статистичні дані навіть створюють образ середнього фільварку, просторішого й багатшого, з більшим числом рабів, ніж на Сан-Домінго. Одначе залишалося фактом, що цей острів, якого постачали солониною та борошном англійці або ж з англійських колоній в Америці і який мав своїм завданням постачати Англії добру половину її цукру, довозив його по вищих цінах, ніж ті, що були на Сан-Домінго та на інших французьких островах.

Англійські негоціанти на Антильських островах запаковують свої товари. Заставка, що ілюструє карту Антильських островів. «Королівський атлас» *(«Atlas royal») Германа Молля 1700 р. Фототека видавництва А. Колена.*

У всякому разі, Ямайка, як і інші цукрові острови, була машиною для створення багатства, машиною капіталістичною й на службі в багатіїв [171]. Одні й ті самі причини призводили до одних і тих самих наслідків, усе відбувалося приблизно так само, як і на Сан-Домінго, цебто основна частина багатства, виробленого в колонії, приєднувалася до багатства метрополії. Зиск плантаторів мав становити щонайбільше 8—10 % [172]. Головна частка зиску імпортної та експортної торгівлі (не кажучи вже про доходи від работоргівлі, яку провадила тільки Англія) «поверталася й обертaлася в королівстві» й приносила йому той самий зиск, «що й комерція національна, так ніби американські колонії були певною мірою причеплені до Корнуолла». Ці слова належать Берку [173], захиснику ідеї корисності вест-індських островів для англійського економічного життя, яке посилено привертало увагу до того, що цього разу було оманливим у балансових цифрах.

Справді, *торговий* баланс Ямайки, навіть підрахований у колоніальних фунтах, давав дуже невелику вигоду острову — 1 336 000 фунтів проти 1 335 000. Та принаймні половина вартості імпорту й експорту невидимими шляхами йшла до метрополії (фрахт, страхування, комісійні, відсотки з боргів, перекази власникам, що жили на островах). Загалом вигода для Англії мала становити 1773 р. близько півтора мільйона фунтів стерлінгів. У Лондоні, як і в Бордо, зиск від колоніальної торгівлі перетворювався на торгові будинки, на банки, на державні папери. Він підтримував могутні родини, що мали найактивніших представників у палаті громад і в палаті лордів. Одначе було кілька родин дуже багатих колоністів, які, нібито з примхи випадку, не були тільки плантаторами: вони виступали в ролі банкірів для інших плантаторів, обтяжених боргами; вони мали родинні зв'язки з лондонськими купцями (в тих випадках, коли не їхні власні сини провадили в Лондоні продаж продуктів плантації, роблячи там же необхідну закупівлю й служачи комісіонерами для жителів Ямайки). Взагалі ці родини зосереджували у своїх руках вигоди цукрового виробництва, великої торгівлі, комісійних послуг і банківської діяльності. Нема нічого дивного в тому, що, осівши в Лондоні й здалеку керуючи своїми фільварками на Островах або ж перепродуючи їх, вони були спроможні в широких масштабах вкладати свої капітали в Англії, і не тільки у велику торгівлю, а й у передову агрикультуру та в різні галузі промисловості [174]. Як і брати Пелле, ці плантатори зрозуміли, що для того, аби заробляти гроші в колоніях, треба перебувати саме в метрополії!

Чи слід наводити ще й інші приклади, звертаючись до віргінського тютюну, до кубинських стад або до плантацій какао у Венесуелі, коли 1728 р. була заснована Каракаська компанія? [175] Це означало б демонструвати схожі механізми. Якщо ми бажаємо уникнути одноманітних історій, то нам треба йти туди, де далеко від небезкорисливої уваги європейських купців самотиною просувалися вперед дикі

країни Америк, кожна зі своєю долею: до Бразилії, довкола Сан-Паулу, звідти вирушатимуть *бандейри*, ці експедиції до внутрішніх районів у пошуках золота й рабів; до внутрішніх районів Байї, вздовж долини Сан-Франсиску — «Коралової річки» *(O rio dos currais)*,— де випасалися величезні стада биків; до аргентинської пампи в перші роки її «європейської» долі або ще на південь Венесуели, на *льянос* (безлісні рівнини) басейну Ориноко, де шляхтичі іспанського походження, зі своїми численними стадами, й пастухи коней (індіанці або метиси — нащадки індіанців та білих) утворювали справжнє шляхетське суспільство з його могутніми панськими родинами. То був «капіталізм» на античний кшталт (де худоба була рівнозначна грошам), навіть первісний, який міг зачарувати Макса Вебера, що якось ним зацікавився.

Повернімось у серце Європи

«Серцем Європи» я називаю західний край континенту, по цей бік своєрідної лінії Гамбург — Венеція. Ця привілейована Європа надто була відкрита експлуатації з боку міст, буржуазії, багачів і діловитих шляхтичів, аби капіталізм не виявився в сотні способів причетним до діяльності й стуктури вельми прадавніх сіл Заходу.

Чи можна з метою скласти ясну схему вчинити, як математики, й припустити, що завдання розв'язане? В селянській і шляхетській Європі капіталізм поставав як новий порядок, який аж ніяк не щоразу перемагав — ні, він брав гору в деяких специфічних регіонах. Отже, почнімо з цих регіонів, з цього успішного досвіду, бо задачка, розв'язку якої ми шукаємо, там була розв'язана.

Англія — модель, яка спадає на думку з самого початку. Ми не станемо тут на ній затримуватися, бо ми ще матимемо нагоду повернутися до неї згодом. Бувши зведена до головних своїх рис, англійська модель правитиме лише за точку відліку при розкладці тих особливих випадків, на яких ми зупинимося. Цілком зрозуміло, що ця англійська революція в господарстві сколихнула не весь острів, де навіть до 1779 р. і в таких розвинених графствах, як Ессекс і Суффолк, збереглися обіч від великих торгових шляхів відсталі райони, деякі з них — архаїчні [176].

Отже, візьмімо за приклад район, де новизна, безперечно, запанувала,— скажімо, Норфолкшир у Східній Англії. Верон де Форбонне в статті «Хліборобство» в «Енциклопедії» саме в межах Норфолка описував дива хліборобської економіки, що її він пропонував за взірець [177]: вапнування земель та удобрення їх мергелем, *paring* (тобто розчищення ділянок повільним випалюванням дерну), впровадження кормових коренеплодів, поширення культурних лук, розвиток дренажу, найліпше угноєння земель, особлива увага до селекції в тваринництві, подальший розвиток *огороджень* і, як наслідок, розширення володінь, ті способи, в які ці останні оточуються на своїх межах живоплотами, що саме підкреслювало й робило загальною схожість цього англійського села з гаями. Інші риси, над якими слід замислитися, такі: сила-силенна якісного інвентаря, прихильне ставлення до селян земельної аристократії, давня наявність великомасштабної оренди, раннє становлення капіталістичних ланцюжків господарювання, пільгові умови кредиту, поблажливість уряду, який не стільки турбувався про нагляд за ринками та їхню регламентацію, скільки про продуктивність і про постачання міст і який шляхом змінної шкали цін сприяв експорту збіжжя й субсидіював його.

Найзначнішими за своїми наслідками були такі відмітні риси цієї еволюції:

1. Зникнення в розвинених англійських селах шляхетської системи, яка дуже рано почала стиратися. Що настійно підкреслював К. Маркс. «Під час реставрації Стюартів,— писав він,— земельні власники... знищили феодальний лад поземельних стосунків, тобто скинули з себе всякі повинності щодо держави, «компенсува-

ли» державу з допомогою податків на селянство і іншу народну масу, присвоїли собі сучасне право приватної власності на маєтки, на які вони мали лиш феодальне право»[178]. Отже, традиційний спосіб життя враз мовби вимели віником.

2. Віддання земельних володінь в оренду капіталістичним фермерам, які й забезпечували господарювання на них на свій страх і ризик.

3. Звернення до послуг найманих працівників, які набували вигляду пролетарів: своїм наймачам вони могли продати лише свою робочу силу.

4. Поділ праці за вертикаллю: власник дає в оренду землю й дістає свою орендну плату; фермер відіграє роль підприємця; найманий працівник замикає ланцюжок.

Якщо ми дотримуватимемося цих критеріїв, то виявимо в історії континенту приклади, які тією чи тією мірою нагадують англійську модель, а це мимохідь доводить, що хліборобська революція так само була явищем загальноєвропейським, як і промислова революція, що її супроводжуватиме.

Послідовність, у якій розглядатимуться наступні приклади — регіон Брі (XVII ст.), Венеція (XVIII ст.), Римська Кампанія (початок XIX ст.), Тоскана (XV— XVI ст.),— сама собою значення не має. І наш намір — не вивчати ці різні випадки задля них самих і не намагатися знайти, з чого скласти б вичерпний перелік для Європи. Ми хочемо тільки накреслити якусь схему розмірковування.

Біля Парижа: Брі за часів Людовіка XIV

Упродовж століть міська власність пожирала довкола Парижа селянську й панську землі[179]. Мати заміський дім; забезпечити собі звідти регулярне постачання — збіжжям, дровами на зиму, птицею, садовиною; нарешті, не платити ввізного мита біля міської брами (бо то було правилом, коли подавали належним чином зареєстровану декларацію про власність) — усе це відбувалося згідно з традиціями настанов з ведення досконалого домашнього господарства, поширених майже скрізь, особливо в Німеччині, де «література батьків родин» *(Hausväterliteratur)* була вельми велемовна, але й у Франції теж. «Хліборобство й сільський дім» («*Agriculture et la maison rustique*») — книга Шарля д'Естьєнна, яка вийшла 1564 р., виправлена й доповнена його зятем Жаном Льєбо,— зазнає з 1570 по 1702 р. 103 перевидань[180]. Скуповування буржуазією земель, іноді просто клаптиків землі, плодових садків, городів, лук, а то й справжніх сільських маєтків спостерігається довкола всіх великих міст.

Але біля брам Парижа, на глинястому плато Брі, це явище мало інший сенс. Міська земельна власність, власність *велика,* чи то шляхетська, чи то буржуазна, красувалася під тутешнім сонцем ще до початку XVIII ст.[181] Герцог де Віллар, «який при Регенстві живе у своєму замку Во-ле-Віконт, сам використовує тільки 50 арпанів землі з 220 арпанів, що ними володіє... Власник же ф'єфу Ла-Комюн у парафії Екрен, місцевий буржуа, власник 332 арпанів... залишив за собою обробіток тільки приблизно 21 арпану»[182]. Отже, ці землі не оброблялися їхніми власниками; це робили великі орендарі, які нерідко поєднували у своїх руках землі *кількох* власників — п'яти, шести, а то й восьми. В центрі їхнього господарства височіли великі ферми, що їх можна побачити й нині, «обгороджені високими мурами — пам'ять з неспокійних часів... (зі своїми) спорудами, розташованими довкола головного внутрішнього подвір'я... Навколо кожної з цих ферм — скупчення кількох будиночків, хижок («*masures*»), оточених садками та невеличкими ділянками землі, в яких мешкала дрібнота, що продавала фермерові свою працю»[183].

За цими ознаками ви пізнаєте «капіталістичну» організацію, ту саму, яку покликала до життя Англійська революція: власник, великий орендар, сільськогосподарські робітники. За винятком того — й це важливо! — що з погляду *технології* тут нічого не зміниться аж до XIX ст. [184] І за тим винятком, що недосконала організація цих виробничих одиниць, їхня зернова спеціалізація, високий відсоток власного споживання й високі орендні платежі робили такі одиниці надто чутливими до курсу цін на зерно. Його зниження на два-три пункти на меленському ринку — й ось уже труднощі, навіть банкрутство, якщо забагато поганих врожаїв або років з низькими цінами йшли один за одним [185]. А проте цей орендар був новою фігурою, власником довго нагромаджуваного капіталу, який робив з нього вже підприємця.

У всякому разі, бунтарі часів «Борошняної війни» 1775 р. не впадуть у оману з цього приводу: свій гнів вони обернуть саме проти великих орендарів довкола Парижа та в інших місцевостях [186]. Тому було принаймні дві причини: з одного боку, велике господарство, предмет заздрощів, майже завше було ділом орендаря; з другого — цей останній був справжнім господарем невеличкого сільського світу, достоту так само, як і шляхтич, що жив на своїй землі, а може, й більшою мірою, бо орендар стояв ближче до селянського життя. Він був водночас і власником запасів збіжжя в коморах, і працедавцем, і кредитором або лихварем; а частогусто власник доручав йому «збирання чиншів, шампару, баналітетів і навіть десятини... В усьому Паризькому районі (ці фермери) залюбки викуплять з початком Революції маєтки своїх колишніх панів» [187]. Там ішлося про капіталізм, який намагався прорости зсередини. Небагато терпіння — і йому все вдасться.

Наше міркування було б іще ясніше, якби нам судилося ліпше побачити цих орендарів, пізнати їхнє життя, оцінювати *de visu* (віч-на-віч) їхнє ставлення до своїх наймитів, конюхів, орачів або кучерів. Можливість для цього дає нам (а відтак і позбавляє її нас) початок «Журналу» («*Cahiers*») капітана Куаньє, який народився 1776 р. у Дрюї-ле-Бель-Фонтен, у нинішньому департаменті Йонна, але напередодні чи на початку Революції перебував на службі у великого торгівця кіньми в Кулом'є, що невдовзі виявився пов'язаним зі службами ремонту (кавалерії) революційної армії. Цей купець мав луки, орні землі, орендарів, але оповідь не дозволяє нам судити про його справжнє становище [188]. Чи був він передусім купцем? Чи землевласником, який вів власне господарство? Чи рантьє, який здавав в оренду свої землі? Безперечно, і першим, і другим, і третім водночас. Без сумніву, він вийшов із середовища великих заможних селян. Його батьківське, ласкаве ставлення до своїх працівників, великий стіл, за яким збиралися всі, з господарем та його дружиною, які сиділи на його чолі, «хліб білий як сніг»,— усе це дуже нагадує минуле. Молодий Куаньє побував на одній з великих ферм цієї місцевості; він у захваті від молочного заводу, де «скрізь крани», від їдальні, де все сяє чистотою — кухонне начиння, натертий до блиску воском стіл, як і ослони. «Щодва тижні,— каже господиня дому,— я продаю віз сиру; в мене 80 корів». На жаль, ці картини залишаються короткими, а старий вояк, який писав ці рядки, викладає свої спогади надто квапливо.

Венеція та її суходільні володіння

(Terra Ferma)

З часів завоювання своїх володінь на суходолі Венеція на початку XV ст. зробилася великою хліборобською державою. І до цього завоювання її патриції володіли землями, скажімо, «за Брентою», на багатій падуанській рівнині. Але із

закінченням XVI ст., і особливо після кризи перших десятиріч XVII ст., патриціанське багатство, зазнавши справжнього перевороту, полишило сферу великої торгівлі й рішуче обернулося обличчям до хліборобського господарства.

Часто патрицій діставав свою землю за рахунок селянської власності,— історія давня й банальна — до того ж настільки, що від XVI ст. аграрні злочини, спрямовані проти власника, його родини, його маєтку, стали постійним явищем. Під час підкорення суходільних земель патрицій використовував з вигодою для себе конфіскації, які провадила Синьйорія, і подальші розпродажі конфіскованого. Та дедалі більше земель отримували за посередництвом меліоративних робіт, які дозволяли за допомогою каналів та шлюзів осушувати заболочені грунти. Ці поліпшення земель з допомогою чи під наглядом держави й за участі, аж ніяк не теоретичної, сільських громад були типово капіталістичною операцією [189]. Нема нічого дивного в тому, що внаслідок цього тривалого досвіду у вік Просвітництва Венеція, багата на трави, стала центром безперервної сільськогосподарської революції, що відверто орієнтувалася на тваринництво й на виробництво м'яса [190].

Так, за річкою Адидже, навпроти Ровіго, біля села Ангуїллара, стара патриціанська родина Трон володіла 500 гектарами в єдиному масиві. 1750 р. там працювало 360 чоловік (у тому числі 177 постійно, а 183 — найнятих на короткий термін — *salariati*) артілями щонайбільше 15 чоловік. Отже, то було капіталістичне господарство. Стосовно цього слова Жан Жоржелен пише: «Ми не впадаємо в анахронізм. Слово це широко вживалося у XVIII ст. у Венеції (і в П'ємонті). Мери Бергамо — напівписьменні, про що засвідчують їхні листи,— без вагань відповідали схвально на поставлене в опитувальному формулярі подести (голови міського самоуправління.— *Прим. ред.*) Бергамо запитання: *«Чи є там у вас капіталісти?» («Vi sono capitalisti qui?»)* І під капіталістом вони розуміли людину, яка приходила звідкілясь іззовні, щоб своїми капіталами примусити працювати селян» [191].

Ангуїллара була свого роду хліборобською мануфактурою. Все там відбувалося під наглядом управителя. Керівники артілей не давали жодного попуску найманим робітникам, які мали право тільки на годинну перерву на день: наглядачі стежили за цим «з годинником у руці» *(«orologio alla mano»)*. Усе робилося методично й дисципліновано: підтримання в належному стані кюветів, голубників, догляд за шовковицями, перегін плодів на вино, рибництво, раннє (1765 р.) упровадження культури картоплі, спорудження дамб, щоб убезпечитися від повеней Адидже або навіть для відвоювання в неї нових земель. «Господарство — це вулик, який не перестає гудіти навіть узимку» [192]: робота мотикою, відвальним плугом, заступом, а також глибока оранка й оранка оборотна, вирощування пшениці (врожайність від 10 до 14 центнерів з гектара), кукурудзи й особливо конопель; нарешті, інтенсивне розведення великої рогатої худоби та овець. Високі врожаї, а отже, й великі зиски цілком очевидно варіювалися залежно від року. В кризовому 1750 р. зиск (без урахування амортизаційних витрат) становив 28—29 %. Але чудового 1763 р. він сягнув 130 %! На добрих грунтах Брі між 1656 та 1729 рр. зиск врожайного року насилу перевищував 12 %, якщо підрахунки правильні [193].

Ці недавно встановлені факти зобов'язують переглянути наші погляди стосовно Венеції. Це звернення багатих патриціїв до шовковиці, рису, до пшеничних та конопляних полів суходільних володінь не було всього-на-всього «вкладом-сховком» після відходу від великої торгівлі, що стала важкою й ненадійною від кінця XVI ст., з посиленням поруч з іншими небезпеками й морського розбійництва в Середземномор'ї. Отже, торговельні справи урвалися не за один день. Саме зростання цін на хліборобські продукти й зиску штовхнули венеціанський капітал у бік суходолу. Справді, тут земля не породжувала шляхти; все зводилося тільки до капіталовкладення, продажу й доходів.

Безперечно, свою ролю відігравали й смаки: якщо за часів Гольдоні венеціанські багатії полишали свої міські палаци задля вілл, які були справжніми сільськими палацами, то почасти це було питанням моди. На початку осені Венеція багатіїв знелюдніла: «її багаті жителі наполегливо й не без успіху прагнули до сільського життя, до сільських бенкетів, до обідів просто неба». Про це маємо стільки описів і оповідей, що їм варто вірити. Все було «штучним» у цих надто гарних будинках, у їхніх розкішних залах, у пишних обідах, у їхніх концертах, театральних виставах, у їхніх садах, лабіринтах, підстрижених живоплотах, алеях, обрамлених статуями, і в їхній надто численній прислузі. Мовби образи для кінофільму, який зачарував би нас. Ось останній: вельможна пані після візиту до сусідів повертається додому вже вночі зі своїм песиком, своїми служниками, «спираючись на руку свого панотця... який освітлював дорогу ліхтарем» [194]. Та хіба побачити ці пишні будинки — це все? Вони мали погреби, олійниці, комори; вони також були центрами сільськогосподарських робіт, місцями нагляду за ними. 1651 р. у Венеції вийшла книга під значущою назвою «*L'Economia del cittadino in villa*» — перекладемо це приблизно як «Економіка городянина на дачі». Її автор, лікар Вінченцо Танара, написав одну з найчудовіших книг «сільського жанру», яка будь-коли доти виходила у світ. Він включив туди силу-силенну розумних порад новому власникові, який приходить на свої землі, аби той найліпшим чином обрав місце розташування для своєї вілли, належно використавши кліматичні умови та водяні джерела в сусідстві з нею. Хай він подумає про те, щоб викопати ставок, де зможе розводити линів, окунів, марен: справді-бо, хіба є інший спосіб дешево годувати свою родину й з невеликими витратами вишукувати *companatico* — їжу, яку споживають разом з хлібом,— таку потрібну для наймитів? Адже в селі вся справа полягала в тому, й передусім у тому, аби примусити працювати інших.

А отже, в цікавому листі Андреа Трона до свого приятеля Андреа Квірині від 22 жовтня 1743 р. була чимала частка самоомани. Молодий патрицій, що писав його, багато часу прожив у Голландії та в Англії. «Скажу я тобі... що вони (люди, які керували Венецією, такі самі патриції, як і він) можуть видавати будь-які укази, але вони ніколи не доможуться в справах комерції в нашій країні нічогісінько... Не може бути корисною торгівля для держави там, де нею не займаються найбагатші люди. Треба було б переконати шляхетство у Венеції вкладати свої гроші у велику торгівлю... справа, в корисності якої нині неможливо їх переконати. Всі голландці — купці, і це головна причина, з якої їхня комерція процвітає. Проникне... цей дух до нашої країни — й ми вельми швидко побачимо, як відродиться велика торгівля» [195]. Та чому б це патриції почали відмовлятися від спокійного заняття, що було для них приємним і приносило солідні доходи, задля того, аби вирушити в морські мандри, які, либонь, обіцяли їм менші й ненадійні прибутки, якщо добрі ринки тепер не були вільними? Їм і справді було б важко знову захопити левантинську торгівлю, всі нитки якої з певного часу тримали у своїх руках чужоземці або ж єврейські купці та венеціанська буржуазія з «городян» *(cittadini)*. Одначе молодий Андреа Трон певною мірою мав слушність: відмовитися від турботи про велику торгівлю й від грошових операцій на користь тих, хто «не був найбагатшим» у місті, означало вийти з великої міжнародної гри, в якій Венеції колись належали перші ролі. Якщо порівнювати долю Венеції з долею Генуї, то в *довготривалому плані* місто святого Марка напевне зробило не найліпший капіталістичний вибір.

Прогулянка втрьох. Венеціанська картина Дж. Тьєполо. XVIII ст.
Фото О. Бема.

Римська кампанія на початку XIX ст.: випадок, що відхиляється від норми

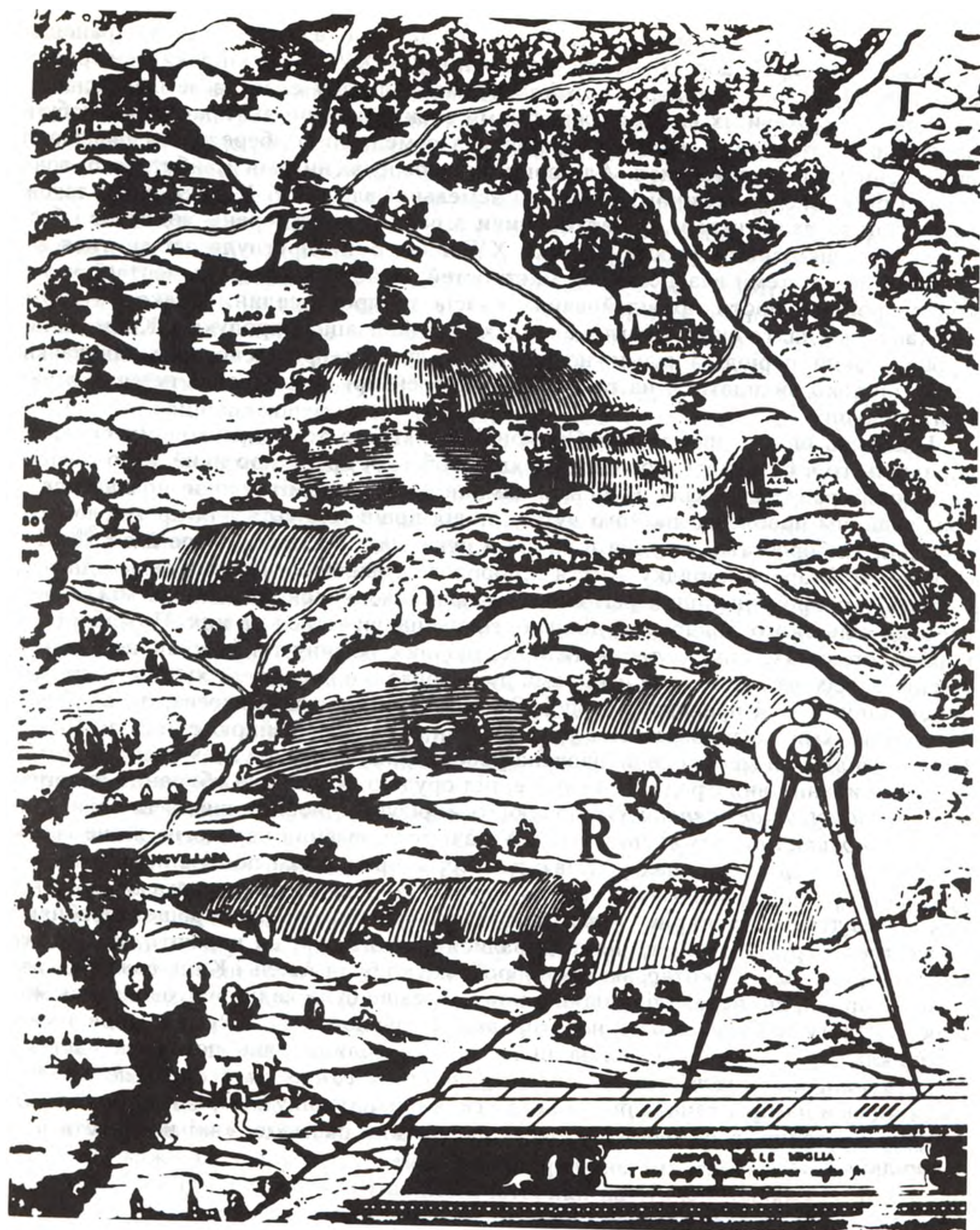
З плином сторіч Римська кампанія кілька разів змінить свій вигляд. Чому? Безперечно, тому, що там будували на порожньому місці. Симонд де Сисмонді побачив її 1819 р. й описав як чудовий приклад поділу праці [196].

Поодинокі пастухи в лахмітті та овчині на конях, окремі стада, кілька кобил зі своїми лошатами й рідкісні великі ферми, що розкинулися на чималій відстані одна від одної,— звичайно це було все, що завважували, живучи в сільській місцевості, порожній, наскільки сягає око. Ні пасовиськ, ні сіл; колючі чагарі, дрок, дика запашна рослинність немилосердно наступали на вільні землі й повільно, настирно знищували пасовиська. Щоб боротися з цим рослинним лихом, орендар мусив через правильні проміжки часу розорювати перелоги; за оранкою йшла сівба пшениці. То був спосіб відтворити на кілька років пасовисько. Але як можна було в такі тяжкі роки виконувати цю нелюдську працю, від оранки цілини до жнив, на теренах, де не було селян?

Розв'язання знайшли — вдатися до робочої сили, що приходить іззовні: до понад «десять класів працівників», класів різних, чиї «назви неможливо було б передати жодною мовою... (для деяких робіт) — поденники, що спускаються з гір Сабіне; (для інших) — працівники, що приходять з Марке й Тоскани; і особливо найчисленніші — особи, які йдуть з Абруцц; нарешті, для... скиртування соломи й складання копиць сіна використовують також нероб з римських майданів *(piazzaiuoli di Roma)*, які для чогось іншого майже не придатні. Цей поділ праці дозволив застосовувати найретельніші способи хліборобства; хліб прополюють щонайменше двічі... а іноді й більше; і кожен, управляючись у якійсь окремій операції, виконує її швидше й точніше. Майже всі ці роботи виконуються на підряді під наглядом великого числа прикажчиків та їхніх помічників; але завше орендар надає харчування, бо працівник не мав би змоги роздобути його в цій пустелі. Орендар повинен видавати кожному працівникові одну порцію вина, хліба на 40 *байокко* (дрібна монета) на тиждень та три фунти якогось продовольства, щось на зразок солонини або сиру. Під час зимових робіт ці працівники ночують у *casale* — просторій споруді без меблів, що стоїть посеред величезного господарства... Влітку ж вони сплять там, де працюють, найчастіше просто неба».

Цілком очевидно, що ця картина неповна. Адже це подорожні враження. Вражений вельми мальовничим видовиськом, Сисмонді не побачив багатьох тіньових рис, навіть пропасниці, дуже згубної в цій місцевості, слабко освоєній людиною. Він ніяк не порушує серйозного питання про систему власності. Але ж вона була цікава, і до того ж проблеми, що їх вона ставила, виходили за межі Агро Романо. Землями довкола Рима володіли великі барони й шість десятків релігійних закладів. Часто-густо це були великі маєтки, такі, як у князя Боргезе, герцога Сфорца, маркіза Патриці [197]. Та ні барони, ні благочестиві заклади не вели самі господарств на своїх землях. Усі опинилися в руках кількох великих орендарів, яких — і це цікаво! — називали «сільськими негоціантами або купцями» *(negozianti (mercanti) di campagna)*. Їх було трохи більше десятка, і вони утворили своєрідне товариство, яке ще діятиме в XIX ст. Дуже різні за соціальним походженням — купці, адвокати, маклери, збирачі податків, управителі фільварків,— ці орендарі справді не були схожі на англійських фермерів. Бо якщо вони й залишали досить часто для свого прямого використання найліпші землі, то загалом усе ж таки вони мали справу з численними дрібними суборендарями й навіть із зайшлими пастухами та селянами. Бажаючи бути вільними у своїх діях, вони систематично витісняли селян — володарів старовинної власності [198].

Тут ідеться про очевидне капіталістичне вторгнення, яке ясно накреслилося близько середини XVIII ст.; Римська кампанія була його прикладом у числі

Деталь карти Римської Кампанії, виконаної Еуфрозино делла Вольпая (1547 р.). Йдеться про регіон, відносно оброблений римлянами. І справді, на ній бачимо зорані поля, запряг, а також величезні порожні простори, всіяні римськими руїнами та кущами.

кількох інших таких самих в Італії. Це явище було властиве деяким районам Тоскани, Ломбардії або П'ємонту, охопленому в XVIII ст. широкими перетвореннями. Ці великі орендарі *(appaltatori)* мали погану славу в землевласників, у селян і в держави: їх вважали жадібними спекулянтами, які прагнуть видобути якнайбільше грошей, і якомога швидше, із земель, про збереження родючості яких вони мало турбувалися. Але вони були передвісниками майбутнього: вони стояли біля джерел великої італійської земельної власності XIX ст. Вони також виступали за лаштунками як натхненники аграрних перетворень, водночас і благородних і шкідливих, у останні роки XVIII ст. Вони прагнули звільнитися від старовинної системи власності, від маєтностей, майоратів і «права мертвої руки», аби озброїтися проти привілейованих класів та проти селян, а також і проти держави, яка надто суворо наглядала за комерціалізацією продукції. Коли настав «французький період» і тільки-но маєтки колишніх привілейованих прошарків стали широко викидатися на ринок, великі орендарі виявилися в перших лавах їхніх покупців [199].

Цікавість опису, зробленого Сисмонді, полягає в тому зразковому прикладі справжнього й беззаперечного поділу хліборобської праці, про який мало говорили і який репрезентувала Римська кампанія. Адам Сміт трохи поквапився з розв'язанням проблеми: на його думку, поділ праці годиться для промисловості, а не для хліборобства, де одна й та сама рука, як він вважав, і оре й сіє [200]. Насправді за Старого порядку життя хлібороба ставило сотню проблем водночас, і навіть у найрозвиненіших регіонах селянам доводилося, поділяючи між собою всі види сільськогосподарської діяльності, спеціалізуватися на них. Потрібні були коваль, стельмах, лимар, тесля та плюс до них неминучий і вкрай необхідний швець. Зовсім не конче одна й та сама рука орала й сіяла, пасла худобу, підрізала виноградну лозу й працювала в лісі. Селянин, що звалював дерева, рубав дрова, заготовляв хмиз, мав схильність до того, аби бути самостійною дійовою особою. Щороку більш чи менш спеціалізована робоча сила стікалася на жнива, молотьбу або на збирання винограду. Погляньте, під орудою «керівника збирання винограду» («*conducteur des vendages*») працюють «зрізувачі, носії кошиків та давильники» («*coupeurs, hotteurs et fouleurs*»). У разі розорювання перелогів, як це відбувалося в Лангедоці на очах у Олів'є де Серра, працівники поділялися на окремі гурти: лісорубів, випалювачів чагарів, орачів із сохами та запрягами могутніх биків, а відтак «довбнярів» («*massiers*»), які «розбивали на порошок довбнями надто тверді груди землі, що не піддавалися обробітку» [201]. І нарешті, завжди був великий поділ сіл на скотарські й хліборобські: то були Авель і Каїн, два світи, два різних народи, що ненавиділи один одного й завше були ладні зіштовхнутися між собою. Пастухи були майже недоторкані. Фольклор досі зберігає сліди цього. Наприклад, у Абруццах народна пісня радить селянці, яка покохала пастуха: «*Nenna mia, muta pensiere... 'nnanze pigghiate nu cafani ca è ommi de cocietà*» («Зміни свій намір, пташко, обери ліпше селянина, людину з порядної громади!»), людину достойну, а не одного з цих «проклятих» пастухів, «які не вміють їсти з тарілки» [202].

Тосканські садиби споловини

Під впливом багатства флорентійських купців тосканське село поступово зазнавало глибоких змін. Сільця давніших часів, роздріблені господарства малоземельних селян збереглися тільки високо в горах та в кількох важкодоступних зонах. У долинах же та на схилах пагорбів задовго до 1400 р. утвердилася половинщина (то була «садиба споловини», *podere a mezzadria,* для стислості названа «садиба» — *podere*). Ця садиба з одним власником, яка за своєю площею варію-

валася залежно від якості землі, оброблялася напівспільником та його родиною — таке було правило. Посередині стояв селянський будинок з коморою та стайнею, зі своєю піччю для випікання хліба та зі своїм током. Від дому було рукою подати до ріллі, виноградників, оливок, випасів та лісу *(pascolo* і *bosco)*. Господарство було розраховане на те, аби давати доход вдвічі більший, ніж те, що було потрібне для життя селянина і його родини, бо половина валового доходу йшла власникові землі *(oste)*, а друга половина — напівспільникові *(mezzadro)*. Вряди-годи господар мав біля будинку селянина свою віллу, яка не завжди була розкішною. У своїх спогадах («*Ricordi*»), написаних між 1393 та 1421 рр., Джованні ді Паголо Мореллі радить своїм синам: «Добре затямте, що вам самим доведеться їздити на віллу, обходити господарство, поле за полем, разом з навспільником, гудити його за погано виконані роботи, оцінювати врожай пшениці, вихід вина, олії, збіжжя, плодів та всього іншого й порівнювати цифри попередніх років з набутком цього року» [203]. Чи був уже цей дріб'язковий нагляд «капіталістичною раціональністю»? В усякому разі, це було зусилля, спрямоване на доведення продуктивності до максимуму. Напівспільник зі свого боку обтяжував патрона проханнями та скаргами, примушував його вкладати кошти, провадити ремонт і при першій-ліпшій нагоді чіплявся до нього. Донателло відмовився від *podere*, яку йому пропонували і завдяки якій він міг би жити «з вигодами». Був то вчинок йолопа чи мудреця? Та він просто не бажав, аби за ним три дні на тиждень бігав «мужлай» *(contadino)* [204].

У такій системі селянин, який усе ж таки мав певну ініціативу, був приречений виробляти, якомога ліпше використовувати землю, вибирати найзисковніші виробництва — олії, вина. І, як кажуть, саме конкурентоздатність садиби споловини забезпечила їй перемогу над старовинними формами хліборобства. Можливо, але успіх такою самою мірою випливав з того факту, що Флоренція мала кошти для закупівлі пшениці для себе на Сицилії, зберігаючи власні землі для вигідніших культур. Сицилійська пшениця несла свою частку відповідальності за буржуазні успіхи половинщини.

Хто не згодився б з тим, що в певному сенсі садиба споловини була, як пише Еліо Конті, «твором мистецтва, виявом того самого духу раціональності, який у Флоренції наклав свій відбиток на стільки аспектів економіки, політики та культури в добу міських комун?» [205] Тосканське село, яке нині, на жаль, перебуває на шляху зникнення, було найчудовішим у світі. В цьому побачать якщо й не тріумф капіталізму, то принаймні тріумф грошей, що їх використовували купці, які пильно стежили за зиском і вміли вести розрахунки в категоріях капіталовкладень і доходності. Але перед власником *(oste)* був відсутній селянин, позбавлений засобів виробництва; напівспільник не був найманим працівником. Він був безпосередньо пов'язаний із землею, яку знав, яку чудово доглядав і яка віками передавалася від батька до сина. Звичайно це був селянин заможний, який добре харчувався, жив у пристойному, а то й у багатому будинку, мав удосталь білизни й одягу, зітканих і пошитих у домі. Є чимало свідчень про цю досить рідкісну рівновагу між власником землі і тим, хто її обробляє, між грішми й працею. Та не бракує й дисонуючих ноток, і італійські історики навіть висловлювали думку, що половинщина залишалася формою експлуатації, яка недалеко пішла від кріпацтва [206]. Насправді система, мабуть, занепадала впродовж першої половини XVIII ст. через загальну історичну обстановку, збільшення податків та спекуляції збіжжям.

Тосканський досвід привертає також увагу до одного очевидного явища: щоразу, коли спостерігалася спеціалізація на якихось культурах (олія, вино в Тоскані, рис, зрошувані луки та шовковиці в Ломбардії, родзинки на венеціанських островах і навіть певною мірою пшениця на експорт у великих масштабах), хліборобство виявляло тенденцію рушати по шляху капіталістичного «підприємницт-

Класичний краєвид тосканської сільської місцевості: виноград, оливки й пшениця. З фрески «Добре керівництво» («Buon Governo»), що прикрашає Палаццо Чивіко в Сієні. ***Фото Ф. Куїлічі.***

ва». Адже мова неодмінно йшла про перетворення врожаїв на доходи, перетворення, яке залежало від великого ринку, внутрішнього чи зовнішнього, ринку, що рано чи пізно примусить підвищувати продуктивність, домагатися її. Й ось інший приклад — такий самий — незважаючи на відмінності, що впадають у око: коли в XVII ст. угорські скотарі збагнули, що експорт великої рогатої худоби до Західної Європи є зисковним і що цей ринок є для них важливим, вони відмовилися від інтенсивної експлуатації своїх земель і від виробництва власної пшениці. Вони її купували [207]. Й цим самим вони зробили свій вибір на користь капіталізму. Достоту так само, як і голландські тваринники, які (трохи вимушено) спеціалізувалися на молочних продуктах і на масовому експорті сиру.

Зони, що просунулися вперед, були в меншості

Отже, були зони, які просунулися вперед, вони ставали прообразом капіталістичного майбутнього. Але в Європі переважали зони відсталі, якщо можна так сказати, зони стагнації: вони мали на своєму боці кількісну перевагу. Здебільшого селянський світ залишався досить далеко від капіталізму, від його потреб, його порядку та його успіхів. Нам на заваді стає тільки надто багатий вибір при пошуку й визначенні місця таких регіонів, ще затягнутих у минуле, яке міцно тримало їх у руках.

Якщо вирушити на південь Італії, то в Неаполі, після нещадного придушення повстання Мазаньєлло (рибалка, ватажок антифеодального повстання.— *Прим. ред.*) 1647 р. і бурхливої, тривалої жакерії, що супроводжувала його, перед нами постане картина безжальної рефеодалізації [208]. Ще в перші десятиріччя XVIII ст., за словами Паоло Маттіа Доріа, очевидця тих часів, який ганив не феодальну систему, а її надуживання, «барон має право стерти на порох і розорити свого васала, тримати його у в'язниці, не дозволяючи втручатися губернаторові чи сільському судді; володіючи правом помилування, він наказує вбивати, кого йому заманеться, й милує вбивцю... Він надуживає своєю владою як проти майна своїх васалів, так і проти їхньої честі... Довести злочини барона неможливо. Сам уряд виявляє до могутнього барона... саму тільки поблажливість... Ці надуживання показують, що деякі барони є мовби монархи на своїх землях» [209]. Статистика цю неймовірну могутність потверджує, бо ще у вік Просвітництва в королівстві Неаполітанському феодальна юрисдикція здійснювалася майже скрізь більш ніж над половиною населення, а в деяких провінціях — над 70, 80 і навіть 88 % населення [210].

Неможливо заперечувати, що ще 1790 р., коли вийшов у світ «Новий історичний і географічний опис Сицилії» Дж. М. Галанті, «повторне закріпачення» вільготно панувало на Сицилії. Напередодні Французької революції віце-королі — реформатори (Караччіоло та Караманіко) змогли здійснити лише дрібні реформи [211]. Інший регіон кріпацтва чи лжекріпацтва — Арагон, принаймні до XVIII ст., такий очевидний, що німецькі історики ведуть мову з приводу Арагону про *Gutsherrschaft* — про помісне володіння, цебто про той самий тип шляхетства, який забезпечив «повторне закріпачення» за Ельбою. Так само й південь Іспанії, де реконкіста утвердила систему великого хліборобства, залишався пов'язаним з минулим. Слід би теж відзначити очевидне відставання гірської Шотландії та Ірландії.

Одне слово, саме на своїй *периферії* Західна Європа найяскравіше виявляла своє відставання, якщо відкинути становище Арагону, яке відхилялося від норми (але слід зауважити й те, що в складному світі Піренейського півострова Арагон упродовж століть залишався маргінальним, периферійним явищем). У всякому разі, якщо уявити собі таку карту зон, що просунулися вперед,— лише кількох, досить обмежених,— і зон відсталих, відтиснутих на околиці, то залишалося б тільки зафарбувати особливою барвою зони стагнації, або повільного розвитку, водночас шляхетські й феодальні, що затрималися в розвитку і, однак, якщо враховувати певні видозміни, які перебували в процесі повільної трансформації. В Європі, взятій як єдине ціле, частка аграрного капіталізму залишалася незначною.

Випадок Франції

Франція, взята сама по собі, досить добре демонструвала поєднання цієї суміші та суперечностей європейського цілого. Звичайно все, що відбувалося в інших країнах, так само перебігало й тут, у тій чи тій з її провінцій. Поставити собі запитання з приводу того чи того її регіону означало поставити собі це запитання й з приводу якоїсь із сусідніх із Францією країн. Отже, Франція XVIII ст. була торкнута аграрним капіталізмом, звісно ж, куди менше, ніж Англія, але більше, ніж Німеччина між Рейном та Ельбою, і такою самою мірою — і не більше! — як і сучасні терени італійського села, які подекуди більше просунулися вперед, ніж її власні. Проте вона менше відставала, ніж іберійський світ (якщо відкинути Каталонію, яка зазнала у XVIII ст. глибокої трансформації, хоча шляхетський порядок і зберігав там сильні позиції) [212].

Та якщо Франція і була взірцем, особливо в другій половині XVIII ст., то за своїм прогресивним розвитком, за жорстокістю й зміною форм конфліктів, що народжувалися в ній. Вона напевне була тоді театром демографічного піднесення (близько 20 млн. за Людовіка XVI) [213]. Безперечно, відбувалося зростання доходів у сільському господарстві. Хіба могло бути щось природнішим за те, що земельний власник узагалі, а тим більше власник-шляхтич бажав би отримати свою частку цих доходів? Після стількох років примусової скромності, від 1660 до 1730 р., земельна аристократія воліла б швидко, так швидко, як тільки це можливо, компенсувати попереднє «відродження», забути свій «перехід через пустелю» [214]. Звідси й шляхетська реакція, безперечно найяскравіша, яку лише знала сучасна Франція. Для цієї реакції добрими були всі засоби: законні — збільшувати, подвоювати орендні платежі; незаконні — відновлювати прадавні права власності, перетлумачувати двозначні пункти права (а таких було безліч), переносити межі, намагатися поділити громадські угіддя, збільшувати число судових позовів до такої міри, що селянин у своєму викритті майже нічого не побачить, крім цих «феодальних» рогаток, що тільки завдавали йому збитку. Й не завше він помічатиме небезпечну для нього еволюцію, що була приводом для наступу земельних власників.

Бо така шляхетська реакція зумовлювалася не стільки поверненням до традиції, скільки духом часу, новим для Франції «кліматом» ділових афер, біржової спекуляції, карколомних вкладів капіталу, участі аристократії в торгівлі на далекі відстані та у відкритті рудень — тим, що я назвав би такою самою мірою капіталістичною спокусою, як і капіталістичним духом. Бо справжній аграрний капіталізм, господарювання по-новому, на англійський кшталт, були ще рідкісні у Франції. Але йшло до того. Люди почали вірити в землю як у джерело зиску, вірити в дієвість нових методів ведення господарства. 1762 р. побачила світ книга Депомм'є, яка мала величезний успіх, «Мистецтво швидко розбагатіти з допомогою хліборобства» («*L'Art de s'enrichir promptement par l'agriculture*»), а 1784 р.— «Мистецтво збільшити й зберегти своє багатство, або Загальні правила для керівництва земельною власністю» («*L'Art d'augmenter et de conserver son bien, ou règles générales pour l'administration d'une terre*») Арну. Росло число випадків продажу й купівлі фільварків. Земельна власність виявилася зачепленою загальним спекулятивним шаленством. Недавня (1970 р.) стаття Ебергарда Вайса присвячена аналізові цієї ситуації, що складалася у Франції, ситуації, яку дослідник розглядає не тільки як шляхетську, а й як капіталістичну реакцію [215]. Постійно докладалося зусиль до того, щоб перебудувати структуру великої земельної власності на засадах *безпосередньо керованого фільварку* з постійним утручанням орендарів або ж самих шляхтичів. Звідси й заворушення, і збудження в селянському світі. Й звідси ж — еволюція, яку розглядає Вайс за контрастом із становищем німецького селянства в міжріччі Рейну та Ельби, в провінціях «зе-

Багатий орендатор приймає свого господаря.— Rétif. *Monument du costume,* гравюра з малюнка Моро-молодшого, 1789 р. Тут нема нічого від взаємин шляхтича та селянина. Могло б здатися, що ця сцена відбувається в Англії. *Фото Бюлло.*

мельного володіння» *(Grundherrschaft)*, читай: сеньйорії в класичному розумінні слова. Справді, німецькі шляхтичі не намагалися спертись на *резервні землі (rêserve)* або на *ближній фільварок (domaine proche)* з тим, аби спробувати взяти безпосередньо в руки експлуатацію своїх земель. Вони вдовольнялися тим, що жили на ренту із земель і врівноважували свої витрати, вступаючи на службу до володаря, наприклад до герцога-електора Баварського. Тоді *резервні землі* ділилися на ділянки й здавалися в оренду селянам, які з цього часу не знали ні тривог, ні неприємностей, що їх переживав французький селянин. До речі, мова Французької революції, викриття привілеїв шляхетства й не знайдуть у Німеччині того відгуку, який, здавалося, мав би бути природним. Тож потішмось ще раз тим, що чужоземний історик, цього разу німецький (так само, як російські історики-новатори давнього й недавнього минулого, а саме Лучицький та Поршнєв), похитнув у цьому питанні французьку історіографію.

Недавня стаття (1974 р.) Ле Руа Ладюрі, спираючись на чудові монографічні дослідження, включаючи і його власні, вносить нюанси в погляд Вайса [216]. Вона старається точніше визначити, в яких регіонах Франції шляхетська реакція набувала нового вигляду. Те, що були орендарі-загарбники та господарськи активні шляхтичі,— факт, про який ми вже знаємо. Чудова книга П'єра де Сен-Жакоба на матеріалі Північної Бургундії подає нам десятки доказів цього. Вартий уваги згадуваний ним ледь карикатурний випадок такого собі Варенна де Лонвуа, який затято збільшував, перебудовував свої володіння, зганяв селян, захоплював громадські угіддя, але так само заповзятливо впроваджував новації, зрощуючи свої землі, розвиваючи культурні луки [217]. Та все ж таки на одного шляхтича, який захоплював землі й оновлював їх, припадало один-два десятки шляхтичів спокійних, подеколи байдужих до господарства рантьє.

Чи можна виміряти масштаби цього прихованого капіталістичного піднесення й судити про нього з вимог, заворушень та почуттів селян? Відомо, що ці заворушення були практично нескінченними. Та в XVII ст. вони були спрямовані радше проти фіску, ніж проти шляхтичів, і локалізувалися передусім на заході Франції. У XVIII ст. повстання набули антишляхетського спрямування й виказали нову зону зіштовхнень: північний схід та схід країни, цебто великі зернові терени королівства, що більше просунулися вперед (то була зона кінного запрягу) [218] і були перенаселені. Те, що там розташовувалися найжиттєздатніші села, ще виразніше покаже Революція. Тож чи не слід думати, що почасти через те, що перед лицем нової ситуації, яка викликала подив, мова антикапіталістичних виступів іще не набула свого лексикону, французький селянин удавався до старовинної, вже «укоченої» антифеодальної мови? Справді, саме ця мова, й тільки вона, гучно прозвучала в наказах депутатам 1789 р.

Треба було б іще розібратися в трохи суперечливих думках, перевірити надто просте протиставлення XVII та XVIII ст. Придивитися, що приховувалося під антишляхетськими настроями в Провансі, які, либонь, у кожному третьому випадку лежали в основі селянських повстань [219]. Безперечним є один факт: величезні регіони Франції — Аквітанія, Центральний масив, Арморіканський масив — у цей останній період Старого порядку залишалися спокійними, бо там не втрачали своєї сили старовинні вольності й зберігалися права селянської власності (або ж тому, що, як це було в Бретані, зубожіле селянство було приречене на покірність). Мабуть, можна поставити собі запитання: а що сталося б із французькою землею, якби не відбулася Революція? П'єр Шоню визнає, що за період реакції за часів Людовіка XVI селянська земля скоротилася з 50 до 40 % усієї французької земельної власності [220]. Чи зазнала б Франція, йдучи й далі по такому шляху, швидкого розвитку на англійський взірець, сприятливого для повсюдного формування аграрного капіталізму? Такі запитання назавжди залишаться без відповіді.

КАПІТАЛІЗМ І ПЕРЕДПРОМИСЛОВІСТЬ

Слово *«промисловість»* насилу відривалося від свого старовинного значення *«робота, діяльність, майстерність»*, аби приблизно в XVIII ст. (і то не завше) набути знайомого нам специфічного сенсу у сфері, де з ним тривалий час змагалися слова *«ремесло, мануфактура, фабрика»* [221]. Перемігши в XIX ст., це слово має тенденцію означувати велику промисловість. Отже, тут ми часто говоритимемо про *передпромисловість* (хоч це слово нам не дуже до вподоби). Але це не завадить нам, обминаючи формальності, без надмірних докорів сумління писати *промисловість* або *індустрія* й говорити радше про *промислову* діяльність, ніж про *передпромислову, передіндустріальну*. Жодна плутанина тут неможлива, бо ми ведемо мову про дійсність до парових машин, до Ньюкомена й Уатта, Кюньйо й Жуффруа або ж Фултона, до XIX ст., починаючи з якого «велика промисловість оточила нас з усіх боків».

Чотиричасткова модель

На щастя, нам не доведеться в цій сфері будувати модель, як це було з нашими першими поясненнями. Модель уже давно створив (1924) Юбер Буржен [222], але її так мало використовували, що й нині вона ще зберігає свою свіжість. Для Буржена будь-яка індустріальна діяльність між XV та XVIII ст. неминуче потрапляє до однієї з чотирьох апріорно визначених ним категорій.

Категорія перша: розташовані у вигляді «туманностей» численні крихітні родинні майстерні: або майстер, два-три підмайстри, один-два учні; або сама тільки родина майстра. Такими є цвяхар, ножар, сільський коваль, якими ми їх знали в зовсім недавньому минулому і якими вони є й сьогодні в Чорній Африці — працюють зі своїми помічниками просто неба. До цієї категорії належать будка чоботаря чи швеця, так само, як і крамничка золотарів з їхнім інструментом для тонкої роботи й рідкісними матеріалами, або тісненька майстерня слюсаря, або ж кімната, де працювала мереживниця в тому разі, якщо вона не займалася цим біля дверей свого дому. Або ж у Дофіне XVIII ст., в містах та за їхніми межами, ця «тьма-тьмуща дрібних закладів суто родинного або ремісничого характеру»: після жнив або збирання винограду «всі беруться до роботи... в одній родині прядуть, у іншій тчуть» [223]. У будь-якій з таких «одноклітинних» найпростіших одиниць «робота була недиференційована й безперервна», тож часто поділ праці відбувався над ними. Бувши родинними, вони наполовину вислизали з-під впливу ринку, від звичайних норм зиску.

До цієї самої категорії я віднесу й ті види діяльності, що їх кваліфікують як такі, що перебувають поза категоріями: працю пекаря, який постачає хліб, мельника, який виготовляє борошно, сироварів, винокурів — виробників горілки із зерна та виноградної горілки — й м'ясарів, які зі «сировини» якоюсь мірою «виготовляли» м'ясо для споживання. Скільки операцій лежало на плечах цих останніх, свідчить англійський документ, датований 1791 р.: «Вони зобов'язані не лише вміти забити, розробити й виставити свій м'ясний товар у виграшний спосіб, а й уміти купити бика, вівцю чи теля, керуючись їхнім зовнішнім виглядом» («*They must not only know how to kil, cut up and dress their meat to advantage, but how to buy a bullock, sheep or calf, standing*») [224].

Головна риса такої ремісничої передпромисловості — це її значення, важливість як основного масиву; той спосіб, у який вона, залишаючись сама собою, чинила опір капіталістичним новаціям (тимчасом, як ці останні обліплювали якесь цілком спеціалізоване ремесло, й одного чудового дня воно мов дозрілий плід падало до рук підприємців, які мали великі кошти). Треба було б зробити

Родинна майстерня ножаря. «Кодекс» Бальтазара Бема.

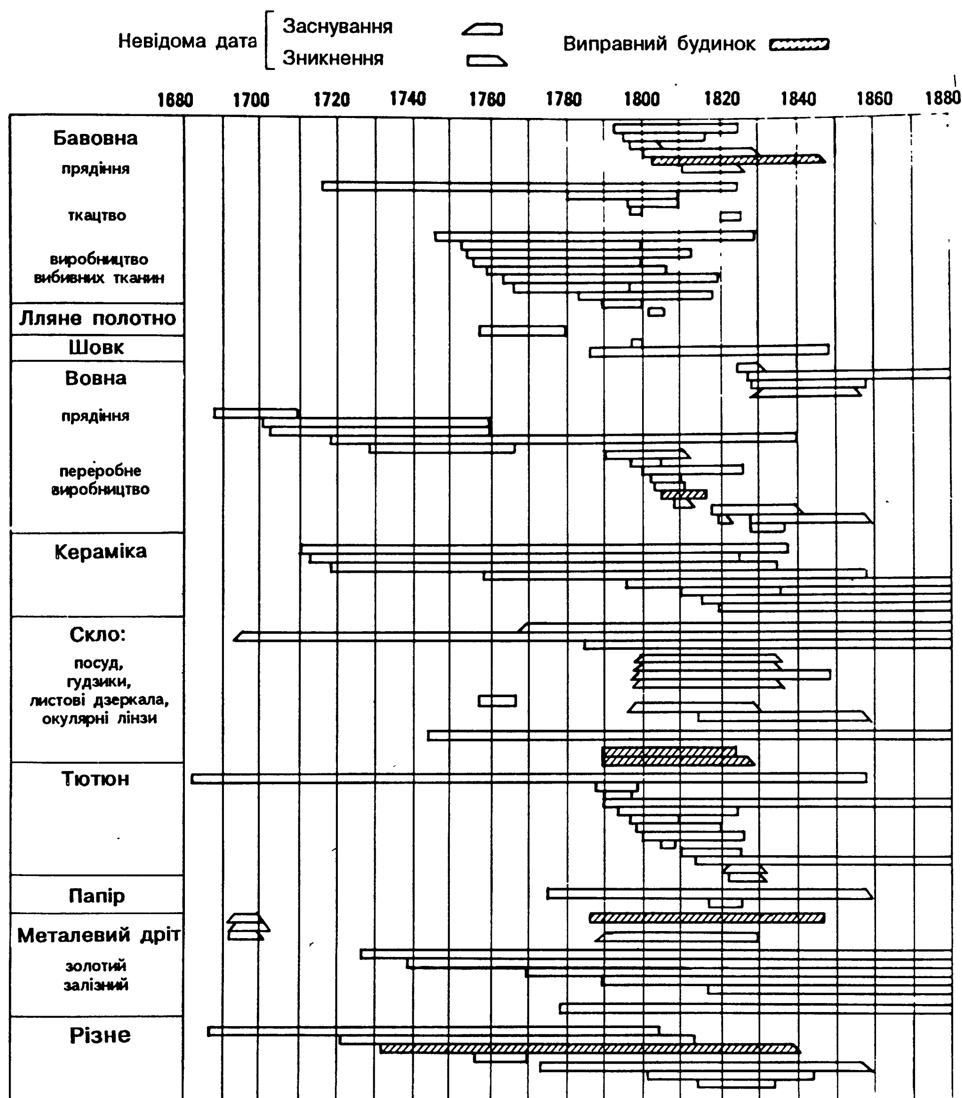
ціле дослідження, аби скласти довгий перелік традиційних ремесел та занять, які нерідко проіснують аж до XIX ст., а то й до XX ст. Ще 1838 р. в генуезькому селі було старовинне ремесло ткання оксамитів — *telaio da velluto*[225]. У Франції ремісниче виробництво, якому довго належало перше місце, тільки близько 1860 р. відступило на другий план порівняно із сучасною промисловістю[226].

Категорія друга: майстерні, розташовані врозкидь, але пов'язані одна з одною. Юбер Буржен означує їх назвою *розпорошені фабрики* (досить вдалий вислів, запозичений ним у Дж. Вольпе). Я волів би сказати — *розпорошені мануфактури,* та дарма! Чи йшлося про виробництво довкола Ле-Мана у XVIII ст. легких вовняних тканин, чи ж, за століття до того, близько 1350 р., за часів Віллані, про флорентийські вовняні цехи — *Arte della lana* (з 60 000 чоловік, зайнятих у радіусі з півсотні кілометрів довкола Флоренції і в самому місті)[227], ми однаково маємо окремі точки на досить великих просторах, окремі, але пов'язані між собою. Координатором, посередником, господарем праці був купець-підприємець, який авансував сировину, доправляв її від прядильника до ткача, до сукнаря, фарбувальника, стрижія. І який піклувався про остаточну обробку продукту, виплачував заробітну платню й залишав за собою наприкінці шляху доходи від ближньої чи далекої торгівлі.

Така розпорошена фабрика утворилася з часів середньовіччя, і не лише в текстильному, а й «дуже рано в ножовому, цвяхарному, залізному виробництвах, які в окремих регіонах — Нормандії, Шампані — донині зберегли риси, які свідчать про їхнє походження»[228]. Так само виникла вона й у металургійному виробництві довкола Кельна від XV ст., або довкола Ліона в XVI ст., або біля Брешії (від Валь-Камоніки, де розташовувалися кузні, до самих зброярень у місті)[229]. Завше йшлося про послідовні співпідлеглі операції, аж до обробки виготовленого продукту й до торговельної операції.

Категорія третя: «фабрика, зібрана воєдино» *(fabrique agglom'rê),* що виникла пізно й у різний час залежно від галузі та країни. Металургійні заводи з водяним приводом XVI ст. вже були «фабриками, зібраними воєдино»: різні операції виявлялися там поєднаними в одному місці. Достоту так само й броварні, шкіряні та скляні заводи. Ще більше підходять до цієї категорії *мануфактури,* державні чи приватні, мануфактури всіх видів (але переважно текстильні), число яких зросло по всій Європі, особливо впродовж другої половини XVIII ст.[230] Вони вирізнялися концентрацією робочої сили в більш чи менш просторих спорудах, що давало можливість наглядати за працею, прогресивним пооопераційним поділом праці, одне слово, зростанням продуктивності й поліпшенням якості виробів.

Категорія четверта: фабрики, обладнані машинами, що мали додаткову силу протічної води й пари. В лексиконі К. Маркса це просто «фабрики». Справді, слова *фабрика* й *мануфактура* у XVIII ст. широко вживалися як синоніми[231]. Але ніщо не перешкоджає задля ліпшого розуміння *нами* питання відрізняти мануфактури від фабрик. Зазначмо для більшої ясності, що механізована фабрика віддаляє нас від хронологічних меж цієї праці й веде шляхами промислової революції вже до світу реальностей XIX ст. Одначе я вздрів би в типово *новому* гірничому підприємстві XVI ст., такому, яким ми його бачимо в Центральній Європі з малюнків трактату Агриколи «Про гірничу справу та металургію» (1555 р.), приклад, і приклад вельми важливий, механізованої фабрики, навіть якщо пару й упровадять на ній тільки через два століття, причому з досить великою скупістю й повільністю. Так само в районі Кантабрийських гір «на початку XVI ст. використання води як рушійної сили зумовило справжню промислову революцію»[232]. Інші приклади — корабельні в Саардамі, біля Амстердама, в XVII ст., з їхніми механічними пилами, підіймальними кранами, машинами для підіймання щогл; безліч невеликих «заводів», що застосовували водяні колеса: паперових млинів, сукновалень, тартаків, або крихітних фабрик, що виробляли

МАНУФАКТУРИ І ФАБРИКИ

Князівства Байрейтське й Ансбахське були крихітними, але дуже густонаселеними територіями франконської Німеччини, що їх 1806—1810 рр. приєднали до Баварії. Перелік майже сотні мануфактур набирає значення обстеження й допомагає розв'язати контроверзу між Зомбартом і Марксом з приводу мануфактур, які, на думку першого, не стають або ж, як вважав другий, стають фабриками, тобто сучасними підприємствами. Десятків зо два мануфактур вижили до 1850 р., отже, загалом одна з п'яти. Як це часто трапляється, істина виявилася ні на тому, ні на тому боці. Графік склав О. Ройтер.— O. Reuter, Die Manufaktur im Fränkinschen Raum, 1961, S. 8.

шпаги у В'єнні, в провінції Дофіне, де точила й дуттьові міхи були механічними [233].

Отже, чотири категорії, чотири типи, що загалом один одного змінювали, хоча, «змінюючи одна одну, різні структури не стають одразу ж на місце попередніх» [234]. І особливо — хай Зомбарт [235] бодай раз візьме гору над Марксом — не було природного й логічного переходу від мануфактури до фабрики. Таблиця, яку я запозичив у О. Ройтера з книги про мануфактури та фабрики в князівствах Ансбахському й Байрейтському в 1680—1880 pp., на яскравому прикладі показує, що були випадки продовження одних в інших. Та не було неодмінної і мовби природної послідовності [236].

Чи дійсна схема Бурженa за межами Європи?

Така спрощена схема легко поширюється на суспільства світу з густим населенням.

Поза Європою траплялися головно перші дві стадії — індивідуальні майстерні й майстерні, пов'язані між собою; мануфактури ж залишалися винятковим явищем.

Чорна Африка зі своїми ковалями, трошки чарівниками, зі своїми примітивними ткачами й гончарами цілком належить до першої категорії. Колоніальна Америка, мабуть, була найзнедоленіша в цьому початковому плані. Одначе там, де збереглося індіанське суспільство, й далі діяли активно ремісники — прядильники, ткачі, гончарі й ті робітники, що були здатні збудувати церкви й монастирі — величезні споруди, що й нині збереглися як у Мексиці, так і в Перу. Загарбник навіть скористався з цього, щоб створити *obrajes* — майстерні, де підневільна робоча сила обробляла вовну, бавовну, льон, шовк. Були також — і на рівні найвищих наших категорій! — великі срібні, мідні й ртутні рудні, а незабаром — у внутрішніх районах Бразилії — і досить слабко пов'язані одна з одною копальні чорних золотошукачів. Або ще, знову ж таки в Бразилії, на островах і в тропічній зоні Іспанської Америки, розташовувалися цукрові млини, що загалом були мануфактурами, які поєднували робочу силу, гідравлічний привод або силу тварин з виробничими майстернями, звідки у вигляді кінцевого продукту виходили касонад (цукор-сирець), різні гатунки цукру, ром і тафія.

Але ж скільки над цією колоніальною Америкою тяжіло монопольних прав метрополій, скільки заборон та обмежень! А загалом різні «промислові» прошарки не розвивалися там гармонійно. В основі бракувало саме безперервного руху, багатства європейського ремесла з його досягненнями, що нерідко викликали захват. Саме це висловив по-своєму мандрівець другої половини XVII ст.: «В Індіях є тільки погані ремісники (і, додамо ми, не було інженерів) для всього, що належить до війни, і навіть для багатьох інших речей. Наприклад, нема там нікого, хто б зумів зробити добрі хірургічні інструменти. Там зовсім невідоме виготовлення тих інструментів, що належать до математики та навігації» [237]. І напевне багатьох інших, куди звичайніших: усі мідяні й залізні чани цукрових заводів і цвяхи, якщо тільки обмежитися цими прикладами, привозили з-за моря. І якщо в основі не було нескінченно діяльного європейського ремесла, то вина за це лежала, безперечно, на чисельності населення й не меншою мірою на виключній убогості корінного населення. Ще 1820 р., коли до Ріо приплив Отто Коцебу, морський офіцер царської служби (він був сином поета, вбитого 1819 р. німецьким студентом Карлом Зандом), Бразилія, ця комора золота й алмазів для Португалії, постала перед ним «сама собою як країна бідна, пригноблена, малонаселена й неприступна жодній духовній культурі» [238].

Навпаки, в Китаї та в Індії в основі лежало багатство — численний і вмілий ремісничий прошарок, міський або сільський. З іншого боку, текстильне виробництво Гуджарату або Бенгалії було своєрідним сузір'ям «розпорошених фабрик» і Молочним Шляхом, що складався з крихітних майстерень. І не бракувало в промисловості третьої категорії ні в Китаї, ні в Індії. Вугільні копальні на північ від Пекіна дають уявлення про вже очевидну концентрацію, незважаючи на державний контроль і незначущість вкладених капіталів [239]. Обробка бавовни була в Китаї передусім селянською й родинною справою, але від кінця XVII ст. сунцзянські мануфактури на північ від Шанхая постійно використовували понад 200 000 робітників, не рахуючи тих, хто працював удома з господарською сировиною [240]. У Сучжоу, головному місті провінції Цзянсу, нараховувалося від 3000 до 4000 верстатів, на яких обробляли шовк [241]. Сучасний історик твердить, що то був нібито Ліон, нібито Тур «або ж, іще ліпше, своєрідна Лукка» [242]. Так само 1793 р. «Гін Дечжун» мав «три тисячі печей для обпалювання порцеляни... що горіли водночас. З чого випливало, що вночі місто, здавалося, все палало вогнем» [243].

Дивно те, що в Китаї, як і в Індії, цей надзвичайно вмілий і майстерний прошарок не домігся тієї якості знарядь, з якою нас знайомить історик у Європі. Й у Індії ще більше, ніж у Китаї. Мандрівець, що проїхав по Індії 1782 р., відзначає: «Верстати індійців видалися б нам простими, бо вони загалом застосовують мало машин і використовують тільки свої руки або три знаряддя для робіт, де ми послуговуємося більш ніж сотнею інструментів [244]. Достоту так само європеєць міг би тільки здивуватися, дивлячись на того китайського коваля, який «завше носить з собою свої знаряддя, своє горно й свою плавильну піч і працює скрізь, де йому дають роботу. Він прилаштовує своє горно перед будинком того, хто його покликав; з утрамбованої землі він споруджує невеличку стінку, перед якою розпалює своє вогнище. За стінкою лежать два шкіряні міхи, якими орудує його учень, по черзі натискаючи на них: таким робом він підтримує вогонь. Камінь править для коваля за ковадло, а єдині його інструменти — це обценьки, молоток, молот і терпуг» [245]. І такий самий подив викликає якийсь ткач, гадаю, сільський, бо ж існували чудові китайські верстати: «Вранці він ставить перед своїми дверима під деревом верстат, який забирає звідти при заході сонця. Верстат цей вельми простий: він складається тільки з двох валиків, розташованих на чотирьох укопаних у землю шматках дерева. Дві палиці, що проходять через основу й підтримуються з обох кінців, одна — двома мотузками, прив'язаними до дерева, в затінку якого стоїть верстат, друга — двома мотузками, прив'язаними до ніг ткача... дають змогу цьому останньому розбирати нитки основи, щоб прокинути через неї човника». Це елементарний горизонтальний верстат, який використовують ще й нині, щоб ткати покриття для своїх шатер, деякі північноафриканські кочовики.

Чому ж зберігався цей недосконалий інструментарій, який міг діяти тільки за рахунок надмірних зусиль людей? Чи не тому, що ці люди в Індії та в Китаї були надто численні, жалюгідні й нікчемні? Адже існує кореляція між інструментом та робочою силою. Робітники помітять це тоді, коли з'являться машини, але задовго до несамовитості лудитів на початку XIX ст. це вже усвідомлювали керівники й інтелектуали. Гі Патен, довідавшись про винайдення чудової механічної пили, порадив винахідникові не «розкриватися» перед робітниками, якщо він дорожить своїм життям [246]. Монтеск'є шкодував, коли було збудовано млин: для нього будь-які машини скорочували число працівників і були «шкідливими» [247]. Це та сама думка, що її відзначив Марк Блок у одному цікавому пасажі в «Енциклопедії» [248], тільки «перевернена»: «Скрізь, де робоча сила дорога, слід замінювати її машинами; є тільки цей засіб зрівнятися з тими, в кого робоча сила дешевша. Англійці давно навчають цього Європу». Врешті-решт це зауваження нікого не здивує. Що більше дивує, залишаючи, однак, не вдоволеною нашу допитливість, то це новина,

коротко викладена на століття раніше (в серпні 1675 р.) в двох листах генуезького консула в Лондоні: 10 000 робітників шовкового виробництва повстали в столиці проти впровадження французьких льоноткацьких верстатів; на них одна людина здатна була ткати 10—12 стрічок водночас. Повстанці спалили нові верстати, і, мабуть, сталося б ще гірше, якби не втрутилися солдати й патрулі буржуазної міліції [249].

Не було розриву між сільським господарством та передпромисловістю

Модель Юбера Буржена ставить акцент на техніці; звідси її спрощеність. Звідси ж і її незавершеність. Її треба грунтовно ускладнити.

Перше зауваження напрошується саме по собі: передпромисловість, незважаючи на свою самобутність, не була сектором з чіткими межами. До XVIII ст. вона ще погано відокремлювалася від повсюдного сільськогосподарського життя, що існувало з нею пліч-о-пліч і подеколи її захльостувало. Існувала навіть селянська промисловість на «грунтовому» рівні, в чітко визначеній сфері споживчої вартості, промисловість, що працювала на одну родину або на одне село. В дитинстві я бачив на власні очі ошинювання коліс до воза в одному селі департаменту Мез: розширене за допомогою нагрівання, ще червоне залізне кільце надягалося на дерев'яне колесо, яке одразу ж спалахувало. Все це кидали у воду, й охолоджене залізо обтискало дерево. Ця операція мобілізовувала ціле село. Але можна нескінченно довго перераховувати все, що колись виготовлялося в кожній сільській оселі. Навіть у багатіїв [250], але особливо — в бідноти, яка виготовляла для власного споживання сукно, сорочки з сирового полотна, меблі, збрую з рослинних волокон, мотуззя з липової кори, плетені кошики, руків'я для знарядь та чепіги до плуга. В менш розвинених країнах Східної Європи, наприклад у Західній Україні або в Литві, така автаркія була ще виразнішою, ніж на заході Європи [251]. Справді, на Заході на промисловість для родинного споживання накладалася індустрія, теж сільська, *але яка орієнтувалася на ринок.*

Це ремесло добре відоме. Скрізь у Європі — в містечках, на фермах — з настанням зими місце сільськогосподарської діяльності посідала великих масштабів «промислова» діяльність. І навіть на вельми віддалених хуторах: так, 1723 р. три десятки «важкоприступних» сіл нормандського Бокажу, а 1727 р. села Сентонжу привезли на ринок вироби, що не відповідали цеховим нормам [252]. Чи варто було лютувати? Інспектори мануфактур вирішили, що ліпше вирушити на місце, аби пояснити «правила, що стосуються мануфактур», людям, які у своєму загубленому селі напевне їх не знали. 1780 р. довкола Оснабрюка лляну промисловість представляло те, що виробив селянин зі своєю дружиною, дітьми та наймитами. Продуктивність цієї додаткової праці не мала значення! Все відбувалося взимку: «Працівника треба було годувати незалежно від того, працює він чи ні» [253]. А раз так, то нехай він хоч як-небудь працює! Зрештою зміна пір року, «календар», як каже Джузеппе Паломба, розпоряджалися всіма видами діяльності. В XVI ст. навіть гірники вугільних копалень Льєжа щороку в серпні полишали глибини штолень задля жнив [254]. Хоч би яке було ремесло, це правило майже не знало винятків. Наприклад, у листі одного купця з Флоренції, що датується 1 липня 1601 р., зазначалося: «Продаж вовни йде мляво, хоча тут нічого дивуватися: працюють мало, бо бракує робітників — усі пішли до сіл» [255]. У Лондоні, як і в Бове та Антверпені, в будь-якому місті, багатому на ремесла, з настанням літа гору брали польові роботи. А з поверненням зими знову запановувало царство ремісничої праці, працювали навіть при свічках, незважаючи на страх перед пожежею.

Ясна річ, слід відзначити й протилежні приклади або принаймні такі, що відрізнялися від цього. Робилися спроби утвердити безперервну працю промислового робітника. Так, у Руані 1723 р. «робітники із сіл, (які колись) покидали свої верстати, щоб зібрати врожай... більше (цього) не роблять з тієї причини, що вбачають нині більше вигоди в тому, аби й далі виготовляти сукна та інші тканини». Внаслідок цього пшениця ризикувала прорости «на полях через відсутність працівників для її збирання». Місцевий парламент ухвалив заборонити роботу мануфактур «упродовж часу збирання пшениці та інших зернових культур»! [256] Безперервна робота, робота з перервами? Не забуваймо, що Вобан у своїх розрахунках відводив ремісникові 120 трудових днів на рік; свята, по яких не працювали — а їх було багато,— та сезонні роботи з'їдали решту днів року.

Отже, відокремлення відбувалося важко та із запізненням. І Гудар, безперечно, не мав слушності, ведучи мову про географічний розподіл промисловості й сільського господарства [257]. Так само я досить мало вірю в реальність тієї лінії, що пролягала «від Лаваля до Руана, Камбре й Фурмі» й що, за словами Роже Діона, нібито розділяла дві Франції — одну на півночі, Францію традиційного ремесла, другу на півдні, Францію виноградної лози [258]. Хіба в покритому виноградниками Лангедоці не нараховувалося близько 1680 р., за словами Басвіля, 450 000 робітників-текстильників? [259] А в такій зоні виноградарства, якою є Орлеанський фіскальний округ, перепис 1698 р. враховує поряд з 21 840 виноградарями — земельними власниками й «12 171 ремісника, що розпорошені по містечках та селах». Зате правда, що найважче було знайти робочі руки для надомної роботи в родинах виноградаря, де заможність була правилом. Так, довкола Арбуа, у виноробному регіоні, текстильна промисловість не могла утвердитися через відсутність робочої сили [260]. В Лайдені таке активне в XVII ст. суконне виробництво не могло знайти жодної підтримки в сусідньому сільському окрузі, який був надто багатий. Коли ж у XVIII ст. така підтримка стане для цього виробництва конче потрібною, йому доведеться звернутися до бідних сільських зон, розташованих *віддалік від нього*. Й досить цікаво, що ці зони стали великими текстильними центрами Голландії [261].

Промисловість — добрий геній

Справді, промисловість можна пояснити лише безліччю чинників і спонукальних моментів. Лукка, центр шовкового виробництва, від XIII ст. стала «через брак території (довкола міста, якому вона належала)... такою підприємливою, що ввійшла до прислів'я як Республіка мурашок», твердив 1543 р. в одному зі своїх парадоксів Ортенсіо Ланді [262]. В Англії на Норфолкському узбережжі в XVI ст. неждано-негадано розташувалася промисловість, що виготовляла кольорові плетені панчохи. Й зовсім не випадково. Це узбережжя становить собою низку рибальських портів з пристанями, заваленими неводами. Чоловіки, коли вони не діставалися до Ісландії, ходили до Північного моря по оселедці, макрель, шпроти. Величезна маса жіночих робочих рук, що засолювали рибу в солильнях *(salthouses)*, була незайнятою в періоди, коли не було лову. Саме ця напівбезробітна робоча сила спокусила купців-підприємців — і утвердилася нова галузь промисловості [263].

Отже, передпромисловість найчастіше спричинялася саме до бідності. Кажуть, буцімто Кольбер примусив працювати Францію, яку уявляють собі непокірною, недисциплінованою, тимчасом як вистачило б несприятливої кон'юнктури, фіскального тягаря, щоб утягти королівство в промислову діяльність. Хіба ця остання, хоч би якою пересічною іноді вона була, не виявилася «мовби другим провидінням», запасним виходом? Саварі де Брюлон, який залюбки вдавався до пов-

Фарбувальники у Венеції, XVII ст. *Музей Коррер, зібрання Віолле.*

чального тону, твердив 1760 р.: «Люди завжди бачили, як чудеса індустрії (зверніть увагу на це слово, вжите без вагання) виникають з лона потреби». Треба запам'ятати це останнє слово. В Росії погані землі діставалися чорносошному селянству — вільним селянам, яким доводилося ввозити зерно, аби прожити. Але ж саме в їхньому середовищі переважно розвивалися ремісничі промисли [264]. Достоту так само горяни довкола Констанцького озера, в швабській Юрі або в силезьких горах від XV ст. обробляли льон, аби компенсувати вбогість своїх земель [265]. А на шотландських нагір'ях селяни, які не проіснували б коштом свого вбогого хліборобства, знайшли вихід зі становища, стаючи хто гірником, хто ткачем [266]. Ринки містечок, куди сільські жителі Північної і Західної Англії доправляли свої сувої домотканого сукна, ще насичені олією та лоєм, становили добру частину продукції, яку збирали лондонські купці, що брали на себе їхню остаточну обробку, перш ніж продати на суконному ринку [267].

Нестійкі розташування

Що менше ремісничий стан прив'язаний до землі, що більше він міський, то менше він виявляється осілим. Вище рівня сільської робочої сили, яка теж володіє власною мобільністю (особливо в бідному краї), ремісники в повному сенсі слова *(stricto sensu)* є наймобільнішою частиною населення. Це пов'язано з самою природою передпромислового виробництва, яке зазнавало нескінченних різких піднесень і стрімких спадів. Параболічні криві, відтворені на с. 289, дають уявлення про це. Ось короткий час розквіту, а відтак всі перебираються в інше місце. Це чудово довів би начерк імміграції ремісників, яка поволі створила англійську передпромисловість. Ремісники, що постійно погано оплачувалися, мусили, аби прохарчуватися, проходити під кавдинським ігом ринку й були чутливими до будь-якого руху заробітної платні, до будь-якого зниження попиту. А що ніколи ніщо не відбувалося згідно з їхніми бажаннями, ремісники були постійними мігрантами, «мандрівним і ненадійним станом, який може пересуватися через найменшу подію» [268]. Станеться переміщення «працівників до чужоземних країн», якщо мануфактури зазнають банкрутства, писали з Марселя 1715 р.[269] Нетривкість промисловості, пояснював «Друг людей» Мірабо, полягає в тому, що «все її коріння залежить від пальців робітників, завше ладних перебратися в інше місце, йдучи за рухом реального достатку», тому вони залишалися «людьми ненадійними» [270]. «Чи можемо ми ручитися за постійність наших умільців (ремісників) так само, як за нерухомість наших полів?» Звісно ж, ні, відповідав Дюпон де Немур [271], а Форбонне йде ще далі: «Ремесла, безперечно,— волоцюги» [272].

Вони були такими за традицією (компаньйонаж); вони були такими за необхідності щоразу, коли їхні жалюгідні життєві умови погіршувалися до нестерпності. «Якщо можна так сказати, вони живуть одним днем»,— пише у своєму «Щоденнику» реймський буржуа (1658 р.), який не дуже їх любить. Через п'ять років, з настанням важких часів, він констатував: «Народ... продає свою працю, але за вельми малу ціну, тож існують на цей заробіток лише розважливі»; інші перебували в лікарнях або жебрали й злидарювали («*gueuzailler*») на вулицях. Наступного, 1664 р., робітники покидають свої верстати, «стають чорноробами або ж повертаються до села» [273]. Навряд чи ліпшим було становище в Лондоні. Одна французька газета, повідомляючи 2 січня 1730 р., що хліб там подешевшав на два «су» (приблизно на 9 %), додавала: «Отже, робітники спроможні прожити на свій заробіток» [274]. Згідно зі звітом інспектора мануфактур, близько 1773 р. багато лангедоцьких ткачів, «бувши без хліба й коштів, щоб його мати» (було безробіття), мусили, «аби прожити, залишити рідні місця» [275].

Тільки-но траплялась якась випадковість, якийсь поштовх, рух пришвидшувався. Наприклад, втеча з Франції одразу ж після скасування Нантського едикту (1685 р.). Або в Новій Іспанії 1749 р., а ще більше — 1785—1786 рр., коли з припиненням довозу кукурудзи на руднях Півночі настав голод. Почалася масова міграція на Південь, у бік Мехико, міста всіляких ницостей, «кишло мерзот і розпусти, барлогу шахраїв, пекла для кабальєро, в'язниці для добрих людей» (*«lupanar de infamias y disoluciones, cueva de picaros, infierno de caballeros, purgatorio de hombres de bien»*). Доброзичливий очевидець 1786 р. пропонував замурувати вхід до міста, аби вбезпечити його від цього нового наброду[276].

Зате будь-якій промисловості, яка бажала розвиватися, вдавалось переманювати кваліфікованих робітників, у яких вона мала потребу, з інших міст, навіть чужоземних і далеких. І ніхто не відмовлявся від такої можливості. Вже в XIV ст. фландрські міста намагалися протистояти політиці англійського короля, який приваблював їхніх підмайстрів-ткачів, обіцяючи тим «добре пиво і яловичину, добротні постелі й ще ліпших подруг, бо англійські дівчата — найбільше

славляться своєю вродою» [277]. В XVI ст. і ще в XVII ст. переміщення робочої сили часто-густо збігалися з запустінням, з цілковитим розладом міжнародного поділу праці. Звідки й випливала подеколи сувора політика, спрямована на те, щоб перешкодити еміграції робітників, зупиняти їх на кордонах або на шляхах і силоміць повертати назад. Або ж, якщо йшлося про чужоземні міста,— шляхом переговорів домогтися їхнього повернення до своєї країни.

У Франції ця політика 1757 р. віджила, нарешті, свій вік. З Парижа надійшов наказ кінній охороні Ліона, Дофіне, Руссильйона й Бурбонне припинити будь-яке переслідування втеклих робітників: це означало б витрату державних грошей [278]. І справді, часи змінилися. У XVIII ст. спостерігалося загальне, повсюдне поширення промислової діяльності, множилися зв'язки. Скрізь були мануфактури, скрізь — сільські промисли. Не було міста, містечка, селища (цих особливо), села, які не мали б своїх ткацьких верстатів, своїх кузень, черепичних заводів, цегелень, тартаків. На противагу тому, що підказує слово *меркантилізм,* політикою держав була індустріалізація, яка розросталася сама по собі й уже виставляла напоказ свої соціальні болячки. Накреслилися величезні зосередження робітників: 30 000 чоловік у ньюкаслських вугільних копальнях [279]; 450 000 зайнятих ткацьким виробництвом у Лангедоці, про що вже йшлося; півтора мільйона робітників-текстильників у п'яти провінціях — Ено, Фландрії, Артуа, Камбрезі та Пікардії — 1795 р., за словами Пера, народного представника, який побував (там) з місією. Отже, величезна промисловість і величезна торгівля [280].

З економічним піднесенням XVIII ст. промислова активність стала загальною. Локалізована в XVI ст. головно в Нідерландах та Італії, вона набула розвитку по всій Європі аж до Уралу. Звідси й стільки ривків і швидких починань, численних проектів, винаходів, які не завжди були винаходами, і вже густа піна сумнівних справ.

Із сіл до міст і з міст до сіл

Міграція ремісників, що розглядається загалом, не була випадковою: вона свідчила про глибинні хвилі. Чи то шовкова промисловість, наприклад, майже враз пересувалася в XVII ст. з півдня на північ Італії, чи то велика промислова (до того ж, і торгова) активність зсувалася наприкінці XVI ст. із середземноморських країн, щоб знайти свій улюблений грунт у Франції, Голландії, Англії та Німеччині, щоразу відбувалося погойдування шальок терезів, що крило в собі багато наслідків.

Але були й інші досить регулярні пересування. Дослідження Я. А. Ван Гаутте [281] привертає увагу до маятникового пересування промисловості між містами, містечками та селами по всіх Нідерландах від середніх віків до XVIII ст. і навіть аж до середини XIX ст. На початку цих десяти-дванадцяти століть історії промисловість була розпорошена по селах. Звідси й те враження, буцімто йшлося про щось самобутнє, стихійне й невикорінне водночас. Проте в XIII та XIV ст. передпромисловість у широких масштабах мігрувала до міст. За цією міською фазою настане могутній відплив, одразу ж після тривалої депресії 1350—1450 рр.: в той час село знову було наповнене ремеслами, тим більше, що міська праця, стиснута корсетом цехової організації, стала важкою для виконання, а головне — занадто дорогою. Промислове відродження міста, на думку дослідника, частково відбудеться в XVI ст., відтак у XVII ст. село візьме реванш, аби знову почасти втрачати свою перевагу у XVIII ст.

Таке спрощене резюме передає найістотніше, а саме — існування подвійної «клавіатури» — сіл і міст — по всій Європі, а може, й по цілому світу. Отже, до

економіки минулого включається альтернатива, цебто певна гнучкість, можливість гри, відкритої купцям-підприємцям та державі. Чи мав рацію Я. А. Ван Гаутте, коли твердив, буцімто коронний фіск, залежно від того, чи зачіпав він тільки місто, чи обкладав податками й сільську місцевість, сприяв створенню цих різних режимів і цього навперемінного наступу й відступу? Тільки достеменне дослідження з'ясує це питання. Та не підлягає дискусії один факт: ціни й заробітна платня відігравали свою ролю.

Чи не аналогічний процес наприкінці XVI і на початку XVII ст. спонукав міську промисловість Італії хитнутися в бік міст другого плану, містечок, селищ та сіл? Промислова драма Італії між 1590 і 1630 рр. була драмою конкуренції з низькими цінами промисловості північних країн. Перед нею відкривалися, як загалом пояснює Доменіко Селла, говорячи про Венецію, де заробітна платня стала надто високою, три можливих розв'язання: вивести промисловість до сіл; спеціалізуватися на виробництві предметів розкоші; спертися, аби протистояти браку робочої сили, на машини з водяним двигуном [282]. У цій надзвичайній ситуації італійці використали всі три розв'язання. Лихо полягало в тому, що перше з них — мовби природне повернення до сільських ремесел — не було й не могло бути цілком успішним: справді, венеціанському селу потрібні були всі його робочі руки; в XVII ст. воно присвятило себе новим культурам — шовковиці та кукурудзі,— й хліборобство стало особливо зисковним. Венеційський експорт рису на Балкани й до Голландії постійно зростав. Вивезення шовку — сирцю й пряжі — збільшилося вчетверо від 1600 до 1800 р. [283] Друге розв'язання, виготовлення предметів розкоші, і третє, впровадження машин через брак робочої сили, втілювалися в життя. Що ж до застосування машин, то корисні міркування недавно виклав Карло Поні [284]. Отже, Італія XVII ст. постає перед нами ще раз куди менш інертною, ніж те, що звичайно підносять нам у загальних історичних працях.

Іспанська промисловість, яка ще процвітала всередині XVI ст. і опинилася в такому занепаді, коли це століття закінчувалося, потрапила, либонь, до такої самої пастки. Рівень селянського ремесла не міг стати для неї зоною відступу, коли близько 1558 р. реміснича промисловість перебиралася з міст до сіл. Ось що на противагу цьому висвітлює міцність становища Англії, де рівень сільського ремесла був вельми високий і давно тісно пов'язаний через вовну з важливою суконною промисловістю.

Чи існували зразкові галузі промисловості?

На цьому етапі наших пояснень ми починаємо завважувати нечіткі й складні контури передпромисловості. Саме собою виникає важке, може, й передчасне запитання, що його підступно пропонує і сьогоднішній світ: існували чи не існували за Старого порядку зразкові галузі промисловості? Такі види промисловості нині, а може, й учора — це ті, які приваблюють до себе капітали, зиски й робочу силу, ті, чиї енергійні зусилля можуть у принципі — але тільки *можуть* — позначатися на сусідніх секторах, створювати там енергію пришвидшеного руху. Справді-бо, старовинна економіка не мала тісного зв'язку, вона часто-густо була розчленована, як у сучасних слабкорозвинених країнах. Як наслідок, те, що відбувалося в одному секторі, не конче виходило за його межі. Настільки, що на перший погляд доіндустріальний світ не мав і не міг мати «перетятого рельєфу» промисловості сучасної доби з його пониззями та секторами-піками.

Відбілювання полотна в гарлемському селі XVII ст. — вид промислу. До застосування хлору шматки полотна кілька разів вимочували в молочній сироватці, прали з чорним милом і сушили на луках. ***Державний музей, Амстердам.***

Навіть більше, взята в усій своїй масі, ця передпромисловість, хоч яка велика була її важливість, не могла примусити схилитися на свій бік шальки терезів усієї економіки. Справді, аж до промислової революції їй далеко було до того, аби панувати в економічному зростанні. Радше саме невпевнений рух у бік зростання, загальний ритм усієї економіки з його зупинками та перебоями брали гору над передпромисловістю, передаючи їй свою нерішучу ходу й свої уривчасті криві. Це зачіпало всю або майже всю проблему того чи того матричного, взірцевого виробництва, що цікавить нас. Ми зуміємо ліпше зрозуміти це, якщо висвітлимо справді «панівні» до XIX ст. галузі промисловості, що належали, як уже тисячу разів відзначалося, передусім до різноманітної і великої мережі текстильного виробництва.

Нині таке може тільки здивувати. Але суспільства минулого високо цінували тканину, костюм, урочисті шати. Інтер'єр будинків також належав тканині — завіскам, оббивним матеріалам, килимам, шафам, заповненим сукнами та тонкими тканинами. Соціальне марнославство виказувало себе тут уповні, а мода панувала. Ніколас Барбон 1690 р. радів з цього приводу. «Мода, або зміна костюма,— писав він,— є великим сприятливим чинником комерції, бо вона штовхає на витрати задля нового вбрання раніше, ніж зноситься старе; вона — дух і життя торгівлі; вона зберігає великому корпусові комерсантів його рухомість; вона — винахід, який чинить так, що людина вдягається, наче вона живе вічною весною, не бачачи ніколи осені свого одягу» [285]. Отже, хай живе тканина, яка втілює в собі кількість праці і яка для купця має навіть ту перевагу, що легко мандрує, бувши легкою за вагою в співвідношенні зі своєю цінністю!

Але чи ми підемо так далеко, щоб сказати вслід за Жоржем Марсе (1930 р.),

що тканина була колись, з урахуванням усіх пропорцій, еквівалентом сучасної сталі? До такої думки приєднався 1975 р. Вільям Рапп [286]. Відмінність тут у тому, що текстильна продукція в значенні того *промислового*, що вона мала в собі, була ще здебільшого предметом розкоші. Навіть за середньої якості вона залишалася дорогим товаром, який бідняки часто-густо воліли виготовляти самі і який, у всякому разі, купували скупо й не оновлювали, як це радив Ніколас Барбон. І практично тільки з появою англійської промисловості й зосібна бавовняних тканин наприкінці XVIII ст. вдасться нарешті завоювати клієнтуру серед народу. Адже справді панівна промисловість має передумовою широкий попит. Отже, давайте читати історію промислового виробництва обережно. Королівські особи, що змінювали одна одну і яким позначена ця історія, не співвідносяться, втім, не тільки зі змінами моди, а й із послідовними переміщеннями центрів виробництва на верхньому рівні обмінів. Усе відбувалося так, буцім конкуренти не вгавали змагатися за першість текстилю.

У XIII ст. центрами вовняного виробництва були водночас Нідерланди та Італія [287]. В наступному столітті ним була передусім Італія. «Але італійське Відродження — це ж вовна!» — вигукнув недавно на одному колоквіумі Джино Барб'єрі. Відтак переважати почав шовк, і йому Італія завдячувала останні миті свого промислового розквіту в XVI ст. Але ці цінні текстильні вироби невдовзі дісталися до Півночі — до швейцарських кантонів (Цюрих), до Німеччини (Кельн), до Голландії після скасування Нантського едикту, до Англії і особливо до Ліона (саме тоді й почалася його кар'єра великого центру шовкової промисловості, що триває й досі). Проте в XVII ст. сталися нові зміни: тонкі сукна англійського виробництва здійснили на збиток шовку переможний прорив близько 1660 р., якщо вірити французьким галантерейникам [288], і мода на них пошириться аж до Єгипту [289]. Нарешті, останній суперник і новий переможець — бавовна. В Європі вона вкорінилася давно [290]. Але, підштовхувана індійськими ситцями, чия технологія вибиванки й фарбування нова для Європи, породила жваве захоплення цими тканинами [291], бавовна незабаром опинилася в першому ряді [292]. Чи заполонить Індія Європу своїми тканинами? Бавовна, ця непрохана гостя, змітала всі перепони. Й тоді, звісно, для Європи виникла потреба починати наслідувати Індію й самій виготовляти й вибивати бавовняні тканини. У Франції шлях до виробництва ситців став цілком вільним від 1759 р. [293] Надходження сировини до Марселя становитиме 1788 р. 115 000 центнерів, тобто вдесятеро більше, ніж 1700 р. [294]

Щоправда, впродовж другої половини XVIII ст. загальне пожвавлення в економіці спричинилося до широкого піднесення виробництва в усіх галузях текстильної промисловості. Старі мануфактури охопила тоді лихоманка новацій та технічних винаходів. День у день народжувалися нові технологічні процеси, нові тканини. В самій тільки Франції, величезній країні майстерень, ми бачимо «тонкі мережива, легкі дешеві тканини, тонку вовну, шовкову тканину з бавовняною або вовняною уточиною, що виготовляються в Тулузі, Німі, Кастрі та інших містах і місцевостях» Лангедоку [295]; «шпалерки» («*espagnolettes*»), на які наклали арешт у Шампані, бо вони не відповідали нормам довжини й ширини, і які, либонь, виготовляли в Шалоні [296]; новомодні вовняні серпанки з білою основою й коричневим пітканням, що ткалися в Ле-Мані [297]; «повітряний газ» — дуже легкий шовк, який вибивали з накладкою, закріплюючи на ньому з допомогою протрави «пил, зроблений з січеної нитки й крохмалю» (серйозна проблема: чи повинен він обкладатися митом як ниткова тканина чи як тканина шовкова, бо ця остання становила одну шосту його ваги?) [298]; в Кані напіввовняну тканину з домішкою бавовни, що називалася «Гренада» й здобула собі чудовий попит у Голландії [299]; і «римську саржу», яка вироблялася в Ам'єні [300], і нормандські грубововняні тканини [301] тощо. Вже саме це багатство назв дещо означало. Й не менше зна-

чення мали збільшення числа винаходів серед виготовлювачів шовкових тканин у Ліоні й нові машини, що одна за одною з'являлися в Англії. Зрозуміло, що Йоганн Бекман, один з перших істориків технології, радів, читаючи слова, що вийшли з-під пера Д'Аламбера: «Де, в якому виді діяльності було виявлено більше витонченості, ніж у фарбуванні оксамитів?» [302]

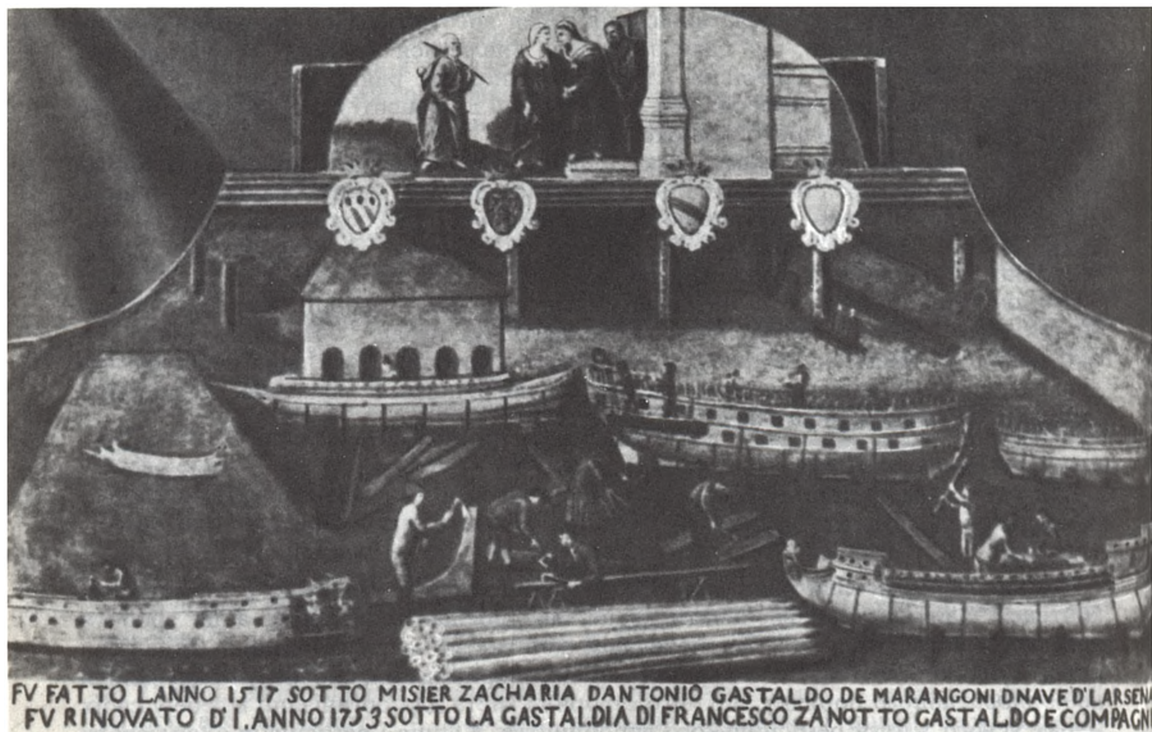
Проте в наших очах примат текстильного виробництва в доіндустріальному житті має в собі щось парадоксальне. То була першість «ретроградна», першість діяльності, що «сягала найглибшого середньовіччя» [303]. І одначе ж докази очевидні: Якщо судити з його обсягу, з його просування, то текстильний сектор витримав порівняння з вугільною промисловістю, що була все ж таки галуззю сучасною, або ще ліпше, з металургійними заводами Франції, наслідки обстеження яких 1772 та 1788 рр. виявляють навіть рух назад [304]. Нарешті, вирішальний доказ, на якому нема потреби наполягати: бавовна, була вона першопричиною чи не була, відіграла дуже велику ролю в наданні початкового імпульсу промисловій революції в Англії.

Купці та ремісничі цехи

Ми знову розмістили різні види промислової діяльності в їхній різноманітний контекст. Залишається визначити місце, яке посідав капіталізм, а це зробити нелегко. Капіталізм — це був передусім капіталізм міських купців. Одначе ці купці, були вони великими комерсантами чи підприємцями, спочатку прилучалися до *корпоративного* порядку, що його створили міста для організації в себе у своїх мурах усього життя ремісницького виробництва. Купців і ремісників охоплювали ланки однієї і тієї самої мережі, від якої вони ніколи не були цілком вільними. Звідси і двозначне становище, й конфлікти.

Ремісничі цехи (*corps de mêtiers*) набули розвитку по всій Європі від XII до XV ст. (відомо, що слово *корпорації*, якого вживали доречно й недоречно, насправді з'явилося вперше тільки в законі Ле Шапельє, що скасував їх 1791 р.). В одних районах це сталося раніше, в інших пізніше, найпізніше в Іспанії (традиційні датування: Барселона — 1301 р., Валенсія — 1332 р., Толедо — 1426 р.). Проте ніде ці цехи (німецьке *Zünfte*, італійське *Arti*, англійське *guilds*, іспанське *gremios*) не мали змоги накинути свою владу без обмежень. Деякі міста їм належали, інші ж були *вільними*. Всередині одного й того самого міського поселення міг бути й поділ влади — так було в Парижі та Лондоні. На Заході велика доба цехів скінчилася в XV ст. Але зберігатимуться вперті пережитки, зосібна в Німеччині: тамтешні музеї повні експонатів, що нагадують про цехових *майстрів*. У Франції розквіт цехів у XVII ст. виражав передусім бажання монархії, стурбованої одноманітністю, контролем та найбільше — оподаткуванням. Щоб удовольнити вимоги фіску, всі ремісничі цехи залазили в борги [305].

У добу розквіту цехів на них лягала чимала частина обмінів, праці, виробництва. З розвитком економічного життя та ринку й у міру того, як поділ праці накидав нові види виробів і новий поділ фахів, цілком природно спалахували конфлікти між суміжними ремеслами. Проте число цехів зростало, йдучи за загальним рухом. У Парижі 1260 р. їх було 101, перебували вони під суворим наглядом купецького старшини (*prêvôt des marchands*), і ця сотня ремесел уже свідчить про явну спеціалізацію. Згодом створюватимуться нові осередки. В Нюрнберзі, яким правила замкнена й пильна аристократія, металообробні ремесла (*Metallgewerbe*) від XIII ст. поділяться на кілька десятків незалежних фахів та ремесел [306]. Такий самий процес відбуватиметься в Генті, Страсбурзі, Франкфурті-на-Майні, Флоренції, де обробіток вовни став, як і в інших місцях, справою

Прапор асоціації теслярів венеціанського Арсеналу, XVIII ст. «Гастальдо» — голова об'єднання ремісників. Венеція, Музей венеціанської історії. *Фото Скали.*

цілої низки цехів. Справді ж бо, піднесення XIII ст. було наслідком цього поділу праці, що утверджувався й розширювався. Але економічний ринок, до якого він спричинився, швидко поставить під загрозу саму структуру цехів, що опинилися в небезпеці через натиск купецтва. Таке гостре протистояння природно вело до громадянської війни задля захоплення влади в місті. То була «цехова революція» (*Zunftrevolution*), за словами німецьких істориків, що підняла ремісничі цехи проти патриціату. Хто не пізнав би, вийшовши за межі цієї надто спрощеної схеми, боротьби між купцями й ремісниками, з їхніми союзами й конфліктами,— тривалу класову боротьбу з її припливами й відпливами? Але насильницькі безпорядки траплялися тільки час від часу, а в прихованій боротьбі, яка почнеться за ними, купець врешті-решт переможе.

Покликанням ремісничих цехів було підтримувати злагоду між особами одного й того самого фаху та захист їх від дріб'язкових суперечок, що зачіпають повсякденне життя. Корпоративна пильність виявлялася насамперед щодо міського ринку, на якому кожне ремесло бажало отримати своє сповна, що означало забезпечення заняття, зиску та «вольностей», у розумінні привілеїв. Але в гру, яка ніколи не була простою, втручалися гроші, грошова економіка, торгівля на далекі відстані, одне слово, втручався купець. Від кінця XII ст. сукна з Провена, одного з містечок, довкола якого відбувалися шампанські ярмарки, вивозилися до Неаполя, на Сицилію, Кіпр, Мальйорку, до Іспанії і навіть до Константинополя [307]. Близько того самого часу Шпейєр, місто досить скромних розмірів, яке навіть не мало моста на Рейні, але розташовувалося не дуже далеко від нього, виробляло

досить пересічне сукно — чорне, сіре або біле (тобто нефарбоване). Та цей середньої якості виріб поширювався аж до Любека, Санкт-Галлена, Цюриха, Відня і надходив навіть до Трансильванії [308]. І водночас гроші заволодівали містами. Реєстр платників податку відзначав у Парижі 1292 р. певне число осіб, які платили понад 4 ліври при стяганні однієї п'ятдесятої (від оцінки майна), й кілька рідкісних багачів, що платили понад 20 лівpів. Рекорд, якщо можна так сказати, поставив якийсь «ломбардець» сумою в 114 лівpів. Виказала себе вельми чітка опозиція як між ремеслами, так і між багатими й бідними всередині одних і тих самих ремесел, а також між бідними, навіть убогими вулицями й тими вулицями, що дивним чином процвітали. А над усім цим вирізнявся цівий прошарок лихварів та купців — міланських, венеціанських, генуезьких, флорентийських. Враховуючи тисячі неясностей, важко сказати, чи вже змішаний устрій купців та ремісників з власними крамничками (шевців, бакалійників, галантерейників, сукнарів, оббивачів, лимарів) утворював певний мікрокапіталізм на своїй верхівці, але це цілком вірогідно [309].

У всякому разі, гроші не забарились, уже здатні до нагромадження й до того, щоб, бувши накопиченими, відігравати свою ролю. Починалася нерівна гра: певні цехи ставали багатими, інші, переважна більшість, залишалися пересічними. У Флоренції вони розрізнялися відверто: були старші (*Arti Maggiori*) і молодші (*Arti Minori*) цехи, був уже гладкий народ (*popolo grasso*) і худющий народ (*popolo magro*). Скрізь посилювалися відмінності, різниця в рівнях. *Arti Maggiori* поступово перейшли до рук великих купців, і тоді цехова система зробилася тільки засобом панування над ринком праці. Організацією, якою маскували цехи, була система, що її історики називають *Verlagssystem* — системою надомної праці. Почалася нова ера.

Надомництво (Verlagssystem)

Надомництво — *Verlagssystem*, або *Verlagswesen* рівнозначні вислови, які створила й, сама того не бажаючи, накинула всім історикам німецька історіографія,— утвердилося по всій Європі. По-англійському воно називається *putting out system*, по-французькому — *travail à domicile* або *à façon*. Найліпшим еквівалентом був би, безперечно, той, що його недавно запропонував Міхаель Кейль: *travail en commandite* — «авансована праця», але слово *commandite* означає також одну з форм компанії купців (командитне товариство, або товариство на вірі.— *Прим. ред.*). А це могло б призвести до плутанини.

Надомництво (*Verlagssystem*) — це така організація виробництва, за якої купець виступає як працедавець (*Verleger*). Він авансує ремісника сировиною й частиною його заробітної платні, а решту виплачує після того, як той здасть готову продукцію. Такий порядок склався дуже рано, набагато раніше, ніж це заведено говорити, напевне з часів економічного піднесення XIII ст. Як інакше витлумачити ухвалу купецького старшини Парижа від червня 1275 р., «яка забороняє прядильникам шовку віддавати в заставу шовк, що його дають їм для переробки галантерейники, продавати його або обмінювати під страхом вигнання» [310]. З плином часу росло число визначних текстів. З наближенням нових часів ця система дедалі поширювалася: прикладів — безліч, і нам вельми важко зробити вибір. 31 січня 1400 р. в Луцці Паоло Бальбані та П'єтро Джентилі, той і той шовкоторгівці, заснували товариства. Контракт про заснування товариства уточнював, що «їхня торгова операція переважно полягатиме в тому, щоб організовувати виробництво шовкових тканин» («*il trafficho loro serà per la maggiore parte in fare lavorare draperie di seta*») [311]. «*Fare lavorare*», цебто буквально «примушувати виробляти»,— це справа підприємців, «тих, хто примушує працювати» («*qui*

faciunt lavorare»), як промовляло латинське прислів'я, яке також широко вживалося. Угоди, що вкладалися з ткачами, часто реєструвалися в нотаря, а їхні умови були різні. Подеколи заднім числом виникали суперечки: 1582 р. генуезький працедавець хотів, аби прядильник шовку визнав свої борги йому, й викликав свідка, який заявив, що він про все знає, бо, бувши підмайстром Агостино Кости, бачив у майстерні цього останнього працедавця, купця Баттисту Монторіо, «який приносив тому шовк для обробітку й забирав його обробленим» (*quale li portava sete per manifaturar et prendeva delle manifatturate*) [312]. Картина настільки ясна, наскільки це можливо. Монторіо — працедавець (*Verleger*). Такий самий, як і купець, що 1740 р. в містечку Пюї-ан-Вале доручив робітницям виготовити мережива в них удома; він постачав їх голландськими нитками «на вагу й забирав ту саму вагу в мереживах» [313]. Приблизно в той самий час в Ізесі 25 фабрикантів примушували працювати в місті та в довколишніх селах 60 верстатів, на яких ткали саржу [314]. Історик Сеговії Дієго де Кольменарес уже говорив про тих «фабрикантів сукон» часів Філіппа II, «яких напевне називали купцями, справжніх батьків родин, бо у своїх будинках і поза ними вони давали кошти до існування великому числу людей (багато серед них — 200, а деякі й 300 чоловік), виготовляючи, отже, чужими руками різні види чудових сукон» [315]. Іншими прикладами працедавця (*Verleger*) є золінгенські купці-ножарі, що мали цікаве прізвисько «оздоблювачі» (*Fertigmacher*), або ж лондонські капелюшні торгівці [316].

У цій системі надомницької роботи цеховий майстер також часто-густо ставав найманим робітником. Він залежав від купця, який постачав йому сировину, нерідко привезену здалеку, який відтак забезпечить йому продаж на експорт бумазеї, вовняних або шовкових тканин. Усі сектори ремісницького життя могли бути зачеплені в такий спосіб, і тоді цехова система руйнувалася, хоча й зберігала той самий зовнішній вигляд. Купець, накинувши свої послуги, підпорядковував собі різні види діяльності на свій вибір — що в обробці, що в текстильному виробництві, що в кораблебудуванні.

У XV ст. до Венеції на приватні корабельні (тобто за межами величезного арсеналу Синьйорії) майстри цеху теслів (*Arte dei Carpentieri*) й цеху конопатників (*Arte dei Calafati*) приходили працювати зі своїми помічниками (з одним-двома учнями — *fanti* — кожний), обслуговуючи купців-арматорів, співвласників корабля, що будувався. Ось вони й опинялися в шкурі простих найманих робітників [317]. У Брешії близько 1600 р. справи йшли погано. Яким же робом можна було пожвавити виробництво зброї? Та запросивши до міста певне число купців (*mercanti*), які примусили б працювати майстрів та ремісників [318]. Іще раз капіталізм оселявся в чужому домі. Траплялося також, що купець мав справу з цілим ремісничим цехом, як це було, скажімо, з богемським і силезьким полотном; то була так звана система «цехової закупівлі» (*Zunftkauf*) [319].

Уся ця еволюція мала певне сприяння всередині міських ремісничих цехів. Одначе куди частіше вона наштовхувалася на їхній запеклий опір. Та за цієї системи було вільне поле діяльності в селах, і купець не відмовлявся від цієї вдалої знахідки. Бувши посередником між виробником сировини та ремісником, між ремісником і покупцем готового продукту, між ближніми й далекими краями, він також був посередником і між містом та селом. У боротьбі з недоброзичливістю або з високою заробітною платнею в містах він міг у разі потреби широко вдаватися до сільських промислів. Флорентийське суконне виробництво було наслідком спільної діяльності сіл і міста. Так само й довкола Ле-Мана (14 000 жителів у XVIII ст.) була розпорошена ціла промисловість, що виготовляла кисеї, тонкі розкішні сукна [320]. Або довкола Віра — паперова промисловість [321].

У червні 1775 р. спостережливий мандрівець проїхав у Рудних горах між Фрейнбергом і Аугустусбургом по нескінченній вервечці сіл, де пряли бавовну й ви-

робляли мережива, чорні й білі, або «блонди», в яких перепліталися лляні, золоті й шовкові нитки. Було літо, всі жінки повиходили з дому й сиділи на порозі своїх осель, а в затінку тополі біля старого гренадера зібрався гурт дівчат. І кожен, навіть старий вояк, старанно працював. Треба було жити: мереживниця уривала рух своїх пальців лише для того, аби з'їсти скибку хліба або варену картоплину, посипану дрібкою солі. Наприкінці тижня вона понесе плоди своєї праці чи то на сусідній ринок (але це було винятком), чи то найчастіше до *Spitzenherr* (перекладемо це як «пан мережив»), який авансував її сировиною, надав візерунки, привезені з Голландії або Франції, і який заздалегідь залишив за собою її продукцію. Тоді вона купить олії, трошки м'яса, рису для недільного бенкету [322].

Тож наймана праця приводила до цілої мережі цехових або родинних майстерень, пов'язаних між собою торговельною організацією, яка надихала їх і панувала над ними. Один історик справедливо писав: «Власне, роздрібленість була тільки зовнішньою; все відбувалося так, ніби надомницькі ремесла були обплутані якимсь невидимим фінансовим павутинням, нитки якого тримали у своїх руках кілька великих негоціантів» [323].

Проте згадане вище павутиння обплутувало далеко не все. Були великі райони, де виробництво залишалося поза прямою владою купця. Так, безперечно, було з переробкою вовни в багатьох районах Англії. Може, так само було й у Лангедоці довкола Бедар'є з діяльними людцями цвяхарів. Напевне було так і в Труа, де обробіток льону ще у XVIII ст. вислизав з рук працедавця. І в багатьох інших регіонах навіть у XIX ст. Таке вільне виробництво можливе було тільки на основі сировини, яку легко було придбати на сусідньому ринку, де звичайно мав збуватися й завершений продукт. Так, у XVI ст, наприкінці зими на іспанських ярмарках можна було побачити, як переробники вовни самі приносили свої тканини, так само, як робили це ще у XVIII ст. стільки сільських жителів на англійських ринках.

Близько 1740 р. не було купця-працедавця й у Жеводані, особливо вбогому районі Центрального масиву. В цьому суворому краї приблизно 5000 селян щороку сідали за свої верстати о тій порі, коли їх «заганяли до будинків морози й сніги, які більш як на півроку вкривають поля та села». Коли вони закінчували ткати одну штуку сукна, «вони несли її на найближчий ринок... тож там було стільки продавців, скільки виносилося на продаж штук тканини; ціну завше виплачували готівкою», і, без сумніву, саме це останнє вабило сюди цих злиденних селян. Їхні сукна, хоч і зроблені з досить доброї місцевої вовни, були «низької якості, бо продаються вони за ціною всього-на-всього від 10—11 до 20 су, якщо не брати до уваги саржі, що їх тут називають еско... Найзвичайнісінькі покупці є купцями провінції Жеводан, розпорошені по семи-восьми містах, де є сукновальні, таких, як Марвежоль, Лангонь, Ла-Канург, Сен-Шелі, Сог і (особливо) Манд». Продаж відбувався на ярмарках та ринках. «За дві-три години все розпродується, покупець визначає свій вибір і свою ціну... перед крамницею, де йому показують штуки», і там же, в крамниці, по завершенні оборудки він розпоряджається перевірити довжину тростиною. Кожен такий продаж заносився до реєстру із зазначенням прізвища працівника та заплаченої ціни [324].

Звісно, саме в цей час якийсь підприємець на ймення Кольсон зробив спробу прищепити в первісному Жеводані систему надомництва водночас із виготовленням сукон, які називалися в Англії «королівськими», а у Франції «мальборо». В мемуарі, адресованому провінційним штатам Лангедоку, він розповів про свої кроки, про свої успіхи й про потребу допомоги, якщо бажають, аби він і далі докладав своїх зусиль у цій справі [325]. Кольсон був працедавцем (*Verleger*), а водночас і підприємцем, який силкувався накинути свої верстати, свої чани, свої технологічні процеси (зокрема, винайдену ним машину «для обпалювання ворсу» на тканині «або пуху за допомогою спиртового полум'я»). Але головне в його

«Відпочинок ткача». Картина А. ван Остаде (1610—1688 рр.). Типовий приклад надомної праці. Ткацький верстат займає своє місце в спільній кімнаті. Брюссель. Королівський музей образотворчих мистецтв.

справі полягало в тому, щоб створити ефективну мережу надомної праці, зосібна навчити прядильниць «поволі прясти чисту, тонку й рівну нитку». Все це коштувало дорого, тим більше, що «в Жеводані все оплачується готівкою, прядіння ж, як і ткацтво, наполовину оплачується наперед; убогість цього краю довго не примусить їх відмовитися від такого звичаю». Жодного слова про обсяги винагороди, але й не знаючи їх, можна заприсягнути, що вона була невисокою. А інакше задля чого докладалися такі зусилля в відсталій провінції!

Система надомництва в Німеччині

Хоч система надомної праці була відкрита, «охрещена», описана й пояснена передусім німецькими істориками на матеріалі власної країни, вона не тут зародилася й не звідси поширилася по інших країнах. Якби виникла потреба знайти її батьківщину, то вагання можливі були б тільки між Нідерландами (Гент, Іпр) та промисловою Італією (Флоренція, Мілан). Але ця система, що вельми швидко стала в Західній Європі повсюдною, поширилася на німецьких землях, які, беручи до уваги стан історичних досліджень, правлять за улюблений об'єкт спостережень. Ще не опублікована стаття Германа Келленбенца, яку я тут коротко викладаю, подає детальну, багатогранну й переконливу її картину. Мережа системи була першою безперечною рисою торгового капіталізму, який прагнув до панування над ремісничим виробництвом, а не до його перетворення. Насправді, що його цікавило насамперед, то це продаж. Замислена в такий спосіб система надомництва (*Verlagssystem*) могла заторкнути будь-який вид виробничої діяльності з того моменту, як купцеві ставало вигідно підпорядкувати його собі. Все сприяло такому розростанню: загальне піднесення техніки, пришвидшення перевезень, зростання нагромадженого капіталу, яким керували досвідчені руки, і зрештою швидкий розвиток німецьких рудень починаючи від 70-х років XV ст.

Жвавий характер німецької економіки відзначався безліччю ознак, чи то був ранній початок зростання цін, чи та сама форма, в якій центр тяжіння переміщувався з одного міста до іншого: на початку XV ст. все оберталося ще довкола Регенсбурга, на Дунаї; відтак утвердив себе Нюрнберг; час Аугсбурга та його купців-фінансистів настане згодом, у XVI ст. Все відбувалося так, ніби Німеччина тягла за собою Європу, що оточувала її, і пристосовувалася до неї, а водночас пристосовувалася й до власної долі. Система надомництва (*Verlagssystem*) черпала користь з цих сприятливих умов у Німеччині. Якщо накласти на карту всі зв'язки, які вона створювала, то весь простір німецьких земель був би пронизаний цими тонкими й численними нитками. Один за одним різні види виробничої діяльності охоплювалися цією мережею. В Любеку це сталося досить рано (в XIV ст.) з майстернями сукнарів; у Вісмарі таке відбулося в броварній справі, яка об'єднувала броварників (*Bräuknechte*) та броварниць (*Bräumägde*), що вже були найманими робітниками. В Ростоці це сталося в млинарській справі й у виробництві солоду. Але в XV ст. широкий сектор текстильного виробництва став оперативним простором для цієї системи — від Нідерландів, де зосередження виробництв було набагато більшим, ніж у Німеччині, до швейцарських кантонів (базельське та санкт-галленське полотно). Виготовлення бумазеї — із суміші льону та бавовни,— яке вимагало ввезення сирійської бавовни через Венецію, було за своєю природою такою галуззю, де купець, який тримав у своїх руках сировину, що привозилася здалеку, неодмінно відігравав свою ролю чи то в Ульмі, чи то в Аугсбурзі, де надомництво сприятиме швидкому піднесенню виробництва *Barchent* — бумазеї. В інших місцях система зачепила бондарство, виробництво паперу (перший паперовий млин у Нюрнберзі 1304 р.), вибивання тканин і навіть виготовлення чоток.

Рудники та промисловий капіталізм

По всій Німеччині або, ліпше сказати, по всій Центральній Європі в широкому значенні слова, включаючи Польщу, Угорщину, в Скандинавських країнах на рудниках зробили вирішальний крок до капіталізму. Справді, тут торговельна система заволоділа виробництвом і сама його реорганізовувала. В цій галузі новації припали на кінець XV ст. Власне, в цей вирішальний період не були винай-

дені ні рудник, ні гірнича справа, але зазнали зміни умови експлуатації покладів і праці.

Фах гірника — давній фах. Від XII ст. в усій Центральній Європі можна було побачити гурти ремісників, підмайстрів-гірників (*Gewerkschaften, Knappschaften*) [326], а правила їхньої організації стали загальними в XIII і XIV ст. разом з пересуванням безлічі німецьких рудокопів у напрямі Східної Європи. Все йшло добре в цих крихітних колективів, поки можна було добувати руду на поверхні. Але відтоді, коли експлуатація покладів примусила людей заглиблюватися в підземелля, вона висунула важкі завдання: проходити й кріпити довгі штольні, споруджувати підіймальні пристрої над глибокими копальнями, відпомповувати неодмінно присутню у виробках воду. Втім, розв'язання їх усіх викликало труднощі не стільки в *технічному сенсі* (нові прийоми, як це часто було в світі праці, вироблялися самі собою), скільки у *фінансовому*. Віднині гірничопромислова діяльність вимагала встановлення й оновлення відносно величезних технічних пристроїв. Наприкінці XV ст. така зміна відчинила двері багатим купцям. Здалеку, самою тільки силою своїх капіталів, вони захоплять рудні й пов'язані з ними промислові підприємства.

Ця еволюція відбулася скрізь майже водночас — наприкінці XV ст.: на срібних руднях Гарца та Богемії, в Тирольських Альпах, давньому центрі розробок міді, на золотих і срібних копальнях Нижньої Угорщини (йдеться про словацькі землі, що входили до складу володінь угорської корони.— *Прим. ред.*), від Кенігсберга (Нова-Баня) до Нейзоля (Банська-Бистриця), вздовж стиснутої крутими берегами долини Грону [327]. І як наслідок, вільні робітники гірничих артілей (*Gewerkschaften*) скрізь стали найманими робітниками, працівниками залежними. До того ж, це саме той період, коли з'являється саме слово «робітник» (*Arbeiter*).

Вкладення капіталу виявило себе в сенсаційному зростанні виробництва, і не в самій тільки Німеччині. У Велічці, біля Кракова, минули часи селянського видобування кам'яної солі шляхом випарювання ропи в неглибоких залізних чанах. Штольні й копальні проходили на глибині до 300 м. Величезні машини, що пускалися в рух кінними запрягами, підіймали на поверхню соляні плити. В період свого апогею в XVI ст. виробництво становило 40 000 тонн на рік; на копальнях було зайнято 3000 робітників. Від 1368 р. у видобутку брала участь і польська держава [328]. Також неподалік Кракова, але у Верхній Силезії, на свинцевих рудниках довкола Олькуша, які наприкінці XV ст. давали від 300 до 400 тонн руди на рік, у XVI—XVII ст. видобували її щороку від тисячі до 3000 тонн. Тут складність була не в глибині покладів (вона становила всього-на-всього 50—80 м), а в надмірній наявності води. Доводилося пробивати довжелезні похилі обшиті деревом галереї, по яких вода стікала вниз, збільшувати число помп з кінним приводом, нарощувати чисельність робітників. До того ж, тут твердість породи була така, що за вісім годин праці робітник прокладав лише 5 см виробки. Все це вимагало капіталів і автоматично передало рудні до рук тих, хто їх мав: п'ята частина копален належала «рантьє» — королеві польському Сигізмунду II Августу; п'ята частина — вельможам, королівським чиновникам і багатим жителям нових сусідніх міст; а три п'ятих залишились краківським купцям, які тримали у своїх руках польський свинець так само, як аугсбурзькі купці, хоча й перебували на великій відстані, заволоділи золотом, сріблом та міддю Богемії, Словаччини, Угорщини, Тиролю [329].

Для ділових людей великою була спокуса *монополізувати* такі важливі джерела доходу. Але це означало зазіхати на більший кусень, ніж той, що може пролізти в горлянку: навіть Фуггери ледь не зазнали краху, намагаючись установити монополію на мідь. Гохштеттери 1529 р. розорилися, вперто силкуючись створити монопольний «трест» із видобутку ртуті. Обсяги потрібного для інвестування капіталу загалом робили неможливим для будь-кого взяти на себе самого відпові-

дальність за весь комплекс тих чи тих гірничих розробок. Щоправда, Фуггери впродовж багатьох років цілком тримали в руках розробку альмаденських ртутних рудень у Іспанії. Але Фуггери були Фуггерами. Звичайно ж, так само, як право власності на корабель, яку ділили на карати (*carats*), право власності на гірничі розробки ділилося на часточки (*Кихеп*), досить часто — на 64 і навіть на 128 таких *Кихеп*. Ця роздрібленість давала змогу залучити до справи завдяки кільком дармовим акціям самого короля, який, до того ж, зберігав фактичне право власності на надра. Август І Саксонський володів 1580 р. 2822 частками (*Кихеп*) [330]. Внаслідок цього факту держава завше брала участь у гірничопромислових підприємствах.

Але ця славетна — хочеться сказати, легка — фаза історії гірничої промисловості була не надто тривалою. Закон *спадної віддачі* невблаганно мав відіграти свою ролю: гірничі підприємства процвітали, відтак приходили до занепаду. Вперті страйки робітників у Нижній Угорщині починаючи від 1525—1526 рр. були, безперечно, вже показником відступу. Через десять років збільшилося число ознак спаду, що прогресував. Казали, нібито в цьому винна була конкуренція з боку американських рудників чи економічна депресія, що на якийсь час урвала піднесення XVI ст. У всякому разі, торговельний капіталізм, який наприкінці XV ст. був такий прудкий на втручання, не забарився стати обережним і полишити те, що віднині було тільки пересічною справою. Але ж відмова від інвестування так само характерна для будь-якої капіталістичної активності, як і саме інвестування: кон'юнктура підштовхує капітал уперед, кон'юнктура ж і примушує його вийти з гри. Колись знамениті рудні передавали державі: вже тоді невдалі ділові підприємства діставалися їй. Якщо Фуггери залишалися в Шваці, в Тиролі, то це тому, що одночасний вміст у руді міді й срібла ще дозволяв черпати там чималий зиск. На угорських мідяних руднях їх змінили інші аугсбурзькі фірми: Лангнауери, Гауги, Лінки, Вайси, Паллери, Штайнігери і, щоб завершити, Генкелі фон Доннерсмарки та Релінгери. Всі вони поступляться місцем перед італійцями. Така послідовна зміна власників примушує думати про прорахунки та невдачі й принаймні — про мізерні доходи, від яких воліли одного чудового дня відмовитися.

Проте, якщо купці й не покинули більшої частини гірничих підприємств монархам та членам їхніх родин, вони залишилися в менш ризикованій ролі розпорядників гірничодобувної та металургійної продукції. І ось ми вже більше не дивимося на історію гірничої промисловості, а водночас — і на історію капіталізму очима Якоба Штридера [331], хоч навіть і досвідченими. Якщо пояснення, яке вимальовується, правильне — а воно мусить бути правильним,— то капіталісти, які включилися чи включалися до гірничопромислової діяльності, загалом полишали тільки небезпечні або малонадійні пости початкової стадії виробництва. Вони переключалися на виготовлення напівфабрикатів, на домни, плавильні й кузні, а то й на сам тільки розподіл. Вони знову трималися на відстані.

Ці просування вперед і відступи вимагають десятків, сотень свідоцтв, які напевне були б корисні. Та головна проблема для нас в іншому. Хіба не бачимо ми, як у цій могутній гірничопромисловій мережі врешті-решт зароджувався справжній робітничий пролетаріат — робоча сила в чистому вигляді, «гола праця»,— цебто, згідно з класичним визначенням капіталізму, другий елемент, потрібен для його існування? Рудники спричинилися до величезного зосередження робочої сили, ясна річ, за масштабами тих часів. Близько 1550 р. на руднях Шваца та Фалькенштейна в Тиролі було понад 12 000 професійних робітників; самим тільки відпомповуванням води, яка загрожувала рудниковим штольням, там займалося від 500 до 600 найманих робітників. Щоправда, в загальній масі наймана праця ще залишала місце для деяких винятків: так, і далі існували дрібні підприємці на транспортних роботах або крихітні артілі незалежних гірників. Але всі або майже

Ринок срібної руди в Кутній Горі (Богемія) в XV ст. Продаж відбувається під наглядом начальника рудні, який репрезентує короля. Покупці сидять довкола столу, на якому рудокопи розкладають руду. Фрагмент. «Kuttenberger Gradual». Відень, Австрійська Національна бібліотека.

всі залежали від постачання продовольством, що його здійснювали великі працедавці, від системи фабричних крамниць (*Trucksystem*), що була додатковою формою експлуатації трудящих: їм продавали за цінами, вигідними постачальнику, зерно, борошно, смалець, одяг та іншу дешевизну (*Pfennwert*). Ця торгівля викликала в гірників, буйних за натурою й ладних будь-коли податися світ за очі, часті протести. Наперекір усьому будувався й набирав чітких контурів світ праці. В XVII ст. довкола залізоплавильних заводів у Гунсрюці з'явилися будинки робітників. Звичайно плавильня була капіталістичною, але залізний рудник залишався в руках вільної праці. Нарешті, скрізь вироблялася ієрархія праці, своєрідний її «командний склад»: нагорі — майстер (*Werkmeister*), представник купця, нижче — десятники (*Gegenmeister*). Як же не побачити, з подвійними, потрійними підставами, в цих реальностях, що виникали, призвістку нових часів, які наставали?

Рудники Нового Світу

Цей помірний, але очевидний відступ капіталізму в гірничій промисловості починаючи від середини XVI ст. залишається помітним фактом. Європа внаслідок самої своєї експансії діяла тоді так, ніби вона мала за щастя позбутися турботи про власну гірничу й металургійну промисловість, переклавши її завдання на ті райони, які перебували в залежності від неї на периферії. Справді, в Європі не тільки спадна віддача обмежувала зиск, а й «вогняні заводи» до того ж вичерпували запаси лісів. Ціна дров та деревного вугілля ставала надто високою, домни були приречені працювати з перервами, марно заморожуючи основний капітал. З іншого боку, зростала заробітна платня. Тож нема чого дивуватися, якщо європейська економіка, що розглядалася як щось цілісне, зверталася по залізо й мідь до Швеції, по мідь — до Норвегії. Незабаром по те саме залізо почали звертатися до далекої промисловості Росії. Золото й срібло отримували з Америки, олово — із Сіаму (якщо не брати до уваги англійський Корнуолл), золото — з Китаю, срібло й мідь — з Японії.

Одначе заміна не завше була можлива. Так було з ртуттю, потрібною американським срібним рудням. Покладів ртуті в Уанкавеліці, в Перу, відкритих близько 1564 р., але які дуже повільно впроваджувалися в експлуатацію, було замало, і конче треба було довозити сюди ртуть з європейських рудень у Альмадені та Індрії [332]. Слід зазначити, що капітал не втрачав інтересу до цих рудень. Альмаден залишався під одноосібним керівництвом Фуггерів аж до 1645 р. [333] Що ж до Індрії, поклади якої, відкриті 1497 р., розроблялися починаючи від 1508—1510 рр., то купці без угаву сперечалися за монопольне право на них з австрійською державою, яка заволоділа всіма руднями з 1580 р. [334]

Чи втягувався капіталізм на окремих гірничопромислових підприємствах цілком у те виробництво, яке він тільки-но поступово закидав у Європі? Певною мірою — так, якщо говорити про Швецію й Норвегію. Але відповідь буде негативна щодо Японії, Китаю, Сіаму або самої Америки.

В Америці видобування золота, що здійснювалося ще на ремісничій основі на околицях Кіото в Перу та на великих копальнях внутрішніх районів Бразилії, дуже відрізнялося від видобування срібла, яке провадили вже процесом амальгамування за новою технологією, завезеною з Європи й використовуваною в Новій Іспанії від 1545 р., в Перу — від 1572 р. Біля підніжжя гір Серро-де-Потосі величезні водяні колеса подрібнювали руду й полегшували амальгамування. Там були дорогі установки, дорога сировина. Може, там знайшлося місце й для певних форм капіталізму: нам відомо, що й у Новій Іспанії і в Потосі окремі щасливі рудокопи збивали собі достаток. Та вони були винятком. Правило й тут було те, що зиск діставався купцеві.

На задньому плані — гора (Cerro) Потосі. Її схилами сходять люди й каравани. На передньому плані подвір'я (patio), де обробляють срібну руду. Водяне колесо дозволяє її подрібнювати, а молоти перетворюють на порошок — «борошно», яке в холодному стані перемішують з ртуттю у вибрукованих виїмках; тісто ногами місили індіанці. Канал, підведений до колеса, живиться за рахунок снігу, що тане в горах, та дощової води, яка збирається у водоймах (lagunas). Обіч гори видніють бараки (rancherias) індіанців; з другого боку, перед патіо, можна уявити собі містечко, яке часто змальовували у XVIII ст. Див.: M. Helmer, *Potosi à la fin du XVIII siècle.— «Journal des Américanistes»,* 1951, p. 40. Джерело: Library of the Hispanic Society of America, New-York.

Передусім купцеві місцевому. Як і в Європі, навіть більше, ніж у Європі, гірничопромислове населення розташовувалося на голому місці: так було на півночі Мексики чи в Перу, справжній пустелі в серці Анд. Отже, головним питанням тут було постачання. Це питання поставало вже в Європі, де підприємець постачав гірникові необхідні продукти харчування й добряче заробляв на цій торгівлі. В Америці ж постачання переважало над усім. Так було на бразильських копальнях. Так було в Мексиці, де рудники Півночі вимагали великих довозів продовольства з Півдня. 1733 р. Сакатекас споживав понад 85 000 фанег м'яса (фанега становить 15 кг), Гуанахуато — 200 000 фанег 1746 р. й 350 000 фанег 1785 р. [335] Але ж не сам *minero* (власник рудника, що розробляв його) забезпечував своє постачання. В обмін на золото чи білий метал купець авансував його продовольством, тканинами, інструментом, ртуттю — й залучав його чи то до натурального обміну, чи то до постачання в кредит. Купець опосередковано, непомітно або

відверто, ставав власником рудників. Але не головним господарем цих обмінів, що їх брали на себе різні ланки торговельного ланцюжка — в Лімі, Панамі, на ярмарках Нобре-де-Діоса або Портобельйо, в Картахені Індій і, нарешті, в Севільї або в Кадисі, головних пунктах іншої європейської розподільчої мережі. Інший ланцюжок тягся з Мехико до Веракруса, Гавани, Севільї. Саме там, на всьому протязі шляху, з усіма шахрайськими витівками, що їх робив можливими цей шлях, зосереджувався зиск, а зовсім не на рівні гірничопромислового виробництва.

Сіль, залізо, кам'яне вугілля

Одначе певні види діяльності залишилися європейськими: таким було добування солі, заліза, кам'яного вугілля. Жодну з копалень кам'яної солі не закинули, а великі масштаби технічного обладнання дуже рано віддали їх до рук купців. Навпаки, розробку соляних полів організовували дрібні підприємці: купці ж зосередили у своїх руках тільки перевезення та збут; так відбувалося і в Сетубалі, що в Португалії, і в Пекке, що в Лангедоці. Великі підприємства соляної торгівлі впізнаються як на узбережжі Атлантики, так і в долині Рони.

Що ж до заліза, то рудники, домни й металургійні заводи тривалий час залишалися виробничими одиницями обмежених розмірів. *Торговельний* капітал майже не втручався безпосередньо в їхні справи. 1785 р. у Верхній Силезії 191 з 243 доменних печей (*Werke*) належала великим земельним власникам (*Gutsbesitzer*), 20 — королеві прусському, 14 — різним князівствам, 2 — доброчинним фондам і тільки 2 печі — вроцлавським купцям [336]. Річ у тім, що залізоробна промисловість мала тенденцію будуватися за вертикальним принципом, і поперваx власники ділянок з вмістом руди та необхідного лісу відігравали вирішальну ролю. В Англії *джентрі* й вельможі часто-густо вкладали капітали в залізні рудні, домни й переробні виробництва, розташовані на їхніх землях. Але це довго будуть поодинокі підприємства з ненадійним збутом, примітивною технікою та недорогими постійними спорудами. Головні витрати — це необхідний приплив сировини, пального та заробітна платня. Це забезпечував кредит. Одначе доведеться чекати XVIII ст., аби великомасштабне виробництво й технічний прогрес стали можливими та за розширенням ринку пішли інвестиції. Гігантська доменна піч Емброуза Краулі (1729 р.) була, мабуть, менш значущим підприємством, ніж якась вельми велика тогочасна броварня [337].

Дрібні й середні підприємства переважали також і в добуванні вугілля, і дуже довго. У Франції в XVI ст. самі тільки селяни видобували для власних потреб або для легкого вивезення кам'яне вугілля відкритих покладів, як це було вздовж Луари або на Живорі в Марселі. Так само величезний успіх Ньюкасла не завадив зберігатися старовинній і наполегливій корпоративній організації. В XVII ст. по всій Англії «на одну глибоку шахту (обладнану на новий кшталт) припадало дванадцять дрібних, що розроблялися з невеликими витратами... якимось простим знаряддям» [338]. Якщо траплялися новації, зиск, гра торгових інтересів, то це було в системі збуту палива, що дедалі розширювалася. 1731 р. Компанія Південних морів (*South Sea Company*) мала намір послати до Ньюкасла та до портів на річці Тайн свої кораблі, які поверталися з китобійного промислу, щоб завантажити їх там вугіллям [339].

Ну ось ми вже у XVIII ст., де все змінилося. Навіть у Франції, що запізнювалася порівняно з Англією. Рада торгівлі й відповідна влада були завалені письмовими проханнями відвести гірничі ділянки — можна було подумати, що у Франції не було жодного регіону, який би не мав у своїх надрах кам'яного вугілля або, в найгіршому разі, торфу. І справді, використання кам'яного вугілля збільшувалося, хоч не так швидко, як у Англії. Його застосовували на нових гутах Лангедоку,

в броварнях Півночі, наприклад у Аррасі або в Бетюні [340], або навіть на металургійних заводах в Алесі. Звідси й нова зацікавленість купців та осіб, які надавали капітал, зацікавленість більша чи менша залежно від обставин і району, тим більше, що влада, яка відповідала за це, розуміла, що в таких сферах діяльності аматори не могли мати ваги. Саме про це й писав суассонський інтендант у березні 1760 р. одному з прохачів наділу: слід звернутися «до компаній, схожих на Боренську та на компанії пана Ренозана», бо то тільки вони здатні «зібрати потрібні кошти для оплати цих справжніх гірничих робіт, що їх можуть виконати лише вмілі люди в цій справі» [341]. Таким робом будуть створені анзенські копальні, славетна історія яких цікавить нас тільки на своєму початку. Вони дуже швидко посядуть місце мануфактури Сен-Гобен як друге за важливістю після Ост-Індської компанії французьке підприємство: від 1750 р. вони *буцімто матимуть* «величезні помпи», цебто машини Ньюкомена [342]. Але не заглиблюймося в те, що було вже промисловою революцією.

Мануфактури й фабрики

Передпромисловість здебільшого поставала у формі численних найпростіших осередків ремісничої діяльності та системи надомництва. Вище цього розпорошеного світу з'являються вже очевидніші капіталістичні види організації — *мануфактури* й *фабрики*.

Ці обидва слова вживалися постійно як рівнозначні. То історики, йдучи за Марксом, залюбки розмежували б слово *мануфактура*, означуючи ним підприємство із зосередженням робочої сили ремісничого типу, яка працює вручну (особливо в текстильному виробництві), й слово *фабрика*, маючи на увазі підприємство, пов'язане з обладнанням та *машинами,* які вже застосовували гірничодобувні підприємства, металургійні виробництва або корабельні. Та ось ми читаємо текст французького консула в Генуї, який відзначає створення в Турині закладу, що нараховував тисячі ткачів, які виробляли шовки, піткані золотом і сріблом: ця «фабрика... з часом завдасть великої шкоди мануфактурам Франції» [343]. Для нього ці два слова були синонімами. Насправді ж слово «завод» (*usine*), за традицією збережене для XIX ст., ліпше підійшло б до того, що історики називатимуть *фабрикою*. Слово це, що рідко вживалося, існувало з XVIII ст. 1738 р. в одному документі запитувалося дозволу створити біля річки Ессонн «завод» (*usine*), «щоб виготовляти всілякі гатунки мідяного дроту для котельного виробництва» [344] (щоправда, 1772 р. цей самий завод назвуть «мідяною мануфактурою»!). А 1768 р. ковалі й токарі з околиць Седана просили дозволу заснувати біля млина в Іллі [345] «завод, потрібний їм для виготовлення їхніх «*forces*» (*forces* — це великі ножиці для стриження сукон). 1788 р. барон Дитрих висловлював побажання, щоб до нього не застосовувалися заборони, які стосувалися «випадків заснування заводів, число яких надмірно зросло», цього разу «доменних печей, залізоробних підприємств, кочових цехів, гут» і «молотів» [346]. Отже, ніщо не завадило б говорити про заводи у XVIII ст. Я знайшов також уживання від 1709 р. слова «підприємець» (*entrepreneur*) [347], хоча воно й залишалося вельми рідкісним. А за даними Доза, слово «промисловець» (*industriel*) у значенні «керівник підприємства» вийшло з-під пера абата Галіані 1770 р. Ходячим же воно стане тільки від 1823 р., з появою праць графа Сен-Симона [348].

Врахувавши все це, ми залишимося вірними задля зручності викладу звичному розрізненню між мануфактурою та фабрикою. А що в обох випадках мій намір полягає в тому, аби вловити поступ зосередження робочої сили, то я залишу без уваги *дрібні* одиниці. Бо інколи слово *мануфактури* застосовували до підприємств-ліліпутів. Наприклад, до «саржевої мануфактури» в Сент-Менеульді, яка 1690 р. об'єднувала п'ять чоловік [349], або до «дрогетової мануфактури з 12 ро-

бітниками» в Жуанвілі [350]. За даними дослідження О. Ройтера, яке має значення соціологічного обстеження, в князівствах Ансбахському та Байрейтському у XVIII ст. на мануфактурах, що належали до першої категорії, було зайнято не більше 12—24 робітників на кожній [351]. У Марселі 1760 р. 38 мануфактур з виробництва мила нараховували всі разом тисячу працівників. Якщо ці заклади в буквальному значенні слова й відповідали визначенню «мануфактури» «Словником» Савarі де Брюлона (1761 р.) як «місця, де зібрано кілька робітників або ремісників, аби працювати над одним і тим самим видом виробу» [352], то вони ризикують звести нас до мірок ремісничого життя.

Цілком очевидно, були мануфактури іншого розмаху, хоча, власне, для цих великих виробничих одиниць було характерне не *тільки* зосередження. Розташовувалися вони, це правда, головно в одній центральній споруді. Вже 1685 р. англійська книга з багатонадійною назвою «Відкрита золота жила» («*The discovered Gold Mine*») розповідала, як «мануфактурники, йдучи на великі витрати, розпоряджаються зводити великі будинки, де разом працюють сортувальники вовни, чесальники, прядильники, ткачі, сукновали й навіть фарбувальники» [353]. Легко здогадатися: «золота жила» — це суконна мануфактура. Але мануфактура завше мала — й з цього правила майже не було винятку,— крім працівників, зосереджених у одному місці, і робітників, розпорошених у місті, де розташовувалася мануфактура, або в сусідніх селах, які працювали вдома. А отже, мануфактура чудовим чином опинялася в центрі системи *надомної праці*. Тонкосуконна мануфактура Ванробе в Абвілі використовувала майже 3000 робітників, але годі сказати, скільки з цього числа працювали для неї вдома, на околицях [354]. У Орлеані 1789 р. на панчішній мануфактурі так само працювало 800 чоловік, та вдвічі більше вона використовувала поза своїми мурами [355]. Мануфактура вовняних покривал, заснована в Лінці Марією-Терезією, нараховувала 15 000 робітників (1775 р.— 26 000). Ця величезна цифра не помилкова; втім, саме в Центральній Європі, де промисловість запізнювалася з розвитком і це відставання треба було надолужувати, й зосереджувався найчисленніший персонал. Та з цих цифр дві третини припадали на прядильників та ткачів, що працювали вдома [356]. В Центральній Європі мануфактури нерідко набирали працівників з числа кріпаків — так було в Польщі, так було в Богемії,— що мимохідь іще раз доводить: технічна організація виявляється байдужою до соціального контексту, з яким вона стикається. Втім, на Заході теж знаходиш цю рабську чи майже рабську працю, позаяк деякі мануфактури використовували робочу силу робітних домів (*workhouses*), куди ув'язнювали гультіпак, правопорушників, злочинців, сиріт. Це, до речі, не завадило їм, як і іншим мануфактурам, використовувати, крім того, й надомну робочу силу.

Тож можна було подумати, що мануфактура розвивалася відводками, зсередини назовні, в міру того, як вона збільшувалася в обсягах. Але справедливе радше зворотне, коли подумати про саму генезу мануфактури. В місті вона часто була завершенням мережі надомної праці, місцем, де в кінцевому підсумку закінчувався процес виробництва. А це завершення становило майже половину всієї роботи — про це нам розповідає Даніель Дефо на прикладі вовняної мануфактури [357]. Отже, саме певне число *завершальних* операцій і зосереджувалося в споруді, покликаній згодом розширюватися. Так, у XIII і XIV ст. вовняна промисловість у Тоскані була величезною системою надомництва. «Компанія вовняного ремесла» (*Compagnia dell'Arte della lana)*, яку після свого повернення до Прато в лютому 1383 р. заснував Франческо Датіні, складалася з десяти чоловік, які працювали в майстерні, тимчасом, як до її послуг була тисяча інших, розпорошених на площі понад 500 кв. кілометрів довкола Прато. Але поступово виказувала себе тенденція до зосередження частини роботи (ткацтво, чесання); народжувалася мануфактура, хоч і дуже повільно [358].

Але чому стільки мануфактур удовольнялося завершальними операціями? Чому стільки інших, узявши на себе майже повний виробничий цикл, облишило широке поле діяльності для надомної праці? Передусім тому, що обробні процеси, валяння сукна, фарбування тощо були технічно складними й вимагали порівняно дорогого обладнання. Логічно ці операції виходили за рамки ремісничої стадії виробництва й вимагали капіталів. З іншого боку, для купця забезпечувати обробні процеси операції означало тримати у своїх руках те, що його зацікавлювало найбільше,— комерціалізацію продукту. Могли також відігравати свою ролю й відмінності в ціні праці міської і праці сільської: Лондонові, наприклад, було дуже вигідно й далі закуповувати сукно-сирець на провінційних ринках з їхніми низькими цінами, цілком присвятивши себе обробці й фарбуванню, які вельми багато означали для вартості тканини. Нарешті, і це особливо істотно, використовувати працю надомників — це означало мати свободу пристосування виробництва до досить мінливого попиту, не спричиняючи безробіття серед кваліфікованих робітників мануфактури. Якщо попит змінювався, досить було дати трохи більше або трохи менше роботи «назовні». Та цілком очевидне те, що зиск мануфактури був досить обмежений, а її майбутнє відносно невизначеним, якщо їй замало було себе самої і вона воліла занурюватися в систему надомної праці. Не зі схильності, а з необхідності, звичайно, а якщо вже вести мову до кінця — то зі слабкості.

До того ж, мануфактурна промисловість залишалася ще в очевидній меншості. Про це свідчать усі огляди. Для Фридриха Лютге «вся сукупність мануфактур відігравала у виробництві куди більш обмежену ролю, ніж та, яку примушує припускати частота, з якою про них говорять» [359]. У Німеччині нараховувалася, як твердять, приблизно тисяча мануфактур усіх масштабів. Якщо спробувати на прикладі Баварії оцінити їхню питому вагу в загальній масі національного продукту, то вона виявиться нижчою 1% [360]. Напевне знадобилися б і інші цифри, але можна йти на парі, що практично ми не вийшли б за межі цих песимістичних висновків.

Проте мануфактури були взірцем і знаряддям технічного прогресу. Й скромна частка мануфактурного виробництва все ж таки доводить одне — труднощі, на які наражалася передпромисловість за тих умов, за яких вона розвивалася. Саме для того, щоб розірвати це коло, й утручалася так часто меркантильна держава; вона фінансувала й провадила національну політику індустріалізації. За винятком Голландії, та й то із застереженнями, будь-яка європейська держава могла б стати прикладом того, в тім числі й Англія, чия промисловість одвічно розвивалася під захистом бар'єру яскраво виражених протекціоністських тарифів.

У Франції такі дії держави сягають принаймні епохи Людовіка XI, який впровадив шовкове виробництво в Турі; вже тоді проблема полягала в тому, щоб, виробляючи товар у себе замість того, що купувати його за кордоном, зменшити відплив коштовних металів з країни [361]. Меркантилістська держава, вже «націоналістична», була за своєю суттю прихильницею металевого грошового обігу. Вона могла б запозичити свій девіз в Антуана де Монкретьєна, «батька» політичної економії: «Хай країна сама себе постачає» [362]. Спадкоємці Людовіка XI, коли могли, діяли, як він. Особливу увагу приділяв цьому Генріх IV: до 1610 р., року своєї смерті, він створив 40 мануфактур із 47, що тоді існували. Кольбер робитиме те саме. Його творіння, як вважає Клод Прі, крім того, відповідали бажанню боротися із несприятливою економічною кон'юнктурою [363]. Чи не штучним характером пояснюється те, що переважна частина їх швидко зникла? Виживуть тільки мануфактури державні або ті, що мали широкі привілеї від держави, такі, як підприємства в Бове, Обюссоні, Ла-Савонрі, Гобеленів, а серед так званих «королівських» — мануфактура Ванробе в Абвілі, яка, бувши заснована 1665 р., проіснує до самого 1789 р., дзеркальна мануфактура, заснована того самого року,

Обробка скла. Ілюстрація з «Мандрівок Жана де Мандевіля» (1420 р.). *Британська бібліотека.*

почасти розташована в Сен-Гобені 1695 р., де вона ще діяла 1979 р. Або ж така королівська мануфактура в Лангедоці, як Вільневська, яка зі своїми 3000 робітників активно діяла ще 1712 р.— доказ того, що левантинська торгівля й далі забезпечувала їй ринки збуту [364].

У XVIII ст. економічне піднесення вивергнуло на поверхню цілу серію прожектів мануфактур. Ті, хто їх представляв, викладали Раді торгівлі свої наміри й свої одноманітні вимоги привілеїв, що їх вони виправдовували міркуваннями загального інтересу. Їхні апетити постійно виходили за місцеві рамки. Їхньою

Мануфактура з виробництва вибивних тканин у Оранжі (фрагмент стінного розпису в одному з приватних будинків цього міста, виконаного Ж. К. Россетті 1764 р.). В цеху вибивного виробництва — засновник мануфактури швейцарець Жан-Родольф Веттер з дружиною та приятелем-швейцарцем, якому службовець показує вибивну дошку. Ліворуч і праворуч — дві інші майстерні. Робітників було багато: 600 чоловік близько 1762 р. Але ця мануфактура не знала такого процвітання, як мануфактура в Жуї-ан-Жоза біля Версаля. Після кількох реорганізацій вона остаточно закрилася 1802 р.
Фото Н. Д. Роже-Віолле.

метою був національний ринок — доказ того, що він починав існувати. Одна фабрика «заліза й відпущеної сталі» в Беррі відверто вимагала привілею, поширеного на цілу Францію [365]. Але найважчим для мануфактур, що народилися чи збирались народитися, було палко бажане відкриття величезного паризького ринку, який наполегливо захищали від імені ремісничих цехів Шість корпорацій, що були елітою цих останніх і самі представляли великі капіталістичні інтереси.

Папери Ради торгівлі від 1692 до 1789 р., які далеко не повні й перебувають не в найліпшому стані, зареєстрували численні клопотання чи то вже наявних мануфактур, які бажали отримати ті або ті пільги або провести якесь оновлення, чи то мануфактур, що їх збиралися створити. Вибірка може показати дедалі більшу різноманітність цього сектору діяльності: *1692 р.*— ниткові мережива в Тоннері й Шатильйоні; *1695 р.* — жерсть у Бомон-ан-Ферр'єрі; *1698 р.*— чорний і червоний саф'ян на левантинський кшталт і теляча шкіра на англійський взірець у Ліоні; *1701 р.*— порцеляна й фаянс у Сен-Клу, відбілювання тонкої нитки в Антоні на річці Б'євр; *1708 р.*— саржі в Сен-Флорантені, крохмаль у Турі; *1712 р.*— сукна англійської та голландської обробки в Пон-де-л'Арші; *1715 р.*— віск і свічки в Антоні, трип (вовняний плющ) у Абвілі, чорне мило в Живе, сукна в Шалоні; *1719 р.*— фаянс у Сен-Ніколя, передмісті Монтеро, сукна в По; *1723 р.*— сукна в Марселі, цукроочисний завод і миловарня в Сеті; *1724 р.*— фаянс і порцеляна в Ліллі; *1726 р.*— залізо й лита сталь у Коні, віск, воскові й лойові свічки в Жагонвілі, передмісті Гавра; *1756 р.*— шовк у Пюї-ан-Веле; *1762 р*— залізний дріт і коси у Форжі, в Бургундії; *1763 р.*— лойові свічки на взірець воскових у Сен-Маме, біля Море; *1772 р.*— мідь у млині Жила, біля Ессонна, воскові свічки в Турі; *1777 р.*— виробництво черепиці й фаянсу в Жексі; *1779 р.*— паперова мануфактура в Сен-Серзі, біля Лангра; пляшки й шибки в Ліллі; *1780 р.*— обробка коралу в Марселі (через три роки мануфактура заявить, що на ній працюють 300 робітників), «кругле й квадратне залізо, дрібне смужне залізо на німецький кшталт» у Сарлуї, паперова мануфактура в Бічі; *1782 р.*— оксамити й бавовняні простирадла в Невілі; *1788 р.*— бавовняні тканини в Сен-Вероні; *1789 р.*— носовички на англійський взірець у Турі; *1789 р.*— чавун і чавунне лиття в Марселі.

Прохання мануфактур та мотивування комісарів Ради, які обгрунтовували її ухвали, дають цінну можливість подивитися на організацію мануфактур. Так, Каркассонн 1723 р. буцімто був «найбагатшим суконними мануфактурами» містом Франції, «центром мануфактур Лангедоку». Коли п'ятдесят років до того Кольбер заснував у Лангедоці королівські мануфактури, аби марсельці так само, як англійці, могли вивозити на Левант сукна, а не тільки монету, початок був важкий, незважаючи на чималу допомогу провінційних штатів. Але відтак промисловість досягла такого розквіту, що фабриканти, не захищені привілеями, затримувалися або влаштовувалися в Лангедоці, особливо в Каркассонні. Самі вони забезпечували чотири п'ятих виробництва, і від 1711 р. їм виплачували навіть велику винагороду за кожну штуку виготовленого сукна, «аби не було такої великої нерівності між ними та підприємцями королівських мануфактур». Справді, ці останні й далі отримували щороку субсидії, вже не рахуючи тієї переваги, що вони були позбавлені нагляду цехових присяжних наглядачів, які перевіряли, чи відповідає якість тканин професійним нормам. Щоправда, подеколи за королівськими мануфактурами теж наглядали мануфактурні інспектори, але з «товариств ткачів, обробників, сукальників, фарбувальників» тощо, коли один з каркассоннських фабрикантів заходився інтригувати, щоб домогтися зарахування своєї мануфактури до числа королівських, і якось навіть домігся успіху в цьому. Остаточне розв'язання питання, переданого до Ради торгівлі, буде для нього негативним. Ми мимохідь дізнаємося, що Рада більше не бачила вигоди «нині множити число королівських мануфактур», зокрема в містах, де, як довів паризький досвід, вони були джерелом численних конфліктів і шахрайств. Що сталося б,

якби пан Сентень — так звали інтригана — домігся успіху? Його дім став би місцем збору некваліфікованих робітників, які змогли б завдяки привілеям працювати на себе. Через це відбувся б відплив робочої сили, з вигодою для інтригана [366]. Звідси ясно, що точилася боротьба між майстернями, що дотримувалися норм, і майстернями, що виставляли напоказ титул «королівських», який мовби ставив таку виробничу одиницю за рамки дії загального закону. Приблизно так само, як опинялися поза цими рамками, але задля куди більших ставок і привілейовані мореплавні компанії.

Ванробе в Абвілі [367]

Королівська суконна мануфактура, заснована 1665 р. в Абвілі з ініціативи Кольбера голландцем Йоссе Ванробе, була, либонь, солідним підприємством: її ліквідують тільки 1804 р. Спершу Йоссе Ванробе привіз із собою півсотню робітників з Голландії, але, за винятком цієї першої партії, персонал мануфактури (3000 робітників 1708 р.) набирався виключно на місці.

Тривалий час мануфактура поділялася на ряд розкиданих по місту великих майстерень. Тільки досить пізно, 1709—1713 рр., спорудили, аби прихистити її, величезний будинок за містом, так званий Дім сушіння (*des Rames*). Сушарня (*rames*) — це «довгі дерев'яні жердини... на яких розтягували сукна для сушіння». Весь комплекс споруд складався з корпусу для господарів і двох флігелів для ткачів та стригунів. Мануфактура, оточена ровами та парканами, притиснута до міських фортечних мурів, утворювала невеличкий замкнений світ: усі брами охороняли «швейцарці», що носили, як належало, королівські лівреї (синьо-біло-червоні). Ось що полегшувало нагляд, дотримання дисципліни, приписів (у тім числі — заборони робітникам приносити горілку). Втім, зі свого помешкання господар «наглядав за більшістю робітників». Проте величезна споруда вартістю 300 000 ліврів не мала ні складів, ні промивальних майстерень, ні конюшень, ні кузні чи токарні, щоб гострити ножиці для стриження сукон (*forces*). Прядильниць розподіляли по різних майстернях у місті. До цього додавалася значна за обсягом робота надомників, бо потрібно було 8 прядильниць на *кожен* зі ста ткацьких верстатів мануфактури. Далеко від міста, на річці Брель, збудували валяльний млин для знежирювання сукон.

Отже, концентрація, що досить просунулася вперед, ще не завершилася. Але організація була цілком новою. Розподіл праці став правилом: виготовлювані тонкі сукна, випуск яких був головним завданням мануфактури, проходили «через робочі руки 52 фахів». І мануфактура сама забезпечила своє постачання як фулеровою землею (невеликі кораблі — *bellandres* — довозили її з регіону Остенде), так і тонкими гатунками сеговійської вовни, найліпшої в Іспанії, яку вантажили в Байонні або в Більбао на корабель «Карл Лотарингський», а згодом, після його креблетрощі,— на «Золоте Руно». Мабуть, ці два кораблі підіймалися по Соммі до Абвіля.

Усе мало працювати чудово — і справді, все йшло більш-менш добре. В родині Ванробе спалахнуть мерзенні чвари, але ми їх не зачіпатимемо. Головне ж, раз по раз виникали гострі суперечності між дебетом і кредитом. 1740—1745 рр. щороку продавалося пересічно 1272 штуки сукна по 500 ліврів кожна, отже, на 636 000 ліврів. Ця сума включала обіговий капітал (заробітна платня, сировина, різні витрати) плюс зиск. Важливою проблемою було вивільнити від 150 000 до 200 000 ліврів заробітної платні й покрити витрати на амортизацію капіталу, який мав би становити приблизно мільйон ліврів або навіть більше і який вимагав періодичних ремонтів і оновлення. Були важкі й напружені моменти, й щоразу найпростішим розв'язанням — звільнення робітників. Перший спалах протесту

робітників стався 1686 р. Відтак відбувся бурхливий страйк 1716 р. І справді, робітники жили в стані своєрідного напівбезробіття; в разі скорочення виробництва мануфактура зберігала тільки свій добірний персонал — старших майстрів та кваліфікованих робітників. До речі, саме дедалі ширший спектр посад і обсягів заробітної платні становив типову форму еволюції нових підприємств.

Страйк 1716 р. припинився тільки з приходом невеликого військового загону. Заводіїв заарештували (бо були заводії), а відтак випустили. Абвільський субделегат цілком очевидно був настроєний не на користь бунтарів, цих людей, які «під час достатку бенкетують замість того, щоб заощадити на голодний час», і які «зовсім не замислюються над тим, що не мануфактура створена задля них, а вони створені для мануфактури». Порядок відновлять круто, коли судити про це з розмірковувань якогось мандрівця, який через кілька років (1728 р.), проїжджаючи через Абвіль, захоплювався всім на мануфактурі: її спорудами «на голландський кшталт», «3500 робітниками та 400 дівчатами», що там працювали, «вправами, що їх виконують під звуки барабана» дівчата, яких «водять напутниці і які працюють окремо». «Неможливо уявити собі щось більш упорядковане, щось таке, що трималося б у більшій чистоті»,— закінчував він [368].

Насправді ж без попуску з боку уряду підприємство не протрималося б так довго, як це сталося. Тим більше, що, на своє нещастя, воно розташувалося в місті підприємливому, «корпоративному» й нагадувало велику каменюку, пожбурену в болото. Ворожість до мануфактури була загальною, витонченою, вона супроводилася конкуренцією. Тут минуле й теперішнє жило аж ніяк не в умовах мирного співіснування [369].

Капітал і рахівництво

Слід було б простежити за функціонуванням великих промислових підприємств XVII—XVIII ст. у фінансовому плані. Але, за винятком тільки дзеркальної (сенгобенської) мануфактури, ми маємо у своєму розпорядженні лише випадкові дані. Одначе ж вплив, що зростав, капіталу — основного й обігового — не викликає жодного сумніву. Первісно вкладені кошти часто-густо були великими. За словами Ф. Л. Нусбаума, для друкарні з 40 робітниками вони становили в Лондоні 1700 р. від 500 до 1000 фунтів стерлінгів [370]; для цукроочисного заводу — від 5000 до 25 000 фунтів, якщо число робітників не перевершувало 10 — 12 чоловік [371]; для винокурного заводу ця сума сягала як мінімум 2000 фунтів, як правило, з перспективою звично великого зиску [372]. 1681 р. в Нью-Мілсі, у Гаддингтонширі, почала працювати суконна мануфактура з капіталом у 5000 фунтів [373]. Броварні, що довго були ремісничим виробництвом, збільшувалися в обсягах; віднині вони здатні були варити величезну кількість пива, але це вимагало великих витрат на обладнання — 20 000 фунтів стерлінгів у фірми Уітбред, яка до 40-х років XVIII ст. постачала 750 000 лондонців [374].

Це дороге обладнання треба було час від часу оновлювати. Як часто? Щоб з'ясувати все це, довелося б провадити тривалі пошуки. До того ж, залежно від галузі промисловості головні труднощі виникатимуть чи то через вклади в постійний капітал, чи то через змінний капітал. І частіше через цей останній, ніж через перший. Великі мануфактури раз по раз опинялися без грошей. У січні 1712 р. у складне становище потрапила Вільневська королівська мануфактура в Лангедоці, заснована Кольбером, 1709 р. вона отримала підтвердження своїх привілеїв на десять років [375]. Аби й далі постачати свої сукна голландського й англійського зразка, вона зажадала субсидії в 50 000 турських ліврів: «Ся сума потрібна мені для утримання моїх працівників, число яких становить понад три тисячі» [376]. Це в принципі означало касові перебої.

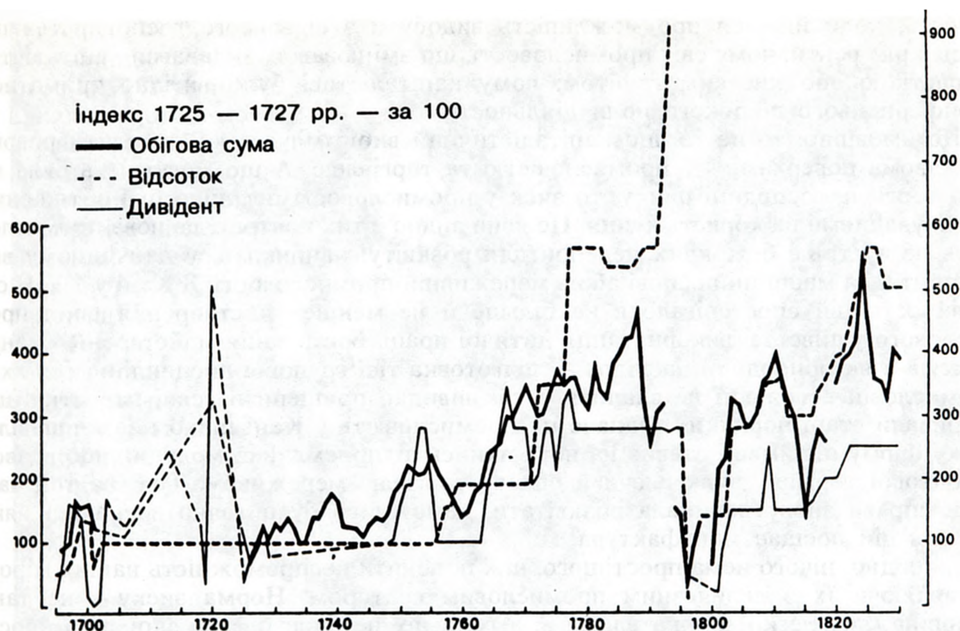
На цьому вибивному полотні (малюнок Ж. Б. Юе, який був художнім працівником Оберкампфа в Жуї-ан-Жоза) зображені споруди мануфактури в ту добу процвітання й нові машини, що після її заснування 1760 р. створювалися одна за одною. І, зокрема, для промивання тканин та вибивання за допомогою мідяної пластини замість дерев'яних дощок. *Зібрання Віолле.*

У січні 1721 р. на межі руїни опинилася інша королівська мануфактура — братів П'єра й Жоффруа Дара. Заснована в Шалоні років за тридцять до того, вона вже зверталася по допомогу до Ради торгівлі, яка 24 липня 1717 р. розпорядилася надати їй кредит в 36 000 ліврів з виплатою протягом півтора року й з поверненням кредиту впродовж десяти років починаючи від 1720 р., без сплати відсотків. Хоч ці авансові виплати провадилися нерегулярно, брати Дара отримали їхню основну частину в жовтні 1719 р. Та в них нічого не владналося. Спершу з причини «надзвичайної дорожнечі» вовни. А відтак вони вклали всі свої кошти у виробництво сукон і «продали їх торгівцям-збувальникам (роздрібним), дотримуючись звичаю комерції, в кредит терміном на півтора року; сі ж торгівці, скориставшись з підриву довіри до банківських білетів, заплатили їм цими грішми напередодні того, як ці банкноти знецінилися». Отже, то були жертви Лоу, бо їм довелося продати ці банкноти за «викидними цінами», аби «щоденно» виплачувати своїм робітникам заробітну платню. Нарешті, оскільки лихо не приходить саме, їх виселили з будинку, який вони найняли тридцять років тому й пристосували його під мануфактуру за 50 000 ліврів. У новій споруді, яку вони купили за 10 000 ліврів (з них 7000 — у кредит), їм довелося встановити верстати, фарбувальні чани та інший «інвентар, потрібний для виробництва», на що пішло ще 8000 ліврів. Внаслідок цього вони попрохали відстрочки повернення королівського авансу й домоглися її [377].

Інший приклад. 1786 р.— щоправда, то був рік поганої кон'юнктури — седанська королівська мануфактура (фірма називалася «Вдова Лорана Юссона та брати Карре»), старовинне підприємство із солідною репутацією, що впродовж 90 років залишалося в руках однієї родини, мала на 60 000 ліврів незабезпеченого кредиту. Ці труднощі виникли через пожежу, через смерть Лорана Юссона, яка змусила мануфактуру (гадаю, внаслідок відокремлення спадкового майна) продати частину своїх приміщень і збудувати інші й, нарешті, через невдале розміщення капіталу в експорт до Нової Англії, цебто для *інсургентів* одразу ж після здобуття ними незалежності — ці кошти «ще не повернулися» (!) [378].

Навпаки, випадок з мануфактурою Сен-Гобен виглядав як успіх після 1725—1727 рр. [379] Дзеркальна мануфактура, заснована за часів Кольбера (1665 р.), домагалася продовження своїх привілеїв аж до самої Революції, незважаючи на протести вільного підприємництва, наприклад 1757 р. вельми бурхливі. Те, що 1702 р. кепське керівництво призвело до банкрутства, було великою супутньою неприємністю. Проте підприємство й далі існувало, з новими директорами й новими акціонерами. Завдяки виключній монополії, яка закріплювала за фірмою продаж дзеркал у Франції і на експорт, завдяки загальному піднесенню XVIII ст. після 1725—1727 рр. чітко позначилося зростання виробництва. Графік, який ми наводимо, показує загальний хід справ, криву дивіденду, що виплачувався акціонерам, нарешті, вартість частки-«деньє» (*denier*), яку не слід ототожнювати із звичайною акцією, курс якої котирувався на біржі. Й достоту так само не треба приписувати підприємству свободу дій, властиву англійським акціонерним компаніям (*Joint Stock Company*) тих часів або ж акціонерним товариствам, що утворилися у Франції після впровадження Комерційного кодексу 1807 р.

1702 р. відновлення виробництва на мануфактурі відбулося завдяки паризьким відкупникам (*traitants*), читай: банкірам і фінансистам, стурбованим тоді своїми вкладами грошей у безпечні справи — в закупівлю земель або співучасті. Цього разу капітальні фонди товариства поділили на 24 «*су*» («*sols*»), а кожне «*су*» в свою чергу — на 12 «*деньє*» («*deniers*»), всього, отже, виходило 288 «деньє», нерівномірно поділених між 13 акціонерами, учасниками зняття фірми з мілини. Ці частки, або акції, ділилися відтак їхніми наступними власниками з примхи вспадковування й часткового продажу. 1830 р. Сен-Гобен мала 204 акціонери, з яких окремі подеколи володіли мізерними часточками — восьмими, шістнадцятими

ПЕРЕМОГИ МАНУФАКТУРИ СЕН-ГОБЕН

Див. пояснення в тексті, зокрема ті, що стосуються частки (le dinier). Цей графік запозичений з машинописного тексту дисертації Клода Прі.— C. Pris, La Manufacture royale de Saint-Gobain, 1665—1830, 1297 p.,— опублікування якої становило б великий інтерес.

частинами «деньє». Вартість цих останніх при їхній оцінці як спадщини дозволяє встановити підвищення курсу з плином часу.

Цілком очевидно, що капітал вельми збільшився. Та, може, почасти це слід би приписати поведінці акціонерів? 1702 р. йшлося про ділових людей, про відкупників. Але з 1702 р. ці частки переходили до великих шляхетських родин, у середовищі яких брали шлюби спадкоємниці відкупників. Так, панна Жоффрен, яка прославилася своїм салоном, вийшла заміж за маркіза де Ла Ферте-Ембо. Тож мануфактура поступово перейшла під контроль вельможних *рантьє*, а не справжніх ділових людей, тих рантьє, що вдовольнялися регулярними й помірними дивідендами замість того, щоб зажадати своєї частини зиску цілком. Хіба це не було способом збільшити, зберегти капітал?

Про промислові прибутки

Ризикнути висловити узагальнене міркування з приводу прибутків у промисловості означало б надто забігти вперед. Ця важкість, щоб не сказати «майже неможливість», дуже великим тягарем лягає на наше *історичне* розуміння економічного життя давніших часів, а ще точніше — капіталізму. Нам потрібні були б цифри, цифри переконливі, цілі низки цифр. Якби історичні дослідження, які вчора вдосталь давали нам криві руху цін та заробітної платні, запропонували нам сьогодні в належній формі дані про норму зиску, ми могли б отримати внаслідок цього прийнятні пояснення. Ми ліпше зрозуміли б, чому капітал виказував нері-

шучість, коли йшлося про можливість видобути з сільського господарства ще щось, крім ренти; чому світ промисловості, що змінювався, видавався капіталістові пасткою або хистким грунтом; чому капіталістові було вигідно триматися периферії цього широкого поля діяльності.

Що ймовірно, то це те, що капіталістичний вибір міг тільки посилити розрив між двома поверхами — промисловістю та торгівлею. А що могутність була на боці торгівлі, господині ринку, то зиск у промисловості постійно був обтяжений відрахуваннями на користь купця. Це ясно видно в тих центрах, де нова промисловість не зустріла б жодних перепон для розквіту: наприклад, у панчішному виробництві на машинній основі або в мереживній промисловості. В Кані у XVIII ст. в цій останній спостерігалося не більше й не менше як створення шкіл промислового учнівства, використання дитячої праці, організація майстерень, «мануфактур» і як природний наслідок — підготовка тієї групової дисципліни, без якої промисловій революції не вдалося б так швидко прищепити «свої паростки, що розривали старі порядки». Одначе ця промисловість у Кані цілком замиршавіла, і таку фірму підіймав і ставив на ноги якийсь підприємливий молодик, що вдався до оптової торгівлі, включаючи й оптову торгівлю мереживом. Тож на той час, коли справа знову починала розквітати, неможливо було точно визначити, яке місце в ній посідає мануфактура.

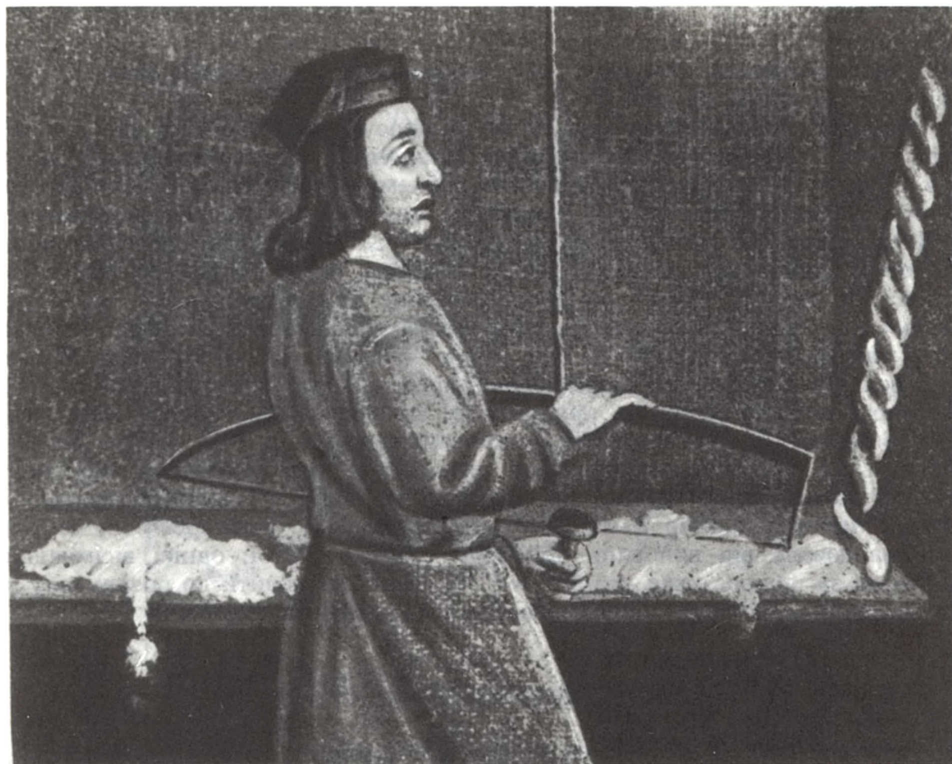
Природно, нічого нема простішого, ніж пояснити неспроможність наших мірок, зіставляючи їх з величезним промисловим сектором. Норма зиску — не така величина, яку легко можна вловити; а головне, не було б відносної постійності розміру відсотка [380], який можна було якось осягнути шляхом зондування. Змінний, оманливий, цей відсоток вислизає від нас. Але ж така новаторська з багатьох поглядів книга Жана-Клода Перро довела, що такий пошук не був би ілюзорним, що «дійову особу» вдається окреслити, що можна навіть вибрати в разі необхідності як одиницю відліку якщо не підприємство (яке все ж таки не завше від нас вислизає), то чи то місто, чи то провінцію. А національну економіку? На це не слід надто сподіватися.

Одне слово, обстеження можливе, хоча воно й залишається пов'язаним з жахливими труднощами. Зиск — недосконала точка [381] перетину численних ліній; а тоді ці лінії слід намацати, визначити, відновити, а в разі потреби — уявити. Хай змінні й численні, але врешті-решт Жан-Клод Перро доводить, що їх можна зблизити, об'єднати згідно з порівняно простими співвідношеннями. Є, мусять бути, приблизні коефіцієнти кореляції, що їх можна вивести: знаючи величину x, я міг би отримати уявлення про величину y... Отже, промисловий зиск містився, як ми це й знали, на схрещенні ціни праці, ціни сировини, ціни капіталу; й щоб завершити, він містився біля входу на ринок. Для Ж.-К. Перро це можливість констатувати, що зиск, доходи всесильного купця без угаву зазіхали на прибутки промислового «капіталізму».

Власне, чого найбільше бракує історичному дослідженню в цій галузі, то це моделі методу, *моделі моделі*. Якби не було Франсуа Симіана й особливо Ернеста Лабруса, історики не заходжувалися б так легко, як це вони робили в минулому, вивчати ціни й заробітну платню. Треба було б знайти саме нову рушійну силу. А якщо так, то накреслимо коли не структуру можливого методу, то принаймні вимоги, яким він мусить відповідати:

1. Передусім *зібрати* дані, добрі чи погані (відтак ми матимемо час їх класифікувати), про норму зиску, відомого або хоч би відзначеного, навіть якщо ці дані обмежені в часі й навіть уривчасті. Отже, ми знаємо, що:

— заснований на «феодальних засадах» завод чорної металургії, який залежав від єпископа Краківського й розташовувався в сусідстві з цим великим містом, досяг 1746 р. норми зиску в 150%, а згодом цей рівень упродовж наступних років знову знизився до 25% [382];

Чесання бавовни у Венеції, XVII ст. *Музей Коррер, зібрання Віолле.*

— близько 1770 р. в Мюлузі [383] зиски від ситців зросли, може, до 23—25%, але 1784 р. вони впали приблизно до 8,5%;

— для паперового млина у Відалон-лез-Анноне ми маємо серію даних від 1772 до 1826 р. з чітко вираженим контрастом між періодом, який передував 1800 р. (норма зиску нижча 10%, за винятком 1772, 1793 і 1796 рр.), та наступним періодом, коли відзначається швидке піднесення [384];

— треба запам'ятати високу норму прибутку, яка відома нам для Німеччини цього часу, де фон Шюле, «бавовняний король» в Аугсбурзі, діставав від 1769 до 1781 р. річний зиск у 15,4%; де одна шовкова мануфактура в Крефельді зазнала за п'ять років (1793—1797 рр.) коливань своїх прибутків від 2,5 до 17,25%; де тютюнові мануфактури братів Болонгаро, засновані у Франкфурті й у Гехсті 1734—1735 рр., 1779 року володіли капіталом у два мільйони талерів [385];

— вугільні копальні в Літтрі у Нормандії, неподалік від Байє, дали від 1748 до 1791 р. на амортизований капітал у 700 000 ліврів зиск обсягом від 160 000 до 195 000 ліврів [386].

Але я уриваю цей перелік, який наводжу лише як приклади. Перенісши відтак ці цифри на відповідний графік, я б *червоним олівцем* накреслив 10-процентний рубіж, що як тимчасове розв'язання міг би правити за лінію відліку та лінію поділу: спостерігалися б рекорди понад 10%, удачі — в сусідстві з цією рисою, а відверті невдачі містилися б поруч із нулем і навіть нижче нуля. Перша констатація (яка, однак, не викликає подиву): серед цього світу цифр були варіації дуже великі й несподівані.

2. Провести *кваліфікацію* за регіонами, за старовинними або новими галузями, за кон'юнктурою, заздалегідь узявши до уваги все те, щб такі кон'юнктури мають у собі, здатне збити з пантелику: галузі промисловості не занепадають і не переживають піднесення всі разом.

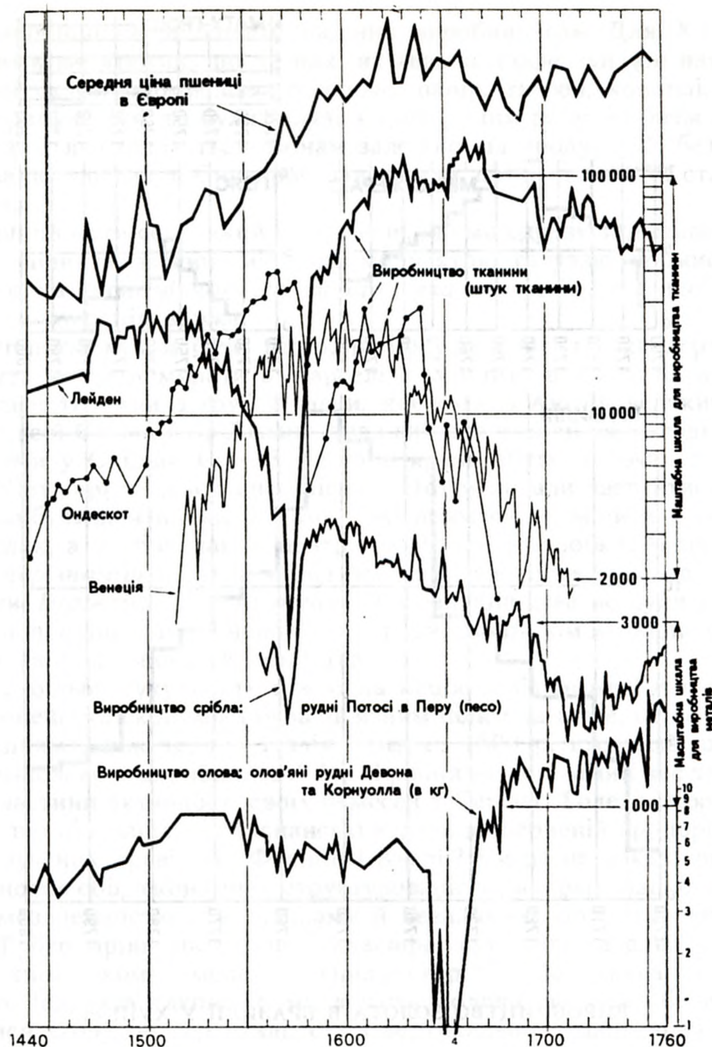
3. Нарешті, *спробувати* за будь-яку ціну просунутися якомога далі в глибину історії, до XVI, XV і навіть XIV ст., цебто *уникнути дивної статистичної монополії кінця XVIII ст.*, постаратися розмістити проблему в рамки вимірів великої часової протяглості. Одне слово, почати наново те, що блискуче вдалося зробити історії цін. Чи можливе це? Я гарантую, що можна буде розрахувати зиск підприємця, який виготовляв сукна у Венеції 1600 р. У Шваці, що в Тиролі, Фуггери у своїй *торгівлі*, так званим *Eisen+uns Umschlitthandel* (торгівля залізом та залізним товаром), що, як ви здогадуєтеся, поєднувала промисловість і обмін, одержали 1547 р. зиску в обсязі 23% [387]. Ще ліпше історикові А. ді Олівейрі Маркешу вдався вельми глибокий аналіз ремісничої праці в Португалії кінця XIV ст. [388] Він зумів виокремити в заданому продукті те, що переважно стосувалося праці — П і сировини — С. Для черевиків С становило від 68 до 78%, а П — від 32 до 22%; ті самі пропорції відзначалися для підків; для лимарного виробництва С становило від 79 до 91% тощо. Нарешті, з праці — Т — вираховувався *додатковий продукт* (*ganho e cabedal*), що 'діставався господареві; ця частка — зиск — варіювала від половини до чверті, однієї шостої, однієї вісімнадцятої винагороди за працю, отже, від 50 до 5,5%. Якщо включити до розрахунку вартість матеріалу, то зиск ризикує звестися до незначної величини.

Закон Уолтера Дж. Гоффмана (1955 р.) [389]

Загалом слід виходити з виробництва. А чи можна спробувати в цих величезних, погано досліджених секторах розкрити «правила-тенденції», які зробили б наш ліхтар яскравішим?

Років з десять тому я в співпраці з Френком Спунером показав, що криві промислового виробництва, відомі нам для XVI ст., неодмінно мали параболічну форму [390]. Приклади американських рудень, виробництва саржі в Ондскоті, вовняних покривал у Венеції, суконного виробництва Лейдена говорять самі за себе. Звісно ж, не було й мови про узагальнення на основі таких нечисленних даних: маємо багато кривих цін і дуже мало кривих виробництва. Одначе саме таку криву з швидким піднесенням і різким спадом можна з певною часткою вірогідності уявити собі за часів доіндустріальної економіки, коли короткий розквіт якоїсь міської промисловості або якогось епізодичного експорту згасав майже так швидко, як мода. Можна також побачити гру виробництв, що змагаються між собою, одне з яких постійно вбивало інше. Або ж безперервну міграцію промислів, які, здавалося, відроджувалися, полишаючи місця, де вони зародилися.

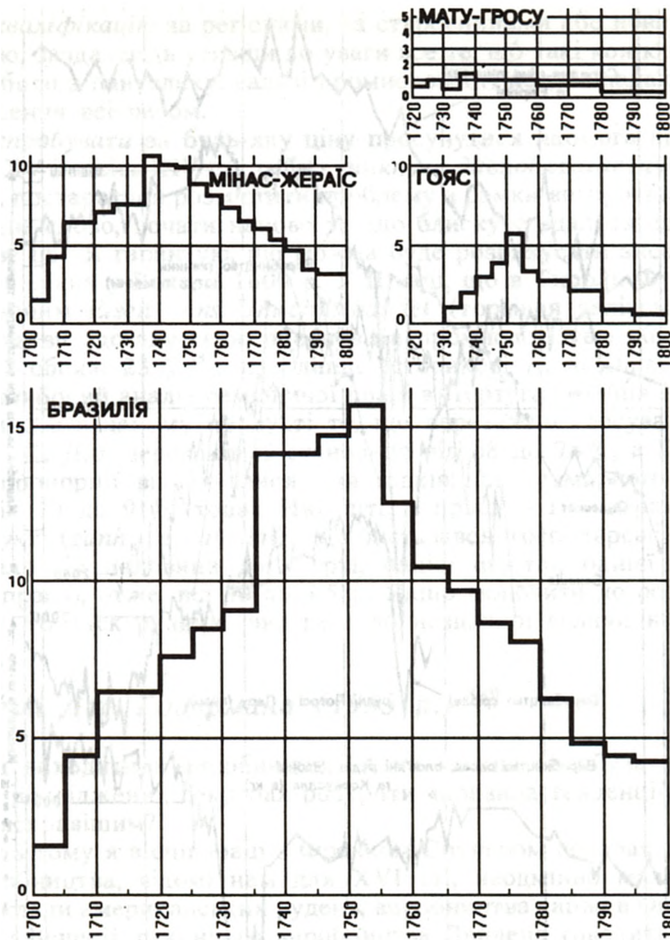
Недавня книга Жана-Клода Перро про місто Кан у XVIII ст. продовжує й потверджує ці спостереження стосовно чотирьох старанно вивчених промислових галузей у рамках економічної активності нормандського міста, де ці галузі змінювали одна одну: виробництво сукон, розкішних і звичайного гатунку; панчішноплетільне; виготовлення полотна і, нарешті, «взірцевий» випадок мереживної промисловості. Взагалі то була історія вельми короткочасних успіхів, інакше кажучи — низка *парабол*, що змінювали одна одну. Звісно, свою ролю відіграли зовнішні впливи: наприклад, розквіт серпанкового виробництва в Ле-Мані жорстоко вдарив по канському текстилю. Але що ж до *місцевої* долі цих чотирьох галузей промисловості, то напрошується висновок, а саме: занепадаючи, одна з них спричинялася до піднесення іншої, *і навпаки*. Так, «мануфактура панчіх машинного плетіння... стане щасливою суперницею» вовняної промисловості, яку

ЧИ БУЛИ ПАРАБОЛАМИ КРИВІ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА?

Вже в XVI ст. криві промислового виробництва мали параболічну форму, аналогічну тій, яку виявляє для сучасної доби У. Дж. Гоффман (W. G. Hoffmann, British Industry 1700—1950, 1955). Завважте вже відхилення кривої виробництва олов'яних рудень у Девоні. В Лейдені дві параболи йшли одна за одною. Графік склав Ф. Спунер. (F. C. Spooner). Див.: Cambridge Economic History of Europe, IV, p. 484.

полишать, коли вона вже майже нічого не давала [391]. «Розквіт панчохоплетільного виробництва й скорочення виробництва вовняних тканин відбувалися... цілком водночас у період між 1700 та 1760 рр.» [392]. У свою чергу, панчішне виробництво поступово здавало позиції перед обробкою тканин з бавовни. А відтак ситці поступляться перед мереживами, які й самі спочатку зазнають піднесення, а відтак відійдуть у тінь по досконалій параболі, буцімто це правило не терпіло винятків. Насправді в Кані все відбувалося так, ніби будь-яка галузь промисловості,

ВИРОБНИЦТВО ЗОЛОТА В БРАЗИЛІЇ У XVIII ст.

У тоннах. За даними Віржиліо Нойя Пінто: V. Noya Pinto, O ouro brasileiro e o comercio anglo-portugues, 1972, p. 123. Криві й тут мають параболічну форму.

що сходила вгору, процвітала *за рахунок* промисловості, яка зазнавала спаду, мовби резерви міста — резерви не стільки капіталів, скільки збуту готових виробів і доступу до сировини, а особливо робочої сили — були надто обмежені, щоб дозволити водночас розквіт кількох видів промислової діяльності. За таких умов вибір послідовно падав на виробництво, яке давало найбільший доход.

Усе це здається природним у добу економіки окремих секторів, ще дуже погано один з одним пов'язаних. Зате дивно знайти в книжці Уолтера Дж. Гоффмана, який спирався на численні статистичні потвердження, ту саму параболічну криву, подану як своєрідний загальний «закон», що стосується розвиненого світу XIX та XX ст. Для Гоффмана будь-яка *окремо взята* промисловість (винятки потверджують правило) мовби проходила три стадії: розширення, стабільне функціонування та спад. Або, в ширшому вигляді, «стадію розширення з піднесенням рівня

зростання виробництва; цілковите падіння виробництва». Для XVIII, XIX та XX ст. єдиними винятками, що на них, як вважає Гоффман, він натрапив, були чотири типові галузі промисловості: олово, папір, тютюн, коноплі. Але, може, висуває він припущення, то були галузі з триваліщим ритмом: ритм — це хронологічна відстань, яка піддається змінам залежно від продукту й, безперечно, від епохи. Цікава деталь: ми зі Спунером завважили, що олово в XVI ст. не підкорялося правилу.

Все це повинно мати сенс, який не означає, що ми одразу ж дістанемо пояснення. Справді, виявити зв'язок між окремо взятою галуззю промисловості, що розглядається, та *економічною сукупністю, яка оточує її* і від якої залежить її власний рух,— операція важка.

Цією сукупністю могли бути місто, регіон, держава, кілька держав. Одна й та сама галузь могла помирати в Марселі й зростати в Ліоні. Коли на початку XVII ст. щільні тканини з грубої вовни, які колись Англія великими партіями розвозила по всій Європі й на Левант, ураз вийшли з моди на Заході й зробилися надто дорогими у Східній Європі, настала криза збуту й почалося безробіття, особливо в Уїлтширі та й в інших місцях. Потім почали звертатися до тонших сукон, що фарбувалися на місці, сукон, які примусили змінитися не лише типи ткацтва в селах, а й обладнання центрів остаточної обробки. Й ця реконверсія відбувалася *нерівномірно,* залежно від регіонів, тож після впровадження «нових тканин» (*New Draperies*) окремі *регіональні* виробництва не були тими самими: відбувалися нові піднесення й необоротні спади. А загалом виникла змінена карта англійського національного виробництва [393].

Але були й більші сукупності, ніж одна нація. Хіба може бути ліпший доказ того, що європейська економіка була зв'язним цілим (а отже, це по-своєму може бути поясненням), ніж те, що Італія близько 1600 р. втратила значну частину свого промислового виробництва? Що Іспанія на той самий час теж зосталася без великої частини активності своїх ремесел у Севільї, Толедо, Кордові, Сеговії, Куенці? [394] І що ці італійські та іспанські втрати в оберненій пропорції вписалися в актив Сполучених провінцій, Франції і Англії? Чи це не доказ того, що такий порядок становив обіг, економічні структурованість та ієрархізацію світу з досить тісною взаємозалежністю між успіхами й невдачами, що відгукуються одне на одне? П'єр Губер мріяв про те, щоб класифікувати індивідуальні статки та багатства за їхнім віком — молоді, дозрілі, старі [395]. Це означає думати згідно з *параболою.* Існувала також промисловість молода, дозріла або стара: молоді галузі рвалися вгору по вертикалі, старі вертикально падали вниз.

Проте, як і для людей, хіба не збільшилася очікувана тривалість життя різних видів промисловості? Якби ми мали для періоду XV—XVIII ст. численні криві, аналогічні тим, що їх збудував Гоффман, то, либонь, було б кинуто світло на важливу відмінність: набагато коротший і уривчастий ритм і набагато стисненіші по горизонталі параболи, ніж сьогодні. В ту добу старовинної економіки будь-яке промислове виробництво ризикувало швидко наштовхнутися на «вузьке місце» у сфері сировини, робочої сили, кредиту, техніки, енергії, внутрішнього й зовнішнього ринків. То був досвід, який нині щоденно можна бачити в слабкорозвинених країнах.

Транспорт і капіталістичне підприємство

Засоби транспорту, такі самі старі, як і світ, мали тенденцію впродовж століть зберігатися такими, якими вони були. В першому томі цієї праці я говорив про цю архаїчну інфраструктуру, про численні й малоефективні засоби перевезення: човни, вітрильники, повози, запряги, в'ючні тварини, про ланцюжки коней, запряжених цугом — *bellhorses* (ці коні з дзвіночками, що не стихали ні на мить, доправляли до Лондона гончарні вироби Стаффордширу або паки провінційного сукна), і вервечки мулів на сицилійський кшталт, коли кожна тварина була прив'язана до хвоста тварини, що йшла спереду [396], або про ті 400 000 *бурлаків*, цих чорноробів, що тягли линвою чи вели кораблі по Волзі близько 1815 р. [397]

Перевезення — необхідне завершення виробництва; коли вони пришвидшувалися, все йшло добре або поліпшувалося. Для Семена Воронцова, посла Катерини II в Лондоні, посилення англійського розквіту — це рух по шляхах, який за п'ятдесят років збільшився принаймні вп'ятеро [398]. Початок піднесення XVIII ст. загалом збігся з перевезеннями, що мали тенденцію цілком використовувати засоби минулого без справді революційних новацій з технічного погляду. Це не означає, буцімто не виникало нових проблем. Для Франції, навіть іще до того, як було збудовано великі королівські шляхи, Кантийон поставив дилему: якщо рух наростатиме коштом надто великого числа коней, їх доведеться годувати на збиток людям [399].

Перевезення самі по собі були «промислом» («*industrie*»), як про це нагадували Монкретьєн, Петті чи Деффо, чи отець Галіані. «Транспорт,— казав цей останній,— це рід мануфактури» [400]. Але мануфактури архаїчної, в яку капіталіст глибоко не втягувався. І не без підстав: виправдовувалися витрати тільки перевезення в головних напрямах. Решта перевезень, по другорядних шляхах, пересічних, жалюгідних, залишалися справою тих, хто вдовольнявся скромним зиском. Зважити участь капіталізму в цьому випадку означає оцінити співвідношення новацій та архаїки або, точніше, «доходність» різних галузей транспорту: слабка участь у перевезеннях суходільних, обмежена — в «річкових перевезеннях», відчутніша — коли йшлося про перевезення по морю. Однак же й там гроші робили вибір, не намагаючись захопити все.

Суходільні перевезення

Суходільні перевезення звичайно зображують як неефективні. Протягом століть шляхи залишалися такими самими, якими їх надала людині природа. Та це була *відносна* неефективність: обміни давніх часів відповідали економіці давніх часів. Вози, в'ючні тварини, кур'єри, гінці, поштові станції відігравали свою ролю як похідні від певного попиту. І якщо взяти все це до уваги, то з'ясується, що мало надавали значення старовинному, нині забутому доказу В. Зомбарта, який установив те, що здоровий глузд апріорно заперечує, а саме: що суходільний транспорт перевозив набагато більше, ніж перевозили по прісній воді річок та каналів [401].

Розрахунки Зомбарта, зроблені досить старанно, фіксують порядок величин у Німеччині наприкінці XVIII ст. Визначивши число коней для перевезень приблизно в 40 000, можна оцінити в 500 млн. тонно-кілометрів на рік перевезення на возах і в'юком (зазначмо мимохідь, що 1913 р. обсяг перевезень по залізниці на тому самому просторі буде більшим у 130 разів — дивовижне свідчення фантастичного «руйнування перетинок», зробленого залізничною революцією). Для

Поштово-пасажирські перевезення до Ладлоу (Шропшир). Картина Ж.-Л. Агасса (1767—1849 рр.). Традиційна шляхова техніка, доведена до найліпшого стану: добрий шлях, посилені запряги. Порівняйте це зі старовинними шляхами, які так часто писав Брейгель. Базель, Публічне художнє зібрання *(Oeffentliche Kunstsammlung)*. *Фото музею.*

водяних потоків число кораблів, помножене на їхню середню тоннажність та число плавань в обидва напрями, дає річну цифру між 80 і 90 млн. тонно-кілометрів. Отже, для всієї Німеччини наприкінці XVIII і на початку XIX ст., незважаючи на чималі перевезення по Рейну, Ельбі й Одеру, співвідношення між пропускною здатністю водяних шляхів та суходільних доріг виявилося б 1 до 5 на користь цих останніх. Насправді ж цифра 40 000 коней стосується тільки тварин, спеціально зайнятих перевезеннями, а не вельми великого числа (у Франції за часів Лавуазьє — 1 200 000) сільськогосподарських коней. Та ж ці селянські коні забезпечували численні постійні або сезонні перевезення. Тож наземний транспорт Зомбарт радше недооцінив, але, щоправда, розрахунок річкових перевезень теж залишав осторонь сплавляння чималої кількості дерева.

Чи можна зробити якесь узагальнення, виходячи з німецького прикладу? Звісно, ні, якщо мова піде про Голландію, де переважна більшість перевезень здійснювалася по воді. Це ж, либонь, можна сказати й про Англію, помережену численними невеликими судноплавними річками та каналами, для якої Зомбарт розцінював обидва способи перевезень як рівноцінні. Навпаки, решта Європи була, мабуть, не так добре, як Німеччина, забезпечена річковими шляхами. Один французький документ, явно перебільшуючи, навіть 1778 р. наважився твердити: «Майже всі перевезення провадяться суходолом, оскільки важко плавати по річках» [402]. Цікаво, що 1828 р. з 46 млн. тонн перевезених вантажів для Дютана 4,8 млн. перевезли по воді, а решту по суходолу (ближні перевезення — 30,9 млн. тонн, далекі — 10,4 млн. тонн [403]). Загалом співвідношення становить 1 до 10. Щоправда, від 1800 до 1840 р. число повозів для гужового транспорту подвоїлося [404].

Такий обсяг сухопутних перевезень пояснювався, з одного боку, величезною кількістю візницьких операцій на дуже короткі відстані, бо на короткому маршруті віз обходився не дорожче, ніж човен; так, 1708 р. при перевезенні збіжжя з Орлеана до Парижа витрати були однакові на обох нових шляхах — що на брукованій королівській дорозі, що на Орлеанському каналі [405]. З другого боку, тим фактом, що, коли транспортування по воді відбувалися з розривами, існували неодмінні й подеколи важкі волоки, які пов'язали між собою річкові системи, загалом щось еквівалентне волокам в Сибіру або в Північній Америці. Між Ліоном та Роанном, тобто між Роною й Луарою, постійно використовували з цією метою 500 волових запрягів.

Але головною причиною була постійна й надто часта пропозиція перевезень селянськими засобами, перевезень, що, як усі види *допоміжної* діяльності, оплачувалися нижче їхньої справжньої собівартості. З цього резервуару міг черпати кожен. Деякі сільські місцевості — такі, як рейнський Гунсрюк, Гессен, Тюрингія [406],— певні села на зразок Рамберкура-о-По, що в Барруа, звідкіль у XVI ст. безполудрабкові вози (*«charretons»*) діставалися до самого Антверпена[407], так само, як альпійські села, розташовані вздовж шляхів, здавна допомагали собі, спеціалізуючись на перевезеннях[408]. Одначе ж поряд з цими професіоналами головну масу становили селяни, що займалися перевезеннями вряди-годи. «Заняття візництвом має бути цілком вільним,— оголошував ще французький указ від 25 квітня 1782 р.,— не повинно бути жодних обмежень, крім привілеїв поштово-пасажирських контор (маються на увазі регулярні перевезення пасажирів та пакетів, що не перевершують певної ваги)... Тож належить не робити нічого такого, що могло б затьмарити сю вольність, таку потрібну для комерції: треба, аби хлібороб, який на певен час став візником, щоб використати й прогодувати своїх коней, міг відновити заняття сим фахом і облишити його без жодних на те формальностей»[409].

Єдиною вадою цієї селянської праці було те, що вона залишалася сезонною. Однак багато селян до цього пристосовувалися. Так, лангедоцька сіль з Пекке,

яку перевозили вгору по Роні цілі каравани кораблів, що їх контролювали великі купці, мусила після вивантаження в Сесселі доправлятися суходільним шляхом до невеличкого села Регонфль, біля Женеви, звідкіля її знову везли по воді. 10 липня 1650 р. купець Ніколя Бурламаккі пише з Женеви: «Якби не жнива, то ми отримали б (сіль) за кілька днів». 14 липня він пише: «Сіль наша просувається, ми отримуємо її щодня, і, якщо жнива нас не затримають, я сподіваюсь тижнів через два всю її мати тут... з цим караваном ми дістанемо приблизно 750 возів». 18 вересня: «Решта прийде з дня на день, хоч сьогодні сівба є причиною того, що вози бувають не так часто. Та тільки-но все посіють, ми одразу ж їх дістанемо»[410].

Через століття, 22 липня 1771 р., ми опиняємося в Бонвілі, що в Фосиньї. Тут забракло пшениці, й інтендант хотів негайно привезти жита: «Коли відчуваєш голод, не розмірковуєш про гатунок хліба, який ти їстимеш». Ну ось він пише синдику Салланша (в деяких містах голова муніципалітету, мер або старшина ремісничого цеху.— *Прим. ред.*), «нині в нас найгарячіша пора жнив... і неможливо, не завдавши їм помітної шкоди, використати сільські вози, як це було б бажано»[411]. Оцініть таке міркування управителя якогось власника металургійних заводів (23 вантоза VI р.— 13 березня 1799 р.): «Плуги (читай: оранка) зовсім не дають працювати візникові»[412].

Між цією робочою силою, яка одразу ж себе пропонувала, тільки-но це дозволяв календар сільськогосподарських робіт, та системою пошти й поштово-пасажирських контор з твердим розкладом, поволі й дуже рано заснованою всіма державами, був також і спеціалізований транспорт, який прагнув набути організованих форм, але в дев'яти випадках з десяти відзначався найпримітивнішою організованістю. Йдеться про дрібних підприємців, що мали по кілька коней і візників. Реєстр, що стосується Ганновера 1833 р., показує, що ремісничий характер суходільних перевезень був там ще правилом. З півночі на південь Німеччину, як і в XVI ст., перетинали «вільні», або «дикі у своєму праві» (*Strackfuhrbetrieb*), як казали у швейцарських кантонах, транспортні засоби. Ці візники їздили навмання в пошуках вантажу, «плаваючи, як моряки», цілими місяцями залишаючись віддалік від дому і зазнаючи іноді повної невдачі. Їхнім апогеєм було XVIII ст. Та їх можна було ще побачити й у XIX ст. І вони, цілком вірогідно, були самі собі підприємцями[413].

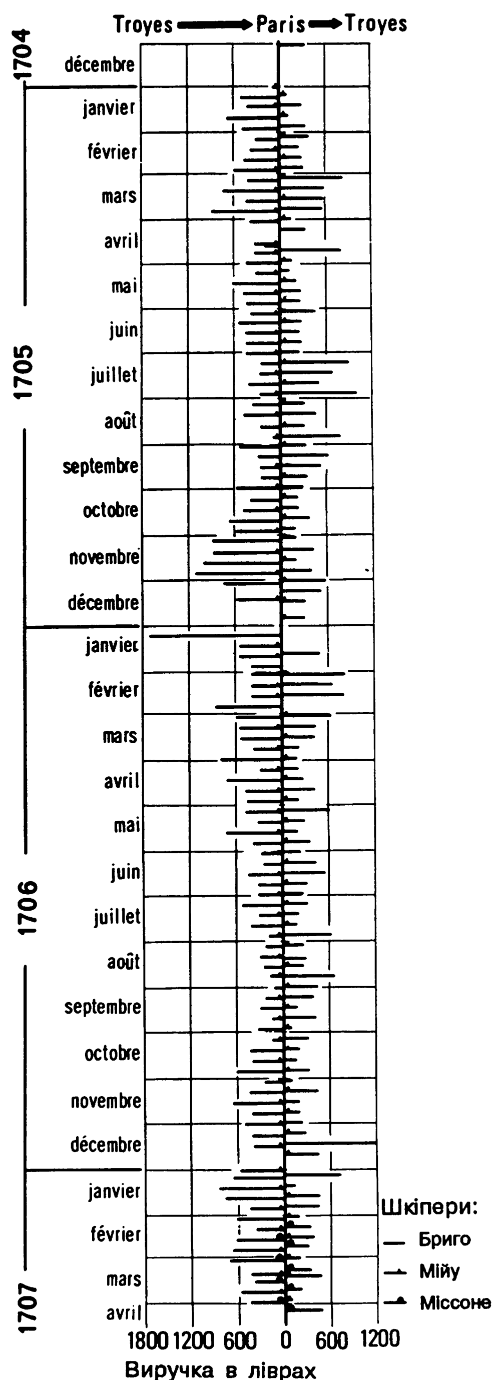
Всі перевезення спиралися на зміну коней у заїздах — це було добре видно в XVI ст. у Венеції[414] й стає ще наочнішим у XVII ст. в Англії, де заїзд зробився торговельним центром, який не мав нічого спільного з нинішнім трактиром. 1686 р. Солсбері, містечко в графстві Уїлтшир, міг розмістити у своїх заїздах 548 мандрівників та 865 коней[415]. У Франції господар готелю насправді був комісіонером перевізників. Такою мірою, що 1705 р. уряд, який забажав створити посади «агентів з перевезень» (*«commissionnaires des voituriers»*) і якому це вдалося тільки на короткий час у Парижі, виставив себе у вигідному світлі, звинувативши господарів готелів у всіх гріхах: «Усі візники королівства скаржаться, що ось уже кілька років господарі готелів та заїздів як у Парижі, так і в інших містах стали господарями всього візництва, тож деякі візники опинилися в їхніх руках, більше не знають тих, хто звичайно відправляє сі вантажі, й отримують за свої вози тільки те, що названі господарі готелів та заїздів зволять їм дати; що господарі заїздів примушують їх витрачати свої кошти в них через марні затримки, що їх візникам доводиться робити, а це веде до того, що вони проїдають гроші, які їм платять за їхні вози, і більше не можуть себе утримувати»[416]. Той самий документ вказує, що візництво в Парижі зводилося до п'яти-шести десятків заїздів. 1712 р. Жак Саварі в «Чудовому негоціанті» зображував господарів готелів справжніми «комісіонерами перевізників», які, крім усього іншого, брали на себе сплату різних податків, різних видів мита й отримання з купців плати за переве-

зення, що її вони авансували візникам. Картина та сама, що її було змальовано перше, але цього разу прихильна й не конче справедливіша [417].

Коли зважити на все це, то стає зрозумілим, звідки бралося багатство стількох провінційних заїздів. Італієць, якого 1606 р. зачарували вишуканість заїзду в Труа, «шляхетної поведінки» господині та її доньки, гідні кардинала завіски біля ліжка, витончена їжа, несподіваний смак горіхової олії в поєднанні зі смаком риби та бургундське... біле вино... досить густе, наче корсиканське, що, як вони казали, натуральне, а на смак — ліпше, ніж червоне, тож цей італієць між іншим додає: «сорок запряжених коней і навіть більше в стайнях», безперечно, не усвідомлюючи того, що саме це останнє великою мірою пояснює все попереднє [418].

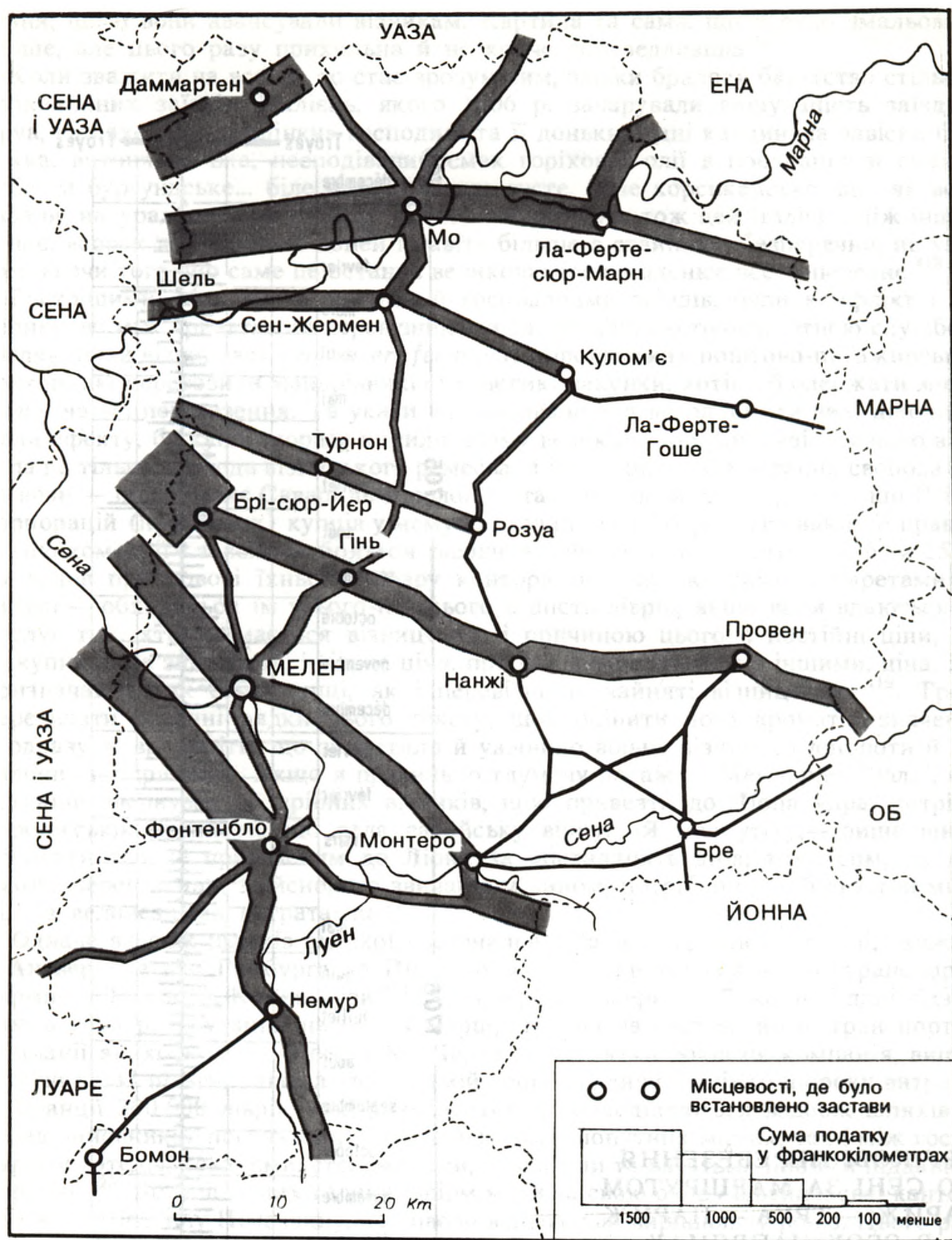
Гострішими, ніж між візниками й господарями заїздів, були конфлікт і суперництво між приватними перевізниками та державною транспортною службою. «Відкупники візництва» (*voituriers fermiers*) королівських поштово-пасажирських контор, які перевозили мандрівників і невеликі пакунки, хотіли б одержати *монополію* на всі перевезення. Та укази, що видавалися з вигодою для них, ніколи не мали ефекту, бо купці щоразу чинили цьому великий опір. Справді, ставкою в грі була не тільки свобода візницького ремесла, а і його ціна. «Ся остання свобода цін на вози,— повідомляє Савар де Брюлон,— така важлива для торгівлі... що Шість корпорацій (паризьких) купців у мемуарі, поданому 1701 р. ...називають її правою рукою комерції і зовсім не бояться твердити, нібито те, що коштувало б їм 25 чи 30 ліврів при довозі їхнього товару конторами — диліжансами й каретами на викупі — обходиться їм усього-на-всього в шість ліврів, якщо вони вдаються до послуг тих, хто займається візництвом; і причиною цього є постійні ціни, які відкупники не знижують, і вільна ціна, про яку домовляються з іншими, ціна, яку призначають так само купці, як і перевізники, зайняті візництвом» [419]. Треба перечитати останні рядки цього тексту, щоб оцінити його аромат і значення й одразу ж зрозуміти, що захистило й увічнило вільне візництво дрібноти й незначних підприємців. Якщо я правильно тлумачу пасаж з «Мемуарів» Сюллі, цей останній звернувся до дрібних візників, щоб привезти до Ліона ядра, потрібні королівській артилерії, що вела савойську війну. «Я мав утіху,— пише він,— побачити все це привезеним до Ліона за шістнадцять днів; тимчасом, як для такого перевезення, здійсненого звичайним чином, потрібно було б два-три місяці, і з величезними витратами» [420].

Одначе вздовж шляхів великої національної та міжнародної торгівлі, скажімо з Антверпена або Гамбурга до Північної Італії, з'являються великі транспортні фірми — Ледерери, Кляйнгаузи [421], Анноне, Цолльнери [422]. Лаконічні дані відзначають 1665 р. існування на цьому маршруті, або на частині його, транспортної компанії якихось панів Ф'єскі і К^0. Через два десятки років ця компанія, випрошуючи деякі пільги, співала хвалу самій собі, твердячи, буцімто щороку витрачає у Франції 300 000 ліврів, «які розходяться й розподіляються вздовж шляхів як серед чиновників, поставлених над транзитом у попутних містах, так і між господарями готелів, ковалями, стельмахами, лимарями та багатьма іншими підданими короля» [423]. Більшість цих великих фірм мали за свою опору швейцарські кантони або ж ту Південну Німеччину, де повози відігравали вирішальну ролю. Цього разу дуже важливою справою було поєднати між собою країни, що лежали на північ і на південь від Альп. Організація заторкувала такі міста, як Регенсбург, Ульм, Аугсбург, Кур і, може, найбільше — Базель, де сходилося все: повози, водяний шлях по Рейну, каравани мулів, що їх використовували в горах. Хіба не матиме транспортна компанія сама тисячу мулів? [424] У Амстердамі, природно, перевезення обслуговувала вже сучасна організація. «В нас тут є,— відзначав Рикасин,— вельми заможні й багаті особи, яких називають експедиторами, до яких купцям досить звернутися, коли їм треба відіслати (суходолом) якісь товари. Сі експедитори мають ломовиків та візників, як їздять тільки від них» [425]. У Лондоні

РІЧКОВІ ПЕРЕВЕЗЕННЯ ПО СЕНІ ЗА МАРШРУТОМ ПАРИЖ — ТРУА — ПАРИЖ, В ОБОХ НАПРЯМАХ

Графік, складений Жаком Бертеном, показує, що рух униз за течією приносив більше доходу, ніж перевезення вгору, якщо враховувати самі тільки надходження. 108 рейсів униз, 111 рейсів угору: обидва потоки перебували в рівновазі, що давало загалом трохи менше чотирьох рейсів на місяць в обох напрямах (за середньої тижневої тривалості рейсу). Перебої з одним-двома рейсами в грудні 1706 р. пояснюють різке піднесення суми виручки під час першого плавання вниз у січні 1706 р. За даними Національного архіву: A.N., 2209.

ДОРОЖНІЙ РУХ У ДЕПАРТАМЕНТІ СЕНА Й МАРНА: 1798—1799 рр.

Згідно зі сплатою податку на підтримання шляхів від 1 фримера до 30 преріаля VII р. Республіки (21 листопада — 18 червня 1799 р.). Карту склав Гі Арбелло: Guy Arbello, Les barrières de l'An VII — «Annales E. S. C.», липень — серпень 1975 р., p. 760.

можливості були такі самі, тимчасом, як у решті Англії спеціалізація перевізників вантажів була, безперечно, пізньою в тому світі мандрівних купців та фабрикантів, які пожвавлювали всі шляхи Великобританії у XVII і XVIII ст. [426] У Німеччині навіть на початку XIX ст. купці переїздили на лейпцизькі ярмарки зі своїми товарами на власних возах [427]. У Франції еволюція також була не дуже швидкою: «Лише після 1789 р. народжуються великі візницькі підприємства. Їх було приблизно 50 у 1801 р., 75 у 1843 р.» [428] В усій цій організації, такій традиційній, але й такій міцній, купцеві залишалося тільки плисти за течією. Чого б це він став втручатися, аби організувати (інші сказали б «раціоналізувати») на капіталістичний кшталт таку систему, де велика конкуренція йшла йому на користь, де, як «не боялися твердити» 1710 р. купці Шести корпорацій, «вони були такі самі господарі, як і перевізники, зайняті візництвом»? Такі самі чи більші?

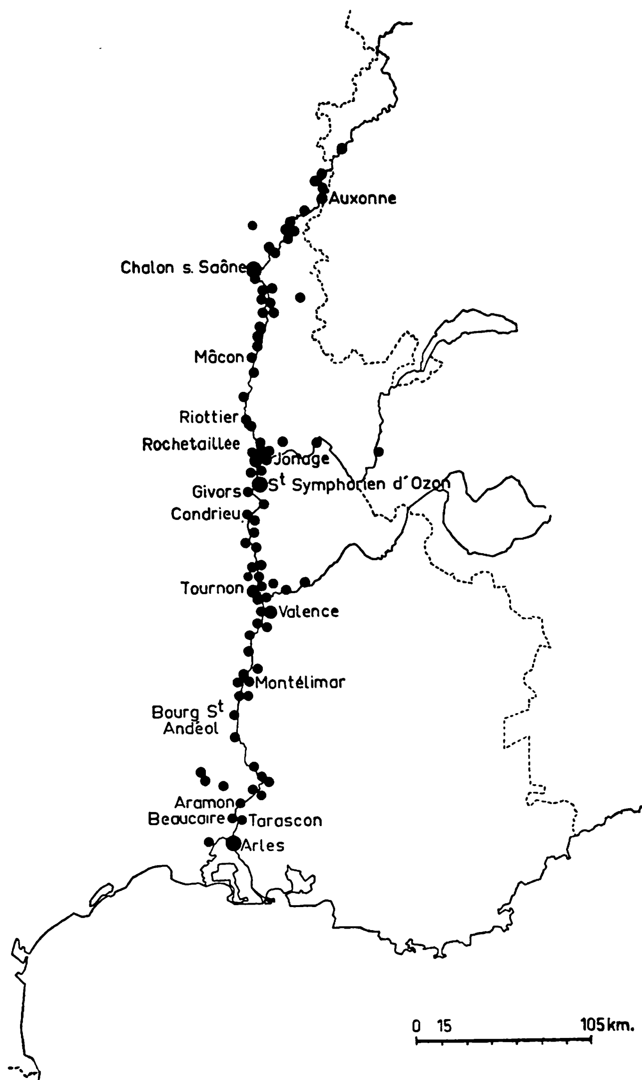
Річкові перевезення

Багато розхвалювали внутрішні водяні шляхи, які несли на собі човни, баржі, кораблі, плоти або стовбури дерев, що їх сплавляли розсипом,— внутрішні водяні шляхи й легкі й дешеві перевезення по них. Але ж це істини обмежені, врізані.

Надто частий брак човнового транспорту — його повільність. Звісно, якщо йти за течією, то дістанешся пасажирською баркою з Ліона до Авіньйона за 24 години [429]. Але у випадку з караваном пов'язаних один з одним човнів, які мали піднятися по Луарі від Нанта до Орлеана, інтендант цього останнього міста уклав 2 червня 1709 р. «угоду з човнярами, аби доправити (бретонську) пшеницю за будь-якої води й будь-яких вітрів без відстою (цебто не заходячи до портів), бо інакше ви тих човнярів не дочекаєтеся й за три місяці» [430]. Звідси далеко до тих 12 кілометрів денного шляху, які Вернер Зомбарт приписував човнярському рухові на німецьких річках. Ліон, що став жертвою браку продовольства, який обернувся голодом, чекав кораблів, що підіймалися з Провансу, навантажені збіжжям. 16 лютого 1694 р. інтендант з тривогою думав про те, що вони не зможуть приплисти раніше, ніж через шість тижнів [431]. Крім своєї природної повільності, човнярські перевезення залежали від примх річок, високої або низької води, вітрів, замерзання. В Роанні було узвичаєно, коли човняр затримувався з причини, пов'язаної зі станом самих вод, офіційно засвідчувати цей факт у нотаря [432]. А скільки було інших перепон: неприбрані уламки старих човнів, риболовецькі загати, запуск нових млинів, зниклі віхи, піщані або скельні мілини, які не завше вдавалося проминути. Нарешті, численні види мита, при сплаті яких кожному доводилося зупинятись: на Луарі або на Рейні вони нараховувалися десятками, мовби для того, аби викликати розпач у човнярів. У Франції в XVIII ст. виявиться тенденція до систематичного скасування мита, заснованого більш-менш недавно й довільно. Що ж до решти видів мита, то адміністрація вагалася, коли їхнє скасування було б пов'язане з неодмінною виплатою відшкодування [433].

Канали були новим і раціональним розв'язанням; але й там затримки знову вступали у свої права на шлюзах. Орлеанський канал нараховував 30 шлюзів на 18 льє своєї протяглості, Бріарський канал — 41 шлюз на 12 льє [434]. На каналі від Любека до Гамбурга їх теж було стільки, що, за словами одного мандрівця (1701 р.), «потрібно іноді близько трьох тижнів, аби пройти з Гамбурга до Любека цим шляхом; однак це не заважає бачити на сьому каналі чимале число човнів, які пливуть в обох напрямах» [435].

І остання, але найголовніша важкість — самі човнярі, люди жваві, незалежні, згуртовані, які один одного підтримують. Особливий світ, який можна було спостерігати в його специфічності ще в XIX ст. Держава намагалася скрізь підкорити собі цей неспокійний світ. Міста контролювали їх, брали на облік. У Парижі від

ШЛЯХОВІ ЗБОРИ Й СПЛАТА МИТА ВЗДОВЖ СОНИ ТА РОНИ
В СЕРЕДИНІ XVI ст.

Шарль Карр'єр твердить, що шляхові збори на Роні (але в XVIII ст.) вже не були такою жахливою перешкодою, як казали сучасники та історики. Та все ж таки скільки було затримок і до того ж труднощів для повсякденних перевезень! Креслення запозичено з книги Ришара Гаскона: Richard Gascon, Grand Commerce et Vie urbaine au XVII siècle, Lyon et ses marchands, 1971, I, p. 152, fig. 20—21.

1404 р. складався список човнярів за пристанями на берегах Сени. Навіть «перевізники», що доправляли людей і товари з одного берега на другий, були підпорядковані правилам лжегромади, заснованої містом 1672 р. [436]

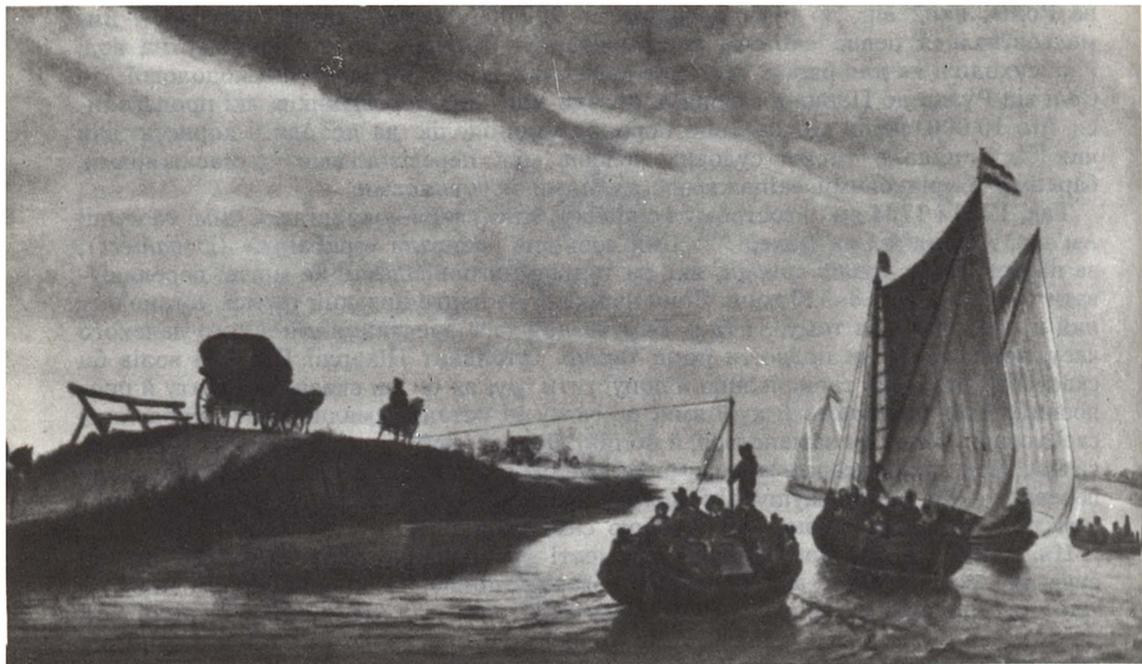
Держава потурбувалася й про те, щоб створити регулярні рейси пасажирських барок, що вирушали певними днями. Звідси й концесії: так, у березні 1673 р. герцог де Ла Фейад отримав право заснувати пасажирські перевезення барками «на річці Луарі» [437], герцог де Жевр 1728 р. домігся надання собі «привілею на барки

на Роні», який він, до речі, продасть за 200 000 ліврів — цілий маєток [438]. Вимальовувалася певна система регламентації — тарифи, умови прийому на воді й на суходолі як для барок, так і для «річкових екіпажів» і для тяги кодолової. На Сені від Руана до Парижа створили посади майстрів-перевізників, які продавалися (по 10 000 ліврів кожна), що породило монополію на доходи з користю для них [439]. Виникали тисячі судових позовів між перевізниками та пасажирами, барками й «річковими екіпажами», купцями й човнярами.

Так, 1723 і 1724 pp. у гострому конфлікті зіткнулися човнярі на Соммі та купці Ам'єна, Абвіля й Сен-Валері [440]. Цих човнярів називали «грибаньє» (*gribaniers*), за назвою їхніх човнів-*грибан,* які, за тодішніми правилами, не могли перевищувати тоннажність 18—20 тонн. Вони нарікали на надто низький тариф, установлений п'ятдесят років тому, 1672 р. Беручи до уваги зростання цін з того далекого часу, вони вимагали подвоїти їхній тариф. Інтендант Пікардії Шовлен волів би скасувати будь-яку тарифікацію й допустити гру, як би ми сказали, попиту й пропозиції, між човнярами й купцями, причому ці останні «мали право доправляти свої товари, з ким їм заманеться, й по ціні, про яку вони домовляться з перевізниками». При таких угодах за взаємною згодою грибаньє втратили б корпоративну перевагу — те, що примушувало відправників вантажів вантажити їх згідно з черговістю, яку встановлюють між собою самі човнярі.

Ця суперечка дає нам корисні відомості про правила ремесла. Серед інших: будь-яке розкрадання або псування товарів, що перевозилися, призводили до тілесного покарання винуватця. Човняр, який навантажить у Сен-Валері товари для Ам'єна, не матиме права «більше однієї ночі простояти на кітві в Абвілі під страхом відповідальності за збитки та відсотки, за які човен-грибан... внаслідок привілею й преференційного права нададуть його кредиторам, хоч би хто вони були, і *навіть власникові човна*». Останні три слова ставлять питання про власника човна — «засіб виробництва», який використовують невласники [441].

Ще яснішою постає проблема за стану справ у Роанні [442]. Розташований на Луарі в тому місці, де вона стає судноплавною, Роанн був, крім того, пов'язаний на суходолі з Ліоном, цебто з Роною, й посідав ключову позицію на тій середній лінії, що з Ліона по Луарі й Бріарському каналу робила можливим пряме сполучення між столицею та Середземним морем. Принаймні за половину прямої та побічної діяльності своїх жителів — купців, перевізників, теслів, водників, веслярів, чорноробів — Роанн мав завдячувати своїм «ялинникам» («*sapinières*»), які перевозили товари вниз за течією (і які належало здати на злам у кінці шляху), й своїм дубовим баркам, що мали каюту для вельможних пасажирів. Швидко накреслилася відмінність між майстрами-перевізниками, що працювали на човнах, якими вони володіли, самі разом зі своїми підмайстрами й учнями, та купцями — перевізниками по воді, дрібними капіталістами, власниками човнів, якими керували їхні комісіонери й наймані матроси. Отже, випадки відокремлення трудящих від їхніх засобів праці спостерігалися не раз. Живучи в пристойних будинках, беручи шлюби в своєму середовищі, купці — перевізники по воді (*marchands voituriers par eau*) утворювали еліту, що панувала над нелегкою працею решти, бо спуск по Луарі був тяжкою працею, особливо коли з 1704 р. ця вельми швидка річка буде відкрита для героїчних і небезпечних водяних перевезень вище Роанна, від Сен-Рамбера, пункту навантаження кам'яного вугілля сент-етьєннського басейну. Перевезення по Луарі враз перетворилися внаслідок довозу вниз цього вугілля, що призначалося для Парижа (зокрема, для севрських гутів), та надходження по суходолу до Роанна і гаваней, що лежали нижче, бочок з вином Божоле, знову ж таки для Парижа. Купці-перевізники, що повлаштовувалися в Роанні, Десизі або Дигуені, мали велику вигоду з цієї подвійної приємної несподіванки. Деякі з них опинилися тоді на чолі справжніх транспортних підприємств. Так, підприємство Беррі Лабарра, найбільше серед усіх, приєднало до себе май-

Пасажирська барка. Картина Рейсдаля. По водяних шляхах Голландії — річках, ріках та каналах — рух був інтенсивний. Типова пасажирська барка — та, яку тягне кодоловий кінь. Але були більші й розкішніші барки, з каютами, які здійснювали й нічні плавання. Гаага. Зібрання Марселя Вольфа. *Фото Жиродона.*

стерню перебудови кораблів. Чималим його успіхом було встановлення ледь не монополії на перевезення вугілля. 25 вересня 1752 р. в Роанні майстри-перевізники захопили навантажені вугіллям кораблі фірми «Беррі Лабарр», претендуючи на те, аби самим відвести їх до Парижа,— ось що, до речі, висвітлило соціальний конфлікт, який, проте, не погас. Так, там був присутній певний капіталізм, але традиції, численні адміністративні або корпоративні пута не залишали йому широкого поля діяльності.

За контрастом Англія видасться вільнішою, ніж вона була. Для господаря готелю, для купця або будь-якого посередника не було нічого простішого, як організувати перевезення. Кам'яне вугілля, що обкладалося митом тільки при перевезенні морем, без жодних перепон подорожувало по всіх шляхах та річках Англії і навіть з річки в річку через морський естуарій Гамбера. Якщо під час такої подорожі ціна вугілля збільшувалася, то тільки з причини транспортних витрат і перевалок, які, до речі, обходилися недешево: в Лондоні за ньюкаслське вугілля платили принаймні вп'ятеро дорожче, ніж на складі при шахті. Коли ж воно знову відправлялося зі столиці до провінції на інших кораблях, його первісна ціна по приїзді на місце могла зрости вдесятеро [443]. В Голландії свобода й простота пересування по мережі каналів була ще очевиднішою. Вантажно-пасажирські барки були відносно малими суднами (60 пасажирів при двох шкіперах з одним конем) [444], що вирушали з кожного міста в точно встановлений час. Вони рухалися навіть уночі, і на борту знімали каюти. Можна було ввечері вирушити з Амстердама, виспатися на борту й наступного ранку приїхати до Гааги.

На морях

На морі вклади й ставки були більші. Море означало багатство. Одначе й там не всі ще перевезення були під контролем капіталу. Скрізь було присутнє просте й жваве життя моря: невеликі, іноді безпалубні кораблі, які сотнями перевозили що завгодно з Неаполя до Ліворно або до Генуї, з мису Корсика до Ліворно, з Канарських островів на Антильські, з Бретані до Португалії, з Лондона до Дюнкерка; або численні каботажні кораблі англійського узбережжя чи Сполучених провінцій; або ж легкі тартани (однощоглові рибальські човни з навскісними вітрилами.— *Прим. ред.*) генуезького й провансальського узбереж, що пропонували мандрівникам, які квапилися, спокусу швидкого плавання, якщо ті не бояться моря.

Насправді цей нижній поверх морських перевезень відповідав селянським перевезенням, що кишіли в глибині суходолу. Він уписувався в рамки локальних обмінів. Річ у тім, що села прагнули виходу до моря, були з ним пов'язані найпростішим союзом. Пройдіть уздовж узбережної смуги Швеції, Фінляндії, Прибалтійських країн, відтак Шлезвігу, Голштинії, Данії, потім по гамбурзькому узбережжю до затоки Долларт, де протікала вперта й мінлива активність маленького порту Емден, нарешті, пройдіть по порізаних численними затоками берегах Норвегії до широти Лофотенських островів — скрізь ви побачите ще в XVI ст. слабкоурбанізовані регіони (винятки тільки підтверджували правило). Одначе ж біля всіх цих берегів стояла сила-силенна кораблів, звичайно невеликих за розмірами, простих за конструкцією, які перевозили все потрохи (*multa non multum*): пшеницю, жито, дерево (рейки, бруси, дошки, крокв'яні балки, бондарну клепку), дьоготь, залізо, сіль, прянощі, тютюн, тканини. Саме ці кораблі виходили довгими караванами з норвезького фіорду, в сусідстві з Осло, везучи переважно деревний товар, що призначався для Англії, Шотландії або недалекого Любека [445].

Коли Швеція прилаштувалася на протоках, закріпившись за умовами миру, укладеного в Бремсебро (1645 р.), у провінції Галланд, вона вспадкувала активне селянське судноплавство, кораблики, що возили за кордон будівельний камінь, дерево, іноді доправляли додому вантажі тютюну, якщо тільки, промандрувавши ціле літо між норвезькими гаванями й портами Балтійського моря, вони знову не збиралися в протоках перед настанням зимової негоди, привізши свої доходи в готівці. Ці кораблики (*Schuten*) відіграють свою ролю в Сконській війні (1675—1679 рр.), і саме вони 1700 р. перевезуть військо Карла XII на сусідній острів Зеландія [446].

Достоту так само завдяки документам можна уявити собі фінських селян, моряків та дрібних торгівців, завсідників Ревеля (Таллінна), а згодом Гельсингфорса (Гельсинкі), заснованого 1554 р., або тих селян з острова Рюген та із сільських гаваней гирла Одеру, яких приваблював Данциг; можна собі уявити й невеликі вантажні кораблики з Гобсума біля основи півострова Ютландія, що привозили до Амстердама збіжжя, свиняче сало або сирокопчені окости [447].

Всі ці приклади й безліч інших, у тім числі, ясна річ, і приклад Егейського моря, оживляють у пам'яті картину архаїчного мореплавства, коли ті, хто будував кораблі, були й тими, хто вантажив на них свої товари й плавав з ними, поєднуючи в такий спосіб в одних руках усі завдання й функції, які передбачає обмін по морю.

Усе ясніше ясного, коли йдеться про середньовічну Європу.

Коли судити з Бергенських законів (1274 р.), Орлеанських регістрів (1152 р.) або зі старовинного *кутюму* Олонна, торговельний корабель одвічно плавав *communiter* (перекладемо це: «на загальний рахунок») [448]. Він був власністю невеликої групи користувачів; як свідчать Орлеанські регістри, «неф належить кільком компаньйонам». Ці останні володіли на борту певними місцями, куди вони в по-

трібний момент вантажили свої товари; то було так зване господарювання «за місцями» (*per loca*). Невеличка громада приймала ухвалу про плавання, про день виходу в море, кожен складав свої товари на своєму «місці складання» (*«plaçage»*), допомагаючи сусідові й сам отримуючи допомогу з його боку. На борту кожен також виконував «свою частину» роботи, брав на себе свою частку маневрування, вахт і корабельних справ, хоча було правилом мати при собі найманого «служника» (*«valet»*), що жив, як тоді казали, «хлібом і вином» свого наймача, замінюючи його на корабельних роботах, а особливо вивільняючи його по приїзді до порту призначення й даючи йому змогу «вести ділові переговори». Корабель вели три офіцери-моряки — лоцман, стерновий і боцман, яким платило товариство компаньйонів; вони перебували під проводом капітана (*maître* або *patron*), який обирався з числа цих останніх і який напевне не був на борту головним господарем після Господа Бога. Бувши сам одним з компаньйонів, він радився з рівними собі й за виконання цих тимчасових обов'язків діставав тільки почесні подарунки: капелюх, штани, жбан вина. Отже, навантажений товарами корабель був повною або майже повною республікою за умови, що між компаньйонами панує добра злагода, як це рекомендував звичай. Це трохи нагадувало світ гірничих артілей до підпорядкування їх капіталістичному контролю. Між цими купцями — власниками й мореплавцями — все відбувалося без довгих розрахунків чи дільби: не було фрахту, який слід виплачувати, кожен платив натурою або, точніше, послугами; а щодо загальних витрат — на продовольство в дорозі, на підготовку до виходу з гавані тощо,— то вони оплачувалися із загальної каси, яка називалася в Марселі загальним рахунком, в Олонні — великим гаманом і т. д. Тож усе «залагоджувалося без бухгалтерії», і ці слова, які я запозичаю з книги Луї Буате [449], цілком зрозумілі.

Але ж ще до XV ст. місткість деяких корабельних корпусів надмірно збільшилася. Збудувати й утримувати їх ставало завданням, технічно непосильним для компаньйонів давніших часів. Замість того, щоб ділити «за місцями» (*«per loca»*), великий корабель поділять «на частини» (*«per partes»*),— цебто на акції, найчастіше на 24 «карати» (*«carats»*), хоча це правило не було загальним: так, за контрактом від 5 травня 1507 р. один марсельський неф «поділили на одинадцять часток, які й самі поділялися на половинки або на тричверткові часточки одинадцятої частки». Власник тієї часточки (*parsonier*) щороку отримуватиме свою частину доходу. Само собою зрозуміло, сам він не плавав. І якщо він наразиться на труднощі з виплатою йому того, що ми, задля лаконічності, назвемо купоном з його «карату», то звернеться до судової влади. Чудовий приклад такої системи власності становлять для нас великі рагузинські вантажовози XVI ст., тоннажність яких подеколи (але все ж таки рідко) наближалася до тисячі тонн, а то й більше, і співвласники яких подеколи виявлялися розкиданими по всіх християнських портах Середземномор'я. Варто тільки одному з таких вітрильників зайти до порту — до Генуї або Ліворно,— як власники «каратів» намагалися добром або погрозами примусити виплатити їм їхню частку зиску: тоді капітанові доводилося давати пояснення, показувати рахунки.

Це — наочна картина еволюції, якої невдовзі зазнають і торгові флоти Півночі, флоти Сполучених провінцій та Англії. Еволюція ця, правду кажучи, була подвійною або потрійною.

З одного боку, примножувалися зв'язки між кораблем і тими, хто позичав гроші. Нам відомі власники частин (на зразок англійського товстосума, який володів у XVII ст. участями в 67 кораблях) [450] і корабельні агенти, що, як це було під час ловлі тріски, постачали корабель продовольством та знаряддями лову з умовою отримати по поверненні корабля третину або якусь іншу частку доходу.

З іншого боку, треба уявити собі — поряд з участю, яка була справді торговою операцією з поділом у тій чи тій пропорції ризику й доходів,— *бодмерею,* що

JE François Ledos demeurant à Cherbourg
Maître après Dieu du Navire nommé La Marie Joseph — du port de Cinquante Tonneaux ou environ, étant de présent à Cherbourg, pour du premier tems qu'il plaira à Dieu envoyer, aller à droite route à Rouen
reconnois & confesse avoir reçu & chargé dans le bord de mondit Navire, sous le franc-Tillac d'icelui, de vous Messieurs POTEL, Freres La Quantité de Vingt huit Tonneaux soudes de Varecq, allant en [illegible] pr. les Verrerie, Pour Compte & Risques de Qui Il Appartiendra

le tout sec & bien conditionné & marqué de la marque en marge; lesquelles Marchandises je promets & m'oblige porter & conduire dans mondit Navire, sauf les périls & risques de la Mer, audit lieu de Rouen & là les délivrer à Mrs. Le Borgne et Compe en me payant pour mon Fret, la somme de Douze Livres par tonneau, pour toutes choses
avec les avaries selon les Us & Coutumes de la Mer. Et pour ce tenir & accomplir, je m'oblige corps & biens avec mondit Navire, Fret & Apparaux d'icelui. En témoignage de vérité, j'ai signé trois Connoissemens d'une même teneur, dont l'un accompli, les autres de nulle valeur.
FAIT à Cherbourg, ce Deuxième jour de Septembre mil sept cent Soixante et Quinze [illegible] qui dit [illegible] François Ledos

«Коносамент, або вантажний поліс, власника корабля з Шербура». A.N., 62 AQ 33. Порівняйте: Dictionnaire de Savary, II, p. 171—172.

часто практикувалася й відтак поступово майже цілком відокремлювалася від біжучих операцій, від плавання (яке корабель здійснить), аби стати майже чисто фінансовою операцією. «Неодмінний супутник купця» («*Compagnon ordinaire du marchands*) [451], *рукописний* французький переклад англійської праці, написаної 1698 р., зі смаком пояснює, чим міг бути контракт на бодмерею. Як відомо, йшлося про позику на заняття мореплавством — у давніші часи навіть казали (завважмо мимохідь цей вислів): «морське лихварство» (*usura marina*). Для кредитора найліпшим методом було надати позику на одне плавання з 30, 40 або 50%, залежно від тривалості цього плавання туди й назад (якщо йшлося про Індії, то плавання могло протривати три роки й більше). Надавши позику, ви одразу ж наказуєте застрахувати ваші гроші (уточнімо: наданий у вигляді позики капітал плюс зумовлений відсоток), зробити страхування в належній формі, угода про яке вкладалася з 4, 5 або 6%. Якщо корабель гинув у морі або його захоплював корсар, ви отримували свій первісний капітал і доход, на який розраховували, за вирахуванням страхової премії. І ви все ще добре виграли. «Є сьогодні такі спритні люди,— веде далі наш порадник,— що вони не тільки бажають, аби їм заставляли кораблі, а й просять якого-небудь купця дати гарантії для їхніх грошей». Якщо ж ви в якийсь іще хитріший спосіб самі позичили гроші для своєї частки капіталу, наприклад у Голландії, де ставки відсотка на два-три пункти нижчі за англійський курс, то коли все піде добре, ви отримаєте доход, не втративши свого капіталу. Отже, тут ішлося про своєрідне перенесення до сфери спорядження морських плавань біржової практики тих часів, де найспритнішою справою вважалося грати, навіть не маючи грошей у кишені.

1784

MERCREDI
22 décembre

JEUDI
23 décembre

VENDREDI
24 décembre

SAMEDI
25 décembre

DIMANCHE
26 décembre

LUNDI
27 décembre

MARDI
28 décembre

MERCREDI
29 décembre

JEUDI
30 décembre

VENDREDI
31 décembre

1785

SAMEDI
1er janvier

DIMANCHE
2 janvier

LUNDI
3 janvier

MARDI
4 janvier

MERCREDI
5 janvier

JEUDI
6 janvier

VENDREDI
7 janvier

SAMEDI
8 janvier

DIMANCHE
9 janvier

вранці
пополудні
ввечері
вночі

вітри:
слабкий
свіжий
сильний
дуже сильний
штормовий

дощі:
безперервні
переміжні

погода:
густа хмарність
хмарно
легка хмарність
густий туман
ясна погода

море:
бурхливе, великі брижі
досить неспокійне
спокійне

ВИХІД З ПОРТУ

Корвет «Ла-Левретт» під французьким прапором зайшов до Кадиської гавані в середу, 22 грудня 1784 р. Йому пощастить: щоб попливти далі, чекати доведеться лише до 9 січня 1785 р. У «Журналі вітрів», який вівся на борту корабля, записи дозволяють день за днем відновити картину погодних умов в океані. Стрілки, що позначають вітер, показують його силу й напрям. Цей маленький шедевр запису виник завдяки захопленості та майстерності Жака Бертена. Документи Національного архіву: A-N., A-E., B^1, 292.

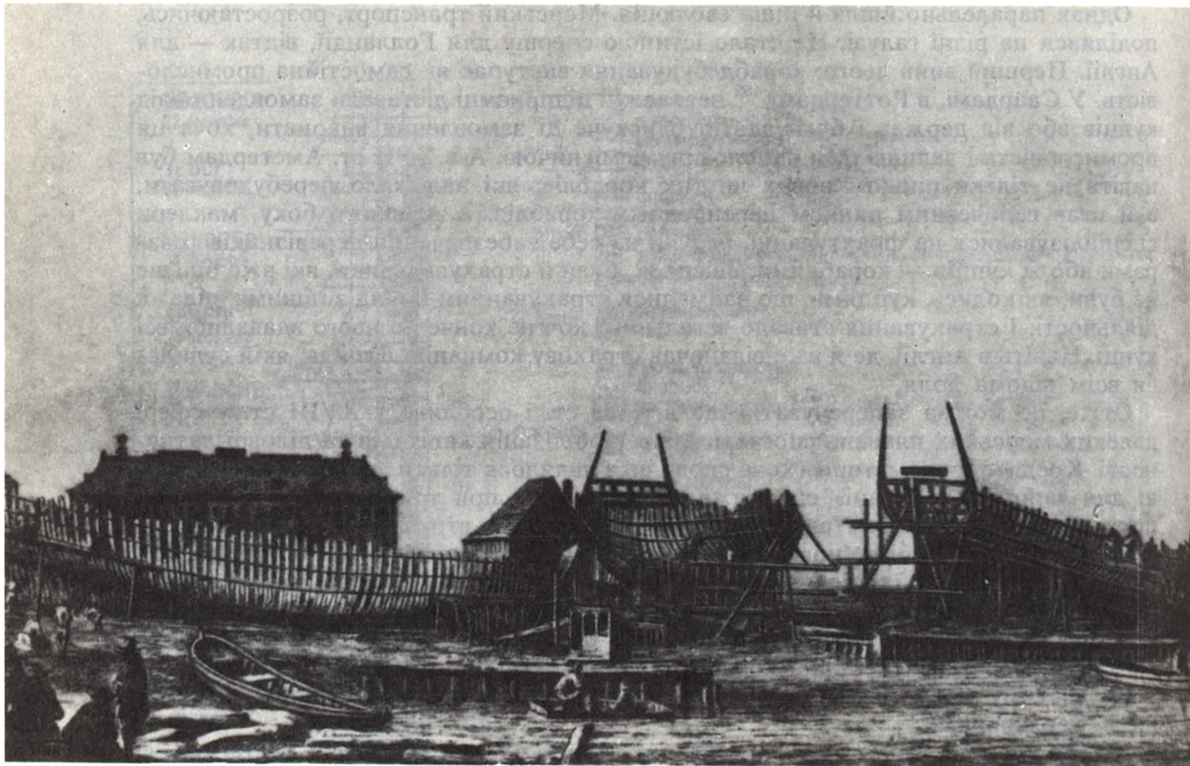
Однак паралельно йшла й інша еволюція. Морський транспорт, розростаючись, поділявся на різні галузі. Це стало істиною спершу для Голландії, відтак — для Англії. Перший вияв цього: кораблебудування виступає як самостійна промисловість. У Саардамі, в Роттердамі [452] незалежні підприємці діставали замовлення від купців або від держав і були здатні блискуче ці замовлення виконати, хоча ця промисловість і залишалася наполовину ремісничою. А в XVII ст. Амстердам був навіть не тільки ринком нових чи тих кораблів, які належало перебудовувати, а й став величезним ринком перепродажу кораблів. А з іншого боку, маклери спеціалізувалися на фрахтуванні, беручи на себе забезпечення перевізників товарами або ж купців — кораблями. Звісно ж, були й страхувальники, які вже більше не були, як колись, купцями, що займалися страхуванням поряд з іншими видами діяльності. І страхування ставало загальним, хоч не конче до нього вдавалися всі купці. Навіть в Англії, де я вже відзначав страхову компанію Ллойда, якій судилася всім відома доля.

Отже, не можна заперечувати, що в XVII ст. і особливо у XVIII ст. у сфері далеких морських плавань спостерігалася мобілізація капіталів та ділової активності. Кредитори, арматори (хоча слово це з'являлося тільки зрідка) були потрібні для «випуску з гавані» споряджених кораблів і при тривалому обігові, який проходив кілька років. Навіть держава наполегливо втручалася в ці справи — ситуація сама по собі не нова: в XV і XVI ст. *ринкові галери* (*galere da mercato*) були кораблями, що їх споруджувала венеціанська Синьйорія й надавала в розпорядження патриціїв-купців для тривалих морських плавань. Так само й португальські караки, ці гіганти морів XVI ст., були кораблями короля в Лісабоні. І в такий самий спосіб великі кораблі (Ост- і Вест-) Індських компаній (про які я ще вестиму мову) були, можна казати, капіталістичними й анітрохи не менше — державними.

На жаль, ще погано відомі деталі цих морських підприємств і походження, напевне дуже різне, тих капіталів, що в них укладалися. Та історик прив'язаний до своїх документів, а постійні невдачі в цьому процесі залишили набагато більше слідів, ніж щасливі плавання.

У грудні 1787 р. двоє паризьких банкірів ще не знали, як завершиться справа «Карната», корабля, спорядженого в Лоріані 1776 р., за дванадцять років до того, для якоїсь фірми «Брати Берар і К⁰», з метою плавання до островів Іль-де-Франс та Бурбон (Маврикій та Реюньйон), а відтак до Пондишері, Мадрасу й Китаю. Банкіри надали «під забезпечення ризику корпусом і вантажем названого корабля 180 000 ліврів з 28% морського зиску» терміном на 30 місяців. Бувши обережними, вони застрахувалися в друзів у Лондоні. А «Карнат» так і не дістався до Китаю. Коли він проходив повз мис Доброї Надії, в ньому відкрилася теча. Після ремонту він усе ж таки дійшов від Іль-де-Франс до Пондишері, де знову відкрилася теча. Тоді корабель покинув відкритий рейд Пондишері, піднявся по Гангу до Чандернагора, де ремонтувався й провів сезон мусону з 25 вересня до 30 грудня 1777 р. Відтак, повантаживши товари Бенгалії, він повернувся до Пондишері й нормально дістався до Європи... де його захопив англійський капер біля іспанських берегів у жовтні 1778 р. Було б приємно примусити платити лондонських страхувальників (таке частенько траплялося), але в Суді королівської лави (найвищий до 1873 р. цивільний і кримінальний суд Англії, що виник з первісної Королівської ради.— *Прим. ред.*) адвокати цих останніх твердили, що «Карнат» свідомо відхилився від первісного маршруту починаючи з острова Іль-де-Франса, і виграли процес. Тоді банкіри накинулися на арматорів: якщо було відхилення від маршруту, то вина за це лягає на них. І ось у перспективі чекав новий судовий процес [453].

Інша річ: банкрутство фірми «Арло, Манкенгаузер і К⁰» в Нанті 1771 р., розрахунки з якого не завершили ще у вересні 1778 р. [454] У числі кредиторів був такий

Корабельня в Амстердамі. Офорт Л. Бакхейсена (1631—1708 рр.).
Державний музей.

собі Вільгельмі, «чужоземець» (нічого більше ми про нього не знаємо), який узяв участь у обсязі 9/64 (майже на 61 300 ліврів) у п'яти кораблях кораблевласників, що вже перебували в морі. Як звичайно, кредитори поділялися на привілейованих (першочергових) і на таких, що не мали гарантій, непривілейованих (другого рангу). Знайшлися добрі докази для того, аби залічити Вільгельмі до числа цих останніх, що й потвердила Рада торгівлі 25 вересня 1788 р., яка висловилася проти постанови бретонського парламенту від 13 серпня 1783 р. Безперечно, Вільгельмі не отримав назад свого капіталу. Чи був він застрахований? Це невідомо. В усякому разі, мораль цієї історії полягає в тому, що можна програти, маючи на руках усі козирі, якщо опиняєшся перед адвокатами, які незворушно розгортають логіку своїх доказів. Зізнаюсь, я розважався, читаючи їхні виступи.

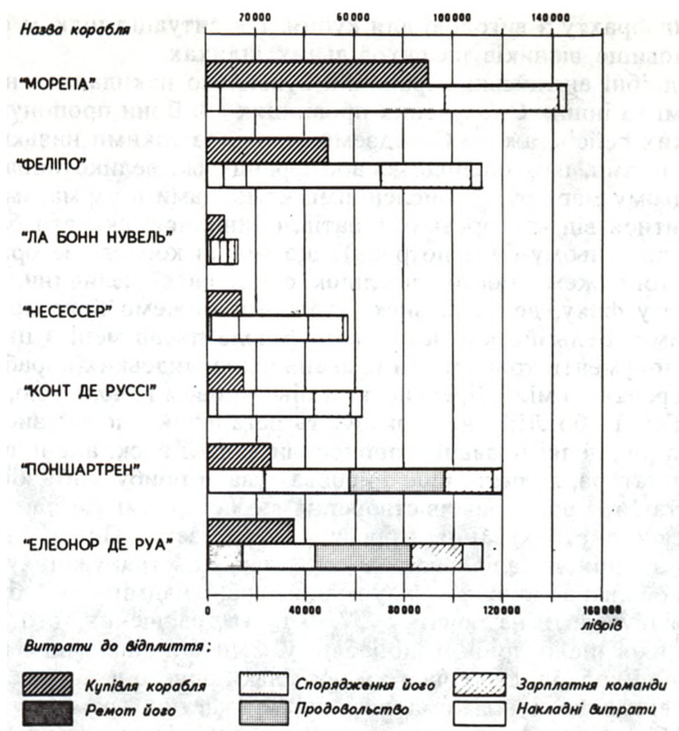
Отже, й бодмерея, прикрита страхуванням, піддавалася ризику, але ризику обмеженому, тож шкурка була варта вичинки, бо відсоток був високим щоразу, коли йшлося про торгівлю на далекі відстані, з її великими вкладами капіталу, з її тривалими строками, з її великими доходами. Нема нічого дивного в тому, що позика на умовах бодмереї (ускладнена й спекулятивна операція, по своїй суті спрямована радше на зиск купця, ніж на зиск перевізника) була майже єдиним способом, яким капітал утягувався в морські перевезення. При рутинних перевезеннях на малі відстані (або на маршрутах, які за часів Людовіка Святого здалися б величезними, але які зробилися звичними) великий капітал залишав місце вільним для незначних «поденників». Гра конкуренції між ними надто добре

знижувала обсяг фрахту з вигодою для купця. Ця ситуація цілком схожа з тим, яким було становище візників на суходільних шляхах.

Так, 1725 р. дрібні англійські кораблики буквально накидалися на фрахт, що був у Амстердамі та інших Сполучених провінціях [455]. Вони пропонували свої послуги для далеких рейсів, аж до Середземномор'я, за такими низькими порівняно з ходовими цінами, що голландські або французькі великотоннажні кораблі, які ходили на цьому маршруті з численними командами й гарматами, аби в разі потреби захиститися від варварських піратів, опинилися, сказати б, без роботи. Доказ того (якщо в ньому була потреба), що великі кораблі не брали гори над незначними за тоннажем просто внаслідок самої своєї величини. Протилежне було вірогідніше у фаху, де межі зиску, коли ми можемо його полічити, були, либонь, помірними. Бельгійський історик В. Брюле писав мені з цього приводу: «Бухгалтерські документи тринадцяти плавань нідерландських кораблів у останні роки XVI ст., переважно між Піренейським півостровом і Балтикою, так само, як і плавання до Генуї або Ліворно, показують загальний чистий зиск приблизно в 6%. Зрозуміла річ, деякі плавання приносили вищий зиск, але інші оберталися збитками для арматора, а треті лише зрівноважували прибутки й збитки». Звідси й невдача 1629 та 1634 рр. проектів створення в Амстердамі компанії, яка володіла б монополією на страхування морських перевезень. Проти цього постали купці, й одним з їхніх доказів було те, що вартість страхування перевершила б передбачувані обсяги доходів або ж, у всякому разі, надмірно їх обтяжила. Щоправда, все це відбувалося на початку XVII ст. Але свідчення того, що й згодом ще існувало велике число дрібних кораблів у малих підприємців, ми побачимо в тому факті, що ці кораблі дуже часто мали тільки одного власника замість того, щоб бути поділеними між кількома власниками частин (*parsoniers*). Так було з переважною більшістю голландських кораблів, які провадили торгівлю на Балтиці або брали участь в «обігах» (від нідерландського слова *beurt* — «обіг»), цебто в плаваннях до найближчих портів: Руан, Сен-Валері, Лондон, Гамбург, Бремен, де кожен корабель завантажувався по черзі. Те саме було й з великою більшістю гамбурзьких кораблів у XVIII ст.

Бухгалтерські істини: капітал і праця

Щоб достеменно полічити зиск, треба було б, як і для промислової діяльності, побачити речі зсередини, накреслити бухгалтерську модель. Та модель означає відкидання другорядного, нетипового, випадкового. Але ж коли йдеться про тодішнє мореплавство, то цього випадкового й другорядного було безліч. Воно мало величезне значення для собівартості; воно випадало з правил, якщо тільки такі правила були. Під рубрику *морських випадковостей* (*fortunes de mer*) вписується сила-силенна кораблетрощ: були війни, каперство, репресалії, реквізиції, конфіскації; була непостійність вітрів, які то тримали кораблі в портах і прирікали їх на простій, то примушували їх дрейфувати вдалині; були нескінченні пошкодження (теча, поламки щогл, несправності стерна); траплялися кораблетрощі біля узбережжя й у відкритому морі, із застрахованими товарами й без них, і бурі, що примушували полегшувати корабель, викидаючи за борт частину вантажу; траплялися пожежі, що обертали кораблі на смолоскипи, які горіли навіть нижче ватерлінії. Кораблетроща могла статися навіть біля самого порту призначення: скільки кораблів «Шляху до Індії» гинуло під час проходу бара біля Санлукара-де-Баррамеди, за кілька годин плавби до спокійних вод Севільї! Якийсь історик може твердити, що дерев'яний корабель будувався, аби проіснувати від двадцяти до двадцяти п'яти років. Скажімо, що це була максимальна очікувана тривалість життя за умови, що кораблю на його шляху таланитиме.

КАПІТАЛ ОСНОВНИЙ, КАПІТАЛ ОБІГОВИЙ — РАХУНКИ СЕМИ КОРАБЛІВ ІЗ СЕН-МАЛО

Ці кораблі вирушили до Південних морів і, повернувшись до Франції, близько 1707 р. подали свої рахунки. Головна стаття витрат — на продовольство та на платню командам. Перші ролі відігравав саме обіговий капітал. Документи з Національного архіву: A. N. Colonies, F^2 A, 16. Графік склала пані Жанніна Фільд-Рекюра.

Замість моделювання було б розумніше дотримуватися конкретних випадків, простежити за кораблями на всій протяглості їхньої кар'єри. Та бухгалтерії не цікавляться довготривалою дохідливістю якогось корабля. Вони постають радше як підсумки плавань туди й назад, не завше ясні в тому, що стосується розподілу статей витрат. Рахунки, що стосуються експедиції семи кораблів Сен-Мало до берегів Тихого океану 1706 р., все ж таки дають деякі прийнятні відомості [456]. Візьмімо як приклад один з кораблів — «Морепа». В заокруглених цифрах витрати на нього при відправленні (те, що називалося «випуском з гавані», *mise-hors*) становили 376 315 ліврів, протягом плавання — 51 710, при поверненні — 89 386 ліврів; отже, загальні витрати становили 376 411 ліврів. Якщо ці витрати розподілити залежно від того, чи належали вони до основного капіталу (купівля корабля, ремонт, спорядження, загальні витрати — ці останні були незначні) або до обігового (продовольство й заробітна платня команди), то дістанемо такі цифри: 251 236 ліврів обігового капіталу проти 125 175 ліврів капіталу основного, цебто співвідношення 2 до 1. Крім цих цифр, наш графік дає й цифри щодо шести інших кораблів: свідчення їхні виглядають аналогічними. Не надаючи надмірного значення збігові, відзначмо, що достеменно відомі дані бухгалтерії японського корабля, який вирушив 1465 р. в тривале торгове плавання до Китаю, свідчать про

те саме [457]. Такелаж і корпус коштували 400 *куан-мон*; харчування команди за передбачені дванадцять місяців плавання становило 340, її заробітна платня — 490 *куан-мон*. Співвідношення основного капіталу до обігового — приблизно 1 до 2.

Отже, аж до самого XVIII ст. на кораблі, як і в переважній частині мануфактур, витрати обігового капіталу набагато перевершували суму основного капіталу. Досить подумати про протяглість торгових шляхів і про те, що з нею було пов'язано: про повільний обіг грошей і вкладеного капіталу, про виплату заробітної платні за багато місяців команді та її утримання,— щоб дійти висновку, що такий результат цілком логічний. Однак, як і у випадку з мануфактурами, це співвідношення капіталів основного й обігового, *Ос* та *Об,* мабуть, упродовж XVIII ст. виказало тенденцію до того, аби зробитися зворотним. Ось повні рахунки плавання трьох нантських кораблів у другій половині століття — «Де Ноттон» (1764 р.), «Маргарита» (1776 р., Сан-Домінго) та «Байї де Сюффрен» (1787 р., Антильські острови). Для цих трьох плавань відношення *Об* до *Ос* становили відповідно: 47 781 лівр проти 111 517 лівр\u0456в, 46 194 проти 115 574 і 28 095 лівр\u0456в проти 69 827 лівр\u0456в (ішлося, зауважмо це, про менш тривалі плавання, ніж плавання кораблів із Сен-Мало до берегів Перу) [458]. У цих трьох випадках у найузагальненішому вигляді 2 *Об*=*Ос*. Тобто співвідношення, характерне для 1706 р., цілком змінилося на зворотне.

Ці обстеження надто недосконалі й ще надто обмежені, щоб проблему можна було вважати розв'язаною. Але її поставлено. Частка основного капіталу дуже зросла. Людина переставала бути у витратах статтею номер один. Поступ очолить машина, бо корабель — це машина. Якщо цей висновок, погано обгрунтований сьогодні, буде підтверджено, він мав би досить велике значення. Його слід би зіставити із зауваженнями Р. Девіса, Дугласа Норта й Гері М. Уолтона, які констатували, що у перевезеннях по Північній Атлантиці від 1675 до 1775 р. спостерігалося приблизно 50-відсоткове зростання продуктивності, отже, 0,8% на рік [459]. Та на чий карб саме покласти нове співвідношення основного капіталу й капіталу обігового? Безперечно, будівництво кораблів ускладнилося (наприклад, обшивка корпусів міддю), і ціни на кораблі зросли. Але щоб достеменно виміряти значення останнього чинника, треба було б співвіднести його із загальним зростанням цін у XVIII ст., а також знати, чи змінилася довговічність корпусів і змінився а чи ні рівень амортизаційних витрат матеріальної частини. З іншого боку, хіба не було відносного зниження заробітної платні команд, вартості чи якості їхнього харчування на борту? Чи скорочення чисельного складу команд співвідносне з тоннажністю, може, водночас з поліпшенням професійної підготовки командного складу (капітан, офіцери, штурман, писар) та моряків, які ще на початку XVIII ст. надто часто були всього-на-всього трударями-пролетарями низької кваліфікації? Нарешті, які реальності приховувалися за очевидною деградацією системи насильницького вербування на флот (*presse*), яке, хоч воно й зачіпало тільки військових моряків, дещо говорить і про весь світ людей моря? Всі ці питання поставлені, але поки що залишаються без задовільних відповідей.

Але, ясна річ, продуктивність корабля пов'язана з тоннажністю, з цінністю й долею вантажу. Те, що ми розрахували,— це всього тільки транспортні витрати. Якщо власник корабля був професійним перевізником, то проблема для нього полягала тільки в тому, щоб з метою зберегти свої доходи брати залежно від своїх витрат платню за фрахт. Саме це й робили в XVI ст. на Середземному морі великі рагузинські вантажні вітрильники за звичайних, досить коротких плавань. Саме це й робили на Середземному морі та в інших місцях сотні, тисячі кораблів малої і середньої тоннажності. Та це було ремесло важке, ненадійне, пересічне або взагалі таке, що погано винагороджувалося. В тих випадках, що їх ми розгля-

дали, питання про фрахт не виникало. Справді, корабель споряджали купці, аби повантажити на нього свої товари, і, отже, корабель втягувався до торгової операції, що виходила за межі його плавання або, точніше, включала його в себе. Насправді (і ми до цього ще повернемося), коли йшлося про торгівлю на далекі відстані, ризик плавання та його собівартість, співвіднесені з цінністю транспортованих вантажів, були такі, що перевезення просто як промисел задля фрахту навряд чи було можливе. Нормою стало інше: далекі перевезення організовувалися в межах торгової операції, в яку вони вписувалися як одна з багатьох інших статей торговельних витрат і ризику.

РАДШЕ НЕГАТИВНИЙ ПІДСУМОК

Підсумок цього довгого розділу можна підбити в кількох словах. Спершу треба було описати сектори суспільного виробництва, аби потім намацати просування капіталізму на землі, де він звичайно прилаштувався тільки наполовину, якщо взагалі прилаштувався. Цілком очевидно, що в цих регіонах підсумок діяльності доіндустріального капіталізму був радше негативним.

За небагатьма винятками, капіталіст, цебто для тієї доби «великий купець», зайнятий у багатьох і недиференційованих видах діяльності, не втягувався рішуче у виробництво. Він, сказати б, ніколи не був земельним власником, який міцно стояв на землі ногами: якщо він і був часто-густо отримувачем земельної ренти, справжні його прибутки й турботи були в інших місцях. Не був він і господарем майстерні, що замкнувся у своїй справі, або підприємцем-перевізником. Коли один з таких ділових людей мав корабель або «частину» корабля, коли панував над системою надомництва (*Verlagssystem*), це завше залежало від того, чим він був насправді: людиною ринку, біржі, торговельної мережі чи довгих ланцюжків обміну. Завжди залежало від розподілу, який тоді був справді зисковним сектором.

Так, брати Пелле, про яких ішлося вище, володіли своїм кораблем, але для цих купців з Бордо, які енергійно включилися до торгівлі з Антильськими островами, він був усього-на-всього засобом заощадити на фрахті. Свій корабель — це була змога вибирати день відплиття, припливати в слушний момент і навіть іноді мати шанси прийти на місце самому. Це означало мати в особі капітана корабля агента для виконання того чи того доручення або узгодити це доручення з місцевими обставинами. Це означало об'єднати у своїх руках усі можливості торгового щастя. Достоту так само й ті негоціанти, що 1706 р. купили й спорядили кораблі в Сен-Мало, були зацікавлені передусім у тих товарах, які вони повантажили на борт, доправивши їх до берегів Чилі й Перу, й у вантажі, що привозилися звідтіля. Для цієї ризикованої операції, що проводилася під час війни й вимагала дотримання таємниці та обіцяла вельми великий зиск (який, до речі, таким і виявиться), треба було бути господарем свого корабля. Перевезення знову тут було на другорядних ролях серед серії операцій, які були масштабніші за нього. Й достоту так само, коли одразу ж після смерті Кольбера великі паризькі галантерейники, купці дуже багаті, вкладали гроші в суконні мануфактури, робилося це насамперед задля того, аби отримати привілей на *продаж* цих сукон у Франції та за її межами. Й коли ці привілеї опиняться під загрозою, купці стануть енергійно їх боронити [460].

Одне слово, вторгнення капіталізму до чужої йому сфери рідко відбувалося задля самого цього вторгнення. У виробництво він включався остільки, оскільки його спонукали до цього потреби торгівлі або торговий зиск. Капіталізм уторгнеться в виробництво тільки під час промислової революції, коли впровадження машин так перемінить умови виробництва, що промисловість стане сектором із зиском, який дедалі зростатиме. Це глибоко видозмінить, а головне, доповнить капіталізм. Проте він аж ніяк не відмовиться від своїх кон'юнктурних коливань, бо з роками в нього з'являться впродовж XIX та XX ст. інші, ніж промисловість, можливості вибору. Капіталізм індустріальної ери не буде прив'язаним тільки до індустріального способу виробництва, далеко не так!

Розділ 4

КАПІТАЛІЗМ У СЕБЕ ВДОМА

Якщо капіталізм і був у себе вдома в сфері обігу, проте він не займав усього її простору. Звичайно свої улюблені місця й рубежі він знаходив там, і тільки там, де був пожвавлений обмін. Він мало цікавився традиційними обмінами, ринковою економікою з коротким радіусом дії. Навіть у найрозвиненіших регіонах були окремі види діяльності, які капіталізм брав на себе, інші поділяв з іншими, а до третіх — взагалі не бажав мати бодай якогось стосунку, рішуче залишаючи їх осторонь. За такого вибору держава то сприяла йому, то стримувала його; вона була єдиною дійовою особою, що надокучала йому, іноді була здатна посісти місце капіталізму, усунути його або ж, навпаки, накинути йому таку ролю, якої той не бажав би відігравати.

Зате великий негоціант щоденно й дуже легко звалював на крамарів та перекупників певні завдання по скупівлі, складуванню й перепродажу товарів або ж звичайне постачання ринку — операції незначні або такі, що надто суворо регулювалися рутинними правилами й наглядом, щоб залишити велику свободу для маневрування.

Отже, капіталізм розміщувався всередині своєрідного «ансамблю», завше більшого за нього самого, який ніс і підіймав капіталізм на хвилі свого власного руху. Така високо розташована позиція, на верхівці торговельного товариства, була, либонь, головною реальністю капіталізму, беручи до уваги ту можливість, яку вона відкривала: оформлену у вигляді закону або ж фактичну монополію маневрування цінами. В усякому разі, саме з цієї висоти слід відкривати й спостерігати панораму цього розділу, щоб зрозуміти його логічний розвиток.

«Купець-банкір, який провадить великі справи в чужих країнах». Гравюра 1688 р. *Фото Національної бібліотеки.*

НА ВЕРШИНІ ТОРГОВЕЛЬНОГО ТОВАРИСТВА

Скрізь, де торговельне життя модернізувалося, воно зазнавало великого поділу праці. Не те щоб воно було якоюсь силою саме по собі. Саме зросла ємкість ринку, обсяг обміну пускали в рух поділ праці, надавали йому справжнього розмаху, як це встановив Адам Сміт. У кінцевому підсумку рушійною силою був сам економічний ривок уперед, і саме він призводив до встановлення значної нерівності в торговельному житті, закріплюючи за одними найактивніші сфери поступу й залишаючи для інших другорядні завдання.

Торговельна ієрархія

Безперечно, ніколи, в жодну епоху не було країни, де всі торгівці перебували б на одному й тому самому рівні, були б рівні між собою й ніби взаємозамінні. Вже вестготське законодавство говорило про *заморських купців* (*negociatores trasmarini*), купців особливих, які за морем торгували левантинськими предметами розкоші,— безперечно, тих «сирі» (*Syri*), що були присутніми за Заході вже в останні роки Римської імперії [1].

Нерівність ставала дедалі помітнішою в Європі після економічного пробудження в XI ст. Тільки-но італійські міста знову включилися до левантинської торгівлі, вони зіткнулися зі становленням у себе класу великих купців, що небавом зробилися верхівкою міського патриціату. Й така ієрархія зміцнилася з розквітом, яким були позначені наступні століття. Хіба не фінанси утворювали вершину цієї еволюції? Адже за часів шампанських ярмарків сієнські Буонсиньйорі керували *Головним столом* (*Magna Tavola*), великою, чисто банківською фірмою; «Ротшильди XIII ст.»— так називається книга, що її присвятив їм Маріо К'яудано [2]. Й Італія стане школою для всього Заходу. Наприклад, у Франції діяльність великих купців простежується в XIII ст. у Байонні, Бордо, Ла-Рошелі, Нанті, Руані... В Парижі родини Аррод, Попен, Барбетт, Піз д'Ое, Пассі, Бурдон були відомі як великі комерсанти, а в податкових списках за 1292 р. Гійом Бурдон зарахований до паризьких буржуа, які платять найвищу суму податку [3]. В Німеччині, якщо вірити Фрідріху Лютге, від XIV ст. накреслився поділ між роздрібними торгівцями й оптовиками [4] внаслідок збільшення протяглості торгових маршрутів, необхідності оперувати різною монетою, розподілу функцій (прикажчики, комісіонери, господарі складів) і потреби рахівництва, якого вже вимагало повсякденне використання кредиту. Доти великий купець зберігав свою роздрібну крамницю; він жив на тому самому рівні, що і його служники та учні, як маестро зі своїми підмайстрами. Розрив почався, але, безперечно, неповний: тривалий час і майже скрізь, навіть у Флоренції, навіть у Кельні, оптовики ще й далі торгували вроздріб [5]. Але як і в соціальному, так і в економічному плані обличчя великої торговельної діяльності виразно стало відрізнятися від звичайної дрібної торгівлі. Й важливе було саме це.

Всі торговельні товариства трохи раніше чи трохи пізніше створили такі ієрархії, що знайшли відбиття в повсякденній мові. В країнах ісламу *таджир* — це великий імпортер і експортер, який, сидячи вдома, керує агентами та комісіонерами. Він не мав нічого спільного з *хунті*, крамарем на ринку (*сук*) [6]. В Індії в Агрі, що була ще величезним містом 1640 р., коли через неї проїхав Маестре Манрике, назвою *содагор* (*sodagor*) означували того, «кого ми в себе в Іспанії назвали б торгівцем (*mercader*), але дехто гордо називає себе *катарі* (*Katari*), найпочеснішим званням серед тих, хто в сій країні зайнятий мистецтвом торгівлі, званням, яке означує багатющого купця з величезним кредитом» [7]. На Заході словник теж

відзначив аналогічні відмінності. «Негоціант» — це французький *катарі*, господар товару; це слово з'явилося в XVII ст., але не витіснило вже звичних термінів «оптовий купець» (*marchand de gros, marchand grossier, magasinier*), або просто «оптовик» (*grossier*), або, в Ліоні, «купець-буржуа» (*marchand bourgeois*). В Італії відстань між роздрібним торгівцем (*mercante a taglio*) та негоціантом (*negoziante*) була велика достоту так само, як в Англії між торгівцем (*tradesman*) і купцем (*merchant*), який у англійських портах займався тільки далекою торгівлею, і в Німеччині — між крамарем (*Krämer*) та купцем (*Kaufmann* або *Kaufherr*). Уже 1456 р. для Котрульї заняття мистецтвом торгівлі (*mercatura*) й пересічною торгівлею (*mercanzia*) розділяла безодня [8].

То були не просто слова, але очевидні соціальні відмінності, від яких потерпали або якими хвалилися. На верхівці піраміди гордості тих, хто «розумів курс», далі вже було нікуди (*nec plus ultra*) [9]. Таким було презирство генуезців, власників позичкового капіталу в Мадриді за Філіппа II, до будь-якої торгівлі товарами, яка, за їхніми словами, була ремеслом «грошових гендлярів і людей нижчого стану» («*bezarioto et de gente più bassa*»), до торгівців (*mercanti*) і дрібних людців. Таким було й презирство негоціанта до крамаря. «Я зовсім не торговець-поширювач (читай: роздрібний торгівець),— вигукнув 1679 р. великий онфлерський комерсант Шарль Ліон.— Я не торговець тріскою, я — комісіонер», який працює на комісійних умовах і, отже, купець-оптовик [10]. А на іншому кінці, біля основи — заздрість, майже лють. Хіба не вловлюється прикрість у словах того антверпенського венеціанця, який 1539 р., без сумніву, тільки наполовину домігшись успіху в своєму ділі, шпетив «людей з цих великих торговельних компаній, що їх страшенно ненавидів двір і ще більше — простий народ», людей, що «отримують утіху, виставляючи напоказ своє багатство»? Будь-хто скаже, що «сі великі банкіри пожирають сих малих і бідняків, враховуючи, ясна річ, і дрібних торгівців» [11]. Але хіба ці останні не зневажали, у свою чергу, крамарів-ремісників, що працювали власними руками?

Спеціалізація — тільки внизу

На нижніх поверхах ієрархії кишіла безліч розносців, вуличних торгівців продовольством з лотків, «мандрівного ринкового люду, як ми їх називаємо» («*traveling market folks, as we call them*») [12], перекупників, крамарів, жалюгідних коробейників, дрібних торгівців збіжжям, нікчемних гендлярів: будь-яка мова дала б багатий набір назв для цього торгового пролетаріату. А сюди додавалися ще всі фахи, породжені торговельним світом, які переважно жили його коштом: касири, бухгалтери, аукціонери для великих партій товару, комісіонери, посередники з різними назвами, візники, моряки, кур'єри, пакувальники, чорнороби, носії... Коли вантажо-пасажирський корабель приходив до Парижа, то ще до того, як він торкнеться пристаней на Сені, з човнів перевізників вистрибувала тьма-тьмуща носіїв і брала корабель штурмом [13]. Світ торгівлі — це була вся ця сукупність людей зі своєю згуртованістю, своїми суперечностями, своїми кайданами залежності — від дрібного гендляра, що мандрував по віддалених селах у пошуках мішка пшениці задешево, до вишуканих або ж жалюгідних крамарів, до власників міських складів, портових буржуа, що постачали харчами рибальські кораблі, паризьких оптовиків та негоціантів Бордо... Всі ці люди утворювали одне ціле. І його постійним супутником був ненависний, але конче потрібен лихвар, починаючи з того, що обслуговував можновладців, до дрібного позикодавця, що позичав гроші під заставу. За словами Тюрго, не було жорсткішого відсотка зростання, «ніж той, що відомий у Парижі під назвою лихварства під тижневий відсоток; він інколи доходив до двох су на тиждень на екю з трьох ліврів: се становить на 173 livri

1/3 зі ста. Однак же саме на цьому справді величезному лихварському відсотку тримається *роздрібна торгівля* (курсив мій.— *Ф. Б*) продовольством, яке продається на Критому ринку (*Halles*) та на інших паризьких ринках. Позичальники не нарікають на умови такої позики, без якої вони не змогли б займатися тією торгівлею, що дає їм засоби до життя, а позикодавці не так уже й дуже збагачуються, бо ця надмірна ціна, власне, є всього-на-всього лише компенсацією ризику, якому піддається капітал. Справді, неплатоспроможність одного-єдиного позичальника позбавляє позикодавця зиску, що його він міг би отримати з тридцяти інших» [14].

Отже, було торговельне товариство всередині того суспільства, яке його оточувало. Й важливо вловити те товариство в його цілісності й не втрачати його з поля зору. Феліпе Руїс Мартин з повними підставами був мовби одержимий проблемами цього товариства, його специфічною ієрархією, без якої капіталізм важко було б зрозуміти [15]. Одразу ж після відкриття Америки в Іспанії з'явився небачений шанс, але космополітичний капіталізм взявся успішно його в неї відвойовувати. Тоді вибудувалася ціла піраміда видів діяльності, розподілених по різних поверхах: біля основи — селяни, пастухи, шовківники, ремісники, *regatones* (торгівці на рознос) і лихварі, які позичали гроші під тижневий відсоток; над ними — кастильські капіталісти, що тримали їх у своїх руках; і, нарешті, над цими — комісіонери Фуггерів, які рядили всім, а невдовзі й генуезці, що виставляли напоказ своє майно...

Ця торгова піраміда, це окреме товариство трапляється нам скрізь на Заході (Європи) й за всіх часів, залишаючись самим собою. Воно мало власний рух. Спеціалізація, поділ праці звичайно відбувалися в ньому знизу вгору. Якщо процес поділу видів діяльності й роздріблення функцій називати модернізацією або раціоналізацією, то така модернізація виявлялася спершу *біля основи економіки.* Кожен стрімкий ривок обмінів визначав зрослу спеціалізацію крамниць і народження особливих професій серед допоміжних дійових осіб торгівлі.

Чи не цікаво, що негоціант у тому, що стосувалося його самого, не дотримувався правила, спеціалізувався, сказати б, лише дуже рідко? Навіть крамар, який, збивши багатство, перетворювався на негоціанта й одразу ж переходив від спеціалізації до неспеціалізованості. В Барселоні у XVIII ст. москательник (*botiguer*), піднявшись над своїм колишнім становищем, брався торгувати будь-яким товаром [16]. У Кані підприємець — фабрикант мереживо Андре 1777 р. вспадкував батькову фірму на грані банкрутства; він витягнув її зі скрути, розширивши зону своїх закупівель та продажів. Для цього він їздив до далеких міст — Ренна, Лоріана, Роттердама, Нью-Йорка... Й ось він став купцем; чи слід дивуватися, що від цього часу він займається не тільки мереживами, а й муслінами, прянощами, хутром? [17] Він підкорився правилам торгівлі. *Зробитися,* а особливо *бути* негоціантом означало не просто мати право, а бути зобов'язаним займатися, якщо не всім, то принаймні багато чим. Я вже зазначав, що така багатогранність, на мою думку, пояснювалася не тією обережністю, яку приписують великому купцеві (а чому б і не дрібному?), який, мовляв, хотів роздробити ризик. Хіба це надто вже постійне явище не вимагає ширшого пояснення? Хіба ж не «полівалентний», і навіть дуже, сьогоднішній великий капіталізм? Хіба який-небудь з наших комерційних банків не може, з відповідними поправками, легко зрівнятися з великою міланською фірмою Антоніо Греппі напередодні Французької революції? Бувши в принципі банком, ця фірма теж займалася тютюновими й соляними відкупами в Ломбардії, закупівлею у Відні, і у великих кількостях, ідрийської ртуті для короля Іспанського. Одначе ж вона нічого не вкладала в цю промислову діяльність. Достоту так само її численні філіали в Італії, Кадисі, Амстердамі й навіть у Буеносі-Айресі були втягнені до багатоманітних, але виключно торговельних справ — від закупівлі шведської міді для обшивання корпусів іспанських

Крики Рима. Щонайменше 192 види спеціалізованих дрібних фахів, які вказують на поділ праці знизу. Продавці будь-яких плодів хліборобства, включаючи солому, будь-яких плодів лісу (від грибів до деревного вугілля), плодів рибної ловлі, виробів дрібного ремесла (мило, мітли, дерев'яні черевики, кошики); перекупники (оселедець, папір, голки, скляні вироби, горілка, ганчір'я); торгівці послугами (гострильники, дроворуби, зубодери, мандрівні кухарі). *Фото Оскара Савіо.*

кораблів до зернових спекуляцій у Танжері, комісійної торгівлі полотном, італійськими шовками й шовковими виробами та тими численними товарами, що їх пропонував амстердамський ринок. І не забуваймо про систематичне використання при торгівлі векселями всіх контрактів, що їх величезний комерційний ринок у Мілані підтримував з різними грошовими ринками світу. Чи треба додавати до цього таку, просто кажучи, контрабандну операцію, як торгівля зливками американського срібла, що незаконно навантажувалося на кораблі в Кадисі? [18] Так само й велика голландська фірма «Трип» у XVII ст. без угаву зрушувала центри своєї активності й змінювала спектр своєї діяльності. Вона мовби грала то на одній монополії, то на іншій, то на одному, то на іншому спільному підприємстві й майже без вагань починала боротьбу проти конкурентів, які вже занадто їй заважали. Ясна річ, вона займалася, постійно й здебільшого, торгівлею зброєю, дьогтем, міддю, порохом (а отже, й польською, або індійською, або навіть африканською селітрою); вона широко брала участь у операціях Ост-Індської компанії і дала цьому величезному підприємству кількох з його директорів. Вона теж володіла кораблями, виплачувала позики, займалася металургійними заводами, плавильнями та іншими промисловими підприємствами. Компанія розроблятиме торфові поля у Фрисляндії і біля Гронінгена, вона мала чималі інтереси в Швеції, де володіла великими наділами землі, торгувала з африканською Гвінеєю та з Анголою й навіть з обома Америками. Безперечно, в XIX ст., коли капіталізм цілком видимо ринув у нову велику галузь — промислове виробництво, він, здавалося, спеціалізувався, і загальна історія має тенденцію подавати машинну промисловість як завершальний етап розвитку капіталізму, який буцімто надав йому його «справжнього» вигляду. Чи так воно є напевне? Мені радше здається, що після першого буму машинного виробництва найрозвиненіший капіталізм повернувся до еклектичності, до своєрідної неподільності, так ніби й сьогодні, як і за часів Жака Кера, характерною перевагою було перебувати в панівних пунктах, не замикатися в рамки єдиного вибору; бути найвищою мірою здатним до адаптації і, отже, бути неспеціалізованими.

Тож раціональний поділ праці діяв нижче рівня негоціанта. Багато посередників і проміжних рівнів, що стосовно Лондона кінця XVII ст. перераховуються в праці Р. Б. Уестерфілда [19], прикажчиків, комісіонерів, маклерів, касирів, страхувальників, перевізників або таких «арматорів», які з кінця XVII ст., як, скажімо, в Ла-Рошелі й напевне в інших місцях, брали на себе «випуск з гавані» («*mise-hors*») корабля,— скільки їх було, ефективно спеціалізованих помічників, що пропонували купцеві свої послуги. Навіть спеціалізований банкір (зрозуміло, не «фінансист») був у розпорядженні негоціанта; й цей останній не вагався, якщо випадала слушна нагода самому виконати ролю страхувальника, або арматора, або банкіра, або комісіонера. Й саме йому завше діставалася найліпша частка. Проте зважте, що в Марселі, одному з найбільших торговельних центрів XVIII ст., банкіри, на думку Шарля Карр'єра [20], не були королями.

Загалом за постійної структурної перебудови торговельного товариства існувала здавна недоторканна позиція, що не переставала в своїй неприступності підійматися, зростати в ціні в міру розвитку внутрішніх поділів і подальших перерозподілів товариства,— позиція багатостороннього негоціанта. В Англії, в Лондоні та в усіх активних портах, він утверджувався від XVII ст., бувши, щоправда, єдиним, хто виявлявся у виграші в досить скрутні часи. Близько 1720 р. Дефо зауважує, що в лондонських негоціантів дедалі більше з'являється домашніх служників, що вони навіть бажають мати виїзних лакеїв (*footmen*), як шляхтичі. Звідси сила-силенна синіх лівреї, таких поширених, що їх називали «купецькими лівреями», а вельможі одразу ж відмовилися від того, аби вдягати свою челядь у цю барву [21]. Для великого купця змінювалося все, весь спосіб його життя, його розваг. Експортер-імпортер (*merchant*), якого збагачували всі, ставав великою

важницею, персоною зовсім іншого класу, ніж купці «другорядні» (*middling sort*), що вдовольнялися внутрішньою торгівлею, купці, які, згідно зі свідченням, що належить до 1763 р., «хоч і вельми корисні на своїх місцях, жодною мірою не мають права на вшанування, гідні високого рангу» [22].

І у Франції теж, принаймні від 1622 р., великі купці почали оточувати себе розкішшю. «Вдягнені в шовковий каптан і в плюшевий плащ», вони «низьку» роботу залишали прикажчикам. «Уранці їх бачиш на грошовому ринку... де їх не знають як купців, або на Новому мосту, де вони розмовляють про справи на майданчику для гри в кулі» [23] (ми в Парижі — гра в кулі відбувалася на набережній Берестів, біля монастиря целестинців, а грошовий ринок — «*change*» — містився в нинішньому Палаці правосуддя). В усій їхній поведінці нема нічогісінько, що нагадувало б крамаря. А втім, хіба ордонанс 1629 р. не дозволяв шляхтичам займатися морською торгівлею, не зневажаючи цим свого звання? Набагато пізніше ордонанс 1701 р. дав їм право провадити оптову торгівлю. То був спосіб піднести статус купців у суспільстві, що й далі дивилося на них спогорда. Про те, що французькі купці почували себе в цьому суспільстві не дуже привільно, ви можете дізнатися з цікавої петиції, яку вони 1702 р. подали до Ради торгівлі. Ось чого вони вимагали: не більше й не менше як чистки серед тих, хто займався торгівлею, чистки, яка раз і назавше відокремила б купця від будь-якої особи, зайнятої *фізичною працею*,— від аптекарів, золотарів, хутровиків, панчішників, виноторговців, плетільників панчіх на верстатах, лахмітників, «а також тисячі інших фахів, які суть робітники (!) і які мають звання купців». Одне слово, до фахового купця мав би надалі належати лише той, «хто продавав би товар, нічого не пропонуючи свого й нічого до нього не додаючи від себе» [24].

По всій Європі XVIII ст. позначене апогеєм великого купця. Наголосимо тільки на тому факті, що негоціанти підносилися саме завдяки спонтанному натискові економічного життя біля основи піраміди. Вони спливали на хвилі цього натиску. Навіть є думка Й. Шумпетера про пріоритет підприємця й має в собі частку істини, спостережувана реальність у десяти випадках проти одного показує, що новатора несе на собі потік априпливу, який підіймається. Але тоді в чому полягає таємниця його успіху? Інакше кажучи, як можна було пробитися до числа обраних?

Торговельний успіх

Одна умова панувала над іншими: перебувати на певному рівні вже на початку кар'єри. Ті, хто домагався успіху, почавши «з нуля», в минулому були так само рідкісні, як і нині. Й для всіх часів придатний той рецепт, що його дає Клод Каррер стосовно Барселони XV ст.: «Найліпшим способом заробити гроші у великій торгівлі... (було) вже їх мати» [25]. Антуан Гоггер, зовсім молода людина з однієї санкт-галленської купецької родини, 1698 р., одразу ж після Рисвікського миру, який принесе тільки короткий перепочинок, отримав від свого батька капітал у 100 000 екю, «аби побачити, на що він здатний». Він здійснив у Бордо «такі вдалі справи, що впродовж одного місяця збив свій капітал». Протягом наступних п'яти років Гоггер нагромадив великі суми в Англії, Голландії та Іспанії [26]. 1788 р. Габріель-Жюльєн Уврар, той, що згодом стане великим Увраром, мав усього 18 років; з грішми, що дісталися йому від батька (багатого паперопромисловця в Антьєрі, у Вандеї), він уже дістав великі зиски, займаючись комерцією в Нанті. На початку Революції він спекулював папером, якого дуже багато тримав на складах. Знову успіх. Відтак він переберється до Бордо, де знову щоразу вигараватиме [27].

Для початківця мати кругленьку суму грошей було варте будь-яких рекомenda-

цій. Перш ніж зв'язатися з руанським комісіонером, за якого ручалися троє великих купців, Ремі Бенса з Франкфурта вагався. «Мені симпатичний пан Дюгар,— писав він,— бо ця молода людина любить працювати й досить точна у своїх рахунках. Лихо в тому, що вона зовсім не має багатства, принаймні мені невідомо про наявність його в неї» [28].

Інший шанс для дебютанта — зробити перші кроки за гарної погоди в економіці. Але це не означало гарантованого успіху. Торговельна кон'юнктура мінлива. Щоразу, коли вона показувала на «ясно», в боротьбу постійно вступали наївні дрібні підприємці. Стан моря й вітер сприятливі — і вони довірливі й трохи хвальковиті. Негода, що настає згодом, захоплює їх зненацька й безжально занапащує. Цього винищення немовлят уникали чи то найспритніші, чи то найвдатніші, чи то ті, хто з самого початку мав резерви. Ви чудово бачите, до якого висновку ми йдемо: великий купець — це саме той, хто без будь-якої зрадливості долі переживав погану кон'юнктуру. Якщо це йому вдавалося, отже, в нього на руках напевне були козирі й він умів ними користуватися; або ж, якщо справи йшли зовсім кепсько, він мав змогу зникнути, знайти надійне сховище. Вивчивши *банківський* (*en banque*) обіг шести найбільших амстердамських фірм, М. Г. Бейст констатував, що всі вони без втрат пережили несподівану й серйозну кризу 1763 р.— усі, за винятком однієї, яка, до речі, швидко оговтається від своїх збитків [29]. Але ж ця *капіталістична* криза 1763 р., по закінченні Семилітньої війни, приголомшила економічне серце Європи й була позначена цілою низкою розорень та ланцюгових банкрутств від Амстердама до Гамбурга, Лондона й Парижа. Уникнули їх тільки князі великої торгівлі.

Говорити, що капіталістичний успіх ґрунтується на грошах,— це очевидний трюїзм, якщо мати на увазі лише капітал, потрібен для кожного підприємства. Але гроші — це ж і щось інше, ніж просто здатність інвестувати. Це й пошана в суспільстві, звідки випливав ряд гарантій, привілеїв, сприянь і протекцій. Це була змога вибирати — а вибирати — це водночас і спокуса, і привілей — між справами й можливостями, що пропонувалися, силоміць включитися до несхильного тебе допустити обігу, захистити вигоди, що опинилися під загрозою, компенсувати збитки, усунути суперників, вичікувати зиску від вельми тривалих, але багатонадійних операцій, навіть заручитися ласкою і поблажливістю монарха. Нарешті, гроші — то був привілей мати ще більше грошей, бо позичають тільки багатим. А кредит був дедалі необхіднішим знаряддям великого купця. Його власний капітал, його «основний», тільки зрідка був на рівні його потреб. Тюрго писав: «На землі нема центру комерції, де підприємства не трималися б на позичених грошах; може, нема жодного негоціанта, якому не доводилося б удаватися по допомогу до гаманця ближнього» [30]. Анонімний автор статті в «Журналь де коммерс» (1759 р.) вигукував: «Якої систематичності, якого вміння, якої винахідливості і якої тільки сміливості не вимагає заняття людини, яка, стоячи на чолі торговельного дому й маючи капітал у дві-три сотні тисяч ліврів, щороку має обіг на кілька мільйонів!» [31]

Але якщо вірити Дефо, то вся ієрархія торгівлі, знизу догори, жила з таким девізом. Від дрібного крамаря до негоціанта, від ремісника до мануфактурника, всі жили коштом кредиту, цебто із купівлею й продажем до певного строку (*at time*); саме ці закупівлі й продажі робили можливим при капіталі, наприклад, у 5000 фунтів стерлінгів річний обіг у 30 000 фунтів [32]. Строки оплати, що їх кожен пропонував і яких домагався невпеременно і які становили «спосіб позичати» [33], були навіть гнучкими: «Навряд чи одна людина з десяти дотримується домовленого строку, і загалом і не сподіваються, аби вона їх витримувала, такі великі пільги у взаєминах між купцями в сій галузі» [34]. В балансі будь-якого комерсанта поруч із запасом товарів постійно був кредитний актив з борговим пасивом. Мудрість полягала в тому, щоб зберегти рівновагу, але напевне не в то-

Фронтиспис книги Зака Саварі «Чудовий негоціант»
(Le Parfait Nêgociant), 1675 р. *Зібрання Віолле.*

му, щоб відмовитися від тих форм кредиту, що в кінцевому підсумку становили величезну масу грошей, яка вчетверо або вп'ятеро перевищувала обсяг торгівлі [35]. Вся торговельна система залежала від них. Тільки-но урвався б цей кредит, як зупинився б двигун. Важливо, що тут ідеться про кредит, невіддільний від системи торгівлі, породжуваний нею,— кредит «внутрішній», який *не приносить відсотка.* Його особлива сила в Англії здавалася Дефо таємницею англійського розквіту, тієї *надторгівлі* (*overtrading*), яка дозволила Англії примусити шанобливо ставитися до себе й за кордоном [36].

Великий комерсант також отримував вигоду від таких *внутрішніх* пільг, поширюючи цю вигоду й на своїх клієнтів. Та він також постійно практикував і іншу форму кредиту, звертаючись до грошей лихварів та осіб, що надавали капітал, але які перебували за межами системи. Тут ішлося про позики готівкою, яка неодмінно проходила через ворота відсотка. Це вирішальна відмінність, бо торговельна операція, що будувалася на цій основі, мала в кінцевому підсумку забезпечити рівень зиску, який явно перевищує обсяг відсотку. Але, вважає Дефо, не так було у звичайній торгівлі; для нього «позика під відсоток — це черв'як, що підточує зиск», здатний навіть при «законному» п'ятипроцентному обсязі звести доходи нанівець [37]. *A fortiori, тим більше*, було б самогубством звернення до лихваря. А отже, якщо великий купець може постійно вдаватися до позик, до «гаманця ближнього», до *зовнішнього* кредиту, то це напевне тому, що звичайні його доходи були куди вищі за доходи основної маси купців. Ми опиняємося тут знову перед лінією поділу, що підкреслює особливості привілейованого сектора обміну. К. Н. Чаудгурі в книжці, звідки ми багато запозичили [38], поставив собі запитання, чому славетні Ост-Індські компанії у своїх операціях зупинялися на порозі розподілу; чому вони продавали свої товари з торгів біля брам своїх складів за заздалегідь оголошеними датами. Чи це не відбувалося просто тому, що продажі ці провадилися за готівку? Це було способом уникнути правил і практики оптової торгівлі з її довгими термінами оплати, якомога швидше повернути й знову пустити в діло капітали для зисковної торгівлі з Далеким Сходом, способом не втрачати час.

Особи, що надають капітал

«Нагромаджуйте, нагромаджуйте! В цьому Мойсей і пророки!» — таким є закон і девіз капіталістичної економіки [39]. Можна було б з тим самим успіхом сказати: «Позичайте, позичайте! В цьому Мойсей і пророки!» Кожне суспільство нагромаджує, має капітал, що поділяється на заощадження тезавровані й у такому разі некорисні, притримувані у вичікуванні, й на капітал, чия живодайна волога протікає по каналах активної економіки, в минулому передусім торговельної економіки. Якщо цієї останньої замало, аби водночас відімкнути всі можливі засуви, то майже силоміць виникає змертвілий капітал, можна сказати спотворений. Капіталізм цілком утвердиться тільки тоді, коли нагромаджений капітал максимально використовуватиметься, хоча, ясна річ, ніколи не вдавалося досягти стовідсоткового рівня.

Це включення капіталу до активного життя визначало коливання величини відсотка, одного з головних показників здоров'я економіки й обміну. Якщо ця величина в Європі від XV до XVIII ст. майже постійно знижувалася, якщо в Генуї близько 1600 р. вона була сміховинно малою, якщо в XVII ст. вона сенсаційно зменшилася в Голландії, а згодом — у Лондоні, то відбувалося це передусім тому, що збут товарів, незважаючи на його зростання, йшов не в такому самому темпі, як утворення капіталу. Справа полягала й у тому, що в цих центрах міжнародної економіки, які розрослися, звертання до позики було досить жваве й часте, щоб

відбулася досить рано зустріч капіталіста й володаря заощаджень, щоб виник приступний грошовий ринок. До того ж, у Марселі або в Кадисі негоціант міг отримати позику легше й дешевше, ніж, наприклад, у Парижі [40].

Не забуваймо про тих у світі, хто надавав капітал,— силу-силенну володарів скромних заощаджень, володарів, число яких покликане зростати. То були гроші немовлят. У ганзейських гаванях або в портах Італії завше були, а в Севільї вони були ще в XVI ст., дрібні кредитори, дрібні охотники до ризику, мікровантажовідправники, які вантажили такий-сякий товар на кораблі, що відпливали. Частогусто по поверненні корабля найвигідніші оборудки робили з цією дрібнотою, бо їй гроші були потрібні одразу ж. Велика передплатна позика (*party*) в Ліоні 1557 р. привабила чимале число дрібних передплатників, «мікропозикодавців». Заощадження «дрібних людей» опинилися в складі капіталів, зібраних аугсбурзькими Гохштеттерами, які, не зумівши встановити монополію на ртуть, збанкрутують 1529 р. Цікаво бачити на початку XVIII ст. «служника Ж.-Б. Брюні (великого марсельського негоціанта), який уклав 300 ліврів у корабель «Св. Йоанн-Хреститель», або ж Маргерит Трюфем, служницю Р. Брюні (теж великого негоціанта), яка взяла участь у спорядженні «Маріанни» сумою в 100 ліврів, тимчасом, як її річний заробіток становив 60 ліврів» [41]. Або ж якусь служницю в Парижі, яка мала 1000 екю, вкладені у П'ять Головних Відкупів (*Cinq Grosses Fermes* — так означувалися від початку XVII ст. доходи з французької митниці, що здавалася на відкуп.— *Прим. ред.*), як твердив один пасквіль, що з'явився 1705 р., якому ми не мусимо беззастережно вірити [42].

Дрібні, а також середні позикодавці. Такими були генуезькі купці, які організували короткотермінові позики для Філіппа II і, в свою чергу, спиралися на іспанських та італійських кредиторів, що їх для них вербували посередники. Король віддав генуезцям іспанські рентні зобов'язання — *хурос* (*juros*) — як гарантії під ту суму, яку йому виплатили або виплатять авансом. Ці зобов'язання, видані генуезцям на пред'явника, були відтак розміщені серед широкої публіки: генуезький банкір-фінансист забезпечить виплату відсотків, але з самого початку інкасує суму капіталу, сам у такий спосіб беручи позику під низький відсоток. Коли король врешті-решт виплатить йому борг, банкір поверне йому *хурос*, що матиме таку саму вартість і приноситиме такий самий відсоток, як і ті, що він отримав у заставу. Можливо, в архівах Симанкаса можна знайти списки передплатників, які в такий спосіб відповіли на заклик генуезців. Мені пощастило знайти один такий список, але потім, не знаючи тоді цінності такого відкриття, я мав прикрість не записати його коду.

Безперечно, було б цікаво дізнатися про число цих позикодавців, які досить мало займалися спекуляцією, про обсяги їхніх позик, про їхній соціальний статус. Зростання числа таких передплатників було одним з важливих чинників XIX ст. Але ж вони вже впізнавалися як велике явище в Англії і Голландії у XVIII ст., а за інших рівних умов ще набагато раніше у Венеції, в Генуї або у Флоренції. Один з істориків розповідає нам про 500 000 чоловік, переважно парижан, що підписалися до 1789 р. на позику Людовіка XVI [43]. Така цифра не видається неможливою, хоча її й треба ще довести. В усякому разі, ясно, що скромні заощадження частіше вкладалися ще в державні ренти, ніж залучалися до ділових операцій.

Середній позикодавець нерідко мав ті самі рефлекси, бо розривався між бажанням вигоди й піклуванням про безпеку, й це останнє вельми часто переважало. Не думайте, що книжку порад «Напутник простого народу» («*Il Dottor vulgare*», 1673) [44] написали під знаком відваги й ризику. Звісно, в ній можна прочитати: «Нині ніхто не хвалиться тим, що тримає гроші при собі бездіяльними й безплідними... Завше є тьма-тьмуща можливостей вкласти їх, особливо після недавнього й дедалі частішого впровадження оренд, векселів і цих державних

Крамничка міняйла. «Покликання святого Матвія» — картина Яна ван Гемессена, 1536 р. Баварські державні картинні зібрання *(Bayerische Staatsgemäldesammlungen)*.

рент або зобов'язань... що їх у Римі називають *місцями нагромаджень* (*luoghi dei monti*)». Насправді, що вона тут рекомендує,— то це розміщення капіталу для батьків родини.

Справжніми розпорядниками капіталів, тими, хто мав вагу, були звичайно великі дійові особи, яких наприкінці XVIII ст. означуватимуть спеціальною назвою *капіталісти*. Спостерігаючи за діловим життям, вони іноді втручалися в нього легковажно (тому, що всіляке трапляється), поступаючись під спритним натиском прохача (за словами Дефо, крамар, який збив собі достаток і відійшов від справ, часто-густо переставав бути розважливим), але частіше вони, либонь, приймали свої ухвали, все розрахувавши. В цій категорії осіб, що надавали капітали, рано чи пізно знаходилося місце для багатої людини: для чинників з французького «шляхетства мантії», які надто часто крилися за *відкупниками* (*traitants*) [45] і які просто надавали до їхніх послуг своє ім'я; або для суддів і керівників нідерландських міст, великих позикодавців перед ликом Всевишнього; або для тих патриціїв, яких один реєстр показує нам у Венеції в XVI ст. як пайовиків (*piezarie*), що дають свої поручительства дрібним відкупникам податків та оброків Синьйорії [46]. Нікому не спаде на думку, що таке поручительство було безкоштовним жестом. У Ла-Рошелі в купців та арматорів були «їхні звичні гурти осіб, які надавали капітал» [47]. У Генуї весь вищий прошарок великого купецтва, тонкий прошарок старих вельмож (*nobli vecchi*), складався з осіб, які надавали капітал і до діяльності яких у нас ще буде нагода повернутися. Навіть у Амстердамі, де від 1614 р. діяв позичковий банк, що його забезпечував Амстердамський банк, цей позичковий банк тільки якийсь час надавав аванси торгівлі. Ставши від 1640 р. своєрідним ломбардом, він поступиться цією роллю перед приватним капіталом [48]. Тріумф Голландії був тріумфом кредиту, який легко надавався, навіть для чужоземних купців. У Лондоні в XVII ст. справа на грошовому ринку була не такою простою [49]. Але готові гроші були такі рідкісні, що кредит розвинувся в міру потреби — у фахівців з векселів (*billbrokers*), у фахівців з іпотечних операцій, купівлі й продажу земель (*scriveners*) і особливо в золотарів (*goldsmiths*), уже справжніх банкірів, офіційно визнаних організаторів передплати англійської державної ренти (*funds*), що, як наполегливо твердив Ісаак де Пінто, невдовзі стануть справжньою допоміжною монетою [50].

У Франції середини XVIII ст., доти, як вона почала долати своє відставання в діловій сфері порівняно з Голландією та Англією, не було нічого схожого. Кредит постає перед нами погано організованим, майже підпільним. Суспільний клімат йому майже не сприяв. Багато осіб, які надавали капітал, воліли робити це потайки — чи то внаслідок свого становища (той чи той королівський чинник), чи то через свій шляхетський титул (через боязкість зневажити його). А позичальник теж остерігався оприлюднення, яке могло б підірвати довіру до нього. В деяких ділових колах на фірму, що позичала гроші, дивилися з певною підозрою.

1749 р. великий руанський купець Робер Дюгар заснував у передмісті свого міста — Дарнеталі — полотняну мануфактуру й фарбувальне виробництво, яке володіло певними механічними таємницями, до того ж придбаними більш-менш чесним шляхом [51]. Запустити таке підприємство було питанням грошей: треба було замінити їх під майбутні доходи. Один з компаньйонів Дюгара, Луве-молодший, узяв цю важку операцію до своїх рук. І ось він у Парижі метушиться мов очманілий, намагаючись домогтися збуту векселів та тратт в обмін на готівку. Він мав намір оплатити їх у предбачені терміни, а відтак почати все наново. Завдяки його листуванню ми можемо простежити за його діями. Він бігає, наполягає, радіє або журиться, але неодмінно з'являється біля одних і тих самих дверей як прохач, а якщо можна — й друг. «Ну ще один крок,— пише Луве Дюгарові, який почав виказувати нетерплячість,— для всього потрібен час, а особливо в цій справі, де не можна не бути надзвичайно обережним... Хтось інший, менш нері-

шучий або спритніший, ніж я, міг би зробити свою справу з першого разу, але я побоююсь, аби переді мною не зачинили дверей, а вже коли їх колись зачинять, доведеться йти ні з чим»[52]. І він випробовує різні комбінації. Замість того, щоб розміщувати векселі (частина з них — з передавальним написом на пред'явника) й пропонувати тратти, «ми придумали,— пише Луве,— запропонувати їм (ідеться про обережних кредиторів) ніби акції, що їх ми оплатимо наприкінці п'ятирічного терміну разом з дивідендом, який збільшуватиметься щороку». Ці кредитори були батьками ще одного компаньйона, д'Аристуа, про якого Луве пише: «Пан д'Аристуа вирушив на обід зі своєю родиною; я розбудив у нього цікавість і розпалив його» (5 грудня 1749 р.). Ось останній приклад цих хитрощів, що їх ми починаємо розуміти, прочитавши текст утретє або вчетверте (28 січня 1750 р.). «Ви можете,— пояснював він Роберові Дюгару,— переказати вексель на 20 т. (20 000) ліврів на пана (Ле) Льо з терміном від 20 лютого до 2 березня і 20 т. (20 000 ліврів) до 2 грудня, але всіх зобов'язань там буде дотримано; я забезпечив його для цього добрими векселями. Або, якщо Ваша ласка, я випишу Вам вексель на нього й вишлю Вам усі векселі акцептованими; врешті-решт як Ви забажаєте». Те, що Луве-молодшого спіткає розорення після того, як він відмовиться від своєї частки в дарнетальській мануфактурі (яка сама теж збанкрутує 1761 р.) і в лютому 1755 р. знайде прихисток у Лондоні, «в оселі пані Стил у Малому дзвіничному провулку на Коулмен-стрит» («*at Mrs Steel in belle alley Coleman Street*»), всього-на-всього незначна деталь. Ким він був? Гострим на язик посередником, якого виводила з рівноваги потреба «видавати себе... за брата, який збирає пожертви», робити задля того, щоб знайти трохи грошей, «візит ввічливості, візит для викладення намірів і ще один візит — аби здійснити операцію», миритися з нереальними вимогами забезпечення й не мати змоги врахувати найнадійніший вексель у той момент, коли враз водночас закриваються всі гаманці через те, що в Бордо й у Лондоні сталися банкрутства, одне слово — перебувати на ринку, де нічого не було влаштовано для отримання купцем нормального кредиту. Але ж Робер Дюгар був провідним ділком, брав участь у різних підприємницьких справах, у тім числі й у торгівлі з Островами Карибського моря та Індійського океану. Здавалося, він мав би легко розв'язувати проблему кредиту. Тим більше, що — й у цьому полягає парадокс — на паризькому ринку не бракувало капіталів. Так, банк Лекуте, що мав філії в Парижі, Руані та Кадисі, відмовлявся приймати грошові депозити, бо «ми самі маємо надто багато грошей», «наші касові капітали не використовуються». І відбувалося це кілька разів: 1734 р., 1754 р., 1758 р. та 1767 р.[53]

Кредит і банк

У середньовічній і новочасній Європі банк, безперечно, не з'явився з нічого, *en nihilo*. Вже античність знала банки й банкірів. У країнах ісламу дуже давно були кредитори-євреї, і задовго до Заходу, від X—XI ст., мусульманський світ використовував знаряддя кредиту, в тім числі й вексель. У XIII ст. в християнському Середземномор'ї міняйли були в числі перших банкірів, чи то мандрівних, що їздили з ярмарку на ярмарок, чи тих, що прилаштувалися на таких ринках, як Барселона, Генуя або Венеція[54]. На думку Федериго Меліса[55], у Флоренції і, безперечно, в інших тосканських містах банк зародився з тих послуг, що їх надавали одне одному торговельні товариства або компанії. В такій операції вирішальною була, як він вважає, роля «активного» товариства, того, яке вимагало кредиту й примушувало свого партнера, компанію «пасивну», яка надавала капітал, брати опосередковану участь у діловому процесі, в принципі їй чужому.

Та облишмо ці проблеми походження. Залишмо осторонь і загальну еволюцію

приватних банків до створення банків державних, що відіграли вирішальну ролю: «Таула де Камбіс» у Барселоні 1401 р.; «Каса ді Сан Джорджо» в Генуї 1407 р. (його банківська діяльність відбувається з перервою від 1458 до 1596 р.); «Банко ді Ріальто» 1587 р.; Амстердамський банк 1609 р.; венеціанський «Банко Джиро» 1619 р. Відомо, що до заснованого 1694 р. Англійського банку державні банки займалися тільки депозитами й переказами з рахунків, але не позиками й авансуванням, ані тим, що ми назвали б «портфельними операціями» (цебто операціями з цінними паперами й векселями). Тож ці види діяльності з давніх-давен перебували у віданні приватних банків, наприклад венеціанських так званих «письмових» банків (*di scritta*), або тих неаполітанських банків, від яких збереглося стільки реєстрів, що належать до XVI ст.

Але наш предмет цього разу — не розгляд цих окремих історій. Мета полягає в тому, щоб побачити, коли банківська діяльність здобулася на панівні позиції в економіці. Загалом же тричі спостерігалося на Заході ненормальне «розбухання» банків та кредитів, яке було видно неозброєним оком: до й одразу ж після 1300 р. у Флоренції; впродовж другої половини XVI ст. і перших двох десятиріч XVII ст. в Генуї; у XVIII ст. в Амстердамі. Чи можна зробити якийсь висновок з цього факту, що еволюція, яка енергійно починалася тричі й, здавалося б, готувала перемогу певного фінансового капіталізму на більш чи менш тривалий термін, зупинилася на півшляху? Доведеться чекати XIX ст., аби ця еволюція завершилася. Отже, три невдачі, принаймні три явних відступи. Ми маємо намір розглянути ці три експерименти в їхніх найзагальніших рисах, щоб насамперед відзначити цікаві збіги.

У Флоренції доби Дуеченто й Треченто (цебто XIII і XIV ст.— *Прим. ред.*) кредит був пов'язаний з усією історією самого міста, а також з історією інших італійських міст, що змагалися з ним, усього Середземномор'я й Заходу взагалі. Саме через оновлення європейської економіки починаючи принаймні від XI ст. можна зрозуміти утвердження великих флорентийських торговельних і банківських компаній, що їх виніс на собі той самий рух, якому належало на багато століть поставити Італію на перше місце в Європі. В XIII ст. генуезькі кораблі плавали по Каспійському морю, італійські мандрівники та купці діставалися до Індії і Китаю, венеціанці й генуезці утвердилися в головних гаванях Чорномор'я, в північноафриканських портах італійці шукали золотий пісок Судану, інші італійці діяли у Франції, Іспанії, Португалії, Нідерландах, Англії. І флорентийські купці скрізь купували й продавали прянощі, вовну, залізний товар, метали, сукна, шовкові тканини, але ще більше вони займалися грошовими операціями. Їхні напівторговельні, напівбанкірські компанії знаходили у Флоренції вдосталь готових грошей і *відносно* дешевий кредит. Звідси й ефективність та міцність їхньої ділової мережі. Компенсація, переказ грошей з рахунку на рахунок, трансферт без будь-яких труднощів провадилися від філіалу до філіалу, з Брюгге до Венеції, з Арагону до самої Вірменії, від Північного моря до Чорного; китайський шовк продавався в Лондоні в обмін на паки вовни... Кредит, вексель — хіба ж вони не були, коли справи йшли добре, грішми найбільшою мірою? Вони мчали, вони летіли, вони були невтомними.

Подвигом флорентийських компаній, безперечно, було завоювання далекого Англійського королівства, встановлення опіки над ним. Щоб заволодіти островом, їм треба було витіснити звідти єврейських кредиторів, ганзейських та нідерландських купців, англійських комерсантів — суперників затятих, а також усунути й італійських конкурентів. На цьому острові флорентийці замінили піонерів банківської активности — лукkських купців Риккарді, які фінансували завоювання Едуардом І Уельсу. Трохи згодом флорентийські Фрескобальді позичили гроші Едуарду II для війни з Шотландією; відтак Барді й Перуцці посприяють воєнним операціям Едуарда III проти Франції під час конфлікту, який започаткував так

звану Столітню війну. Тріумф флорентийських купців був не тільки в тому, що правителі острова залежали від їхньої ласки, а й у оволодінні англійською вовною, потрібною для майстерень на континенті й для флорентийських *вовняних* цехів.

Але англійська пригода завершилась 1345 р. крахом родини Барді; їх називали «колосами на глиняних ногах», та вони напевне були колосами. Того драматичного року Едуард III винен був їм так само, як і дому Перуцці, величезну суму (900 000 флоринів — Барді, 600 000 — Перуцці), суму неспівмірну з капіталами обох компаній — доказ того, що для цих гігантських позик вони використовували гроші своїх вкладників (у пропорції, яка могла сягати 1 до 10). Ця катастрофа, «найважча за всю історію Флоренції», за словами хроніста Віллані, обтяжила місто, бо її супроводжували й інші катастрофи. Так само, як Едуард III, нездатний виплатити свої борги, винні були в цьому економічний спад, що урвав пожвавлення XIV ст., і Чорна смерть, що супроводжувала його.

Банківський успіх Флоренції відійшов на задній план перед *торговельним* успіхом Генуї та Венеції, і саме «найбільш торговельна» з її суперниць, Венеція, візьме гору 1381 р. по закінченні Кіоджийської війни. Флорентийський досвід явних новацій у банківських справах не пережив міжнародної економічної кризи. За Флоренцією залишаться її торгова активність та її промисловість, у XV ст. вона навіть відновить свою банківську діяльність, але вона втратить ролю піонера й світову ролю давніших часів. Медичі — це не Барді.

Інший досвід — досвід Генуї. Між 1550 та 1560 рр. водночас із певним сповільненням жвавої експансії європейської економіки, що настало на початку століття, спостерігався й поворот цієї економіки. Приплив срібла з американських рудень, з одного боку, знецінив позиції великих німецьких купців, що були доти господарями виробництва срібла в Центральній Європі. З іншого боку, він підніс цінність золота, що стало відтоді рідкіснішим, але залишилося грішми для розрахунків у міжнародних угодах і для вексельних операцій. Генуезці першими зрозуміли цей поворот. Запропонувавши замість південнонімецьких купців свої послуги як позикодавці Католицького короля, вони наклали руку на скарби Америки, і їхнє місто стало центром усієї європейської економіки, посівши місце Антверпена та його ринку. І тут ми бачимо, як розвивається ще дивніший і сучасніший досвід, ніж досвід Флоренції в XIV ст., досвід кредиту на основі векселів та переказних векселів, які передавалися з ярмарку на ярмарок, з ринку на ринок. Звісно ж, векселі були відомі й використовувалися в Антверпені, в Ліоні або Аугсбурзі, в Медина-дель-Кампо та в інших місцях, і ці ринки не так швидко спорожніють. Але з генуезцями роль паперу помітно зросте. Фуґерам навіть приписують вислів, що вести справи з генуезцями, мовляв, означає вести справи з папером (*mit Papier*), тимчасом, як у самих Фуґґерів ішлося про добру дзвінку монету (*Baargeld*); то були слова традиційних негоціантів, яких випередила нова техніка операцій. Бо на противагу їм генуезці через посередництво своїх позик королю Іспанському, які виплачувалися після повернення іспанських флотів з Америки «восьмірними монетами» або зливками срібла, зробили своє місто великим ринком білого металу. А за допомогою векселів, своїх і тих, що вони купували на срібну монету у Венеції або у Флоренції, генуезці зробилися господарями обігу золота. Й справді, їм вдалася така річ, як виплата Католицькому королеві на антверпенському ринку і золотом (для воєнних потреб, бо платню солдатам видавали переважно золотою монетою) тих сум, що їх вони отримували з Іспанії в білому металі.

Ця генуезька машина набула всієї своєї ефективності 1579 р. з організацією великих ярмарків у П'яченці, про які ми вже говорили [56]. Ці ярмарки централізували різноманітні операції міжнародної торгівлі та розрахунків, вони організували в цих розрахунках *кліринг*, або, як тоді казали, «сконтро» (*scontro*). І тільки 1622 р. цей так добре налагоджений механізм розладнається, поклавши невдовзі

Італійський банк наприкінці XIV ст. Вгорі — зала зі скринями та бюро, де рахують монету; внизу — депозитні або переказні операції. Британський музей.

після цього край виключному пануванню генуезького кредиту. Чому стався цей крах? Чи був він наслідком скорочення довозу американського срібла, як це гадали тривалий час? Але в такому плані революціонізуючі дослідження Мішеля Морино [57] перевернули самі умови задачки. Не було катастрофічного скорочення надходжень американських «скарбів». Тим більше не зупинявся довіз до Генуї ящиків з «восьмірними монетами». Ми маємо у своєму розпорядженні навіть докази зворотного. Генуя й надалі залишиться прилученою до потоку коштовних металів. З настанням нового економічного піднесення наприкінці XVII ст. місто ще поглинало або принаймні пропускало через себе, наприклад, 1687 р. від 5 до 6 млн. «восьмірних монет» (*pezze da otto*) [58]. У цих умовах проблема відносного відходу Генуї на другий план стає досить неясною. На думку Феліпе Руїса Мартина, іспанські покупці *хурос* нібито перестали постачати капітали, потрібні для гри генуезьких купців-банкірів, постійних кредиторів Католицького короля. Опинившись перед необхідністю розраховувати тільки на свої сили, ці банкіри мовби в масовому порядку почали вивозити свої кредити з Іспанії на батьківщину. Це можливо. Та мене вабить інше пояснення: гра паперів, векселів можлива тільки тоді, коли ринки, між якими вексель перебуває в обігу, проходять на різних рівнях; треба, аби мандрівний вексель зростав у ціні. В разі «грубої великої кількості» (*«bestial larghezza»*) [59] дзвінкої монети (це вислів одного сучасника) вексель застрягає біля «стелі» високих курсів. Якщо води занадто багато, колесо затопленого млина перестане обертатися. Але ж з 1590—1595 рр. надмір білого металу затопив ринки. В усякому разі, з цієї причини чи з іншої гора генуезьких цінних паперів зруйнувалася, принаймні втратила свою владу панівної організації. І ще раз ускладнений на сучасний кшталт кредит, що був утвердився на верхівці європейських ділових операцій, зумів утриматися в такому становищі лише вельми недовго, менше ніж півстоліття, так ніби новий досвід перевищував можливості економік Старого порядку.

Але пригода почнеться наново в Амстердамі.

У XVIII ст. саме в межах чотирикутника Амстердам — Лондон — Париж — Женева відновиться на найвищому рівні торговельної діяльності ефективне верховенство банків. Диво сталося в Амстердамі. Різноманітні кредитні документи посідали там величезне, незвичайне місце. Все пересування товарів у Європі мовби дистанційно керувалося, «буксирувалося» пожвавленими операціями кредиту й обліку векселів. Але як і в Генуї, головний рушій не витримав до кінця століття, століття розквіту. Голландський банк, обтяжений надлишком грошей, дозволив утягти себе в підступний механізм позик європейським державам. Банкрутство Франції 1789 р. виявилося катастрофічним ударом для голландського точного годинникового механізму. Царювання векселя знову скінчилося погано. І як щоразу, цей неуспіх ставить сотню запитань в одному. Може, було ще надто рано для створення спокійного й певного в собі режиму банків, за якого потрійна мережа пересувних товарів, пересувної готівки й пересувних кредитних документів змогла би бути узгодженою й керуватися гладесенько-рівнесенько? В такому разі криза, депресивний проміжний цикл починаючи з 1778 р. був би тільки детонатором, який пришвидшив би майже неминучу, якщо дотримуватися логіки речей, еволюцію.

Гроші або ховаються, або перебувають в обігу

Кон'юнктурні ритми економіки як звичайно вимірюють заробітною платнею, цінами й масштабами виробництва. Може, слід було б виявити увагу й до іншого показника, який досі майже не піддавався вимірюванню,— до показника обігу

грошового капіталу: він по черзі нагромаджувався, використовувався й ховався. Іноді його замикали в скринях: тезаврація в економіках за давніших часів була постійно діючою негативною силою. Часто-густо гроші знаходили сховище в цінностях — у землях, нерухомості. Та були також часи, коли скрині, замкнені на три оберти ключа, відмикалися, коли гроші оберталися пропонуючи себе кожному, хто бажав їх прийняти. Скажімо, в Голландії 50-х років XVIII ст. одержати позику було легше, ніж у наші дні, 1979 року. Але загалом аж до промислової революції інвестиції в виробництво наштовхувалися на численні перепони, які, залежно від обставин, могли спричинятися як рідкісністю капіталів, так і труднощами використовувати ті, що були в розпорядженні.

У всякому разі, були періоди легкоприступних капіталів і періоди відсутності грошей. Усе було просто або все було важко, і позірні господарі світу мало що могли тут удіяти. Карло М. Чиполла [60] показав, що для Італії, взятої загалом, усе зробилося легшим одразу ж після Като-Камбрезийського миру 1559 р., який у політичному сенсі її спотворив, але забезпечив їй певний спокій, певну безпеку. Достоту так само, але цього разу по всій Європі, мирні угоди 1598, 1604 та 1609 рр., що вкладалися одна за одною, супроводжувалися періодами легкоприступних грошей. Щоправда, ці останні не скрізь однаково використовувалися. Голландія початку XVII ст. перебувала в повному розквіті торговельного капіталізму. У Венеції в той самий час гроші вкладалися в капіталістичне сільське господарство. В інших місцях ними жертвували задля зовнішньої пишноти й блиску культури — джерела витрат, економічно позбавлених сенсу: Іспанський золотий вік, розкіш Нідерландів за ерцгерцогів або Англія Стюартів, або ж стиль Генріха IV, відомий під назвою стилю Людовіка XIII, грунтувалися, безперечно, на національних накопиченнях. У XVIII ст. розкіш та комерційні або фінансові спекуляції розвивалися водночас. Про Англію свого часу Іссак де Пінто скаже [61], що «ніхто там більше не нагромаджує скарбів у міцних скринях» і що навіть скнара виявив, що «примусити своє багатство мати обіг», скуповувати державні цінні папери, акції великих компаній або Англійського банку, вигідніше, ніж залишати їх без руху, що це навіть приносить більші доходи, ніж будівельний камінь чи земля (яка, однак, у XVI ст. була в Англії вигідним розміщенням капіталу). Дефо близько 1725 р. вже казав, вихваляючи достойності капіталовкладень у комерцію або навіть у крамницю, що земельна власність — усього-навсього тільки ставок, комерція ж на противагу цьому є джерелом [62].

І все ж таки навіть у XVIII ст. скільки ще було стоячих вод! А втім, тезаврування іноді мало свій сенс. У страждженній Франції 1708 р. уряд, намагаючись упоратися з війною, в ході якої він мобілізовує всі сили нації, збільшив число кредитних зобов'язань: тоді погані гроші витісняли добрі, які ховалися. Навіть у Бретані, й особливо в Бретані, де зисковна комерція з Південними морями приносила чималу кількість срібла. «Вчора я був,— писав генеральному контролеру фінансів Демаре з Ренна 6 березня 1708 р. один з його інформаторів,— у одного з найвизначніших буржуа міста, який вельми добре розуміється на комерції, бо нею він тривалий час займається як на морі, так на суходолі разом з найвідомішими негоціантами провінції. Він запевнив мене, що напевне знає про більш ніж 30 млн. схованих піастрів і про більш ніж 60 млн. золотом та сріблом, які не побачать світ, поки дзвінка монета (її курс часто змінювали) набуде прийнятливої помірності курсу, поки кредитні зобов'язання (випущені в обіг урядом Людовіка XIV) будуть цілком погашені й поки частково відновиться торгівля» [63]. Піастри, про які йшлося, це ті, що їх жителі Сен-Мало привезли зі своїх плавань до перуанських берегів; що ж до відновлення торгівлі — це однаково, що сказати «закінчення війни за Іспанську спадщину», яка почалася 1701 р.,— то його вдасться досягти тільки з укладенням Утрехтської (1713 р.) та Раштаттської (1714 р.) мирних угод.

Марсельський порт у XVIII ст. Фрагмент картини Жозефа Верне.
Фототека видавництва А. Колена.

Такої обережності дотримувалися всі ділові люди. Утрехтський мир був уже кілька місяців підписаний, коли французький консул у Генуї писав: «Кожен стримується через брак довіри; саме се й призводить до того, що ті, хто провадить торговельні справи на засадах кредиту, як то роблять більшість купців сього міста, домагаються мало чого. Найбільші гаманці закриті» [64]. Вони відкриються знову тільки тоді, коли «Шлях до Індії» (*Carrera de Indias*), від якого вони насправді залежали, знову стане відігравати в Кадисі ролю розподілювача білого металу — адже без нього, без золота, без надійних надходжень «великі гаманці» не відкривалися й не наповнювались. Уже 1627 р. в Генуї вібувалося те саме. Ділові люди, кредитори короля Іспанського, після іспанського банкрутства, наслідки якого для них не пом'якшив жоден спеціальний захід, ухвалили більше не позичати Філіппу IV ані су. Одначе губернатор Мілана та іспанський посол замучили їх проханнями, вдаючись до натиску й навіть погроз. Марно. В місті, здавалося, зовсім не було грошей; усі справи там зупинилися; не знайти було векселя, який можна було б подати на оплату. Венеціанський консул у Генуї описував у кількох своїх листах труднощі ринку, але врешті-решт він став підозрювати, що це «*убозтво*» («*stretezza*») дипломатичного характеру, що ділові люди його підтримують, аби мотивувати свою відмову іспанцям [65]. У це легко повірити, якщо полічити ті реали, які генуезці в Іспанії саме в той час цілими ящиками відсилали до свого міста і якими, безперечно, були наповнені скрині в палацах.

А втім, ці реали виберуться зі скринь. Бо купецькі гроші тезаврувалися лише у вичікуванні нової нагоди. Ось що писали з Нанта 1726 р., коли стояло питання про скасування привілеїв французької Ост-Індської компанії: «Ми дізналися про сили й ресурси нашого міста тільки з нагоди замисленого нашими купцями проекту чи то самостійно вступити в справи короля (цебто до Компанії), чи то об'єднатися задля сього з купцями Сен-Мало, які вельми могутні. Віддали перевагу сьому останньому вибору, аби не заважати один одному, і все назвуть «Компанією Сен-Мало». Виявилося, що передплата наших купців становила 18 млн. (ліврів), тимчасом як вважали, що всі вони разом не назбирають і 4 млн. ...Ми сподіваємося, що великі суми, що їх пропонують навзамін за скасування виключного привілею (Ост-) Індської компанії... яка розоряє королівство, сприятимуть тому, аби зробити торгівлю скрізь вільною» [66]. Все це виявилося марним, бо в кінцевому підсумку привілей Компанії переживе бурі й наслідки системи Лоу. Однак тут спрацювало загальне правило: справді, коли налагоджувався спокій і поверталися добрі умови, «гроші, які є в королівстві, повертаються до комерції» [67].

Але чи всі вони туди поверталися? Не можна позбутися враження, що навіть у XVIII ст.— і особливо у XVIII ст.— нагромаджені гроші перевершували, й набагато, попит на капітали. Так, Англія не зверталася до всіх своїх резервів, аби фінансувати промислову революцію, і її зусилля та її капіталовкладення могли б бути куди більшими, ніж вони були насправді. Так, запас монети у Франції під час війни за Іспанську спадщину набагато перевершував ті 80 чи 100 млн. державних кредитних зобов'язань, що їх випустив у обіг уряд Людовіка XIV [68]. Так, рухоме багатство Франції перевищувало, і далеко перевищувало, потреби індустрії до промислової революції, чим і пояснювалася можливість виникнення нових починань, таких, як підприємство Лоу, й те, що у XVIII ст. кам'яновугільні копальні, коли цього хотіли, без затримок і труднощів збирали основний і обіговий капітал, потрібен для розробки покладів [69]. Торговельне листування [70], до того ж, дає безліч доказів того, що Франція Людовіка XVI була переповнена бездіяльними грішми, які «нудьгували», якщо скористатися висловлюванням Ж. Жентил да Силви, і які не знаходили собі застосування. Наприклад, у Марселі в другій половині XVIII ст. власники капіталів, які пропонували него-

ціантам гроші з 5%, тільки зрідка знаходили позичальників. А якщо вони й знаходили такого, то дякували йому «за люб'язність, з якою Ви зберегли наші кошти» (1763 р.). Насправді на ринку вдосталь було капіталів, щоб купці працювали зі своїми власними коштами та коштами компаньйонів, які поділяли з ними ризик, а не з позиченими грішми, обтяженими відсотком. У Кадисі вони поводилися так само. Негоціанти відмовлялися від грошей, пропонованих з 4%, кажучи, що вони, мовляв, «обтяжені своїми власними коштами». Так було 1759 р., отже, під час війни, але так само було й 1754 р., цебто в мирний час.

Одначе не слід робити з цього висновок, що в цю другу половину XVIII ст. негоціанти ніколи не вдавалися до позик — насправді було саме навпаки — й що скрізь капітали даремно себе пропонували. Пригода Робера Дюгара в Парижі доводить протилежне. Скажімо тільки, що часи легких, надлишкових грошей, які не знаходили використання, були частішими, ніж це звичайно вважають. З цього погляду нема нічого показовішого, ніж поїздка до Мілана напередодні Французької революції. Місто й Ломбардія загалом були тоді ареною оновлення фіскального й фінансового механізму, бо економічне піднесення допомогло державі вибратися з труднощів. Справді, держава стала досить сильною, аби, протистоячи позиковим касам (*Monti*), банкам, вельможним родинам, релігійним закладам, відкупникам податків, могутнім групам ділових людей, провести реформу з метою викорінення давніх надуживань, що зробилися майже структурними елементами, тож міланські й ломбардські буржуа й шляхтичі поступово пожирали державу й перетворювали на приватні доходи майже всі статті державних доходів (*regalia*). Для цього був єдиний засіб: викуп державою відчужених у неї під різними приводами доходів; звідси — *величезне* відшкодування капіталів. Така політика, що провадилася у відносно швидкому темпі, наповнила Ломбардію готовими грішми й поставила перед колишніми отримувачами ренти проблему — що робити з такою масою капіталів, які враз з'явилися? Хоч і не відомо достеменно, що з нею зробили, але ми знаємо, що ці капітали порівняно мало використовувалися для купівлі земель і 3,5-відсоткових бон, які пропонувалися державою, або міської нерухомості; що вони за посередництвом банкірів і власників міняльних контор брали участь у тому потоці міжнародних справ, який проходив через Мілан і прикладом якого є для нас фірма Греппі. Та значущий той факт, що ця манна небесна не використовувалася для капіталовкладень у промисловість, тимчасом, як у Ломбардії були текстильні мануфактури й металургійні підприємства. Просто кажучи, ті, хто надавав капітал, не вважали, що таке його розміщення може бути зисковним. У цьому вони покладалися на вічну недовіру або на старий досвід. І, однак, у Англії вже почалася промислова революція [71].

Отже, треба остерігатися розглядати заощадження і нагромадження як чисто кількісне явище, так ніби певний рівень заощаджень або певний обсяг нагромаджень були до певної міри наділені змогою майже автоматично породжувати виробничі капіталовкладення й створювати новий рівень приросту. Справа була куди складнішою. В усякого суспільства свої способи робити заощадження, свої способи витрачати, свої передсуди, свої спонуки або свої перепони для капіталовкладень.

І політика теж відігравала свою ролю в утворенні й використанні капіталів. Наприклад, фіск «шлюзував», переорієнтовував і швидше чи повільніше, з більшою чи меншою користю повертав гроші, які забирав. У Франції система податків означала надходження величезних сум до рук генеральних відкупників та чиновників фінансового відомства. За даними найновіших досліджень [72], ці останні нібито широко перерозподіляли отримані в такий спосіб капітали в виробничі капіталовкладення. За часів Кольбера або в добу Людовіка XV вони залюбки вкладали капітали в комерційні підприємства й навіть у мануфактурні, особливо в привілейовані компанії та мануфактури. Можливо. Але припустімо разом з

П'єром Віларом, що здавати на відкуп королівські й шляхетські збори в Каталонії XVIII ст. було куди ефективнішим каналом перерозподілу, ніж Генеральні Відкупи у французів, бо такі збори, «бувши розпорошені серед комерсантів та майстрів-ремісників, залучають їхній продукт до обігу торговельного й зрештою промислового капіталу й навіть до обігу модернізації хліборобства» [73]. Що ж до англійської системи, де податок був гарантією виплати консолідованого державного боргу й надавав державі незрівнянної рівноваги й сили, то чи не було це ще одним, куди ефективнішим способом знову залучити податкові гроші до загального обігу? Навіть якщо сучасники не завжди це усвідомлювали.

КАПІТАЛІСТИЧНІ ВИБІР І СТРАТЕГІЯ

Капіталізм приймає не всі можливості інвестицій і прогресу, які йому пропонує економічне життя. Він пильно стежить за кон'юнктурою й утручається в неї на деяких найкращих напрямах, а це означає сказати, що він *уміє* й *може* вибирати сферу своєї діяльності. Але більш ніж сам собою вибір, який не перестає змінюватися від кон'юнктури до кон'юнктури, від століття до століття, перевага капіталізму має передумовою сам факт володіння засобами створювати стратегію й засобами змінювати її.

Для століть, що цікавлять нас, нам доведеться показати, що великі купці, хоч і було їх небагато, захопили ключі торгівлі на великі відстані, позицію стратегічну за перевагою; що на їхньому боці був привілей поінформованості, неоціненна зброя за часів повільної і дорогої циркуляції новин; що вони загалом мали підтримку держави й суспільства, внаслідок чого могли постійно й найприродніше з чистим сумлінням обходити правила ринкової економіки. Те, що для інших було неодмінним, для них не конче було таким. Тюрго вважав [74], що купцеві не уникнути ринку, його цін, які неможливо передбачити; то було правильно тільки наполовину, та й то із застереженнями!

Капіталістичний дух

Проте чи варто приписувати нашим персонажам якийсь «дух», що буцімто був джерелом їхньої переваги й стане їхньою неодмінною характеристикою раз і назавше, дух, яким нібито був розрахунок, здоровий глузд, логіка, абстрагованість від звичайних почуттів,— і все це до послуг нестримної гонитви за зиском? Цей сповнений емоцій погляд Зомбарта втратив чималу частку своєї правдивості. Так само, як і така поширена думка Шумпетера щодо вирішальної ролі новаторства й підготовки підприємця. Чи міг капіталіст поєднувати у своїй особі всі ці якості й усі ці достойності? В нашому поясненні вибирати, мати можливість вибору не означає щоразу побачити орлиним зором правильний шлях і найліпшу відповідь. Не забуваймо: наш персонаж прилаштувався на певному рівні соціального життя й часто-густо мав перед очима розв'язання, поради й мудрість собі подібних. Він усе оцінював, виходячи з їхнього досвіду. Такою самою мірою, як і від самого персонажу, його ефективність залежала від місця, де він перебував,— на злитті чи на околиці головних потоків обміну й центрів прийняття ухвал, що саме були точно локалізовані в кожну добу. Луї Дерміньї [75] та Христоф Гламман [76] мали всі підстави ставити під сумнів геніальність Сімнадцяти панів («*Herren Zeventien*»), які керували голландською Ост-Індською компанією. Та чи була потреба в геніальності, щоб робити вельми добрі справи, якщо доля дала вам змогу народитися голландцем у XVII ст. і опинитися в числі господарів величезної машини Ост-Індської компанії? «Є нікчеми і, наважусь сказати, дурні,— писав Лабрюйєр,— які сидять на чудових місцях і примудряються померти в розкоші без того, аби їх бодай якимось робом можна було запідозрити в тому, що вони цьому поспріяли своєю працею або звичайною спритністю. Хтось привів їх до джерела річки або чиста випадковість примусила їх там зустрітися. Їм сказали: «Ви бажаєте води? Черпайте!» І вони почали черпати» [77].

Не гадатимемо також, що *максимізація* зиску та доходів, яка так часто викривалася, пояснює всю поведінку купців-капіталістів. Звісно, є так часто повторюване висловлювання Якоба Фуггера-Багача, який у відповідь на поради відійти від справ заявив, «що він має намір заробляти гроші, доки зможе це робити», до кінця своїх днів [78]. Але цей вислів, наполовину сумнівний, як і всі історичні вислови, хоч би він був абсолютно справжнім, однаково характеризував би лише одного

Управителі голландською (Ост)-Індською компанією. Гравюра з «Короткої історії Сполучених провінцій Нідерландів» (Амстердам, 1701 р.). *Фото з Фонду «Атлас ван Столк».*

індивіда в якийсь момент його життя, а не цілий клас або цілу категорію осіб. Капіталісти — це люди, і їхня поведінка була різною, як і в інших людей: одні були обачливими, інші були азартними гравцями, одні були скнарами, інші марнотратними, одні геніальні, а інші щонайбільше «щасливчики». Якийсь каталонський памфлет, написаний 1809 р., який твердив, що «негоціант дивиться тільки на те й тільки те бере до уваги, що може збільшити його капітал, дарма яким шляхом» [79], знайшов би тисячі підтверджень у листуванні негоціантів, приступному нашим очам: не слід сумніватися, вони працювали, аби заробляти гроші. Звідси далеко до того, щоб пояснювати появу сучасного капіталізму духом наживи або ощадливості, здоровим глуздом або смаком до виваженого ризику. Жан Пелле, цей купець із Бордо, очевидно, мав на увазі своє неспокійне життя ділової людини, коли писав: «У комерції великі зиски створюються в спекуляціях» [80]. Так, але в цього любителя ризику був брат, який належав до вельми розважливих людей, і обидва вони створили велике багатство; той брат був обачливий і необережний водночас.

Однозначне, «ідеалістичне» пояснення, яке робить з капіталізму втілення певного типу мислення, всього-на-всього виверт, яким скористалися за браком чогось ліпшого Вернер Зомбарт і Макс Вебер, аби уникнути визнання думки Маркса. Задля справедливості ми не зобов'язані йти за ними. Проте я зовсім не вважаю, що в капіталізмі все матеріальне, або все соціальне, або все є суспільне співвідношення. Безперечно, залишається, на мою думку, одне: він не міг вийти

з одного суто обмеженого джерела. Своє слово тут сказала економіка; своє слово — політика; своє слово — суспільство; своє слово сказали й культура, й цивілізація. А також і історія, яка часто-густо була останньою інстанцією, що визначає співвідношення сил.

Торгівля на далекі відстані, або головний виграш

Без сумніву, торгівля на далекі відстані відігравала в генезі торговельного капіталізму головну ролю, вона тривалий час була його кістяком. Істина банальна, але яку нині доводиться утверджувати наперекір усьому, бо загальна думка сучасних істориків нерідко виявляється їй ворожою. За мотивами як переконливими, так і не дуже переконливими.

Мотиви переконливі такі: цілком очевидно, зовнішня торгівля (цей вислів уже є в Монкретьєна, який протиставляє її торгівлі внутрішній) — це вид діяльності, який заторкує тільки меншість населення. Ніхто не стане заперечувати цього. Якщо Жан Майєфер, багатий реймський купець, хвалився, коли писав одному зі своїх голландських кореспондентів у січні 1674 р.: «І навіть не думайте, що рудні Потосі варті зисків від добрих старих вин наших (реймських) пагорбів і пагорбів Бургундії» [81], то абат Маблі розважливо твердив: «Торгівля збіжжям ліпше, ніж Перу» [82]. Мається на увазі її велика вага в загальному балансі, вона становить більшу масу грошей, ніж коштовний метал, що видобувається в Новому Світі. Жан-Батист Се, аби якомога дужче вразити читача, волів 1828 р. говорити про «французьких шевців, які створюють більшу вартість, ніж усі рудні Нового Світу» [83].

Історикам неважко буде проілюструвати цю добре встановлену істину своїми власними спостереженнями, але я не завше згоден з їхніми висновками. Жак Геерс, ведучи мову про XV ст. в Середземномор'ї, знову повторив 1964 р., що в торговельних перевезеннях першість належала збіжжю, вовні, солі, отже, певній кількості ближніх торговельних операцій, а не прянощам або перцю. Пітер Матіас з цифрами в руках встановив, що напередодні промислової революції зовнішня торгівля Англії дуже набагато поступалася перед торгівлею внутрішньою [84]. Достоту так само В. Магальяйс-Годиньо під час обговорення своєї докторської дисертації в Сорбонні залюбки згодився з Ернестом Лабрусом, який поставив йому запитання, що сільськогосподарський продукт Португалії переважав за вартістю торгівлю на далекі відстані перцем і прянощами. В тому самому дусі й Фрідріх Лютге, який завше старався звести до мінімуму значення відкриття Америки в *короткотерміновому плані*, твердить, що міжрегіональна торгівля в XVI ст. стосовно Європи устократ переважала тоненький струмочок обмінів, що почалися між Новим Світом і Севільєю [85]. І він теж має слушність. Я сам писав, що збіжжя в морській торгівлі на Середземному морі в XVI ст. становило понад мільйон центнерів, цебто менше 1% споживання народів цього регіону, отже, мізерний обсяг перевезень порівняно з усім виробництвом зернових і локальною торгівлею ними [86].

Самі ці зауваження могли б показати, якби в цьому була потреба, що нинішня історіографія прагне вивчати долю *більшості*, ту, про яку забувала історіографія минулих часів: долю селян, а не шляхтичів, долю «20 мільйонів французів», а не Людовіка XIV [87]. Але це не знецінює історії меншості, яка часто-густо могла відігравати вирішальнішу ролю, ніж ці маси людей, або майна, або товарів, величезні, але інертні цінності. Енрике Отте цілком може довести в солідній статті [88], що в новій Севільї, яка відродилася задля свого американського покликання,

іспанські купці провадили більше ділових операцій, ніж у себе генуезькі купці-банкіри. Це не спростовує того, що саме ці останні створили трансокеанський кредит, без чого був би майже неможливий торговельний кругообіг «Шляхів до Індій». Вони водночас виявилися там на становищі сильного, володіючи свободою діяти й утручатися в справи на севільському ринку так, як їм заманеться. В минулому, як і нині, історія ухвалювала рішення аж ніяк не згідно з розважливими правилами загального виборного права. І є багато доказів, аби пояснити, як явище, що репрезентувало меншину, могло взяти гору над більшістю.

Передусім торгівля на далекі відстані, *Fernhandel* німецьких істориків, створювала гурти торгівців на далекі відстані (*Fernhändler*), які завше були особливими дійовими особами. Морис Добб [89] добре показує, як вони вклинювалися в кругообіг між ремісником і *далекою* сировиною — вовною, шовком, бавовною... Крім того, вони вклинювалися між завершеним продуктом і продажем цього продукту десь далеко. Паризькі *великі* галантерейники — правду кажучи, *Fernhändler* — пояснювали це 1684 р. в широко викладеній скарзі королеві на суконників, які буцімто бажали заборонити їм продаж вовняних тканин, дозвіл на який вони отримали за два десятки років до цього в нагороду за свою участь у створенні нових великих мануфактур. Галантерейники пояснювали, що вони, мовляв, «підтримують і дають змогу існувати не тільки суконним мануфактурам, а й усім іншим галантерейним (читай: шовковим) мануфактурам Тура, Ліона та інших міст королівства» [90]. До того ж вони пояснювали, як своїми ініціативами і продажем створили такі суконні мануфактури на англійський та голландський взірець у Седані, Каркассонні й Лув'є. Збуваючи їхню продукцію за кордоном, самі забезпечуючи їх постачання іспанською вовною та іншою сировиною, вони нібито й нині підтримують їхню діяльність. Як можна ліпше сказати, що це промислове життя перебувало в їхніх руках?

Що ще потрапляло до рук імпортера-експортера, то це багатства далеких країн: шовк Китаю або Персії, перець Індії або Суматри, кориця Цейлону, гвоздика Молуккських островів, цукор, тютюн, кава островів Індійського океану та Карибського моря, золото з регіону Кіото або внутрішніх районів Бразилії, срібні зливки, виливанці або монети Нового Світу. В цій грі купець, зайнятий торгівлею на далекі відстані, захоплював «додаткову вартість», як вироблену працею на руднях та плантаціях, так і створену тяжкою працею примітивного селянина Малабарського узбережжя або Індонезії. Повторимо: при крихітних обсягах товару. Але коли читаєш у одного історика [91], що 10 000 центнерів перцю й 10 000 центнерів інших прянощів, що їх приблизно споживала Європа до Великих відкриттів, обмінювалися на 65 000 кілограмів срібла, що було еквівалентно 300 000 тонн жита, здатних прогодувати півтора мільйона чоловік, то хочеться запитати, чи не надто легко недооцінюються економічні наслідки торгівлі предметами розкоші.

Тим більше, що той самий автор дає дуже конкретне уявлення про доходи від цієї торгівлі: кілограм перцю, який коштував на місці виробництва в Індії 1—2 грами срібла, досягав ціни 10—14 в Александрії, 14—18 у Венеції і 20—30 грамів у країнах Європи, що його споживали. Торгівля на далекі відстані напевне створювала надприбутки: хіба вона не грала на різниці цін на двох віддалених один від одного ринках, пропозиція й попит на яких, не маючи уявлення одне про одне, поєднувалися тільки за допомогою посередника? Потрібно було багато не пов'язаних один з одним посередників, аби вступала в гру ринкова конкуренція. Але ж якщо вона врешті-решт почне свою гру, якщо одного чудового дня надприбутки з цього маршруту зникнуть, їх можна буде знов знайти на інших маршрутах і в зв'язку з іншими товарами. Якщо перець ставав загальноприступним, він утрачав свою ціну, і тоді кава, чай, індійські бавовняні тканини пропонували себе як спадкоємці занадто постарілого володаря. Торгівля на далекі відстані — це був

ризик, але ще більшою мірою — надзвичайно високі зиски. Часто, дуже часто це означало виграш у лотерею. Навіть на зерні, яке не було «королівським» товаром, гідним великого негоціанта, але яке за певних обставин таким товаром ставало, наприклад під час голоду. 1591 р. голод у Середземномор'ї означав поворот на південь для сотень вітрильників, навантажених пшеницею або житом, якими були засипані їхні трюми. Великі купці, не конче фахівці з торгівлі збіжжям, а разом з ними великий герцог Тосканський, провели показову операцію. Безперечно, щоб відвернути вітрильники Балтики від їхніх звичних шляхів, вони мусили дорого заплатити за їхні вантажі. Та продали вони їх у зголоднілій Італії на вагу золота. Заздрісники твердили, що зиск становив 300% у таких вельми великих купців, як Шименеси, португальців, які прилаштувалися в Антверпені й невдовзі опинилися в Італії [92].

Ми говорили вже про португальських купців, які нелегально діставалися до Потосі або до Ліми через неосяжні простори Бразилії чи зручнішим шляхом — через Буенос-Айрес. Їхні доходи були фантастичними. Російські купці в Сибіру отримували величезні зиски, продаючи хутро китайським покупцям чи то офіційним шляхом, цебто південніше Іркутська, на пізно створеному ярмарку в Кяхті [93] (він дозволяв почетверити капітал за три роки), чи то шляхом підпільної торгівлі, і тоді дохід буцімто збільшувався вчетверо [94]. Чи то були просто небилиці? Але хіба ж англійці не почали теж гребти срібло лопатою, коли здогадалися про змогу домогтися морським шляхом такого самого сполучення хутра канадської півночі та китайських покупців? [95] Ще одним місцем зустрічі з успіхом була Японія перших десятиріч XVII ст., довготривале заповітне поле діяльності португальців. Щороку карака з Макао — «торговельний корабель» (*a nao do trato*) — довозила до Нагасакі 200 купців, які жили в Японії 7—8 місяців, витрачаючи гроші без ліку, до 250 000—300 000 таелей, «з чого широко користувалося японське простолюддя й що було однією з причин вельми приязного його ставлення до них» [96]: простолюд підбирав крихти від бенкетів. Достоту так само ми розповідали й про щорічне плавання галіону з Акапулько до Маніли. Тут також два не пов'язаних один з одним ринки, ціна на продукти яких фантастично зростала при перетинанні океану в тому чи тому напрямі, обсипаючи золотим дощем кількох чоловік, що тільки вони мали користь із такої великої різниці в цінах. «Купці Мексики,— твердив сучасник Шуазеля (1719—1785 рр.) абат де Беліарді,— єдині, хто зацікавлений у підтриманні сієї торгівлі (плавання галіону) через збут товарів Китаю, який їм дозволяє щороку подвоювати гроші, що їх вони там використовують... Ся торгівля нині провадиться вельми малим числом негоціантів, які своїм коштом доставляють товари Китаю, що їх вони потім доправляють до Акапулько в обмін на піастри, які їм надсилають» [97]. За словами одного мандрівника, 1695 р., перевозячи ртуть з Китаю до Нової Іспанії, вони наживали 300% [98].

Ці приклади, перелік яких за бажання можна було б продовжити, показують, що під час важкодоступної і нерегулярної інформації сама тільки відстань створювала буденні й повсякденні умови для добування надприбутку. Хіба один китайський документ не твердив 1618 р.: «Якщо ся країна (Суматра) така віддалена, то ті, хто туди вирушають, дістають подвійну вигоду»? [99] Коли Джованні Франческо Джемеллі під час своєї кругосвітньої подорожі перевозив від гавані до гавані той чи той товар, щоразу дбайливо вибраний з тим, аби він змінював свою ціну по приїзді на місце й щедро покривав дорожні витрати мандрівника, він, звісно ж, тільки наслідував практику купців, яких зустрічав на своєму шляху. Вислухаймо одного європейського мандрівника [100], що 1963 р. обурювався з того способу, в який збагачувалися яванські купці: вони, розповідає він, «проходять до міста Макассар та до Сурабайї по рис, який там купують за одну низку *кайшас* (*sata de caixas*, цебто низку мідних монет з квадратними дірочками в центрі) *гантани*, й, перепродавши його, добувають подвійний зиск. У Балабуані вони заку-

повують... (кокосові) горіхи по тисячі *кайшас* за сотню, а збуваючи їх уроздріб у Бантамі, продають вісім кокосів за 200 *кайшас*. Вони купують там і олію цього плоду. Вони скуповують сіль Йоартама, Герричі, Паті та Івами. 800 гантанів коштують 150 000 кайшас, а в Бантамі три гантани коштують 1000 кайшас. Багато солі вони доправляють на Суматру». Для розуміння сенсу цього тексту точне значення *гантану,* міри ємності, неістотне. Читач мимохідь пізнає *кайшас* — монету китайського типу, поширену в Індонезії; *сата* (*sata*) — це, мабуть, низка з тисячі кайшас. Цікавіше було б зафіксувати перелічені пункти постачання й виміряти відстані до бантамського ринку. Наприклад, між Бантамом і Макассаром понад 1200 кілометрів. Одначе різниця між закупівельною та продажною цінами така, що зиск, коли відняти транспортні витрати, не міг не бути значним. І зауважмо мимохідь, що там ідеться не про коштовні товари малої ваги, на які Я.-К. Ван Люр вказував як на предмет типової для Далекого Сходу торгівлі на далекі відстані. Йшлося про продовольчі товари, у ввезенні яких постійно мали потребу острови прянощів, навіть якщо їх привозили здалеку.

Останні докази, без сумніву, найкращі: говорити, що з комерційного погляду зерно в Португалії означало більше, ніж перець і прянощі, не зовсім точно. Бо перець і прянощі цілком проходили через ринок, тимчасом, як вартість виробленого, *але не проданого* зерна визначає лише уява історика. Це зерно тільки частково проходило через ринок, переважна його частина йшла на власне споживання. З іншого ж боку, зерно, *пущене в продаж*, приносило селянам, земельним власникам та перекупникам лиш невеликий дохід, до того ж розпорошений між безліччю рук, як це відзначав ще Галіані [101]. А отже, зауважмо принагідно, зовсім не було нагромадження або воно було невелике. Симон Руїс, який ввозив якось бретонську пшеницю до Португалії, згадував про це з роздратуванням [102]. Основна частка зиску, твердив він, діставалася при цьому перевізникам, справжнім рантьє торгівлі. Згадаймо також розмірковування Дефо про внутрішню англійську торгівлю, захопливу саме тому, що вона проходить через велике число посередників, які всі отримують по дорозі трохи цієї манни небесної. Але вельми мало, коли судити з прикладів, що їх наводить з цього приводу сам Дефо [103]. Незаперечна перевага торгівлі на далекі відстані (*Fernhandel*) полягала в *концентрації,* яку вона дозволяла і яка робила з неї незрівнянний рушій швидкого відтворення й швидкого збільшення капіталу. Одне слово, доводиться згоджуватися з німецькими істориками або з Морисом Доббом, які розглядали торгівлю на далекі відстані як головне знаряддя створення торговельного капіталізму, а також створення торгової буржуазії.

Навчатися оволодівати інформацією

Не було також торговельного капіталізму без учнівства, без попереднього навчання, без ознайомлення із засобами, вельми далекими від примітивізму. Флоренція від XIV ст. організувала світське навчання [104]. За словами Віллані, 1340 р. в початкових школах (*a botteghuzza*) навчалося грамоти від 8000 до 10 000 дітей, хлопчиків та дівчаток (місто на той час нараховувало менше 100 000 жителів). Саме до *botteghuzza*, яку тримав Маттео, вчитель граматики, «на вході на міст біля церкви Святої Трійці» («*al piè del ponte a Santa Trinità*»), і відвели в травні 1476 р. Нікколо Макіавеллі, щоб навчати читати за скороченим варіантом підручника граматики Доната — цей твір тоді називався *Донателло.* З цих 8—10 тис. дітей 1000—1200 йшли відтак до школи вищого ступеня, створеної спеціально для майбутніх купців. Дитина залишалася там до п'ятнадцяти

років, вивчаючи арифметику (*algorismo*) і рахівництво (*abbaco*). Пройшовши ці «технічні» курси, вона вже була здатна вести свої бухгалтерські книги, що їх ми можемо сьогодні гортати і які надійно фіксують операції по продажу в кредит, комісіонерські, розрахунки з ринку на ринок, поділ доходів між учасниками компаній. Поступово практичне учнівство в крамниці завершувало навчання майбутніх купців. Дехто з їхнього числа звертався до «вищої» освіти й вирушав, зокрема, студіювати право в Болонському університеті.

Тож практичне навчання подеколи поєднувалося у купця зі справжньою культурою. У Флоренції, що невдовзі стане Флоренцією Медичі, ніхто не дивуватиметься з того, що купці — друзі гуманістів, що дехто серед них добрі латиністи, що вони добре пишуть і люблять писати, що «Божественну комедію» вони знають від дошки до дошки, тож вдаються до ремінісценцій у своїх листах, що вони створили успіх «Ста новелам» (*«Cento Novelle»*) Боккаччо, що вони полюбили вишуканий твір Альберті «Про родину» (*«Della Famiglia»*), що вони борються за нове мистецтво, за Брунеллескі проти середньовічного Гіберті,— загалом тому, що купці несуть на своїх плечах велику частину тієї нової цивілізації, уявлення про яку викликає в нас слово «Відродження». Але то було також заслугою грошей: один привілей породжував інший. Говорячи про Рим, Рихард Еренберг твердив, що там, де живуть банкіри, живуть митці [105].

Не слід сходитися на думці, нібито вся купецька Європа відповідала цій моделі. Але практичне й технічне навчання ставало скрізь необхідним. Жак Кер навчався в крамниці свого батька, і ще більше — під час плавання на борту нарбоннської галери, на якій він дістався 1432 р. до Єгипту, що, мабуть, визначило його долю [106]. Якоб Фуггер (1459—1525 рр.), той, якого називатимуть «Багачем» (*der Reiche*), просто геніальний, навчався у Венеції подвійної бухгалтерії (*partita doppia*), за тих часів практично не відомої в Німеччині. В Англії XVIII ст. термін учнівства у великій торгівлі становив, згідно зі статутами, сім років. Сини купців або молодші нащадки вельможних родин, яким судилося зайнятися ремеслом негоціанта, часто-густо стажувалися на Леванті, в Смірні, де ними опікувався англійський консул і де вони від самого свого вступу в гру були зацікавлені в торговельному зиску, що, як вважалося, справедливо чи ні, був на цьому ринку найвищим у світі [107]. Але вже в XIII ст. ганзейські міста посилали учнів-купців до своїх далеких контор.

Одне слово, не треба недооцінювати знання, які належало здобути: встановлення закупівельних і продажних цін, розрахунок собівартості й грошового курсу, співвідношення мір і ваги, вирахування простих і складних відсотків, уміння підготувати приблизний кошторис операції, орудування монетою, переказними й простими векселями, кредитними документами. Загалом справа чимала. Подеколи навіть досвідчені купці відчували потребу «оновити знання», як сказали б ми. А втім, коли бачиш шедевр, яким є бухгалтерські книги XIV ст., мимоволі переймаєшся захватом перед минулим. *Нині* кожне покоління істориків у масштабі цілого світу, либонь, дає тільки двох-трьох фахівців, здатних розібратися в цих товстелезних реєстрах, до того ж ці фахівці мусили самотужки навчатися читати й тлумачити їх. Величезною є в цій справі допомога торговельних підручників тієї доби, від праці Пеголотті (1340 р.) і до «Досконалого негоціанта» Жака Савері (1675 р.), який не був останнім. Але їх було б замало для такого особливого учнівства.

Легше підійти до торговельного листування, широко виявленого за останні роки, відтоді, як заходилися серйозно його шукати. За винятком деяких, ще незграбних венеціанських листів XIII та XIV ст., торгова кореспонденція швидко сягає досить високого рівня, який вона збереже й надалі, бо в цьому рівні сенс її існування, виправдання *дорогого* обміну цією безліччю листів. Бути поінформованим означало ще більше, ніж бути навченим, а лист — це передусім *інформація*.

Аптекар, який веде свої рахунки.
Фреска кінця XV ст. із замку Іссонь.
Фото Скали.

Операції, що цікавлять обох кореспондентів, надіслані й отримані розпорядження, поради щодо відправлення або закупівлі, або продажу товарів, або платіжних документів тощо становили тільки частину її. Неодмінно надходили корисні новини, що їх повідомляли на вухо: новини політичні, новини воєнні, новини про врожай, про очікувані товари. Кореспондент також ретельно відзначає коливання цін товарів, готових грошей та кредиту на своєму ринку; в разі потреби він повідомляє про рух кораблів. Нарешті, лист неодмінно завершується переліком цін і курсовими котируваннями — переважно в постскриптумі; ми маємо тисячі таких прикладів. Погляньте також на зведення новин, яке утворюють «Фуггерівські вісті» (*«Fugger Zeitungen»*) [108]; це повідомлення, що їх аугсбурзька фірма діставала від цілої серії закордонних кореспондентів.

Слабким місцем цієї інформації були повільність і ненадійність пошти, навіть наприкінці XVIII ст. Таким слабким, що серйозний купець як пересторогу з кожним листом надсилав завше й копію попереднього. Коли лист приносить термінове замовлення або важливу конфіденційну вістку, «одразу ж викликай свого маклера» (*«subito habi il sensale»*); ця порада, яку 1360 р. дав одному купцеві інший [109], дійсна в усі часи. Кулю треба впіймати на лету. Першою до цього була умова, звісно, отримувати й писати багато листів, бути ланкою численних інформаційних мереж, які сигналізували в потрібний момент про вигідні справ й куди менше — про справи, яких слід уникати, як чуми. Граф д'Аво, посол Людовіка XIV в Сполучених провінціях, 1688 р. пильно стежив за протестантами, які,

виїздячи з Франції, не переставали стікатися сюди й через три роки після скасування Нантського едикту. Щойно приїхав один з них, якийсь Монжино, «гігантського зросту,— відзначав посол,— який є, на мою думку, гасконцем... Він вивіз приблизно 40 000 екю. Я розмовляв з ним сьогодні вранці. Це людина, в якої багато справ, вона пише *день і ніч*» [110]. Я підкреслюю цю останню фразу, несподівану, але яка не мала б бути такою: вона доповнює традиційний, намальований Альберті образ купця «з пальцями, забрудненими чорнилом».

Проте інформація залишалася ненадійною. Обставини змінювалися, «медаль може обернутися іншим боком». Помилка в розрахунку, затримка пошти — й купець опиняється пред утраченим шансом. Та яка користь перебирати в пам'яті «вигідні справи, що їх ми втратили,— пише своєму братові Луї Греффюль 30 серпня 1777 р. з Амстердама.— ...В торговельній професії слід дивитися не назад, а вперед, і якщо ті, хто нею займається, заходяться аналізувати минуле, то не знайдеться жодного, хто 100 разів не мав би шансів збити собі багатство або розоритися; а якщо в своєму разі я затіяв би перелік усіх вигідних справ, які я залишив без уваги, то можна було б повіситися» [111].

Особливо плідною була та інформація, яка не дуже розголошувалася. 1777 р. Луї Греффюль писав одному бордоському купцеві, своєму компаньйону по ділу з індиго: «Пам'ятайте, що коли пошириться чутка про діло, ми з вами опинимося в калюжі. З цим товаром буде, як з багатьма іншими: тільки-но виникне конкуренція, на цьому ділі нічого не заробиш» [112]. 18 грудня того самого року, коли американська війна оберталася загальною війною, він писав: «Отже, найважливіше зробити неможливе, аби напевне й раніш за будь-кого мати повідомлення про те, що відбудеться» [113]. «Раніше за будь-кого. Якщо ти отримаєш пачку листів для себе та для інших купців,— рекомендує «Трактат про добрі звичаї» (*«Trattato dei buoni costumi»*), автор якого сам був купцем,— передусім розпечатуй свої. І дій. Коли владнаються твої справи, настане час вручити решті їхню пошту» [114]. Це було 1360 р. Та ось у наші дні в наших країнах з вільною конкуренцією, як це всім відомо, перед нами лист, який могли отримати 1973 р. небагато щасливців (*happy few*), в ньому пропонувалася дуже дорога й цінна передплата на машинописну щотижневу пріоритетну інформацію: «Ви чудово знаєте, що інформація, яка отримала розголошення, втрачає 90% своєї цінності. Ліпше знати про все на два-три тижні раніше за інших»; від цього Ваші справи набагато «виграють у надійності й ефективності». Наші читачі, «звісно ж, не забудуть, що вони першими були поінформовані про неминучість відставки прем'єр-міністра й про майбутню девальвацію долара»!

Амстердамські спекулянти — ми вже зазначали, наскільки їхні ігри залежали від новин, справжніх і фальшивих,— теж придумали службу пріоритетної інформації. Виявилося це випадково в серпні 1779 р., під час паніки, викликаної появою французького флоту в Ла-Манші. Замість того, щоб користуватися регулярною службою *пакетботів,* голландські спекулянти налагодили надшвидкісний зв'язок між Голландією та Англією на легких кораблях: відплиття з Катвейка біля Скервеніна, в Голландії, та приплиття до Соулса біля Гариджа, в Англії, «де зовсім нема гавані, а є тільки звичайний рейд, що анітрохи не спричиняє затримок». І ось рекордний час доставки: Лондон — Соулс: 10 годин; Соулс — Катвейк: 12 годин; Катвейк — Гаага: 2 години; Гаага — Париж: 40 годин. Отже, 72 години від Лондона до Парижа [115].

Окрім спекулятивних новин, відомостей, що їх першими бажали дістати купці давніших часів, були такі, які ми назвали б короткотерміновою кон'юнктурою, а мовою тодішньої доби означувалися як широта або вузькість ринку. Ці слова (запозичені всіма мовами Європи із жаргону італійських купців: *laryhezza* та *strettezza*) виражали приплив і відплив кон'юнктури. Вони диктували різну гру, яку вигідно було застосувати залежно від ринкової ситуації: чи були там надлишок, а чи

брак товарів, або готових грошей, або кредиту (цебто векселів). Буонвізі писали з Антверпена 4 липня 1571 р.: «Сила-силенна готових грошей переконує нас звернути свою увагу на товар» [116]. Симон Руїс, як ми бачили, виявився не таким розважливим, коли через п'ятнадцять років ринки Італії раптом виявилися заполоненими готівкою. Він лютував і майже як особисту образу розглядав те, що занадто велика *larghezza* ринку у Флоренції підірвала його звичайні вексельні оборудки.

Він і справді погано розумів ситуацію. В ту добу спостережливі купці вже нагромадили досвід: негоціант умів вести короткотермінові операції хід за ходом. Але найпростіші правила, що висвітлюють нам економіку минулого, мали потребу в часі, аби проникнути до колективної свідомості, навіть до свідомості купців, навіть до свідомості істориків. 1669 р. Голландія й Сполучені провінції перебували в зневірі через величезну кількість непроданих товарів [117]: усі ціни падали, ділова активність застигла, кораблі більше не фрахтувалися, міські склади були переповнені непроданими запасами. Одначе деякі великі купці й далі скуповували товари: на їхню думку, то був єдиний спосіб перешкодити надто великому знеціненню їхніх запасів, а вони були досить багатими, щоб дозволити собі таку спрямовану проти зниження цін політику. Зате про причини цього спаду, що ненормально затягся й поступово заморожував справи, всі голландські купці, а разом з ними й чужоземні посли, сперечалися цілими місяцями, не так уже й багато в них розуміючи. В остаточному підсумку вони все ж таки усвідомлювали ролю поганих врожаїв у Польщі та Німеччині: ці неврожаї спричиняли те, що було, в наших очах, кризою, типовою для Старого порядку. Відбувався страйк покупців. Але чи досить цього пояснення? Голландія мала для досягнення своєї мети стільки засобів, крім німецького та польського жита, що йшлося, ясна річ, про більш загальну кризу, безперечно, загальноєвропейську; й навіть нині такі стрибкоподібні кризи ніколи не бувають цілком зрозумілими.

Тож не вимагаймо надто багато від людей, для яких навіть економічна думка їхнього часу так часто лишалася неприступною. Якщо вони й наважувалися подеколи на розмірковування про економіку, то вимушено: їм потрібні були аргументи, аби переконати монарха або міністра, аби уникнути або домогтися скасування якоїсь ухвали, якогось указу, що загрожував їм, аби захистити чудовий прожект, такий корисний для загального добра, що він, зрозуміло, заслуговує бути підтриманим привілеями, монополією та субсидіями. Та й цього разу вони майже не виходили за вузькі повсякденні рамки свого ремесла. Справді, до перших економістів, своїх сучасників, вони не відчували нічого, крім байдужості й роздратування. Коли 1776 р. вийшло у світ «Дослідження про природу й причини багатства народів» (Адама Сміта), сер Джон Прингл вигукнув, що не можна в цій галузі чекати нічого доброго від людини, яка не займалася комерцією, як нічого доброго не можна чекати від адвоката, якому забагнулося б розмірковувати про фізику [118]. І в цьому він був виразником думки багатьох людей свого часу. «Економісти» неодмінно викликали усмішку, принаймні в наших літераторів. Серед тих, хто посміхався, був Маблі, а також чарівний Себастьєн Мерсьє і навіть Вольтер («Людина з сорока екю»).

«Конкуренція без конкурентів» [119]

Іншим сповільнювачем, іншою незручністю для купця була жорстка й важка регламентація *відкритого ринку* взагалі. Великий купець був не єдиним, хто хотів звільнитися від неї. Система *приватного ринку,* описаного А. Евериттом [120], була очевидною для всіх відповіддю на вимоги ринкової економіки, яка зростала, пришвидшувалася, трансформувалася, яка вимагала духу підприємливості на всіх

поверхах. А що ця система часто була незаконною (у Франції, наприклад, її терпіли куди менше, ніж у Англії), то вона залишалася обмеженою групами активних людей, які задля цін, а також задля обсягу й швидкості угод свідомо працювали над тим, аби позбутися адміністративних обмежень та нагляду, які й далі діяли на традиційних відкритих ринках.

Отже, було два обіги — обіг на піднаглядному ринку й обіг на вільному ринку або такому, який намагався бути вільним. Якби ми мали змогу позначити їх на карті, одні червоним кольором, інші — синім, ми б побачили, що вони різняться, але не можна було б не помітити того, що вони один одного супроводжують і доповнюють. Питання полягає в тому, щоб дізнатися, який з них важливіший (попервах і навіть згодом — давніший), який правильніший, відкритий для чесної конкуренції і здатний регулювати її, а до того ж дізнатися, чи був один з цих ринків спроможний захопити інший, упіймати його, полонити. Якщо придивитися ближче, то в старій регламентації ринків, тій, детальний опис якої знаходиш у «Трактаті про поліцію» (*«Traité de la police»*) Деламара, то можна виявити наміри, спрямовані на захист істинного характеру ринку та інтересів міського споживача. Якщо всі товари повинні неодмінно спливатися на відкритий ринок, цей останній стає інструментом конкретного зіставлення пропозиції і попиту, а ціноутворення на ринку, що змінюється, є після цього тільки виявом такого зіставлення й способом зберегти реальну конкуренцію як між виробниками, так і між перекупниками. Зростання обмінів неминуче засуджувало цю регламентацію, що до абсурду зв'язувала руки купцям у більш чи менш довготривалому плані. Але прямі оборудки приватного ринку ставили собі за мету не саму тільки ефективність; вони прагнули також усунути конкуренцію, сприяти виникненню біля основи економіки такого собі мікрокапіталізму, який, власне, йшов би тими самими шляхами, що й капіталізм вищих форм діяльності у сфері обміну.

Звичайнісіньким прийомом цих мікрокапіталістів, які створили, подеколи швидко, невеликі багатства, й справді було влаштовуватися за межами ринкових цін завдяки грошовим авансам та елементарній грі кредиту: скуповувати зерно до жнив, вовну — до стриження, вино — до збирання винограду, керувати цінами, використовуючи приміщення складів під продовольство, й у остаточному підсумку тримати виробника у своїй владі.

Проте в галузях, що заторкували повсякденне постачання, важко було зайти дуже далеко, не викликавши невдоволення в народу, не зазнавши викриття — а в Франції доноси подавалися поліційному судді міста, інтендантові й навіть Раді торгівлі Парижа. Ухвали цієї останньої доводять, що навіть, здавалося б, дрібні справи сприймалися Радою вельми серйозно: так, у високих інстанціях знали, «що досить небезпечно» вживати непродуманих заходів, «які зачіпають зерно», що це означає ризикувати не тільки помилитися, а й викликати ланцюгову реакцію [121]. А коли дрібним шахрайським або принаймні незаконним справам вдається бодай раз уникнути нескромних поглядів і встановити вигідну монополію, то це означає, що вони піднеслися над рівнем місцевого ринку й перебувають у руках добре організованих груп, які володіють капіталами.

Саме таким було велике діло, яке організував гурт купців, що об'єднався з великими різниками, аби стати господарями постачання Парижа м'ясом. На них працювали в Нормандії, Бретані, Пуату, Лімузені, Бурбонне, Оверні й Шароле компанії ярмаркових торгівців, які змовлялися між собою, щоб, піднявши ціни, повернути на ярмарки, які вони обслуговували, ту худобу, яку за звичайних умов доправляли б на місцеві ринки, й відбити в скотарів бажання доправляти тварин просто до Парижа, де, як вони запевняли, різники погано платять. Тоді вони самі купували у виробника, «що має важливі наслідки,— пояснювала докладна доповідь генеральному контролерові фінансів (червень 1724 р.),— бо, купивши худобу компанією і в кількості, що становила понад половину ринку в Пуассі, вони вста-

Заставка, яка ілюструє регламент ринку худоби в Горні, у Північній Голландії, XVIII ст. *Фото з Фонду «Атлас ван Столк».*

новлюють ту ціну, яку забажають, бо купувати доводиться в них» [122]. Потрібне було розголошення інформації в Парижі, аби виявити природу цих угод, які зосереджували в Парижі невинну на вигляд діяльність, що охопила кілька зон скотарства, дуже віддалених одна від одної.

Інша велика справа: 1708 р. доповідь Раді торгівлі викривала «вельми численну... корпорацію... торгівців маслом, сиром і іншими їстівними припасами... яких простою мовою в Бордо називають *ситими*» [123]. Оптовики або роздрібні торгівці, всі вони об'єднані в «таємне товариство», і до оголошення війни 1701 р. вони створили «великі склади сих товарів», пускаючи відтак їх у продаж за високою ціною. Щоб перешкодити цьому, король дозволив видати паспорти чужинцям, аби ті ввозили до Франції названі вище продовольчі товари, незважаючи на війну. Хід у відповідь *ситих*: вони скуповують «всі вантажі... ті, які приходять до порту». Й ціни трималися на високому рівні. В остаточному підсумку завдяки «такій монополії» торгівці заробили багато грошей, додає доповідь, пропонуючи досить складний і несподіваний засіб відібрати в них якусь частину цих грошей. Усе це так, читаємо ми в примітці на берегах пам'ятної записки. Але треба двічі подумати, перш ніж братися до цих купців, «бо подейкують, буцімто серед них понад шістдесят вельми багатих» [124].

Такі спроби робилися нерідко, але завдяки адміністративному втручанню нам відомі тільки ті з них, що завершувалися невдало. Так, 1723 р. у Вандомуа комісіонери, що займалися торгівлею вином, напередодні збирання винограду замислили монополізувати всі винні бочки. Посипалися скарги виноградарів і мешканців цієї місцевості, і цим комісіонерам заборонили купувати бочки [125]. 1707 чи 1708 р. саме шляхтичі, власники гут по річці Б'єм, виступили проти «трьох-чотирьох купців, які стали повними господарями торгівлі карафками (великими пляшками), що їх вони доправляють до Парижа, і, бувши багатими, виключили з цієї доставки возовиків та інших менш пристосованих» [126]. Через шістдесят років одному купцеві з Сент-Менеульда й одному нотареві з Клермон-ан-Аргонна прийшла в голову та сама думка. Вони заснували компанію й упродовж десяти місяців домовлялися з «власниками всіх гут» Аргонської долини, «аби

зробитися повними господарями всіх пляшок їхнього виготовлення на дев'ять років, з обов'язковою умовою продавати пляшки тільки їй самій (вказаній компанії) або через її посередництво». В підсумку шампанські винороби, звичайні клієнти цих сусідніх гут, раптом наштовхнулися на зростання цін на їхні пляшки на одну третину. Незважаючи на три поганих врожаї і як наслідок не надто великий попит, «се товариство мільйонерів, що тримає в руках увесь продукт гут, аж ніяк не бажає знизити ціну, яку воно ухвалило встановити, й навіть сподівається, що врожайний рік дасть йому... змогу ще більше її підвищити». Скарги мера та ешевенів Еперне в лютому 1770 р., підтримані містом Реймсом, принесли їм перемогу над цими «мільйонерами»: ті поквапно, але з гідністю відступили й анулювали свої контракти [127].

Монополії, або так звані монополії торгівців залізом, які переслідували мету заволодіти всією продукцією металургійних заводів королівства або її частиною, були, безперечно, куди серйознішим ділом. Хотілося б мати про них широку інформацію, але наші документи надто небагатослівні. Близько 1680 р. одна пам'ятна записка викривала «змову, що відбулася між усіма паризькими купцями», які закупили залізо за кордоном, аби поставити господарів французьких металургійних заводів на коліна. Учасники цієї змови збиралися щотижня в одного з них на майдані Мобер, разом робили закупівлі, накидаючи виробникам дедалі помірніші ціни, не змінюючи, проте, власних тарифів при продажу [128]. До іншої справи (1724 р.) виявилися причетними «двоє багатих негоціантів» з Ліона [129]. Обидва рази винуватці, чи, сказати б, винуватці, боронилися, присягали всіма богами, що їх звинуватили несправедливо, й знаходили авторитетних свідків, які висловлювалися на їхню користь. У всякому разі, вони уникли переслідування з боку держави. Чи це доводило їхню невинність, а чи силу? Це запитання ставиш собі знову, коли читаєш написані через більш як шістдесят років, у березні 1789 р., депутатами купецтва слова про те, що залізо відіграє вельми важливу ролю на ліонському ринку й що «саме ліонські купці», завсідники ярмарків у Бокері, «роблять свої аванси господарям залізоробних заводів Франш-Конте та Бургундії» [130].

У всякому разі, напевне існували невеликі монополії, обхідні, захищені місцевими звичками, які так добре вписалися в місцеві звичаї, що більше не викликали (або майже не викликали) протестів. З цього погляду гідні захвату прості хитрощі дюнкеркських торгівців збіжжям. Коли чужоземний корабель приходив до порту продавати свій вантаж зерна (як, скажімо, то було з багатьма дуже дрібними англійськими кораблями в 15—30 тонн тоннажністю наприкінці 1712 р., в момент, коли незадовго до закінчення війни за Іспанську корону відновилися торговельні взаємини), було правило ніколи не продавати на причалах зерна менше, ніж сто разьєр (*razières*), розуміючи під разьєр «міру об'єму води», яка на одну восьму перевершує звичайну міру-разьєр [131]. Отже, самі тільки великі купці й кілька нотаблів, які мали для цього кошти, робили закупівлі в порту; всім іншим зерно перепродадуть у місті, за кілька сот метрів від порту. Одначе ці кілька сот метрів були пов'язані з незвичайним зростанням ціни: 3 грудня 1712 р. курс становив відповідно 21 (лівр) у першому випадку й 26—27 (ліврів) у другому. Додайте до цих приблизно 25% зиску вигоду від скидки в одну восьму ціни, яку давав роздріб між «мірою об'єму води» та звичайною мірою-разьєр,— і ви зрозумієте, що скромний спостерігач, який складав ці доповіді для генерального контролю фінансів, одного чудового дня обурився, хоч і впівголоса, такою монополією закупівлі, що зберігалася за «товстосумами». «Простий народ,— писав він,— не має від того жодної вигоди, бо не може провадити такі великі закупки. Якби наказали допустити кожну приватну особу в сьому місті до купівлі 4—6 разьєр зерна, це принесло б народові полегкість» [132].

Монополії в міжнародному масштабі

Та змінімо масштаб і перейдімо до великих торговельних операцій експортерів-імпортерів. Наведені вище приклади дозволяють заздалегідь передбачити, які пільги і яку безкарність могла дати торгівля на далекі відстані (фактично вільна від нагляду, коли брати до уваги відстані між місцями продажу та між дійовими особами, залученими до обміну) тому, хто бажав обійти ринок, усунути конкуренцію за допомогою юридично оформленої чи фактичної монополії, віддалити одне від одного пропозицію й попит так, щоб *умови торгівлі* (*terms of trade*) залежали від одного тільки посередника, фактично єдиного, хто був знайомий з ринковою ситуацією на обох кінцях довгого ланцюга. Ось умови, потрібні (*sine qua non*) для того, аби включитися в кругообіг, який приносить великий зиск: мати достатні капітали, кредит на даному ринку, надійну інформацію, тісні зв'язки й, нарешті, компаньйонів у стратегічних пунктах (торговельних) маршрутів, компаньйонів, утаємничених у ваші справи. «Досконалий негоціант» або навіть «Торговельний словник» Савару де Брюлона дають перелік на рівні міжнародної конкуренції цілої серії торговельних прийомів, проблематичних і нерідко таких, що розчаровували, якщо вірити в достойності свободи підприємництва, для того, щоб зберегти оптимальні економічні умови, рівновагу цін, пропозиції і попиту.

1646 р. отець Матіас де Сен-Жан рішуче викривав такі прийоми через чужоземне пригнічення, яке лежало важким тягарем на бідному французькому королівстві. Голландці були великими закупівельниками вин та горілок. Нант, куди стікалися «вина Орлеана, Буа-жансі (Божансі), Блуа, Труа, Анжу й Бретані», став одним з місць їхньої діяльності, тож виноградники розширилися, а вирощування пшениці в цих регіонах катастрофічно скоротилося. Надлишок вина примушував виробників переганяти його й «обертати вино на горілку». Але виготовлення горілки вимагало багато дров для печей, запаси ж довколишніх лісів зменшилися через це, і ціна на паливо зросла. За таких умов, що ускладнилися, голландські купці вже не мали труднощів на переговорах про закупівлю вина до збирання винограду: вони авансували селян, «що є різновидом лихварства, чого не допускають самі закони сумління». Навпаки, купці залишаються в межах встановлених правил, якщо вдовольняються виплатою завдатку за тієї умови, що за вино буде остаточно заплачено за ринковим курсом після збирання врожаю. Але збити ціну одразу ж після збирання винограду було елементарно легко. «Пани чужинці,— каже наш автор,— суть, отже, повні господарі й законодавці ціни своїх вин». Ще одна «знахідка»: купці привозили винаробам барильця, але виготовлені на «німецький кштальт, аби примусити жителів тієї країни, куди вони везуть наші вина, повірити, що то, мовляв, рейнські вина (!)» — останні, як ви здогадуєтеся, продавалися за вищою ціною [133].

Інший прийом: свідомо робити товар рідкісним на тих ринках, що їх ти постачаєш, якщо, ясна річ, маєш потрібні гроші, аби чекати стільки, скільки треба буде. 1718 р. англійська Турецька компанія, яку називали також *Левантинською компанією* (*Levant Company*), прийняла ухвалу «відкласти на десять місяців час відплиття своїх кораблів до Туреччини; термін, який вона відтак продовжувала за допомогою всіляких відстрочок, про мотиви й наміри яких вона оголошувала відкрито, а саме: підняти ціну на англійські мануфактурні товари в Туреччині й ціну на шовк в Англії» [134]. Це означало вбити двох зайців. Достоту так само негоціанти Бордо розраховували дати своїх плавань і обсяг вантажів, які вони доправляли на Мартиніку, отже, аби європейські товари виявилися там досить рідкісними, аби примусити підстрибнути ціни, іноді страшенно, й аби закупити цукор, який належав для вивезення, якомога ближче до часу збирання врожаю, щоб цей цукор дістався їм якнайдешевше.

Найчастішою спокусою і, власне, найлегшим розв'язанням було змогти встано-

Нюрнберзька вага. Скульптура Адама Крафта, 1497 р.
Фототека видавництва А. Колена.

вити монополію на той чи той товар, що широко купувався. Звісно, завше були монополії шахрайські, приховані або зухвало афішовані, всім відомі, а подеколи такі, що застрахували себе благословенням держави. За словами Анрі Піренна [135], на початку XIV ст. в Брюгге Робера де Касселя звинувачували «в прагненні встановити монополію (*enninghe*), щоб скупити всі галуни, які ввозилися до Фландрії, і розпоряджатися цінами на них». А втім, кожна фірма виказувала тенденцію до встановлення своєї або своїх монополій. Навіть не говорячи про це відверто, «Велике товариство» (*Magna Societas*), яке контролювало наприкінці XV ст. половину зовнішньої торгівлі Барселони, прагнуло монополізувати цю дорогу торгівлю. До того ж, хто відтоді не знав, що слід розуміти під монополією? Конрад Пойтингер, історіограф міста Аугсбурга, гуманіст і, проте, друг купців — щоправда, він одружився з дочкою одного з Вельзерів,— твердив прямо, що монополізувати означає «багатство й усі товари зібрати до одних рук» (*«bona et merces omnes in manum unam deportare»*) [136].

І справді, в Німеччині XVI ст. слово *монополія* зробилося справжнім козирем. Його однаково прикладали до картелів, синдикатів, до скупівлі майна й навіть до лихварства. Величезні фірми — Фуггери, Вельзери, Гохштеттери та інші — приголомшували громадську думку величиною мережі своїх справ, куди більшою, ніж сама Німеччина. Середні й дрібні фірми побоювалися, що не виживуть. Вони

оголошували війну монополіям гігантів, одна з яких поглинула ртуть, інша — мідь і срібло. Нюрнберзький сейм (1522—1523 рр.) висловився проти монополістів, але гігантські фірми були врятовані двома указами, виданими на їхню користь Карлом V (10 березня і 13 травня 1525 р.) [137]. У цих умовах цікаво, що такий справжній революціонер, яким був Ульрих фон Гуттен, у своїх памфлетах спрямував свій гнів не на розробку металів, яких було багато на землі Німеччини та сусідніх країн, а на азійські прянощі, італійський та іспанський шафран, на шовк. «Геть перець, шафран і шовк! — вигукував він.— Найзаповітніше моє бажання — щоб не зміг вилікуватися від подагри або французької недуги ніхто з тих, хто не зможе обійтися без перцю» [138]. Піддавати остракізму перець задля боротьби з капіталізмом — чи не було це способом засуджувати розкіш або могутністю торгівлі на далекі відстані?

Монополії були справою сили, хитрощів, розуму. В XVII ст. голландці вважалися майстрами в цьому мистецтві. Не затримуючись на надто добре відомій історії двох князів торгівлі зброєю — Луїса де Геера (завдяки його гарматним заводам у Швеції) та його свояка Еліаса Триппа (завдяки переходові до його рук контролю над шведською міддю), зауважмо, що вся велика торгівля Амстердама була підпорядкована вузьким колам великих купців, які диктували ціни на чимале число важливих продуктів: китовий вус та китовий жир, цукор, італійські шовки, парфуми, мідь, селітру [139]. Практичною зброєю цих монополій були величезні склади, місткіші й дорожчі, ніж великі кораблі. В них удавалося тримати силу-силенну зерна, рівну десяти-дванадцятиразовій річній потребі Сполучених провінцій (1671 р.) [140], оселедці або прянощі, англійські сукна або французьке вино, польську або ост-індську селітру, шведську мідь, тютюн з Мериленда, венесуельське какао, російське хутро та іспанську вовну, прибалтійські коноплі та левантинський шовк. Правило завше було одне: закупити у виробника за низькою ціною за готівку, ліпше заплативши наперед, завезти на склад і вичікувати підвищення ціни (або спровокувати його). Тільки-но передбачалася війна, яка обіцяла високі ціни на чужоземні товари, що ставали рідкісними, амстердамські купці вщерть наповнювали п'ять або шість поверхів своїх складів, тож, наприклад, напередодні війни за Іспанську корону кораблі не могли більше вивантажувати свої вантажі за браком вільного місця.

Користуючись своєю перевагою, голландська велика торгівля на початку XVII ст. навіть Англію експлуатувала так само, як регіони на Луарі: прямі купівлі у виробника, «з перших рук і в найдешевший час року» («*at the hand and at the cheapest seasons of the year*») [141], і, що додає певного відтінку до описаного Евериттом *чистого ринку*, за посередництвом англійських і голландських агентів, які їздили по селах та містах; скидки із закупівельних цін, що їх отримували в обмін на оплату готівкою або в обмін на виплату авансів під ще не зіткані тканини, під ще не впійману рибу. Внаслідок цього французькі або англійські вироби голландці вивозили за кордон за цінами, що дорівнювали або були нижчими за ціни на ті самі товари у Франції або в Англії,— становище, яке викликало подив у французьких спостерігачів і якому вони не знаходили іншого пояснення, крім низьких цін на голландський фрахт!

На Балтиці така сама політика довго забезпечувала голландцям майже абсолютне панування на північних ринках.

1675 р., коли побачив світ «Досконалий негоціант» Жака Саварі, англійцям удалося проникнути до Балтійського моря, хоча поділ ринку між ними та голландцями був іще нерівним. Для французів, яким забаглося б закріпитись там, число труднощів зростало на розсуд конкурентів. Найменші труднощі полягали не в тому, аби нагромадити великі капітали для вступу в гру. Справді, товари, які довозилися на Балтику, продавались у кредит, і, навпаки, все там купувалося за дзвінку монету — срібні *риксдалери* (шведська й данська срібна монета,

1872 р. основна грошова одиниця цих країн.— *Прим. ред.*), «які ходять по всій Півночі». Ці риксдалери слід було купувати в Амстердамі або Гамбурзі, й до того ж треба було мати там кореспондентів для їхнього переказу. Кореспонденти потрібні були також у балтійських портах. І останні труднощі: перешкоди з боку англійців і ще більше — голландців. Ці останні роблять «усе, що можуть, аби відвернути й відбити бажання (у французів)... продаючи свої товари дешевше, навіть з великою втратою, й купуючи найдорожчі місцеві товари за високу ціну, аби французи, зазнавши на цьому збитку, втратили бажання повернутися туди іншого разу. Є безліч прикладів французьких негоціантів, які займалися торгівлею на Півночі і які там розорилися через цей мерзенний спосіб дій голландців, бувши змушені віддати свої товари з великим збитком, інакше вони їх не продали б» [142]. У вересні 1670 р., коли організувалася французька Північна компанія, до Гданська послали особисто де Вітта, щоб дістати від Польщі та від Пруссії нові привілеї, «аби визначити ту торгівлю, яку французи могли б там запровадити» [143].

Попереднього року, під час жахливої кризи збуту, про яку ми говорили, розмірковування голландців, викладені Помпонном, були не менш показовими. Припливли чи ось-ось припливуть вісімнадцять кораблів з Індій. Що робити з цим новим довозом у місті, де склади переповнені запасами? Компанія бачила тільки один засіб: заполонити Європу «такою кількістю перцю та бавовняних тканин і за такими низькими цінами, щоб відібрати в інших націй зиск від їхньої закупівлі, особливо в Англії. Се зброя, якою тутешні люди завше воювали в комерції проти своїх сусідів. У остаточному підсумку вона могла би зробитися для них шкідливою, якби задля того, щоб відібрати вигоду в інших, вони виявилися змушеними самі її позбутися» [144]. Насправді ж голландці були досить багатими, щоб вести таку гру чи будь-яку іншу. Товари, велику кількість яких привіз цей флот, продадуть упродовж літа 1669 р.; амстердамські купці скупили все за доброю ціною, аби втримати вартість своїх запасів [145].

Але прагнення до міжнародної монополії було загальним явищем для всіх великих торговельних ринків. Так було й у Венеції. Так було в Генуї. Жак Саварі широко все це пояснює стосовно дорогого ринку шовку-сирцю [146], який відігравав важливу ролю у французькому промисловому житті. Мессинський шовк-сирець використовувався, зокрема, для виготовлення турських і паризьких тканин з бавовняним пітканням і муарів. Та дістатися до нього було куди важче, ніж до левантинських шовків, бо на нього претендували торгівля й ремесла Флоренції, Лукки, Ліворно чи Генуї. Французи практично не мали доступу до закупівель з перших рук. Насправді ж саме генуезці господарювали на ринку сицилійського шовку, і саме через них неодмінно треба було пройти. Одначе шовк продавали селяни-виробники на сільських ринках з однією-однісінькою умовою: щоб покупець платив готівкою. Отже, в принципі була свобода торгівлі. А насправді, коли генуезці, як багато італійських купців, вкладали наприкінці XV ст. свої гроші в земельні володіння, їхній вибір припав на «найліпші й найбагатші на шовк місцевості». Тож їм було легко скуповувати *авансом* шовк у селян-виробників, а якщо багатий врожай загрожував збити ціни, їм досить було закупити на ярмарках та ринках кілька пак за високою ціною, аби знову підняти курс і підвищити цінність заздалегідь створених запасів. А крім того, маючи права громадянства в Мессині, вони домоглися звільнення від зборів, якими обкладалися чужоземці. Звідси й прикре розчарування двох турських шовкоторгівців, які змовилися з якимсь сицилійцем і приїхали до Мессини з 400 000 ліврів, чого, як їм здавалося, було досить, щоб зламати генуезьку монополію. В цьому вони зазнали невдачі, й генуезці, такі самі спритні, як і голландці, негайно дали їм урок, доправивши до Ліона шовк за нижчою ціною, ніж та, за якою купці з Тура діставали його з Мессини. Щоправда, коли вірити одній доповіді, що належить до 1701 р., ліонці, які в ті часи часто-густо були комісіонерами генуезьких купців, вступали в змову

з цими останніми [147]. Вони вдавалися до цього, щоб нашкодити турським, паризьким, руанським і ліилльським мануфактурам, що були їхніми конкурентами. Від 1680 до 1700 р. число ткацьких верстатів у Турі нібито знизилося з 12 000 до 1200.

Природно, найбільшими монополіями були юридично оформлені, а не тільки фактичні монополії великих товарних компаній, передусім компаній Ост-Індських. Але там ішлося про іншу проблему, оскільки ці привілейовані компанії створювалися при постійному сприянні держави. Ми невдовзі повернемося до таких монополій, що осідлали й економіку, й політику.

Невдала спроба встановити монополії: ринок кошенілі 1787 р.

Тому, хто подумав би, що ми переоцінюємо ролю монополії, ми запропонуємо досить дивну історію спекуляцій з кошеніллю (кілька видів комах, з яких добувають червону фарбу кармін.— *Прим. ред.*), до яких вдавалася фірма Гоупів 1787 р. саме тоді, коли вона була величезним підприємством, що в широких масштабах займалося розміщенням російських та інших позик на амстердамському ринку [148]. Чому ці великі грошові ділки кинулися в таку справу? Насамперед тому, що керівники фірми вважали: під час кризи, що, на їхню думку, почнеться не пізніше як 1784 р., наприкінці «четвертої війни» проти Англії, комерцією надто нехтуватимуть задля організації позик, тож, либонь, настав сприятливий момент для того, аби зіграти на товарі. Кошеніль, яку завозили з Нової Іспанії й застосовували при фарбуванні тканин і яка — важлива деталь! — мала ту перевагу, що могла довго зберігатися, була предметом розкоші. Отже, виходячи з приступної йому інформації, Генрі Гоуп був певен, що майбутня заготівля кошенілі буде вбогою, що запаси, які є в Європі, невеликі (як його переконували, 1750 пак, що зберігалися на складах у Кадисі, Лондоні й Амстердамі) і що, коли ціни впродовж кількох років знижувалися, покупці були схильні купувати кошеніль тільки в міру своїх потреб. Його проект полягав не більше не менше як у тому, щоб водночас (аби не стривожити ринку) на всіх ринках скупити за низькою ціною принаймні три чверті наявних запасів. Відтак роздути ціни й перепродати закуплене. Передбачуваний обсяг вкладів становив від 1,5 до 2 млн. гульденів, цебто величезну суму. Г. Гоуп вважав, що неможливі ніякі збитки, навіть коли й очікуваних великих доходів не вийде. Він заручився підтримкою якоїсь фірми на кожному ринку, а лондонські Беринги навіть пристали до цієї справи з розрахунку однієї чверті капіталу.

Врешті-решт операція зазнала фіаско. Передусім через латентну кризу: ціни не піднялися до потрібного рівня. А також через затримку пошти, що сповільнювало передачу розпоряджень та їхнє виконання. І, нарешті, головним чином тому, що в міру закупівель виявлялося: наявні запаси набагато більші за ті, про які повідомляли інформатори. Гоуп наполягав, бажаючи скупити все в Марселі, Руані, Гамбурзі, навіть у Санкт-Петербурзі, причому не без прикрощів. У остаточному підсумку в нього на руках опинився подвійний запас проти того, який він розраховував зібрати. Й він зіткнувся з безліччю труднощів при його продажу через відсутність попиту на Леванті внаслідок російсько-турецької війни й через відсутність збуту у Франції, що було наслідком кризи в текстильній промисловості.

Коротко кажучи, операція принесе великі збитки, які багатюща фірма Гоупів знесе без жодного звуку й не уриваючи своїх зисковних спекуляцій на чужоземних позиках. Але цей епізод і багате листування, що збереглося в архівах фірми, висвітлюють увесь клімат торговельного життя того часу.

В усякому разі, маючи цей виразний приклад, засумніваєшся в справедливості доказів П. В. Клейна, історика великої фірми родини Трипп [149]. Клейн ні на мить не заперечує того, що з XVII ст. вся велика торгівля Амстердама будувалася на засадах більш чи менш повних монополій, у всякому разі монополій, що раз у раз відроджувалися, монополій, до яких постійно прагнули. Але в його очах виправдання монополії полягало в тому, що вона буцімто була умовою економічного поступу й навіть зростання. Бо вона, як пояснює її Клейн, становила собою страхування від численних випадків ризику, що підстерігали торгівлю, вона означала безпеку, а без безпеки не було б повторних капіталовкладень, не було б постійного розширення ринку, не було б пошуку нових технологій. Якщо мораль, може, й засуджувала монополію, то економіка, та й чому б не сказати загальне добро, в остаточному підсумку діставала від неї користь.

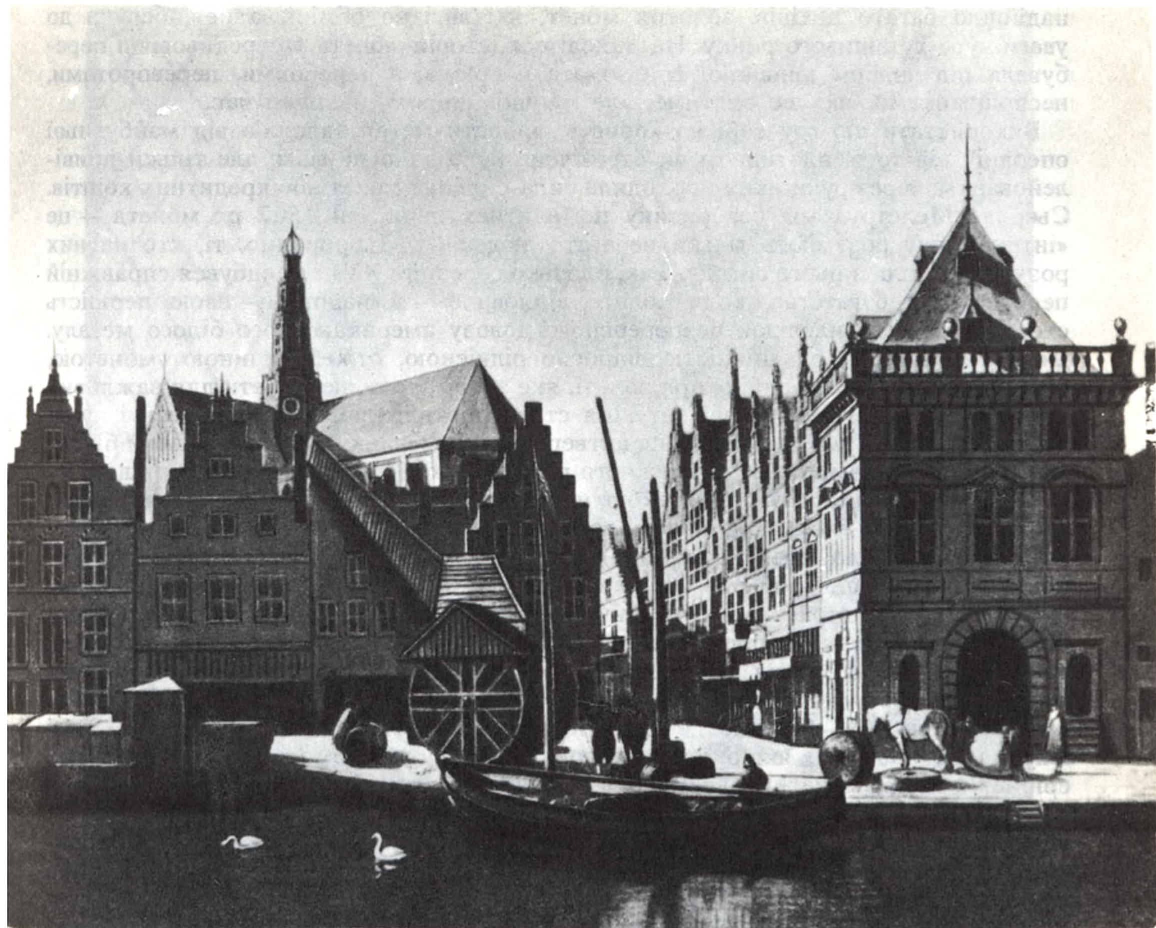
Аби прийняти цю тезу, треба було б з самого початку бути переконаним у виключній доброчинності підприємця. Нема нічого дивного в тому, що Клейн посилався на Й. Шумпетера. Але хіба ж економічний поступ, дух підприємливості й технічного оновлення завше приходили згори? Хіба сам тільки великий капітал був здатен їх викликати? А якщо повернутися до конкретного випадку з Гоупом, який намагався створити монополію на кошенілі, то в чому ж ця фірма шукала безпеки? Хіба вона не брала на себе радше спекулятивного ризику? І, щоб закінчити, які інновації вона вносила? В чому Гоупи послужили загальним економічним інтересам? Уже понад століття, як кошеніль без жодного втручання голландців стала царицею барвників, «королівським» товаром для севільських негоціантів. Запаси, на які Гоупи полювали по всій Європі, розподілялися в ній згідно з промисловими потребами, й саме ці потреби вели гру або ж мали б її вести. Яку вигоду мала б європейська промисловість, якби ці запаси кошенілі, опинившись у одних руках, різко підвищилися б у ціні, що, власне, відверто ставилося за мету всією цією операцією?

Насправді Клейн не бачить того, що монополією була сама по собі вся сукупність обставин, пов'язана зі становищем Амстердама, й що монополія — це пошуки не безпеки, а панування. Вся його теорія була б чогось варта тільки за умови, що те, що добре для Амстердама, добре й для решти світу, якщо перефразувати надто відому формулу (мається на увазі вислів одного з міністрів оборони США, який прийшов на цю посаду з фірми «Дженерал моторс»: «Що добре для «Дженерал моторс», добре для Сполучених Штатів».— *Прим. ред.*).

Підступність монети

Були інші види торговельної переваги, інші монополії, які залишалися невидимими навіть для тих, хто ними послуговувався, настільки ці монополії були природні. Економічна діяльність на найвищому рівні, що зосереджувалася довкола великих капіталів, і справді створювала рутинні структури, які цим особам сприяли, чого ті й не усвідомлювали. Зокрема, в тому, що стосувалося монети, вони перебували у вигідному становищі володаря сильної валюти, який нині живе в країні зі знеціненими грішми. Бо багатії були єдиними, хто широко оперував золотою й срібною монетою та зберігав її у своїх руках, тимчасом як народ ніколи не тримав у руках іншої монети, крім білонної або мідяної (білон — сплав міді й срібла з великою перевагою першої.— *Прим. ред.*). Але ж ці різні види монети впливали одна на одну, як упливали б, бувши розміщені поруч у рамках однієї і тієї самої економіки, гроші сильні й слабкі, між якими бажали б штучно підтримувати сталий паритет — операція, правду кажучи, неможлива. Коливання були постійними.

Справді, за часів біметалізму, або радше триметалізму, ходила не одна монета, а *кілька*. Й вони були ворожі одна одній, протистоячи як багатство й злидні.

Набережна каналу й кран для розвантаження кораблів у Гарлемі. Картина Геррита Беркхейде (1638—1698 рр.). Музей Дуе. *Фото Жиродона.*

Економіст і історик Якоб Ван Клаверен [150] не мав слушності, вважаючи, що гроші — це просто гроші, хоч би якою була форма, в якій вони постають: золото, білий метал, мідь чи навіть папір. Як не мав слушності й фізіократ Мерсьє де ла Рив'єр, який писав у «Екциклопедії»: «Гроші суть різновид річки, по якій перевозять залучені до торгівлі речі». Ні, це не так, або ж тоді давайте вживемо слово «річка» в множині.

Золото й срібло стикалися. Курсове *співвідношення* між двома металами без угаву викликало пожвавлений рух з однієї країни до іншої, від однієї економіки до іншої. 30 жовтня 1785 р. французька урядова ухвала [151] підвищила співвідношення золото — срібло з 1 до 14,5 до з 1 до 15,3; це було зроблено, щоб трохи зупинити відплив золота за межі королівства. Я вже зазначав, що у Венеції, як і в Сицилії, в XVI ст. і пізніше завищена ціна на золото робила з нього не більш не менш як погану монету, яка проганяла добру згідно з лжезаконом Грешема. Доброю монетою цього разу було срібло, білий метал, потрібен у той час для левантинської торгівлі. В Туреччині завважили цю аномалію, і 1603 р. до Венеції

надійшло багато цехінів, золотих монет, які вигідно обмінювалися, беручи до уваги курс тутешнього ринку. На Заході вся історія монети в середньовіччі перебувала під знаком подвійної гри золота й срібла, з перебоями, переворотами, несподіванками, які ще знатиме, але меншою мірою, й новий час.

Використати цю гру собі на користь, вибрати метал залежно від майбутньої операції, від того, платиш ти чи отримуєш, було дано не всім, але тільки привілейованим, через руки яких проходила сила-силенна монет або кредитних коштів. Сьєр де Мелетруа міг без ризику помилитися написати 1567 р.: монета — це «інтрига, яку розуміють тільки небагато людей» [152]. І природно, ті, хто на них розумівся, мали з цього вигоду. Так, близько середини XVI ст. відбувся справжній перерозподіл багатства, коли золото відновило — й надовго — свою першість стосовно срібла внаслідок безперервного довозу американського білого металу. Доти білий метал був цінністю відносно рідкісною, отже, надійною «монетою, орієнтованою на тезаврацію, при золоті, яке зберігало ролю монети для важливих угод». Між 1550 та 1560 рр. ситуація стала протилежною [153], й генуезькі купці будуть першими, хто ставитиме на антверпенському ринку на золото проти білого металу й добуватиме зиск з належного розсуду, який випередив розсуд інших.

Загальнішою й помітнішою, такою, що певною мірою ввійшла до повсякденних звичаїв, була гра високої монети, золота й срібла, проти монети слабкої — білону (мідь з невеликою кількістю срібла) або чистої міді. Для цих останніх М. Чиполла дуже рано вжив слів «грошовий курс» (*change*), викликавши цим гнів Раймонда де Роувера через очевидну плутанину, яку ці слова приховували в собі [154]. Але говорити, як пропонує цей останній, про «внутрішній курс» або ж, як рекомендує Ж. Жентил да Силва, про «вертикальний курс» — тимчасом як «справжній курс», курс монети й векселів від одного ринку до іншого, називається «горизонтальним»,— усе це не дуже просуває нас уперед. Слово «курс» і далі існує, і це розумно, якщо йдеться про купівельну спроможність золотих або срібних монет у монеті низькопробній; про накинуте (але якого не дотримуються і, отже, яке змінюється) співвідношення між монетами, чия реальна вартість не відповідає їхньому офіційному котируванню. Хіба в повоєнній Європі (американський) долар не мав автоматичної першості стосовно місцевих валют? Він або продавався вище за офіційний курс на чорному ринку, або ж купівля на долари цілком легально супроводжувалася 10—20-відсотковою скидкою з ціни. Саме цей образ найліпше допомагає зрозуміти автоматичну пункцію, яку робили всій економіці володарі золотої і срібної монети.

Справді, з одного боку, саме низькою монетою оплачували *всі* дрібні угоди в роздрібній торгівлі, селянські продовольчі товари на ринку, заробітну платню поденникам або ремісникам. Як писав 1680 р. Монтанарі [155], дрібна монета існує «для простого народу, який витрачає крихтами й живе поденною працею» («*per uso della plebe che spende a minuto e vive a lavoro giornaliere*»).

З іншого боку, низька монета безперервно знецінюється щодо монети високої. Хоч би яким було становище з грішми в національному масштабі, дрібний люд, отже, неминуче терпів від постійної девальвації. Так, у Мілані на початку XVII ст. дрібні гроші складалися з *терлин* (*terline*) та *сезин* (*sesine*) — монеток, які колись карбували з білону, але які відтак стали простими шматочками міді. *Парпальйоле* (*parpagliole*), до складу яких входило трохи срібла, мали вищу вартість. Загалом *терлини* й *сезини* правили (чому сприяло недбальство держави) мовби за паперові гроші, курс яких увесь час падав [156]. Достоту так само у Франції д'Аржансон у серпні 1738 р. записує у своєму «Щоденнику»: «Сьогоднішнього ранку виявилося зниження вартості монет у два су, яке становило два ліари; це чверть загальної вартості, що є вельми багато» [157].

Все це спричинялося до певних наслідків. У промислових містах із пролетаріатом і передпролетаріатом заробітна платня в монеті починала знижуватися щодо

«Дівчина зважує золото». Картина Яна Госсарта Мабюсе, початок XVI ст. *Зібрання Віолле.*

цін, які підвищувалися легше, ніж заробітна платня. То була одна з причин, з яких ліонські ремісники повставали 1516 та 1529 рр. У XVII ст. такі внутрішні девальвації, які доти падали головно на великі міста, як чума поширюється на малі міста та містечка, де шукали пристановища промисловість і маса ремісників. Ж. Жентил да Силва, в якого я запозичив цю важливу деталь, вважає, що в XVII ст. Ліон накинув мережу грошової експлуатації на довколишні села [158]. Звісно, слід би довести реальність цього можливого завоювання. В усякому разі, було продемонстровано, що монета не була тим нейтральним флюїдом, про який ще говорять економісти. Так, монета — це диво обміну, але вона ж і ошуканство на службі привілеїв.

Для купця або для забезпечених людей гра залишалася простою: повертати в обіг білон, тільки-но вони його отримають, і зберігати цінні монети зі значно вищою купівельною спроможністю, ніж їхній офіційний еквівалент у «чорній монеті», як тоді казали. Саме така порада дається касирові в підручнику з торговельної справи (1638 р.) [159]: «Хай у тих платежах, що він робить, звертається до монети, яка в цей час найменше цінується». І звісно ж, хай він нагромаджує якомога більше сильної монети. Такою була політика Венеції, яка регулярно спекувалася свого білону, доправляючи його цілими бочками до своїх острівних володінь на Леванті. Таким було дитяче крутійство тих іспанських купців XVI ст., які привозили мідь для карбування монети до монетного двору в Куенці, в Новій Кастилії: цю білонну монету вони позичали майстрам-ткачам міста, які мали потребу в ній для закупівлі необхідної їхнім майстерням сировини, застерігаючи при цьому, що повернення позички провадитиметься в срібній монеті у тих містах або на тих ярмарках, куди майстри вирушать продавати свої сукна [160]. В Ліоні близько 1574 р. посередникам заборонили «виходити назустріч товарам, аби їх скуповувати», а також «обходити готелі й приватні будинки, аби скуповувати золоті й срібні монети та встановлювати ціни на свій розсуд» [161]. У Пармі 1601 р. хотіли враз покласти край діяльності грошових міняйлів (*boncherotti*), яких звинувачували в збиранні добрих, срібних та золотих, монет і вивезенні їх з міста з метою ввозити туди монету низьку або поганої якості [162]. Погляньте, як чинили у Франції чужоземні купці, зокрема голландці, 1647 р.: «Вони посилають своїм агентам і комісіонерам монету своєї країни, яка вельми витерлася або ж набагато нижчої проби, ніж наші монети. Й вони цією монетою оплачують товари, які купують, зберігаючи найліпші наші монети, що їх вони доправляють до своєї країни» [163].

Не було нічого простішого, але щоб домогтися в цьому успіху, треба було займати позицію сили. Ось що підвищує нашу увагу до тієї постійної навали поганих монет, що так часто ставалося в історії грошей. Не завше це були спонтанні або невинні операції. Що ж із врахуванням цього, власне, пропонував Ісаак де Пінто [164], коли давав Англії, якій нерідко бракувало дзвінкої монети, цю на перший погляд трохи дивну, але серйозну пораду, а саме: їй треба було б «ще набагато збільшити (кількість) дрібної монети, за прикладом Португалії»? Може, то був спосіб мати більше монети для маневру на найвищому поверсі торговельного життя? Пінто, португалець і банкір, безперечно, знав, про що він говорив.

Чи завершили ми огляд проблем монети, що все деформували? Без сумніву, ні. Хіба ж не була найголовнішим чинником у грі інфляція? Шарль Матон де Лакур 1788 р. говорить про це з разючою ясністю. «Золото й срібло, які не перестають добувати з надр землі,— пояснює він,— усі ці роки поширюються по Європі й збільшують там масу дзвінкої монети. Насправді ж нації не стають від цього багатшими, але багатства їхні робляться дедалі більшими, ціни на продовольство й усі речі, потрібні для життя, поступово зростають, доводиться віддавати більше золота й срібла, щоб мати хліб, дім, одяг. Заробітки поперву зовсім не збільшуються в тій самій пропорції (як ми знаємо, насправді вони відстають від

«У міняйла». Гравюра на дереві, XVI ст. *Зібрання Віолле.*

цін). Люди чутливі зі смутком спостерігають, що тимчасом, як бідареві треба заробляти більше, аби прожити, сама ся потреба знижує заробітну платню або принаймні править за привід, аби тривалий час тримати заробітки на колишньому рівні, який більше не відповідає рівню витрат працівника, і ось у такий спосіб золоті копальні постачають зброю егоїзму багатих для того, щоб пригнічувати й дедалі дужче уярмлювати трудящі класи» [165]. Якщо облишити чисто кількісне пояснення підвищення цін, хто б не згодився нині з автором у тому, що в капіталістичній системі інфляція далеко не всім невигідна?

Виняткові прибутки, виняткові відстрочки платежів

Ми зробили майже повний огляд більш чи менш свідомих капіталістичних ігор. Але щоб зрозуміти їхні переваги, нема нічого ліпшого, як кілька цифр, що фіксують норму торговельного зиску, які можна було б порівняти з тими цифрами, що їх можна встановити для найліпших ділових операцій у сільському господарстві, транспорті або в промисловості. Дістатися в такий спосіб «до серцевини економічних результатів» [166] було б єдиною справді правильною операцією. Там, де зиск сягає вельми високих рівнів,— там і тільки там перебуває капіталізм як у минулому, так і нині. І правильно те, що у XVIII ст. *майже* скрізь у Європі *великий* торговельний зиск дуже набагато переважав *великий* зиск, промисловий чи сільськогосподарський.

На жаль, дослідження в цій галузі майже не проводилися. Історик опиняється

тут у такому становищі, в якому буває журналіст, що проникає до забороненої зони. Він розгадує те, що там має відбуватися, але рідко має докази того. Цифр не бракує, та вони або неповні, або вигадані, або те й те разом. Чи були б вони зрозуміліші сучасній діловій людині, ніж простому історикові? Я в цьому сумніваюся. Ось порічні реєстри вкладених капіталів і прибутків фірми Гоупів у Амстердамі за п'ятдесят років (1762—1815 рр.) із зазначенням сум, переданих різним її партнерам. Здавалося б, розпорядження настільки цінні, наскільки й точні, і прибутки — в розумних межах, найчастіше близько 10%. Але, зауважує М. Г. Бейст, історик Гоупів, ясно, що не на основі ось цих прибутків, які до того ж, либонь, майже цілком обернули на капітал, склалося багатство родини, що дедалі збільшувалося. Справді, в кожного з партнерів були свої угоди й свої приватні рахунки, які нам невідомі, й саме там мали виникати «справжні прибутки» (*«the real profits»*) [167].

Кожен документ ліпше розглядати двічі, ніж раз. Таким чином, справа піддається бухгалтерському обліку лиш тоді, коли вона замкнена на себе, проведена від А до Я. Наприклад, як сприйняти той спосіб, у який французька Ост-Індська компанія подавала свої рахунки, заявляючи ні більше ні менше, що від 1725 до 1736 р. різниця між її закупівлями в Індіях та її продажами у Франції становила пересічно 96,12% з вигодою для неї? [168] У серії оборудок, які надбудовувалися одна над одною, мов багатоступенева ракета, найостанніша не враховувала решти. Ми ж хотіли б знати витрати на випуск корабля в море, шляхові витрати й витрати на розвантаження корабля, вартість товарів і готівки під час відплиття, паралельні операції і доходи на Далекому Сході тощо. Тільки тоді ми могли б розрахувати, або спробувати розрахувати.

Достоту так само я сумніваюсь, що ми колись збагнемо рахунки генуезьких купців, позичкодавців Філіппа II та його спадкоємців. Вони позичали Католицькому королеві величезні суми (які найчастіше позичалися під низький відсоток, і ця перша стадія операції залишається туманною). Вони заробляли на різниці курсу на різних ринках за умов, які часто від нас вислизають; вони заробляли, як ми пояснювали, на гарантованих рентах (*juros de resguardo*), але скільки? Нарешті, отримуючи звичайно оплату в білому металі, вони від продажу цієї монети або зливків у Генуї отримували, як правило, 10% додаткового зиску [169]. Коли генуезькі *ділові люди* (*hombres de negicios*) сперечалися з чиновниками Католицького короля, вони справедливо твердили, що норма відсотка за контрактами була помірною; чиновники відповідали, що справжні прибутки сягають 30%, а це означало перебільшення всього-на-всього лише вдвічі [170].

Інше правило: сама по собі норма зиску — це ще не все. Звісно ж, слідураховувати обсяг вкладів грошової маси. Якщо завдяки позикам вона була величезною (так було в генуезців, так само було й у гігантської фірми Гоупів, та й взагалі в усіх великих кредиторів держави у XVIII ст.), то зиск навіть при скромній його нормі в остаточному підсумку становив величезну грошову масу. Порівняймо це становище зі становищем лихваря, який надає кредит під тижневий відсоток, про який писав Тюрго, або сільського лихваря; вони інколи брали надмірні відсотки, але позичали свої власні гроші й дрібним позичальникам. Вони натопчуть вовняну панчоху грішми або ж зберуть відібрані в селян землі, але для того, щоб збити пересічний достаток, їм потрібні будуть кілька поколінь.

Ще одне зауваження, яке має неабияке значення: зиск надходив у більш чи менш тривалій послідовності. Якийсь корабель виходить з Нанта й повертається туди; витрати на його плавання покриваються при відплитті (за небагатьма винятками) не готовими грішми, а векселями на півроку або на вісімнадцять місяців. Отже, якщо купець зацікавлений в операції, то платити мені доведеться тільки після повернення корабля, під час його розвантаження, а векселі, які я видав, становлять кредит, отриманий мною звичайно в голландських позичко-

давців або у фінансових чиновників цього міста, або ж у інших осіб, які надають капітали. Якщо в рахунках усе гаразд, моя спекуляція будується на різниці між величиною відсотка на позичені гроші та величиною отриманого зиску; я грав відкрито й навмання. Природно, тут є ризик, як є він і в спекуляціях на біржі. 31 грудня 1775 р. до Нанта повертається корабель «Сент-Ілер». Торговельний дім «Бертран-син» отримав чудовий зиск (150 053 ліври на 280 000 лiврів укладеного капіталу, цебто 53%)[171]. Але повернення корабля часто-густо відкривало шлях відстрочкам, рахунки перевірялися не одразу ж, були ж «черги» [172]. Такі відстрочки були звичайною неприємністю торговельного життя. Бертрану-синові одразу ж виплатять його капітал, але зиск він отримає лише через двадцять років — 1795 р.!

Ясна річ, то був крайній випадок. Але все постійно відбувалося так, буцімто готові гроші, залучені капіталовкладеннями, були відсутні, коли треба було негайно оплатити рахунки. Принаймні у Франції. Та безперечно, й в інших країнах.

Нарешті, сектор великих прибутків не обробляється, наче поле, з якого щороку спокійно збирали б врожай. Бо величина зисків варіювала, варіювала безугавно. Чудові торговельні справи ставали пересічними; спостерігалася досить часта тенденція до зниження прибутків у певній сфері ділової активності, але великому капіталові майже завше вдавалося тоді перебратися до іншої сфери. Й зиски розквітали знову. Тютюнова галузь французької Вест-Індської компанії на лінії між Америкою та Францією, що спиралася на привілеї, мала просто небачені обсяги зиску, хоча вони й знижувалися: 1725 р.— 500% (до розподілу дивідендів між акціонерами), 1727—1728 рр.— 300, 1728—1729 рр.— 206% [173]. Згідно з рахунками «Вознесіння», корабля Сен-Мало, що повернувся з Тихого океану, зацікавлені особи отримали «2447 ліврів на відшкодування основного капіталу й у вигляді зиску 1000 ліврів», цебто 144,7% доходу. На «Св. Йоанні Хрестителі» зиск становив 141%, на іншому кораблі — 148%. Плавання до Веракруса, що в Мексиці, рахунки якого підбили 1713 р., принесло тій самій групі компаньйонів 180% доходу [174]. Напередодні Французької революції спостерігалися падіння зиску від торгівлі з островами Вест-Індії та Сполученими Штатами й стагнація левантинської торгівлі зі середньою нормою прибутку в 10%. Тільки торгівля в Індійському океані та з Китаєм перебувала на піднесенні, й саме туди переважно переливався великий торговельний капітал, що перебував за межами привілейованих компаній. Якщо підрахувати норму зиску в цьому секторі на *місяць* плавання, то 20-місячне плавання (якщо воно було повільне) до Малабарського узбережжя й назад дає цифру $2^1/_2$%; плавання до Китаю, яке знало раніше ще ліпші часи,— $2^6/_7$%; плавання до Коромандельського берега — $3^3/_4$%, а торгівля «з Індії до Індії» — 6% (цебто при плаванні тривалістю 33 місяці — 200% зиску) [175]. То був рекорд. 1791 р. «Славний Сюффрен», який вирушив з Нанта на острови Іль-де-Франс та Бурбон (витрати 160 206 ліврів), приніс понад 120% зиску, тимчасом, як 1787 р. такий самий корабель з аналогічною назвою «Бальї де Сюффрен», який достоту так само вирушив з Нанта, але до Антильських островів (витрати 97 922 ліври, доходи 34 051 лівр), дав тільки 28% прибутку [176]. І так далі. Зі зміною кон'юнктури змінювалися й елементи, які брали участь у грі... Скрізь. Наприклад, у Гданську між 1606 та 1650 рр. закупівля жита у внутрішніх регіонах Польщі та перепродаж його голландцям мали б дати величезний пересічний зиск у 29,7%, але при дивних коливаннях: максимум — 242,9% 1623 р.; мінімум — менше 58,2% того самого 1623 р. [177] Звісно ж, робити тут якісь висновки важко.

Одначе цілком певним є те, що «небо» високого зиску було досяжне тільки для капіталістів, які вергали величезними грошовими сумами — своїми або чужими. Обіг капіталу — який також становить закон і девіз торговельного капіталу — відіграє вирішальну ролю. Гроші, ще раз гроші! Вони потрібні, щоб вистояти

в періоди вичікування, ворожих чуток, потрясінь та відстрочок, яких ніколи не бракувало. Наприклад, сім кораблів із Сен-Мало, які 1706 р. вирушили до Перу [178], мали потребу при відплитті у величезних витратах, що становили 1 681 363 ліври. На них навантажили товару всього на 306 199 лівбрів. Цей товар був сенсом усього цього заходу, бо до Перу корабель ніколи не віз готівки. Отже, треба було, аби вартість товару, який продадуть у Перу й повернуть до Франції в новому вигляді, зросла щонайменше вп'ятеро, щоб більш-менш покрити видатки. Якщо ж до кінця плавання дохід сягав бодай 145% (як це було на відомому нам кораблі в цей самий час на тому самому маршруті), то потрібно було за інших рівних умов, щоб початкова вартість товару зросла в 6,45 раза. Тож ми не здивуємося, якщо почуємо, як Томас Мен, директор англійської Ост-Індської компанії, пояснював 1621 р., що гроші, надіслані до Індії, повертаються назад до Англії збільшені вп'ятеро [179]. Одне слово, аби прилучитися до золотого дна цих обмінів, слід було так чи так мати в руках потрібну поперваx масу грошей. Інакше й не починайте справи! Голландський мандрівник і трохи шпигун Ван Ліндсхотен 1584 р. приїхав до Гоа. Про це далеке місто він пише: «Я волів би здійснити мандрівку до Китаю або до Японії, яких звідси відокремлює та сама відстань, що й Португалію, тобто той, хто вирушить туди, перебуватиме в дорозі три роки. Якщо б я мав тільки дві-три сотні дукатів, їх легко було б обернути на 600 або 700. Але затівати таку справу з порожніми руками я вважав би за божевілля. Треба починати так, щоб мати зиск» [180].

Тож складається враження (бо можна вести мову тільки про враження через недостатність розрізненої документації), що завше існували особливі сектори економічного життя, які перебували під знаком високого зиску, й що ці *сектори варіювали*. Щоразу, коли під впливом самого економічного життя відбувалася одна з таких змін, до цих секторів приходив проворний капітал, прилаштовувався там і процвітав. Завважте, що, як загальне правило, *не він їх створював*. Ця диференційна географія зиску — ключ до розуміння кон'юнктурних коливань капіталізму, що балансував між Левантом, Америкою, Індонезією, Китаєм, торгівлею неграми тощо, або між торгівлею, банківською справою, промисловістю або навіть хліборобством. Бо траплялося, що якась капіталістична група (наприклад, у Венеції в XVI ст.) полишала провідні позиції в торгівлі, роблячи ставку на якусь галузь промисловості (цього разу — вовняну), навіть більше — на обробіток землі та скотарство; але це відбувалося тоді тому, що її діяльність у торгівлі переставала бути високозисковною. Венеція показова й у XVIII ст., бо спробувала наново проникнути до левантинської торгівлі, що знову стала вигідною. Але якщо вона робила це не надто наполегливо, то, може, тому, що земля й скотарство були для неї в той момент золотою жилою. Близько 1775 р. вівчарня приносила «доброго року» 40% на первісно вкладений у неї капітал — наслідок, напевне здатний «розбудити любов у кожного капіталіста» (*«da inamorare ogni capitalista»*) [181]. Звісно, такі доходи одержували не з усіх земель, дуже різних, Венеціанської округи, але загалом, як твердила 1773 р. «Джорнале Венето», «гроші, які використовуються в сих видах (сільськогосподарських) діяльності, завше приносять зиску більше, ніж будь-який інший спосіб розміщення капіталу, включаючи й ризик морської торгівлі» [182].

Ми бачимо, що важко належним чином раз і назавше класифікувати прибутки промислові, сільськогосподарські й торговельні. Взагалі звичайний розподіл низхідний — торгівля, промисловість, сільське господарство — відповідає дійсності, але з цілим рядом винятків, які виправдовували перехід з одного сектора до іншого [183].

Наголосімо ще раз на цій вельми важливій для загальної історії капіталізму якості: його випробуваній гнучкості, його здатності до трансформації та *адаптації*. Якщо, як я вважаю, є певна єдність капіталізму, від Італії XIII ст. до сьогод-

Шляхтич приїхав до села. Картина П'єтро Лонгі (1702—1785 рр.). Порівняйте це відвідання із зображенням на с. 245. Тут шляхтич не зустрів заможного орендаря. Він із числа тих венеціанських патриціїв, які наново вкладали свої нагромаджені в торгівлі капітали в землі, якими самі ж і керували, по-капіталістичному. Й саме наймані робітники принижено його вітають по приїзді. *Фото Андре Гельда, Ціоло.*

нішнього Заходу, то саме тут його слід розміщувати й спостерігати насамперед. Хіба не можна було б застосувати до історії європейського капіталізму від початку до кінця вислів одного американського економіста наших днів [184] про його власну країну, трохи пом'якшивши його? «Історія (США) за останнє століття,— каже він,— доводить, що клас капіталістів завше вмів спрямовувати й контролювати зміни, аби зберегти свою гегемонію». В масштабах глобальної економіки слід остерігатися спрощеного зображення такого капіталізму, який буцімто пройшов у своєму зростанні послідовні етапи від стадії до стадії, від торгівлі до фінансових операцій та промисловості, тобто до стадії зрілості, стадії індустріальної, яка сама тільки відповідає «справжньому» капіталізмові. В так званій торговельній фазі, як і у фазі, яку низивають промисловою,— терміни ці, і той, і той, покривають велике розмаїття форм — капіталізм вирізняла (й це найголовніша його риса) здатність майже вмить переходити від однієї форми до іншої, з одного сектора до іншого у випадках серйозної кризи або різко вираженого зниження норми зиску.

ТОВАРИСТВА ТА КОМПАНІЇ

Товариства та компанії цікавлять нас не стільки самі собою, скільки як «індикатори», як можливість побачити за їхніми власними свідченнями сукупність економічного життя та капіталістичної гри.

Товариства та компанії треба розрізняти, незважаючи на їхні схожі риси й аналогічні функції: товариства — так звані комерційні — цікавили капіталізм самі по собі, і їхні різні форми в самій своїй послідовності правлять за віхи капіталістичної еволюції. Компанії ж великого масштабу (якими були Індійські компанії) водночас зачіпали інтереси й капіталізму, й держави; ця остання зростала, накидала своє втручання, а капіталістам залишалося коритися, протестувати й зрештою виплутуватися з важких ситуацій.

Товариства: початок еволюції

За всіх часів з того моменту, як починалася або відновлювалася торгівля, купці об'єднувалися, діяли спільно. Чи могли вони чинити інакше? В Римі були комерційні товариства, діяльність яких легко й цілком логічно поширювалась на все Середземномор'я. Втім, «комерціалісти» XVIII ст. що й далі зверталися до прецедентів, до словника, а то й до самого духу римського права й не дуже вони помилялися.

Щоб виявити перші форми таких товариств на Заході, слід заглибитись дуже далеко, якщо не в римські часи, то принаймні до самого пробудження середземноморського життя, до IX та X ст. Амальфі, Венеція та інші міста, хоч би які малі вони ще були, починали тоді цей шлях. Знову з'явилася монета. Торговельні зв'язки, що знову зав'язалися з Візантією та великими містами ісламу, мали передумовою панування над перевезеннями й фінансові резерви, потрібні для тривалих операцій, а отже, й зміцнілі об'єднання купців.

Одним з ранніх розв'язань проблеми було *societas maris* — «морське товариство» (яке називалося також *societas vera* — «справжнє товариство», «що змушує припустити, що ця форма товариства була попервах єдино існуючою») [185]. Воно також називалося в різних варіантах чи то *colleganta*, чи то *commenda*. В принципі йшлося про об'єднання двох компаньйонів, одного, який залишався на місці (*socius stans*), та другого, який завантажувався на корабель, що відпливав (*socius tractator*). То було раннє відокремлення капіталу від праці, як слідом за іншими дослідниками вважав Марк Блок, якщо тільки *tractator* — «постачальник» (слід було б перекласти «розносець») — не брав участі, бодай у скромному обсязі, у фінансуванні операції. А були можливі несподівані комбінації. Та облишмо цю суперечку, до якої ми повернемося згодом [186]. Звичайно *societas maris* створювалося на одне плавання; воно було грою на короткий термін, маючи, однак, на увазі, що плавання через Середземне море тривало тоді місяцями. Такі товариства ми зустрічаємо як у «Записках» («*Notularium*») генуезького нотаря Джованні Скриби (1155—1164 рр.) — понад 400 згадок,— так і в актах марсельського нотаря XIII ст. Альмарика (360 згадок) [187]. Так само було й у приморських ганзейських містах. Ця примітивна форма товариства через свою простоту збережеться довго. Як у Марселі, так і в Рагузі її можна виявити ще в XVI ст. І звісно, у Венеції. А також в інших місцях. У Португалії (досить пізно — 1578 р.) один трактат (*tractado*) розрізняв два типи угод про створення компаній (товариств); другий з них, який ми пізнаємо одразу ж, укладається між двома особами, «коли одна забезпечує гроші, а друга — роботу («*quando hum põe o dinheiro e outro o trabalho*») [188]. Мовби відлуння цього виду об'єднання праці та капіталу я вбачаю в такій складній фразі одного реймського негоціанта (1655 р.). «Звісно ж,—

записав він у своєму щоденнику,— ви не можете скласти товариство з людьми, які не мають коштів; бо вони поділяють з вами зиск, а всі збитки падають на вас. Такого, одначе ж, є занадто багато; але я б сього ніколи не порадив» [189].

Та повернімось до *societas maris*. На думку Федериго Меліса, виникнення його пояснювалося тільки послідовними відплиттями кораблів. Корабель відпливає, але він повернеться. Саме він сприяє можливості створення товариства й спонукає до відповідних зобов'язань. Для міст у глибинних районах суходолу становище було інше. До того ж вони здобули місце в торговельних зв'язках Італії та Середземномор'я з певним запізненням. Їм, аби включитися в мережу обмінів, треба було долати особливі труднощі та суперечності.

Компанія (*compagnia*) була наслідком таких суперечностей. Це було товариство родинне — батько, син, брати та інші родичі,— як показує його назва (*cum* — «разом з» та *panis* — «хліб»), то був тісний союз, де ділилося все — хліб і щоденний ризик, капітал і праця. Згодом це товариство називатиметься колективним ім'ям і всі його члени нестимуть відповідальність солідарну й у принципі «безмежну» (*ad infinitum*), цебто не тільки в межах своєї частки в справі, а й усім своїм добром. Тільки-но компанія стала небавом приймати компаньйонів-чужаків (які вкладали гроші й працю) та гроші депонентів (яких, коли згадати флорентийські компанії-велети, цілком могло бути вдесятеро більше, ніж власного капіталу — *corpus* — компанії), ці підприємства, як ви розумієте, зробилися знаряддям капіталістів, яке набувало аномальної ваги. Барді, що прилаштувалися на Леванті та в Англії, якось тримали у своїй мережі весь християнський світ. Ці могутні компанії вражають також своєю довговічністю. По смерті патрона (*maggiore*) вони перебудовувалися й далі існували ледь змінені. Контракти, що збереглися, ті, що їх ми, історики, можемо прочитати, майже всі є контрактами не про заснування компаній, а про відновлення колишніх [190]. Ось чому ми кажемо, щоб коротко означити ці компанії: Барді, Перуцці...

В остаточному підсумку великі товариства італійських внутрішніх міст виявилися набагато значущими, кожне окремо, ніж товариства приморських міст, де вони були численними, але невеликими й недовговічними. Віддалік від моря спостерігалася потрібна концентрація капіталу. Наприклад, Федериго Меліс протиставляє 12 індивідуальним підприємствам родини Спінола в Генуї 20 компаньйонів та 40 молодших учасників (*dipendenti*) однієї тільки фірми Черкі у Флоренції близько 1250 р. [191]

Насправді ці великі об'єднання були водночас і засобом і наслідком вторгнення Лукки, Пістойї, Сієни й, зрештою, Флоренції в економічний концерт торговельних зв'язків, де їхніх фірм ніхто не чекав з самого початку. Браму більш чи менш виламали, і перевага цих міст яскраво виявилася в тих «секторах», які були їм приступні: у вторинному — в промисловості, і в третинному — в послугах, торгівлі, банківській справі. Взагалі компанія була не випадковим відкриттям міст, розташованих посеред суходолу, а засобом до дії, виробленим з волі потреби.

В попередніх рядках я тільки відтворив думки Андре Е. Сейу [192]. Він, спираючись на приклад Сієни, заторкував лише міста внутрішніх районів Італії. Я гадаю, що правило це діяло й в інших місцевостях для торговельних товариств, що оперували за межами Апеннінського півострова, в глибині суходолу. Скажімо, в серці Німеччини. Так було з «Великим товариством» у Равенсбурзі, у швабському містечку в гористому районі, що прилягав до Констанцького озера, де вирощували й переробляли льон. «Велике товариство» (*Magna Societas, Grosse Ravensburger Gesellschaft*), об'єднання трьох родинних товариств [193], проіснувало півтора століття — від 1380 до 1530 р. Одначе ж воно, либонь, відновлюватиметься кожні шість років. Наприкінці XV ст. його капітал завдяки 80 компаньйонам сягнув 132 000 флоринів — величезної суми, що посідала місце посередині між капіталами, які зібрали на цей час Вельзери (66 000 флоринів), та капіталами

IN-LADINGE

In een extraordinair wel-bezeylt FLUYT-SCHIP OP CADIX

MEn laet een ieghelijck weten, dat tot OOSTENDE par CADIX aen Ladinghe leght voor de tweede mael op die Vojagie, het extraordinair wel bezeylt Fluyt-Schip ghenaemt de *Jeff. Mary*, over dry weken ghearriveert van Cadix, Cartagena, Trypoly, en Trepana, daer voor Meester blyft op Cammanderen den Capiteyn ofte Schipper *Pieter Roeland* van Amsterdam, voorsien met sijn Turckse Passen, de Vreghten zyn gereguleert de Canten tot Twee Realen de hondert guldens weerde, de Rauwe Lynwaten tot Twee Ducaten par Ballot van 12. tot 16. Stucken, en grooter naer advenante gelijck oock de Gaerens en ander Manufacturen, alles out gelt als voor de prematica: en dito Schip sal met Godt, weder ende wint dienende, zeylen op den 16. a 17. Mey 1715. goet ofte geen: die daer in gelieven te Laden sullen hun addresseren aen d'Heer *Thomas Ray*, of den boven-genoemden Capiteyn tot OOSTENDE.

Elck zegg'het den anderen voorts.

Рекламний аркуш, що оголошує про вирушення з Остенде до Кадиса транспорту «Діва Марія» *(«Juffrouw Mary»)* «виняткової мореплавності» й визначає тариф за перевезення вантажів: «за мереживa — два реали з вартості в сто флоринів; за сирове полотно — два дукати за паку з 12—16 штук». *Фото з Національного архіву (A.N., G^7 1704, 67).*

Фуггерів (213 000) [194]. Його опорними пунктами були, крім Равенсбурга, Меммінген, Констанц, Нюрнберг, Ліндау, Сакт-Галлен; філії товариства були в Генуї, Мілані, Берні, Женеві, Ліоні, Брюгге (згодом — у Антверпені), Барселоні, Кельні, Відні, Парижі. Його представники — цілий маленький світ компаньйонів, комісіонерів, службовців, торговельних учнів — відвідували великі європейські ярмарки, зокрема у Франкфурті-на-Майні, причому всі вони принагідно мандрували пішки. Купці, об'єднані в Товариство, були оптовиками, які обмежувалися торговельними операціями (з полотном, сукнами, прянощами, шафраном тощо) й майже не займалися грошовими операціями, практично не надавали кредиту, й роздрібні крамниці мали тільки в Сарагосі та Генуї — рідкісні винятки у величезній мережі, яка охоплювала як суходільну торгівлю на долині Рони, так і морську торгівлю через Геную, Венецію та Барселону. Папери Товариства, випадково знайдені 1909 р., дозволили Алоїсу Шульте [195] написати важливу книгу про європейські торговельні шляхи на зламі XV і XVI ст., бо за цими німецькими купцями й у широкому спектрі їхньої діяльності вимальовується вся сукупність торговельного життя майже всього християнського світу.

Те, що «Велике товариство» не пішло за новаціями, які стали потрібними після Великих відкриттів, що воно не прилаштувалося в Лісабоні та Севільї, постає як характерна риса. Чи слід вважати «Велике товариство» зануреним у старовинну систему і внаслідок цього нездатним прокласти собі шлях до того пожвавленого й нового ділового потоку, якому належало позначити початок нового часу? Чи ж не можна було перетворити мережу зв'язків, яка ще протримається такою, якою вона була, до 1530 р.? Старі методи несуть свою частку відповідальності. Число компаньйонів зменшилося; патрони (*Regierer*) купували землі й відходили від справ [196]. Проте тип великої і довговічної компанії флорентийського взірця не зник разом з *Magna Societas*. Така компанія збережеться до XVIII ст. і навіть пізніше. Вона, маючи за центр родину, бувши збудована за її моделлю, зберігала її багатство, дозволяла жити клану; ось що забезпечувало її збереження. Родинне товариство не переставало в міру того, як успадковувалося, вдосконалюватися й перебудовуватися. Луккські купці Буонвізі, що прилаштувалися в Ліоні, постійно змінювали назву фірми: від 1575 до 1577 р. торговельний дім називався «Спадкоємці Луїджі Буонвізі й К^0»; від 1578 р. до 1584 р.— «Бенедетто, Бернардино Буонвізі й К^0»; від 1584 до 1587 р.— «Бенедетто, Бернардино, Стефано, Антоніо Буонвізі й К^0»; від 1588 до 1597 р.— «Бернардино, Стефано, Антоніо Буонвізі й К^0»; від 1600 р. до 1607 р.— «Паоло, Стефано, Антоніо Буонвізі й К^0»... Отже, компанія ніколи не буває однією і тією самою, і водночас є завше одна й та сама [197].

Такі товариства, що їх французький ордонанс 1673 р. називав «звичайними» (*gênérales*), поволі стали означуватися назвою «вільне товариство» (*sociêtê libre*) або ще товариствами з *«колективним ім'ям»* (*en nom collectif*). Підкреслімо особливо родинний, або майже родинний, характер, який їх вирізняв, коли навіть не було мови про справжню родину,— й досить довго. Ось текст угоди про утворення товариства в Нанті від 23 квітня 1719 р. (сторони, які домовлялися, не були родичами): «З грошей товариства братиметься лише стільки, щоб дозволити кожному жити своїм домом і утримувати його, аби не підривати товариство капіталу, і більш ні для чого іншого. Й у міру того, як один братиме гроші, він про це повідомить іншого, який візьме їх стільки ж, і се задля того, щоб не запроваджувати рахунків з такого приводу...» [198] Це «взаємопроникнення приватного й комерційного ще виразніше виявлялося в дрібних торговельних та мануфактурних товариствах» [199].

Командитні товариства

Всі товариства з колективним ім'ям мучилися з важким розмежуванням відповідальності — бути їй повною чи обмеженою. Розв'язання з'явилося, щоправда, пізно, у вигляді *командитного товариства,* яке вирізняється відповідальністю тих, хто керує підприємством, від відповідальності тих, хто вдовольняється наданням свого фінансового сприяння й хто, як це вважалося, відповідає лише в обсязі цього грошового внеску, і тільки. Така обмежена відповідальність буде запроваджена у Франції швидше, ніж у Англії, де командитне товариство тривалий час матиме право вимагати від своїх учасників (*socii*) нових платежів [200]. Для Федериго Меліса [201], саме у Флоренції, ясно розвинулася (але не раніш початку XVI ст., бо перша *відома* угода датується 8 травня 1532 р.) командитна система (*accomandita*), яка дозволить флорентийському капіталові на схилі його великої експансії ще брати участь у цілій серії операцій, що нагадували сучасні голдинги (компанії, незайняті безпосередньо виробництвом, вони володіють тільки акціями інших компаній.— *Прим. ред.*). Завдяки реєстрації таких командитних товариств ми можемо простежити їхню стійкість, розмах операцій та поширення.

Командитне товариство поширюватиметься по цілій Європі, посідаючи — але повільно — місце товариства на родинних засадах. Справді, воно процвітало тільки тією мірою, якою, розв'язуючи нові труднощі, відповідало розмаїттю справ, що зростало, й дедалі частішій практиці об'єднань компаньйонів, яких розділяли великі відстані. А також і тією мірою, якою воно могло відчиняти свої двері для учасників, які бажали залишитися в затінку. Командитне товариство — то була змога для ірландського купця в Нанті об'єднатися (1732 р.) з ірландським купцем з Корка [202] й «обходити... приписи французького законодавства, яке залишалося чинним до самої революції і забороняло нефранцузьким підданим брати участь у національних мореплавних підприємствах». То була можливість для французького купця порозумітися з комендантами португальських постів на африканському узбережжі або з іспанськими «чиновниками» в Америці й навіть з більш чи менш схильними до діляцтва капітанами кораблів; мати компаньйона-кредитора, за яким пильно наглядали, на Сан-Домінго, в Мессині або ще десь. Здається, в товариствах, зареєстрованих у Парижі, їхні учасники, хоч і жили в Парижі, не всі були парижанами. Так, 12 червня 1720 р. утворилося товариство, яке проіснувало тільки рік; воно виникло «для банківських операцій, закупівлі й продажу товарів, до нього ввійшли Жозеф Суїс, колишній суддя-консул у Бордо, який мешкав у Парижі по вулиці Сен-Оноре, Жан і П'єр Ніколя з вулиці Блуа, Франсуа Ембер з Великої вулиці передмістя Сен-Дені та Жак Ранссон, негоціант у Більбао» [203]. В акті про розпуск товариства цей Жак Ранссон характеризується як уповноважений французької нації та банкір у Більбао.

Але як відрізнити, коли наші небагатослівні документи не говорять про це спеціально, командитне товариство (або, як ще казали, «зумовлене», або ж «зручне») [204] від товариства з колективним ім'ям? Ми відповімо: щоразу, коли була обмежена відповідальність того чи того компаньйона. Французький ордонанс 1673 р. чудово це пояснює: «Компаньйони на віру нестимуть зобов'язання лише в межах своєї частки» [205]. Ось акт (*écrite* або *scripte*) про товариство, складений у Марселі 29 березня 1786 р.: командитист (ідеться про жінку) «в жодному разі й під жодним приводом не може вважатися відповідальною за борги й зобов'язання цього товариства понад ті кошти, які вона в нього вкладе» [206]. Тут усе ясно. Але так було не завше. Деякі командитисти вибирали цю форму об'єднання тому, що вона дозволяла їм залишатися в затінку, навіть якщо вони вкладали величезні капітали й поділяли ризик. Справді, ордонанс 1673 р. (який зобов'язував командитні товариства неодмінно подавати декларації нотареві з підписами учасників) говорить тільки про «товариства між купцями й негоціантами»; тлумачення,

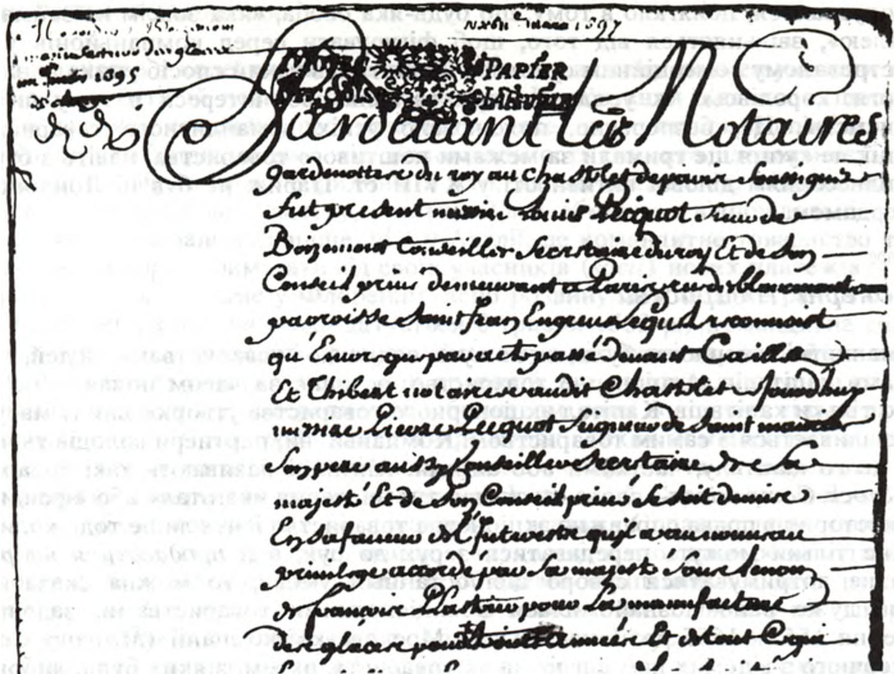
яке допускалося, полягало в тому, що будь-яка особа, «яка зовсім не займається торгівлею», звільняється від того, щоб фігурувати серед компаньйонів у акті, зареєстрованому комерційним судом[207]. Шляхтичі в такий спосіб уникали загрози безчестя; королівські ж урядники приховували свої інтереси в тому чи тому підприємстві. Це, безперечно, пояснювало успіх командитного товариства у Франції, де купця ще тримали за межами поштивого товариства, навіть з бурхливим піднесенням ділової активності у XVIII ст. Париж не був ні Лондоном, ні Амстердамом.

Акціонерні товариства

Командитні товариства були, як кажуть, водночас і товариствами людей, і товариствами капіталів. Акціонерне товариство, останнє за часом появи,— це товариство тільки капіталів. Капітал акціонерного товариства утворює єдину масу, яка нібито зливається з самим товариством. Компаньйони, партнери володіють частинами цього капіталу, частками або аціями. Англійці називають такі товариства *Joint Stock Companies* — слово *stock* має тут значення «капітал» або «фонди».

Для істориків права справжнє акціонерне товариство існує лише тоді, коли його акції не тільки можуть передаватися з рук до рук, а й *продаватися на ринку*. Якщо не дотримуватися суворо цієї останньої умови, то можна сказати, що Європа дуже рано познайомилася з акціонерними товариствами, задовго до утворення 1553—1555 рр. (англійської) Московської компанії (*Moscovy Company*), першого з відомих нам англійських товариств, окремі з яких були, либонь, на кілька років старші за неї. Ще до XV ст. середземноморські кораблі часто були власністю, поділеною на частки, що називалися *partes* у Венеції, *luoghi* в Генуї, *caratti* у більшості італійських міст, *quiratz* або *carats* у Марселі. Й ці частки продавалися. Достоту так само по всій Європі гірничі підприємства були поділеною власністю: від XIII ст. так було із срібними руднями біля Сієни, дуже рано — із соляними копальнями та озерами, металургійним заводом у Леобені, в Штирії, мідним рудником у Франції, де мав частки Жак Кер. З економічним піднесенням XV ст. руднями Центральної Європи заволоділи купці й монархи; їхня власність поділялася на частки (*Kuxen*), і ці *Kuxen*, що вільно передавалися з рук до рук, були об'єктом спекуляцій [208]. І так само то тут, то там — у Дуе, в Кельні, в Тулузі — акціонерними товариствами були млини. В цьому останньому з названих міст млини від XIII ст. поділялися на частки (*uchaux*), які їхні власники (*pariers*) могли продавати як будь-яку нерухомість [209]. До того ж структура акціонерних товариств тулузьких млинів залишиться без змін від кінця середніх віків до XIX ст., а пайовики напередодні Французької революції, цілком природно, стануть у документах самого товариства «панами акціонерами» [210].

При таких розшуках попередників те місце, яке традиційно відводять Генуї, хоч би якою цікавою вона була, може видатися неправочинним. Республіка Святого Георгія, виходячи зі своїх потреб та своїх політичних слабин, дозволила створити в себе різні акціонерні товариства — компере (*compere*) та маоне (*maone*). *Маоне* — це асоціації, що були поділені на частки й займалися справами, які, власне, належали до компетенції держави: війною проти Сеути (то було 1234 р., певне, перше з маоне) або колонізацією Хіосу 1234 р.; цю операцію вдало провела родина Джустиніані, й острів залишиться під її контролем аж до 1566 р., коли його завоюють турки. *Компере* — це були державні позики, поділені на частки — *loca*, або *luoghi*, гарантовані доходами уряду (*Dominante*). 1407 р. компере та маоне об'єдналися в «Каса ді Сан-Джорджо» (*Casa di San Giorgio*), банку, який фактично був державою в державі, одним з ключів до парадоксальної історії Республіки, яка вельми неохоче розголошувалася. Але чи були вони — компере,

PAPIER

Pardevant les Notaires

Перший відомий випадок продажу (1695 р.) частки участі (*denier*) Дзеркальної мануфактури. *Фото Сен-Гобена.*

маоне, «Каса ді Сан-Джорджо» — справжніми акціонерними товариствами? Про це сперечаються, висловлюючись і «за» і «проти» [211].

В усякому разі, якщо облишити великі привілейовані торговельні компанії, акціонерне товариство поширюватиметься не так уже й швидко. Франція є добрим прикладом такої повільності. Саме слово *акція* прищепилося там із запізненням, і, навіть коли бачиш його написаним чорним по білому, йдеться не конче про акції, що легко передаються з рук до рук. Часто-густо наявним було слово, а не саме явище. Так само двозначно казатимуть «*частки участі*» (*parts d'intérêts*), або «спів» (*sols)*, а подеколи й «спів участі» *(sols d'intérêts*). В акті передачі від 22 лютого 1765 р. продаж акцій якогось «товариства для збирання рент» стосується «двох су 6 деньє участі, які належать (тим, хто продає)... з числа 21 су, на які створено товариство» [212]. Через два роки, 1767 р., теж у Парижі, компанія Борен вживає слова «*акції*», але капітал, який їй належить створити в 4 млн. ліврів, подає так: 4000 облігацій простої участі (*reconnaissances d'intérêts*) по 500 ліврів, 10 000 п'ятих часток простої участі по 100 ліврів, 1200 (облігацій) рентної участі по 500 ліврів, 4000 п'ятих часток рентної участі по 100 ліврів. Прості участі — це акції, на які надходить зиск і які несуть ризик; рентна участь — це, ми могли б сказати, 6-відсоткові облігації [213].

Слово «*акціонер*» теж повільно пробивало собі шлях. З ним було пов'язане, принаймні у Франції, відверте пробудження, так само, як і зі словом *банкір*. Мелон [214], який був одним із секретарів Джона Лоу, писав через дванадцять років після падіння системи Лоу (1734 р.): «Ми не збираємося твердити, буцімто Акціонер корисніший державі, ніж Рантьє. Це мерзенні партійні пристрасті, від

яких ми вельми далеко. Акціонер отримує свій дохід, як Рантьє — свій; жоден з них не працює більше за іншого, і гроші, які обидва вони дають за те, щоб отримати акцію або контракт (ренту), однаково перебувають в обігу й однаково застосовуються в комерції та хліборобстві. Але ці гроші представлені по-різному. Гроші акціонера, або акція, легше обертаються, створюючи цим більші вартості й надійний ресурс за нинішніх і непередбачених потреб». Тимчасом, як «контракт» вимагає переговорів і багато турбот у присутності нотаря; це типове вкладення коштів для батька родини, який бажає вбезпечити себе від «неповнолітніх спадкоємців, часто марнотратних».

Незважаючи на ці переваги акції, новий тип товариства поширювався вкрай повільно, хоч би де ми провадили дослідження; наприклад, у XVIII ст. в Нанті або в Марселі. Звичайно воно з'являлося в новій або в такій, що оновлювалася, галузі страхування. Іноді при спорядженні каперських кораблів: те, що вже відбувалося в єлизаветинській Англії, так само відбувається в Сен-Мало близько 1730 р. Всім відомо, зазначається в тогочасному проханні на ім'я короля, «що, згідно із звичаєм, здавна встановленим для спорядження каперів, жоден такий захід ні в Сен-Мало, ні в інших портах королівства не проводиться інакше, як шляхом передплати, яка, бувши поділеною на *акції помірної вартості*, поширює участь у доходах корсарів у всі кінці королівства» [215].

Це значущий текст. Акціонерне товариство було засобом дістатися до ширшого кола осіб, які надають капітали, засобом розширити в географічному та соціальному планах сфери, звідки викачувалися гроші. В такий ось спосіб компанія Борен (1767 р.) залучила кореспондентів і заклала початки співпраці й участі в Руані, Гаврі, Морле, Онфлері, Дьєпі, Лоріані, Нанті, Пезенасі, Івто, Штольберзі (біля Аахена), Ліллі, Бур-ан-Бресі [216]. Якби їй більше пощастило, то вона охопила б мережею компаній усю Францію. Цілком очевидно, що справи йшли швидше в Парижі, діловому й пожвавленому Парижі Людовіка XVI. Там засновуються Компанія морського страхування (1750 р.), що 1753 р. перетворилася на Загальну, Компанія анзенських копалень, Компанія копалень Кармо, Компанія Жизорського каналу, Компанія Бріарського каналу, Акціонерна компанія Генеральних відкупів, Компанія вод і лісів. Природно, ці акції контролювалися, продавались, перебували в обігу в Парижі. Внаслідок «незбагненного потрясіння» акції Товариства вод і лісів підстрибнули в квітні 1784 р. з 2100 ліврів до 3200—3300 ліврів [217].

Наш перелік був би куди довший, якби ми заторкнули Голландію *lato sensu* (в широкому розумінні (лат.) — *Прим. ред.*) або Англію. Та задля чого?

Еволюція, що мало просунулася вперед

Отже, перед нами троє поколінь товариств, на думку істориків комерційного права: звичайні, командитні товариства й акціонерні товариства. Еволюція ясна. Принаймні в теорії. Насправді ж товариства, за деякими винятками, зберігали старомодний, незавершений характер, що випливав головно із незначності їхніх розмірів. Будь-який зондаж — скажімо, в тих документах, що залишилися в архівах паризьких комерційних судів,— виявляє погано або зовсім не визначено. Переважають крихітні, так ніби дрібнота об'єдналася, щоб не бути з'їденою великими підприємствами [218]. Доводиться прочитати десять контрактів, що об'єднують дрібні капітали, поки натрапиш на цукроварню, двадцять — перш ніж знайдеш згадку про банк. Це не означає твердити, нібито не об'єднувалися багачі. Навпаки, Даніель Дефо [219], який спостерігав за Англією свого часу — близько 1720 р., не помилявся з цього приводу. Де узи товариства становлять правило?

Серед багатих галантерейників, каже він, торгівців полотном, *золотарів, зайнятих банківською справою* (*banking goldsmiths*), та інших *великих торгівців* (*cosiderable traders*) і серед деяких *купців* (*merchants*), що торгують за кордоном.

Але такі люди великої торгівлі були меншістю. Більше того, навіть фірми, об'єднання купців, «підприємства» [220], якщо ми абстрагуємося від картини привілейованих компаній або великих мануфактур, дуже довго залишатимуться сміховинними, на наш погляд, за своїми розмірами. В Амстердамі «контора» — це були щонайбільше 20—30 чоловік [221]; найбільший паризький банк напередодні Революції, банк Луї Греффюля, нараховував три десятки службовців [222]. Фірма, хоч який би був її масштаб, спокійно розміщувалася в одному-єдиному домі — домі патрона, «принципала». Ось що надовго збереже її родинний, навіть патріархальний характер. За Дефо, службовці (*servants*) живуть у оптовика, їдять за його столом, питають у нього дозволу кудись піти. Про те, щоб ночувати поза домом, не можна було й думати! В одній п'єсі 1731 р. лондонський купець свариться на свого службовця: «Ти вчинив неправильно, Барнуелле, пішовши сьогодні ввечері з дому без попередження» [223]. Це саме та атмосфера, що описана ще 1850 р. в романі Густава Фрейтага «Бути винним і мати» (*Soll und Haben*), дія якого відбувається в домі німецького оптового купця. В Англії за часів королеви Вікторії у великих торговельних будинках господарі та персонал жили своєрідною родинною общиною: «В багатьох ділових закладах щоденна робота починалась родинною молитвою, в якій брали участь учні й прикажчики» («*In many business establishments the Day's work was begun by family prayers, in which the apprentices and assistants joined*») [224]. Отже, ні справи, ні соціальні реальності, ні мислення не еволюціонували чвалом. Численні невеликі фірми залишалися правилом. Знаменне розростання підприємства спостерігалося лише тоді, коли в справі брала участь держава — найбільше з сучасних підприємств, яке, само собою розростаючись, мало привілей збільшувати розміри й інших.

Великі торговельні компанії мали попередників

Великі торговельні компанії народилися з монополій. Загалом вони сягають XVII ст. і були здобутком європейського Північного Заходу. Саме це твердять і повторюють, і не без підстав. Достоту так само, як міста внутрішніх регіонів Італії створили (під назвою «компанія») товариства на флорентийський кшталт і завдяки цій зброї відкрили для себе торговельні кругообіги Середземномор'я та Європи, так і Сполучені провінції і Англія використали свої компанії, аби завоювати цілий світ.

Таке твердження, не бувши неправильним, одначе ж погано дозволяє вписати це дивовижне явище в історичну перспективу. Справді, монополії великих компаній мали подвійну або потрійну характеристику: вони припускали гру капіталізму, що досягла надмірної напруги; вони були немислимими без привілеїв, наданих державою; вони захоплювали цілі зони торгівлі на далекі відстані. Одна з голландських «компаній», попередниця Ост-Індської компанії, мала характерну назву Далекої компанії (*Compagni Van Verre*). Але ж ні торгівля на далекі відстані, ні надання державою привілеїв, ні подвиги капіталу не датуються початком XVII ст. У сфері торгівлі на далекі відстані (*Fernhandel*) капіталізм і держава були пов'язані задовго до утворення англійської Московської компанії 1553—1555 рр. Так, велика торгівля Венеції від початку XIV ст. охоплювала все Середземномор'я й усю приступну Європу, включаючи й північ її. 1314 р. венеціанські галери дісталися до Брюгге. В XIV ст. перед лицем економічного спаду, що ставав загальним, Синьйорія організувала систему *торговельних галер* (*galere da*

mercato). Її арсенал будував великі кораблі й споряджував (це означало взяти на себе витрати по випуску з гавані) їх, вона здавала їх внайми й сприяла торгівлі своїх купців-патриціїв. Тут ішлося про могутній демпінг, що не вислизнув від уваги спостережливого Джино Луццатто. Торговельні галери відігравали свою ролю до перших десятиріч XVI ст.; вони були зброєю Венеції в її боротьбі за гегемонію.

Такі самі системи створяться перед лицем простору, який ще більше розширився після відкриття Америки та плавання Васко да Гами. Європейський капіталізм, якщо він і знайшов там нові й великі вигоди, не зробив тоді сенсаційних проривів. Річ у тім, що іспанська держава накинула Раду Індій (*Consejo de Indias*), Торгову палату (*Casa de la contractación*), Шлях до Індій (*Carrera de Indias*). Як можна було подолати ці накопичені обмеження й нагляд? У Лісабоні були король-купець, та, за вдалим висловом Нуньєса Діаса, «монархічний капіталізм» [225] Індійської палати (*Casa da India*) з флотом, комісіонерами, державною монополією. Діловим людям доведеться до цього пристосовуватися.

І ці системи були довговічними: португальська проіснувала до 1615—1620 рр., а іспанська — до 1784 р. Тож якщо країни Піренейського півострова тривалий час опиралися заснуванню великих торговельних компаній, то це тому, що держава, взявши за відправні точки Лісабон, Севілью, а згодом Кадис, надала купцям зручні умови для дій. Машина працювала. Хто її, вже запущену, зупинить? Часто кажуть, що Іспанія зі своїм Шляхом до Індій наслідувала Венецію — і це правда. І що Лісабон наслідував Геную, але це порівняння не таке справедливе [226]. У Венеції все робилося задля держави; у Генуї — все для капіталу. Але ж у Лісабоні, де була присутньою саме нова держава, було все, крім генуезької свободи дій.

Держава й капітал — це дві сили, що стали так чи так близнюками. Як діяв їхній союз у Сполучених провінціях та в Англії? Це найважливіше питання історії великих компаній.

Потрійне правило

Монополія однієї компанії залежить від поєднання трьох реальностей: держави, передусім її, більш чи менш ефективної і завжди присутньої; торговельного світу, цебто капіталів, банку, кредиту, клієнтів — світу ворожого або співпричетного, або того й того водночас; нарешті, далеко розташованої зони торгівлі, що підлягає експлуатації і вже сама по собі визначає багато.

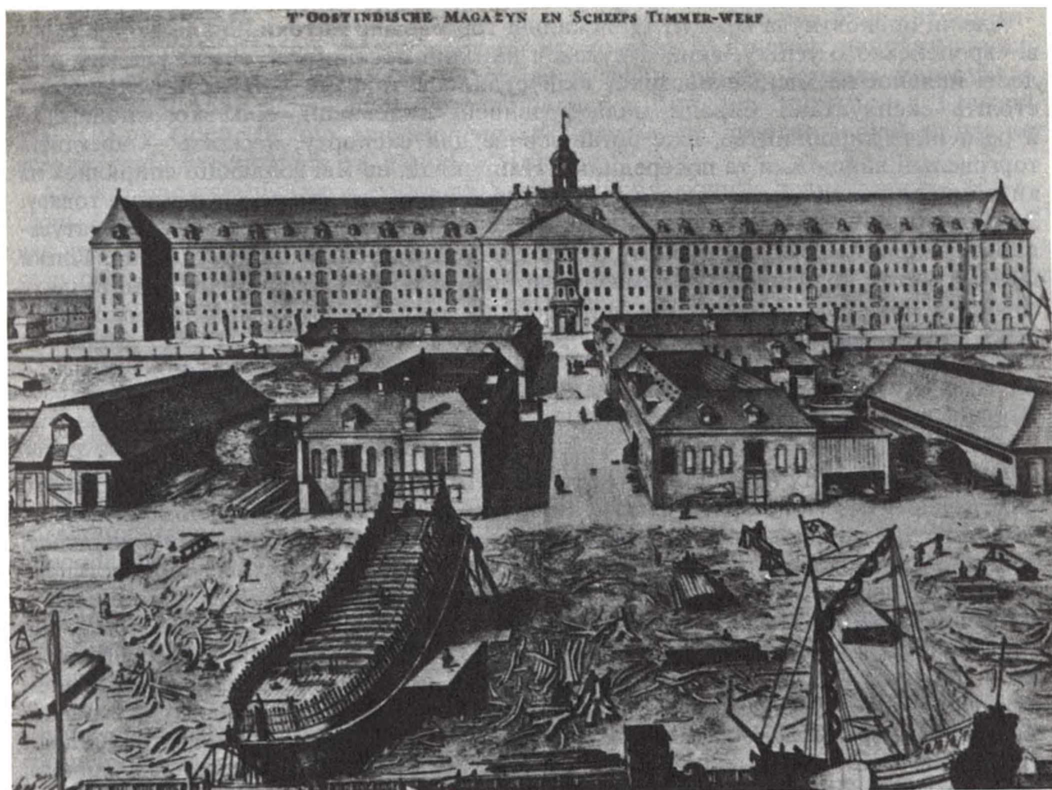
Держава ніколи не залишалася осторонь, саме вона розподіляла й гарантувала привілеї на національному ринку, головній базі. Але то не були доброчинні діяння. Кожна компанія відповідала потребам якоїсь фіскальної операції, пов'язаної з фінансовими труднощами, які є вічною долею сучасних держав. Компанії безперервно оплачували знову й знову свої монополії, які щоразу відновлювалися після тривалих суперечок. Навіть зовні малозгуртована держава Сполучених провінцій уміло обкладала зборами прибуткову Ост-Індську компанію, примушувала її позичати гроші, платити збори, обкладала пайовиків податком на капітал і, що найгірше, з урахуванням реальної вартості акцій за біржовим курсом. Як казав адвокат Пітер Ван Дам, людина, яка чи не найліпше знала голландську Ост-Індську компанію (цю думку можна поширити й на компанії, які змагалися між собою): «Держава повинна радіти існуванню асоціації, яка щороку виплачує їй такі великі суми, що країна видобуває з комерції та мореплавства до Індій утричі більше зиску, ніж акціонери» [227].

Нема сенсу наполягати на цьому пункті. Проте кожна держава самою своєю діяльністю надавала своїм компаніям особливого вигляду. В Англії після революції 1688 р. вони були вільнішими, ніж у Голландії, де відчувався тягар колишнього

успіху. У Франції, якщо говорити про Ост-Індську компанію, вона створювалася й переороблялась королівським урядом на свій розсуд, він опікувався нею, і вона мовби була виключена із самого життя країни, підвішена в повітрі, нею постійно керували люди малокомпетентні або й зовсім некомпетентні. Який француз не бачив цих відмінностей? Лист з Лондона в липні 1713 р. повідомляв про створення компанії «Асьєнто» (то буде Компанія Південних морів, обдарована від самого початку привілеями, яку доти утримували французи — постачати Іспанську Америку чорними рабами). «Се,— зазначається в нашому листі,— є компанія приватних осіб, яким передане це постачання; і тут накази двору анітрохи не впливають на інтереси приватних осіб...» [228] Звісно, це надто сильно сказано. Але вже від 1713 р. відмінність між становищем у справах на різних берегах Ла-Маншу була великою.

Одне слово, добре було б мати змогу відзначити, на якому рівні і в який спосіб розвивалися взаємини між державою та компаніями. Ці останні розвивалися тільки за умови, якщо перша не втручалась на французький кшталт (у їхні справи). Якщо ж, навпаки, правилом була певна економічна свобода, то капіталізм посідав своє місце, пристосовувався до будь-яких труднощів та адміністративних примх. Визнаємо, що голландська Ост-Індська компанія — на кілька місяців молодша, ніж англійська компанія, але вона перша серед великих компаній домоглася визначних і просто захопливих успіхів,— тож визнаємо, що у своїй побудові вона була складна й химерна. Справді, вона поділялася на шість незалежних палат (Голландську, Зеландську, Дельфтську, Роттердамську, Горнську, Енкгейзенську), над якими височіло спільне правління *Сімнадцяти панів* (*Heeren Zeventien*), 8 з яких належали до Голландської палати. За посередництвом палат правляча буржуазія міст мала доступ до величезного й зисковного підприємства. Директори місцевих палат (*Gewindhebbers*, які обрали *Сімнадцять панів*) у свою чергу мали доступ до загального правління компанії. Мимохідь підкреслимо в цій характерній роздрібленості вихід на поверхню економіки міст з-під єдиного пологу спільної економіки нідерландських Провінцій, що жодною мірою не заважало пануванню Амстердама. А також відзначмо постійну присутність у лабіринті Ост-Індської компанії родинних династій. У списках *Сімнадцяти панів* та *Дев'ятнадцяти панів* (директорів створеної 1621 р. Вест-Індської компанії) незмінно були присутні кілька могутніх родин, таких, як американські Біккери або зеландські Лампсини. Їх нав'язувала не держава, а гроші, суспільство. Ті самі спостереження ви зробите з приводу англійської Ост-Індської компанії, або Компанії Південних морів, або ще Англійського банку, або, щоб узяти приклад обмежень, але позбавлений будь-якої двозначності, англійської Компанії Гудзонової затоки. Всі такі великі підприємства приводили до невеликих панівних гуртів — наполегливих, що трималися за свої привілеї, анітрохи не прагнули до змін або новацій, були вкрай консервативними. Вони були надто добре забезпечені, щоб мати смак до ризику. Ми навіть схильні нешанобливо думати, що вони й особисто не були втіленням купецького розуму. Надто часто кажуть, що голландська Ост-Індська компанія буцімто прогнила у своїй основі; вона прогнила також і на верхівці. Правду кажучи, вона протрималася так довго тільки тому, що зачепилась за найбільш прибуткові обміни свого часу.

І справді, доля компаній прямо залежала від монополізованого ними торговельного простору. Передусім географія! Отже, на практиці торгівля з Азією виявиться найвигіднішою, наймiцнішою основою для таких великих експериментів. Ні Атлантика (африканська торгівля й торгівля з Америкою), ні європейські моря, Балтійське, Біле, величезне Середземне, не будуть такий тривалий час прибутковими полями для торговельних операцій. Погляньте, в межах історії Англії, на долю *Московської компанії, Левантинської компанії, Африканської компанії* або ж на ще показовіший для нідерландської історії остаточний крах Вест-Інд-

Корабельня й пакгауз Ост-Індської компанії в Амстердамі. Естамп Я. Мульдера, близько 1700 р.
Фото з Фонду «Атлас ван Столк».

ської компанії. Великі торговельні компанії мали свою географію успіху, жодною мірою не випадкову. Чи це було викликане тим, що азіатська торгівля здійснювалася виключно під знаком розкоші (перець, тонкі прянощі, шовк, індійські бавовняні тканини, китайське золото, японське срібло, невдовзі після того — чай, кава, лакові вироби, порцеляна)? Європа, яка зазнала певного економічного піднесення, відчула й швидке зростання апетиту до розкоші. А крах на початку XVIII ст. імперії Великих моголів відкрив Індію для жадоби купців Заходу. Але цю торгівлю робили заповідним полем для великого капіталу, єдино здатного пустити в обіг великі суми готових грошей, так само й віддаленість, і труднощі азійської торгівлі, її ускладнений характер. Її неосяжність з самого початку усувала конкуренцію або принаймні утруднювала її; вона встановлювала планку на певній висоті. 1645 р. один англієць писав: «Приватні особи не можуть собі дозволити робити такі довгі, небезпечні й дорогі поїздки» (*«Private men cannot extend in making such long, adventurous and costly voyages»*) [229]. Насправді це упереджене міркування, захисне слово на користь компаній, що безліч разів повторювалося в Англії та за її межами, і не зовсім справедливе: багато *приватних осіб* могли б зібрати потрібні кошти, як ми далі це побачимо. Останній подарунок Азії: вона годувала на місці європейця, який служив у ній. Торгівля «з Індії до Індії», винятково зисковна, дозволила Португальській імперії проіснувати ціле століття, а Голландській імперії — два століття поспіль, доки Англія проковтнула Індію.

Але чи проковтнула вона її? Ці локальні торговельні потоки, що лежали в основі європейського успіху, який будувався на їхній постійності, є доказом витривалості наявної на місці економіки, якій судилося тривале життя. Впродовж цих століть експлуатації Європа мала розвинені цивілізації, сільськогосподарське й ремісниче виробництво, вже організоване для експорту, й скрізь — ефективні торговельні ланцюжки та посередники. Наприклад, на Яві голландці спиралися на китайців для скупівлі сировини на місці виробництва та для зосередження товару. Замість того, щоб створювати наново, як це було в Америці, Європа експлуатувала й перехоплювала на Далекому Сході те, що було вже міцно збудоване. Тільки її білий метал дозволив їй виламати двері цього дому. Й лише наприкінці шляху воєнне й політичне завоювання, що зробило господинею Англію, глибоко порушить старовинну рівновагу.

Англійські компанії

Англійський успіх прийшов не надто рано. Близько 1500 р. Англія була країною «відсталою», без могутнього флоту, з переважно сільським населенням і всього-на-всього двома видами багатства: величезним виробництвом вовни й сильною суконною промисловістю (ця остання розвивалася так бурхливо, що поступово поглинула перше). Ця промисловість, більшою мірою сільська, виробляла на південному заході й на сході Англії міцну «просту тканину» (*broad cloth*), а в Уест-Райдинзі — тонкі ворсисті сукна (*kersies*). І ось ця Англія з її 75 000 жителів у столиці, Англія, яка небавом стане, але поки що не стала, чудовиськом, з сильною монархією (яка вийшла з війни Червоної та Білої Троянди), з розвиненим цеховим ремеслом, активними ярмарками, залишалася країною традиційної економіки. Але торговельне життя почало відокремлюватися від ремісничого; відокремлення було загалом аналогічне тому, яке ми відзначаємо в італійських передренесансних містах.

Зрозуміло, перші англійські великі товариства утворилися саме в рамках зовнішніх обмінів. Два найбільших, які ми можемо спостерігати, були у своїй організації ще архаїчними — це товариство купців — експортерів вовни (*The Merchants of the Staple*) (торговельним центром, *staple*, про який ідеться, був Кале) і товариство «купців-авантурників» (*Merchants Adventurers*), що провадили велику торгівлю сукнами. Перші, *staplers*, представляли англійську вовну, але вона перестане експортуватися. Тож облишмо її. «Купці-авантурники» [230], які використали з вигодою для себе розпливчасте слово *adventurers* (яке фактично означувало в цьому випадку всіх купців-підприємців, які брали участь у зовнішній торгівлі), були експортерами необробленого сукна до Нідерландів, з якими було вкладено цілу низку угод (наприклад, 1493 — 1494 рр. або, скажімо, 1505 р.). Поступово лондонські торгівці шовком та оксамитом (*mercers*) і бакалійники (*grocers*) займали перше місце серед маси «купців-авантурників» і почали докладати зусиль до того, аби усунути провінціалів, які створили гурт купців, який суперничав з ними, на північ від річки Туїн. Від 1475 р. ці лондонські купці діють спільно, фрахтують для своїх перевезень одні й ті самі кораблі, об'єднуються для оплати митних зборів і отримання привілеїв у рамках диктатури, що невдовзі стала очевидною, торгівців шовком та оксамитом з їхнього числа.

Перша риса, яка вражає в організації «купців-авантурників»,— це те, що справжній центр їхньої компанії був за межами Англії — тривалий час в Антверпені та в Берген-оп-Зомі, ярмарки яких відбирали один у одного клієнтуру. Перебувати в Нідерландах означало для компанії змогу грати на конкуренції між двома цими містами й ліпше зберігати свої привілеї. Головне ж, саме на цих континентальних ринках робилися вельми важливі оборудки — продаж сукон, закупівля прянощів

і перекази зиску (від мореплавства) в грошах. Саме там можна було «зачепитися» за найпожвавленішу сферу світової економіки. В Лондоні панували купці похилішого віку, яких страхали подорожі й людні ринки. Молодь перебувала в Антверпені. 1542 р. ті купці, що залишалися в Лондоні, скаржилися Таємній раді (*Privy Council*), що «антверпенська молодь» не звертає ніякої уваги на поради своїх «господарів та панів» у Лондоні [231].

Але що нас тут цікавить, то це те, що Компанія «купців-авантурників» (*Merchant Adventurers Company*) залишалася «корпорацією». Дисципліна, що тяжіла над купцями, була аналогічна дисципліні, яку в тісному міському просторі накидали своїм членам цехи. Регламенти компанії, даровані їй державою,— наприклад, королівський кодекс 1608 р. [232] — зі смаком це уточнюють. Члени компанії були один одному «братами», а їхні дружини — «сестрами». Брати мусили були всі разом приходити на церковні відправи, на похорони. Їм заборонялося погано поводитися, вживати сороміцьких слів, напиватися доп'яна, виставляти себе на загальний огляд у невигідному світлі — наприклад, поспішати отримати свою пошту замість того, щоб чекати на неї у своїй крамниці; або ж самому переносити свої товари, згинаючись під тягарем пак. Заборонялися також суперечки, образи, дуелі. Компанія була моральною спільнотою, юридичною особою. Вона мала своє правління (керуючий, виборні, судді, секретарі). Вона володіла торговельною монополією та привілеєм вічного вспадкування (правом спадковості щодо самої себе). Всі ці характеристики означували (безперечно, за пізнім словником Джозайї Чайлда) «регламентовану компанію» (*regulated company*), цебто з відповідними поправками, щось аналогічне гільдіям та ганзам, які були в країнах Північних морів.

Тож тут не було нічого нового, нічого оригінального. «Купці-авантурники», витоки яких сягають, без будь-якого сумніву, часів до XV ст., не вичікували, аби організуватися, доброї волі англійської королівської влади. Поява компанії, як вважає Майкл Постан [233], була, безперечно, наслідком скорочення продажу сукон, звідки з'явилася потреба тісно об'єднатися задля захисту своїх інтересів. Але не йшлося про акціонерне товариство. Члени компанії, які платили внески, вступаючи до неї, якщо тільки вони не набували права членства спадковим шляхом або після закінчення учнівства при якомусь члені компанії, торгували кожен на свій страх і ризик. Загалом то було старе утворення, яке втяглося в діяльність, підготовлену еволюцією англійської економіки — переходом від сирої вовни до вовни обробленої,— і при цьому чудово витримувало свою ролю, бувши дійовою сумою індивідуальних зусиль, узгоджених між собою, але не злитих воєдино. Йому легко було б перейти до великої єдиної компанії зі спільним капіталом — до акціонерного товариства (*Joint Stock Company*). Одначе ж «купці-авантурники», щоправда, в стані занепаду, зберігають свою старовинну організацію до самого 1809 р., коли компанія скінчить своє існування з установленням у Гамбурзі (де вона міцно влаштувалася від 1611 р. [234]) влади Наполеона.

Цих деталей, що стосуються «купців-авантурників» досить, щоб читач міг собі уявити, чим могла бути *регламентована компанія*. Справді, перші акціонерні компанії, число яких у Англії збільшилося під час стрімкого ривка наприкінці XVI і на початку XVII ст. [235], далеко не одразу ж запанували. Вони проникали в середовище товариств іншого типу, що надавали таких самих послуг; подеколи такі інші товариства, здавалося, навіть переважали акціонерні, якщо такі акціонерні компанії, як Московська, заснована 1555 р., або Левантинська, заснована 1581 р., були відтак перетворені на компанії регламентовані — перша 1622 р., а потім 1669 р., друга — 1605р., а Африканська компанія — 1750 р. Навіть англійська Ост-Індська компанія, заснована 1599 р., яка стала привілейованою 1600 р., зазнала в період 1698—1708 рр. принаймні цікавої кризи, частково знову ставши регламентованою компанією.

Зала Трибуналу в резиденції «купців-авантурників» *(Merchant-Adventurers)* у Йорку.
Фото з журналу «Кантрі Лайф».

До того ж, у перше століття свого існування англійська Ост-Індська компанія, створена з капіталом, який був набагато менший за капітал голландської Ост-Індської компанії, аж ніяк не була справжньою акціонерною компанією. Її капітал було створено тільки на одне плавання, і по поверненні кожен купець отримував назад свій пай і свої зиски. Тривалий час будь-який акціонер мав право забрати свою частку участі. Поступово справи змінювалися. Починаючи з 1612 р. рахунки складалися вже не на одне майбутнє плавання, а на ряд можливих плавань. Нарешті, з 1658 р. акціонерний капітал став недоторканним. А близько 1688 р. акції продавалися на лондонській біржі так само, як акції голландської компанії — на біржі амстердамській. Отже, поволі прийшли до голландської моделі акціонерних товариств. На це було потрібно приблизно ціле століття.

Компанії і кон'юнктура

Глобальний успіх привілейованих компаній Північно-Західної Європи — то було також питання кон'юнктури й хронології. Перший успіх Амстердама належить приблизно до 1580—1585 рр. Повторне взяття 1585 р. Антверпена (іспанцями) Александра Фарнезе вирішило долю міста на Шельді. Навіть неповний його торговий розгром забезпечив тріумф міста-суперника. Але ж 1585 р. ще майже два десятки років відділяють нас від заснування (1602 р.) голландської Ост-Індської компанії. Отже, ця остання виникає пізніше, ніж успіх Амстердама.

Принаймні не вона його створила, а сама навіть була почасти створена цим успіхом. Та її успіх, у всякому разі, настав майже негайно. Так само, як і успіх англійської Ост-Індської компанії, заснованої трохи раніше.

Невдача французів у їхніх зусиллях створити торговельні компанії припадає на час між 1664 та 1682 рр. Ост-Індська компанія, заснована 1664 р., «з перших років наразилася на фінансові труднощі», і її привілей у неї відібрали 1682 р. Заснована 1670 р. Левантинська компанія почала занепадати з 1672 р. Північна компанія, створена в липні 1669 р. [236], зазнала фіаско. Вест-Індська компанія, створена 1664 р., була скасована 1674 р. Тож перед нами низка провалів, які погано компенсував напівуспіх Ост-Індської компанії. І перед обличчям таких провалів — успіх англійський та голландський. Такий контраст вимагає пояснення. На рахунок французьких підприємств слід було б віднести недовіру французьких купців до королівського уряду, відносну слабкість їхніх коштів та незрілість того, що могло би бути французьким капіталізмом. Ну й звісно ж, важкість включитися в уже організовані мережі: добрі місця були зайняті, і кожен там бився відчайдушно. «На додачу,— писав Жан Мевре,— ...чужоземні компанії, засновані в першій половині століття, діставали сенсаційні зиски, які внаслідок зміни кон'юнктури відтоді більше не повторювалися» [237]. Французи погано вибирали момент для початку. Кольбер з'явився надто пізно. Тим більше, що півстоліття безпрецедентного піднесення дали Півночі, особливо Нідерландам, перевагу, що робила їх здатними чинити опір можливій конкуренції і навіть пригальмовувати розвиток несприятливої кон'юнктури.

Залежно від місця одна й та сама кон'юнктура спричиняла різні наслідки. Наприклад, на рубежі століть (1680—1720 рр.) було важко в усій Європі, а в Англії він позначений такими потрясіннями та кризами, які створюють враження загального поступу. Чи це відбувалося тому, що в періоди спаду або застою були економіки захищені чи менше заторкнуті, ніж інші? В усякому разі, після революції 1688 р. в Англії всі активізувалися. Там утверджується сильний державний кредит «на голландський кшталт»; заснування Англійського банку, цей вдалий сміливий захід 1694 р., стабілізує ринок державних цінних паперів і дає додатковий імпульс справам. Останні йдуть надто добре: вексель, чек посідають дедалі чільніше місце на внутрішньому ринку [238]. Зовнішня торгівля розширюється й диверсифікується: на думку Грегорі Кінга та Давенанта, то був сектор, який розвивався найшвидше [239]. Захоплення інвестиціями в акціонерні товариства: 1688 р. їх було 24 (включаючи Шотландію); від 1692 до 1695 р. створюються 150 акціонерних товариств, з котрих, до речі, виживуть не всі [240]. Переплавлення монети під час кризи 1696 р. виявилося жахливим сигналом тривоги й не зачепило тільки підозрілих справ. Проте жертвами його стали тисячі передплатників. Звідси — закон 1697 р., який обмежив до 100 число біржових маклерів (*stock jobbers*) і поклав край пільгам агентів із продажу цінних паперів [241]. І все ж таки інвестиційний бум відновився (і зберігся) до самого 1720 р., року «Морського пузиря» (*Sea Bubble*). Отже, то був період загалом пожвавлений, плідний, незважаючи на великі вилучення грошових сум урядом Вільгельма III та королеви Анни.

У такій атмосфері компаніям важко було зберігати свої привілеї перед обличчям приватної ініціативи. Монополії Московської та Левантинської компаній були скасовані. Чи зазнає краху й Ост-Індська компанія в той час, як її капітал значно виріс? З новими вольностями з'явилася друга компанія, і боротьба між колишньою та новою на біржі йшла аж до 1708 р. зі змінним успіхом.

Не прагнучи очорнити агресивний капіталізм, який утверджувався саме в ті роки, наведемо один цікавий приклад. У серпні 1698 р. купці старої компанії вирішили продати деякі свої заклади в Індії чи то купцям нової компанії, чи то ж, як гадали, французькій Ост-Індській компанії. 6 серпня 1698 р. Поншартрен

Відплиття «ост-індського корабля» *(East Indiaman)* близько 1620 р. Картина Адама Вілляртса. Лондон, Гринвіцький Національний морський музей.

писав Таллару [242]: «*Керуючі французькою Індійською компанією отримали відомості, що директори старої англійської компанії бажали б продати свої заклади в Масуліпатамі на Коромандельському березі й що вони можуть вести про се переговори з (французькими) керуючими.* Бажання Його Величності таке, щоб Ви *спробували без розголошення дізнатися, чи справжні сі відомості і, якщо се так, чи директори мають владу їх продати й чого б вони за се хотіли*». Слова, вирізнені курсивом, у оригінальному тексті зашифровані. Таллар, ще перебуваючи в Утрехті, відповів міністрові 21 серпня: «Се правда, що *директори старої англійської Ост-Індської компанії бажають продати заклади, які вони мають у Індії, і що директори нової компанії, аби дістати їх за дешевшу ціну, заявляють тим,* що їм вони зовсім не потрібні й можуть без них обійтися, *але я сумніваюсь, щоб сі перші,* якими є багаті лондонські купці, що можуть втратити багато, наважилися б домовитися про те з чужинцями». Через десять років, із злиттям двох англійських компаній в одну, все стало на місце.

Усе це треба зіставити з поведінкою тих голландців, які, бувши роздратованими жорсткими монопольними правами, що не допускали їх у себе вдома до торгівлі з Далеким Сходом, створили чи пробували створити Ост-Індські компанії у Франції, в Данії, в Швеції, в Тоскані, надавали їм капітали. Й це теж пояснює ту ат-

мосферу, що панувала наприкінці XVIII і на початку XIX ст. в британській Індії, де натиск англійських купців на привілеї Ост-Індської компанії (ці останні скасують тільки 1865 р.) спирався на підтримку не тільки місцевих її агентів, а й хмари європейських негоціантів усіх національностей, які були причетні до контрабандної торгівлі, особливо з Китаєм та Індонезією, і в прибутковій справі переказу незаконно набутих грошей до Європи.

Компанії і свобода торгівлі

Пітер Ласлетт [243] хотів би нас запевнити, буцімто англійська Ост-Індська компанія та Англійський банк, «які вже становили собою модель тих інститутів, що в остаточному підсумку нададуть того вигляду «справам», як ми їх розуміємо», мали до початку XVIII ст. тільки незначний вплив на всю сукупність торговельної та промислової діяльності» в Англії. Чарлз Боксер іще категоричніший, хоч і не наводить жодних достеменних даних на підтримку цього погляду [244]. Для нього великі торговельні компанії не були головним. В. Р. Скотт точніший: він оцінює загальну масу капіталів акціонерних товариств 1703 р. (після очевидного піднесення) в 8 млн. фунтів стерлінгів, тимчасом, як за даними Кінга 1688 р. національний доход сягав 45 млн. фунтів, а національне багатство — понад 600 млн. фунтів стерлінгів [245].

Але нам відомі й докази, і хід міркувань: щоразу, коли порівнюють обсяг якогось передового виду діяльності зі значним обсягом економіки загалом, маса так знижує частку цього винятку, що майже його анулює. Я не певен цього. Важать факти — ті, які мають наслідки, а коли наслідками виявляються сучасний характер економіки, «модель» майбутніх «справ», пришвидшене формування капіталу і світанок колоніальної доби — тут треба двічі подумати. До того ж, буря протестів проти монопольних прав компаній не показує, що ставки того заслуговували?

Ще до 1700 р. купецький світ раз по раз паплюжив монополії. Вже були нарікання, лютування, надії, компроміси. Але якщо не дуже силувати джерела, то уявляється, що монополія такої-то й такої-то компанії, яку можна було терпіти без особливого стогону в XVII ст., стала відчуватися як нестерпна й скандальна в наступному столітті. Виборний нантських комерсантів Деказо без зайвої балаканини твердив про це в одній зі своїх доповідей (1701 р.): «Привілеї приватних (читай: виняткових) компаній завдають шкоди комерції», бо нині, мовляв, «піддані виказують стільки здібностей і духу свідомості, скільки було недбальства й нездатності за часів створення компаній» [246]. Нині купці можуть самі по собі вирушати до Ост-Індії, Китаю, Гвінеї для торгівлі неграми, до Сенегалу по золотий пісок, шкіру, слонову кістку, камедь. Так само для Ніколя Менаже — виборного міста Руана (3 червня 1704 р.) — «незаперечний принцип у справах комерції полягає в тому, що всі компанії з винятковими правами більше придатні для того, щоб її затискувати (!), ніж для того, щоб її розширювати, і що набагато вигідніше для держави, щоб її торгівля перебувала в руках усіх підданих, а не залишалася обмеженою малим числом осіб» [247]. Згідно з однією офіційною доповіддю від 1699 р., навіть прихильники компаній вважали, що, проте, не слід було б «позбавляти приватних осіб сієї свободи торгівлі й що в державі не повинно бути виключних привілеїв». В Англії «порушники монополії (*iterlopers*), або авантурники, займаються торгівлею в тих самих місцевостях, де її можуть провадити й англійські компанії» [248]. Справді, 1661 р. компанія надала приватним особам право провадити торгівлю «з Індії до Індії». А після революції 1688 р., що була революцією купців, громадська думка так обурилася, що привілей Ост-

Індської компанії тимчасово скасували й оголосили свободу торгівлі з Індією. Але все впорядкується 1698 р. або, точніше, 1708 р., коли «виключне» стане правилом.

Франція пережила такі самі хитання. 1681 р. (20 грудня) і 1682 р. (20 січня) Кольбер проголосив свободу торгівлі з Індією. За компанією збереглися тільки перевезення та зберігання товарів на складах [249]. До того ж, компанія сама собою 1712 р. поступилася за гроші своїм привілеєм одній компанії із Сен-Мало [250]. Чи існувала й після цього Ост-Індська компанія? «Наша компанія Французької Ост-Індії (!), розлад якої ганьбить королівський прапор і націю»,— писав 20 травня 1713 р. з Лондона Аниссон [251]. Але в інститутів, що помирають, буває важке життя. Компанія цілком подолала труднощі бурхливих років системи Лоу, 1722—1723 рр. вона відновилася з вельми солідними коштами, але без достатньої дотації дзвінкої монети. Боротьба за збереження монополії і за зиск тривала приблизно до 60-х років XVIII ст. 1769 р. широка кампанія, керована економістами, поклала монополії край і відкрила французькій торгівлі, що скористалася з цього, вільний шлях до Індії та Китаю [252]. 1785 р. Калонн, або, точніше, гурт, що об'єднався довкола нього, витягли Ост-Індську компанію з лиха. Вона фактично опинилася в тіні англійської компанії і після кількох скандальних спекуляцій Революція 1790 р. її розпустить [253].

ЗНОВУ ТРИЧАСТКОВИЙ ПОДІЛ

Отже, капіталізм слід співвідносити, з одного боку, з різними секторами економіки, а з другого — з торговельною ієрархією, в якій він перебував на вершині. Ось це й повертає нас до тієї структури, яку ця праця подавала з перших своїх сторінок [254]: біля основи «матеріальне життя» — багатогранне, самодостатнє, рутинне; над ним яскраво виражене економічне життя, яке в наших поясненнях мало тенденцію зливатися з конкурентною ринковою економікою; нарешті, на останньому поверсі — капіталістична діяльність. Усе було б ясно, якби цей операційний поділ був позначений на емпіричному матеріалі лініями, різними з першого погляду. Звісно ж, реальність не така проста.

Зокрема, не просто провести ту лінію, що зробила б видимим вирішальне, в наших очах, протиставлення капіталізму та економіки. Економіка в тому розумінні, в якому нам хотілося б ужити цього слова,— це світ *прозорості* та *регулярності*, де кожен може заздалегідь знати, спираючись на загальний досвід, як розвиватимуться процеси обміну. Так завше було на міському ринку з його купівлями й продажами, потрібними для щоденного життя, з обміном грошей на товари або товарів на гроші, з угодами, які завершуються одразу ж, у сам момент їх укладення. Так було й у крамницях перекупників. І так само було при всіх *регулярних* торговельних перевезеннях (навіть якщо вони здійснювалися в широкому регіоні), перевезеннях загальновідомих за своїми витоками, умовами, шляхами, завершенням: торгівлі сицилійським збіжжям або винами та родзинками левантинських островів, або сіллю (якщо в неї не втручалася держава), або апулійською олією, або ж житом, деревом, смолою країн Балтійського моря тощо, а загалом — на численних маршрутах, звичайно старовинних, напрям, календар і відхилення яких були заздалегідь відомі кожному; і як наслідок ці маршрути були постійно відкриті для конкуренції. Щоправда, все ускладнювалося, якщо той товар з тієї чи тієї причини зацікавлював спекулянта; тоді він нагромаджуватиметься на складі, відтак перерозподілятиметься — звичайно його доправлятимуть на далекі відстані й у великих кількостях. Наприклад, збіжжя Прибалтики залежало від регулярної торгівлі в межах ринкової економіки: крива курсу закупівельних цін у Гданську постійно йшла за продажною ціною в Амстердамі [255]. Одначе, бувши якось нагромаджене на складах міста, збіжжя переходило на інший рівень; надалі воно ставало предметом ігор, де самі тільки великі купці мали право голосу, купці, які доправлятимуть це зерно в різні місця, туди, де голод підіймає ціну на нього без будь-якого зв'язку із закупівельною ціною, а також туди, де його можна буде обміняти на товари, які мають особливий попит. Правильно, що й на національному рівні були можливості для невеликих спекуляцій, для мікрокапіталізму, особливо при такому товарі, як зерно; але вони потопали в економіці, взятій загалом. Великі капіталістичні ігри відбувалися у сфері незвичайного, нерядового або на далеких відстанях, що становили місяці, а то й роки шляху.

Чи можемо ми в такому разі розмістити по один бік ринкову економіку — прозорість, щоб вжити цього слова востаннє,— а по другий — капіталізм, спекуляцію? Чи тут справа в самих словах? Чи, може, ми стоїмо на конкретному рубежі, який певною мірою усвідомлювали дійові особи? Коли електор Саксонський вирішив подарувати Лютеру чотири *Kuxen* — акції рудень, які приносили 300 гульденів доходу, Лютер заперечив: «Не бажаю ніякого «куксу»! Це гроші спекулятивні, а я не хочу сприяти таким грошам» (*«Ich will kein Kuks! Es ist Spielgeld und will nicht widdeln dasselbig Geld!»*) [256]. Багатозначні слова, навіть, може, надто багатозначні, якщо батько й брат Лютера були дрібними підприємцями на мансфельдських мідяних руднях, а отже, перебували по другий бік капіта-

лістичного бар'єра. Але ту саму стриманість виказує і Ж.-П. Рикар, загалом спокійний спостерігач амстердамського життя, перед обличчям багатоликої спекуляції. «Дух торгівлі настільки панує в Амстердамі,— каже він,— що цілком потрібно там торгувати в будь-який спосіб» [257]. То виразно був інший світ. Для Йоганна-Георга Бюша, автора історії торгівлі Гамбурга, біржові труднощі Амстердама та інших великих ринків — «це справи не для розважливої людини, а для одержимої грою» [258]. І рису проведено ще раз. Якщо стати з іншого боку цієї межі, то ось слова, які Еміль Золя (1891 р.) вкладає в уста ділової людини, яка налагоджує діяльність нової банківської компанії: «При убогій законній оплаті праці, при розважливій рівновазі щоденних ділових угод існування перетворюється на вельми нудотну пустелю, на болото, де застоюються й дрімають сили... Спекуляція ж — це найспокусливіший бік існування, це вічне прагнення, яке примушує боротися й жити... Без спекуляції не було б справ» [259].

Усвідомлення різниці між двома економічними світами й двома способами життя та праці висловлено тут без прикрас. Це література? Так, безперечно. Але на добре століття раніше абат Галіані зовсім іншою мовою характеризував ту саму безодню в економічному й, не меншою мірою, в людському плані. У своїх «Діалогах про торгівлю зерном» він висуває проти фізіократів ту обурливу ідею, що торгівля зерном не може становити багатства країни. Й ось його доказ: зерно не тільки вид продовольства, «який дуже мало коштує співвідносно з вагою й місцем, яке він займає», і, отже, дороге для перевезень; зерно не тільки може псуватися, знищуватися комахами та пацюками й зберігається з труднощами; «воно не тільки додумалося з'являтися на світ посеред літа» і, отже, має бути запущене в торгівлю «о найневдалішій порі року», коли бушують моря, а шляхи непроїжджі через зиму; а найгірше — те, що «зерно росте скрізь. Нема королівств, де б його не було» [260]. Жодне королівство не має привілею на нього. Порівняйте його з олією та вином, продуктами теплих країв: «Торгівля ними надійна, постійна, відлагоджена. Прованс завше продаватиме свою олію Нормандії... Щороку на неї буде попит з одного боку й збут її — з іншого; навряд чи це може змінитися... Справжні скарби Франції в розумінні плодів землі є вина та олії. Вся Північ має в них потребу, й уся Північ їх зовсім не виробляє. Тоді-то торгівля налагоджується, прокладає своє річище, *перестає бути спекуляцією* й робиться рутиною». Коли ж мова заходить про збіжжя, не доводиться чекати ніякої регулярності; ніколи не знаєш, ні де з'явиться попит, ні хто зуміє його вдовольнити, ні того, чи не прийдеш ти надто пізно, коли вже хтось інший покрив потребу. Ризик великий. Ось чому «дрібні купці з невеликими капіталами» можуть із зиском торгувати вином або олією; «така торгівля навіть зисковніша, якщо вона провадиться малими партіями. Ощадливість, чесність приносять їй розквіт... Але для великої торгівлі збіжжям слід шукати найсильніші й найдовші руки серед усього товариства комерсантів». Тільки ці сильні бувають поінформованими; самі тільки вони можуть піддати себе ризику, а «що сам вид ризику відганяє юрбу», то вони виявляються «монополістами» при «зиску, який відповідає ризику». Таке становище «*зовнішньої* торгівлі зерном». У внутрішньому ж плані, наприклад, між різними провінціями Франції, нерегулярність врожайних років у різних місцях теж дозволяє певну спекуляцію, але без такого зиску. «Її залишають для перевізників, мельників та пекарів, які самі на свій страх і ризик провадять торгівлю у вельми малих обсягах. Отже, (тим часом, як) зовнішня торгівля... зерном надмірно широка й так само... ризикована й важка, що за самою своєю природою породжує монополію, внутрішня торгівля провадиться тут і там і, навпаки, надто мала». Вона проходить через надто багато рук і кожному залишає тільки скромний прибуток.

Отже, навіть зерно, товар, який був у Європі повсюдний, безпомильно розподілялося згідно зі схемою, що привернула нашу увагу: воно йде на власне споживання й розміщується на першому поверсі матеріального життя; воно є предмет регулярної торгівлі на малі відстані, від звичайних комор до найближчого міста, що мало перед цими останніми «перевагу в розташуванні»; воно править за об'єкт нерегулярної і подеколи спекулятивної торгівлі між провінціями; і, нарешті, на далеких відстанях, під час гострих недородів, які повторюються, воно стає об'єктом пожвавлених спекуляцій дуже великих торгівців. І щоразу ви потрапляєте на інший поверх всередині торговельного товариства: втручаються в гру інші дійові особи, інші економічні агенти.

Розділ 5

СУСПІЛЬСТВО, АБО «МНОЖИНА МНОЖИН»

Ввести до дискусії соціальний вимір — це означає наново звернутися до проблем, поставлених і більш чи менш удало розв'язаних у попередніх розділах. І це означає додати до них труднощі та неясності, пов'язані з суспільством, і тільки з ним.

Суспільство огортає нас, пронизує нас, орієнтує все наше життя своєю розпорошеною повсюдною реальністю, яку ми відчуваємо ледь не більше, ніж повітря, яким дихаємо. Молодий Маркс писав: «Саме суспільство мислить у мені» [1]. А тоді чи не надто часто історик покладається на позірність, коли ретроспективно бачить перед собою тільки індивідів, чию відповідальність він може зважувати на свій розсуд? Насправді його завдання не просто виявити «людину» — формула, якою не раз надуживали,— а розпізнати соціальні групи різної величини, що були взаємопов'язаними одна з одною. Люсьєн Февр [2] шкодував, що філософи, створивши слово *соціологія,* вкрали єдину назву, що, як йому здавалося, підійшла б для історії. Безперечно, поява з працями Еміля Дюркгейма (1896 р.) [3] соціології було для сукупності суспільних наук своєрідною революцією коперніківського чи галілеївського масштабу, зміною парадигми, наслідки якої відчутні ще й нині. Тоді Анрі Берр привітав її появу як повернення до «загальних ідей» [4] після багатьох років важкого позитивізму: «Вона знову ввела філософію в історію». Сьогодні ми, історики, вважали б радше, що соціологія виказує, либонь, надмірний смак до загальних ідей і що найбільше бракує їй саме почуття історії. Якщо існує історична економіка, то історичної соціології ще нема [5]. Й причини такої її відсутності надто вже очевидні.

Передусім на противагу економіці, яка певним чином є *наука,* соціології погано вдається визначити свій предмет. Що таке суспільство? З часу смерті Жоржа Гурвича (1965 р.) це питання навіть не ставлять, хоча його визначення були вже погано пристосовані до того, аби цілком удовольнити історика. Його «глобальне суспільство» уявляється мовби своєрідною загальною оболонкою соціального, такою тонкою, як скляний ковпак, прозорий і крихкий. Для історика, тісно прив'язаного до конкретного, глобальне суспільство може бути тільки сумою живих реальностей, пов'язаних або *не пов'язаних* одна з одною. Не одне вмістище, а кілька вмістищ і кілька видів вміщуваного.

Саме в такому сенсі я взяв собі за правило, за браком ліпшого, говорити про суспільство як про *множину множин* (*ensemble des ensembles*), як про повну суму всіх фактів, що їх ми, як історики, торкаємося в різних галузях наших досліджень. Це означає запозичити в математиків таке зручне поняття множини, якого самі вони остерігаються, і, може, вжити дуже вже велике слово задля того, щоб підкреслити банальну істину, а саме: що *все* соціальне не може не бути соціальним. Але цікавість визначення полягає в тому, аби заздалегідь намітити проблематику, дати правила для первинного спостереження. Якщо таке спостереження полегшується цим визначенням на самому початку й у його розгортанні, якщо відтак з'являється прийнятна класифікація фактів, а слідом за цим — логічний перехід до суті проблеми, визначення корисне й виправдане. Але хіба термін

«множина множин» не становить корисного нагадування про те, що кожна соціальна реальність, якщо її спостерігати саму собою, перебуває в рамках вищої множини; що, бувши пучком змінних величин, вона вимагає, вона передбачає інші змінні пучки, ще куди ширші? Жан-Франсуа Мелон, секретар Лоу, вже 1734 р. казав: «Між частинами суспільства є такий тісний зв'язок, що неможливо завдати удару одній, аби він поковзом не зачепив решти» [6]. Це однаково, що сьогодні заявити: «соціальний процес є неподільне ціле» [7] або «історія буває тільки загальною» [8], якщо послатися лише на кілька формулювань серед сотень інших [9].

Зрозуміло, практично таку глобальність слід розщеплювати на *множини* більш обмежені, більш приступні для спостереження. Інакше — як упоратися з цією величезною масою? «Своєю класифікаторською долонею,— писав Й. Шумпетер,— дослідник *штучно* добуває економічні факти з єдиного великого потоку суспільства». Інший дослідник за своїм бажанням добуде чи то політичну реальність, чи то культурну... У своїй блискучій «Соціальній історії Англії» Дж. М. Тревельян [10] розумів під такою назвою «історію народу, відокремлену від політики», так ніби можливий був би такий поділ, який відокремив би державу, реальність передусім соціальну, від інших супутніх йому реальностей. Але нема історика, нема економіста чи соціолога, який не пробив би такого поділу, хоч усі вони первісно штучні — Марксове (базис, надбудова) такою ж самою мірою, що й тричастковий поділ, на якому грунтується сутність моїх попередніх пояснень. Мова завше йде лише про способи пояснення, все полягає в тому, чи дозволяють вони успішно осягати важливі проблеми.

До того ж хіба не вчинила так само кожна суспільна наука, окреслюючи й ділячи на підрозділи свою галузь? Вона одразу ж поділяла реальне на частини, керуючись духом систематизації, а також і за потребою: хто з нас не спеціалізований певною мірою з самого народження, в силу своїх здібностей або своєї схильності, для осягнення того чи того сектора пізнання, а не якогось іншого? Обидві в принципі узагальнювальні суспільні науки — соціологія та історія — поділяються за численними спеціалізаціями; соціологія праці, соціологія економічна, політична, соціологія пізнання тощо, історія політична, економічна, соціальна, історія мистецтва, ідей, історія науки, техніки тощо.

Отже, розрізняти, як ми це робимо, всередині тієї великої множини, яку утворює суспільство, кілька множин, причому найвідоміших,— це поділ банальний. Звісно, такою є економіка на належному місці; соціальна ієрархія, або соціальні межі (щоб не сказати «суспільство», яке для мене є *множина множин*); політика; культура — кожна з цих множин, у свою чергу, підрозподіляється на підмножини і так далі. В такій сцені глобальна історія (або, ліпше сказати, схильна глобалізувати, цебто така, яка бажає стати загальною, прагне до цього, але ніколи не може бути такою цілком) — це вивчення принаймні чотирьох «систем» самих по собі, відтак у їхніх взаєминах, їхніх залежностях, їхньому взаємному перекритті, з численними кореляціями й змінними величинами, властивими кожній групі, змінними, якими не слід апріорно жертвувати задля *взаємозмінних* (*intervariables*) і навпаки [11].

Недосяжний ідеал — це все подати в єдиному плані і єдиному русі. Метод, який можна порекомендувати, полягає в тому, щоб, поділяючи, зберігати подумки глобальне бачення: воно неодмінно викаже себе в поясненні, відтворюватиме єдність, спонукатиме не вірити гаданій простоті «суспільства», не послуговуватися цими розхожими формулюваннями — суспільство станове, суспільство класове або суспільство споживання,— не вникнувши заздалегідь у загальну оцінку, яку вони накидають. І, отже, не вірити в зручні тотожності: купець — буржуа, або купці — капіталістам, або ж аристократи — земельним власникам [12]; не говорити про буржуазію або шляхетство так, ніби ці слова безпомильно визначали добре

окреслені множини, ніби легко розрізнювані межі поділяли чи то категорії, чи то класи, тимчасом, як ці перетинки «такі самі текучі, як вода» [13].

Більше того, важливо не уявляти апріорі, буцім такий-то або такий-то сектор міг раз і назавжди мати перевагу над якимось іншим або над усіма іншими. Я, наприклад, не вірю в незаперечну й постійну перевагу політичної історії, у священний пріоритет держави. Залежно від обставин держава могла визначати майже все або не викликати майже ніяких наслідків. Поль Адан у рукописі своєї книги «Історія Франції» твердить, нібито з моєї книги про Середземномор'я випливає величезна перевага політичної ролі Філіппа II. Чи не накладає дослідник у такий спосіб свого бачення на складну картину? Насправді ж сектори, групи, системи не переставали вести гру одне з одним у ієрархії, що залишалася рухомою, всередині глобального суспільства, яке більш чи менш тісно їх охоплювало, але ніколи не давало їм повної свободи.

В Європі, де все видно ліпше, ніж у інших місцях, у тій Європі, що вирвалася попереду всього світу, економіка, що швидко розвивалася, досить часто починаючи з XI або XII ст. і ще більш напевне — починаючи з XVI ст. випереджала інші сектори. Вона примушувала ці сектори визначатися залежно від неї, і нема жодного сумніву, що саме ця першість, яка утверджувалася, виявилася однією з основ ранньої сучасності невеликого континенту. Але було б марно гадати, що до цих століть економічного старту економіка майже нічого не означала й що ніхто не зміг би написати, як той французький памфлетист 1622 р., що, мовляв, «кожне місто, республіка чи королівство живуть переважно зерном, вином, м'ясом та лісом» [14]. Було б марно також гадати, буцімто перед обличчям сили економіки, що наростала, сповненої небезпеки численних революційних змін, інші сектори, все суспільство не відігравали своєї ролі, подеколи (хоч і рідко) пришвидшуючи розвиток, а частіше чинячи перешкоди, протидію, гальмуючи, і це тривало впродовж століть. Всяке суспільство пронизували супротивні потоки, воно їжачилося перепонами, впертими пережитками, що перекривали шляхи, довготривалими структурами, чия постійність на погляд історика становить характеристику, що впадає в око. Ці *історичні* структури видимі, помітні, в певному сенсі вимірні: за міру править їхнє тривале існування.

Франсуа Фурке, говорячи у своїй невеликій полемічній і конструктивній книжці іншою мовою [15], зводить ці зіткнення до конфлікту між «бажанням» та «можливостями». З одного боку — індивід, керований не своїми потребами, а бажаннями, наче рухома маса, заряджена електрикою; з другого — репресивний апарат влади, хоч би яка це була влада, який підтримує порядок в ім'я рівноваги та ефективності суспільства. Разом з Марксом я вважаю, що потреби є одним поясненням, а разом з Фурке — що бажання є не менш широке пояснення (але хіба можуть бажання не включати потреб?), що апарат влади політичної і анітрохи не менш економічної теж пояснення. Але ж це не єдині соціальні константи; є й інші.

І саме в цій множині сил, що конфліктували між собою, народжувався економічний натиск, який із середніх віків до XVIII ст. вів за собою капіталізм, просування якого було більш чи менш повільним залежно від країни й вельми різним. І якраз опір, перешкоди, що їх він зустрічав на своєму шляху, й виявляться на першому плані в наших поясненнях на наступних сторінках.

СОЦІАЛЬНІ ІЄРАРХІЇ

Чи то в однині, чи то в множині, але словосполучення *соціальна ієрархія* в остаточному підсумку означує *банальний*, однак дуже важливий зміст слова *суспільство,* піднесеного тут задля зручності нашого викладу до найвищого рангу. Я волів би говорити про ієрархії, а не про соціальні прошарки, категорії або навіть класи. Хоч кожне суспільство певного розміру має свої прошарки, свої категорії, навіть свої касти [16] та свої класи, ці останні в об'єктивованому вигляді чи ні, цебто відчутні свідомістю або ні, з їхньою споконвічною класовою боротьбою. І так *усі* суспільства [17]. А це означає, що цього разу я не згоден з Жоржем Гурвичем, коли він твердить, буцімто класова боротьба має неодмінною передумовою ясне усвідомлення цієї боротьби та суперечностей, нібито це усвідомлення, якщо йому повірити, не існувало в доіндустріальному суспільстві [18]. Але ж є чимало доказів протилежного. Й безперечно, мав слушність Ален Турен, коли писав: «Кожне суспільство, частина продукту якого вилучається із споживання й нагромаджується» [19], таїть у собі «*класовий конфлікт*». Інакше кажучи, всі суспільства.

Та повернімось до слова, якому ми надаємо перевагу,— до слова *ієрархія*. Воно саме собою, без особливих труднощів може застосовуватися до всієї історії суспільств з високою густотою населення: жодне з таких суспільств не розвивалося горизонтально, як суспільство рівних. Усі вони відверто ієрархізовані. Звідси й подив португальських першовідкривачів, коли 1446 р. на атлантичному узбережжі Сахари на широті мису Кабу-ду-Рескаті та в інших місцях вони вступили в контакт із крихітними берберськими племенами, які принагідно продавали чорних рабів і золотий пісок: «У них не було короля!» [20] Одначе ж, якщо придивитися пильніше, то вони утворювали клани, клани мали своїх ватажків. Первісні народи Формози близько 1630 р. дивували голландців не менше: «Вони не мають ні короля, ні монарха. Вони постійно воюють, тобто одне село проти іншого» [21]. Але ж села — це угруповання, це корпорація. Навіть суспільства утопістів, що уявлялися як реальні суспільства, навпаки, залишалися ієрархізованими. Навіть товариство грецьких богів на Олімпі було ієрархічним. Висновок: не існує суспільства без каркасу, без структури.

Наші нинішні суспільства, хоч би якою була їхня політична система, либонь, не більш егалітарні, ніж колишні суспільства. Принаймні привілей, який запекло заперечували, втратив тут певну частину своєї наївної простодушності. Вчора ж, навпаки, в станових суспільствах зберігати свій ранг було формою гідності, своєрідною чеснотою. Був смішним і підлягав засудженню тільки той, хто виставляв напоказ знаки не свого соціального рангу. Погляньте, що пропонував один із прожектерів перших років XVIII ст. проти шкідливості декласування та розкоші, цієї марнотратниці заощаджень: хай король Франції вручить принцам, герцогам, титулованим особам та їхнім дружинам голубу стрічку, «як та, що її носять командори Малтийського ордену та ордену Святого Лазаря»; причому шляхтичам — червону стрічку; хай усі офіцери, сержанти, солдати завше носять уніформу; хай ліврея стане неодмінною для служників, включаючи камердинерів і маршалків, «але щоб вони не могли нашивати на криси капелюха ні галунів, ні будь-якого золота чи срібла». Чи не буде це ідеальним розв'язанням, яке, скасувавши витрати на пишноту, «зробило б для дрібних людей неможливим змішатися з вельможами»? [22]

Звичайно тим, що перешкоджало такому змішуванню, був просто поділ між багатством, розкішшю, з одного боку, та злиднями — з другого, між владою, авторитетом, з одного боку, та покорою — з другого. «Одна частина людства,— проголошує один італійський текст 1776 р.,— зазнає таких злигоднів, що мало не помирає, задля того, аби друга частина обжиралася так, що мало не лусне».

Суд Королівської лави за Генріха VI: судді, секретарі суду, а внизу — засуджені. Ілюстрація з англійського рукопису XV ст. Бібліотека Іннер Темпл. *Фотографія бібліотеки.*

Множина суспільств

Ієрархічний порядок ніколи не буває простим, кожне суспільство — це розмаїття, множина; воно поділяється навперекір самому собі, і цей поділ є, мабуть, самою його сутністю.

Візьмімо приклад: так зване «феодальне» суспільство, первісно властивий якому плюралізм, довелося таки визнати й пояснити марксистським або помазаним марксизмом історикам та економістам, які з усіх сил прагнуть визначити це суспільство [23]. Чи можу я одразу ж і ще до того, як рухатися далі, сказати, що відчуваю до слова *феодалізм,* яке так часто вживається, таку саму алергію, яку відчував Марк Блок чи Люсьєн Февр? Цей неологізм [24], що походить з вульгарної латини (*feodum* — феод), для них, як і для мене, стосується тільки ленного володіння й того, що від нього залежить,— і нічого більше. Розміщувати все суспільство Європи від XI до XV ст. під цією вокабулою не логічніше, ніж означувати словом *капіталізм* усю сукупність цього ж суспільства між XVI та XX ст. Але облишмо цю суперечку. Згодьмося навіть, що так зване феодальне суспільство — ще одна розхожа формула — могло б означувати великий етап соціальної історії Європи, що цілком законно використовувати це слово як зручну етикетку там, де ми так само могли б говорити про Європу А, означуючи як Європу В наступний етап її історії. В усякому разі, між А і В з появою того, що два знаменитих історики назвали «справжнім Відродженням» (між X та XIII ст.) [25], вимальюється зчленування.

Найліпшим описом так званого феодального суспільства залишається, на мій погляд, коротке резюме Жоржа Гурвича, звісно, надто поквапливе й категоричне [26], яке, бувши замислене після уважного прочитання чудової книги Марка Блока [27], своєрідно розгортає її висновки. Це «феодальне» суспільство, сформоване століттями «відкладення осаду», руйнування, визрівання, було формою існування принаймні п'яти «суспільств», п'яти різних ієрархій. Найдавнішим, що розташувалося біля основи й зазнало розладу, було суспільство шляхетське, чиї витоки губляться в пітьмі століть, яке згруповувало в невеликі осередки шляхтичів і найближчих до них селян. Менш давнім, але яке сягало своїм корінням дуже далеко, до самої Римської імперії, а своїм духовним корінням — ще глибше, було суспільство теократичне, яке з допомогою сили й наполегливості будувала римська церква, бо вона мала потребу не тільки завойовувати, а й утримувати своїх вірних адептів, а отже, без кінця наново заволодівати ними. Значна частина додаткового продукту ранньої Європи йшла на утримання цього великого заходу: собори, церкви, монастирі, церковні ренти. Що це було — вкладення капіталу чи марнотратство його? Третя система: довкола територіальної держави організувалося молодше суспільство, яке виростало серед інших і шукало в них опори. Держава зазнала краху за часів останніх Каролінгів, але, як це часто буває, крах не був тотальним. Четвертий субсектор: феодальний лад у точному значенні слова, міцна надбудова, яка прагнула до вершини соціальної структури по порожнинах, що збереглися завдяки послабленню держави, надбудова, яка об'єднувала шляхтичів у довгий ієрархічний ланцюжок і намагалася за посередництвом такої ієрархії все утримати, всім керувати. Але церкву не захоплять цілком осередки системи, одного чудового дня держава розірве цю мережу; а що ж до селянина, то він часто житиме осторонь від цієї метушні нагорі. Нарешті, п'ята й остання система, на наш погляд, найважливіша з усіх — міста. Вони виросли чи з'явилися наново починаючи від X—XI ст. Міста — окремі держави, окремі суспільства, окремі цивілізації, окремі економіки. Вони були породженням далекого минулого: в них часто-густо оживав Рим. Та були вони й породженням теперішнього часу, який забезпечував їм розквіт. Вони були теж новими створіннями: передусім наслідком величезного поділу праці — між селом, з одного

боку, і містом — з другого, наслідком сприятливої кон'юнктури, що довго зберігалася, відроджуваної торгівлі, новоявленої монети. Завдяки монеті, великому розмножувачеві, виникав мовби електричний струм, який від Візантії та країн ісламу через безмежний простір Середземного моря виявився підвімкненим до Заходу. Коли ж згодом усе море стане християнським, почнеться нове піднесення й потрясіння всієї колишньої Європи.

Отже, загалом — кілька суспільств, які існували, які так чи так спиралися одне на одне. То була не одна система, а кілька систем, не одна ієрархія, а кілька ієрархій, не один стан, а стани, не один спосіб виробництва, а кілька, не одна культура, а кілька культур, самоусвідомлень, мов, способів життя. Всі слова слід поставити в множині.

Жорж Гурвич, який не помилявся щодо цього, трохи квапливо зробив висновок, що п'ять суспільств, про які йдеться і на які поділялася вся сукупність феодального суспільства, були антиномічними, чужими одне одному; що вийти з якогось одного з них означало вийти в порожнечу, в розпач. Насправді ж ці суспільства жили разом, вони перемішувалися, мали передумовою певну зв'язність. Міста-держави брали своїх людей у тих шляхетських земель і сіл, що оточували їх, приєднуючи до себе не самих тільки селян, а й шляхтичів, або, ліпше сказати, гурти шляхтичів, що народжувалися в сільській місцевості й залишалися, осідаючи в місті, міцними кланами, тісно пов'язаними між собою [28]. Папство, що перебувало в центрі церкви, від XIII ст. зверталося до сієнських банкірів, доручаючи їм збирання податків, які воно брало з християнства. Англійська королівська влада в особі Едуарда I зверталась до кредиторів у Луцці, а відтак у Флоренції. Шляхтичі дуже швидко стали продавцями збіжжя та худоби, щоправда, треба було, аби купці купували цей їхній товар. Що ж до міст, то відомо, що вони були прототипом нового часу й стали моделлю при народженні сучасної держави й національної економіки; що на шкоду іншим суспільствам вони залишалися переважно місцями нагромадження й багатства.

З урахуванням усього сказаного кожне суспільство чи субсуспільство, чи соціальна група, починаючи з родини, мали *свою* власну ієрархію: церква так само, як і територіальна держава; торгове місто зі своїм патриціатом так само, як феодальне суспільство, яке загалом було тільки ієрархічною структурою, як і шляхетський режим із шляхтичем по один бік і селянином по другий. Хіба *внутрішнє взаємопов'язане* глобальне суспільство не становить ієрархії, якій удалося накинути себе всій сукупності, не конче знищуючи інших?

Дарма, що серед усіх цих суспільств, які ділять між собою глобальне суспільство, завше були одне або кілька таких, які, прагнучи накинути себе іншим, готували зміну сукупності — зміну, яка завше окреслювалася вельми повільно, відтак утверджувалася, аж доки відбувалася згодом нова трансформація, цього разу спрямована проти колись *переможної* або *переможних* трансформацій. Такий плюралізм виявлявся важливим чинником руху такою самою мірою, як і опір рухові. Перед лицем констатації цього кожна еволюційна схема, навіть Марксова, стає яснішою.

Киньмо погляд по вертикалі: обмежене число привілейованих

Проте, якщо подивитися на всю сукупність суспільства згори, то спершу впадають в око не ці субкатегорії, а звісно, споконвічна нерівність, яка поділяла масу згори донизу згідно з обсягом багатства та влади. Кожне спостереження розкриває цю внутрішню нерівність, яка була постійним законом усіх суспільств. Як

Пишно й церемонно обставлено вихід дружини лорд-мера Лондона. Замальовка з альбому Георга Гольцшуера, який відвідав Англію між 1621 та 1625 рр.
Фототека видавництва А. Колена.

визнають соціологи, це структурний закон, який не знає винятків. Але як же його пояснити, цей закон?

Що ми одразу ж бачимо на вершині піраміди, то це жменьку привілейованих. Звичайно до цього крихітного гуртика стікається все: їм належить влада, багатство, значна частка додаткового продукту; за ними — право керувати, правити, спрямовувати, приймати ухвали, забезпечувати процес капіталовкладень і, отже, виробництва. Обіг багатства й послуг, грошовий потік замикаються на них. Нижче за них перебувала багатоповерхова множина *агентів* економіки, трударів різних рангів, маса керованих. А ще нижче — величезне скупчення соціальних покидьків: світ безробітних.

Ясна річ, карти з соціальної колоди роздавалися не раз і назавше, але «перездачі» були рідкісні й завжди скупі. Люди могли завзято рватися вгору по драбині соціальної ієрархії, на це подеколи потрібно було кілька поколінь, а діставшись туди, вони не могли втриматися без боротьби. Ця соціальна боротьба точиться постійно відтоді, як існують живі суспільства з їхньою шкалою почестей та з їхнім обмеженим доступом до влади. Тож ми наперед знаємо, що по-справжньому неістотно, хто саме — держава, шляхетство, буржуазія, капіталізм або ж культура — в той чи той спосіб захоплять ключові позиції в суспільстві. Саме на цій висоті керували, розпоряджалися, рядили, настановляли, накопичували багатства й навіть мислили; саме тут створювалася й відтворювалась блискуча культура.

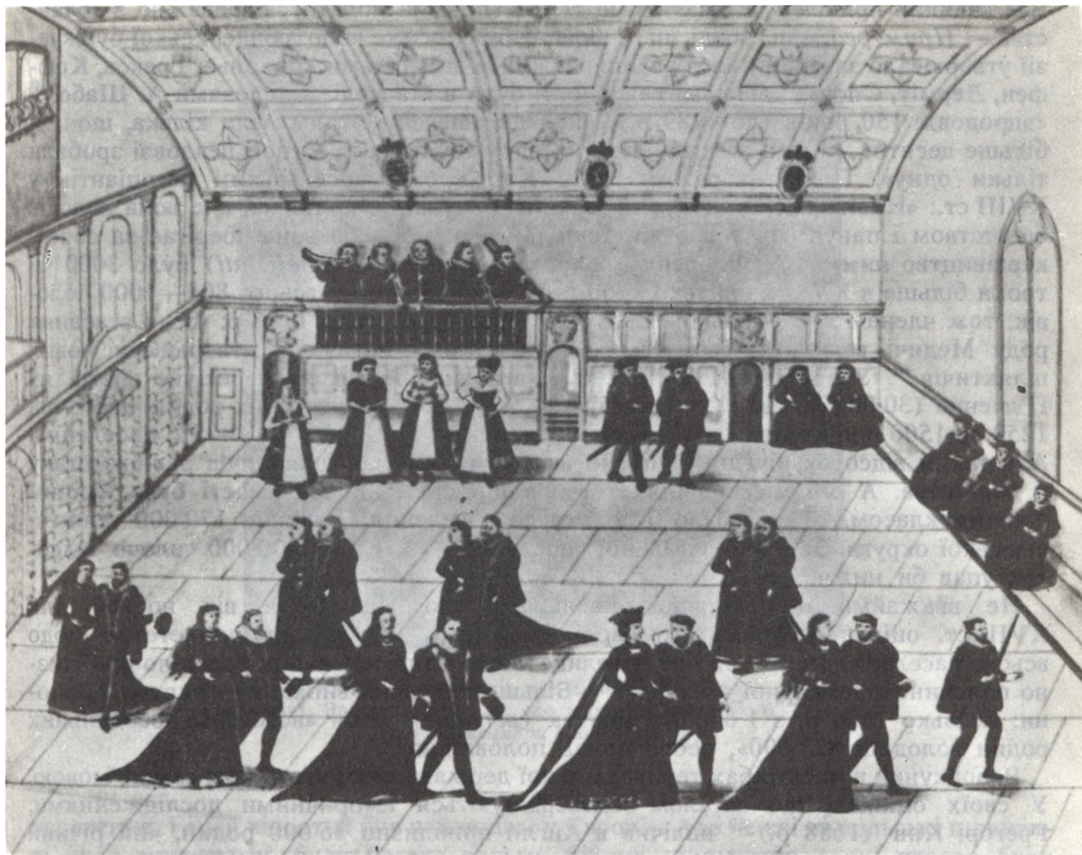
Дивно те, що привілейовані *завше* були такі нечисленні. Дивно, бо було соціальне просування, бо цей крихітний гуртик залежав від додаткового продукту, що його надавала в їхнє розпорядження праця непривілейованих, і зі збільшенням цього додаткового продукту жменька людей нагорі мусила б кількісно розростатися. Але ж цього майже не відбувалося що *сьогодні,* що в минулому. Згідно з гаслом Народного фронту, Франція 1936 р. вся цілком залежала від «200 ро-

дин», порівняно малопомітних, але всемогутніх; це політичне гасло легко викликало посмішку. Але за століття до цього Адольф Тьєр, писав, не впадаючи в емоції: «...в такій державі, як Франція, відомо, що на дванадцять мільйонів родин... є щонайбільше дві-три сотні родин, які володіють багатством» [29]. А ще на століття раніше такий самий переконаний прихильник існуючого соціального порядку, як і Тьєр, Жан-Франсуа Мелон [30] пояснив, що «розкіш нації обмежена тисячею чоловік порівняно з двадцятьма мільйонами інших, які не менш щасливі, ніж вони... коли,— додавав він,— добра поліція примушує їх спокійно втішатися плодами своєї праці».

Чи так уже й відрізняються від цього наші нинішні демократії? Принаймні відома книга Ч. Р. Міллса [31] про «Владну еліту» та еліту багатства, яка підкреслює дивовижну вузькість цього гуртика, від якого залежить будь-яка ухвала, важлива для всіх нинішніх Сполучених Штатів. Там національна еліта теж складається з кількох панівних родин, і ці династії мало змінюються з роками. З потрібними поправками, такою була вже мова Клаудіо Толомеї, сієнського письменника, в посланні Габріеле Чезано від 21 січня 1531 р. [32] «В кожній республіці, навіть великій,— писав він,— у кожній державі, навіть народній, рідко трапляється, аби до командних посад підіймалося понад п'ятдесят громадян. Ні в Афінах чи Римі, ні у Венеції чи Луцці громадяни, що керували державою, не були численними, хоч ці землі й керуються як республіки» (*«...benchê si reggano queste terre sotto nome di republica»*). Загалом чи не існувало підступного закону дуже малого числа, хоч би якими були суспільство або доба, що розглядаються, в тому чи тому регіоні світу? Закону, що справді викликає роздратування, бо ми погано розрізняємо його причини. Однак же це реальність, яка без упину зухвало постає перед нами. Сперечатися марно: всі свідоцтва сходяться на цьому.

У Венеції перед пошестю чуми 1575 р. нобілі (*Nobili*) становили щонайбільше 10 000 душ — чоловіків, жінок та дітей — найвища цифра у венеціанській історії. Цебто 5% загального населення (Венеція та інші території республіки, *Dogado*), що становило близько 200 000 жителів [33]. До того ж, із цього малого числа слід вилучити збіднілих шляхтичів, часто-густо доведених до своєрідних офіційних злиднів, вони бувши викинутими в скромний квартал Сан-Барнаба, іронічно прозивалися «барнаботті» (*Barnabotti*). І навіть після цього вилучення решта патриціїв складалися не тільки з багатих негоціантів. Після чуми 1630 р. число цих останніх так скоротилося, що ми бачимо всього-на-всього 14—15 чоловік, здатних посідати найвищі державні пости [34]. В Генуї, яку вважають типово капіталістичною, згідно з одним донесенням 1684 р., шляхетство, яке тримало у своїх руках республіку в силу своїх титулів і не меншою мірою — своїх грошей, становило щонайбільше 700 чоловік (без урахування родини) на приблизно 80 000 жителів [35].

І ці венеціанські та генуезькі відсотки належали ще до числа найвищих. У Нюрнберзі [36] влада від XIV ст. перебувала в руках нечисленної аристократії (43 патриціанські родини, *затверджені законом*), цебто 150—200 чоловік на 20 000 жителів міста плюс 20 000 у його окрузі. Ці родини мали виключне право призначати представників до Внутрішньої ради, а вона обирала Сімох старійшин (фактично вони розв'язували все, правили, розпоряджалися і вершили суд, ні перед ким не звітуючи) зі складу кількох старовинних історичних родин, нерідко дуже багатих, відомих уже в XIII ст. Такий привілей і пояснює те, що в нюрнберзьких літописних записах раз по раз трапляються одні й ті самі імена. Місто напрочуд не зазнає лиха, пройшовши через безугавні бунти в Німеччині XIV—XV ст. 1525 р. пани старійшини (*Herren Alteren*) рішуче візьмуть курс на Реформацію — і цим усе буде сказано раз і назавше. В Лондоні 1603 р., наприкінці правління Єлизавети, всі справи були підвладні менш ніж 200 великим купцям [37]. У Нідерландах у XVII ст. правляча аристократія — регенти міст і провінційна влада — нараховували 10 000 чоловік при населенні 2 млн. чоловік [38]. У Ліоні, місті особливому

Нюрнберзькі патриції танцюють у великій залі Ратуші. Тісноти не спостерігається! Нюрнберг, Міська бібліотека. *Фото А. Шмідта.*

через його вольності та його багатства, іронічні докори кліра міським радникам (8 листопада 1558 р.) були недвозначними: «Ви, панове радники (фактичні господарі міського управління), які майже всі купці... В місті нема й тридцяти осіб, які могли б сподіватися на те, щоб стати радниками» [39]. Такий самий обмежений гурт був у XVI ст. і в Антверпені — гурт міських «сенаторів», англійці називали їх «лордами» [40]. В Севільї, за словами одного французького купця, 1702 р. «консульський суд складається з 4—5 приватних осіб, які спрямовують комерцію згідно зі своєю приватною метою» і які самі тільки й збагачуються на шкоду іншим негоціантам. Пам'ятна записка від 1704 р. без вагання говорить про «страхітливі беззаконня севільських консулів» [41]. 1749 р. в Ле-Мані виробництво й торгівля вовняним серпанком, що створювали багатство міста, перебували в руках восьми-десяти негоціантів, «панів Кюро, Верона, Дегранжа, Монтару, Гарньє, Нуе, Фреара й Бодьє» [42]. Наприкінці Старого порядку Дюнкерк, що розбагатів завдяки своєму становищу порто-франко, був містом із населенням трохи більш як 20 000 чоловік, містом, що перебувало в руках грошової аристократії, яку жодною мірою не спокушало загубитися в лавах шляхетства, до того ж не представленого всередині міста (*intra muros*). І справді ж, навіщо домагатися для себе шляхетської достойності, коли живеш у вільному місті, де кожен

має великий привілей не платити ні талію (прямий податок, переважно з селянства.— *Прим. ред.*), ні габель, ні гербовий збір? Вузьке коло дюнкеркської буржуазії утворювало замкнену касту зі «справжніми династіями: Фоконьє, Трекса, Коффен, Лерміт, Спен» [43]. Ті самі реальності були в Марселі. За словами А. Шабо [44], «впродовж 150 років (до 1789 р.)... посади ешевенів утримували кілька, щонайбільше десяток, родин, з яких численні одруження та хрестини невдовзі зробили тільки одну». Полічімо разом з Ш. Карр'єром марсельських негоціантів у XVIII ст.: «Навіть менш як 1% населення... меншина крихітна, але вона володіє багатством і панує над усією життєдіяльністю міста, бо вона зберігає за собою керівництво ним» [45]. У Флоренції володарів привілеїв (*benefiziati*) було 3000 чи трохи більше в XV ст.; близько 1760 р. їх було всього-на-всього 800—1000 чоловік, тож членам лотаринзької гілки Габсбургів, що стали 1737 р. після згасання роду Медичі великими герцогами Тосканськими, довелося створювати нових шляхтичів [46]. Усередині XVIII ст. таке невелике й цілком пересічне місто, як П'яченца (30 000 жителів), нараховувало 250—300 шляхетських родин, цебто від 1250 до 1500 привілейованих (чоловіків, жінок та дітей), тобто 4—5% населення. Але такий відсоток, бувши відносно високим, включав шляхтичів різного стану й багатства. А що міське шляхетство в цій сільській місцевості було єдиним багатим класом, то слід було б додати до населення П'яченци 170 000 селян її сільської округи. За такої загальної чисельності жителів у 200 000 чоловік відсоток упав би нижче 1% [47].

Не вважаймо цей випадок наслідком, що відхилився від норми: для XVIII ст. оцінка для всієї Ломбардії становить 1% частку шляхетства щодо всього населення міст і сіл, і це невелике число привілейованих володіло приблизно половиною земельної власності [48]. Більш локальний випадок — округа Кремони: близько 1626 р. з 1 600 000 пертик (*pertiche*) землі «всього 18 феодальних родин володіли 833 000», цебто понад половиною [49].

Розрахунки в масштабах територіальної держави говорять такою самою мовою. У своїх оцінках, що *загалом* підтверджуються історичними дослідженнями, Грегорі Кінг (1688 р.) [50] налічив в Англії приблизно 36 000 родин, чий річний дохід перевищував 200 фунтів (тимчасом як у Англії нараховувалося близько 1 400 000 родин — я цю цифру заокруглюю), тобто їхня частка становила близько 2,6%. І щоб вийти на цей рівень, довелося зібрати до гурту лордів, баронетів, *сквайрів, джентльменів,* королівських «службовців», великих купців плюс 10 000 юристів, для яких тоді створилася сприятлива обстановка. Можливо також, що й критерій — понад 200 фунтів — надмірно розширює цей головний загін, де існували значні нерівності, бо найбільші доходи, доходи великих земельних власників, оцінювалися *пересічно* в 2800 фунтів стерлінгів на рік. Цифри, які Мессі [51] давав 1760 р., вступаючи на престол Георга III, свідчать про новий перерозподіл багатств, коли купецький клас отримав перевагу над класом землевласників. Але якщо ми справді хочемо підрахувати багачів, справді могутніх у політичному й соціальному розумінні осіб, тоді, за словами експертів, у цілому королівстві їх набереться не більш як 150 родин, цебто 600—700 чоловік [52]. У Франції близько цих самих часів старовинне шляхетство становило 80 000 чоловік, а шляхетство загалом 300 000, тобто від 1 до 1,5% французів [53]. Що ж до буржуазії, то як її відрізнити? Ліпше відомо, чим вона не була, ніж те, чим вона була, а цифри відсутні. Загалом, як ризикнув припустити П'єр Леон, 8,4% загальної чисельності населення, але скільки було серед них великих буржуа? Єдина величина, яка заслуговує на довіру, стосується бретонського шляхетства (2%), але Бретань з її 40 000 шляхтичів, як відомо, вельми перевищувала пересічну цифру по королівству [54].

Аби отримати вищий відсоток, установлений з певною вірогідністю, слід звернутися до Польщі [55], де шляхетство становило від 8 до 10% загальної чисельності

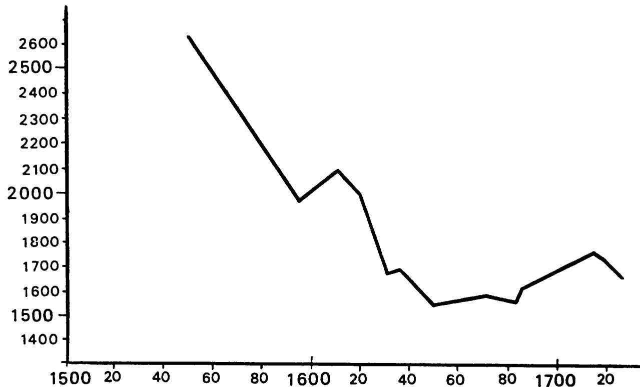

Польські шляхтичі та купці під час ділових переговорів у Гданську (Данциг). Заставка XVII ст., що ілюструє атлас Й.-Б. Гамана.
Фото Александри Скаржинської.

населення, і «цей відсоток був найвищим у Європі». Але не всі ці польські шляхтичі були магнатами, було багато вельми бідних шляхтичів, деякі просто були волоцюгами, «чий життєвий рівень майже не відрізнявся від життєвого рівня селян». Багатий же купецький клас був незначним. Тож і там, як і в інших місцях, привілейований прошарок, який по-справжньому щось означав, становив крихітну частину чисельності населення.

Відносно ще меншими були деякі тісно згуртовані меншини: шляхтичі, що служили Петру І, китайські мандарини, японські *даймйо, раджі* та *еміри* могольської Індії [56], або ж та жменя солдатів та моряків, авантурників, що панували над примітивним населенням алжирського намісництва й тероризували його, або ж тонкий прошарок не завше багатих земельних власників, який будь-що утверджувався в безмежній Іспанській Америці. Питома вага великих купців у цих різних країнах дуже варіювала, але з погляду кількості вони залишалися нечисленними. Зробімо висновок слідом за Вольтером: невелике число в добре організованій країні «примушує працювати велике число, утримується ним і ним править».

Але чи цей висновок правомoжний? Він означає щонайбільше ще раз констатувати факт — і без повного його розуміння. Зачепити наслідки «концентрації» влади й багатства, такі помітні в економічних та інших галузях, означає розширити й змінити проблему. Справді ж, як пояснити саму цю концентрацію? Одначе ж історики зосередили всю увагу на самих цих соціальних верхах. Вони, таким чином, «пішли найлегшим шляхом», як сказав Шарль Карр'єр [57]. Це не так уже справедливо, в остаточному підсумку, якщо обмежене число привілейованих видається проблемою, яка не піддається легкому розв'язанню. Як воно зберегло-

ШЛЯХТИЧІ У ВЕНЕЦІЇ

Характерний приклад: кожна практично замкнена аристократія зменшується в числі. У Венеції приплив нових шляхетських родин був недостатнім. Невелике підвищення чисельності після 1680 р., може, було пов'язане з поліпшенням життєвих умов? За даними таблиці, наведеної Жаном Жоржеленом (Jean Georgelin, Venise au siècle des Lumières, 1978, p. 653), який відтворює цифри Джеймса Девіса (James Davis, The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class, 1962, p. 137).

ся, навіть пройшовши через революції? Як воно втримувало в належній пошанівці до себе величезну масу, розвиток якої йшов під ним? Чому в тій боротьбі, яку держава іноді вела проти привілейованих, вони ніколи не програвали цілком і остаточно? Може, не так уже й не мав слушності врешті-решт Макс Вебер, коли, відмовляючись піддатися гіпнозові *глибин* суспільства, він наполягав на важливості «політичної оцінки панівних і піднесених класів» [58]. Хіба природа еліти суспільства (за кревними зв'язками або ж за обсягами грошових багатств) не була тим, що визначало якесь суспільство минулого з самого початку?

Соціальна мобільність

Висхідні класи, зміни їх на верхівці, соціальна мобільність — проблеми *буржуазії* або *буржуазій* і так званих середніх класів, хоч і вважаються класичними, не набагато ясніші, ніж попередні. Перебудова та відтворення еліт відбувається шляхом рухів і переміщень звичайно таких повільних і таких важковідчутних, що вони вислизають від виміру й навіть від точного спостереження. Й уже тим більше не піддаються бодай якомусь безапеляційному поясненню. Лоуренс Стоун [59] вважає, що кон'юнктури з тенденцією до підвищення пришвидшували соціальне піднесення, і це ймовірно. В такому самому сенсі, але ще в більш загальному плані Герман Келленбенц зауважив [60], що в торгових приморських містах, там, де економічне життя розвивалося й просувалось уперед швидше, ніж у інших місцях, соціальна мобільність виказувала себе легше, ніж у внутрішніх містах суходолу. Так знову виявляється майже класична протилежність між морськими узбережжями й товщею континенту. В Любеку, Бремені чи Гамбурзі соціальні відмінності були меншими, ніж у реакційному місті Нюрнберзі. Але хіба ми не виявляємо таку саму «плинність» у Марселі, навіть у Бордо? І навпаки, економічний занепад зачинив би браму соціальному просуванню, зміцнив би соціальний *статус-кво*. Пітер Ласлетт [61] залюбки заявив би, що пониження соціального

статусу, зворотна мобільність не переставали переважати в доіндустріальній Англії,— і в такому загальному плані він не самотній у своїй думці [62]. Тоді, якби можна було підбити баланс збільшення й зменшення на верхівці кожного суспільства, то чи не розумілася б сучасність радше як концентрація багатства й влади, ніж як їх розширення? У Флоренції, Венеції, Генуї досить точні цифри показують, що привілейовані родини постійно скорочувалися в числі й що деякі з них згасали. Достоту так само в графстві Ольденбурзькому з 200 визнаних наприкінці середніх віків вельможних родин близько 1600 р. залишалося тільки 30 [63]. Через біологічний спад, який призводив до скорочення чисельності верхівки, спостерігалися концентрації спадщин та влади в небагатьох руках. Одначе були критичні пороги такої концентрації, яких подеколи досягалось — наприклад, у Флоренції 1737 р. або, скажімо, у Венеції 1685, 1716, 1775 рр. [64] Тоді треба було за будь-яку ціну відчинити браму, згоджуватися на приймання до корпорації нових родин за гроші (*per dinero*), як казали у Венеції [65]. Такі обставини, пришвидшуючи процес відпливу, прискорювали й потрібне заповнення, так ніби суспільство знову набувало потреби загоювати свої рани й заповнювати порожнини.

За певних умов спостереження полегшується. Так було, коли Петро І перебудовував російське суспільство. Або, ще ліпше, в Англії за часів кризи, спричиненої війною Червоної і Білої троянд. Коли ця різанина підійшла до завершення, Генріх VII (1485—1509 рр.) та після нього його син Генріх VIII (1509—1547 рр.) мали перед собою лише уламки старовинної аристократії, яка так дуже чинила опір монархічній владі. Її з'їла громадянська війна: 1485 р. з 50 лордів залишилося живими 29. Час воєначальників минув. У бунтах зникли ворожі Тюдорам вельможні родини: Ла-Пулі, Стеттфорди, Куртне... І тоді менш вельможні шляхтичі, буржуа, які скуповували землі, навіть особи скромного або темного походження, улюбленці королівської влади, заповнювали цю соціальну порожнечу нагорі, сприяючи глибокій зміні «політичної геології» англійських земель, як тоді казали. Саме собою це явище було не нове, але був унікальним його розмах. Близько 1540 р. утвердилася нова аристократія — ще нова, але вже респектабельна.

І ще до смерті Генріха VIII, а відтак у буремні й ефемерні царювання Едуарда VI (1547—1553 рр.) і Марії Тюдор (1553—1558 рр.) ця аристократія поступово звикла ні в чому собі не відмовляти й небавом стала чинити опір урядові. Їй сприяли Реформація, продаж церковних земель та коронних маєтків, активність парламенту, що наростала. Прикриваючись блиском царювання Єлизавети (1558—1603 рр.), хоч би яким яскравим був цей блиск на перший погляд, аристократія зміцнювала, розширювала свої переваги й свої привілеї. Чи не було знаменням часу те, що королівська влада, яка аж до 1540 р. зводила багато пишних споруд, доказів своєї життєздатності, після цієї дати зупиняє будівництво? Цей факт не ставить під сумнів кон'юнктури, бо роля будівельника цілком переходить за тих часів до аристократії. Наприкінці століття в сільських місцевостях Англії з'являються майже царські резиденції — Лонгліт, Уоллатон, Уорксоп Берлі-гауз, Олденбі [66]. Прихід до влади цих вельмож відбувся водночас із становленням морської величі острова, зростанням сільськогосподарських доходів і тим піднесенням, яке Дж. Ю. Неф не без серйозних підстав називає першою промисловою революцією. Відтоді аристократії, аби нарощувати чи зміцнювати свої багатства, не так уже й потрібна була королівська влада. Й коли ця остання 1640 р. зробила спробу відновити своє безконтрольне панування, було вже надто пізно. Вельможі й велика буржуазія, яка невдовзі зблизилася з ними, пройдуть через важкі роки громадянської війни й досягнуть розквіту з реставрацією Карла II (1660—1685 рр.). «Після нового заколоту 1688—1689 рр. ...Англійську революцію (що почалася 1640 р., а з певного погляду навіть раніше) можна вважати такою, що завершила свій цикл» [67]. Англійський правлячий клас реформувався.

Приклад Англії, який збільшує картину, ясний, що не завадило йому викликати чимало запеклих суперечок між істориками [68]. І в інших місцях, по всій Європі буржуа шляхтизувалися або видавали заміж своїх доньок за шляхтичів. Проте, щоб простежити коливання такого процесу, були б потрібні додаткові дослідження, довелося б із самого початку також припустити, що головне завдання кожного суспільства — *відтворювати* себе у своїй верхівці й, отже, заднім числом визнати войовничу соціологію П'єра Бурдьє [69]. І так само з самого початку визнати вслід за розмірковуваннями таких істориків, як Дюпак'є, Шоссинан-Ногаре, Жан Ніколя і, безперечно, деяких інших, що існують соціальні кон'юнктури, вирішальні стосовно всіх інших: є ієрархія, порядок, які безугавно зношуються, відтак одного чудового дня починають тріщати. Тоді на верхівку приходять нові індивіди, в дев'ятьох випадках з десяти для того, щоб відтворити цілком, або майже цілком, попередній стан речей. На думку Жана Ніколя, в Савойї за правління Карла-Еммануїла I (1580—1630 рр.) посеред різного лиха, пошестей чуми, злиднів, неврожаїв, війн «нова аристократія, що виросла на ділових операціях, на крутійстві й на адміністративних посадах, використовуючи нестійку кон'юнктуру, прагне посісти місце давнього феодального шляхетства» [70]. Отже, нові багатії, нові привілейовані пролазять на місце колишніх; тимчасом, як сильне потрясіння, що відкидає деякі колишні привілеї і робить можливим таке нове просування, спричиняє собою біля основи піраміди серйозне погіршення становища селянства. Бо за все треба платити.

Як схопити зміну?

Усе це просто, без сумніву, надто просто. Й відбувається повільно, повільніше, ніж гадають звичайно. Зрозуміло, що такий соціальний рух майже не піддається вимірюванню, але, либонь, можна схопити порядок величин, якщо спробувати в загальних рисах (*grosso modo*) оцінити число серйозних претендентів на соціальне просування, цебто найбагатшу частину буржуазії, у співвідношенні з наявним шляхетством або патриціатом. Історики звикли розрізняти дещо схематично велику, середню й дрібну буржуазію. Треба колись упіймати їх на слові. Справді, для наших розрахунків слід враховувати сам лише верхній шар, стосовно якого можна вважати, що він не сягав однієї третини всієї чисельності буржуазії. Коли, наприклад, кажуть, що французька буржуазія становила у XVIII ст. приблизно 8% усього населення країни, то верхній її шар насилу міг перевищувати 2% цього населення, тобто він нараховував би, знову ж таки загалом, з можливими відхиленнями в той чи той бік, те саме число людей, що й шляхетство. Така рівність — це *припущення,* але у випадку Венеції, де повноправні громадяни міста (*cittadini*) були найвищим прошарком буржуазії, чітко окресленим, часто багатим або принаймні заможним, що постачав кадри урядовим канцеляріям Синьйорії (бо посади купувалися), навіть виконував починаючи від 1586 р. такі високі функції, як функції венеціанських консулів за кордоном, а також займався комерцією та промисловою діяльністю,— такі *cittadini* були чисельно рівні з шляхетством (*nobili*) [71]. Така сама рівновага спостерігалася й у досить добре вивченому й проліченому «верхньому середньому» класі Нюрнберга близько 1500 р.: чисельність патриціїв і багатих купців була рівною [72].

Цілком очевидно, що саме між патриціатом (або шляхетством) і прошарком багатих купців, що безпосередньо до нього прилягав унизу, й відбувалося соціальне просування. В якій пропорції? А ось це важко виміряти, виключаючи кілька особливих випадків. А що панівний прошарок зменшувався в числі тільки в довготривалому плані й, отже, довгий час залишався на одному й тому самому рівні, то соціальне просування мало б щонайбільше тільки заповнювати порожнини. За

Замок Берлі-гауз у Стамфорд-Бароні, в Лінкольнширі, на річці Уелленд, що його спорудив Вільям Сесил 1577—1585 рр. Одна з небагатьох, що збереглися (ясна річ, у перебудованому вигляді) з великого числа резиденцій, які він наказав спорудити. Фото Британської асоціації подорожей *(The British Travel Association)*.

словами Германа Келленбенца [73], саме це відбувалося в Любеці у XVI ст. Патриціанський клас — клас великих негоціантів, що нараховував від 150 до 200 родин, у кожному поколінні втрачав п'яту частину своєї чисельності, яка поповнювалася приблизно еквівалентним числом нових людей. Якщо ми згодимося, що покоління становило два десятки років, і візьмемо для простоти цифру 200 родин, то в цьому місті з 25 000 населення всього-на-всього тільки дві нові родини переступали щороку поріг панівного класу, аби інтегруватися в гурт, у сто разів вищий за статусом. А що цей гурт сам включав різні рівні (на верхівці реальну владу тримали у своїх руках 12 родин), то чи можна уявити собі, щоб новачок нехтував правилами того середовища, до якого він приходив? Бувши самотнім, він більш чи менш швидко пристосується; над ним візьмуть гору традиції та звичаї; він змінить спосіб життя, навіть костюм, а якщо треба буде, змінить і ідеологію.

З урахуванням сказаного, якщо все було так складно, траплялося також, що самий панівний клас змінював ідеологію, ментальність, що він приймав або здавалося, що приймав, спосіб мислення новоприбульців або, точніше, той, що пропонувало йому соціально-економічне середовище, що він зрікався сам себе, принаймні зовні. Але таке самозречення ніколи не було простим або повним, і вже зовсім не конче катастрофічним для панівного класу. Справді, економічне піднесення, що його ніс на собі новачок, ніколи не залишало байдужим людей, які вже знайшли своє місце. Вони теж виявлялися зачепленими ним. Альфонс Допш [74] привернув увагу до ранньої сатири малого «Луцидаріуса» (збірник повчальних оповідань, що сягав корінням апокрифічного латинського твору на богословські теми й був у середні віки мовби народною книгою.— *Прим. ред.*), який висміює тих шляхтичів кінця XIII ст., що були нездатними утримувати себе при дворі володаря інакше як коштом продажу збіжжя, сиру, яєць, свиней, молока, коштом доходів від своїх дійних корів, коштом своїх врожаїв. Отже, це шляхетство обуржуазнювалося з XIII ст.? А згодом аристократія ще більше стане на стежку підприємництва. В Англії аристократія й *джентрі* з кінця XVI ст. відверто брали участь у нових акціонерних товариствах, що їх породжувала зовнішня торгівля [75]. Рух, що почався, вже не зупиниться. У XVIII ст. угорське, німецьке, данське, польське, італійське шляхетство «меркантилізується» [76]. Французьке шляхетство в правлінні Людовіка XVI було навіть перейняте справжньою пристрастю до ділових операцій. Саме воно, як твердить історик, найбільше ризикувало, найбільше спекулювало. Порівняно з ним буржуазія — обережна, боязлива, яка надавала перевагу ренті,— відігравала жалюгідну роль [77]. Може, не варто дивуватися з цього, бо якщо французьке шляхетство тільки тоді звернулося до приватного підприємництва, то воно вже давно відважно спекулювало в іншій сфері «великих справ» — сфері королівських фінансів та кредиту (як ренти).

Загалом, якщо спосіб мислення на верхівці ієрархії тут чи там «обуржуазнювався», як це часто казали, то це відбувалося не через нових членів, які сягали вершини,— навіть якщо наприкінці XVIII ст. цих останніх і було трохи більше, ніж звичайно,— а радше внаслідок умов доби, промислової революції, що накреслилася у Франції. Справді, саме тоді високе шляхетство, «шляхетство шпаги й шляхетство мантії королівських та князівських домів», брало участь «у різних великих зисковних заходах, чи то йшлося про трансатлантичну торгівлю, чи то про колоніальні поселення (*habitations*), чи то про гірничі розробки. Це ділове шляхетство надалі буде присутнє в усіх великих центрах нової економіки: на копальнях Анзена та Кармо, на металургійних заводах Нідербронна та Ле-Крезо, у великих капіталістичних товариствах, які за тих часів розмножувалися в числі й підштовхували вперед морську торгівлю. Тож нема нічого дивного в тому, що шляхетство, багатство якого залишалося величезним, змінювало свій дух, робилося іншим, обуржуазнювалося, мовби заперечуючи саме себе, ставало ліберальним, бажало обмежити королівську владу, готуючи революцію без шкоди та

завихрень, аналогічну англійському зламу 1688 р. Безперечно, майбутнє принесе йому прикрі несподіванки. Але облишмо це майбутнє. Впродовж років, що передували 1789 р., саме економіка, трансформуючись сама, перетворювала структури й спосіб мислення французького суспільства. Так само як вона це зробила набагато раніше в Англії або в Голландії, і ще раніше — в італійських торгових містах.

Синхронність соціальних кон'юнктур у Європі

Хто дивуватиметься з того, що економіка зберігала свою ролю в процесах соціального просування? Що найдивніше, то це те, що, незважаючи на явні розриви в рівнях розвитку від країни до країни, соціальна кон'юнктура, як і пересічна економічна кон'юнктура, рух якої перша повторює або виражає, виказує тенденцію до синхронності по всій Європі.

Наприклад, XVI ст. у своєму розквіті, скажімо навіть від 1470 до приблизно 1580 р., було, на мою думку, по всій Європі періодом пришвидшеного соціального просування, майже біологічного зрушення за своєю стихійністю. Буржуазія, що вийшла з торгівлі, в цей час сама пробивалася на верхівку тодішнього суспільства. Пожвавлення в економіці створювало, подеколи швидко, величезні купецькі багатства, і всі брами соціального просування були розчахнені навстіж. Навпаки, в останні роки цього століття, з початком повороту назад вікової тенденції або принаймні тривалого періоду між циклами піднесення, суспільства Європейського континенту знову почнуть замикатися. У Франції, Італії, Іспанії все відбувалося так, ніби після періоду широкого оновлення складу осіб, що утвердилися на верхівці шляхетського суспільства, після низки актів, що компенсували відплив, надання шляхетського титулу двері, чи драбина, соціального просування знову зачинялися, і досить щільно. Це було правдою в Бургундії [78], правдою в Римі, правдою в Іспанії, де в утворені порожнини кинулися міські радники-рехідори (*regidores*). І так само це було в Неаполі, де «виготували кількох герцогів та князів, без яких можна було б обійтися» [79].

Отже, процес був загальним. І він був подвійним: упродовж цього століття частина шляхтичів зникла і її одразу ж замінили інші, та тільки-но місце виявилося зайнятим, за новачками двері зачинилися. Тож хіба не варто виказати скептицизм, коли П'єр Губер пояснює Лігою та пов'язаною з нею запеклою боротьбою явний занепад французького шляхетства, причому, мовляв, «вплив економічних умов, особливо умов кон'юнктури... слід відкинути»? [80] Ясна річ, я не відкидаю відповідальності Ліги та пов'язаних із нею катастроф, які, до речі, певною мірою вписувалися в кон'юнктурний спад кінця століття й були формою цього спаду. Було навіть нормально, що така кон'юнктура набирала в різних європейських суспільствах різних форм. Пояснення Жоржа Юппера, до якого я ще повернуся, специфічне для Франції, але від цього воно анітрохи не менше пов'язане з економічним піднесенням нового класу, який вийшов безпосередньо з розбагатілого купецтва. Й то був загальний процес. Соціальна й економічна кон'юнктура в XVI ст. була скрізь одна й та сама, вона була господинею становища. Так само буде й у XVIII ст., коли соціальне просування по всій Європі знову розгорнеться на повну силу. В Іспанії сатирики висміювали нових шляхтичів, таких численних, що годі було знайти бодай одну річку, одне село чи поле, з якими не був би пов'язаний якийсь шляхетський титул [81].

Теорія Анрі Піренна

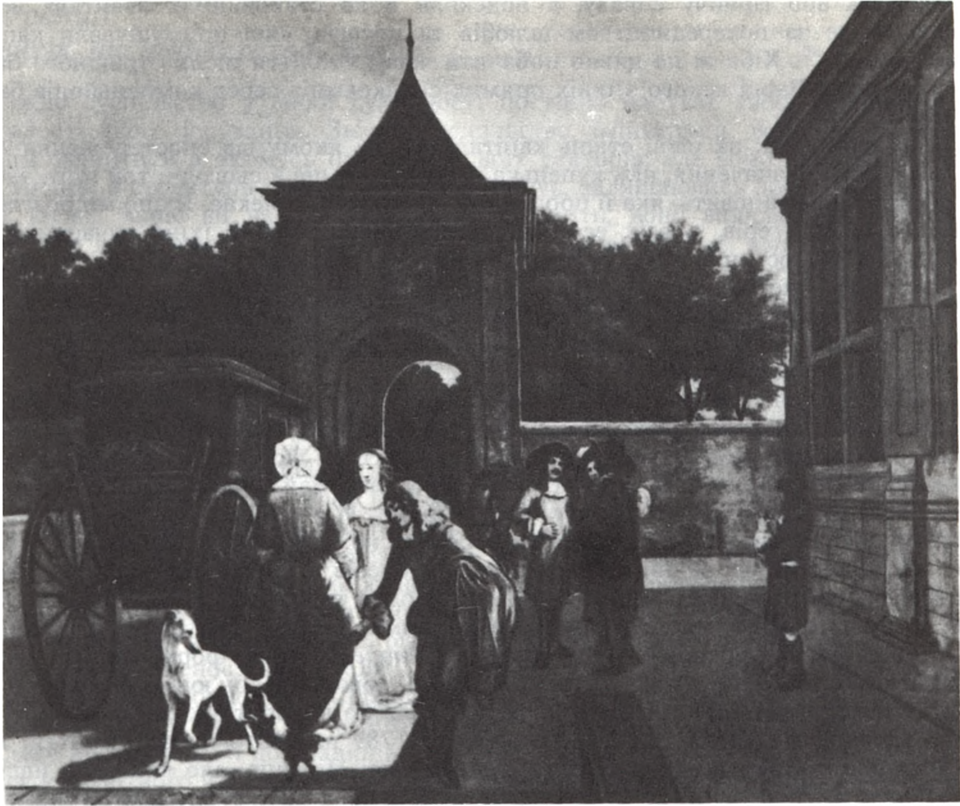
Теорія Анрі Піренна щодо «Періодів соціальної історії капіталізму» [82], що й нині зберігає своє значення, виходить за межі кон'юнктурного пояснення. Вона пропонує пояснення у вигляді соціального механізму, що *діяв регулярно*, пояснення, яке можна було б звірити в рамках індивідуальної або радше родинної діяльності.

Великий бельгійський історик, який виказував увагу до доіндустріального капіталізму, визнаючи його існування в Європі ще до Відродження, відзначав, що купецькі родини зберігалися нетривалий час: двоє, рідко — троє поколінь. Після чого вони залишали це ремесло, аби посісти, якщо все йшло добре, менш ризиковане й почесніше становище, щоб купити посаду або, ще частіше, шляхетське володіння, або ж те й те водночас. Отже, робить висновок Піренн, не було капіталістичних династій: якась доба має своїх капіталістів, але в наступну добу це вже будуть не ті люди. Тільки-но ділові люди пожинали плоди сприятливого для них сезону, вони квапилися накивати п'ятами, посівши, якщо це можливо, місце в лавах шляхетства. І не тільки через соціальні амбіції, а й тому, що умонастрій, який забезпечив успіх їхнім батькам, робив їх нездатними адаптуватися до починання нових часів.

Цей погляд зробився узвичаєним, бо його потверджують багато фактів. Герман Келленбенц [83], посилаючись на міста Північної Німеччини, показує, як купецькі родини, творча сила цих міст, вичерпавши себе до кінця двох-трьох поколінь, віддає з цього часу перевагу перед своїми конторами земельній власності, яка дозволяє їм легко отримувати шляхетські грамоти. Це саме так, особливо в період, про який тут ідеться,— в XVI та XVII ст. Я тільки не згоджуюся зі словами «творча сила» й тим образом підприємця, що його вони нам пропонують.

У всякому разі, чи були купці творчою силою чи не були, але такі відступи й такі переміщення були за всіх часів. Уже в XV ст. в Барселоні члени старовинних купецьких династій одного чудового дня «переходять до *стану* (*estament*) *благородних* (*honrats*)» ще тоді, коли смак до способу життя рантьє аж ніяк не переважав у барселонському суспільстві [84]. Ще більше вражає та відносна швидкість, з якою зникають у Південній Німеччині, мовби провалюючись крізь землю, «славні імена XVI ст.— аугсбурзькі Фуггери, Вельзери, Гохштеттери, Паумгартнери, Манліхи, Гауги, Геварти; або нюрнберзькі Тухери та Імгофи й багато інших» [85]. Дж. Гекстер, говорячи про те, що він називає «міфом про середній клас у тюдорській Англії» [86], показав, що кожен історик розглядає пересування торгової буржуазії до лав *джентрі* та шляхетства як явище, характерне для «його» доби, тієї, яку він вивчає, тимчасом як явище, про яке йдеться, існувало за всіх часів. І Гекстер легко це доводить для самої Англії. Хіба у Франції «Кольбер і Неккер не нарікали, з проміжком у одне століття, на цей постійний відплив грошових людей у бік спокійного становища земельного власника й шляхтича»? [87] У XVIII ст. в Руані купецькі родини зникають — чи то просто гаснучи, чи то полишаючи комерцію задля суддівських посад, як, наприклад, Лежандри (які мали тут славу багатющої купецької родини Європи), як, наприклад, Плантрози... [88] Те саме відбувалося й у Амстердамі. «Якщо полічити знамениті торгові будинки міста,— пише один спостерігач 1778 р.,— то знайшлося б вельми мало таких, чиї предки були б негоціантами за часів революції (1566—1648 рр.). Старовинних домів більше не існує: ті, що нині провадять найбільшу торгівлю, є нові фірми, засновані й створені зовсім недавно. Й саме в такий спосіб комерція постійно переходить від одного дому до іншого; бо вона природним чином притягується до найдіяльніших і найдбайливіших з тих, хто нею займається» [89]. Це окремі приклади серед безлічі інших. Проте чи це розв'язує проблему?

Якщо такі регулярні відступи торгових фірм на другий план якоюсь мірою

Прощання на подвір'ї голландського заміського будинку. Картина Пітера де Тога (близько 1675 р.). *Фото Жиродона.*

й були пов'язані із «зносом» підприємницького духу, то чи слід робити висновок, що кон'юнктура була тут ні до чого? Навіть більше, вбачати в цьому явищі переважно соціальний аспект капіталізму, який буцімто становить лише мить у житті родинного ланцюга, означає плутати купця й капіталіста. Адже якщо кожен великий купець — капіталіст, то зворотне не конче справедливе. Капіталіст міг бути особою, яка репрезентувала капітали, господарем мануфактури, фінансистом, банкіром, відкупником, розпорядником державних коштів... Звідси й можливість *внутрішніх* етапів: тобто купець міг би стати банкіром, банкір — висунутися у фінансисти, ті й ті — обернутися на отримувачів ренти з капіталу й у такий спосіб вижити впродовж багатьох поколінь саме *як капіталісти.* Генуезькі купці, які ставали ще до XVI ст. банкірами й фінансистами, непошкодженими пережили наступні століття. Достоту так само й у Амстердамі: слід би дізнатися з приводу тих родин, що, за словами нашого очевидця 1778 р., більше не були торговими, чим вони стали, чи не перебралися вони до іншої галузі капіталістичної діяльності, що було вірогідно, коли брати до уваги умови Голландії XVIII ст. Й навіть коли якийсь капітал справді покидав торгівлю задля землі або посади, якби пощастило досить довго простежити його просування в межах суспільства, можна було б зауважити, що він зовсім не остаточно залишив у силу самого цього факту (*ipso facto*) капіталістичний кругообіг, що були повернення до торгівлі, до банківської справи, до участей, до вкладення в рухомість і нерухомість, навіть у про-

мисловість або гірничу справу, а подеколи й до старовинних авантюр, нехай навіть лише за посередництвом шлюбів та посагів, «які примушували капітал обертатися» [90]. Хіба ж не дивно побачити через століття після страшного банкрутства дому Барді декого з їхніх прямих спадкоємців серед компаньйонів банку Медичі? [91]

Інша проблема: на рівні етапів капіталізму, на якому вів спостереження Анрі Піренн, більше значення, ніж купецька родина, має ще й сьогодні той гурт, частину якого вона становить, яка її продовжує й загалом її плекає. Якщо ми розглядатимемо не Фуггерів, а всіх великих аугсбурзьких купців, їхніх сучасників, не багатство Телюссонів і Неккерів, а фонди протестантського банку, то можна побачити, що періодично відбувалася зміна одного гурту іншим, але тривалість кожного епізоду набагато перевершувала два-три покоління, які, на думку Піренна, були б нормою, а головне — причини відступу й зміни цього разу були цілком кон'юнктурними.

Єдине свідчення того (але воно важливе!) — дані Г. Шоссинана-Ногаре про фінансистів Лангедоку, тих людей, що були водночас підприємцями, банкірами, арматорами, негоціантами, власниками мануфактур і, до того ж, фінансистами та чиновниками фінансового відомства. Всі вони, або майже всі, вийшли з торгівлі, яку провадили довгі роки обережно й успішно. Й усі інтегрувалися в локальну систему зв'язків та родин, що поріднилися й тісно трималися одна одної [92]. Якщо ми поспостерігаємо за ними в одному з діоцезів (адміністративних одиниць) Лангедоку, то побачимо, як змінювали одна одну три формації, що розрізнялися за складом, за діловими зв'язками та родинними союзами. Від однієї формації до іншої відбувалися розрив і зміна, *оновлення людей*. Перша формація, яку можна виявити від 1520 до 1600 р., не пережила повороту кон'юнктури наприкінці XVI ст.; друга, від 1600 до 1670 р., проіснувала до поворотних років, від 1660 до 1680 р.; нарешті, третя тривала від 1670 до 1789 р., цебто понад століття. Тож загалом це підтверджує інтуїтивний здогад Анрі Піренна, але ясно, що йшлося про *колективну еволюцію,* а не про індивідуальні долі; і про рухи досить тривалі.

Нарешті, соціальні етапи капіталізму існують тільки в тому разі, якщо суспільство пропонує вибір: чи крамниця, чи контора, чи посада, чи земля, чи якесь інше розв'язання. Але ж суспільство може просто сказати «ні» й перекрити всі шляхи. Погляньте на знаменний випадок єврейських купців та капіталістів, що відхиляється від норми: на Заході в них не було вибору між грішми, землею та посадою. Звісно ж, ми не мусимо сліпо вірити в шість століть існування єврейського банку родини Норса [93]; але він має великі шанси встановити абсолютний рекорд тривалості життя. Купці-банкіри Індії перебували в такому самому становищі, бувши приреченими своєю кастовою належністю займатися виключно грішми. Так само в Японії був украй важкий доступ до лав шляхетства багатим купцям Осаки. Як наслідок, вони загрузли у своїй професії. Зате, згідно з останньою книгою Андре Раймона [94], купецькі родини Каїра існували ще коротший час, ніж тривалість етапів, яку визначав Анрі Піренн: мусульманське суспільство мовби пожирало своїх капіталістів у юному віці. Чи не так само було впродовж першої фази торгового успіху Лейпцига в XVI—XVII ст.? Його багачі не завше були такими протягом усього свого життя, а їхні спадкоємці буквально стрімголов кинулися до шляхетських фільварків та спокійного життя, яке ті їм обіцяли. Але хіба ж відповідальність за це лежала на початку піднесення не на потужній економіці, що розвивалася стрибкоподібно, й зовсім не так уже на суспільстві?

У Франції: джентрі чи шляхетство мантії?

Кожне суспільство у своїй сукупності постійно набуває своєї складності із тривалості свого існування. Звісно, суспільство змінюється, воно навіть може цілком змінитися в якомусь одному зі своїх секторів; але воно вперто зберігає свої вибори й структури і насправді еволюціонує, залишаючись досить схожим на себе. Отже, якщо ви намагаєтеся його зрозуміти, воно виявляється водночас і тим, чим воно було, і тим, що воно є, і тим, чим воно буде, воно постає мовби нагромадженням у межах тривалої часової протяглості постійностей і відхилень, що змінюють одне одне. Приклад найвищого французького суспільства XVI—XVII ст., вкрай ускладнений, є в цьому зв'язку цілком доказовим тестом. Це самобутній випадок, який сам по собі пояснює своєрідну долю, який має в собі певні свідчення й про інші суспільства Європи. Крім того, він має ту перевагу, що висвітлюється в багатьох дослідженнях, які наново осмислює чудова книга Жоржа Юппера «Французькі джентрі» («*The Frech Gentry*») [95].

Слово *джентрі* для означення найвищого прошарку французької буржуазії, що розбагатів з торгівлі, але через покоління-два полишив крамницю або контору, одне слово, емансипувався від торгівлі та її «плями», підтримувався в своєму багатстві та добробуті експлуатацією великих земельних володінь, постійною торгівлею грішми, купівлею королівських посад, які включалися до спадкового майна розважливих, ощадливих і консервативних родин — тож це слово *джентрі*, звісно ж не узвичаєне, викличе різке незадоволення всіх істориків — фахівців з французької дійсності цих століть. Але відверта дискусія з цього приводу швидко показує свою корисність. Справді, вона ставить потрібне попереднє питання: визначення класу, групи чи категорії осіб, що повільно просуваються до шляхетської достойності й до традиційного для цього останнього соціального успіху. Класу непомітного й складного, що нічого спільного не мав ні з пишним придворним шляхетством, ні з принизливою бідністю «сільського шляхетства», класу, який загалом еволюціонував у напрямі власного уявлення про шляхетську достойність і спосіб життя, що був би властивий саме йому. Такий клас або така категорія вимагають у словнику істориків такого слова або виразу, які легко вирізнили б його з низки соціальних форм, що існували між часом Франциска I й початком царювання Людовіка XIV. Якщо ви не бажаєте казати *джентрі*, то ви не можете сказати й «найвища буржуазія».

Слово *буржуазія* поділяє долю слова *буржуа* — те й те, безперечно, були у вжитку від XII ст. Буржуа — це привілейований громадянин міста. Але залежно від регіонів та міст Франції, що розглядаються, це слово набуває поширення тільки наприкінці XVI ст. чи наприкінці XVII ст. Цілком напевне загальним зробить його вживання XVIII ст., а Революція забезпечить його успіх. Замість слова *буржуа* там, де ми б його чекали й де воно подеколи й з'являлося, поширеним виразом тривалий час було словосполучення «поважна людина» (*honorable homme*). Словосполучення, яке мало цінність тесту: воно безпомильно означувало перший ступінь соціального просування, важкого переміщення, яке належало зробити від «стану від сохи», селянського стану, до так званих вільних фахів. Такими фахами були насамперед суддівські посади, посади адвокатів, прокурорів, нотарів. Серед тих і тих багато практиків отримували підготовку в старшого за віком побратима, не проходячи через університет, а серед тих, хто здобував університетську освіту, багато хто проходитиме курс лише номінально. До таких поважних фахів належали також лікарі та хірурги-цирульники, причому в числі цих останніх рідкісним явищем були «хірурги св. Косьми або ті, що носять мантію», тобто ті, хто закінчив медичні школи [96]. Додайте сюди аптекарів, що, як і всі інші, часто-густо передавали своє ремесло «всередині однієї і тієї родини» [97]. Але

до середовища «поважних людей» з повним правом відносили (хоч вони й не займалися так званими вільними фахами) купців, розуміючи під цим переважно (але не виключно) негоціантів. У Шатодені існувала підкреслена різниця, принаймні зовні, між купцем-буржуа (негоціантом) та купцем-ремісником (крамарем) [98].

Однак самого тільки фаху не вистачило б для створення *поважності* (*honorabilitê*), треба було також, аби привілейована особа володіла певним багатством, користувалася відносним добробутом, жила з гідністю, аби вона купила якісь землі довкола міста й — неодмінна умова — аби вона жила у власному домі («*pignon sur rue*»). Зверніть увагу, як ці слова — «*pignon sur rue*» — ще й нині звучать у наших вухах. Шпиль даху (*pignon*) «як і нині в церквах,— пояснює словник Літтре,— створював фасад будинку», утверджував його повну законність...

Такою була по всій Франції, хоч би де з нею зустрівся історик (навіть у містечках, що заднім числом нам видаються пересічними), маленька жменька поважних людей, яка стояла вище маси ремісників, дрібних крамарів, околичних бонз та селян. За нотаріальними архівами можна відновити долю таких привілейованих першого ступеня. Звісно, вони не мали нічого спільного з тими *джентрі*, про яких ідеться. Для досягнення цього рівня або для того, щоб він став помітним, треба було піднятися на додатковий ступінь, сягти рівня «благородних людей». Уточнімо, що «благородна людина» юридично не була шляхтичем, «шляхетною»; то була назва, породжена марнославством та соціальною реальністю. Навіть якщо благородна людина володіє фільварками, навіть якщо вона «живе благородно, цебто не займаючись ні ремеслом, ні торгівлею», вона належить не до «істинного шляхетства», а до «шляхетства почесного, не родового й не досконалого, яке презирливо називають міським шляхетством і яке насправді є буржуазія» [99]. На противагу цьому, якщо в нотаріальному акті наша «благородна людина» до того ж ще називається і «зброєносцем» (*écuyer*), то вона має всі шанси бути визнаною за таку, що належить до шляхетства.

Але ця приналежність була фактом радше *соціальним*, ніж юридичним, фактом соціальним, тобто таким, який спонтанно виник з повсякденної практики. Підкреслімо ці пересічні умови переходу до лав шляхетства. Починаючи від 1520 р. число таких переходів зростало без особливих труднощів, вони ставали дедалі очевиднішим і ширшим явищем. Не зачіпаймо таких рідкісних шляхетських грамот, що їх продавав король, купівлі посад або виконання функцій ешевена, що давала шляхетство, шляхетську достойність (так зване шляхетство дзвона, *de cloche*). Бар'єр шляхетського стану долали переважно за посередництвом судового розслідування, після простого вислуховування свідків, які гарантували, що ця людина «живе шляхетно» (цебто на свої доходи, не займаючись фізичною працею) і що її батьки й батьки її батьків теж жили шляхетно, на видноті у всіх. Ці переходи не становили труднощів лише тією мірою, якою багатство привілейованих, що зростало, дозволяло жити на шляхетський кшталт, тією мірою, якою ці висхідні класи послуговувалися сприянням суддів, які нерідко були їхніми родичами, тієї мірою, нарешті, якою, про що ми вже говорили, шляхетство, яке утвердилося в XVI ст., не замикалося у своїх лавах. У тогочасній Франції не було нічого, що могло б нагадати формулу Пітера Ласлетта [100], згідно з якою розмежувальна лінія між шляхтичами й нешляхтичами буцімто була так різко позначена, як між християнином і невірним. Слід було б говорити радше про зони з прозорими кордонами, про *макі*, про *нічию землю* (*no man's land*).

І що ще ускладнювало все: це нове шляхетство навіть не завжди виказувало бажання розчинитися в лавах традиційного шляхетства. Якщо Жорж Юппер має слушність, а те, що він її має, більш ніж вірогідно, «благородних людей» високого рангу напевне не слід бачити в образі «міщанина-шляхтича». Дата першої вистави

цієї п'єси Мольєра — пізня (1670 р.), ми на той час пішли далеко від весни XVI ст., та й карикатура намальована, аби задовольнити придворне шляхетство. Звісно ж, метр Журден — не чиста вигадка, але образ його відповідає образові лише вельми пересічної буржуазії, і було б неправильно бачити наших майже шляхтичів або вже шляхтичів XVI ст. охопленими єдиною пристрастю — прилучитися до шляхетства, «ніби воно було еліксиром життя» [101]. З приводу того, що новому шляхетству не чужим було соціальне марнославство, не може бути жодного сумніву. Але це марнославство не спонукало їх поділяти смаки й передсуди шляхетства шпаги. Вони не відчували анітрохи захвату перед військовим ремеслом, полюванням, дуелями; навпаки, вони вирізнялися зневагою до способу життя людей, які були, на їхню думку, позбавлені й розважливості, й культури, і вони, не замислюючись, виказували цю зневагу навіть у письмовій формі.

Втім, з цього приводу вся буржуазія, і найвища й середня, думала однаково. Надаймо слово пізньому свідкові Удару Коко, простому реймському буржуа, але досить багатому купцеві [102]. У своїх мемуарах він пише (31 серпня 1650 р.): «Ось стан, життя й становище сих панів шляхтичів, які мають себе за великий рід, а велике число шляхтичів живе анітрохи не ліпше й здатне тільки на те, щоб шпетити й об'їдати селянина у своєму селі. Тоді й порівнювати: поважні буржуа міст і добрі купці благородніші, ніж усі вони, бо вони поблажливіші, ведуть добропорядніше життя і показують ліпший приклад, їхня родина та їхній дім влаштовані ліпше, ніж у шляхтичів; кожен у межах своєї влади нікого не примушує ремствувати, платить кожному, хто на нього працює, а головне — вони ніколи не роблять підлого вчинку; більша ж частина цих жалюгідних носіїв шпаги чинять зовсім інакше. Якщо виникає питання про порівняння, то вони вважають, що вони — все й що буржуа мусить дивитися на них такими самими очима, якими дивиться на них їхній селянин... Ніхто з порядних людей не звертає на них уваги. Так нині ведеться на світі, й не слід більше шукати чесноти в шляхтича».

Французькі великі буржуа, що стали шляхтичами, насправді продовжували вести своє колишнє життя, врівноважене, розважливе, чи то у своїх чудових міських будинках, чи то у своїх замках, чи то в заміських резиденціях. Радістю життя й гордістю для них була їхня гуманістична культура; втіхою для них були їхні бібліотеки, де минали найліпші години їхнього дозвілля. Культурна межа, яка визначала й найліпше характеризувала їх,— це їхня пристрасть до латини, до грецької мови, до правознавства, до античної і вітчизняної історії. Вони стояли біля витоків створення численних *світських* шкіл у містах і навіть у містечках. Єдине, що їх споріднювало зі справжнім шляхетством, були відмова від роботи й від торгівлі, смак до неробства, цебто до дозвілля, що було для них синонімом читання, наукових суперечок з такими самими, як вони. Такий спосіб життя вимагав принаймні заможності, а звичайно ці нові шляхтичі були більш ніж заможні, володіючи солідними багатствами, джерела яких були троякими: методично експлуатовані землі; лихварство, що здійснювалося головно коштом селян та шляхтичів; і, нарешті, посади в судах та фінансових відомствах, що передавалися в спадщину задовго до встановлення *полетти (paulette)* 1604 р. (щорічний внесок до державної скарбниці за право передачі спадкоємцям своєї посади.— *Прим. ред.*). Проте йшлося радше про вспадковані, ніж наново створені багатства. Капітал — консолідований, навіть збільшений, звісно ж, притягував нові гроші, роблячи можливими соціальні успіхи й просування. Та поперваx вихід на орбіту був завжди однаковий: *джентрі* полишали торгівлю, що вони прагнули приховати від нескромних очей і старанно залишали в тіні.

Проте навряд чи хтось збивався з пантелику з цього приводу. «Щоденник» Л'Етуаля [103] повідомляє нам — але хто не говорив про це за його часів! — що Ніколя де Невілль, сеньйор Вільруа (1542—1617 рр.), державний секретар, який майже ціле життя стояв біля державного керма, змагався «з силою-силенною

паперів... пергаментів... записок» [104], був онуком риботоргівця, який 1500 р. купив три фільварки, а відтак і посади, отримавши в посаг фільварок Вільруа, що біля Корбея. Жорж Юппер наводить безліч аналогічних прикладів. Отже, ніхто не помилявся, повторімо ще раз: у XVI ст. суспільство не створювало перешкод для соціального просування, воно радше потурало йому. Й саме тільки в такому кліматі можна зрозуміти утворення справжнього *класу* нових шляхтичів, які не інтегрувалися, або погано інтегрувалися, в існуюче шляхетство, спиралися на власну політичну силу, на власну мережу зв'язків всередині самої своєї групи. Явище ненормальне, якому, втім, не судилося бути увічненим.

У XVII ст. все змінюється. Доти лжешляхетство зазнавало важких, навіть драматичних випробувань: Реформація, релігійні війни, але воно пройшло через них, не ставши ні протестантським, ні лігістським, а залишаючись «галліканським», «політичним», тримаючись золотої середини, де удари діставалися з обох боків, але де зберігалася можливість маневру. Після 1600 р. все зазнає еволюції — соціальна атмосфера, економіка, політика, культура. Тепер уже не стають шляхтичами завдяки свідченням кількох свідків перед поблажливим суддею; треба показувати свої генеалогічні дерева, піддавати себе повним небезпек розслідуванням, і навіть уже набута шляхетська достойність не захищена від перевірок. Соціальна мобільність, яка постачала людьми французьке *джентрі,* стає менш природною і, головне, менш широкою. Чи сталося це тому, що економіка стала менш пожвавленою, ніж у попередньому столітті? Монархія, відновлена Генріхом IV, Ришельє та Людовіком XIV, робиться утискувачкою, вона вимагає покори від своїх урядників, починаючи з самих членів парламенту. Навіть більше, король підніс придворне шляхетство, він дозволив йому розкошувати, процвітати, триматися на передньому плані довкола Короля-сонця, «короля театру», як сказав один з його наближених [105], але цей театр був вигідний, бо поєднував у вузькому й виставленому напоказ колі всі можливості й пільги влади. Ці придворні вельможі піднялися проти шляхетства «мантії». І це останнє зіткнулося не тільки з цією перешкодою, а й з монархією, яка водночас і давала йому могутність, і обмежувала її. І ось уся група наших «теж» шляхтичів опинилася в двозначному становищі й у плані політичному, й у плані соціальному. Й, нарешті, почасти проти неї була спрямована Контрреформація — проти її ідей та її інтелектуальних позицій. Нове шляхетство заздалегідь було на боці Просвітництва, бувши діткнуте певною мірою духом раціоналізму, аж до винайдення «наукової» форми історії [106]. Отже, все перевернулося, все йшло «проти шерсті» новому шляхетству, воно стало улюбленою мішенню нападок єзуїтів... І до того ж, його роля буде двозначною й складною під час спалахів янсенізму та під час Фронди. Від початку 1649 р. й до укладення мирної угоди в Рюейї (11 березня) члени Парламенту були господарями Парижа, «не наваживviolation ніяк скористатися із свого здобутку» [107].

Якраз під час цих труднощів, цих криз, що змінювали одна одну, *джентрі* поступово стає тим, що називатимуть шляхетством мантії, другим шляхетством, чию достойність постійно заперечувало перше і яке з цим першим шляхетством не зливалося. Надалі визначиться чітка ієрархія цих двох шляхетств, що їх гра монархічної влади протиставила одне одному, аби було легше ними керувати. Безперечно, не випадковим є сам вираз *шляхетство мантії,* що з'явився тільки на початку XVII ст., за нашими сучасними підрахунками, щонайраніше 1603 р. [108] Таке свідчення мови ми не повинні розглядати як неістотне. Тоді завершилася одна фаза долі шляхетства мантії. Тепер воно було чіткіше визначеним, менш спокійним і напевне менш чудовим, ніж у попередньому столітті, але й далі багато важило в долі Франції. Аби зберегтися, шляхетство мантії використовувало всі ієрархії: земельну, грошову, церковну, державну (суди бальї, президіальні суди,

П'єр Сег'є (1588—1672 рр.) був представником того нового «шляхетства», яке в XVI ст. створило солідні багатства на земельних володіннях, посадах та лихварстві (див. с. 506). Сам він зробить карколомну політичну кар'єру як безмежно відданий слуга монархії. Канцлер від 1635 р., безжальний суддя за часів процесу Фуке, він, проте, був людиною великої культури. Хіба він не волів бути зображеним з книгою в руці у славетній бібліотеці, яку він заповідає абатству Сен-Жермен-де-Пре? *Зібрання Віолле.*

парламенти, королівські ради) і плюс до того виграшні в довготривалому плані культурні ієрархії.

Усе це було складне, відбувалося під знаком повільності, певної незграбності, під знаком успіху, здобутого наполегливістю. На думку Жоржа Юппера, це шляхетство мантії від свого зародження в XVI ст. і аж до Революції перебувало в самому центрі долі Франції, «творячи її культуру, керуючи її багатством і створюючи водночас Націю та Просвітництво, створюючи саму Францію». На думку спадає стільки славетних імен, що вельми спокусливо підписатися під таким міркуванням. Одначе ж із важливим обмеженням: цей плідний клас, вияв певної французької цивілізації, несла на руках уся Франція, вона оплачувала ціну його добробуту, його стійкості; ми навіть наважимося сказати, його розумового розвитку. Цим матеріальним і культурним капіталом шляхетство мантії розпоряджалося для своєї вигоди. Що ж до вигоди для країни — це все ж таки інше питання.

Ясна річ, нема європейської країни, яка б не знала в тому чи тому вигляді цього роздвоєння нагорі соціальної ієрархії і цих латентних або відвертих конфліктів між класом, який сягнув вершини, й класом, який до неї підіймається. Проте книга Жоржа Юппера має ту перевагу, що приблизно окреслила французькі особливості, наголосивши на самобутності шляхетства мантії в її генезі й у відіграній нею політичній ролі. Тож вона не без користі привертає увагу до унікального характеру кожної соціальної еволюції. Причини були скрізь вельми схожі, але розв'язання різні.

Від міст до держав: просто розкіш і розкіш показова

Отже, майже нема правил, що стосуються соціальної мобільності, поведінки перед лицем престижу грошей або престижу народження та титулу, або престижу влади, які належало б відкривати. З цього погляду суспільства не мали ні єдиного віку, ні одних і тих самих ієрархій, ні, на завершення всього, одного й того самого способу мислення.

Усе ж таки в тому, що стосується Європи, була очевидна відмінність між двома великими категоріями: з одного боку, суспільствами урбанізованими, маючи під цим на увазі суспільства рано розбагатілих торгових міст — італійських, нідерландських і навіть німецьких, а з другого боку, суспільствами великих територіальних держав, які повільно звільнялися (та й то не завше звільнялись) від середньовічного минулого й подеколи ще вчора носили його сліди. Минуло трохи більше століття відтоді, як Прудон писав: «У економічному організмі, як і в реальній політиці, у вершенні правосуддя, в народній освіті нас іще душить феодалізм» [109].

Не раз казали й повторювали, що ці два світи вирізняли чітко виражені особливості. Можна було б навести сотню старовинних або сучасних версій ось цього зауваження з французької пам'ятної записки, написаної близько 1702 р.: «У монархічних державах купці не можуть домогтися тих самих ступенів пошани, як у державах-республіках, де звичайно правлять саме негоціанти» [110]. Та не наполягатимемо на цій очевидній істині, яка нікого не здивує. Викажемо тільки увагу до поведінки еліт залежно від того, жили вони в місті, що здавна перебувало під владою торгівлі та грошей, чи в просторих територіальних державах, де двір (наприклад, англійський або французький) задавав тон усьому суспільству. «Місто (читай: Париж) є, як кажуть, мавпа двору» [111]. Одне слово, місто, кероване купцями, житиме інакше, ніж місто, кероване володарем. Іспанський *arbitrista* (цебто порадник, часто-густо схильний до моралізаторства) Луїс Ортис, сучасник

Філіппа II, каже нам це прямо. Це відбувається 1558 р. в охопленій неспокоєм Іспанії: король Філіпп II відсутній у королівстві, він перебуває в Нідерландах, де розв'язує військові проблеми та питання міжнародної політики. У Вальядоліді, якому ще належало короткий час бути столицею Іспанії, правилом були розкіш, хизування, хутра, шовки, коштовні парфуми, незважаючи на труднощі часу й драматичну дорожнечу. Одначе ж, констатує наш іспанець, такої розкоші нема ні у Флоренції, ні в Генуї, ні в Нідерландах, ні навіть у сусідній торговій Португалії. «В Португалії,— каже він,— ніхто не вдягається в шовки» (*«En Portugal, ningun viste seda»*) [112]. Але Лісабон — торгове місто, воно задає тон у Португалії.

В італійських містах-державах, рано захоплених купцями (Мілан — 1229 р., Флоренція — 1289 р., Венеція — щонайпізніше 1297 р.), гроші були дійовим і непомітним цементом, який скріплював соціальний порядок, «міцним клеєм», як казали паризькі друкарі XVIII ст. [113] Патриціат, аби правити, не дуже мав потребу в тому, щоб засліплювати, зачаровувати. Він тримав у руках грошові нитки, цього було йому досить. Не те, щоб він гребував розкішшю, але вона намагалася залишитися непомітною, навіть таємною. У Венеції шляхтич носив довге чорне вбрання, яке навіть не було ознакою його рангу, бо, як пояснює це Чезаре Вечелліо в коментарях до свого збірника *«стародавніх і нових шат різних частин світу»* (*«habiti antichi et moderni di diverse parti del mundo»*) (кінець XVI ст.), таку тогу носили також *«буржуа, доктори, купці та інші»* (*«cittadini, dottori, mercanti et altri»*). Молоді шляхтичі, додає він, залюбки носять під чорною тогою шовковий одяг ніжних барв, але вони якомога приховують ці барвисті плями *«через певну скромність, властиву цій Республіці»* (*«per una certa modestia propia di quella Republica»*)... Тож відсутність хвастощів розкішним одягом не була мимовільною у венеціанських патриціїв. Достоту так само й носіння маски, не обмежене тільки карнавалом і громадськими святами, було способом залишатися непізнаним, загубитися в юрмі, розчинитися в ній, отримати свою втіху, не виставляючись напоказ. Венеціанські шляхтички послуговувалися маскою, коли вирушали до кав'ярні, до громадських місць, у принципі заборонених для дам їхнього становища. «Яка зручність ця маска! — казав Гольдоні.— Під маскою всі рівні, й головні достойники можуть щоденно... самі дізнаватися про всі деталі, які цікавлять народ... Під маскою може бути дож, який часто прогулюється в такий спосіб». У Венеції розкіш, нерідко грандіозна, була властива державному апаратові або ж суто приватному життю. В Генуї *нобілі* вдягалися в певній строгій манері. Святкування потайки відбувалися в сільських будинках або всередині міських палаців, а не на вулицях або громадських майданах. Мені чудово відомо, що в XVII ст. у Флоренції утвердилася розкіш користування каретами, немислима, з цілком зрозумілих причин, у Венеції і неможлива в Генуї з її вузькими вуличками. Але республіканська Флоренція скінчила свої дні з поверненням 1530 р. Алессандро Медичі й створенням 1569 р. Великого герцогства Тосканського. Одначе навіть у цей період Флоренція жила просто, на думку іспанця, майже по-буржуазному. І достоту так само тим, що робило з Амстердама останній європейський *поліс,* була серед усього іншого й навмисна скромність його багатіїв, що вражала навіть візитерів-венеціанців. Хто відрізнив би на амстердамській вулиці Великого пенсіонарія Голландії (вищий достойник Провінційних Штатів Голландії і фактичний голова виконавчої влади Сполучених провінцій.— *Прим. ред.*) від інших буржуа, повз яких він проходив? [114]

Перебратися з Амстердама або з одного із італійських міст, здавна багатих, до столиці нової держави чи до якогось князівського двору означало опинитися в зовсім іншій атмосфері. Тут скромність або непомітність уже ніколи не були метою. Шляхетство, що посідало перші лави соціальної структури, дозволяло себе засліплювати князівською пишнотою й у свою чергу бажало засліплювати. Воно бундючилося, мусило виставляти себе напоказ. Вражати — це означає

Венеція: дами в масках. Картина П'єтро Лонгі (1702—1785 рр.). *Зібрання Роже-Віолле.*

нав'язати свою перевагу, відокремити себе від простих смертних, підкреслити в майже ритуальній манері, що ти належиш до іншої породи, тримати інших на відстані. На противагу привілеєві грошей, що саме собою зрозуміле, привілеєві, який ти тримаєш у своїх руках, привілей народження й рангу має цінність лише тією мірою, якою він визнається іншими. Якщо в Польщі у вік Просвітництва князь Радзивілл, здатний сам (як це було 1750 р.) набрати військо й озброїти його артилерією, влаштував якось у своєму містечку Несвіжі винні ріки, залишаючись «зовні байдужим до кількості розданого й вилитого вина», то, зауважує В. Кула, це був спосіб справити враження на глядачів (вино в Польщі було вельми дорогою статтею імпорту), спосіб «примусити повірити в його необмежені можливості, домогтися покірності глядачів його волі... Отже, таке марнотратство було раціональною акцією в рамках заданої соціальної структури» [115]. Та сама бундючність і в Неаполі: за часів Томмазо Кампанелли, революціонера з серцем, осяяним «Містом Сонця» (1602 р.), про Фабриціо Караффу, князя делла Рочеллу, мали звичку говорити, що він витрачає свої гроші *«на неаполітанський кшталт»* (*«alla napoletana»*), *«що означає з марнославства»* (*«cioè in vanità»*). Тимчасом, як їхні піддані буквально помирали з голоду, неаполітанські дідичі витра-

чали цілі багатства на «собак, коней, блазнів, піткані золотом матерії та *на хвойд, що найгірше*» (*«е puttane che è peggio»*)[116]. Поводячись так, ці марнотратники (вони могли мати 100 000 екю доходу, тимчасом, як на кожного з їхніх підданих припадало по три екю), звісно, погамовували свою спрагу втіх, але ще більше — потребу засліплювати. Вони грали свою ролю, вони робили те, чого кожен від них сподівався, те, чим народ ладен був захоплюватися такою самою мірою, як і заздрити, а відтак і ненавидіти. Повторюю: спектакль, що розігрувався, був засобом панування. Потребою. Цим неаполітанським шляхтичам часто випадало бувати в дворі іспанського віце-короля, домагатися його прихильності хай навіть ціною розорення й повернення до своїх володінь без грошей. І ось у такий спосіб вони набували смаку до життя у великій столиці — одній з найбільших у Європі, столиці, яка, звісно ж, вимагала величезних витрат. Так було 1547 р., коли родина Бізиньяно спорудила в місті свій великий палац К'яйя. Полишивши свої калабрийські володіння, вона зажила там, як інші великі пани: оточені невеликим подвір'ям, де товпилися придворні, художники, літератори, що перебували на утриманні господаря дому[117].

Хоч би яким «зисковним», і, отже, раціональним, було це марнославство, що виставляється напоказ, воно часто-густо доходило до манії, аби не сказати до психозу. Фенелон твердить, буцімто Ришельє «не залишив у Сорбонні жодних дверей, жодної шибки, на яких би не було його герба»[118]. В усякому разі, в селі Ришельє, що носило його ім'я, «де височів батьківський фільварок, який ще й сьогодні можна побачити між Туром та Луденом», кардинал наказав збудувати місто, що залишилося напівпорожнім[119]. Це до найдрібніших деталей нагадує князівську фантазію померлого 1591 р. Веспасіано Гонзаги з родини герцогів Мантуанських, який відчайдушно намагався стати незалежним володарем і за браком ліпшого наказав збудувати чудове містечко Саббіонетту[120] з розкішним палацом, античними галереями, казино, театром (що в XVI ст. було ще рідкістю), з церквою, спеціально спорудженою, аби там могли виступати хори та інструментальні оркестри, із сучасними укріпленнями. Одне слово, все обрамлення справжньої столиці, тимчасом, як це містечко на річці По не відігравало жодної економічної або адміністративної ролі й навряд чи мало якесь військове значення: там у минулі часи спорудили укріплений замок. Веспасіано Гонзага жив у Саббіонетті справжнім володарем зі своїм маленьким двором, але після його смерті місто спорожніло й було забуте. Нині воно височіє як гарна театральна декорація посеред сільської місцевості.

У підсумку були дві манери жити й виходити на люди: чи то виставляння напоказ, чи то скромність. Там, де ще не утвердилося суспільство, що ґрунтувалося на грошах, стара політика позірної розкоші була потрібна панівному класові, бо він не міг би надто розраховувати на мовчазну підтримку грошей. Звісно, життя напоказ могло утвердитися скрізь. Воно ніколи не було відсутнім там, де люди мали час і бажання, аби подивитися один на одного, оцінити враження, порівняти себе з іншими, визначити взаємне становище за деталями, за манерою вдягатися, їсти, навіть знайомитися й розмовляти. Й навіть торгові міста не зачиняли своїх брам перед показною розкішшю. Одначе, коли вони їх розчиняли надмірно, це було ознакою їхньої дезорганізації, економічної і соціальної недуги, що вразила їх. Венеція після 1550 р. була надто багата для того, щоб правильно оцінити своє справжнє становище, яке з того часу було підірване. Й розкіш у ній ставала з кожним днем дедалі настирливішою, різноманітнішою, очевиднішою, ніж раніше. Збільшується число законів проти розкоші, що, як завше, відзначали, але не стримували витрат на пишноту: розкішні весілля і хрещення, так звані фальшиві перли, якими покривали себе жінки, а також їхня звичка носити поверх своїх суконь *«zubone»* й інший чоловічий одяг з шовку (*«zuboni et altre veste da homo de seda»*). Звідси так багато погроз проти порушників і проти «кравців,

Королівська розкіш і розваги при «ренесансному дворі» Англії XVI ст.: танок королеви Єлизавети та її фаворита Роберта Дадлі, графа Лестера, на придворному балу. *Фото Національної портретної галереї.*

вишивальників, рисувальників», які потурали злу. В багатих родинах «одруження було, безперечно, своєрідним публічним святом... У мемуарах тих часів ішлося тільки про святкування, турніри, бали, вбрання для весілля» — доказ того, що Синьйорія не поклала цьому краю. А перехід приватного в громадську проблему є ознака, яку слід запам'ятати [121].

Не дуже квапмося твердити, нібито в Англії еволюція йшла в протилежному напрямі. У XVII ст. показна розкіш заполонила там усе: був двір, була пишнота шляхетства. Коли Генрі Берклі, лорд-лейтенант Глостерширу, вирушав до «Лондона з коротким візитом, він брав з собою для супроводу 150 служників» [122]. Звичайно, у XVIII ст. і особливо під час довгого царювання Георга III (1760—1820 рр.) англійські багачі й можновладці невдовзі віддали перевагу перед пишнотою розкоші комфорту. Семен Воронцов, посол Катерини II [123], який звик до бундючної пишноти санкт-петербурзького двору, втішався свободою цього світу, «де живуть, як хочуть, і де нема в справах ніяких формальностей етикету». Але це не означає, що такі зауваження цілком ясно й правильно характеризували англійський соціальний порядок. Насправді він був складний і різноманітний, якщо його розглянути на дозвіллі. Англійське шляхетство, або, точніше, аристократія,

яка зійшла на верхівку соціальної ієрархії в основному з часів Реформації, була недавнього походження. Та внаслідок тисячі причин, серед яких відігравала свою ролю й корисливість, вона засвоїла звички старої земельної аристократії. Вельможна англійська родина спиралася передусім на великі земельні володіння, і в центрі цих володінь, як символ успіху, височіла резиденція, нерідко гідна самого короля. Ця аристократія була водночас, як про неї казали, «плутократичною і феодальною». Як феодальна, вона надавала собі потрібного, трохи театрального блиску. 1766 р. в Ебінгдоні осіли нові шляхтичі, «вони влаштували обід для кількох сотень *джентльменів,* орендарів, сусідніх жителів. Дзвони били щомога». Проходить кінна процесія з фанфарами попереду, а ввечері дається ілюмінація... [124] В цьому гаморі нема нічого «буржуазного», в соціальному сенсі він був потрібен хоч би для того, аби обгрунтувати необхідність влади аристократії в цій місцевості. Але такий пишний спектакль не виключає смаку до справ практичного досвіду їх ведення. Від часів Єлизавети саме найвище шляхетство, *пери,* залюбки вкладало капітали в торгівлю на далекі відстані [125].

У Голландії все було інакше. Там на верхівці ієрархії утвердилися регенти міст, ті, кого у Франції назвали б «шляхтичами дзвона». Вони були там буржуазною аристократією.

У Франції, як і в Англії, картина була досить складна: по-різному розвивалася столиця, над якою панував двір, і великі торгові міста, що почали усвідомлювати свою зрослу силу й самобутність. Багаті негоціанти Тулузи, Ліона або Бордо мало афішували свою розкіш. Вони зберігали її для інтер'єрів своїх гарних міських будинків і ще більше — «для своїх сільських резиденцій, заміських будинків, які оточували міста в радіусі одного дня шляху на коні» [126]. Навпаки, в Парижі багатющі фінансисти XVIII ст. вважатимуть за свій обов'язок відтворювати ту перебільшену розкіш, що їх оточувала, й наслідувати спосіб життя найвищого прошарку шляхетства.

Революції і класові бої

Маса суспільства, що перебувала на нижчому щаблі, трималася в мережі встановленого порядку. Якщо вона починала надто вже ворушитися, ланки мережі стискували й зміцнювали або винаходили інші способи тримати мережу. Держава негайно кидалася рятувати нерівність, «замковий камінь» соціального порядку. Культура й ті, хто її уособлював, часто-густо не барилися зі своїми послугами, проповідуючи лагідність, покірливість, розважливість, потребу віддавати кесареві кесареве. Найліпше було те, що «органічна» маса суспільства спокійно еволюціонувала сама собою, в межах, які не ставили під загрозу загальну рівновагу. Не заборонялося переходити з одного низького щабля ієрархії на теж низький щабель, що був безпосередньо трохи вищим. Соціальна мобільність виказувала себе не тільки на найвищій стадії сходження; вона була дійсною також і при переході від селянина до купця-орача, до «сільського півня», або ж від «сільського півня» — до дрібного місцевого дідича, до «орендарів на англійський кшталт, що відкуповують феодальні права на торгах, цебто такою самою мірою плідного насіння буржуазії» [127], або при доступі дрібного буржуа до посади, до ренти. У Венеції, наче «на останню людину, дивилися на того, чиє ім'я не фігурувало в списках якогось братства (*Scuola*)» [128]. Але ніщо не перешкоджало йому, ні комусь із його дітей принаймні вступити до *ремісничого цеху (Arte)* й подолати перший етап.

Усі ці маленькі драми соціального «етапу», цю боротьбу за те, щоб *«бути тим, хто я є» («el ser quien soy»),* як казав персонаж одного шахрайського роману (1624 р.) [129], можна зрозуміти як ознаки певної класової свідомості. До того ж,

це потверджують і повстання проти встановленого порядку [130], а їх було безліч. Ів-Марі Берсе нарахував на просторах Аквітанії за період від 1590 до 1715 р. п'ятсот селянських повстань або «майже повстань». У переліку, що стосується сотні німецьких міст, відзначено двісті зіткнень, нерідко кривавих, від 1301 до 1550 р. У Ліоні 357 років, від 1173 до 1530 р., були позначені 126 заворушеннями (трохи більше як один виступ на кожні три роки). Назвемо ми ці зіткнення або ці заворушення повстаннями, бунтами, бродінням, класовими боями, інцидентами або якось інакше — але в кожному разі окремі з них виявляли таку дику потугу, що до них підходить одне слово — *революція*. В масштабі цілої Європи впродовж п'яти століть, що їх охоплює ця книга, йдеться про десятки тисяч фактів, які не всі ще позначені так, як вони на те заслужили, не всі ще видобуті з архівів, де вони дрімають. Однак же проведені до сьогоднішнього дня дослідження дозволяють зробити деякі висновки, висновки, які мають шанси виявитися точними в тому, що стосується селянських бунтів, але які теж мають чимало шансів виявитися помилковими щодо робітничих заворушень, головно міських.

Що ж до селянських рухів, то з приводу Франції було пророблено величезну роботу, починаючи з книги Бориса Поршнєва, що має справді революційний характер [131]. У всякому разі, ніяк не можна помилитися щодо сукупності відомих фактів: селянський світ не переставав боротися проти того, що його гнітило. Проти держави, дідича, зовнішніх обставин, несприятливих кон'юнктур, збройних загонів — проти того, що йому загрожувало або принаймні заважало сільським громадам, умовам свободи цього світу. І в його уяві все це виказувало тенденцію зливатися воєдино. Ось близько 1530 р. дідич виганяє своїх свиней пастися в громадському лісі, і невеличке село в неаполітанському графстві Нолізе підіймається, аби захистити свої права на випас, із криками: «Хай живе народ і смерть панові!» (*«Viva il popolo e mora il signore!»*) [132]. Звідси безперервний ланцюг інцидентів, що дають уявлення про традиційний спосіб мислення, про специфічні умови життя селянина,— й усе це аж до середини XIX ст. Якщо шукати ілюстрації до того, чим могла бути «тривала часова протяглість» з її поворотами, її пережовуванням одного й того самого, з її монотонністю, як це запропонувала Інгемар Бог, то чудові приклади того дає історія селянства, їх можна, як кажуть, гребти заступом [133].

Перше прочитання цієї надто широкої історії залишає враження, буцімто це бродіння, яке ніколи не вщухало, майже жодного разу не могло перемогти. Повставати означало «ображати небо» [134]. Жакерія в Іль-де-Франс 1358 р.; повстання англійських трударів 1381 р.; повстання Дожі в Угорщині (1514 р.); Селянська війна 1525 р. в Німеччині; повстання Болотникова в Росії на початку XVII ст., величезного розмаху селянська війна 1647 р., що сколихнула королівство Неаполітанське,— всі ці несамовиті вибухи неминуче зазнавали поразки. Достоту так само, як і не такі великі бунти, що регулярно вибухали за ними. Загалом встановлений порядок не міг терпіти селянські безпорядки, які, коли взяти до уваги величезну перевагу села, зруйнували б усю споруду суспільства й економіки. Селянинові протистояла майже постійна коаліція держави, шляхтичів, буржуаземлевласників, навіть церкви й, звісно ж, міст. А проте під попелом тлів вогонь.

Одначе невдача була не такою повною, як це здається. Так, селянина завше крутими заходами змушували до покори, але по закінченні цих обурень нерідко досягалося поступу. Хіба 1358 р. жаки (*Жак-простак* — зневажливе прізвисько французького селянина; воно дало назву селянському рухові 1358 р.— *Жакерія*.— *Прим. ред.*) не забезпечили вільного становища селян довкола Парижа? Запустіння, а відтак повторного заселення цього ключового регіону недостатньо, мабуть, аби цілком пояснити еволюцію цієї свободи, колись завойованої, потім знову здобутої і збереженої? Чи була Селянська війна 1525 р. повною поразкою? Хай навіть так. Повсталий селянин між Ельбою та Рейном не став знову кріпа-

Напад селян на самотнього рицаря — Жана де Ваврена. «Англійські хроніки», XV ст.
Фото Національної бібліотеки.

ком, як селянин заельбських регіонів; він зберіг свої вольності, свої старовинні права. 1548 р. Гієнь розгромили, це правда, та габель скасували [135]. Але ж за посередництвом соляного податку монархія ламала, силоміць відкривала назовні сільську економіку. Ви скажете також, що широкий революційний рух у селі восени й узимку 1789 р. в певному сенсі зазнав поразки: бо хто заволодів національним майном? Проте скасування феодальних прав не було мізерним подарунком.

Що ж до заворушень робітників, то ми тим гірше обізнані, що факти вельми розрізнені, якщо взяти до уваги первісну нестабільність, властиву роботі за наймом, і постійні крахи «промислової» активності. Робітничий світ без угаву концентрується або розпорошується, гнаний до інших місць праці, подеколи до занять іншими професіями, й це позбавляло робітничі рухи сталої солідарності, що була умовою успіху. Так, початковий розвиток виробництва ліонської бумазеї,

що наслідувало розвиток ремесел Міланського регіону та П'ємонту, був вельми швидким, там працювало близько 2000 майстрів та робітників. Відтак настав спад, навіть крах, до того ж іще в добу дорожнечі. «Робітники сього ремесла, заробляючи мало, більш неспроможні були жити в місті; дехто (з них)... подавшись до Фореза та Божоле, працюють там», але в таких кепських умовах, що їхня продукція «більше не має жодної (доброї) слави» [136]. Насправді виробництво бумазеї перемістилося, знайшло для себе нові вогнища в Марселі та Фландрії. «Крах сього виробництва,— робить висновок пам'ятна записка, яку ми читаємо (1698 р.),— тим відчутніша втрата для Ліона, що там ще можна побачити частину цих робітників — майже злидарів, які не приносять жодної користі й самі живуть на громадський кошт». Якщо й був якийсь рух серед 2000 ліонських бумазейників — нам про нього невідомо,— то він, либонь, згас сам собою.

Інша слабкість: концентрація праці робітників залишалася незавершеною тією мірою, якою робітнича сила найчастіше поставала у вигляді дрібних об'єднань (навіть усередині промислового міста), а також і тією мірою, якою робітник (підмайстер) залюбки мандрував або ж водночас перебував у селі й місті, бувши водночас і селянином, і найманим робітником. Що ж до міського світу праці, то він скрізь був розколотий, перебуваючи почасти в залізному нашийнику старих корпорацій, вузьких і дріб'язкових привілеїв цехових майстрів. Вільна праця з'являється майже скрізь, але й вона теж існувала не під знаком згуртованості: нагорі — відносно привілейовані ремісники, «які платять заробітну платню» і які працюють на господаря, але й самі примушують працювати більш чи менш численних підмайстрів та служників (загалом то були субпідрядники); нижче за них — ті, хто в такому самому становищі міг розраховувати лише на родинну робочу силу; нарешті, великий світ найманих робітників, а ще нижче — поденники без спеціальної підготовки, носії, вантажники, чорнороби, «грошові працівники» (*«gagne-deniers»*), найщасливішим з яких платили поденно, а найзнедоленішим — відрядно.

За таких умов було природно, що історія робітничих вимог і робітничих рухів постає як низка коротких епізодів, майже не пов'язаних одне з одним, які насилу йдуть одне за одним. Це пунктирна історія. Робити на цій підставі висновок, як це надто часто трапляється, про відсутність будь-якої класової свідомості, мабуть, було б помилково, якщо судити з тих епізодів, які ми знаємо ліпше. Правда полягає в тому, що світ робітників загалом був затиснений між невисокою винагородою й загрозою безпорадного безробіття. Вивільнитися він міг би тільки шляхом насильства, але фактично виявлявся таким самим обеззброєним, як і нинішній робітничий клас у період гострого безробіття. Насильство, гнів, злоба; проте залишається істиною, що на один успіх або напівуспіх, на взірець такої незвичайної перемоги робітників-папірників [137] у Франції напередодні Революції, припадала сотня невдалих спроб. Не так просто долати такі перешкоди.

Кілька прикладів

Перший друкарський верстат у Ліоні [138] буцімто встановили 1473 р. 1539 р., напередодні великого страйку (але не перших заворушень), працювала сотня верстатів, що дає підставу робити висновок: там працювала тисяча робітників, включаючи учнів, підмайстрів (складальників, друкарів, коректорів) та майстрів, які переважно прийшли сюди чи то з інших регіонів Франції, чи то з Німеччини, Італії, швейцарських кантонів і, отже, чужинців, у ліонській міській громаді. Йшлося про маленькі майстерні. Майстри звичайно мали два друкарські верстати, дехто з них, кому більше щастило,— до шести. Матеріал, який треба було діставати, завше був дорогий; відтак треба було мати обіговий капітал для виплати

заробітку, для купівлі паперу й шрифту. Проте (робітники цього не усвідомлювали) майстри не були справжніми представниками капіталу: вони, у свою чергу, перебували в руках купців — «видавців», досить великих фігур. Хіба не входив дехто з них до *Консулату (Consulat)*, цебто міського керівництва? Зайве додавати, що влада була на боці видавців і що майстри мимоволі поводилися обережно з цими могутніми людьми, від яких вони залежали. Для них єдиним способом жити й збільшувати свої доходи було в остаточному підсумку скорочувати заробітну платню, збільшувати тривалість робочого часу, а за такої політики підтримка ліонської влади була вельми цінна й потрібна.

Що ж до засобів (її втілення), то їх було чимало. Передусім змінювати спосіб оплати: ви годуєте робітників, а ціни на продукти харчування безперервно зростають; тоді ви відлучаєте «цих ненажер» від свого столу, і вони почнуть отримувати платню тільки грішми, виявляючись приреченими на своє невдоволення харчуватися по трактирах. І ось вони жахливо розлючені тим, що їх прогнали із-за столу господаря. Інше обхідне розв'язання: набрати учнів, яким не платять, а в разі потреби примусити їх працювати на друкарському верстаті, що їм у принципі заборонялося. Відвертіший спосіб: диференціювати фіксовані ставки заробітної платні, опускаючи якомога нижче початок шкали винагород: вісім су на день складальникові, від двох з половиною до чотирьох су помічникові. Нарешті, вимагати від них нескінченно довгого робочого дня, від другої години ночі до десятої вечора з чотирма годинами перерви на харчування (як у це повірити!), причому кожен з них мусив відтиснути понад 3000 аркушів на день! Легко зрозуміти, що молодь протестувала, домагалася ліпших умов праці, викривала надмірні зиски майстра й удавалася до зброї страйку. Застрайкувати означало «зробити вибрик» (*fric*) [139]; підмайстри вимовляли це чарівне слово, покидаючи майстерню, коли, наприклад, учень за розпорядженням майстра брався працювати на верстаті, або в якомусь іншому разі. Й це не все: страйкарі лупцювали «жовтих», тих, кого вони називали *fourfants* (від італійського слова *furfante* — шахрай, махляр), вони розкидали листівки, затівали судові позови. І навіть більше, покинувши давнє братство друкарів; що об'єднало на початку XVI ст. майстрів та робітників, вони створили власне товариство, так зване товариство Гриффаренів (*Griffarins*, від старофранцузького слова, яке означає *«ненажера»*). А з метою своєї пропаганди підмайстри створили для регулярних святкувань і блазенських процесій доброго міста Ліона гротескний персонаж пана де ла Кокій (від французького слова *Coquille* — у цьому разі «груба друкарська помилка».— *Прим. ред.*), якого, однак, пізнаватиме й вітатиме кожен, хто проходитиме повз нього. В нас не викликає надмірного подиву те, що в остаточному підсумку підмайстри програли й зазнали поразки ще раз 1572 р., після того, як домоглися деякої поблажливості.

Та що, навпаки, вражає, то це те, що в цьому маленькому конфлікті вловлюється очевидно сучасність. Щоправда, друкарське ремесло було справою новою, капіталістичною, і якщо одні й ті самі причини породжують одні й ті самі дії, скрізь — у Парижі в ті самі 1539 та 1572 рр., в Женеві близько 1560 р. і навіть у Венеції, в Альда Мануція 1504 р. — спалахували відомі страйки й бунти [140].

Такі свідчення, такі ранні страйки не були винятком. Хіба не повинна була Праця куди раніше, ніж заведено, твердити, майже з самого початку, почуватися зовсім іншою за своєю природою, ніж Капітал? Текстильна промисловість, що рано почала розвиватися, з її працедавцями й ненормальним зосередженням робочої сили була найсприятливішим грунтом для таких ранніх і неодноразових випадків вияву класової свідомості. Так, ми бачимо це в Лейдені, могутньому мануфактурному місті, в XVII ст. Ми виявляємо це також кружним шляхом 1738 р. в Саремі біля Бристоля, в самісінькому серці старовинної уілтширської вовняної промисловості.

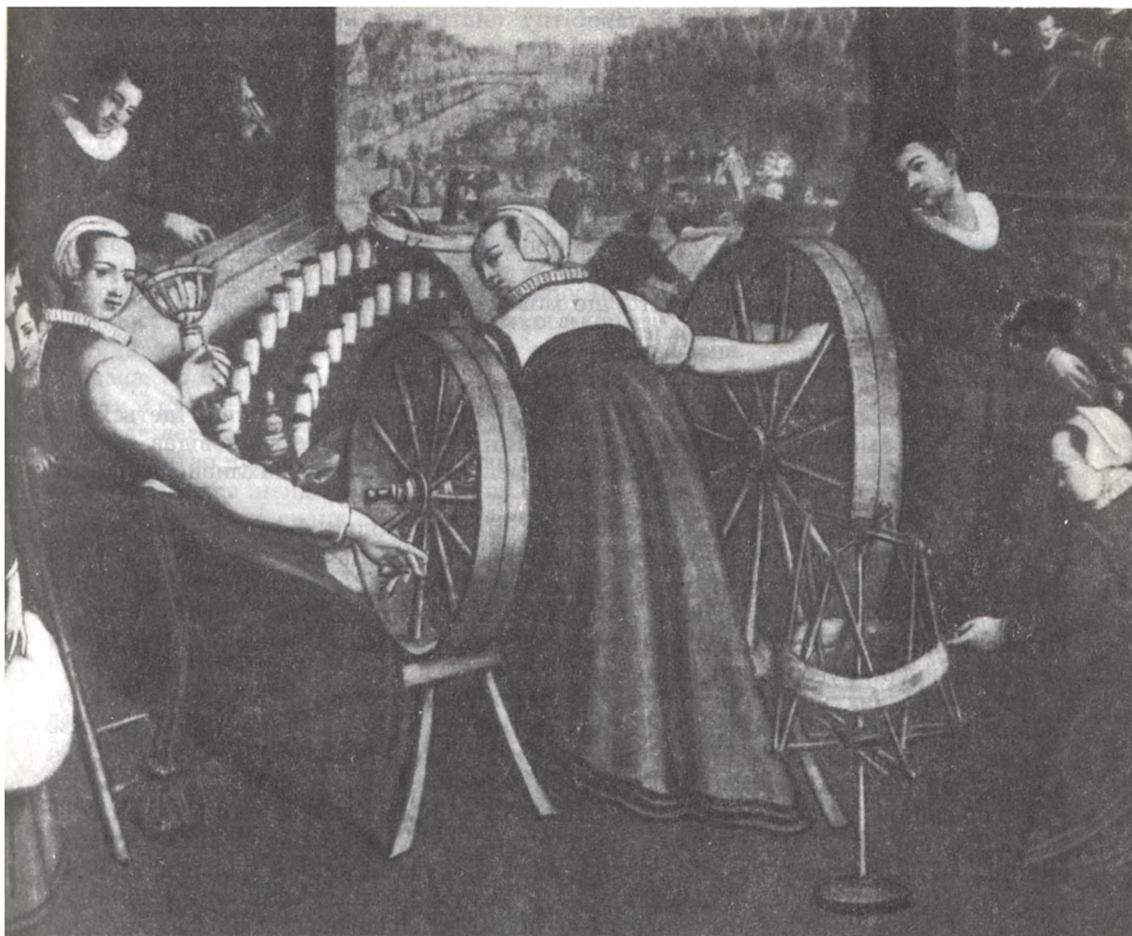
Характерним для Лейдена [141] було не тільки те, що він був у XVII ст. центром найбільшого в Європі суконного виробництва (близько 1670 р. він, мабуть, нараховував 70 000 жителів, з них 45 000 робітників; у рекордному 1664 р. тут виробили майже 150 000 штук сукна), який залучав до своїх виробництв тисячі робітників, що приходили з Південних Нідерландів та Північної Франції. Його характеризувало й те, що він *сам* виконував різноманітні операції, яких вимагало виготовлення його сукон, байки та вовняної саржі з домішкою шовку. Не уявляймо його собі таким, як Нoридж або середньовічна Флоренція, що в широких масштабах спиралися на ткацтво або навіть на саме тільки прядіння сусідніх сіл. Ці останні були надто багаті: вони вивозили плоди своїх земель на вигідний і невситимий амстердамський ринок. А як відомо, широко застосовували надомну працю тільки бідні села. Отже, перед нами підприємливе місто за часів своєї величі, в середині XVII ст., приречене робити все саме, і воно робило все саме: промивало, чесало й пряло вовну, ткало, валяло, стригло й обробляло свої сукна. Йому це вдавалося тільки шляхом використання численної робочої сили. Найважче було її гідно розмістити: не всі робітники могли розселитися в справжніх робітничих селищах, що їх для них будували. Багато було й таких, що тіснилися в кімнатах, які здавалися на тиждень або на місяць. Жінки й діти постачали чималу частину робочої сили. А що всього цього було замало, з'явилися машини: сукновальні млини, що їх пускали в рух коні або вітер, машини, які були вкрай потрібні у великих майстернях «для викручування, каландрування й сушіння сукон». Про цю відносну механізацію суто *міської* промисловості ясно розповідають картини, що зберігаються в міському музеї і колись прикрашали Лакенгал — критий суконний ринок.

Усе це відбувалося в умовах очевидного імперативу: тимчасом, як Амстердам виробляв розкішні тканини, а Гарлем уперто прагнув дотримуватися моди, Лейден спеціалізувався на дешевому текстилі, починаючи з вовни невисокого гатунку. Витрати завше треба зменшувати. Так, цеховий лад, який зберігався, дозволив розвинутися поруч із собою новим підприємствам, майстерням, уже мануфактурам, і надомна праця, що існувала під знаком безжальної експлуатації, здобувала грунт. А що місто росло швидко (1581 р. в ньому жило всього 12 000 жителів), то воно, незважаючи на успіх кількох своїх підприємців, не виростило кадрів свого власного капіталізму. Вся активність Лейдена замикалася на амстердамських купцях, які міцно тримали місто у своїх руках.

Таке зосередження робочої сили могло тільки сприяти зустрічі Капіталу з Працею та їхньому зіткненню. У Лейдені робітниче населення було надто численне, щоб не бути неспокійним і рухливим, тим більше, що міські підприємці не мали змоги звернутися в разі потреби до сільської робочої сили, яка була легше керована. Французькі агенти, починаючи з посла в Гаазі або консула в Амстердамі, прислуховувалися до цього хронічного невдоволення, сподіваючись (не завше марно) когось переманути для зміцнення французьких мануфактур [142]. Одне слово, якщо в Європі й було справді «промислове місто», справді міське зосередження робітників, то це був саме Лейден.

А страйки тут вибухали цілком природно. Одначе є три дивовижні обставини: те, що ці страйки, згідно з достеменним переліком Постумуса, були не такі численні (1619, 1637, 1644, 1648, 1700, 1701 pp.); що були вони епізодичними й зачіпали тільки ту чи ту групу робітників, наприклад ткачів або сукновалів, за винятком 1644 та 1701 pp., що мали характер масових; нарешті (й особливо), що ці страйки так погано висвітлені в історичних дослідженнях, безперечно, за браком документів.

Отже, треба визнати очевидне: трудовий пролетаріат Лейдена поділявся на функціональні категорії — сукновал — це не прядильник і не ткач. Він належав почасти до не надто міцної цехової системи, почасти ж існував у межах вільного

Міська промисловість у Лейдені: прядильні верстати. Ця картина Ісаака ван Свененбурга (1538—1614 рр.) належить до серії картин, які ілюстрували обробку вовни в лейденському Лакенгалі (сукняний ринок). Характерна риса всіх цих картин: настільки розвинена механізація, наскільки це дозволяла тогочасна техніка. *Фото А. Денж'яна.*

(а насправді такого, що перебувало під суворим наглядом і контролем) ремесла. В цих умовах пролетаріатові не вдавалося домогтися собі на користь такої згуртованості, яка виявилася б небезпечною для тих, хто ним керував і його експлуатував, для майстрів-мануфактурників, і для справжніх господарів, що стояли за їхньою спиною: купців, які керували грою в її цілісності. Одначе ж практикувалися регулярні збори робітників та своєрідні членські внески, які були базою кас взаємодопомоги.

Але характерною рисою організації текстильної промисловості в Лейдені була просто безжальна сила засобів примусу, до яких там удавалися: нагляд, придушення, ув'язнення, страти були постійною загрозою. Регенти міста затято підтримували привілейованих. Навіть більше, господарі мануфактур об'єдналися в своєрідні картелі, що охопили всю Голландію й навіть усі Сполучені провінції. Хіба не збиралися вони кожні два роки загальним «синодом», аби усунути шкідливу

конкуренцію, визначити ціни й заробітну платню, а принагідно й розв'язати питання, яких саме заходів слід ужити проти справжніх або можливих робітничих заворушень. Ця сучасна організація підштовхнула Постумуса до висновку, що на рівні працедавців класова боротьба була водночас і більш усвідомленою, і войовничішою, ніж на рівні трудящих. Але чи це не враження історика, прив'язаного до своїх документів? Якщо робітники залишили нам не так багато доказів своєї боротьби й своїх почуттів, то хіба вони, проте, не думали так, як це їм диктувала ситуація? Всяка робітнича організація, офіційно призначена для захисту інтересів робочої сили, була заборонена. Отже, на регулярних зборах, які вони влаштовували, робітники не могли ні діяти, ні говорити відверто. Але сама собою реакція господарів доводить, що мовчанка робітників напевне не означала байдужості, незнання або схвалення [143].

Останній епізод, на якому ми хотіли б зупинитися, зовсім інший. Ідеться про промисел скромніший, який за своєю організацією більше відповідав нормам доби. А отже, в певному сенсі більш репрезентативний, ніж жахливий лейденський варіант.

Ми в Саремі, що в Уїлтширі, неподалік від Бристоля, 1738 р. Сарем лежить у центрі старовинної зони вовняного виробництва, підпорядкованого контролю фабрикантів-суконників, що були більше купцями, ніж мануфактурниками (*clothiers*). Спалахує коротке повстання. Дещо з майна цих *clothiers* розграбовують. Не забарилися репресії, трьох бунтарів повісили, порядок відновлено. Але йдеться не про якийсь другорядний інцидент.

Насамперед на цьому англійському південному заході, де відбулися заворушення 1738 р., соціальні заколоти, принаймні від 1720 р., були частим явищем. І саме там народилася народна пісня «Утіха суконників» (*«The Clothier's Delight»*), яку Поль Манту прославив у своїй класичній книзі [144]. Вона, безперечно, сягає правління Вільгельма Оранського (1688—1702 рр.). Тож ця пісня відносно стара, яку роками знову й знову співали в трактирах. У ній фабриканти вовняних тканин, як вважається, таємно розповідають про свої діяння й подвиги, про свої радощі й тривоги. «Ми,— співають вони,— нагромаджуємо скарби, ми збиваємо величезні багатства шляхом здирства й гноблення бідарів... І саме завдяки їхній праці натоптуємо ми свій гаманець». За їхню працю неважко заплатити менше, ніж це слід, або вздріти в готовій роботі вади, якщо навіть їх нема, знизити заробітну платню, «примусити повірити, що торгівля йде погано... Якщо ж вона поліпшиться, трударі цього ніколи не помітять». Хіба сувої тканини, що їх вони постачають, не йдуть за моря, до далеких країн, що лежать поза полем їхнього зору? Що вони можуть там побачити, ці сіромахи, які працюють день і ніч? До того ж, вони мають тільки один вибір: «ця робота або ніякої роботи».

Інший невеликий, але значущий факт: інцидент 1738 р. призвів до публікації 1739—1740 рр. памфлетів, які були справою не робітників, а їхніх піклувальників, які бажали відновити гармонію. Якщо в ремеслі все йде погано, то чи це не відбувається з причини чужоземної, зокрема французької, конкуренції? Звісно ж, працедавці мали б змінити свою поведінку, але ж врешті-решт не можна «примусити їх розорюватися, як це, на жаль, з багатьма із них траплялося впродовж останніх кількох років». У остаточному підсумку все це дуже ясно. Позиції по обидва боки бар'єра вималювалися цілком виразно. А бар'єр справді є. І він тільки зміцнюватиметься з наростанням заворушень XVIII ст.

Проте ці заворушення були локальними, обмеженими невеликим простором. Колись — у Генті від 1280 р. або у Флоренції 1378 р., під час повстання чомпі,— робітничі повстання також були обмеженими; але місто, де вони вибухали, саме по собі було невеличким автономним світом. До мети було рукою подати. Навпаки, скарги ліонських робітників-друкарів 1539 р. надіслали до Паризького парламенту. Чи варто гадати, що відтоді територіальна держава внаслідок самої своєї протяглості та інертності, яка випливає звідси, заздалегідь обмежувала, ізольовувала, навіть блокувала ці місцеві бунти й рухи? В усякому разі, така фактична розпорошеність водночас і в часі, й у просторі ускладнює аналіз цих численних сукупностей, «родин», подій. Їх важко охопити рамками загальних пояснень, картина яких поки що радше уявна, ніж установлена.

Уявна, бо безлад та існуючий порядок належать до однієї й тієї самої проблематики, і суперечка одразу ж розширюється сама по собі. Існуючий порядок — це водночас держава, основи суспільства, культурні рефлекси та структури економіки плюс тягар дуже складної еволюції їхньої множини. Пітер Ласлетт вважає, що суспільство, яке швидко розвивається, вимагає жорсткішого порядку, ніж звичайно; А. Фірканд твердив, що диверсифіційоване суспільство залишає індивідові велику свободу дій, отже, сприяє можливим у майбутньому вимогам [145]. Ці твердження загального характеру викликають у нас скепсис: суспільство, яке тримають у руках, не еволюціонує як йому заманеться; диверсифіційоване суспільство утискує індивіда з десяти боків водночас; можна подолати одну перепону, але решта стоятимуть на місці.

Однак безперечно, будь-яка слабкість держави — хоч би якою була її причина — відчиняла двері заворушенням. Самі собою заколоти досить наочно свідчили про послаблення влади. Так, у Франції вельми бурхливими були 1687—1689 рр. і не меншою мірою 1696—1699 рр. [146] За Людовіка XV та Людовіка XVI, коли «влада починає вислизати з рук уряду», в усіх містах Франції, хоч би якими незначними вони були, відбувалися свої «бунти» та свої «крамоли». Париж із своїми понад шістдесятьма путчами посідав перше місце. В Ліоні люті рухи протесту спалахували 1744 та 1786 рр. [147] Зізнаймося ж усе-таки, що як у цьому, так і в інших випадках політичне й навіть економічне обрамлення дає щонайбільше тільки початок пояснення. Щоб перетворити на дію те, що було емоцією, соціальним неспокоєм, потрібні були обрамлення ідеологічне, якась мова, гасла, інтелектуальна причетність суспільства, яких звичайно бракувало.

Наприклад, уся революційна думка епохи Просвітництва була звернена проти привілеїв бездіяльного класу дідичів і в ім'я поступу захищала активне населення, в тім числі купців, мануфактурників, прогресивних земельних власників. У цій полеміці привілеї капіталу мовби непомітно вислизали. У Франції в основі політичної думки й соціальної поведінки в XVI—XVIII ст. лежав саме гострий конфлікт між монархією, шляхетством шпаги та представниками парламентів. Він виказує себе в таких різних і суперечливих ідеях, як ідеї Пак'є, Луазо, Дюбо, Буленвільє, Фонтенеля, Монтеск'є та інших філософів Просвітництва. А про грошову буржуазію, висхідну силу цих століть, у таких суперечках буцімто забули. Хіба не цікаво бачити в наказах депутатам Генеральних штатів 1789 р., що становлять ніби миттєву фотографію колективного способу мислення, неприховану ненависть до привілеїв шляхетства, тимчасом як стосовно королівської влади та капіталів, навпаки, зберігається майже повна мовчанка?

Якщо треба було так багато часу, аби привілеї капіталу — факт, цілком встановлений для того, хто, володіючи сучасним способом мислення, продивляється документи минулого,— постали саме як привілеї (взагалі для цього доведеться чекати промислової революції), то сталося так не тому тільки, що «революціоне-

ри» XVIII ст. самі були «буржуа». Справа полягала також у тому, що капіталістичні привілеї в XVIII ст. черпали вигоду з усвідомлення інших явищ, з революційного викриття інших привілеїв. Розвінчували міф, який захищав шляхетство (фантазії Буленвільє про «природну владу» шляхетства шпаги, нащадків «нової, чистої крові» франкських воїнів, що «керували покірними країнами»), нападали на міф станового суспільства. Й грошова ієрархія, протиставлена ієрархії за народженням, одразу ж перестала вирізнятися як самостійний і шкідливий стан. Бездіяльності й безкорисливості можновладців протиставляли працю, суспільну корисність діяльного класу. Без сумніву, саме тут лежить джерело, з якого капіталізм XIX ст., досягши повної влади, черпав незворушне усвідомлення власної гідності. Саме тут зародився образ зразкового підприємця — творця суспільного добра, втілення здорових буржуазних звичаїв, праці й ощадливості, а невдовзі й поширювача цивілізації та добробуту серед колонізованих народів, а також образ економічних доброчинців політики *непротивленства* (ця політика передбачала повне невтручання держави в економіку й надання повної свободи для капіталістичного підприємництва.— *Прим. ред.*), що автоматично породжувала суспільні рівновагу й щастя. Ще й сьогодні ці міфи цілком живі, хоч і щоденно спростовуються фактами. А хіба сам Маркс не ототожнював капіталізм та економічний поступ, перш ніж виявилися його внутрішні суперечності?

Нижче за нульову позначку

Що ще гальмувало соціальні заворушення, то це наявність у всіх суспільствах минулого, в тім числі й у суспільствах європейських, величезного за своїм числом люмпен-пролетаріату. В Китаї, в Індії цей люмпен-пролетаріат зливався з ендемічним рабством, перебуваючи на півшляху між злиднями та існуванням за рахунок поблажливої доброчинності. Рабство було поширене в усьому величезному регіоні ісламу, траплялося в Росії, залишалося вкрапленим у Південній Італії; воно було ще присутнє в Іспанії та Португалії і розквітло по той бік Атлантики, в Новому Світі.

Європа виявилася великою мірою позбавленою цієї виразки, але на досить широких просторах вона ще відступала перед кріпацтвом, хоча йому тут було влаштоване суворе життя. Одначе не думаймо, що на цьому ж привілейованому Заході все було ліпше в цьому найкращому з «вільних» світів. За винятком багатих і можновладних, усі люди там були жорстко прикріплені до свого становища, пов'язаного з тяжкою працею. Чи завше існувала така різниця між польським і російським кріпаком та навспільником західних регіонів? [148] У Шотландії аж до закону 1775 р. й особливо до парламентського Акту 1799 р. багато гірників, пов'язаних пожиттєвими контрактами, «були справжніми кріпаками» [149]. Нарешті, суспільства Заходу ніколи не були м'якшими стосовно дрібноти, наброду, «жалюгідних людців» [150]. Там постійно жив величезний люмпен-пролетаріат, люди, що не мали роботи, вічні безробітні, й це було вельми стародавнє прокляття.

На Заході все відбувалося так, наче глибокий поділ праці в XI—XII ст. — міста по один бік бар'єра, села по другий — залишав неподіленою, і остаточно, величезну масу невдах, для яких більше не було роботи. Вину за це слід би покласти на суспільство з його звичайними несправедливостями, а також — навіть більшою мірою! — на економіку через її нездатність забезпечити повну зайнятість. Багато хто з таких бездіяльних сяк-так перебивався, знаходячи то тут, то там роботу на кілька годин як тимчасове пристановище. Інші ж, немічні, люди похилого віку, ті, що ціле життя бурлакували, тільки з великими труднощами включилися до активного життя. Це пекло мало свої ступені падіння, відбиті в мові сучасників: бідняки, злидарі, волоцюги.

Волоцюга у фламандському селі. «Блудний син» І. Босха, початок XVI ст.
Роттердам, Музей Бойманса — ван Бенінгена.

Потенційним *бідняком* був індивід, який жив тільки своєю працею. Якщо він позбудеться своєї фізичної сили; якщо смерть забере одного з членів подружжя; якщо дітей надто багато, а хліб вельми дорогий і зима суворіша, ніж звичайно; якщо працедавець відмовляє в наймі; якщо падає заробітна платня — жертва мусить знайти допомогу, аби вижити до ліпших часів. Якщо про людину піклувалася міська доброчинність, вона була майже врятована: убогість іще була соціальним станом. Кожне місто мало своїх бідняків. У Венеції, якщо їхнє число надто зростало, провадили добір, аби прогнати тих, хто не народився в місті; всім іншим видавали знак святого Марка (*signo di San Marco*) у вигляді документа або жетона, який правив для них за розпізнавальну ознаку [151].

Ще один крок по шляху лиха — й тоді відчинялася брама злиднів і волоцюзтва, цих найнижчих станів, коли, на противагу тому, що твердили різні піклувальники, аж ніяк не жилося «без турбот, коштом ближнього». Підкреслімо цю відмінність, на яку так часто натрапляємо в тогочасних текстах, між бідняком — жалюгідним, але якого не зневажають — та злидарем або волоцюгою, бездіяльним і нестерпним в очах порядних людей. Удар Коко, реймський купець і буржуа, веде мову в лютому 1652 р. про велике число горопах, які щойно прийшли до міста, «не тих, що шукають собі на життя (цебто намагаються заробити собі на нього, розважливих бідняків, гідних того, аби їм допомагали), а бідарів ганебних, які жебрають, їдять хліб з висівок, трави, капустяні качани, равликів, собак і котів; а щоб посолити свою щербу, набирають води, якою промивають від солі їстівних слимаків» [152]. Ось що беззастережно відрізняє доброго, «справжнього бідняка» [153] від поганого жебрака. Добрий бідняк — це був бідняк визнаний, внесений до списків бюро в справах бідних, той, хто мав право на громадську доброчинність, кому дозволялося навіть просити милостиню біля церков багатих кварталів після служби Божої або ж на ринках — на кшталт тієї лілльської біднячки, яка 1788 р. вигадала спосіб непомітно жебрати,— подавати торгівцям, які стоять біля виставленого товару, жаровню для запалювання люльок. Один з її побратимів по бідності волів бити в барабан перед лілльськими будинками, які він мав звичку обкладати своїми поборами [154].

Отже, той, хто звичайно був відзначений у міських архівах,— це добрий бідняк, нижня межа тяжкого, але ще сприйнятного життя. В Ліоні [155], де величезне зібрання документів дозволяє зробити підрахунки для XVI ст., ця нижня межа, «поріг бідності», визначається за співвідношенням між реальною заробітною платнею і вартістю життя, цебто ціною хліба. Загальне правило: денний заробіток, який витрачається на харчування, становив половину всього заробітку. Тож потрібно було, аби ця половина перевищувала вартість хліба, який споживає родина. Але ж шкала заробітної платні була дуже широка: якщо взяти заробіток майстра за 100, то заробіток підмайстра виявиться на рівні 75, заробіток помічника, якого «використовують на всіх роботах»,— на рівні 50, а «грошового працівника» — на рівні 25. Саме дві останні категорії наближалися до найнижчої риси і надто легко опинялися з гіршого її боку. Від 1475 до 1599 р. ліонські майстри й підмайстри цілком нормально трималися над безоднею, в помічників 1525—1574 рр. були неабиякі труднощі, кінець же століття (1575—1599 рр.) виявився для них вельми тяжким. «Грошові робітники» відчували труднощі ще до початку XVI ст., і їхнє становище надалі тільки погіршувалося, аби стати катастрофічним від 1550 р. Таблиця, яка наводиться нижче, ясно узагальнює ці дані. Ось що потверджує погіршення ситуації на ринку праці в XVI ст., коли, безперечно, все прогресувало, в тім числі й ціни, але коли цей поступ, як завше, з горою оплачували трудящі.

«Поріг бідності» в Ліоні
(Число років, коли «поріг бідності» виявлявся пройденим)

	Підмайстри	Помічники	«Грошові робітники»
1475—1499	0	1	5
1500—1524	0	0	12
1525—1549	0	3	12
1550—1574	0	4	20
1575—1599	1	17	25

За даними Ришара Гаскона: R. Gascon, «Economie et pauvreté aux XVI et XVII siècles: Lyon, vie exemplaire», in: Mollat, *Etudes sur l'histoire de la pauvreté*, II, 1974, p. 751. *«Поріг бідності»* досягався тоді, коли «денний заробіток, що витрачався на харчування, дорівнював *витратам на хліб.* Він виявлявся пройденим, коли цей заробіток був нижчим за них» (с. 749).

Документи погано висвітлюють пекло «волоцюг» та «жебраків», що перебували нижче за цей «поріг бідності». Коли твердять, що в Англії Стюартів рівень життя чверті чи половини населення був близький, а то й опускався нижче за цю нижню рису [156], то йдеться ще й про бідняків, яким більш чи менш добре допомагали. Достоту так само було у XVIII ст., коли твердять, що в Кельні незаможних було від 12 000 до 20 000 на 50 000 жителів [157] або що вони становили 30 % населення Кракова [158]; що в Ліллі близько 1740 р. «понад 20 000 чоловік постійно отримували допомогу з Комунальної каси для бідних та від парафіальної доброчинності й що в списках платників подушного податку понад половину батьків родин звільнено від сплати як незаможні» [159]. В містечках регіону Фосиньї становище було таке саме [160]. Але все це ще стосується історії бідняків міських та «бідняків сільських» [161].

Коли ж ідеться про злидарів та волоцюг, це зовсім інша справа й зовсім інші видовиська: юрми, збіговиська, процесії, походи, подеколи масові пересування «по великих сільських шляхах та вулицях міст і містечок» злидарів, «яких,— як зауважує Вобан [162],— голод і голизна прогнали з дому». Інколи виникають бійки, постійно лунають погрози, час від часу спалахують пожежі, насильницькі дії, кояться злочини. Міста боялися цих візитерів-чужинців. Вони проганяли їх, тільки-но про тих докочувалася до них звістка. Та злидарі виходили в одну браму, а поверталися в другу [163], обшарпані, покриті паразитами.

За давніх часів злидар, який постукав у двері багатія, був Божим посланцем, на якого міг перевтілитися Христос. Але поволі це почуття пошани й співчуття зникло. Лінивий, небезпечний, мерзенний — такий образ знедоленого, який малювало собі суспільство, налякане потоком нещасних, що наростав. Раз по раз вживаються заходи проти публічного злидарства [164] та проти бродяжництва, яке в остаточному підсумку почало саме собою вважатися злочином. Затриманого волоцюгу шмагали батогами «прив'язаного катом до задка воза» [165]. Йому голили голову, його таврували розпеченим залізом; у разі рецидиву йому погрожували повісити його «без суду й слідства» або послати на галери — й дуже просто посилали [166]. Час від часу облава призводила до того, що працездатних злидарів відсилали на роботи: для них відкривали майстерні; найчастіше вони чистили рови, лагодили міські мури, якщо їх тільки не випроваджували до колоній [167]. 1547 р. англійський парламент постановив, що волоцюг не більше не менше як обертатимуть на рабів [168]. Через два роки цю міру покарання скасували: не змогли вирішити, хто отримуватиме цих рабів в умовну власність (цебто без права використання прямих доходів від їхньої праці) й застосовуватиме їх у роботі —

«Нідерландські жебраки». Картина Брейгеля Старшого, 1568 р. Ці безногі каліки, надягши на голову мітру, або паперовий чепчик, або червоний циліндр і вирядившись у ризи, святкують карнавал та влаштовують у місті процесії. *Фото Національного музею.*

приватні особи чи держава! В усякому разі, ідея ширяла в повітрі. Ож'є Гіслен де Бюсбек (1522—1572 рр.), тонкий гуманіст, який представляв Карла V при дворі Сулеймана Пишного, вважав, що «коли б (рабство)... застосовувалося справедливо або м'якше, як того вимагають римські закони, не було б потреби вішати або карати тих, хто, нічого не маючи, крім волі й життя, часто стають злочинцями з нужди» [169].

І в остаточному підсумку саме це розв'язання візьме гору в XVII ст., бо хіба ув'язнення або каторжні роботи не рабство? Скрізь волоцюг саджають під замок: в Італії — до притулків для бідних (*alberghi dei poveri*), в Англії — до робітніх будинків (*workhouses*), у Женеві — до виправної в'язниці (*Discipline*), в Німеччині — до виправних будинків (*Zuchthäuser*), в Парижі — до гамівних будинків (*maisons de force*): до Гранд-Опіталю, створеного задля «ув'язнення» там бідняків 1662 р., до Бастилії, Венсеннського замку, Сен-Лазара, Бісетра, Шарантону, Мадлени, Сент-Пелажі [170]. На допомогу владі приходили також недуги й смерть. Тільки-но посилювалися морози, тільки-но починало бракувати продовольства, і в лікарнях, навіть при відсутності будь-якої пошесті, відзначалася вельми висока смертність. У Генуї в квітні 1710 р. довелося зачинити шпиталь, який був переповнений трупами; вцілілих перевезли до Лазарету, де, на щастя, не виявилося жодного хворого на чуму. «Лікарі кажуть... що всі сі недуги походять тільки від злиднів, що їх пережили бідарі минулої зими, та й від кепської їжі, якою вони харчувалися» [171]. Минула зима — це зима 1709 р.

Одначе ж невтомна трудівниця-смерть і суворі в'язниці не викоренили зла. Їхня чисельність, що сама постійно відновлювалася, увічнила злидарів. У березні 1545 р. у Венеції їх разом зібралося понад 6000, в середині липня 1587 р. під

мурами Парижа з'явилося 17 000 злидарів [172]. У Лісабоні в середині XVIII ст. постійно було «10 000 волоцюг... які тулилися хто де міг,— матросів-ледацюг, дезертирів, циган, торгівців на рознос, кочовиків, мандрівних циркачів, калік», усяких жебраків та шахраїв [173]. Місто, оточене садами, пустирищами й тим, що ми назвали б бідонвілями, щоночі ставало жертвою браку безпеки. Переміжні поліційні облави виловлювали злочинців та бідарів і відсилали їх офіційно як солдатів до Гоа — величезної і далекої каторжної в'язниці Португалії. Тим часом навесні 1776 р. в Парижі, за словами Мальзерба, «було приблизно 91 000 чоловік, які там перебувають без певного пристановища, вечорами йдуть до призначених для сього своєрідних домів або вбогих жител і встають, не знаючи, якими будуть їхні засоби харчування» [174].

Поліція фактично була безсила проти цієї хитлявої маси, яка скрізь знаходила спільників, іноді навіть (але рідко) підтримку справжніх «злидарів», негідників, що поосідали в серці великих міст, де вони утворювали маленькі замкнені світи зі своєю ієрархією, своїми «кварталами жебрацтва», своєю системою поповнення, своїм власним арго, своїми дворами чудес (місце збору професійних злидарів та злочинного світу, описане зокрема в романі В. Гюго «Собор Паризької богоматері».— *Прим. ред.*). Санлукар-де-Баррамеда, біля Севільї, місце збору темних осіб усієї Іспанії, був недоторканною цитаделлю, маючи цілу мережу зв'язків, що забезпечували йому потурання навіть альгвасилів сусіднього великого міста. Література, спочатку в Іспанії, відтак за її межами, роздмухала їхню ролю; вона зробила з *пікаро,* темної особи, свого влюбленого героя, здатного самотужки, завиграшки запалити добре встояне суспільство, на кшталт брандера, який кидається на зухвалий корабель. Одначе ж ця славна «лівацька» роля не повинна збуджувати надмірних ілюзій. *Пікаро* не був справжнім бідняком.

Незважаючи на економічне піднесення, пауперизм посилився у XVIII ст. через демографічне зростання, що справило зворотну дію. Потік злидарів тоді ще зріс. Чи була причиною того, як гадав Ж.-П. Гюттон [175], говорячи про Францію, криза сільського світу, що почалася з кінця XVII ст., з її недородами, які йшли один за одним, голодом та додатковими труднощами, породжуваними зосередженням земельної власності згідно зі своєрідною прихованою модернізацією цього старовинного сектора економіки? Тисячі селян опинилися викинутими на шляхи на взірець того, що задовго до того часу відбувалося в Англії з початком «обгороджень» (*enclosures*).

У XVIII ст. людський бруд, якого нікому не вдавалося спекатись, поглинав усе: вдів, сиріт, калік (на зразок того каліки, що переніс ампутацію обох ніг і голяка, виставлявся на паризьких вулицях 1724 р. [176]), утеклих підмайстрів, помічників, які більше не знаходили роботи, священиків без церковних парафій і постійного місця проживання, осіб похилого віку, погорільців (страхування тільки-но починалося), жертв війн, дезертирів, звільнених зі служби солдатів і навіть офіцерів (ці останні зі своєю пихатістю іноді вимагали милостині), так званих продавців дрібного товару, мандрівних проповідників з дозволом і без нього, «завагітнілих служниць, дівок-матерів, яких приганяли звідусіль», та дітей, яких посилали «по хліб і на злодійство». Вже не рахуючи мандрівних музик, яким музика правила за алібі, цих «грачів на інструменті, які мають зуби такі самі довгі, як їхні скрипки, а шлунок такий самий буркотливий, як їхні баси» [177]. Часто-густо до лав злодіїв та розбійників вливалися команди «постарілих» кораблів [178] і постійно — солдати розформованих армій. Так було 1615 р. з невеликим загоном, розпущеним герцогом Савойським. Напередодні цього вони пограбували село. Й ось саме вони просили «мимохідь милостиню в селян, чиїх курей вони радо скубли минулої зими... А нині вони — солдати з порожнім гаманцем, вони стали скрипалями, що співають під дверима: *На жаль, сурмачі! Сурмачі з порожнім гаманцем!*» [179] Армія була для люмпен-пролетаріату пристановищем, виходом із становища:

труднощі 1709 р. дали Людовіку XIV армію, яка 1712 р. врятує країну під Дененом. Але війна триває тільки певний час, а дезертирство було ендемічним злом, яке без угаву створювало затори на шляхах. У червні 1757 р. на початку того, що стане Семилітньою війною, «кількість дезертирів, які щодня проходять (через Регенсбург),— розповідає одне донесення,— неймовірна; сії люди, що походять з різних націй, переважно нарікають лише на занадто сувору дисципліну або ж на те, що їх завербували силоміць» [180]. Перехід з однієї армії до іншої був банальним явищем. У тому самому червні 1757 р. австрійські солдати, яких погано оплачувала імператриця, «аби вибратися із злиднів, пішли на службу до пруссаків» [181]. Французи, полонені під Росбахом, воювали у війську Фрідріха II, і граф де Ла Мессельєр був приголомшений, побачивши, як вони вийшли з гаю на кордоні Моравії (1758 р.) у своїй «формі Пуатуського полку» посеред двох десятків російських, шведських, австрійських мундирів — усіх дезертирів [182]. А майже за сорок років до того (1720 р.) сьєр де Ла Мотт був уповноважений королем набрати в Римі полк із французьких дезертирів [183].

Втрата соціального коріння в такому масштабі становила найбільшу проблему цих давніх суспільств. Досвідчений соціолог Ніна Ассодоробрай [184] вивчила її в рамках Польщі кінця XVIII ст., «плинне» населення якої — втеклі кріпаки, зубожілі шляхтичі, злиденні євреї, всіляка міська біднота — привертало увагу перших мануфактур королівства, що шукали робочу силу. Але найм її мануфактурами залишався недостатнім, щоб охопити стільки небажаних осіб, навіть більше — осіб, які не так вже й легко давали себе впіймати й приручити. Це стало приводом для констатації, що вони утворювали своєрідне «несуспільство». «Індивід, бувши якось відокремленим від свого первісного гурту, стає елементом украй нестійким, жодною мірою не прив'язаним ні до своєї роботи, ні до якогось дому, ні до якогось дідича. Навіть можна сміливо твердити, що він свідомо ухиляється від усього, що могло би встановити нові пута особистої і міцної залежності замість тих зв'язків, які щойно розірвалися». Ці зауваження ведуть далеко. Справді, можна було б подумати апріорі, що така маса незайнятих людей постійно тиснула на ринок праці — й вона напевне тиснула, принаймні в тому, що стосувалося термінових сезонних сільськогосподарських робіт, де кожен поспішав; або на різних некваліфікованих роботах у містах. Проте вона відносно менше впливала на звичайний ринок праці й на заробітну платню, ніж це можна було б припустити, бо не могла систематично відновлюватися. 1781 р. Кондорсе порівнював ледарів зі «своєрідними каліками» [185], непридатними до роботи. Інтендант Лангедоку 1775 р. дійшов до заяви: «Ся численна частина ні до чого не придатних посполитих... спричиняє *подорожчання* робочої сили як у селах, так і в містах, відвертаючи стількох працівників; і вона стає додатковим (тягарем) для народу при податковому обкладенні та громадських роботах» [186]. Згодом, з появою сучасної промисловості, настане безпосередній, у всякому разі швидкий, перехід від села або занять ремеслом до заводу. На такому короткому шляху бракує часу для втрати смаку до праці або визнання неминучості праці.

Що обеззброювало весь цей мандрівний люмпен-пролетаріат незважаючи на острах, який він вселяв, то це відсутність у ньому згуртованості; раптові спалахи насильства з його боку не мали наслідків. Це був не клас, а юрма. Було досить кількох лучників з дозору, кінної сторожі на сільських дорогах, аби її знешкодити. Якщо з приходом сільськогосподарських робітників і траплялися дрібні крадіжки й обмін паличними ударами або кілька злочинних підпалів, то це були події, що потопали в товщі різноманітних буденних фактів. «Нероби й волоцюги» жили на відшибі, і порядні люди намагалися не думати про цих «покидьків суспільства, потолоч міст, лихо республіки, матеріал для шибениці... їх стільки, і скрізь, що було б досить важко їх полічити, а придатні вони тільки на те, щоб спровадити їх на галери або повісити, аби правили за приклад». Жаліти їх? Наві-

що? «Я чув, як про них говорили, й дізнався, що ті, хто звик до такого життя, не можуть відійти від нього; вони не мають жодних турбот, не платять ні оренди, ні тальї, не бояться щось утратити, незалежні, гріються на осонні, сплять, сміються донесхочу; вони всюди вдома, небо править їм за ковдру, а земля — за перину; це перелітні птахи, що прямують за літом і за гарною погодою, вирушаючи тільки до багатих країн, де їм подають і де вони знаходять (що) взяти... скрізь вони вільні... й у остаточному підсумку ні про що не турбуються» [187]. Ось так реймський буржуа-купець пояснив своїм дітям соціальні проблеми свого часу.

Вийти з пекла

Чи можна вибратися з пекла? Іноді — так, але ніколи самотужки, без того, щоб згодитися одразу ж на тісну залежність людини від людини. Треба було повернутися в береги соціальної організації, хоч би якою вона була, або ж цілком збудувати таку організацію зі своїми власними законами всередині якогось контрсуспільства. Організовані банди незаконних торгівців сіллю (соляна торгівля була державною монополією.— *Прим. ред.*), контрабандистів, фальшивомонетників, розбійників, піратів або ж такі особливі групи й категорії людей, якими були армія й численна челядь,— ось майже єдині пристановища для тих, хто рятувався, відмовившись під перебування в пеклі. Хоч би що там було, шахрайство, контрабанда відновлювали порядок, дисципліну, численні форми кругової запоруки. Бандитизм мав своїх ватажків, свої договірні форми, свої кадри, так часто організовані на кшталт шляхетства [188]. Що ж до морського розбійництва й піратства, то вони мусили мати принаймні одне місто, що стояло за ними. Алжир, Триполі, Піза, Ла-Валлетта або Сенья (Сень) були базами варварських корсарів, рицарів св. Стефана, рицарів мальтийських та ускоків (слов'яни, що втекли з турецької неволі на узбережжя Адріатики й упродовж XVI—XVII ст. активно боролися з турками та венеціанцями.— *Прим. ред.*), ворогів Венеції [189]. А армія, що постійно поповнювалася, незважаючи на свою безжальну дисципліну й на властиве їй презирство до людей [190], пропонувала себе як притулок з правильним способом життя; а з пеклом вона з'єднувалася саме через дезертирство.

І нарешті, «ліврея», величезний світ челяді, була єдиним завше відкритим ринком праці. Кожне демографічне піднесення, кожна економічна криза збільшували число тих, що поповнювали цей ринок. У Ліоні в XVI ст. служники становили, залежно від кварталу, від 19 до 26 % населення [191]. В Парижі, свідчить путівник 1754 р., або радше в паризькій агломерації загалом, «є приблизно 12 000 карет, близько мільйона чоловік (населення), серед яких має налічуватися, либонь, близько 200 000 служників» [192]. І справді, відтоді, як навіть скромна родина не була змушена мешкати в одній кімнаті, вона могла надати притулок служницям, служникам. Навіть у селян були свої наймити-працівники. Й увесь цей світ мусив коритися, навіть коли господар був мерзотником. Постанова Паризького парламенту 1751 р. засудила одного служника до виставлення його біля ганебного стовпа й до заслання за образу господаря [193]. Але ж важко було вибирати цього господаря; вибирав він, і кожного служника, який полишав своє місце або його звільнили, мали за волоцюгу, якщо ж він одразу ж не знаходив іншого господаря: дівчата, які не мали роботи, бувши схоплені на вулиці, зазнавали тортур, їм стригли голову, чоловіків запроторювали на галери [194]. Крадіжка, підозра в крадіжці означали шибеницю. Малуе, майбутній депутат Установчих зборів, розповідає, як він із жахом дізнався, що його служника, який його обікрав, упіймали й засудили до повішення належним чином біля дверей свого господаря [195]. Він насилу врятував його. Чи варто було в таких умовах дивуватися, що «ліврея» в разі потреби подавала допомогу темним особам, коли було

У цій іспанській кухні багато служниць. Ескіз для настінного килима Франсиско Байєна (1736—1795 рр.). ***Фото Маса.***

необхідно дати прочуханки офіцерові сторожі? До того ж, сердешний служник, якого бідолаха Малуе врятував від шибениці, вельми погано заплатив йому за це!

Я торкнувся тут лише французького суспільства, але воно не було винятком. Скрізь король, держава, ієрархізоване суспільство вимагали покори. Бідна людина, яка перебувала на краю злиднів, мала тільки такий вибір: або опинитися в чиїйсь владі, або бути відкинутою суспільством. Коли Жан-Поль Сартр у квітні 1974 р. писав, що слід зламати ієрархію, заборонити, щоб одна людина залежала від іншої, він, на мій погляд, говорив головне. Але чи це можливо? Мабуть, сказати «суспільство» завжди означало сказати «ієрархія» [196]. Всі відмінності, яких Маркс не вигадав — рабство, кріпацтво, стан найманого робітника,— нескінченно нагадують про ланцюги. Те, що ці ланцюги були не одні й ті самі, мало що змінювало. Тільки-но усували одне рабство, виникало інше. Вчорашні колонії нарешті вільні. Про це йдеться в усіх промовах, але кайдани Третього світу зчиняють пекельний брязкіт. Люди забезпечені, захищені від злигоднів до всього цього байдуже пристосувалися, в усякому разі, легко з цим змирилися. «Якби бідняки не мали дітей,— розважливо писав 1688 р. абат Клод Флері,— то звідки б узяти працівників, солдатів, служників для багатих?» [197] «Використання рабів у наших колоніях,— писав Мелон,— вчить нас, що рабство не суперечить ні релігії, ні моралі» [198]. Шарль Ліон, поштивий купець з Онфлера, вербував «добровольців», вільних працівників, для відсилання на Сан-Домінго (1674—1680 рр.). Він доручив їх капітанові корабля, той у обмін мав привезти йому паки тютюну. Але скільки прикрощів довелося зазнати бідолашному купцеві: хлопців для вербування було мало, «і що засмучує, то це те, що хоч цих жалюгідних злидарів доводиться довго годувати, більшість з них у день відплиття втікає» [199].

ВСЕПОГЛИНАЛЬНА ДЕРЖАВА

Держава — це злиття всього, вельми важлива фігура. За межами Європи вона впродовж століть накидала людям свої нестерпні злигодні. В Європі вона знову почала рішуче збільшувати свою ролю з настанням XV ст. Засновниками держави в сучасному її розумінні були «три чарівники», як назвав їх Френсис Бекон: Генріх VII Ланкастерський, Людовік XI та Фердинанд Католик. Їхня сучасна держава була новацією нарівні із сучасною армією, з Відродженням, з капіталізмом, з науковою раціональністю. То був величезний рух, що почався насправді задовго до появи цих «чарівників». Хіба ж, за одностайною думкою істориків, не було першою сучасною державою Королівство Обох Сицилій Фрідріха II (1194—1450 рр.)? Ернст Курциус [200] навіть розважався, твердячи, буцімто чималим спонукачем у цьому був Карл Великий.

Завдання держави

Хоч би там що, сучасна держава деформувала або ламала попередні формування й заклади: провінційні штати, вільні міста, синьйорії, надто дрібні держави. У вересні 1499 р. арагонський король Неаполя дізнався, що йому загрожує падіння: війська Людовіка XII щойно зайняли Мілан, і тепер наставала його черга. Король заприсягнув, «що він, коли треба буде, зробиться євреєм, але не бажає в такий жалюгідний спосіб утрачати своє королівство. І навіть, здається, погрожував Турком» (цебто погрожував звернутися по допомогу до султана.— ***Прим.*** *ред.*) [201]. Це були слова того, кому належало втратити все. А за тих часів ім'я їм було легіон — тим, хто втрачав усе або ось-ось мав утратити. Нова держава, маючи ту перевагу, яку давало їй піднесення економічного життя, плекалася їхньою субстанцією. Одначе еволюція не доходила до кінця: ні Іспанії Карла V чи Філіппа II, ні Франції Людовіка XIV, яка претендувала на імперську ролю, не вдалося відтворити й обернути собі на виключну користь давню єдність християнського світу. Для цього останнього шапка «світової монархії» вже явно не підходила. Будь-які спроби в цьому напрямі зазнавали краху одна за одною. Може, така прикрашена мішурою політика напоказ була занадто старою грою? Наставали часи економічних пріоритетів, скромна реальність яких ще вислизала від очей сучасників. Того, що не вдалося зробити Карлові V — заволодіти Європою, Антверпен домігся найприроднішим чином. Там, де зазнав поразки Людовік XVI, перемогла крихітна Голландія: вона виявилася серцем всесвіту. Європа, опинившись перед грою старою та грою новою, вибрала другу, або, достоту кажучи, та виявилася їй нав'язаною. Решта світу, навпаки, все ще грала своїми старими картами: імперія турків-османів, що виникла з глибин історії, повторювала імперію турків-сельджуків; Великі Моголи влаштувалися посеред «вмеблювання» Делійського султанату; Китай маньчжурів продовжував Китай Мінів, ним же люто повалений. Тільки Європа політично (і не тільки політично) оновлювалася.

Держава, відтворена за новою моделлю або просто нова, залишалася тим, чим вона була завше: пучком функцій різних видів влади. Найголовніші її завдання не змінювалися, якщо навіть засоби їхнього розв'язання, що їх вона мала, без угаву змінювалися.

Перше завдання держави: примусити собі коритися, монополізувати на свою користь потенціал насильства в цьому суспільстві, очистити це останнє від усіх можливих у ньому спалахів люті, поставивши на їхнє місце те, що Макс Вебер називав «легітимним насильством» [202].

Друге завдання: контролювати зблизька або на відстані економічне життя, організовувати явно або неявно обіг багатств, особливо ж заволодіти значною

частиною національного доходу, аби забезпечити свої власні витрати, свою розкіш, свою «адміністрацію» або війну. В разі потреби володар (керівник держави) заморожуватиме для своєї вигоди надто велику частку суспільного багатства: згадайте скарби Великого Могола, величезний палац-комору китайського імператора в Пекіні або ті 34 млн. дукатів у золотих та срібних монетах, які в листопаді 1730 р. було знайдено в покоях тільки-но померлого в Стамбулі султана [203].

І останнє завдання: брати участь у духовному житті, без якого не вистоїть жодне суспільство. Якщо можливо — почерпнути додаткову силу з могутніх релігійних цінностей, роблячи між ними вибір або ж поступаючись їм. А також наглядати, й постійно, над живими рухами культури, які часто заперечують традицію. І особливо — не дозволяти захопити себе зненацька новаціям культури, що вселяють занепокоєння: новаціям гуманістів за часів Лоренцо Пишного або «філософів» напередодні Французької революції.

Підтримання порядку

Підтримувати порядок — але який порядок? Насправді що неспокійнішими або більш роз'єднаними були суспільства, то дужчими мали бути удари природного арбітра, доброго чи кепського жандарма — держави.

Звісно, для держави порядок означав компроміс між силами, що були *«за»*, й силами, які діяли *«проти»*. В разі *«за»* найчастіше йшлося про те, щоб підтримати соціальну ієрархію: групи, що розташувалися нагорі, такі нечисленні, як могли б вони вистояти, якби поряд з ними не було жандарма? А й навпаки: не було б держави без панівних класів, які їй потурали. Я не бачу, як би Філіпп II міг утримувати у своїх руках Іспанію й величезну Іспанську імперію без грандів свого королівства. *«Проти»* завше було велике число, ті, кого важливо було стримувати, повертати до виконання обов'язку, цебто до праці.

Отже, держава робить свою справу, коли вона завдає ударів, коли вона погрожує задля того, аби їй корилися. Вона має «право знищувати індивідів в ім'я загального добра» [204]. Вона — професійний кат, до того ж іще невинний. Якщо вона завдає видимих ударів, то й це законно. І юрба, що з болісною цікавістю юрмиться довкола ешафотів та шибениць, ніколи не буває на боці страчуваного. В Палермо 8 серпня 1613 р. на П'яцца Марина відбулася чергова страта з процесією грішників у білих шатах (*Bianchi*), що каялися. Відтак голову страченого виставили напоказ, оточену 12 віхтиками соломи. «Всі карети Палермо,— пише хроніст,— з'їхалися на цю страту, і стільки було там людей, що не видно було бруківки (*che il piano non pareva*)» [205]. 1633 р. натовп, що зібрався в Толедо, аби подивитися аутодафе, жбурляв би каміння в засуджених, що йшли на страту, якби їх не оточували солдати [206]. 12 вересня 1642 р. в Ліоні на площі Терро «відтяли голову двом чоловікам вельможного походження, панові Сен-Марові та панові де Ту; того дня вікно в будинках, які оточували площу, можна було здавати за ціною, що доходила приблизно до дублона» (так чужоземці називали за тих часів *добру* — португальську золоту монету вагою 28,5 г.— *Прим. ред.*) [207].

У Парижі звичним місцем страти була Гревська площа. Не бажаючи поринати в похмурі фантазії, уявімо собі (бо один режисер недавно, 1974 р., випустив фільм про Площу Революції, яку він саму по собі розглядає як характерну для всього Парижа) — тож уявімо собі, яким був би документальний фільм, знятий у XVIII ст., за часів Просвітництва, про Гревську площу, де без упину провадилися один за одним ці болісні жертовні обряди з їхніми похмурими приготуваннями. Люди юрмилися, аби побачити, як страчують Лаллі-Толландаля (1766 р.). Він хотів щось сказати на ешафоті. Йому заткнули рота кляпом [208]. 1780 р. видовисько відбулося на площі Дофіни. Батьковбивця намагався зобразити пихату байду-

Шибениці в Голландії. Гравюра Борссума. *Державний музей, Амстердам.*

жість. І ошукана у своїх сподіваннях юрма зустріла оплесками його перший крик болю [209].

Безперечно, чуйність була притуплена частими стратами, до яких раз у раз засуджували за те, що ми назвали б дрібними порушеннями. 1586 р. напередодні свого одруження один сицилієць спокусився чудовим манто, яке й украв у вельможної дами. Його доставили до віце-короля й через наступні дві години повісили [210]. За словами одного мемуариста, який мовби складав перелік усіх видів страти, в Каорі «під час посту 1559 р. спалили уродженця Руерга Карпю; колесували Рамона; рвали розпеченими щипцями Арно; пошматували на шість частин Бурке; повісили Флоримона; Ле-Негю повісили біля Валандрського мосту перед садом Фур'є; спалили біля Рок-дез-Арк (за 4 кілометри від сучасного міста) Пуріо; року 1559-го під час посту на площі Конк у Каорі обезголовили метра Етьєнна Ригаля...» [211] Тож ці шибениці, ці кетяги повішених на гілляках дерев, чиї силуети вимальовуються на тлі неба в стількох старовинних картинах,— усього-на-всього не що інше, як реалістична деталь: вони становили частину краєвиду.

Навіть Англія спізнала таких жорстокостей. У Лондоні страти провадилися вісім разів на рік, але вішання відбувалися одне за одним у Тайберні, за стінами Гайд-парку, за межами міста. Отже, один французький мандрівник був присутній 1728 р. при дев'ятнадцятьох одночасних повішеннях. Були тут і лікарі, які чекали тіл, що їх вони купили в самих страчуваних, які «заздалегідь пропили гроші». При стратах були присутні родичі, й, оскільки шибениці були низькими, вони смикали

жертв за ноги, аби скоротити їхню агонію. Одначе ж, за словами нашого француза, Англія буцімто була не така жорстока, як Франція. Справді, він дійшов висновку, що «в Англії правосуддя не досить суворе». «Я вважаю,— пише він,— що існує політика засуджувати злодіїв з великої дороги тільки до повішення, аби їм завадити дійти до вбивства, до чого вони рідко доходять». Зате крадіжки були частими, навіть (або особливо) вздовж дороги, по якій їздили від Дувра до Лондона швидкі екіпажі — «летючі карети». Тож, може, слід було б таврувати підлість цих злодіїв, як це робилося у Франції? Вони одразу ж «порідшали б» [212].

За межами Європи обличчя держави було таке саме, навіть ще жорстокіше; в Китаї, Японії, Сіамі, Індії страти були банальною частиною повсякденності, цього разу — при байдужості публіки. В країнах ісламу правосуддя було швидким, коротким на розправу. 1807 р. одному мандрівникові, аби зайти до шахського палацу в Тегерані, довелося переступати через трупи страчених. Того самого року цей же мандрівник, брат генерала Гарданна, вирушаючи до Смірни зробити візит місцевому паші, побачив «розпростертих на його порозі обезголовленого й повішеного» [213]. 24 лютого 1772 р. газета повідомляла: «Новий салонікський паша своєю суворістю відновив порядок у сьому місті. Приїхавши сюди, він наказав повісити кількох бунтарів, що порушували громадський спокій, і торгівля, зупинена на якийсь час, набула всієї своєї активності» [214].

Але чи був важливим тільки наслідок? Це насильство, ця жорстока рука держави були гарантією внутрішнього миру, безпеки доріг, надійного постачання ринків і міст, захистом від зовнішніх ворогів; вони означали ефективне ведення війн, які без упину змінювали одна одну. Внутрішній мир — це було добро, яке не мало собі рівних! Близько 1440 р., в останні роки Сторічної війни, Жан Жювеналь дез Юрсен казав, «що коли б прийшов король, здатний їм (французам) його дати, то хоч би він був навіть сарацином, вони стали б йому коритися» [215]. Значно пізніше, якщо Людовік XII зробився «Батьком нації», то це тому, що йому пощастило за допомогою обставин відновити спокій в королівстві й зберегти «часи дешевого хліба». Завдяки йому, писав 1519 р. Клод Сессель, дисципліну «так суворо підтримують, караючи якесь мале число найбільш винних, пограбування... так придушені, що жандарми не наважилися б забрати в селян яйце, не заплативши за нього» [216]. І чи не тому королівська влада, що вона зберігала це цінне й хистке добро — мир, дисципліну, порядок,— так швидко відновилася у Франції після релігійних війн і після серйозних бунтів Фронди й зробилася «абсолютною»?

Витрати перевищують надходження: звертання до позик

Для виконання всіх своїх завдань держава мала потребу в грошах, і дедалі більше в міру того, як вона розширювала й урізноманітнювала свою владу. Вона більше не могла жити як колись, коштом домену монарха. Вона мусила накласти руку на багатство, яке перебувало в обігу.

Й отже, саме в рамках ринкової економіки утворювалися водночас певний капіталізм і певна сучасна держава. Між двома цими еволюціями був не один збіг. Головна аналогія полягала в тому, що в обох випадках ішлося про утвердження ієрархічної структури, в одному випадку малопомітної, в іншому, в державі, видимої і виставленої напоказ. Інша аналогія: сучасна держава, як і капіталізм, задля збагачення вдається до монополій — «португальці — на перець, іспанці — на срібло, французи — на сіль, шведи — на мідь, папська влада — на галуни» [217]. До цього слід додати у випадку з Іспанією монополію на відгінне вівчарство (*Mesta*) й монополію на зв'язки з Новим Світом (*Casa de la Contratacion*).

Але достоту так само, як капіталізм, розвиваючись, не скасовує традиційних видів діяльності, на які він іноді спирається, «як на милиці» [218], так і держава пристосовує колишні політичні конструкції, проникаючи між них, щоб накинути їм, як вона це може, свою владу, свою монету, свій податок, своє правосуддя, свою командну мову. Існували цілком водночас проникнення й накладення, завоювання й пристосування. Філіпп-Август, ставши господарем Турені, 1203 р. запровадив у королівстві турський деньє, який відтоді перебуватиме в обігу поряд із паризьким деньє, і ця паризька система зникне, тільки пізно, при Людовіку XIV [219]. Саме Людовік Святий своїм ордонансом 1262 р. накинув усьому королівству королівську монету [220], але завоювання, що почалося, скінчилося тільки через три століття, в XVI. Що ж до початку, то спостерігалася та сама повільність: Філіпп Красивий, який першим упровадив королівський податок з шляхетських земель, робив це хитро й обережно. 1302 р. він радив своїм агентам: «Супроти волі баронів не збирайте зовсім цих грошей на їхніх землях». Або ще: «І мають робити сі збори й (збирати) гроші з якомога меншим галасом і якомога менше примушуючи простий народ, і будьте уважними до того, аби до виконання ваших розпоряджень приставити сержантів поблажливих і згідливих» [221]. Мине майже століття, поки при Карлі V гру буде виграно; поставлену під загрозу за правління Карла VI, її знову буде виграно при Карлі VII: ордонанс від 2 листопада 1439 р. передав визначення розміру талї на розсуд короля [222].

Через повільний поступ своєї податкової системи, через недосконалу організацію своїх фінансів держава перебувала в тяжкому, навіть абсурдному становищі: її витрати постійно перевищували її доходи, а витрати ці були потрібні, неминучі день у день, тимчасом, як доходи — це те, що ще належить отримати, та й не завше є певність, що отримаєш. Отже, монарх розумів спосіб життя держави не згідно з буржуазною мудрістю, яка полягала в тому, аби вписувати свої витрати у свої доходи, а не витрачати спершу з надією знайти згодом потрібні ресурси. Витрати бігли попереду; про те, щоб їх наздогнати, думали, але загалом, з винятками, які потверджували правило, нікому це не вдавалося.

Звертатися до платників податку, переслідувати їх, винаходити нові податки, створювати лотереї — все було марно, дефіцит поглиблювався, як безодня. Не можна було вийти за певні межі, примусити надходити до державних скринь увесь запас монети в королівстві. Хитрощі платника податку, а в разі потреби — і його гнів були досить дійовими. Джованні ді Паголо Мореллі, флорентиєць XIV ст., даючи своїм нащадкам поради в ділових питаннях, писав: «Як вогню остерігайся брехати», за винятком того, що стосується податків, де це можна, бо тоді «ти здійснюєш се не задля того, аби присвоїти чуже добро, а щоб перешкодити тому, аби забрали негідним чином твоє» [223]. За часів Людовіка XIII та Людовіка XIV причиною путчів у Франції майже завше були надто обтяжливі фіскальні побори.

І тоді в держави залишалося тільки одне розв'язання: позичати гроші. Та це ще треба було вміти зробити: оперувати кредитом нелегко, і державний борг став на Заході загальним явищем пізно, в XIII ст.: у Франції — від Філіппа Красивого (1285—1314 рр.), значно раніше, безперечно, в Італії, де виникнення венеціанського Монте Веккіо губиться в пітьмі століть [224]. То була пізня, але інновація: Дж. Гемілтон міг написати, що «державний борг — одне з вельми рідкісних явищ, чиє коріння не сягає греко-римської античності» [225].

Щоб відповідати формам і вимогам фінансування, держава змушена була виробити цілу політику, яку важко зрозуміти одразу ж, і ще важче було її впроваджувати. Якби Венеція не вибрала розв'язання у вигляді примусової позики, якби вона не примушувала багатих передплачувати позикових облігацій і в остаточному підсумку не мала б через війну труднощів з виплатою своїх боргів, вона могла б вважатися ранньою моделлю капіталістичної розважливості. Справді, від

Збирач податків. Малюнок художника французької школи, кінець XVI ст. Париж, Лувр. *Фото видавництва Ларусс.*

XIII ст. вона винайшла вихід, який стане виходом і для переможної Англії XVIII ст.: з венеціанською позикою, як і з англійською, завше було пов'язане виділення якоїсь групи доходів, за рахунок якої провадилися виплата відсотків та відшкодування позики. І як і в Англії, облігації державної позики, що могли передаватися, продавалися на ринку, іноді вище, але звичайно — нижче номіналу. Спеціальній установі доручалося контролювати поширення позики й забезпечувати виплату кожні два роки відсотків у обсязі 5 % (за тих часів, коли приватні позики надавалися з 20 %). Ця установа мала у Венеції, як і в інших італійських містах, назву *Монте (Monte)*. За погано нам відомим *Монте Веккіо* з'явився 1482 р. *Монте Нуово,* згодом створять *Монте Нуовіссімо.* В Генуї аналогічна ситуація завершиться іншим розв'язанням. Тимчасом, як у Венеції держава залишалася господарем джерел доходів, які гарантували позику, генуезькі позикодавці заволоділи майже всіма доходами Республіки і, щоб ними керувати для своєї вигоди, створили 1407 р. справжню державу в державі — славетний банк «Каса ді Сан-Джорджо» (*Casa di San Giorgio*).

Не всі європейські держави знали з самого початку гри таку відпрацьовану фінансову техніку, але яка з них не позичала грошей, причому вельми рано? [226] Королі Англії ще до XIV ст. зверталися до вихідців з Лукки, а відтак тривалий час до флорентийців; бургундські Валуа — до своїх добрих міст; Карл VII — до свого головного скарбника Жака Кера; Людовік XI — до вповноважених Медичі, що осіли в Ліоні; Франциск І заснував 1522 р. ренти на паризьку ратушу: це був своєрідний *Монте,* бо король відмовився на користь Ратуші від доходів, які гарантували виплату процентів. Папа дуже рано звернувся до кредиту, аби збалансувати папські фінанси, які не могли існувати тільки за рахунок самих доходів Святого Престолу в момент, коли скорочувалися або зникали виплати християнського світу. Карлові V доводилося позичати гроші згідно з масштабами його грандіозної політики: він перевершив усіх своїх сучасників. Його син Філіпп II від нього не відстане. Й згодом державний борг тільки зростатиме. Багато капіталів, накопичених у Амстердамі, зникне у XVIII ст. в скринях європейських володарів. Але нам хотілося б, перш ніж зайнятися цим міжнародним ринком кредиту, на якому ми ще детально зупинимося й який був царством позикодавців та позичальників, ближче розглянути на маловідомому прикладі Кастилії та класичному прикладі Англії механізм держави, зайнятий пошуками грошей.

Кастильські хурос та асьєнтос [227]

У XV ст. королі Кастилії запровадили ренти (*juros*), що забезпечувалися відчуженими для цього доходами. Місце отримання доходу давало свою назву *хурос,* які згодом у різних випадках називатимуться *хурос* на монополію зв'язків з Індіями (*Casa de la Contratación*), на орденські пасовиська (*Maestrazgos*), на прикордонні митниці (*Puertos Secos*), на участь у доходах Індій (*Almojarizfazgo de Indias*) тощо. Один з персонажів Сервантеса каже: вкласти свої гроші, «як той, хто має хуро на трави Естремадури (пасовиська *Maestrazgos*)» («*como quien tiene un juro sobre las yerbas de Estremadura*») [228].

Велике поширення рент датується правлінням Карла V та Філіппа II. *Хуро* поставало тоді в різних формах: ренти постійної (*juro perpetuo*), довічної (*de por vida*), такої, що належить поверненню (*al quitar*). Залежно від більш чи менш надійних королівських доходів, які їх забезпечували, були *хурос* добрі й менш добрі. Друга причина різноманітності: ставки відсотка могли варіюватися від 5 до 14 % і більше. Хоча й не було організованого ринку цінних паперів, який пізніше функціонуватиме в Амстердамі або Лондоні, *хурос* продавалися й обмінювалися, і

їхній курс змінювався, але звичайно був нижчим за номінал. 18 березня 1577 р., щоправда, в розпал фінансової кризи, *хурос* продавалися за 55 % їхньої вартості.

Додаймо, що якийсь час існуватимуть *заставні хурос (juros de caución)*, що давалися в заставу діловим людям, які за контрактами-*асьєнтос (asientos)* авансували Філіппа II величезними сумами. Ці *асьєнтос*, на які особливо охоче згоджувалися генуезькі купці від 1552—1557 рр., небавом склали вельми великий неконсолідований борг. І уряд Кастилії під час своїх банкрутств, що наставали одне за одним (1557, 1560, 1576, 1596, 1606, 1627 рр.), діяв щоразу однаково: він обертав частину неконсолідованого боргу на консолідований — операція, на нашу думку, не дивна. Щоправда, тим часом від 1560 до 1575 р. він згоджуватиметься на те, аби *хурос*, передані його позичкодавцям, більш не були просто заставою (*caución*), а гарантійними *хурос (juros de resguardo)*, що їх ділова людина мала право сама продавати публіці, якщо вона забезпечить оплату купонів і якщо поверне королеві інші *хурос* (з того самого відсотка) в момент остаточного розрахунку.

Завдяки такій практиці генуезькі ділові люди (*hombres de negocios*) тримали у своїх руках ринок *хурос*, купуючи при зниженні, продаючи при підвищенні курсу, обмінюючи «погано розміщені» на «розміщені добре». Бувши господарями ринку, вони могли грати майже напевне. А проте найвідоміший з них — Ніколао Гримальді, князь Салернський (він купив за гроші цей привабливий неаполітанський титул), 1575 р. оголосив себе неспроможним саме внаслідок надто ризикованих спекуляцій з *хурос*. Утім, з часом іспанський уряд зметикував, що такий крутий засіб, як банкрутство, був не єдиним у його розпорядженні: він міг зупинити на час виплату відсотків по *хурос*, зменшити їхню ставку, конвертувати ренти. У лютому 1582 р. Філіппу II запропонували конверсію відсотка з *хурос*, що їх забезпечують севільські торговельні мита (*alcabalas*), ставка відсотка яких перебувала на рівні 6—7 %. Власники рент мали б вибір: чи то зберегти свої цінні папери з нового відсотка (обсяг якого документ не уточнює), чи то зажадати повернення своїх грошей; на це виділили б «мільйон золотом» після першого ж приплиття «Флоту Індій». Але венеціанець, який нам це повідомляє, вважає, що через повільність відшкодування власники рент волітимуть продати свої папери третій особі, яка згодиться на нову ставку відсотка. Врешті-решт ця операція не здійснилася.

Драма іспанських фінансів полягала в тому, що їм постійно доводилося вдаватися до нових *асьєнтос*. За часів Карла V перші ролі в таких авансах, які іноді вимагали надати несподівано, тримали банкіри Південної Німеччини — Вельзери, і ще більше — Фуггери. Не жаліймо цих грошових князів. Одначе ж вони мали підстави відчувати занепокоєння. Вони бачили, як багато дзвінкої монети полишало їхні скрині. Щоб домогтися їхнього повернення, весь час доводилося чекати, подеколи погрожувати, вдаватися до застав; так Фуггери стануть господарями *Maestrazgos* (пасовиськ, що належали рицарським орденам св. Якова, Кальтрава та Алькантара) й розробниками ртутних рудень Альмадена. І ще гірше: щоб отримати назад позичені гроші, доводилося авансувати їх знову. Опинившись практично поза грою з *асьєнтос*, починаючи з банкрутства 1557 р., Фуггери знову прилучилися до неї наприкінці століття, сподіваючись відшкодувати собі невідшкодовуване.

Близько 1557 р. почалося царювання банкірів генуезьких — Гримальді, Пінеллі, Ломелліні, Спінола, Доріа,— всі вони належали до старовинного шляхетства (*nobili vecchi*) республіки св. Георгія. Для своїх дедалі ширших операцій вони організували грошові ярмарки, так звані безансонські, які від 1579 р. тривалий час проходитимуть у П'яченці. Відтоді вони водночас стали й господарями багатства Іспанії, державного й приватного (хто в Іспанії — шляхтичі, служники церкви й особливо «служиві» — не довіряв їм гроші?), і мовби поковзом — госпо-

Якоб Фуггер та його рахівник. Німецький естамп XVI ст. — доби, коли цей аугсбурзький торговельний дім, найперший у світі, позичав величезні суми Карлові V. На складених ззаду ящиках — назви великих торговельних центрів Європи. ***Фототека видавництва А. Колена.***

дарями всього багатства Європи, принаймні багатства, яке піддавалося мобілізації. В Італії кожен гратиме на безансонських ярмарках і позичатиме генуезцям гроші, навіть не знаючи про це, аж поки виявиться, так само, як і венеціанці, захопленим зненацька іспанським банкрутством 1596 р., яке коштуватиме їм вельми дорого.

Генуезькі купці були потрібні Католицькому королю, бо вони перетворювали на *постійний потік* потік уривчастий, який доправляв до Севільї американський білий метал. Починаючи з 1567 р. треба було регулярно, щомісяця, платити іспанським військам, що воювали в Нідерландах. Вони вимагали, аби їм платили золотом, і їхні вимоги вдовольнятимуться аж до кінця царювання Філіппа II (1598 р.). Тож потрібно було, до того ж, щоб генуезці обмінювали американське срібло на золото. Вони доможуться неабиякого успіху в розв'язанні цього подвійного завдання й служитимуть Католицькому королю до самого банкрутства 1627 р.

Тоді вони зійдуть з авансцени. Після німецьких банкірів то був другий скакун, якого загнав іспанський вершник. У 20—30-і роки XVII ст. естафету переберуть португальські нові християни. Граф, а відтак герцог Оліварес, залучив їх до гри зі знанням справи: фактично то були підставні особи, маріонетки великих нідерландських протестантських купців. Через них Іспанія користувалася вигодами кругообігів голландського кредиту й тоді, коли 1621 р. відновилася війна із Сполученими провінціями.

Нема жодного сумніву, що Іспанія за часів своєї величі погано вміла позичати й дозволяла своїм кредиторам оббирати себе. Подеколи її володарі намагалися

чинити опір, навіть помститися за себе: банкрутство 1575 р. Філіпп II організував задля того, щоб спекатися генуезців. Але марно. Й 1627 р. ці останні саме зі своєї волі відступлять, власне, відмовляться від відновлення *асьєнтос*. Капіталізм у міжнародному масштабі міг уже чинити як господар світу.

Англійська фінансова революція: 1688—1756 рр.

Англія успішно здійснила у XVIII ст. свою політику державних позик, а ще ліпше — те, що П. Дж. М. Диксон [229] назвав її «фінансовою революцією». Цей вислів справедливий, коли він прикладається до очевидної новації, але він проблематичний, якщо згадати про повільність процесу, що почався щонайменше з 1660 р. і досяг широкого розмаху з 1688 р., аби завершитися тільки на початку Семилітньої війни (1756—1763 рр.). Отже, він вимагав тривалого (впродовж майже століття) визрівання, сприятливих обставин плюс непослабного економічного піднесення.

Ця фінансова революція, що завершилася перетворенням державного кредиту, стала можливою лише завдяки глибокій попередній реорганізації англійських фінансів, загальний сенс якої ясний. У цілому 1640 р. і навіть ще 1660 р. англійські фінанси за своєю структурою мали досить близьку схожість із фінансами Франції тих самих часів. Ні з того, ні з іншого боку Ла-Маншу не було державних фінансів, централізованих і таких, що залежали тільки від держави. Надто багато віддавалося приватній ініціативі збирачів податків, яких водночас визнавали за позичкодавців короля, фінансистів, у яких були власні справи, і чиновників, які не залежали від держави, бо свої посади купували. І це не рахуючи постійного звертання до Лондон-Сіті, так само, як король Франції постійно звертався до свого доброго міста Парижа. Англійська реформа, метою якої було позбутися посередників, що паразитували на державі, відбувалася непомітно й послідовно, одначе ж без того, щоб можна було вирізнити бодай якусь керівну нитку. Першими її заходами були передача до рук держави митниць (1671 р.) та акцизного збору (1683 р.), податку на споживання, запровадженого на взірець Голландії; одним з останніх заходів — запровадження 1714 р. посади лорд-скарбника (*Lord Treasurer*), що призвело до створення відомства державної скарбниці (*Board of Treasury*), взагалі Ради фінансів, яка наглядатиме за надходженнями доходів до державної скарбниці (*Excheequer*). Сучасною мовою ми б сказали, що відбулася націоналізація фінансів, яка залучила до цього повільного процесу й контроль над Англійським банком (контроль, який налагодиться тільки близько середини XVIII ст., хоча сам банк заснували 1694 р.) плюс вирішальний голос парламенту в голосуванні з приводу кредитів та нових податків (від 1660 р.).

Про те, що така націоналізація була глибоким адміністративним перетворенням, що вона змінила всі соціальні та інституціональні взаємини агентів держави, можна судити з випадкового й, на жаль, надто короткого зауваження французьких спостерігачів. Уряд Людовіка XIV двічі посилав до Англії Аніссона та Фенеллона, представників (відповідно) Ліона й Бордо в Раді торгівлі для ведення переговорів про торгову угоду, яку, до речі, не буде вкладено. Ось чому вони писали 24 січня 1713 р. з Лондона генеральному контролерові фінансів Демаре: «...а що тут чиновники, як і скрізь в інших місцях, вельми корисливі, то ми сподіваємося домогтися мети за допомогою грошей, тим більше, що подарунки, які ми їм запропонували, зовсім не пахнуть підкупом, бо тут усе перебуває в державному управлінні» [230]. Чи була корумпованість чиновника менш помітна через те, що він

у принципі представляв державу,— це ще треба б подивитися. Що напевне, то це те, що в очах французьких спостерігачів англійська організація, досить близька до бюрократії в сучасному розумінні, була оригінальною і відмінною від того, що вони знали: «Все тут перебуває в державному управлінні».

У всякому разі, не взявши в такий спосіб до своїх рук фінансового апарату держави, Англія не змогла б розвинути, як вона це зробила, ефективну систему кредиту, хоча сучасники довго цю систему гудили. Не приписуймо надто великого впливу в запровадженні цієї системи Вільгельму III, голландському статгаудерові, що став королем Англії. Звісно, він з самого початку робив великі позики «на голландський кшталт», аби прив'язати до своєї справи, що була ще ненадійною, велике число власників державних рент. Але англійський уряд позичав грошей, щоб упоратися з труднощами війни Аугсбурзької ліги (1689—1697 рр.), а відтак війни за Іспанську корону (1701—1713 рр.) якраз іще старими, навіть застарілими способами. Вирішальна новація — довготермінова позика — приживалася повільно. Урядовці поволі дізнавалися, що є доступний ринок для довготермінових позик під низький відсоток; що існує мовби заздалегідь установлене співвідношення між реальною сумою податків та можливим обсягом позик (ці останні могли без будь-якої шкоди збільшуватися на третину загальної суми податку), між масою короткотермінових боргів і масою довготермінового боргу; що справжньою, єдиною небезпекою було б визначити для оплати відсотка ресурси ненадійні або ж від самого початку неправильно оцінені. Ці правила, що тривалий час заперечувалися, викажуть себе тільки з того дня, коли гра почнеться вестись тверезо й у великих масштабах. Поступово діалектику короткотермінової й довготермінової усвідомлять, чого аж ніяк не було ще 1713 р., року Утрехтського миру, коли довготермінові позики називали ще такими, які «належить повернути або які самоліквідуються» («*repayable or self liquidating*»). Мовби сама собою довготермінова позика перетворювалася на вічну позику. Відтоді держава не мала більше її повертати й могла, обернувши свій біжучий борг на консолідований борг, не виснажувати своїх ресурсів кредиту або готових грошей. Що ж до позичкодавця, то він може передати свої папери третій особі — це дозволялося від 1692 р. — і, отже, щоразу, коли він цього забажає, повернути свій аванс. То було диво: держава не повертає боргу, а кредитор отримує назад свої гроші за своїм бажанням.

Та це диво не було дармовим. Треба було, аби супротивники боргу, який незабаром став страхітливим, не взяли гору в дебатах, що розпочалися. Така система грунтувалася на «кредиті» держави, на довірі публіки; тож борг міг існувати тільки завдяки створенню парламентом нових доходів, що призначалися щоразу для регулярної виплати відсотків. У цій грі в певних прошарків населення — земельних власників (які у вигляді поземельного податку, *land tax,* платили державі п'яту частину свого доходу), споживачів або торгівців тим чи іншим продуктом, який обкладався податком,— виникало відчуття, що операція робиться їхнім коштом на користь класу паразитів, спекулянтів: власників рент, осіб, які надають капітали, негоціантів (чиї доходи не оподатковувалися), всіх цих *грошових* людей (*moneyed men*), які хизуються й зневажають трудящу націю. Хіба не зацікавлені вони, ці спекулянти, в розпалюванні війни, адже нова війна для них — повний виграш, бо вона спричиниться до нових позик для держави та підвищення обсягів відсотка? Війна з Іспанією (1739 р.), перший великий надлам століття, буде великою мірою справою їхніх рук. Внаслідок цього було природним, що система консолідованого боргу, в якій нині можна бачити важливу основу англійської стабільності, зазнавала несамовитих нападок сучасників задля добрих принципів здорової економіки. Насправді ж вона була всього-на-всього прагматичним плодом обставин.

Саме великі купці, золотарі, банки, що спеціалізувалися на випуску позик, одне

слово, саме діловий світ Лондона, вирішального й виключного серця нації, забезпечив успіх політики позик. Свою ролю відіграв у цьому й закордон. У 20-і роки XVIII ст., на порозі періоду правління Уолпола й упродовж усього цього періоду, голландський капіталізм показав себе вирішальним учасником цієї операції. 19 грудня 1719 р. з Лондона повідомили про «нові випуски позики на понад 100 000 фунтів стерлінгів з наміром використати їх у наших фондах» [231]. Фонди — це англійське слово (*Funds*), що означає державні цінні папери. Іноді також казатимуть «цінні папери» (*securities*), «ануїтети» (*annuities*).

Як пояснити масові купівлі голландцями англійських цінних паперів? Ставка відсотка в Англії часто (але не завше) була вищою від відсотка, який практикувався в Сполучених провінціях. І англійські фонди на відміну від амстердамських ануїтетів були вільними від оподаткування, а це було перевагою. З іншого боку, Голландія мала з Англією позитивне торговельне сальдо: для голландських (торгових) будинків, розташованих у Лондоні, англійські фонди становили легке й зручно мобілізовуване розміщення їхніх зисків. Деякі з них доходили до того, що реінвестували дохід зі своїх цінних паперів. Отже, починаючи від середини століття амстердамський ринок утворював єдине ціле з лондонським. Спекуляція англійськими фондами з оплатою готівкою або до певного терміну була на обох ринках куди активнішою й різноманітнішою, ніж акціями нідерландських компаній. Загалом, хоч ці процеси не можна зводити до простої схеми, Амстердам послуговувався паралельним ринком англійських фондів, аби збалансувати свої операції по короткотерміновому кредиту. Твердили навіть, буцімто голландці якусь мить володіли чвертю чи однією п'ятою частиною англійських облігацій державного боргу. Це надто сильно сказано. «Я знаю від усіх банкірів Лондона,— писав 1771 р. Ісаак де Пінто,— що закордон володіє не більш ніж однією восьмою національного боргу» [232].

Втім, дарма. Нема чого дивуватися з того факту, що англійська велич складалася на шкоду ближньому — голландським позичкодавцям. А також і на шкоду позичкодавцям з Франції, швейцарських кантонів або з Німеччини. В XVI та XVII ст. флорентийські, неаполітанські чи генуезькі ренти не були б такими надійними, якби не чужоземний передплатник. Близько 1600 р. рагузинці володіли цими рентами на 300 000 дукатів [233]. Капітали глузували з кордонів. Вони вирушали туди, де було безпечніше. Й усе ж таки чи сама по собі система, чи сама фінансова революція забезпечили англійську велич? Англійці врешті-решт повірили в це. 1769 р. Томас Мортимер у сьомому виданні своєї книги «Кожен сам собі брокер» говорив про державний кредит як про «вічне диво в політиці, яке водночас і приголомшує держави Європи, і вселяє в них великий страх» (*«standing miracle in politics, which at once astonishes and over-awes the States of Europe»*) [234]. 1771 р. трактат де Пінто, який ми часто цитували, підносив його до небес [235]. Пітт 1786 р. казав, що він «певен, що на цьому питанні державного боргу тримаються могутність і навіть незалежність нації» [236].

І все ж таки Симолін, російський посол у Лондоні, який також розумів вигоди англійського консолідованого боргу, бачив у ньому одну з причин дедалі більшої дорожнечі, що зробилася в Лондоні від 1781 р. «величезною й такою, що перевершує будь-яку уяву» [237]. Не утриматися від думки, що це зростання боргу й цін могло б мати зовсім інші наслідки, якби Англія водночас не захопила панування над світом. Наприклад, якби вона не взяла гору над Францією в Північній Америці та в Індії, в двох цих регіонах, які стали очевидними опорними пунктами її піднесення.

Бюджети, кон'юнктури та національний продукт

Державні фінанси можуть бути зрозумілими тільки тоді, коли їх включити до сукупності економічного життя країни. Але нам були б потрібні точні цифри, не заплутані фінанси, економіки, що піддаються контролю. Нічого з цього ми не маємо. Одначе ми маємо бюджети, або, достоту кажучи (бо це слово набуло свого повного сенсу лише в XIX ст.), розписи урядових доходів та витрат. Ми були б не тільки наївними, вважаючи їх за готівку, а й легковажними, зовсім не беручи їх до уваги.

Так, ми маємо венеціанські *Баланси* (*Bilanci*) від XIII ст. до 1797 р. [238]; рахунки бургундських Валуа від 1416 до 1477 р. [239]. Ми могли б відновити цифри, що стосуються Кастилії, загалом найактивнішої частини Іспанії, в XVI—XVII ст. [240]: документи зберігаються в Симанкасі. Маємо ми досить повні цифри по Англії, але їх ще належить піддати суворому критичному аналізові. Для Франції є майже один тільки порядок величин [241]. Стосовно Оттоманської імперії сьогодні провадяться дослідження [242]. Маємо ми навіть цифри для Китаю, хоч і досить сумнівні [243]. Залежно від випадкової пам'ятної записки або дорожніх нотаток ми маємо деякі цифри доходів Великого Могола [244] або російського царя [245].

Одначе ж керівні особи мали тільки туманне уявлення про те, що відбувалося в їхньому власному домі. Поняття про бюджет-план, можна сказати, не існувало. Загальний розпис фінансів, складений французьким урядом 1 травня 1523 р., становив собою з певним запізненням передбачувані доходи й витрати на 1523 р. і був рідкістю [246]. Достоту так само, як у XVII ст. наказ Католицького короля неаполітанській Рахунковій палаті (*Sommaria*) [247] надіслати бюджет-план водночас зі звітом про виконання зведеного бюджету наприкінці року. Ця раціональність мадридських канцелярій пояснювалася бажанням до кінця використати ресурси Неаполітанського королівства. Ці канцелярії навіть погрожували радникам *Sommaria* в разі невиконання отриманих наказів повним зупиненням виплати їм заробітної платні або скороченням її наполовину. Але ж труднощі, на які наражалися ці радники, були значними. Вони пояснили, що фіскальний рік не збігається з бюджетним роком у Неаполі: збирання соляного податку в Абруццо починається з 1 січня, а в портових складах Калабрії — з 15 листопада; податок на шовк береться починаючи з 1 червня тощо. Нарешті, податок зазнавав локальних варіацій від одного пункту королівства до іншого. Робота, якої вимагає Мадрид, могла виконуватися тільки з неминучим запізненням, і хай будь-хто кидає вогнем-блискавицею! Фактично зведений баланс за 1622 р. опиняється в Мадриді 23 січня 1625 р.; баланс за 1626 р. — в червні 1632 р.; баланс за 1673 р. — у грудні 1676 р. У заключній частині з'являється застереження: не слід передбачати усунення відкупників податків і взяття цих останніх під керівництво держави, бо це те саме, що віддати їх до рук сатани («*in mano del demonio*»).

Така сама ситуація склалася у Франції. Тільки з появою червневого указу 1716 р. в державних фінансах було запроваджено перевірку рахунків «за посередництвом підпорядкування їх... подвійній бухгалтерії» [248]. Але йшлося про контроль за витратами, а не про засіб заздалегідь їх орієнтувати. Справді ж, чого не було при веденні цих бюджетів, то це розрахунку передбачуваних витрат. За ритмом витрат стежили тільки шляхом спостереження за готівкою. Стан кас сигналізував про критичні межі, визначав справжній календар фінансової діяльності. Коли за відомих драматичних обставин Калонн 3 листопада 1783 р. обійме посаду генерального контролера фінансів, він чекатиме кілька місяців, перш ніж зможе дізнатися про точний стан скарбниці.

Недосконалі бюджети, які ми маємо у своєму розпорядженні або які ми реконструюємо, мають щонайбільше «індикативну» цінність.

Бюджет Венеції

Венеція + материкові володіння

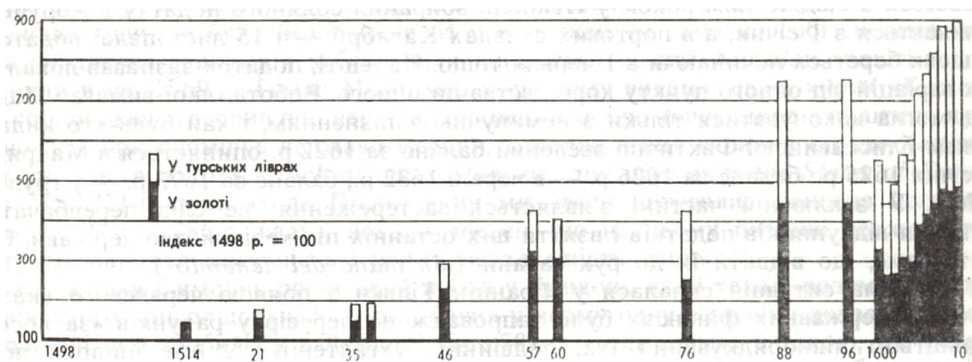
Сотні тисяч ходових дукатів

Сотні тисяч цехинів

Десятки тонн срібла

1423 54 64 69 90 1500 59 69 78 82 87 94 1602 09 21 33 37 38 41

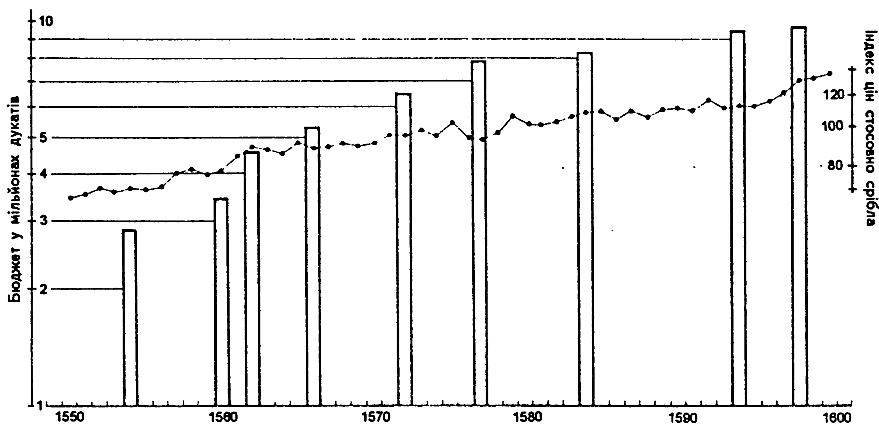
1. — Випадок Венеції

2. — Випадок Франції

БЮДЖЕТИ ЙДУТЬ СЛІДКОМ ЗА КОН'ЮНКТУРОЮ

Венеціанський бюджет складався з трьох бюджетів — міського, материкових володінь (Terra Ferma) та імперського. Ми облишили імперію, бо цифри, що стосуються її, часто-густо надто амбіційні. Графік склала панна Джемма Міані переважно на основі Зведених балансів (Bilanci generali). Три криві відповідають усім надходженням Венеції та материкових володінь, вираженим у: дукатах (ducati correnti), в золоті (в цехинах) та в сріблі (в десятках тонн). Для Франції цифрові дані, що їх установив Ф. К. Спунер, мають вельми «полегшену» цінність: номінальні цифри — в турських лівpах та цифри, розраховані в золоті. Хоч би якими недосконалими були ці криві, вони вказують на те, що існували бюджетні кон'юнктури, пов'язані з кон'юнктурою цін. Див. F. Braudel, Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, 1966, II, p. 31.

3.— **Випадок Іспанії**

Індекс цін щодо срібла запозичено в Дж. Гемілтона. Бюджети вираховані в мільйонах кастильських дукатів — розрахунковій монеті, що не змінювалася в період, який розглядається. Бюджетні оцінки взято з неопублікованої праці Альваро Кастильйо Пінтад. Цього разу, незважаючи на недосконалість підрахунку надходжень, збіг між кон'юнктурою цін і рухом фіскальних надходжень набагато ясніший, ніж у попередніх випадках. Попередні графіки, аналогічні тим, що їх склали ми, легко можуть бути вирахуваними для Сицилії і королівства Неаполітанського й навіть Оттоманської імперії. Графіком для цієї останньої гурт Омера Люфті Баркана вже зайнявся. Див.: F. Braudel, Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, 1966, II, p. 33.

Вони показують нам, що бюджети коливалися згідно з кон'юнктурою цін, яка *підвищувалася*; отже, загалом держава не потерпає від такого підвищення, вона ступає слідком за ним. З нею не траплялося того, що траплялося з шляхтичами, чиї доходи часто-густо відставали від загального індексу зростання. І отже, держава ніколи не опиниться затисненою між доходами на рівні вчорашнього дня та витратами на висоті дня завтрашнього. Картина цього руху, накреслена в графіках на с. 450—451 щодо французьких фінансів XVI ст., проступає виразніше, коли йдеться про фінанси іспанські або венеціанські того самого періоду. Однак же Е. Ле Руа Ладюрі [249], виходячи з прикладу Лангедоку, вважає, що в XVI ст. нібито спостерігалося певне запізнення зростання доходів держави порівняно зі швидким зростанням цін — запізнення, надолужене починаючи від 1585 р. Але що не підлягає сумніву, то це зростання доходів французької держави в XVII ст. Якби грою керувала кон'юнктура, то ці доходи мали б знижуватися зі спадом цін. Але ж за Ришельє (1624—1642 рр.) вони подвоїлися або потроїлись, ніби в цей похмурий період держава була «єдиним захищеним підприємством», яке могло б з власної волі збільшити свої доходи. Хіба не нагадував кардинал у своєму заповіті, що суперінтенданти фінансів «прирівнюють саме (тільки) соляне мито із соляних полів до Індій короля Іспанського»? [250]

Зв'язок, який пояснив би не одну аномалію,— це зв'язок, що існував між масою податку та національним продуктом, від якого вона становить лише частину. Згідно з підрахунком стосовно Венеції [251] — але Венеція, слід визнати,— випадок вельми специфічний,— ця частина могла б становити приблизно 10—15 % валового національного продукту. Якщо 1600 р. Венеція мала 1 200 000 дукатів доходу, то я вважаю, що національний продукт міг там бути близько 8—12 млн. Фахівці з історії Венеції, з якими я це обговорював, вважають ці останні цифри заниженими, якщо тільки фіскальна напруга не була занадто великою. В усякому разі, очевидно (я не хочу втягувати читача в нескінченні розрахунки та суперечки), що фіскальна напруга на території куди більшій і менш урбанізованій, ніж венеціанська територія, за потреби мала бути нижчою — либонь, близько 5 % [252]. Чи не сприяли розширенню територіальної держави її фіскальні претензії, менші, ніж у містах-державах з надто малим простором? Усе це уже дуже сміливо...

Але якби історики спробували зробити такий самий підрахунок щодо кількох

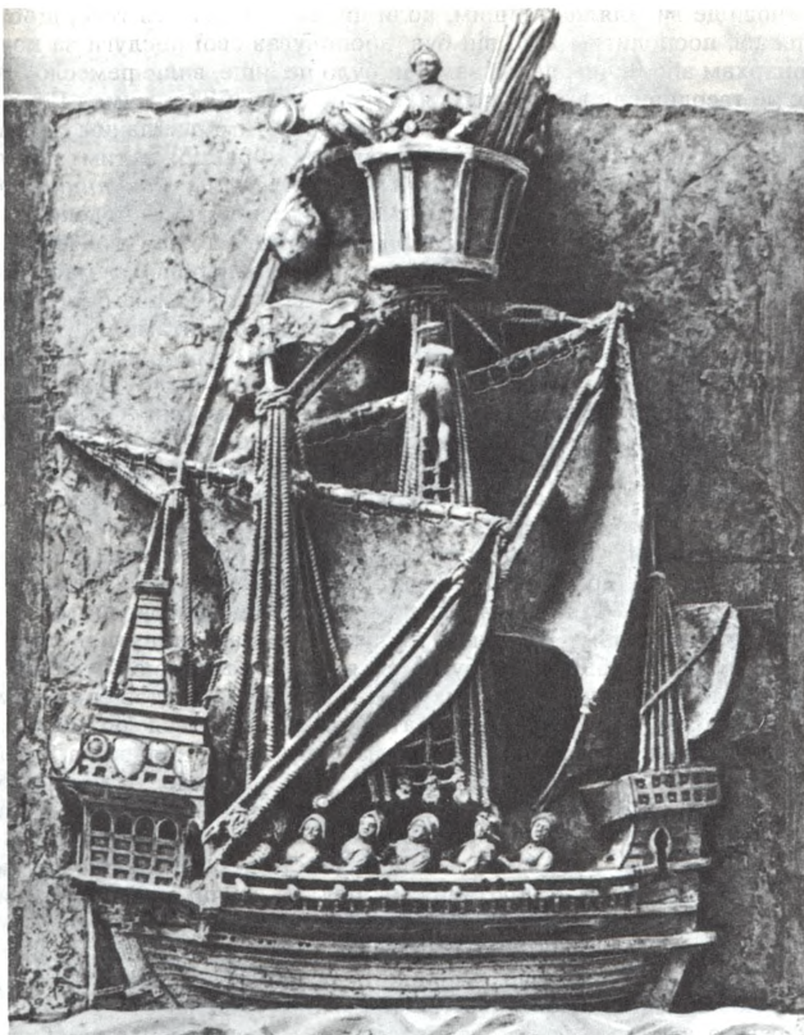
держав, може, вдалося б перевірити, в разі успіху деяких зіставлень, чи є змога простежити рух національного продукту чи її нема. Без чого будь-яке перенесення в минуле пояснень та здогадів, почерпнутих із сучасних досліджень економічного зростання, ставало б ілюзорним. Бо саме стосовно всієї маси національного доходу все повинно порівнюватися й вимірюватися. Наприклад, коли недавно один історик твердив з приводу Західної Європи XV ст., що воєнні витрати коливалися там між 5 та 15 % національного доходу, то, навіть якщо відсотки тільки накреслені мигцем і не вирахувані достеменно, це проливає світло на названі вище вельми старі проблеми [253]. Тому, що нижня межа, 5 %, становила, грубо кажучи, за тих далеких часів норму звичайного бюджету, а 15 % були завищенням, яке не могло б довго зберігатися без катастрофічних наслідків.

Поговорімо про фінансистів

Подвійна недосконалість як фіскальної, так і адміністративної системи держави, постійне звертання до позик пояснюють те головне становище, яке вельми рано посіли фінанси. Вони утворили особливий сектор капіталізму, міцно й тісно пов'язаний з державою, і саме тому ми не торкались його в попередньому розділі. Треба було спершу подати державу.

Саме це слово не позбавлене двозначності. Відомо, що в мові давніших часів *фінансист* не означало *банкір*. У принципі він займався державними коштами, тимчасом, як банкір займався своїми власними й ще більше — коштами своїх клієнтів. Але проведення такої відмінності виявляється досить марним. Достоту так само, як і розмежування заднім числом фінансиста *державного* й фінансиста *приватного* [254]. Насправді жоден фінансист не обмежувався тільки фінансовим ремеслом. Завше він займався ще чимось — зокрема, банком,— і це щось включалося до глобальної гри, часто-густо дуже великої і різноманітної.

І так було завжди. Жак Кер був головним скарбником Карла VII, водночас він був купцем, гірничим промисловцем, арматором. У цій останній якості він надихав левантинську торгівлю через Егморт, торгівлю, що прагнула бути незалежною від венеціанської монополії. Документи його судового процесу дають нам нескінченний список його вельми численних справ та підприємств [255]. У майбутньому «відкупники» (*traitants*), «пайовики» (*partisans*), «ділові люди» (*homme d'affaires*), яких так багато зустрічаєш упродовж фінансової історії французької монархії, також будуть лише наполовину залучені до операції з державними фінансами. Часто вони були, і це навіть не вимагає зумисного «підтасування» термінів, банкірами на королівській службі, але передусім — на службі в самих себе. Гроші, що їх вони позичали іншим, ще треба було позичити в когось, і фінансисти конче втручалися в складні ігри кредиту. Саме це робили, наприклад, італійські фінансисти, які служили Мазарині — Серантоне, Ченамі, Контарині, Аїролі, Валенті,— яких кардинал цілком розважливо розселяв чи то в Генуї, чи то в Ліоні, що робило для нього можливою безперервну й вигідну, але нерідко й ризиковану гру на векселях [256]. Навіть коли фінансист був «чиновником фінансового відомства» (*«officier de finances»*), як це часто траплялося у Франції, то королю він позичав ті самі гроші, які збирав у платників податку, він не вдовольнявся своїм ремеслом агента фіску й позикодавця. Ось, наприклад, могутня родина фінансистів Кастаньє в добу Людовіка XV [257]. Їхнє піднесення почалося разом з війною за Іспанську спадщину. Одні були збирачами тальї в Каркассонні, інші — керуючими Ост-Індської компанії, їхні сини й небожі, перш ніж стати міністрами, засідали в тулузькому парламенті. В Каркассонні працювали мануфактури Кастаньє. В Парижі був банк Кастаньє. Арматори Кадиса та Байонни фінансувалися Кастаньє. За часів системи Лоу в Амстердамі діяв банк Кастаньє.

Муляж однієї із скульптур осторонця Жака Кера в Бурже, середина XV ст. Вона становить один з галеасів Ж. Кера, головного королівського скарбника, який також брав участь у великій міжнародній торгівлі свого часу — в левантинській торгівлі. ***Фото Е. Жане-Лекена.***

Згодом Дюплекс, провадячи в Індії свою політику, позичатиме грошей у Кастаньє. Інші приклади того, що Шоссинан-Ногаре називає «купець-банкір-підприємець-арматор-фінансист» для першої половини XVIII ст.,— це родини Жиллі або Кроза. Антуан Кроза, один з найголовніших кредиторів короля, той самий, що хотів (разом із Самюелем Бернаром) відродити Ост-Індську компанію, брав участь у створенні Компанії мису Негр, у Гвінейській компанії, в укладенні угоди про *асьєнто* (ввезення негрів до Іспанської Америки), в Компанії Південних морів. Одне слово, в усій великій міжнародній торгівлі Франції. 1712 р. він отримав монополію на торгівлю з Луїзіаною.

Але становище виявлялося іншим, коли фінансист замість того, щоб позичати гроші державі, посполитим якої він був, пропонував свої послуги за кордоном — іншим монархам або іншим державам. Чи було це інше, вище ремесло? В усякому разі, саме це твердив один очевидець, який викладав 1778 р. думку Голландії. «Не слід плутати,— каже він,— мистецтво фінансів з тим руйнівним заняттям, яке колись Італія піднесла як зловісний подарунок Франції; з тим заняттям, яке створило *пайовиків, відкупників податків* та *королівських відкупників* (*fermiers*), відомих у Англії під назвою спритних людей, чию спритність подеколи безглуздо розхвалювали й застосування якої мав би заборонити кожен освічений уряд» [258]. Цей тип фінансиста високого класу, фінансиста міжнародного масштабу, набув у XVIII ст. чималого поширення в Генуї, в Женеві й ще більшого — в Амстердамі.

У цьому останньому місті [259] відмінність між негоціантами та фінансистами-банкірами стала поглиблюватися з кінця XVII ст., і безодня, що відкрилася, швидко розширювалася. Винним у цьому було саме число позичальників, що юрмилися на амстердамському ринку. Першою з великих державних позик з випуском облігацій була «австрійська позика в обсязі півтора мільйона флоринів у фірми Дойц 1695 р.» [260] Ми побачимо швидкий розвиток цієї галузі ділової активності за участю, крім «контор», що займалися справами загалом, цілої юрми агентів з продажу цінних паперів та субагентів, що розміщували цінні папери та облігації серед публіки, отримуючи за це комісійні. Коли позика була «закритою», папери надходили на біржу. Тоді починалася звичайна гра: дочекатися підвищення й ліквідувати за ціну вищу від номіналу цінні папери, що їх отримували часто-густо на особливих і вигідних умовах, а відтак зайнятися такою самою операцією, але так, аби більше не бути «обтяженим частиною останньої позики». Саме в такий спосіб величезному банку Генрі Гоупа, який став спадкоємцем фірми Де Смет у ролі позичкодавця Катерини II, вдасться розмістити 1787—1793 рр. дев'ятнадцять російських позик на суму 3 млн. флоринів кожна, цебто всього на суму 57 млн. [261] І отже, пише Я. Г. Ван Диллен, саме з допомогою голландських грошей Росія змогла відвоювати в Туреччини величезну територію до самих берегів Чорного моря. Інші фірми — Гоггери, Горнека й К°, Вербрюгге й Голь, Фізо, Гран і К°, Де Смет — брали участь у розміщенні цих позик, які цікавили всю або майже всю політичну Європу. Ці зручні ігри зазнавали, одначе, й катастроф (але це входило до поняття професійного ризику): австрійська позика, вкладена 1736 р. під забезпечення доходів Силезії, зазнала краху 1763 р. із завоюванням Силезії Фрідріхом II; згодом переживуть катастрофу французькі позики, що надавалися, починаючи з 1780 р.

Така перевага амстердамського фінансового центру не була сама по собі новацією; з часів середньовіччя завше в тій чи тій країні була державна фінансова група, що накидала свої умови цілій Європі. Я досить довго описував Іспанію Габсбургів, підпорядковану владі південнонімецьких купців за часів Фуггерів, а відтак, після 1552—1557 рр., владі генуезьких «ділових людей» (*hombres de negocios*); Францію, що впродовж століть була здобиччю спритних італійських купців; Англію XIV ст., яку експлуатували луккські та флорентийські банкіри-позичкодавці. У XVIII ст. Франція остаточно підкорилася «інтернаціоналові» протестантських банків. І водночас у Німеччині запанували «придворні євреї» (*Hofjuden*), що допомагали розвиткові й функціонуванню королівських фінансів, подеколи важкому навіть для Фрідріха II.

Англія, як це часто траплялося, виявляється окремим випадком. Узявши до своїх рук фінанси, держава усунула втручання позичкодавців, які колись, як і у Франції, панували над кредитом. Таким чином частина капіталу нації виявилася витісненою до ділової сфери, насамперед — до торгівлі й банківської справи. Але в остаточному підсумку державний кредит не витіснив із гри фінансових сил минулих часів. Безперечно, система державних цінних паперів, що рано стала

«Сплата термінових боргових зобов'язань» (фрагмент картини) Брейгеля Молодшого (близько 1566—1637 рр.). Гент, Музей образотворчих мистецтв. *Фото Жиродона.*

загальною як для короткотермінових кредитів, так і для довготермінових, була розрахована на широку публіку. Чудове дослідження П. Дж. М. Диксона має список категорій передплатників: вони представляли всі щаблі соціальної драбини згори донизу. Та цьому авторові неважко було довести, що в затінку такої позірної відкритості вузький гурт купців та фінансистів, що набили собі руку в спекулятивних іграх, панував над операціями з державними позиками, взявши загалом реванш [262]. Передусім тому, що частка численних *дрібних* передплатників становила тільки невелику частину загальної суми розміщених позик. А відтак тому, що, як і в Амстердамі, грошові ділки, які організували позики, не вдовольнялися розміщенням передплати; вони купували для себе величезні пакети цінних паперів, одразу ж використовували їх (інколи навіть до закінчення передплати) для спекуляції, користуючись новою позикою, аби грати на паперах попередньої позики. Викриваючи в парламенті монополію, яку присвоїли собі в державних фінансах ті, кого він зневажливо називав «могильниками» (*undertakers*), сер Джон Бернард врешті-решт домігся того, що позики 1747 та 1748 рр. були відкриті безпосередньо для публічної передплати без посередництва фінансистів. Але спекуляція легко обійшла нову систему передплати, й спільнота ще раз побачила, що коли уряд хоче успішно розмістити позику, то йому не обійтися без таких професіоналів [263]. Тож, завершує П. Дж. М. Диксон, слід визнати, що зойки торі, спрямовані проти грошового світу, мали під собою солідний грунт, а не слід вбачати в цих зойках просте невігластво й упередженість обійдених [264].

Від відкупників до Королівських відкупів

Монархічній Франції не вдалося «націоналізувати» свої фінанси. Може, вона й не пробувала зробити це серйозно, незважаючи на зусилля абата Терре (генеральний контролер фінансів 1770—1774 рр.— *Прим. ред.*), Тюрго й особливо Неккера. Та врешті-решт монархія від цього й не померла. Якщо Революції з самого початку вдалося успішно провести фінансову реформу, то це тому, що труднощі були насамперед соціального та інституціонального характеру [265]. Дж. Ф. Бошер мав слушність, сказавши 1970 р., що в довгій історії фінансів монархії найважливішим був не стільки баланс доходів та витрат, який, звісно, відігравав свою ролю, скільки структура системи, в якій упродовж століть гору брали приватні інтереси.

Справді, Франція не мала державних фінансів, не мала централізованої системи; отже, неможливими були ні порядок, ні передбачення. Всі триби механізму перебували поза справжнім урядовим контролем. Насправді фінанси залежали від посередників, які забезпечували надходження від податків, строкових боргових зобов'язань, позичених сум. Цими посередниками були міста, передусім — Париж (з рентами на Ратушу) та Ліон, провінційні штати, Асамблея духівництва, відкупники, що збирали побічні податки, фінансові службовці, що займалися прямими податками. Ви можете уявити собі, чим стала б *нині* Державна скарбниця Франції, якби поруч із нею не стояв Французький банк, а до його послуг та в його підпорядкуванні не було б збирачів податків, контролерів та цілої адміністрації — безперечно, ваговитої, справжньої цитаделі бюрократії,— на вулиці Риволі? (На цій вулиці розташоване в Парижі міністерство фінансів Французької республіки.— *Прим. ред.*) Якби вся ця машина перебувала в приватних руках або в руках напівприватних підприємств? Саме в такому становищі перебувала монархія; вона послуговувалася цілою серією кас, сотнею їх. Через касу королівської скарбниці, що в принципі була центральною, проходила щонайбільше

половина доходів короля. Коли королеві потрібні були гроші, він відносив ту чи ту витрату на ту чи ту касу, але, як сказано в прислів'ї, «там, де нічого нема, король утрачає свої права», цебто на нема й суду нема. Навіть збирачі й генеральні збирачі, які фактично контролювали ключові пости в збиранні прямих податків, були посадовими особами, що купили свої посади та авансували короля в рахунок тих сум, які мали принести до їхніх кас талья, двадцятина або подушний податок. Вони були незалежними, вели власні справи.

І ось французька монархія до останнього дня свого існування виявлялася відданою на поталу тих, хто експлуатував її приватні інтереси. Пожаліймо фінансистів, від Жака Кера до Санблансе та Ніколя Фуке, навіть до Джона Лоу, які зазнавали безжального переслідування. Але як не визнати короткочасної ефективності судових палат, які створювалися для розслідування надуживань та часткового повернення скарбниці сум, украдених тим чи тим розпорядником державних коштів? Усього було засновано чотирнадцять таких палат: вісім — у XVI ст., п'ять — у XVII ст. й одну, останню,— в 1716—1717 рр., одразу ж після смерті Людовіка XIV [266]. Документи, що збереглися, іноді дозволяють простежити стан державних фінансів і роздивитися особистість цих посередників, відкупників («які брали на відкуп (якесь) одне мито, один податок»), пайовиків («які брали на відкуп частину податку й збирали його з вигодою для себе, виплативши наперед певну суму податковому відомству») [267].

Судова палата 1661 р. [268], діяльність якої була пов'язана з процесом суперінтенданта Фуке, дає нагоду побачити взятими просто з життя й механізми, й широкі розгалуження цієї системи. Перед нами 230 відкупників-пайовиків, це якщо й не всі звинувачувані, то принаймні майже всі. Отже, фінанси Людовіка XIV саме на початку його правління представляли якраз ці 200—300 чоловік, з яких вели гру 74, найбагатші. Як і завше, можна побачити меншини, різні кліки. Ці дійові особи були об'єднані, пов'язані одна з одною угодами, шлюбами, союзами — то були справжні *лобі*. Незабаром ми побачимо, як візьме гору завдяки усуненню суперників лобі Кольбера [269], який — ця деталь примушує замислитися — прибере групу Мазарині, з якої він сам вийшов. Ці відкупники, незважаючи на побрехеньки публіки, яка бажала бачити в них людей, що вийшли з убозства, всі були поштивого походження: з 230 ідентифікованих відкупників-пайовиків 176 були шляхтичами (тобто 76,5 % від загального числа); з 74 тих, хто посідав перші місця в посадових відомостях (включаючи й трьох неідентифікованих), 65 були «королівськими секретарями».

Ось і перша несподіванка: ці так звані вихідці з убозства давно вже перебували в лавах шляхетства, давно були на королівській службі. Саме тут, а не в торгівлі вони виховувалися. Для них королівська служба була засобом досягти високого становища. Звісно ж, якби вони не мали інформації зсередини, то як би вони могли вести свого човна? Інша несподіванка: гроші, що їх відкупники виплачували авансом королю в дзвінкій монеті, надавали їм великі власники з числа аристократії королівства. Якщо процес Фуке так турбував «добру спільноту», то це тому, що вона побоювалася викриття суперінтенданта, який, до речі, зберігатиме мовчанку. Проте ми знаємо цих багатющих позичкодавців, незважаючи на приписані їм скромність і вміння зберігати таємницю: хіба не рекомендував у своєму заповіті сам Мазарині не дошукуватися джерел його багатств, не витягувати на світло Боже рахунки та махінації його службовців, бо, твердив він, тут ішлося про добро держави? Ми бачимо, що *державні міркування (ragione di stato)* могли стати чудовим алібі. Але залишається правдою, що до скандалу з королівськими фінансами була причетна аристократія. Дати розгорітися скандалові означало облити брудом, скомпрометувати цю аристократію.

В такому разі, якщо вона поєднувалася з родинами відкупників, то відбувалося це внаслідок їхніх соціальних зв'язків: багатство багатьох із цих осіб, які надава-

ли капітал, «було таке саме або, може, навіть перевищувало нагромадження багатьох відкупників, багатство яких поголосам подобалося перебільшувати не без певного відтінку моралізування». І, робить висновок Даніель Дессер, «шлюб постає вже не як торговельна оборудка, коли гроші обмінювали на старовинне прізвище, а радше як об'єднання капіталів». Тож від початку самостійного правління Людовіка XIV аристократія аж ніяк не стояла осторонь ділових ігор; вона навіть прибрала до своїх рук найприбутковіші справи, королівські фінанси, які до кінця Старого порядку залишаться переважно прибутковим сектором (*per excellence*), де розташовувався сильний капіталізм, навіть якщо, на наш погляд, цей капіталізм був невисокої проби.

Система, яку ми бачимо 1661 р., без сумніву, існувала давно. Бо йде вона дуже здалеку [270]. Минуле підштовхувало її вперед. Як можна було її змінити, коли вона перебувала в центрі привілейованого суспільства? Якщо земельна рента, яка годувала панівний клас, спускалася зі своїх висот, аби бути наново вкладеною в економічне життя країни, то відбувалося це переважно у формі авансів відкупників королеві. З плином років система тільки зміцнювалася, певною мірою інституціонувалася. Від 1669 р., з правлінням Кольбера, чітко виявляється те, що ми назвали б синдикатами (в біржовому сенсі: об'єднаннями капіталістів), уповноваженими збирати різні групи податків. «Проте Королівські відкупи почалися по-справжньому тільки з орендної угоди Фоконне 1680 р., яка охоплювала габель, ед (податок на роздрібний продаж вина.— *Прим. ред.*), податки з керування доменіальними маєтками, внутрішні й ввізні мита» [271] на реальну суму, що перевищувала 63 млн. ліврів. У остаточній своїй формі Королівські відкупи склалися ще пізніше, після 1726 р. Вони були пізнім плодом, який цілком дозрів 1730 р., коли до велетенської колишньої сфери відкупів приєдналася зисковна тютюнова монополія. Кожні шість років відкуп габелі віддавався на торгах підставній особі, звичайно одному з камердинерів генерального контролера. Сорок генеральних відкупників були гарантами виконання угоди. Вони вносили величезні заставні суми (до 1500 ліврів з людини), з яких їм виплачувався відсоток. Ці суми забезпечували перші попередні виплати фіску, але внаслідок самих своїх гігантських обсягів вони робили генеральних відкупників незмінними, або майже незмінними, в цьому їхньому стані. Щоб їх спекатися — бо таке ставалося,— треба було повернути їм внесені в заставу суми й — ще одна перешкода — розшукати такого багатого заступника.

За умовами угоди Відкупи заздалегідь виплачували королю суму, передбачену орендною угодою, а фактично тільки частину річного доходу від численних податків, збирання яких відкупники брали на себе. Після закінчення операції фантастична частка багатства країни, отримана від доходів від солі, тютюну, збіжжя, з будь-якого імпорту й експорту, залишалася в руках відкупників. Звісно, від контракту до контракту держава збільшувала домагання: 1726 р.— 80 млн. ліврів, 1738 р.— 91 млн., 1755 р.— 110 млн., 1773 р.— 138 млн. ліврів. Одначе ж обсяги зиску залишалися величезними.

Природно, не кожен, хто бажав, міг вступити до цього клубу багатющих фінансистів. Треба було самому належати до багатющих, отримати згоду генерального контролера, мати зовнішні ознаки поважного походження, зробити кар'єру у фінансових службах, посідати пост інтенданта або бути акціонером Ост-Індської компанії. А головне — щоб тебе прийняв сам клуб. Призначаючи людей, прямо чи побічно, королівські відкупники мали змогу контролювати вступ до свого кола нових членів, готувати його заздалегідь або перешкоджати йому. Хоч би якого щасливого кандидата ми взяли (якщо вдається простежити його шлях від початку до кінця), можна виявити клопотання, вичікування, протекції, компроміси або хабарі. Фактично Королівські відкупи були своєрідним родинним кланом, де схрещувалися й перехрещувалися ниті шлюбів, старого й нового

«Фінансист у селі в ранковому вбранні».
Французька карикатура XVIII ст.
Зібрання Віолле.

споріднення. Якщо зайнятися уважним вивченням генеалогії цих сорока важливих осіб (1789 р., для достеменності, їх було 44), з урахуванням їхніх численних союзів, то «не виключено, що таке зіставлення... завершиться зведенням їх усіх до двох-трьох, а то й до однієї-єдиної родини» [272]. Я бачу тут ще один доказ цього настирливого правила малого числа, цієї структурної централізації капіталістичної активності. Ми стоїмо тут перед грошовою аристократією, яка в найприроднішний спосіб переступала поріг, що відокремлював її від високого шляхетства.

Великий розквіт Королівських відкупів припав загалом на півстоліття 1726—1776 рр. Ці дати мають свій сенс. Королівські відкупи були завершенням фінансової системи, яку частина за частиною будувала монархія. Створивши свої кадри «чиновників», вона дала фінансам базу для розвитку. Утверджувалися й зберігались могутні й чіпкі системи родинного походження. Але нова ера небаченого розквіту почалася для фінансистів з упровадженням системи Лоу. Головну масу розбагатілих «людей з Міссисипі» (цебто нуворишів, нібито пов'язаних з експлуатацією американських колоній, переважно Луїзіани.— *Прим. ред.*) становили не вдатливі спекулянти, а саме фінансові діячі, які вже діяли. Й водночас центр економічного французького життя перемістився з Ліона до Парижа. Провінціали перебиралися до столиці, розширювали тут корисні зв'язки та обрії своїх інтересів і своєї активності. З цього погляду нема нічого характернішого, ніж приклад уродженців Лангедоку, що вже наводився. Їхня провінція — це десята частина населення Франції; одначе вони в Парижі створили найчисленніший гурт у фінан-

сових колах, розуміючи ці останні в широкому сенсі (аж до військових постачальників). Їхній успіх буде значним у національному масштабі. Та хіба історія Франції в усіх її сферах (військовій, літературній, політичній...) не була успіхом її провінцій, які одна за одною, мовби по черзі, виходили на авансцену?

Ясно, не випадковість вивела Лангедок у перші лави французького фінансового світу. Його експорт солі (соляні поля в Пекке), збіжжя, вин, сукон, шовку природним чином обертав його в бік закордону. Інша перевага: те, що діловий світ був там такою самою мірою протестантським, як і католицьким. Скасування Нантського едикту тільки зовні змінило стан речей. Фінансисти-протестанти забезпечили зв'язок із зовнішнім світом — Генуєю, де протестанти мали перевалочний пункт, Женевою, Франкфуртом, Амстердамом, Лондоном. Нічого дивного не було в тому, що ділові люди-католики облишали свою католицьку делікатність: змикання католиків та протестантів означало потрібне злиття економіки внутрішньої і зовнішньої. І воно накидало себе всім головним гуртам купецтва в королівстві. Але в такій грі протестантські банки врешті-решт колонізують Францію. Вони подавали себе як капіталізм вищого взірця, як поєднання справ настільки більше, ніж справи французького фінансового світу, що випереджали цей останній і поступово його обійшли. Прихід Неккера 1776 р. для керівництва відомством Генерального контролю (хоча чину генерального контролера тоді йому не дали) був поворотним моментом для всієї фінансової системи Франції. Неккер був ворогом Відкупів; чужинець виступив проти місцевого грошового верховоди.

Нещастя французьких фінансів було в тому, що вони водночас дедалі більше відмовлялися від свого давнього звичаю активно інвестувати. Фінансовий світ замикався у своїй власній діяльності і явно втрачав грунт під ногами навіть у очах пересічного парижанина на зразок Себастьєна Мерсьє. «Що дивує,— писав цей останній,— то це те, що фінансовий світ хотіли виправдати, бо сьогодні він наживає менше, ніж колись, але тимчасово доходи його й нині ще величезні, якщо він так енергійно бореться за збереження своїх справ» [273].

Королівські відкупи проіснують до самої Революції, яка приготує для їхніх членів трагічний кінець: 34 страти в флореалі, преріалі й термидорі II р. (травень—червень 1794 р.). Їхні стани, що впадали в око, їхні зв'язки з високим шляхетством, величезні фінансові труднощі держави напередодні Революції прирекли відкупників на переслідування з боку суспільства. Вони не були такими вдатливими, як негоціанти й банкіри, провінційні чи паризькі, які змогли приховати свої капітали до того моменту, коли в слушну годину зробилися військовими постачальниками та позикодавцями нових режимів.

Економічна політика держав: меркантилізм [274]

Чи можна говорити про *одну* економічну політику європейських держав, завше однакову, тимчасом, як їхня діяльність була з необхідності різною й так підпорядкованою особливим, навіть суперечливим обставинам? Уявляти собі цю діяльність як одноманітну й надто чітко визначену означало б, безперечно, приписувати їй зв'язність, якої вона не мала. А саме це й робив Зомбарт у своїх спробах відшукати неможливе рівняння меркантилізму.

Т. В. Гатчинсон [275], без сумніву, мав слушність, пропонуючи історикам та економістам вилучити саме слово «меркантилізм» — «один з найприкріших і найбільш розпливчастих *ізмів* нашого словника», створений пізно на взірець *меркантильної системи (mercantile system)*, якій Адам Сміт оголосив війну у своїй класичній праці 1776 р. Проте, хоч би яким поганим він був, цей ярлик зручно

об'єднує цілу низку дій та форм тактики, проектів, ідей, дослідів, якими було позначене в XV—XVIII ст. первісне зміцнення позицій *сучасної* держави перед лицем конкретних проблем, з якими їй доводилося стикатися. Взагалі за формулою Г. Келленбенца (1965 р.) [276], «меркантилізм — це головний напрям економічної політики (включаючи сюди й пов'язані з нею ідеї) за часів абсолютних монархів у Європі». Може, замість абсолютних монархів (термін цей надмірний) ліпше було б сказати територіальних держав або держав *сучасних* з тим, щоб зробити наголос на цій еволюції, яка підштовхнула всі ці держави до їхнього сучасного характеру. Та йшли вони різними шляхами, і різними були ці еволюції. Тож один історик міг сказати 1966 р., не ризикуючи помилитися: «Було стільки ж меркантилізмів, скільки було меркантилістів» [277]. Цей занадто довговічний меркантилізм, який накреслився в XIV ст., а може, навіть у XIII ст. за короля Сицилії Фрідріха II [278], що викликав захват і панував ще в XVIII ст., напевне не був «системою», яка легко піддавалася раз і назавше визначенню й володіла тією зв'язністю, якою наділяв її Адам Сміт, аби відтак легше позбавити її виправдання [279].

Достеменне дослідження мало б робити відмінності залежно від місця та доби. Вже Рихард Гепке говоритиме про існування в XIII—XVIII ст. *раннього, «високого»* (в добу Кольбера) і, по смерті цього останнього 1683 р., *пізнього меркантилізму* [280]. Анрі Озе, навпаки, відзначав наявність «кольбертизму до Кольбера» [281]. Насправді меркантилізм був наполегливим, егоїстичним, а небавом і бурхливим натиском сучасної держави. «Саме меркантилісти винайшли націю»,— запевняє Даніель Вілле [282], якщо тільки не сама нація, або лженація в добу свого зародження, винаходячи саму себе, не придумала й меркантилізму. В усякому разі, цей останній з легкістю набуває вигляду своєрідної державної релігії. Князь фон Кауніц, один з великих служників Марії-Терезії, аби висміяти всіх офіційних економістів, не завагався оголосити себе «атеїстом від економіки» [283].

У всякому разі, відтоді, як почалося піднесення націоналізму, коли посилився захист усієї протяглості кордонів митними зборами, при нагоді «суворими» [284], відтоді, як стала відчуватись якась форма національного егоїзму, меркантилізм зміг претендувати на свою ролю. Кастилія забороняла експорт своїх пшениці та худоби 1307, 1312, 1351, 1371, 1377, 1390 рр. Достоту так само Франція за Філіппа Красивого блокувала експорт збіжжя 1305 та 1307 р. [285] Навіть більше, в XIII ст. існував арагонський Навігаційний акт, попередник англійського (англійський 1651 р. забороняв ввезення до Англії чужоземних товарів на кораблях, що не належали країні-виробникові.— *Прим. ред.*); в Англії з 1355 р. заборонили ввезення чужоземного заліза [286]; від 1390 р. Статут про використання (*Statute of Employment*) відмовив чужинцям у праві вивозити золото або срібло, вони мусили обертати свої зиски на англійські товари [287]. А якщо уважно придивитися до торговельної історії італійських міст, то, безперечно, там виявиться безліч таких самих заходів. Отже, нічого нового не було у великих розв'язаннях класичного меркантилізму: англійському Навігаційному акті (1651 р.), зборах, якими Кольбер обклав тоннаж чужоземних кораблів (1664—1667 рр.), або в «Заяві про продукт» (*Produktplakat*), яка 1724 р. затвердила права шведського національного прапора [288], виключивши з торгівлі голландські кораблі, які доти доправляли до Швеції атлантичну сіль. Кількість ввізної солі зменшилася, сіль зросла в ціні, але удар, завданий конкурентові, посприяв розвиткові шведського флоту, який невдовзі можна було побачити на всіх морях світу. Тож правильно, що меркантилізм у остаточному підсумку був тільки політикою «кожного за себе». Монтень і Вольтер обидва говорили про це; перший, не особливо над цим замислюючись, кажучи загалом: «Вигода одного може бути лише збитком для іншого». Другий же прямо твердив: «Ясно, що якась сторона не може виграти без того, щоб якась інша не втратила» (1764 р.).

Отже, на думку меркантилістських держав, найліпшим способом залишитись у виграші було залучити на свій бік максимально можливу частку світового запасу коштовних металів і перешкодити її відпливу з королівства. Ця аксіома, що багатство держави полягає в накопиченні коштовних металів, визначала цілу політику, що спричиняла собою різноманітні економічні наслідки й суперечності. Зберігати для себе свою сировину, обробляти її, вивозити вироблені товари, обмежувати з допомогою протекціоністських тарифів імпорт із-за кордону — ця політика, яка уявляється нам політикою зростання шляхом індустріалізації, насправді керувалася зовсім іншими мотиваціями. Вже указ Генріха IV, виданий до 1603 р., рекомендував розвиток мануфактур, «бо се є єдиний засіб зовсім не вивозити за межі королівства золото та срібло для збагачення сусідів наших» [289]. Ф. С. Малівський, адвокат Брненського округу, 1663 р. надіслав імператорові Леопольду I грубезну доповідь, де вказував, що «Габсбурзька монархія щороку виплачувала закордонові мільйони за чужоземні товари, які можна було б виробляти всередині країни» [290]. Ле Поттьє де ла Етруа уявляв собі у вересні 1704 р. проблему вкрай просто: якщо перевищення балансу виражається у ввезенні товарів, то «сі товари можуть тільки слугувати для розкоші та чуттєвості (жителів), але в жодному разі не для збагачення королівства, бо в остаточному підсумку товари знищуються споживанням. Навпаки, якщо обмін відбувається в грошах, які від застосування не знищуються, гроші залишаться в королівстві й, щоденно зростаючи й зростаючи в кількості, мусять зробити державу багатою й могутньою» [291]. Йдучи за ним слідком, Вернер Зомбарт твердив, що «з часів хрестових походів і аж до Французької революції» була тісна залежність між державою та срібними руднями або золотими копальнями: *«інакше кажучи, скільки було срібла (а згодом — золота), такою великою й була могутність держави» («so viel Silber (später Gold), so viel Staat»)*! [292]

Отже, держави були одержимі ідеєю: не витрачати своєї монети. Золото й срібло — це «тирани», любив казати Ришельє [293]. В листі від 1 липня 1669 р. [294] Кольбер, брат у перших великого Кольбера, колишній інтендант Ельзасу, посол Людовіка XIV у Лондоні, коментує ухвалу англійського уряду, що заборонила Ірландії експорт її биків. Вона позбавляла Францію та її флот дешевого постачання солониною в бочках. Що робити? Ввозити швейцарських чи німецьких биків, «що, як я справді бачив, практикували (різники), коли я був у Ельзасі»? Можливо. Але «ліпше купувати яловичину досить дорого в посполитих короля, чи то для кораблів, а чи для приватних потреб, ніж отримати її за меншу ціну від чужинців. Гроші, які витрачаються в перший спосіб, залишаються в королівстві й служать для того, аби дати змогу бідним посполитим Його Величності виплачувати свої повинності, тож вони повертаються до скринь короля, тимчасом, як у другому випадку вони йдуть із королівства». Цілком очевидно, то були банальні істини, достоту так само, як і промови другого, справжнього, Кольбера, який вважав, що «всі... згодні, визнаючи, що велич і могутність держави вимірюються тільки кількістю грошей, якими вона володіє» [295]. На п'ятдесят років раніше, 4 серпня 1616 р., дон Ернандо де Каррильйо нагадував Філіппу III, що «все підтримується тільки силою грошей... і сила Вашої Величності полягає головно в грошах; того дня, коли їх не виявиться, війну буде програно» [296]. Ці слова, звісно, були самі собою зрозумілими в устах голови кастильської Ради фінансів. Але ми знову й знову натрапляємо на такі самі твердження, що виходили з-під пера сучасників Ришельє або Мазарині. Канцлер Сег'є писав 26 жовтня 1644 р. рекетмейстру Бальтазару, якого він послав з місією до Монпельє: «Ви знаєте, вельмишановний пане, що коли війну провадять так, як це робиться тепер, то для перемоги важливі навіть останнє зерно пшениці, останнє екю й остання людина» [297]. Певне, війна, що ставала дедалі дорожчою, відігравала неабияку ролю в розвитку меркантилізму. З поступом артилерії, арсеналів, військових флотів, постійних армій, фор-

Жан-Батист Кольбер. Портрет роботи К. Лефевра.
Версальський музей, зібрання Віолле.

тифікаційного мистецтва витрати сучасних держав різко зростали. Війна — це означало гроші й ще раз гроші. І гроші, накопичення коштовного металу ставали невідчепною ідеєю, головним доказом мудрих сентенцій і міркувань.

Чи треба цю невідчепну ідею засуджувати, називаючи її «дитячою»? Вважати, дивлячись сьогоднішніми очима, що було абсурдно, навіть шкідливо, ставити перешкоди на шляху потоку коштовних металів і наглядати за ним? Чи ж меркантилізм був виявом базової істини, а саме того, що коштовні метали впродовж століть слугували економіці Старого порядку гарантією й рушієм? Тільки панівні економіки дозволяли монеті вільно обертатися: Голландії в XVII ст., Англії у XVIII ст., торгових міст Італії на століття раніше (у Венеції срібло й золото ввозилися без жодних труднощів і так само вивозилися за умови їхнього перекарбування на монетному дворі Синьйорії). Чи зробимо ми висновок з цього, що вільний обіг коштовних металів, який був винятковим явищем, зумовлювався розумним вибором панівної економіки, був однією з таємниць її величності? Чи ж, навпаки, що *сама тільки панівна економіка могла собі дозволити розкіш у вигляді такої свободи, що не становила небезпеки тільки для неї?*

За словами одного історика, Голландія буцімто не знала жодної форми меркантилізму [298]. Можливо, але це занадто сильно сказано. Можливо це було тому, що Голландія мала ту свободу дій, яку надає могутність. З відчиненими дверима, нікого не боячись, не відчуваючи навіть потреби надто замислюватися над сенсом своїх дій, вона ще більше, ніж для себе самої, правила за предмет роздумів для ближнього. Але це занадто сильно сказано, бо приклад інших форм політики був заразливим, а дух репресалій — природним. Сила Голландії не виключала ні тривог, ні відомих невдач, ні певних напруженостей. І тоді меркантилізм спокушав її: так, її раптом занепокоїли нові, сучасні дороги, збудовані 1768 р. через австрійські Нідерланди [299]. Навіть більше, прийнявши разом з французькими гугенотами їхнє виробництво предметів розкоші, вона постарається це виробництво захистити [300]. Чи був це розумний розрахунок у загальному контексті голландської ділової активності? Ісаак де Пінто твердив, що ліпше було б зберегти вірність «комерційній економіці», режимові відчинених дверей та без зайвих обмежень приймати промислові вироби і Європи, й Індії [301].

Насправді Голландія не могла уникнути впливу духу свого часу. Її торговельні свободи були тільки видимістю. Вся її активність завершувалася *фактичними* монополіями, за якими вона пильно стежила. До того ж, у своїй колоніальній імперії вона поводила себе так само, як і інші, гірше, ніж інші. Адже всі колонії Європи розглядалися як заповідні зони, підпорядковані режиму *винятковості (l'Exlusif)*. Коли б це правило не порушувалося, в Іспанській Америці, наприклад, не викували б жодного цвяха, не виготували б жодного клаптя тканини, хіба що метрополія дала б на це дозвіл. На щастя для них, колонії перебували на відстані місяців, навіть років плавання від Європи. Сама ця віддаленість була творцем свободи, принаймні для декого: закони Індій, подейкували в Іспанській Америці,— це павутиння, в нього потрапляє дрібнота, а не великі ділки.

Та повернімось до питання: чи був меркантилізм простою помилкою міркування, невідчепною ідеєю невігласів, які не розуміли, що не коштовні метали є субстанцією вартості, що субстанція вартості — це праця? Це не так уже безперечно, бо економічне життя розвивається в двох планах: обіг монети, обіг паперу, якщо під цією зручною назвою можна об'єднати (як це робили, викликаючи велике обурення в Ісаака де Пінто, французи XVIII ст.) всі «штучні», кредитні, цінності. З двох цих обігів один перебував вище за інший. І весь верхній поверх належав паперові. Операції відкупників, банкірів, негоціантів виражалися переважно мовою цього верхнього поверху. Але на рівні повсякденного життя ви використовуватимете лише дзвінку монету, добру чи погану. На цьому, першому, поверсі папір приймався погано, погано обертався. Ви розворушите папером

Видача платні солдатам армії. Гравюра Калло. *Фото Бюлло.*

дрібних перевізників, які 1601 р. доправлять французьку артилерію до Савойї [302]. На папір ви не наберете жодного солдата, жодного матроса. Вже 1567 р., коли герцог Альба зі своєю армією прийшов до Нідерландів, зарплатня й усі витрати виплачувалися в золоті, неодмінно в золоті, як показав Феліпе Руїс Мартин [303]. Тільки від 1598 р. солдат за браком чогось ліпшого братиме як плату білий метал. Але він за першої-ліпшої нагоди обмінював його на золото. Для солдата було зручністю, було потребою носити своє багатство при собі у вигляді кількох невеликих монеток, які можна застромити в гаманець або за пасок. Війна — це були золоті або срібні монети, так само потрібні, як і хліб.

Коли папір силоміць потрапляв до рук простих людей, хоч би хто вони були, треба було будь-що обернути його на золоті, срібні або навіть білонові монети. Листування лейтенанта поліції д'Аржансона, яке почасти збереглося за 1706—1715 рр., одноманітно й наполегливо повідомляє нам про дрібних шахраїв, «невідомих лихварів, які викуповують кредитні білети (випущені королівським урядом) за півціни» [304]. Ці нікчемні гендлярі ніколи не залишалися без роботи, при бідняках чи при багачах. Для того, аби пересвідчитися, що така практика була звичною (незважаючи на різницю в курсі, яку вона до того ж намагалася збільшити), досить прочитати тогочасне купецьке листування. В рахунках кораблів із Сен-Мало, про які йшлося вище (с. 311 та 362), за 1709 р. читаємо чорним по білому: «В рахунок 1200 ліврів кредитними білетами... ми, мавши на цих білетах 40 % утрати... надсилаємо вам тільки 720 ліврів». І ще раз того самого року: «Від

16 800 ліврів у кредитних білетах... при 40 % ажіо... залишається чистими 10 080 ліврів»[305].

Можуть подумати, що це правильно для Франції, країни, що відставала в засвоєнні техніки економічної діяльності, оскільки ще на початку XIX ст. паризька публіка брала білети Французького банку з побоюваннями. Але навіть в Англії XVIII ст. папір брали подеколи погано. Наприклад, моряки королівського флоту, які отримували до чотирьох фунтів на місяць, зійшовши на суходіл, одержували заробітну платню банківськими білетами. Що ці білети не дуже подобалися — це факт, тож хитрий міняйло Томас Гай здогадався почерпнути з цього вигоду для себе. Він ходив по матроських корчмах лондонського передмістя Розергіт, викуповував у матросів їхні банківські білети за готівку й став одним з найбагатших людей Лондона[306].

Отже, напевне було багато людей, для яких, кажучи словами Д. Дессера, «металева монета була єдиним мірилом усіх речей»[307]. За цих умов ми можемо сказати, що меркантилізм запозичав у держав, що створювались і зміцнювалися, їхні можливості діяти. Економічні потреби в їхній повсякденній, постійній реальності примушували ці держави грати, штучно завищуючи вартість коштовного металу. Без нього надто часто наставав би параліч.

Незавершена держава перед лицем суспільства та культури

На момент завершення цих пояснень треба, аби читач усвідомив ставку в грі й вибрав одну з двох викладених нижче позицій.

Або все залежало від держави — сучасне обличчя Європи і, ніби поковзом, сучасне обличчя світу, включаючи до такої сучасності й капіталізму, що був її продуктом і дійовою причиною. Це означає приєднатися до тези Вернера Зомбарта, викладеної в двох його книгах — «Розкіш і капіталізм» (1912 р.) та «Війна й капіталізм» (1913 р.),— у двох книгах, які вперто зводять генезу капіталізму до могутності держави, бо розкіш упродовж століть була передусім розкішшю двору володаря, отже, розкішшю самої держави в особі її центру. А війна, яка без упину збільшувала чисельність її армій і розширювала її кошти, була мірилом потужного й бурхливого зростання сучасних держав. Це означає також приєднатися до загальної думки істориків (винятки тут тільки потверджують правило[308]), які порівнюють сучасну державу з казковим ненажерою, з Гаргантюа, Молохом, Левіафаном...

Або висловитися, і, безперечно, з неабиякою підставою, на користь протилежного погляду, про незавершену державу, яка доповнювала себе як могла й була неспроможною ні сама послуговуватися всіма своїми правами, ні виконувати всі свої завдання, змушена фактично звертатися до послуг ближнього, ведучи жалюгідне існування.

Якщо держава опинялася в такому вимушеному становищі в усіх галузях, то це передусім тому, що вона не мала достатнього адміністративного апарату. Монархічна Франція — всього тільки один приклад серед *багатьох*. Якщо вірити досить-таки оптимістичній оцінці одного історика[309], близько 1500 р. вона буцімто мала на своїй службі 12 000 чоловік на 15—20 млн. чоловік населення. Й ця цифра 12 000 ризикує виявитися найвищою: як здається, вона не була перевершена й за Людовіка XIV. Близько 1624 р. Родриго Віверо, добрий і трохи розчарований спостерігач[310], відзначив, що Католицький король роздає «70 000 місць, посад та чинів» (*«70 000 plazas, oficios y dignidades»*) — і це в Іспанії, менш населеній, ніж Франція, але яка володіє величезною імперією. Сучасною бюрократією,

любою серцю Макса Вебера, був, отже, цей вузький прошарок. Та чи йшлося про бюрократію в тому значенні, в якому це слово розуміють сьогодні? [311]

Ніхто не гарантує вірогідності цих цифр — 12 000 та 70 000 чоловік на службі в Дуже Християнського короля або Католицького короля. Правда також і те, що, спираючись на цю базу, сучасна держава постійно розширювала кола своєї діяльності; втім, залучити до них усю націю ніколи не вдавалося. Але це зусилля й багато інших, аналогічних, були заздалегідь програними битвами. У Франції інтендант, який був у кожному фіскальному окрузі безпосереднім представником уряду, майже не мав працівників та субделегатів. Звідси для «людини короля» випливала потреба підвищувати голос, аби його почули і йому корилися, і так часто карати, щоб провчити. Армії теж було обмаль, навіть у воєнні часи, а тим більше за часів миру. 1720 р., щоб розгорнути санітарний кордон, який захистив би країну від марсельської чуми, використали всю кінну сторожу, всі регулярні війська. Країна, її кордони були кинуті напризволяще [312]. Хіба не губилися всі ці дії держави в просторі в сто разів відносно більшому, ніж сьогодні? В ньому розчинялося все, все втрачало свою силу.

Французька монархія «рятувала обличчя», тільки ставлячи собі на службу суспільство або суспільства й, що найважливіше, культуру: суспільство, цебто класи, які панували коштом свого престижу, своїх функцій, своїх багатств; і культуру, цебто мільйони голосів, мільйони вух, все те, що казали, думали або повторювали з краю в край королівства.

Соціальні структури змінювалися так повільно, що схема Жоржа Гурвича, вироблена для XIII ст., може ще бути за дійовий підручник. Навіть 1789 р. на горішніх рівнях ієрархії вимальовувалися п'ять суспільств: люди короля; аристократія феодального типу; клас шляхтичів; міста (привілейовані міста) й, нарешті, церква. З кожним із них монархія знайшла компроміс, такий собі *modus vivendi* (спосіб існування.—*Лат.*). Церкву тримали в руках; чи, можна сказати, її купили, принаймні двічі й за добру ціну: укладенням Угоди 1516 р., яка дала право призначати верхівку кліру королівській владі (але тоді монархія зробила вибір між Римом та Реформацією, вибір драматичний, може, невідворотний, але сповнений небезпечних наслідків), і повторно 1685 р., коли скасували Нантський едикт, що коштувало королівству чималої частини його процвітання? А двір і золоте дно пенсій були постійною принадою. Втім, не можна сказати (незалежно від цієї гри), до якої міри монархія зливалася зі своїм шляхетством, зі своїми шляхтичами. Соціолог Норберт Еліас вважає, що суспільство завше позначене попередніми стадіями своєї еволюції і не меншою мірою самим своїм походженням. Але ж монархія вийшла з магми феодального світу. Король Франції був шляхтичем, як і інші, але відтак вирізнився серед них, піднісшись над ними, використовуючи їхню мову та їхні принципи для того, щоб їх перевершити. Отже, королівська влада несла на собі відбиток свого походження, «шляхетство було з нею єдине у своїй сутності». Вона боролася проти цього шляхетства, але не поривала з ним; вона його прив'язала до пишного двору, але й сама себе пов'язала з ним. Монархія позбавила шляхетство коріння, не зробивши натомість нічого, аби розчахнути перед ним двері торгівлі. Та вона одразу ж узяла на себе піклування про нього.

Щодо міст монархія множила свої милості, свої привілеї, але за це обтяжувала їх своїми поборами, захоплюючи частину їхніх доходів. Одначе міста мали вигоду з ринку, що поволі складався. Патриціат і буржуазія міст мали монополію на торгівлю — хіба цього було мало? Нарешті, король робив «товаром» частину своєї влади. Королівські урядовці були вихідцями з привілейованих міст. Вони купували свої посади з правом їхнього перепродажу або передачі своїм спадкоємцям. Продаж посад призвів до феодалізації [313] частини буржуазії. Посада була часткою державної влади, яку відчужувала держава, як колись земля давалася як

Юний король Карл IX. *Фото Н. Д. Роже-Віолле.*

ф'єф. Продажність посад означала створення монархічного суспільства, яке будувалося й височіло, наче піраміда. Верхні поверхи цієї останньої становило шляхетство мантії, важливе й двозначне, створене не з примхи королів, а простим розвитком, щоправда, досить повільним, адміністративного ядра й потреб держави.

У міру того, як продажність посад набувала загального характеру, весь буржуазний клас, особливо у Франції, зажив розкішно. Для нього держава була машиною, яка створювала багатіїв. Джерелом переважної частини французьких багатств була саме вона. Втім, можна було б сказати те саме про більшість країн, існувала в них продажність посад чи не існувала,— про Англію, Сполучені провінції, про Католицькі Нідерланди. В Іспанії продавалися тільки найнижчі посади

міської адміністрації — *рехідорів (regidores)*. Те саме ці чиновники, шляхтичі чи такі, що отримали «шляхетство дзвона», як сказали б у Франції, готувалися на рубежі XVI—XVII ст. розколоти шляхетство, що утвердилося, заволодіти його землями й рушити до верхніх щаблів суспільства. Й до того ж хто позичав гроші чужоземним «діловим людям» (*hombres de negocios*), як не ці нувориші? І хто в XVII ст. знову феодалізував і наполовину сплюндрував кастильське село, якщо не вони? Достоту так само в такому місті, як Венеція, продажність посад існувала тільки на нижньому поверсі, на потребу цих «буржуа» (*cittadini*). Магістратури, що замінювалися шляхтичами, звичайно були короткотерміновими й змінювали одна одну, наче якийсь «шлях честі» (*cursus honorum*), на античний кшталт. Це не заважало шляхтичам обхідним чином збирати податки для Синьйорії, торгувати й керувати своїми великими маєтками.

Ця вельми вузька частина суспільства, що вміщувалася в рамках державного апарату, набувала у своїх функціях додаткової сили. Для буржуазії посада була тим, чим був двір для найвищого шляхетства: способом удовольнити своє самолюбство й засобом домогтися успіху на життєвій ниві. Такий успіх діставався вкрай стійким родинним династіям. Отже, групи родин домоглися того, що підмінювали собою державу. Якщо ця остання була сильною, таке випробування відбувалося, не завдаючи їй великої шкоди. Це саме те, що закладено у важливій думці Я. Ван Клаверена [314], а саме: що продажність посад, навіть у Франції, де вона утвердилася більше, ніж у інших країнах, не спричиняла собою *внаслідок самого свого існування* ні корупції, ні катастрофічного послаблення державної влади. Не те щоб посада, яка передавалася в спадщину, оберігалася з мудрістю батька родини, який уважно пильнує, аби все зберегти. Але такий монарх, як Людовік XIV, продаючи посади, вилучав частину багатства буржуазії, то був своєрідний ефективний податок; з іншого ж боку, захищав найнижчі класи проти можливого хабарництва. Однак після авторитарного правління Людовіка XIV справи досить швидко почнуть погіршуватися. Починаючи з середини XVIII ст. освічена громадська думка повстане проти продажності посад. Сам же продаж, який певний час був вигідним для монархічного режиму, перестав бути таким [315]. Проте 1746 р. в Голландії ширилися чутки про встановлення задля боротьби проти міської олігархії та її корумпованості порядку на кшталт французького [316].

Отже, монархія у Франції — і в усій сучасній Європі — означала все суспільство. Може, треба було б сказати передусім «найвище суспільство». Та через нього охоплювалася й уся маса підданих.

Усе суспільство, а також і вся, чи майже вся, культура. З погляду держави, культура — це мова напоказ, мова, яка несе, мусить нести в собі певний сенс. Коронація в Реймсі, одужання золотушних, чудові палаци [317] — це були прегарні козирі, гарантії успіху. Показувати короля було іншою формою показової політики, неодмінно виграшної. Впродовж двох років, від 1563 до 1565 р., Катерина Медичі наполегливо відрекомендовувала юного Карла IX його підданим по цілому королівству [318]. Чого могла б бажати Каталонія 1575 р.? [319] Та побачити обличчя свого короля (*«ver el rostro a su rey»*)! Іспанський повчальний збірник, що сягає 1345 р., вже твердив, що «король для народу — те саме, що дощ для землі» [320]. Й пропаганда рано запропонувала свої послуги, пропаганда така сама стародавня, як і цивілізований світ. У Франції ми мали б у цьому плані надто великий вибір. «Ми себе маємо,— писав 1619 р. один памфлетист,— за дрібну мошву перед сим королівським орлом. Хай він б'є, хай убиває, хай шматує на дрібні шматочки тих, хто опирається виконувати його накази! Навіть якщо то були б наші дружини, наші діти, наші близькі родичі» [321]. Хто сказав би, хто зміг би сказати влучніше? Та все ж таки відчуваєш радість, коли час від часу натрапляєш на нотки, що звучать дисонансом. «Хіба ви не чуєте, любий мій читачу, сурми, гобоя й похідної пісні нашого великого монарха — тра-ра-ра, тра-ра-ра,

тра-ра-ра? Та ось він, сей незрівнянний, сей непереможний, хто вирушає коронуватися» до Реймса, де мешкав і писав наш буржуа-купець Майєфер [322] (3 червня 1654 р.). Чи варто вбачати в ньому типового буржуа, хоча Ернест Лабрус і описував його як соціального відступника? [323] Буржуа, який послідовно був лігістом, янсеністом [324], фрондером. Та до великого руху доби Просвітництва він найчастіше бурчав за зачиненими дверима.

Надто багато треба було б сказати про це оперативне поле культури й пропаганди. Достоту так само, як і про форму, якої набувала освічена опозиція: парламентської, ворожої королівському абсолютизму або шляхетським привілеям, але не привілеям капіталу. Ми ще повернемося до цього. Ми також не станемо обговорювати патріотизм і націоналізм. То були ще новачки, майже в першому квітуванні молодості. Вони в жодному разі не були відсутніми в XV—XVIII ст., тим більше, що війни сприяли їхньому утвердженню, плекали їхній вогонь. Та врешті-решт не забігаймо наперед. Не записуймо також націю до активу держави. Як завше, дійсність була неоднозначною: держава творила націю, давала їй відповідне обрамлення, сутність. Але правильно й зворотне, і нація через тисячі каналів створювала державу, плекаючи її живодайною вологою та своїми бурхливими пристрастями.

Держава, економіка, капіталізм

Мимохідь ми також залишили осторонь цілу низку цікавих проблем, та чи варті вони того, аби на них подовгу затримуватися? Так, чи не слід було мені щоразу, коли на перший план виступали коштовні метали, вести мову про бюльйонізм (від імені Клода Бюльйона (пом. 1640 р.), суперінтенданта фінансів, працівника Ришельє.— *Прим. ред.*), а не про меркантилізм? Тимчасом, як цей останній неодмінно мав у собі перший, який, хоч би як це зовні виглядало, був сенсом його існування. Чи не слід було говорити про *«фіскалізм»* щоразу, коли мова заходила про податок? Але хіба цей *«фіскалізм»* не супроводжував постійно державу, ніколи не зникаючи? Держава, що, як мовив Макс Вебер [325], є таким самим підприємством, як фабрика, і в силу цього зобов'язана безупинно думати про свої грошові надходження, що, як ми бачили, ніколи не були достатніми?

Нарешті, й це головне, чи варто було залишати осторонь, не даючи на нього певної відповіді, питання, що ставилося десятки разів: чи просувала держава капіталізм чи ні, чи підштовхувала вона його вперед? Навіть роблячи застереження з приводу зрілості сучасної держави, навіть якщо, осягнувши цілком тогочасну картину, дистанціюєшся від тієї держави, доводиться констатувати, що в XV—XVIII ст. держава доторкувалася до всіх і до всього, що вона була однією з нових сил у Європі. Та чи все вона пояснювала, чи все вона підкоряла своєму порядку? Ні, тисячу разів ні. До того ж, хіба не відігравала своєї ролі оборотність перспектив? Держава сприяла капіталізму, приходила йому на допомогу — це безперечно. Але перевернімо це твердження: держава не сприяла піднесенню капіталізму, який у свою чергу був здатен ставати їй на заваді. Й те й те було справедливе, відбуваючись послідовно або водночас, оскільки реальність — це завше труднощі, які піддаються передбаченню й не піддаються. Сприятлива, несприятлива, але сучасна держава була однією з тих реальностей, серед яких прокладав собі шлях капіталізм, якому то заважали, то сприяли і який вельми часто просувався по нейтральному грунту. Та й як могло бути інакше? Якщо інтереси держави й інтереси національної економіки в її цілісності часто-густо збігалися, бо процвітання підданих держави зумовлювало в принципі доходи підприємства-держави, то капіталізм завше перебував у тім секторі економіки, який виказував тенденцію включатися до найпожвавленіших і до найзисковні-

ших потоків міжнародних справ. Отже, він грав, як ми вже зазначали, на куди більшому полі, ніж звичайна ринкова економіка, і в ширшій галузі, ніж галузь держави та її специфічних турбот. Природно, що в силу цього капіталістичні інтереси в минулому, як і нині, виходили за межі інтересів обмеженого національного простору. Це спотворювало або принаймні ускладнювало діалог і взаємини між капіталізмом та державою. В Лісабоні, що його я обрав як приклад, надавши йому перевагу перед десятком інших міст, ніхто не бачив, аби капіталізм негоціантів, ділових людей, можновладців метушився, аби він виказував своє існування. Річ у тім, що для нього головне відбувалося в Макао, біля цих відчинених таємних дверей до Китаю, в Гоа, що в Індії, в Лондоні, який диктував свої розпорядження та вимоги, в далекій Росії, коли справа стосувалася того, аби продати алмаз незвичайної величини [326], і в неосяжній рабовласницькій Бразилії плантаторів, золотошукачів та *гаримпейру* (шукачів алмазів). Капіталізм завше був узутий у семимильні чоботи, або, якщо ваша ласка, він мав нескінченно довгі ноги Мікромегаса (інопланетянин, герой однойменної філософської повісті Вольтера.— *Прим. ред.*). Саме цим вимірюванням, крім усього іншого, й займеться третій, і останній, том цієї праці.

А зараз висновок, який слід запам'ятати, полягає в тому, що апарат влади, сила, яка пронизує й огортає всі структури,— це щось куди більше, ніж держава. Це сума ієрархій — політичних, економічних, соціальних, культурних, це зосередження засобів примусу, де держава завжди може дати відчути свою присутність, де вона нерідко була наріжним каменем усієї споруди й де вона майже ніколи не була єдиним господарем [327]. Їй навіть випадало відступати, але вона завше мала відновитися й відновлювалася неминуче, так ніби її існування було для суспільства біологічною потребою.

НЕ ЗАВЖДИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ КАЗАЛИ «НІ»

Цивілізації або культури — тут ці двоє слів взаємно замінюють одне одне без шкоди для сенсу — становлять океан звичок, обмежень, схвалень, порад, тверджень, усіх цих реальностей, які кожному з нас здаються особистими й спонтанними, тимчасом, як прийшли вони до нас з вельми далекого минулого. Вони — спадщина, достоту так само, як мова, якою ми говоримо. Щоразу, коли в суспільстві виявляється тенденція до появи тріщин або провалів, повсюдна культура заповнює або принаймні маскує їх, остаточно замикаючи нас у рамках наших повсякденних завдань. Те, що Неккер казав про релігію (саме серце цивілізації) — вона, мовляв, править для бідняків за «могутні кайдани й щоденну втіху» [328],— можна сказати про цивілізацію й для всіх людей.

В Європі, коли з настанням XI ст. життя стало відроджуватися, ринкова економіка, грошові труднощі були мовби «обурливими» новаціями. В принципі цивілізація, літня особа, ворожа інновації. Отже, вона казатиме ринку «ні», капіталізму «ні», зиску «ні». Щонайменше вона поставиться до них з підозрою, стримано. Та минули роки, вимоги повсякденного життя, її тиск відновилися. Європейська цивілізація виявилася втягненою до постійного конфлікту, що роздирав її на частини. Й тоді їй довелось без особливої втіхи дати новому зелене світло. Й цей досвід — не тільки досвід Заходу.

Кожному своя частка в культурній дифузії: мусульманська модель

Цивілізація — це водночас постійність і рух. Існуючи в якомусь просторі, вона утримувалася там, чіпляючись за нього впродовж століть. І водночас вона приймала певні цінності, що їх пропонували їй сусідні або далекі цивілізації, і поширювала власні цінності за своїми межами. Наслідування й «заразливість» діяли нарівні з певними спокусами всередині суспільства проти звички, проти вже зробленого, вже відомого.

Капіталізм не уникнув дії цих правил. Кожної миті своєї історії він був сумою засобів, знарядь, практичних прийомів, розумових звичок, що були, звісно, культурними цінностями й у цій ролі мандрували та обмінювалися. Коли Лука Пачолі опублікував у Венеції свою книгу «Про арифметику» (*«De Arithmetica»,* 1495 р.), він резюмував у тому, що стосується подвійної бухгалтерії, вже давно відомі розв'язання, скажімо, у Флоренції з кінця XIII ст. [329] Коли Якоб Фуггер, *Багач (der Reiche),* перебував у Венеції, він вивчив там подвійну бухгалтерію, яку повіз із собою до Аугсбурга. Так чи так, але вона в остаточному підсумку завоювала частину торгової Європи.

Вексель також накидав себе одному ринку за одним шляхом дифузії, вийшовши з італійських міст. Та чи не сягає він своїм корінням куди більш далеких часів? На думку Е. Ештора [330], мусульманська *сутфайя* не мала нічого спільного з векселем західного світу. Вона глибоко відрізняється від нього за своєю юридичною сутністю. Хай так. Але вона, безперечно, існувала набагато раніше за європейський вексель. Чи можна припустити, аби італійські купці, які здавна відвідували мусульманські гавані та ринки, обминули увагою цей спосіб простим розчерком пера забезпечити переказ на великі відстані певної суми грошей? Вексель (винахідниками якого буцімто були італійці) розв'язував у Європі те саме завдання, хоч йому, щоправда, довелося пристосовуватись до інших умов, ніж умови мусульманського світу, зокрема до приписів церкви, які забороняли позику під відсотки. Мені все ж таки здається вірогідним запозичення в Сходу.

Торгівля в старовинних левантинських портах.
Мініатюра з «Мандрівок Марко Поло». *Зібрання Віолле.*

Так само могло бути з торговельним товариством типу *коменди (commenda),* яка у світі ісламу була досить стародавньою (пророк Мухаммед та його дружина, багата вдова, створили таку *коменду* [331]) й становила там звичайну форму торгівлі на великі відстані, поширившись аж до Індії, Індонезії та Китаю. Що вірогідно, то це те, що коменда, виникла вона спонтанно чи її запозичили, з'явилася в Італії лише в XI—XII ст. І тоді вона вирушила з міста до міста, тож ми без особливого подиву натрапляємо на неї в XIV ст. у ганзейських містах, щоправда, видозмінену, бо місцеві впливи відіграли свою ролю. В Італії агент — той з членів товариства, хто пропонував свою працю й мандрував із товаром,— нерідко брав участь у розподілі зиску від операції. Водночас у ганзейському світі «служник» (*der Diener*) звичайно отримував фіксовану суму від того, хто надавав капітал; у такий спосіб він набував вигляду найманого працівника [332]. Одначе траплялися й інші випадки участі.

Отже, подекуди були зміни моделі. А в певних випадках існувала можливість того, що то там, то тут виявлялося конче потрібним одне й те саме розв'язання, яке не обов'язково було запозиченням. Цього разу темні століття європейського раннього середньовіччя позбавляють нас будь-якої певності. Однак беручи до уваги звичку середньовічних купців до мандрівок і добре відомі шляхи їхньої торгівлі, запозичення принаймні деякого числа форм торгівлі мусило відбуватися. Саме на таку думку наводить той лексикон, що його Захід запозичив у мусульманського світу: *митниці (douanes), склад (magasin), левантинські каботажні кораблі (mahones), торговий двір (fondouk), продаж на термін з негайним перепродажем (mohatra,* яку латинські тексти XIV ст., що розглядали лихварство,

називали *contractus mohatrae)*. Інша ознака — це дари сходу Європі: шовк, рис, цукрова тростина, папір, бавовна, арабські цифри, система підрахунку на рахунковій дошці, грецька наука, набута знову в передачі мусульман, порох, компас — скільки ж дорогого добра було передано!

Згодитися з реальним характером цих запозичень означає відмовитися від традиційних уявлень про Захід багатьох істориків, про Захід, який буцімто геніально й самостійно створив себе в усіх планах, самотужки рушив уперед по шляхах наукової та технічної раціональності. Це означає позбавити італійців середньовічних міст заслуги відкриття знарядь сучасного торговельного життя. Ба більше, це навіть означає, йдучи шляхом дедукції, виступити проти Римської імперії як непорушної моделі. Бо ця така хвалена імперія, пуп землі й власної нашої історії, що розкинулася по всіх берегах Середземного моря зількома, то тут, то там, континентальними «наростами», була тільки частиною античної світової економіки, куди більшої, ніж вона сама, економіки, якій судилося на століття пережити саму цю імперію. Римська імперія була пов'язана з величезною зоною обігу й обміну, що простелилася від Гібралтару до Китаю, зі *світовим господарством (Weltwirtschaft)*, де впродовж століть люди циркулюватимуть нескінченними шляхами, перевозячи у своїх в'юках дорогі товари, зливки, монети, золоті й срібні вироби, перець, гвоздику, імбир, бавовняні тканини, мусліни, камідь, мускус, амбру, парчу, шовк, атласи, пітканi золотом, фарбувальне й запашне дерево, лакові вироби, нефрити, коштовне каміння, перли, китайську порцеляну, бо ця порцеляна здійснювала подорож задовго до появи славетних Індських компаній.

Саме ця торгівля з одного краю світу до іншого плекала о порі її блиску ще Візантію й світ ісламу. Візантія — реліктовий світ, незважаючи на несподівані спалахи енергії, занурений у свою незграбну пишноту, яка мала зачаровувати варварських правителів, забезпечувати панування над народами, що перебували на службі в імперії,— нічого не віддавала інакше, як за золото. Навпаки, іслам був жвавим, він прищепився на Близькому Сході й на реальностях, що лежали в його основі, а не на старому греко-римському світі. Країнам, підкореним мусульманськими завойовниками, належала активна роля в східній та середземноморській торгівлі до появи нових прибульців. І вони знову почнуть грати цю ролю, тільки-но на мить похитнуті звички наново доможуться свого. Два головних інструменти мусульманської економіки — золота монета *динар* та срібна монета *дирхем* — були одна візантійського (динар = *denarius*), а друга сасанидського походження. Ісламу дісталися країни, одні з яких були вірними золотові (Аравія, Північна Африка), а інші — сріблові (Іран, Хорасан, Іспанія) й які залишилися їм вірними, бо цей біметалізм, «територіально розподілений», варіював тут і там, але траплявся й на цілі століття пізніше. Отже, те, що ми називаємо економікою мусульманського світу, було пуском у рух успадкованої системи, естафетою за участю купців іспанських, магрибських, єгипетських, сирійських, месопотамських, іранських, ефіопських, гуджаратських, купців з Малабарського узбережжя, китайських, індонезійських... Мусульманське життя саме знаходило там свої центри ваги, свої «полюси», що змінювали один одного: Мекку, Дамаск, Багдад, Каїр; вибір між Багдадом та Каїром залежав від вибору шляху на Далекий Схід: через Персидську затоку, з Басри й Сирафа або ж через Червоне море, з Суеца й Джидди, порту Мекки.

Беручи до уваги спадщину, що дісталася йому, іслам навіть ще до того, як він з'явився, був торговою цивілізацією. Мусульманські купці здавна мали, принаймні в політичних володарів, пошану, на яку Європа щодо купців буде вельми скупою. Сам пророк нібито сказав: «Купець однаково блаженний у сьому світі й у майбутньому»; «Хто заробляє гроші, до вподоби Аллахові». Й цього майже досить, аби уявити собі ту атмосферу пошани, яка оточувала торговельне життя і яскраві

приклади якої ми маємо у своєму розпорядженні. В травні 1288 р. мамлюкський уряд зробив спробу привабити до Сирії та Єгипту купців Синду, Індії, Китаю та Йємену. Чи можна уявити собі на Заході урядовий декрет, який висловлювався б з цього приводу в такий спосіб: «Ми запрошуємо славетних осіб, великих негоціантів, які шукають зиску, або дрібних роздрібних торгівців... Кожен, хто прийде до нашої країни, зможе там жити, приїздячи й виїздячи за своїм бажанням... воістину, це райський сад для тих, хто живе в ній... Хай благословить Аллах поїздку кожного, хто спонукає до доброго діяння шляхом позики й зробить добре діяння шляхом позики». Ось традиційні рекомендації володареві в Османській державі через два століття, в другій половині XV ст.: «Прихильно стався до купців у країні; постійно піклуйся про них; нікому не дозволяй їх утискувати, віддавай їм накази; бо за посередництвом їхньої торгівлі країна досягає розквіту, а завдяки їхнім товарам скрізь панує дешевина» [333].

Що означали порівняно з такою значущістю торговельних економік релігійні тривоги та пунктуальність? Одначе мусульманський світ, як і християнський, мучив своєрідний жах перед лихварством — виразкою, що набула нового життя й загального поширення через обіг монети. Купці, до яких виказували свою прихильність володарі, збуджували ворожість у простолюду, особливо вони викликали ненависть у ремісничих цехів, братств та релігійних властей. Первісно нейтральні слова, такі, «як *базарган* та *матрабаз,* якими в офіційних текстах означували купців, у народній мові набули нищівного значення «хапуга» й «шахрай» [334]. Та ця ненависть народу була водночас ознакою багатства купців та їхньої гордості. Не намагаючись видобути з порівняння надто багато, ми все ж таки дивуємося зі слів, які іслам приписує Мухаммедові: «Якби Аллах дозволив жителям раю торгувати, вони торгували б тканинами й прянощами» [335], зіставляючи їх з прислів'ям, поширеним у християнському світі: «Торгівля має бути вільною, без обмежень до самого пекла».

Це обличчя ісламу було раннім обличчям тієї еволюції, яку ще належало пройти торговельній Європі. Торгівля на далекі відстані раннього європейського капіталізму, що почалася з італійських міст, вела своє походження не від Римської імперії. Вона перебрала естафету у мусульманської торгівлі, що досягла розквіту в XI—XII ст., в того ісламу, який був свідком народження стількох промислів та стількох видів виробів, які призначалися на експорт, стількох економік із широким радіусом дії. Тривалі плавання, регулярні каравани вимагали активного й дійового капіталізму. Скрізь у світі ісламу існували ремісничі корпорації, і зміни, яких вони зазнавали (підвищення майстрів, надомна робота, ремесло за межами міських мурів), надто нагадують ситуації, які пізнає Європа, щоб не бути наслідком якоїсь економічної логіки. Були й інші риси схожості: міські економіки вислизали з-під контролю традиційної влади — так було на Малабарському узбережжі, так було в Ормузі, таким був на африканському узбережжі запізнілий випадок Сеути, таким був навіть в Іспанії випадок Гренади. Так само було й у містах-державах. Нарешті, іслам витримував дефіцитні платіжні баланси, він оплачував золотом свої закупівлі в Московії, в Прибалтиці, на Індійському океані, навіть у італійських містах, що рано запропонували себе до його послуг, у Амальфі, Венеції. Й тут він також провіщав майбутнє торговельної Європи, яка теж спиралася на грошову перевагу.

Якби треба було за цих умов вибирати дату, що означає завершення навчання торговельної Європи в школі мусульманських та візантійських міст, то 1252 р. — рік звертання Заходу до карбування золотої монети [336] — був би досить обгрунтованим, настільки, наскільки одну дату можна запропонувати для процесу такої повільної еволюції. В усякому разі, те, що в західному капіталізмі могло бути запозиченими цінностями, без жодного сумніву, походило зі світу ісламу.

Християнський світ і товар: чвари через лихварство

Західна цивілізація не знала первісних і ніби дармових можливостей мусульманського світу. Вона починала з нульової позначки історії. Діалог між релігією, що здебільшого була цією цивілізацією, та економікою зав'язався з перших же кроків. Але в міру того, як збігав час, один зі співрозмовників, економіка, пришвидшив крок, висунув нові вимоги. То був важкий діалог між двома світами, що мало між собою узгоджувалися,— земним і потойбічним. Навіть у протестантських країнах голландські Штати тільки 1658 р. оголосять, що практика фінансових операцій, інакше кажучи — позика під відсотки, стосується лишень цивільної влади [337]. В християнському світі, який зберігав вірність Римові, бурхлива реакція примусить папу Бенедикта XIV потвердити в буллі *Vix perventi* [338] від 1 жовтня 1745 р. давні заборони з приводу позик під відсотки. А 1769 р. ангулемським банкірам, що затіяли судовий процес, відмовлять у позові на несумлінних боржників під тим приводом, що «вони позичали (тим) гроші під відсотки» [339]. 1777 р. постанова Паризького парламенту заборонила «будь-який вид лихварства (читай: позики під відсотки), що засуджується священними законами» [340], і французьке законодавство безупинно заборонятиме його як злочин аж до 12 жовтня 1789 р. Але суперечки триватимуть і далі. Закон 1807 р. встановить відсоток у цивільних справах у обсязі 5, а в комерційних — у обсязі 6; решта вважалося лихварством. Так само декрет-закон від 8 серпня 1935 р. розглядав як лихварство, яке належить карному переслідуванню, надмірну ставку відсотка [341].

Отже, то була довготривала драма. Якщо в остаточному підсумку вона нічому й не завадила, то вона все ж таки була пов'язана з глибокою кризою свідомості в міру того, як ментальності адаптувалися до вимог капіталізму.

У своїй оригінальній книзі Бенджамін Нельсон [342] запропонував просту схему: чвари з приводу лихварства в самісінькому серці західної культури були буцімто спричинені збереженням упродовж двадцяти п'яти століть стародавнього припису Повторення Закону: «...кожен позикодавець, що позичає своєму ближньому, не буде натискати на свого ближнього та на брата свого... На чужинця будеш натискати, а що буде твоє в брата твого, те відпустить *йому* рука твоя» (Повторення Закону, 15, 2—3.— *Прим. ред.*). Чудовий приклад довголіття культурних реальностей; це далеке джерело, що губиться в глибині століть, поклало початок невичерпному потокові. Відмінність між позикою братові та позикою чужоземцеві не могла вдовольнити християнську церкву з її універсалістськими претензіями. Те, що було дійсним для нечисленного єврейського народу, оточеного небезпечними ворогами, не було таким для християнського світу: за новим віровченням, усі люди були братами. А отже, лихварська позика заборонялася будь-кому. Саме так пояснював це св. Йєронім (340—320). Його сучасник св. Амвросій Медіоланський (340—397) припускав, однак, лихварство щодо ворогів у разі *праведної* війни (*ubi jus belli, ibi jus usurae*). Таким робом він заздалегідь відчиняв двері для лихварської позики в торгівлі зі світом ісламу; то було питання, яке постане згодом — за часів хрестових походів.

Боротьба, яку провадили папство та церква, велася з усією суворістю, тим більше, що лихварство, звісно, не було уявним злом. Другий Латеранський собор (1139 р.) постановив, що лихвар, який не покаявся, не допускатиметься до причастя й не може бути похованим у освяченій землі. А чвари відновилися, захоплюючи одного законовчителя за одним: св. Фому Аквінського (1225—1274 рр.), св. Бернардина Сієнського (1380—1444 рр.), св. Антоніна Флорентійського (1389—1459 рр.). Церква боролася завзято, але справу щоразу доводилося починати наново [343].

Одначе в XIII ст. вона нібито мала дивовижну підтримку. Думка Аристотеля

Попередження лихварям. Гравюра на дереві XV ст.
Господь засуджує їхні лиходійства. *(Library of Congress.)*

досягла християнського світу близько 1240 р. і знайшла відбиток у праці Фоми Аквінського. А позиція Аристотеля висловлена категорично: «Люди... цілком мають слушність, ненавидячи позику під відсотки. Таким робом гроші справді стають виробничими самі собою й відвертаються від своєї мети, яка полягає в полегшенні обмінів. Отже, відсоток примножує гроші; саме звідси виникла та назва, яку він дістав у грецькій мові, де його називають *відприском (tocos)*. Так само, як діти з природи схожі на своїх батьків, так і відсоток — це гроші, дитина грошей» [344]. Одне слово, «гроші дітей не народжують» або не мали б робити цього — формула, яку стільки разів повторюватиме Фра Бернардино й повторить Триденський собор 1563 р.: гроші не породжують грошей (*pecunia pecuniam non parit*).

Цікаво те, що ми виявляємо ту саму ворожість в інших суспільствах, окрім таких, як єврейське, еллінське, західне або мусульманське. Справді, аналогічні факти виявляються і в Індії, і в Китаї. Макс Вебер, що був звичайно завзятим релятивістом, не завагався написати: «Канонічна заборона відсотка... знаходить собі еквівалент майже в усіх етичних системах світу» [345]. Хіба не виникали такі реакції внаслідок вторгнення грошей — знаряддя безособового обміну — до кола

старовинних аграрних економік? Звідси й реакція проти цієї дивної влади. Але гроші, знаряддя поступу, зникнути не могли. А кредит був необхідністю для старовинних хліборобських економік, що потерпають від випадковостей календаря, які повторюються, катастроф, на які цей календар такий щедрий, вичікувань: орати, щоб сіяти, сіяти, щоб зібрати врожай, і ланцюжок відновлюється наново. З пришвидшенням грошової економіки, в якої ніколи не вистачало золотої чи срібної монети, аби функціонувати, стало неминучим визнання за «засуджуваним» лихварством права діяти відверто.

Треба було чимало часу й зусиль, аби звикнути до цього. Перший вирішальний крок зробив Фома Аквінський, якого Шумпетер розглядає «як, можливо, першу людину, що уявила собі загальну картину економічного процесу» [346]. Карл Поланьї жартома, але справедливо казав, що економічну думку схоластів можна порівняти з такою самою думкою Адама Сміта або Рикардо в XIX ст. [347] Проте вихідні принципи (що спиралися на Аристотеля) залишалися незмінними: лихварство, як і далі твердили, визначається не обсягом відсотка (як ми вважали б це сьогодні) або тим, що ви позичаєте гроші біднякові, який цілком перебуває у вашій владі; лихварство, мовляв, присутнє щоразу, коли позика (*mutuum*) приносить вам зиск. Єдина нелихварська позика — це та, за якої позикодавець не чекає нічого, крім повернення у визначений термін авансованої суми згідно з порадою «позику зроблено, відтак ні на що не розраховуй» («*mutuum date inde nil sperates*»). Інакше це означало б продавати час, на який було позичено гроші; але ж час належить тільки самому Богові. Будинок приносить платню за наймання, поле дає плоди й орендну платню, хай так; але безплідні гроші мусять залишатися безплідними. До того ж такі дармові позики напевне практикувалися: доброчинність, дружба, безкорисливість, бажання здійснити добру справу — всі ці почуття щось означали. У Вальдоліді в XVI ст. нам відомі позики «задля честі й добрих справ» («*para hacer honra y buena obra*») [348].

Але думка схоластів пробила шпарину. В чому вона зробила поступки? Відсоток, мовляв, ставав законним, коли для позикодавця виникав чи то ризик (*damnum emergens*), чи то неможливість отримувати зиск (*lucrum cessans*). Ці тонкощі відчиняли безліч дверей. Так, «обмін» (*cambium*) становив собою переказ грошей; вексель, який був його конкретною формою, міг спокійно циркулювати з ринку на ринок, бо вигода, яку він звичайно приносив, не була забезпечена заздалегідь, існував певний ризик. Як лихварський розглядався тільки «сухий обмін» (*cambio seco*), з фіктивними векселями, що не пересувалися з одного ринку на інший; і на те були свої підстави, оскільки «сухий обмін» насправді правив для того, аби маскувати позику під відсотки. Так само церква дозволяла позику володареві й державі, а також зиски торговельних товариств (генуезької *commenda*, венеціанської *colleganza*, флорентийського *societas*). Навіть розміщення грошей у банкіра (*depositi a discrezione*), яке церква засуджувала, дозволять, коли невдовзі зиск від них почали приховувати під назвою участі в починанні [349].

Річ у тім, що в добу, коли економічне життя стало знову бурхливо розвиватися, намагатись заборонити грошам давати зиск було марною справою. Щойно хліборобство зайняло під посіви більше землі, ніж воно освоїло її з часів неоліту [350]. Міста росли, як ніколи раніше. Набувала сили й енергії торгівля. Як же було кредитові не поширитися по всіх пожвавлених регіонах Європи — Фландрії, Шампані, Брабанту, Геннегау, Артуа, Іль-де-Франсу, Лотарингії, Бургундії, Франш-Конте, Дофіне, Провансу, Англії, Каталонії, Італії? Те, що лихварство рано чи пізно опинилося в принципі у руках євреїв, розсіяних по цілій Європі, яким залишили, аби дати їм змогу заробляти собі на життя, тільки цей спосіб діяльності — торгівлю грішми, було *одним з розв'язань*, а не *розв'язанням узагалі*. Або, радше, то було якоюсь мірою використанням заповіту Повторення Закону про право євреїв займатися лихварством стосовно неєвреїв; під чужинцем тут слід

було розуміти християнина. Але щоразу, коли нам відомо про лихварську діяльність євреїв, наприклад у банках (*banchi*), що їх вони мали в Італії починаючи з XV ст., їхня діяльність виявляється тісно пов'язаною з діяльністю позикодавців-християн.

Насправді лихварством займалося все суспільство — монархи, багачі, купці, знедолені та й, до того ж, церква,— суспільство, яке намагалося приховувати заборонену практику, засуджувало її, але вдавалося до неї, відверталося від її носіїв, але терпіло їх. «До позикодавця йдуть потайки, як ходять до публічної дівчини» [351], але до нього йдуть. «І якби я, Марино Сануто, належав до складу Сенату (*Pregadi*), як торік... я виступив би з промовою... аби довести, що євреї так само потрібні, як і пекарі» [352]. Так сказав 1519 р. венеціанський шляхтич. Утім, цього разу євреї були чудовим прикриттям, бо ломбардці, тосканці та вихідці з Каорсо, хоч би якими вони були християнами, відверто давали грошові позики під заставу та інші позики під відсоток. Одначе ж то тут, то там позикодавцям-євреям удалося здобути ринок лихварських операцій, зокрема починаючи від XIV ст. в регіонах на північ від Рима. У Флоренції їх довго тримали на відстані; проникли вони туди 1396 р., осіли там великим числом до моменту повернення з вигнання Козимо Медичі 1434 р., а через три роки гурт євреїв отримав монополію на надання позик у місті. Характерна деталь: вони влаштовувалися в тих самих банках і під тими самими вивісками (що й їхні попередники — позикодавці-християни): «Банко делла Вакка», «Банко деї куатро Павоні»... [353]

У всякому разі, євреї чи християни (коли не йшлося про священнослужителів), вони послуговувались одними й тими самими засобами: фальшивими продажами, фальшивими векселями на ярмарках, фіктивними цифрами в нотаріальних актах. Ці прийоми ставали частиною наривів. У Флоренції, місті раннього капіталізму, це відчувається вже від XIV ст. з самого тону випадкового зауваження Паоло Сассеті, довіреної людини й компаньйона Медичі. 1384 р. він писав з приводу одного переказу векселя, що дохід з нього становив «понад 450 ф(лоринів) відсотка, або зростання, якщо Ваша ласка так його називати» [«*piu di f(iorini)* quatricento cinquanta d'interesse, o uxura si voglia chimare»]. Чи не цікаво спостерігати появу слова «відсоток» (*interesse*) в контексті, який позбавляє його нищівного значення слова «зростання» (*uxura*)? [354] Погляньте також, з якою природністю Філіпп де Коммін скаржився на те, що, поклавши гроші до відділення банку Медичі в Ліоні, він отримав надто мало відсотків: «Сей приріст для мене вельми вбогий» (листопад 1489 р.) [355]. Діловому світові, який став на такий шлях, небавом нічого буде (або дуже мало) боятися заходів, що їх уживала церква. Хіба не позичав один флорентийський міняйло в XVI ст. гроші під відсоток, що сягав майже 20, а часто-густо перевищував 20? [356] Церква стала такою самою милосердною до поганих вчинків купців, як і до гріхів володарів.

Це не заважало з'являтися докорам сумління. В останню мить, перш ніж кредиторові постати перед Богом, ці докори спричинялися до того, що він відшкодовував відсотки: число таких відшкодувань для одного тільки п'яченцського лихваря, що поселився в Ніцці, становило 200 випадків [357]. За словами Б. Нельсона, після 1330 р. ці каяття та відшкодування, що посідали так багато місця в нотаріальних актах та в заповітах, майже не трапляються [358]. Та й пізніше Якоб Вельзер Старший ще відмовиться через докори сумління взяти участь у монополіях, що були сумною рисою життя ренесансної Німеччини. Його сучасник, Якоб Фуггер, Багач, відчуваючи занепокоєння з цього приводу, звернувся по пораду до Йоганна Екка, майбутнього суперника Лютера, й оплатив його подорож по інформацію до Болоньї [359]. Двічі (востаннє 1532 р.) іспанські купці в Антверпені цікавилися думкою богословів Сорбонни щодо таких самих сюжетів [360]. 1577 р. Лаццаро Доріа, генуезький купець, що поселився в Іспанії і якого мучили сумніви, відійшов від справ, і всі про це теревенили [361]. Одне слово, спосіб мислення не

завше змінювався так швидко, як практика економіки. Доказом є чутки, які викликала булла *In eam*, що її папа Пій V оголосив 1571 р., аби залагодити такі суперечливі справи з вексельним курсом та переказом векселів; ця булла, не бажаючи цього навмисне, повернулася до надмірного ригоризму. Вона просто забороняла «депозит» (*deposito*), цебто позику на одному ярмарку з переказом на наступний ярмарок при звичайній ставці 2,5 %, звичне пристановище купців, що купували й продавали в кредит. Буонвізі, яких це, як і багатьох інших негоціантів, утискувало, писали з Ліона Симонові Руїсу 21 квітня 1571 р.: «Хай буде вам відомо, що Його Святість заборонив депозит, який є вельми зручною річчю для всіх справ, тож доведеться потерпіти, й на цьому ярмарку відсоток такого депозиту не встановили, отже, доводилося обслуговувати друзів з великими труднощами й доводилося трохи таїтися. Ми робили все, що могли, але надалі, якщо всі муситимуть коритися, ми бажаємо чинити так само, і розрахунки за векселями треба буде робити на італійських, фландрських, бургундських ринках» [362]. Депозит заборонили, тож повернімось до простого «обміну» (*cambio*), який дозволений,— отже, таким був висновок наших вихідців з Лукки. Зачинили одні двері — проникнемо через інші. Повіримо в цьому отцеві Лайнесу (1512—1565 рр.), який замінив Ігнатія де Лойолу на посаді генерала єзуїтів: «Хитрощі купців винайшли так багато шахрайських понять, що ми насилу можемо розглянути суть справи» [363]. Сімнадцяте століття не винайшло угоди про *ricorsa* — читай про довготермінову позику,— запровадивши систему «курсів і переказів (векселів)» (*«changes et rechanges»*). То був звичай пускати в обіг з одного ринку на інший, і вельми надовго, вексель, аби рік у рік роздувати його суму, що належить до виплати. Але воно розвинуло його використання. Коли таку практику викрили як чисте лихварство, виступила як заступниця Генуезька республіка й 27 вересня 1631 р. домоглася від Урбана VIII визнання такої практики законною [364].

Чи слід дивуватися з надмірно примирливої позиції церкви? Та як вона могла боротися проти об'єднаних сил повсякденного життя? Останні схоласти, іспанські, й серед них великий Луїс де Моліна, показали приклад лібералізму [365]. «Як би звеселили Маркса фрази іспанських теологів, які запекло виправдовували профіт, про вексельні операції, коли б він міг знати ці фрази!» — вигукнув П'єр Вілар [366]. Безперечно, але хіба могли ці теологи принести в жертву економіку чи то Севільї, чи то Лісабона (остання тимчасово виявилася приєднаною до першої після 1580 р.)?

До того ж, капітулювала не тільки церква. Держава йшла слідом за нею або випереджала її, залежно від обставин. 1601 р. за умовами Ліонської угоди Генріх IV приєднав до королівства Французького регіони Бюже, Брес та Жекс, силоміць відібрані в герцога Савойського. Ці невеликі райони мали свої привілеї, свої звичаї, зокрема в тім, що стосувалося рент, відсотка й лихварства. Уряд монархії, який приєднав ці райони до зони компетенції дижонського парламенту, прагнув запровадити там свої власні правила. Звідси й скорочення з самого початку до $^1/_{16}$ частки (*denier 16*) ставок ренти, які доти перебували на рівні $^1/_{12}$ (8,3 %). Відтак 1629 р. було порушено й завершено звинувачувальними вироками судові процеси проти лихварів. «Сей розшук нагнав страху, люди більше не наважувалися вкладати угоди про ренти», але 22 березня 1642 р. постановою короля в Королівській раді було відновлено давній звичай часів герцогів Савойських, а саме право «домовлятися наперед про відсотки, що належать до виплати», як це заведено в сусідніх чужоземних провінціях, «де є в обігу рентні зобов'язання з такими застереженнями» [367].

У міру того, як минав час, заперечення зникали. 1771 р. один кмітливий спостерігач відверто запитував себе, «чи не виявилися б ломбард та позикова каса для Франції вельми корисним і найдійовішим засобом покласти край кричущому лихварству, яке розоряє стількох приватних осіб». Напередодні Революції Се-

Капітель собору в Отені, XII ст.
Сатана зображений з мішком монет у руці.
Фототека видавництва А. Колена.

бастьєн Мерсьє відзначав у Парижі лихварські операції нотарів, які особливо швидко збагачувалися, і ролю «позикодавців» (*«avanceurs»*), цих лихварів, що позичали гроші під тижневі відсотки й були в остаточному підсумку добрими геніями бідноти, бо держава з її численними позиками мобілізувала можливості кредиту з вигодою для себе [368]. В Англії палата лордів 30 травня 1786 р. відкинула білль, який усе ж таки подали на розгляд і «мета якого була дозволити надавати кредит під відсотки, що доходили до 25, особам, які позичають гроші під заставу з великою шкодою для народу» [369].

Одначе в цей період, у другій половині XVIII ст., сторінку було перегорнуто остаточно. Заскнілі богослови ще могли палати обуренням. Але між лихварством та переданням грошей «внайми» провели відмінність. Жан-Батист Ру, багатий і шанований марсельський купець, писав 29 грудня 1798 р. своєму синові: «Я, як і Ви, вважаю, що закон про безвідсоткову позику можна застосовувати тільки до позики, яка надається тому, хто бере її через нестатки, й не можна використовувати його щодо негоціанта, який бере позику, аби створювати зисковні підприємства й здійснювати дохідні спекуляції» [370]. Але ще за чверть століття доти португальський фінансист Ісаак де Пінто заявив відверто (1771 р.): «Відсоток на гроші корисний і потрібен усім; лихварство ж руйнівне й жахливе. Плутати сі дві речі — однаково, що комусь забагнути заборонити використання благодатного вогню, бо той опікає й пожирає тих, хто надто до нього наближається» [371].

Чи пуританство рівнозначне капіталізму?

Ставлення церкви до лихварства посідає свої місце в повільній еволюції релігійного мислення. Те, що сталося, було в остаточному підсумку розривом, тим розривом, яких було безліч. Зроблене II Ватиканським собором пристосування церкви до сучасності (*aggiornamento*) напевне було не першим у тривалій її історії. На думку Огюстена Реноде, сама «Сума теології» св. Фоми Аквінського була своєрідною першою спробою оновлення, і спробою вдалою [372]. Гуманізм теж, по-своєму, становив певне *оновлення* — не більше, не менше, ніж систематичне й глобальне пожвавлення в серці західної цивілізації всієї греко-латинської спадщини. Й ми ще живемо при цьому відродженні.

Нарешті, що сказати про розрив з Реформацією? Чи вона сприяла піднесенню капіталізму, що звільнився від своїх тривог, від свого каяття, одне слово — від свого нечистого сумління? Загалом саме такою була теза Макса Вебера, викладена в невеликій книжці «Протестантська етика й дух капіталізму», опублікованій 1904 р. Щоправда, після XVI ст. відзначалася явна кореляція між країнами, що їх зачепила Реформація, і зонами, де розквітнув торговельний, а відтак і промисловий капіталізм, який приніс славу Амстердаму, що її згодом затьмарить слава Лондона. Це не могло бути простим збігом. Отже, Макс Вебер мав слушність?

Його докази виглядають досить дивними. Вони тонуть у вельми складних роздумах. Ось Вебер шукає протестантську меншину, яка буцімто була носієм особливого способу мислення, *ідеального* типу «капіталістичного духу». Все це вимагає низки припущень. І додаткова важкість: доказ розгортається із зворотним відрахуванням часу, від теперішнього до минулого.

Попервах ми опиняємося в Німеччині близько 1900 р. Статистичне обстеження в Бадені 1895 р. встановило перевагу протестантів над католиками щодо багатства та економічної активності. Приймемо цей результат як такий, що відповідає істині. Що він може означати в ширшому масштабі? Керівник обстеження Мартин Оффенбахер, учень Вебера, відверто твердив: «Католик... спокійніший, він менше палає спрагою зиску; він віддає перевагу життю в безпеці, хай і з досить малим доходом, перед життям, пов'язаним з ризиком та неспокоєм, навіть якщо воно б мало принести йому багатства й пошану. Народна мудрість жартівливо твердить: або смачно їсти, або спокійно спати». Й ось із такими досить комічними засобами (протестанти на доброму боці столу й капіталізму, католики — на поганому) Макс Вебер вирушає в минуле. Ось він без попередження став поряд з Бенджаміном Франкліном. Який чудовий свідок! Ще 1748 р. він скаже: «Пам'ятай, що час — гроші... Пам'ятай, що кредит — це гроші. Пам'ятай, що гроші за природою своєю є виробничими й швидко примножуються».

Як вважає Макс Вебер, в особі Бенджаміна Франкліна ми тримаємося за ланку ланцюга обраних, ланцюга його пуританських предків і попередників. Знову вирішальним кроком заглиблюючись у минуле, Вебер зводить нас із пастором Ричардом Бакстером, сучасником Кромвеля. Ми можемо резюмувати просторікування цієї поважної людини: не гайнуй марно ментів нашого короткого земного існування; шукай собі винагороду у виконанні своїх фахових занять, там, куди тебе поставив Бог; працюй там, де він забажав, аби ми були. Господь наперед знає, хто буде обраний, а хто проклятий, але успіх у своєму ремеслі є ознакою того, що ми перебуваємо в числі обраних (загалом якоюсь мірою здатність читати подумки Господа!). Купець, що збив багатство, побачить у своєму успіхові доказ того, що вибір Господній припав на його особу. Але обережно, веде далі Бакстер, не використовуйте своїх багатств задля втіхи, це означало б іти навпростець до прокляття. Служіть своїм багатством задля добра суспільства, станьте корисни-

ми. Й людина одразу ж дає себе ошукати знову (а Макс Вебер радіє з цього); Бакстер створює аскетичний капіталізм, побожно засуджений на максимізацію зиску — і, одначе ж, він ревно намагатиметься загнуздати дух жадібності. Капіталізм, раціональний у своїх наслідках, ірраціональний за своїм корінням, буцімто виник з цієї несподіваної зустрічі життя з духом пуританства.

Все це надто швидко й погано резюмує багату на вигини думку, надмірно спрощуючи витончений і заплутаний спосіб розмірковування, спосіб, до якого, зізнаюсь, я відчуваю таку саму алергію, яку відчував сам Люсьєн Февр. Але це не причина, аби приписувати Максові Веберу те, чого він не казав. У тому, де він бачив тільки збіг, випадкову зустріч, його опоненти вбачають твердження, ніби протестантизм є самою генезою капіталізму. В. Зомбарт був одним із перших, хто в такий спосіб огрублював веберівську аргументацію, аби легше її спростувати. Протестантизм у своєму зародку, не без іронії доводить Зомбарт,— це все ж таки спроба повернутись до євангельської убогості, яка загалом становила справжню небезпеку для структур та форпостів економічного життя. А що ж до правил аскетичного життя, то ми вже знаходимо їх у Фоми та в схоластів! Пуританство — це щонайбільше школа страшенної скнарості на шотландський кшталт, доктрина дрібних крамарів [373]. Усе це сміховинне, визнаємо ми, як сміховинні багато аргументів у полеміці. Так само сміховинне, як бажати знайти аргументи проти Макса Вебера, виходячи з протилежного: з нестримної розкоші голландців у Батавії в XVIII ст. або святкувань, що їх за століття до цього вони влаштовували на острові Десима, аби розвіяти нудьгу їхньої в'язниці, якою для них був цей острівець, куди їх старанно запроторювали жити японці.

Все було б куди простіше, якби капіталістичне піднесення було відверто пов'язане з листом Кальвіна про лихварство, який слід датувати 1545 р. Ми мали б тут *поворотний пункт*. Цей докладний виклад проблем лихварства, що належить суворо логічному розумові, який добре знав економічні реальності, належить до найвиразніших серед усіх інших. За Кальвіном, треба віддати належне теології, своєрідній недоторканній моральній інфраструктурі, а також належне — людським законам, судді, юристові, законові. Є дозволене законом лихварство серед купців (за умови, що зростання буде помірним, приблизно 5 %) та лихварство недозволене законом, коли воно суперечить милосердю. «Бог не забороняв будь-якого гендлю, з якого людина могла б собі почерпнути вигоду. Бо що б то було? Нам довелося б облишити всіляку торгівлю...» Ясна річ, Аристотелів заповіт залишається вірним: «Я визнаю те, що видно й дітям, а саме: якщо ви замкнете гроші в скрині, вони стануть безплідними». Але за гроші «купують поле... (цього разу) не скажеш, що гроші не породжують грошей». Марно «триматися за слова», треба «розглядати справи». Анрі Озе [374], в якого я запозичив ці вдало вибрані цитати, вважав, що економічне піднесення в протестантських країнах відбувалося через велику легкість отримання позики, а отже, через велику дешевизну грошей. «Саме це пояснює розвиток кредиту в таких країнах, як Голландія, або в Женеві. Саме Кальвін, сам того не усвідомлюючи, зробив таке піднесення можливим». Це такий самий спосіб приєднатися до Макса Вебера, як і будь-який інший.

Так, але 1600 р. в Генуї, католицькому місті, живому серці капіталізму вже у світових масштабах, позичковий відсоток становив 1,2 [375]. Що могло бути ліпше? Низька платня за позики була, може, створена капіталізмом, що розширювався, такою самою мірою, якою вона створила його самого. Й, до того ж, у цій сфері лихварства Кальвіну не треба було виламувати двері. Двері були вже розчахнуті давно.

Ретроспективна географія багато чого пояснює

Для того, щоб вибратися з цієї суперечки, яку було б марно провадити далі (інакше довелося б зачепити ряд симпатичних учасників — від Р. Г. Тауні до Г. Люті), ми, либонь, маємо *загальні* пояснення, простіші, менш мудровані й хисткі, ніж така плутана ретроспективна соціологія. Саме це намагався сказати Курт Самуельсон [376] 1957 та 1971 рр., а я пропонував 1963 р. [377] Та докази наші не одні й ті самі.

На мій погляд, не можна заперечувати, що Європа Реформації, якщо розглядати її як єдине ціле, отримала гору над блискучою середземноморською економікою, яку вже впродовж століть обживав капіталізм,— я, зокрема, маю на увазі Італію. Але такі пересування були в історії звичайною справою: Візантія відступила перед ісламом, іслам поступився місцем перед християнською Європою, християнський світ Середземномор'я здобув перемогу в першій гонитві по морях та океанах світу, але близько 90-х років XVI ст. вся Європа схилилася до протестантської Півночі, яка відтоді опинилася на привілейованому становищі. До того часу, а може, аж до 1610—1620 рр., ми могли б резервувати слово *капіталізм* якраз для Південної Європи, незважаючи на Рим і на церкву. Амстердам тільки-но почав виявляти себе. Зауважмо, до того ж, що Північна Європа нічого не відкрила — ні Америки, ні шляху довкола мису Доброї Надії, ні просторих шляхів світу. Саме португальці першими дісталися до Індонезії, Китаю, Японії; і ці рекорди належить записати до активу Південної, так званої лінивої, Європи. Північ нічого не винайшла, не винайшла вона й знарядь капіталізму: всі вони вели своє походження з Південної Європи. Навіть Амстердамський банк відтворював модель венеціанського Банку Ріальто. Й саме в боротьбі з державною могутністю Південної Європи — Португалії та Іспанії — викуються великі торговельні компанії Північної Європи.

Якщо з урахуванням цього уважно подивитися на карту Європи з позначеними на ній течіями Рейну та Дунаю і якщо забути про епізод з перебуванням римлян у Англії, то тісний континент поділиться надвоє: з одного боку, стародавній обжитий регіон, створений людьми та історією, збагачений їхньою працею; з другого — Європа нова, що тривалий час залишалася дикою. Перемогою доби середніх віків були колонізація, освіта, освоєння, будівництво міст по всій цій дикій Європі аж до Ельби, Одера й Вісли, до Англії, Ірландії, Шотландії, Скандинавських країн. Слова «колонії» та «колоніалізм» вимагають урахування певних відтінків, але загалом ішлося про колоніальну Європу, яку старий латинський світ, церква, Рим шпетили, повчали, експлуатували так само, як товариство Ісуса розпоряджатиметься своїми заповідними землями в Парагваї, моделюватиме їх, так врешті-решт і не домігшись успіху в цьому. Для цих земель, які тяжіли до Північного та Балтійського морів, Реформація означала також і кінець колонізації.

На долю цих бідних країн — бідних, незважаючи на подвиги жителів ганзейських міст та мореплавців Північного моря,— припадала «чорна» робота: поставки сировини, англійської вовни, норвезького дерева, прибалтійського жита. В Брюгге, в Антверпені розпоряджалися купець та банкір з Південної Європи, вони задавали тон, викликаючи гнів великих і малих. Завважмо, що протестантська революція була більш «вірулентною» на водяних просторах, ніж на суходолі: Атлантика, тільки-но завойована для Європи, стане великим простором цих релігійних і матеріальних війн, простором, про який надто часто забувають історики. Те, що доля схилилася на користь Північної Європи, з її нижчими заробітками, з її промисловістю, що невдовзі стала неперевершеною, з силою-силенною її каботажних кораблів та вантажних вітрильників, які плавали при дешевому фрахті, пояс-

Північани перемагають. Величезний португальський корабель атаковано 16 жовтня 1602 р. у відкритому морі біля Малакки невеликими англійськими та голландськими вітрильниками. J. Th. de Bry, *India orientalis, pars septima. Фото Національної бібліотеки.*

нюється передусім матеріальними причинами, пов'язаними з дебетом і кредитом, з конкурентоздатними втратами. На Півночі все вироблялося дешевше: пшениця, полотно, сукна, кораблі, дерево тощо. Перемога Північної Європи була, безперечно, перемогою пролетаря, низькооплачуваного працівника, який харчувався гірше, якщо не їв менше, ніж інші. До цього додалася, близько 1590 р., велика зміна кон'юнктури, криза, яка в минулому, як і нині, спершу вражає розвиненіші країни, складніші механізми. Для Північної Європи тут ішлося про низку удач, що відчувалися, усвідомлювалися як такі; на цьому грали ділові люди, які приїхали до Голландії з Німеччини, Франції і, анітрохи не менше, з Антверпена. Скінчиться це великим натиском Амстердама, який спричиниться до загального економічного розквіту протестантських країн. Перемога Північної Європи була перемогою конкурентів менш вимогливих доти, доки, згідно з класичною схемою, вони, усунувши своїх суперників, у свою чергу сприймуть усі домагання багачів, доки їхні ділові мережі, що широко розкинулися, створять скрізь — звісно ж, у Німеччині, а також, наприклад, у Бордо та інших місцях — протестантські гурти багатші, відважніші й досвідченіші, ніж місцеві люди. Достоту так само, як колись італійці поставали непереможними майстрами великої торгівлі та банківської справи в країнах Північної Європи — в Шампані, Ліоні, Брюгге, Антверпені.

Я вважаю таке пояснення вирішальним, яке не піддається спростуванню. Дух не єдине, що є на світі. Й так само сама історія, яка так часто розігрувалася в минулому, знову накреслилася в XVIII ст. Якби для Англії за Ганноверської династії промислова революція не була *«новим курсом» (new deal)*, то світ схилився б тоді чи то в бік Росії, що швидко зростала, чи то в бік, що куди вірогідніше, Сполучених Штатів, які без жодних труднощів конституювалися на своєрідну республіку Сполучених провінцій, з кораблями-пролетарями, такими самими, за всіх рівних інших умов, як кораблі гезів XVI ст. Але відбулася машинна революція, що виросла з технічних та політичних випадковостей та економічно сприятливих умов, і Атлантичний океан в XIX ст. знову прибрали до рук англійці завдяки *пароплавові,* залізному кораблю, що його пускала в рух пара. Тоді й зникли вишукані бостонські *кліпери:* залізний корпус переміг дерев'яний. До того ж був момент, коли Америка облишила моря й звернулася до завоювань величезних земель на заході континенту.

Чи означає це, що Реформація не вплинула на поведінку, на спосіб дій ділових людей, що вона не мала очевидних наслідків для всього матеріального життя? Заперечувати це було б абсурдно. Передусім Реформація згуртувала країни Північної Європи. Вона протиставила їх об'єднаними їхнім конкурентам з Півдня. То була чимала послуга. Згодом релігійні війни залишили позаду солідарність протестантських ділових зв'язків, що вийшла із спільності вірувань, солідарності, яка відігравала свою ролю у справах, принаймні якийсь час, доки національні чвари взяли гору над будь-якими іншими міркуваннями.

Крім того, якщо я не помиляюсь, церква, вистоявши й навіть зміцнівши в католицькій Європі, стала там мовби цементом, який скріпив старе суспільство. Різні поверхи церкви, її синекури, що були соціальною формою грошей, підтримували традиційну будову та всі інші ієрархічні структури суспільства. Вони консолідували суспільний лад, який у протестантських країнах гнучкіший, менш «спокійний». Адже капіталізм певним чином вимагав еволюції суспільства, сприятливої для цієї його експансії. Отже, досьє Реформації як фактора капіталістичного розвитку не можна так просто згорнути.

Чи рівноцінний розумові капіталізм?

Іншим загальнішим поясненням є поступ наукової думки та раціональності в серці Європи. Вони буцімто забезпечили загальне економічне піднесення Європи, винісши наперед на хвилі свого власного руху капіталізм, точніше, капіталістичний розум та його конструктивний порив до розкриття таємниць. Це означає й тут віддавати перевагу «духові», інноваціям підприємців, виправданню капіталізму як «вістря списа» в економіці. Ця теза проблематична, навіть якщо не дотримуватися аргументації М. Добба [378], а саме: якщо капіталістичний дух породив капіталізм, залишається пояснити, звідкіль узявся цей дух. Що аж ніяк не очевидно, бо можна уявити собі постійну взаємодію між масою матеріальних засобів та духом, який за ними спостерігає й ними маніпулює.

Найгаласливішим захисником цієї тези був Вернер Зомбарт, який побачив у ній зайву можливість перебільшити значення всіх, разом узятих, духовних чинників на шкоду іншим. Але висунені аргументи недостатньо вагомі. Що, власне, означає його театральне твердження, що раціональність (але яка раціональність?), мовляв, виявляється глибинним сенсом, багатовіковою тенденцією (*trend*), як сказали б нині, західної еволюції, її історичною долею, як волів би казати Отто Бруннер [379], і що ця раціональність водночас винесла на гребені свого руху сучасну державу, сучасне місто, науку, буржуазію, нарешті, капіталізм? Одне слово, капіталістичний дух і розум буцімто утворюють одне ціле.

Для Зомбарта розум, про який ідеться,— це переважно раціональний характер знарядь і засобів обміну. Ним уже 1202 р. була «Книга абака» *(«Liber Abaci»)* пізанця Леонардо Фібоначчі. Перша віха вибрана досить невдало, оскільки абак (розкреслена рахункова дошка, по якій пересували камінці, аналог нашої рахівниці.— *Прим. ред.*) арабського походження, і саме в Беджайї, в Північній Африці, де отець Фібоначчі поселився як купець, автор навчився послуговуватися ним, а також арабськими цифрами, осягнув спосіб визначати цінність монети за вмістом чистого металу, вирахування широт і довжин тощо [380]. Отже, радше вже Фібоначчі засвідчує наукову раціональність арабів! Інша рання віха: бухгалтерські книги, серед них перша із нам відомих — флорентийська 1211 р. Якщо судити з написаної латиною «Книги про торговельну справу» *(«Handlungsbuch»)* Гольцшуерів (1304—1307 рр.) [381], саме потреба вести запис товарів, проданих у кредит, а не абстрактне прагнення до порядку, могла надихнути на створення цього першого бухгалтерського обліку. В усякому разі, мине чимало часу, перш ніж бухгалтерські книги стануть досконалим сховищем пам'яті. Часто-густо купці вдовольнялися тим, «що відзначали свої операції на клаптиках паперу, які вони наклеювали на стіну», нагадував Маттеус Шварц, вельми досвідчений бухгалтер фірми Фуггерів (від 1517 р.) [382]. Одначе ж на той час Фра Лука ді Борго, чиє справжнє ім'я було Лука Пачолі, вже давно виклав у розділі XI своєї книги «Суми арифметики, геометрії, пропорцій та пропорційності» *(«Summa di arithmetica, geometria, proportioni e proportinalita», 1494 р.)* завершену модель подвійної бухгалтерії. З двох найважливіших бухгалтерських книг — «Підручника» (*«Manuele»*), або «Журналу» (*«Giornale»*), де операції фіксувалися в порядку їхньої послідовності, та «Головної книги» (*«Quaderno»*), куди двічі вносилася кожна операція,— новацією була саме ця остання, яка велася за подвійним обліком. Вона дозволяла в будь-яку мить отримати баланс між дебетом і кредитом. Якщо баланс не зводився до нуля, отже, було зроблено помилку, яку належало одразу ж знайти [383].

Корисність подвійної бухгалтерії (*portita doppia*) пояснюється сама собою. Зомбарт говорив про неї з відтінком ліризму. «Просто неможливо,— писав він,— уявити собі капіталізм без подвійної бухгалтерії; вони співвідносяться одне з одним як форма й зміст (*wie Form und Inhalt*)... Подвійна бухгалтерія народилася з того *духу* (курсив наш.— *Ф. Б.*), що й системи Галілея та Ньютона і вчення сучасних фізики й хімії... Не надто в неї вдивляючись (*ohne viel Scharfsinn* — дивний вступ), можна вже побачити в подвійній бухгалтерії ідеї всесвітнього тяжіння, кровообігу, збереження енергії» [384]. Можна згадати тут слова К'єркегора: «Будь-яка істина, однак, залишається такою тільки до певної межі. Коли виходять за цю межу, вона обертається на неістину». Зомбарт вийшов за цю межу, інші, що наслідували його порив, у свою чергу, перебільшуватимуть. Шпенглер ставив Луку Пачолі поряд з Христофором Колумбом та Коперніком [385]. Кук 1950 р. твердив, нібито «значення подвійної бухгалтерії полягає не в її арифметиці, а в її метафізиці» [386]. Вальтер Ойкен, чудовий економіст, проте, не завагався заявити 1750 р., що коли Німеччина ганзейських міст утратила нагоду в XVI ст. для свого піднесення, то це тому, що вона не прийняла подвійної бухгалтерії (*doppelte Buchhaltung*), яка, мовляв, поселилася разом із розквітом у рахункових книгах аугсбурзьких купців [387].

Скільки заперечень проти цих поглядів! Спершу розгляньмо дрібніші. Не бажаючи повалити Луку Пачолі, доводиться зауважити, що в нього були попередники. Сам Зомбарт відзначав підручник з торговельних справ рагузинця Котрульї (*«Della Mercatura»*), відомий за другим виданням 1573 р., але який датується 1458 р. [388] Зверніть увагу: такий твір без змін через століття вказує, що стиль ведення справ майже не еволюціонував за цей час, незважаючи на пожвавлене економічне піднесення. В усякому разі, в розділі XIII книги першої цього

«Популяризатор подвійної бухгалтерії». На цій картині Якопо де Бара (1495 р.) зображено францисканського ченця Луку Пачолі, який демонструє приклад планіметрії одному зі своїх учнів — безперечно, синові герцога Урбінського Федериго да Монтефельтро. *Фото Скали.*

підручника кілька сторінок присвячено вигодам упорядкованого ведення рахунків, що дозволяє збалансувати кредит і дебет. А Федериго Меліс, який прочитав сотні купецьких реєстрів, побачив появу подвійної бухгалтерії у Флоренції куди раніше, від кінця XIII ст., в книгах «Компанії деї Фіні» (*«Compagnia dei Fini»*) та «Компанії Фарольфі» (*«Compagnia Farolfi»*) [389].

Та звернімось до заперечень серйозних. Передусім чудодійна подвійна бухгалтерія поширювалася не швидко й не скрізь перемагала. Й упродовж чотирьох століть, що минули після появи книги Луки Пачолі, вона не виглядає переможною революцією. Її визнавали за підручник для купців, але ті самі купці не завше її застосовували. Безліч підприємств довго обходитимуться без її послуг, причому не найменші: наприклад, голландська Ост-Індська компанія, заснована 1602 р., або лондонська страхова компанія «Санфайєр іншуренс оффіс» (*Sun Fire Insurance Office*), яка прийме її тільки 1890 р. (я повторюю — саме 1890 р.) [390]. Історики, знайомі з стародавнім рахівництвом, Р. де Роувер, Безил Йємі, Федериго Меліс не вбачають у подвійній бухгалтерії потрібної заміни колишніх форм рахівництва, які буцімто виявилися неефективними. За часів простих форм бухгалтерії, пише Р. де Роувер [391], «купці середньовіччя зуміли пристосувати цей недосконалий інструмент до потреб своєї справи й досягти мети, хай навіть кружними шляхами... Вони знайшли розв'язання, що дивують нас своєю гнучкі-

стю і своєю виключною різноманітністю. Отже, нема нічого більш помилкового, ніж теза... Зомбарта, який твердить, нібито рахівництво середньовіччя було таким хаосом (*Wirwarr*), що в ньому годі розібратися».

На думку Безила Йємі (1962 р.), Зомбарт перебільшував значення бухгалтерії як такої. Цей абстрактний механізм квантифікування відігравав важливу ролю в кожній справі, але не він визначав рішення голови підприємства. Навіть відомості, баланси (ведення яких подвійна бухгалтерія не полегшила порівняно з простою і які в діловому світі були рідкісними) не перебували в центрі розв'язань, про які йшлося, отже, не були в центрі капіталістичної гри. Баланси частіше були супутниками ліквідації справи, ніж її ведення. І їх важко було зводити: що робити з ненадійними кредитами? Як оцінити запаси? Як залучити до балансу, коли користуєшся єдиною розрахунковою монетою, різницю між монетами, що беруть участь у грі, різницю, яка подеколи мала велике значення? Баланси банкрутств XVIII ст. показують, що ще й у цю добу такі труднощі долалися непросто. Що ж до відомостей, завше вельми нерегулярних, то вони мали сенс, тільки бувши співвіднесеними з попередньою відомістю. Так, 1527 р. Фуггери змогли оцінити капітали й зиск своєї фірми з часів складення відомості 1511 р. Але в проміжку між цими двома датами вони напевне провадили свою діяльність незалежно від відомості 1511 р.

Нарешті, чи не слід було в переліку раціональних засобів капіталізму надати місце й іншим знаряддям, що діяли інакше, ніж подвійна бухгалтерія: векселю, банку, біржі, ринкові, індосаментові й дисконтові тощо? Адже ці засоби траплялися за межами західного світу та його найсвященнішої раціональності. Не кажучи вже про те, що вони були спадщиною, підсумком повільного накопичення практичних навиків і що саме звичайне економічне життя своєю практикою спростило й ускладнило їх. Зрослі масштаби обмінів, надто часта нестача грошової маси тощо означали більше, ніж новаторський дух підприємців.

Але в будь-якому випадку, чи насправді не породжується легкість, з якою ставлять знак рівності між капіталізмом та раціональністю, захопленням перед сучасною технікою обміну? Чи не випливає вона радше із загального уявлення — не говоритимемо умовиводу,— яке плутає капіталізм з економічним зростанням, яке робить капіталізм не *одним* зі стимуляторів, а *головним* стимулятором, рушієм, пришвидчувачем, представником поступу? Це знову означає плутати ринкову економіку й капіталізм — плутання, на мою думку, довільне, і я вже це пояснював, але зрозуміле, оскільки те й те існувало і розвивалося водночас, у рамках одного й того самого руху, одне через одне й навпаки. Виходячи з цього, і робили вельми легко наступний крок, заносячи до активу капіталізму загальновизнану «раціональність» рівноваги ринку, системи самої по собі. Чи нема в цьому чогось суперечливого? Бо ринкова раціональність, про яку нам протуркотіли вуха,— це раціональність *спонтанного* обміну, а головне — некерованого, вільного, збудованого на конкуренції, що перебуває під знаком невидимої руки, за Смітом, або природного комп'ютера, за Ланге, і, отже, такого, що народжується з «природи речей», із зіткнення *колективних* попиту й пропозиції, з подолання індивідуальних розрахунків. Тут *апріорі* немає мови про раціональність самого підприємця, який у індивідуальному порядку шукає залежно від обставин найліпшого шляху для своїх дій, максимізації зиску. Підприємець не більше, ніж держава, на погляд Сміта, мусить турбуватися про розумний рух цілого, такий рух у принципі відбувається мимовільно. Бо «жодна мудрість, жодне людське знання» не зуміли б успішно вести таку роботу. Що не було б капіталізму без раціональності, цебто без постійного пристосування засобів до мети, без умілого підрахунку вірогідностей — хай так! Але так ми повертаємося до відносних визначень раціонального, які варіюють не лише від культури до культури, а й від кон'юнктури до кон'юнктури, від однієї соціальної групи до іншої і згідно з їхньою метою та засобами.

Конторка генуезького міняйла. Мініатюра з рукопису кінця XIV ст.
Фототека видавництва А. Колена.

Існувало *кілька* раціональностей навіть всередині єдиної економіки. Раціональність вільної конкуренції — одна з них. Раціональність монополії, спекуляції та могутності — інша.

Чи усвідомлював Зомбарт наприкінці свого життя (він помер 1934 р.) певну суперечність між економічною закономірністю та грою капіталізму? В усякому разі, він дивно описує підприємця, захопленого боротьбою між економічним розрахунком та спекуляцією, між раціональністю та ірраціональністю. Ось уже кому потрібно було, згідно з моїми поясненнями, так мало, аби просто повернути капіталізм до «ірраціоналізму» спекуляції! [392] Та коли говорити серйозно, я вважаю, що розрізнення ринкової економіки та капіталізму тут є найголовнішим. Мова про те, аби не приписувати капіталізму чеснот і «раціональності» ринкової економіки самої по собі — а це, в прихованій формі або відверто, робили навіть Маркс і Ленін, приписуючи розвиток монополії неминучій, але *пізній* еволюції капіталізму. Для Маркса капіталістична система, коли вона приходить на зміну феодальній системі, була «цивілізаторською» в тому розумінні, що вона «для розвитку виробничих сил, суспільних відносин... вигідніша», породжує поступ і «приводить до ступеня, на якому відпадають примус і монополізація суспільного

розвитку (включаючи сюди його матеріальні й духовні вигоди) однією частиною суспільства за рахунок іншої» [393]. Якщо в іншому місці Маркс викриває «видимість, яку створює конкуренція», то він робить це, аналізуючи саму систему виробництва в XIX ст., а не критикуючи поведінки дійових осіб капіталістичного виробництва. Бо останні здобувають свою «строго регулюючу владу» тільки внаслідок своєї суспільної функції, як виробників, а не, як це було в минулому, внаслідок наявності ієрархії, яка зробила б їх «політичними або теократичними володарями» [394]. Саме «суспільний зв'язок виробництва дає про себе знати індивідуальному свавіллю тільки як всесильний закон природи». Щодо мене, то я і до й після XIX ст. захищаю «зовнішній характер капіталізму».

Для Леніна згідно з добре відомим висловлюванням, яке належить до 1916 р. [395], капіталізм, ставши на рубежі XX ст. «імперіалізмом», змінив свій сенс «лише на певному, дуже високому ступені свого розвитку, коли деякі основні властивості капіталізму стали перетворюватися на свою протилежність... Економічно основне в цьому процесі є заміна капіталістичної вільної конкуренції капіталістичними монополіями. Вільна конкуренція є основна властивість капіталізму й товарного виробництва взагалі». Марно казати, що я не згоден з ним у цьому пункті. Але, додає Ленін, «монополії, виростаючи з вільної конкуренції, не усувають її, а існують над нею й поруч із нею». І тут я з ним цілком згоден. Говорячи своєю мовою, я виклав би це так: «Капіталізм (минулий і сьогоднішній, зрозуміло, зі стадіями більш чи менш сильної монополізації) не усуває цілком вільної конкуренції ринкової економіки, з якої він вийшов (і яка його плекає); він існує над нею й поруч з нею». Бо я твердж, що економіка XV—XVIII ст., яка була у своїй основі завоюванням простору переможною ринковою економікою, економікою обмінів, починаючи з деяких здавна розвинених «вогнищ», також включала два поверхи згідно з тією відмінністю по вертикалі, яку Ленін кладе на карб «імперіалізму» кінця XIX ст.: монополії, фактично й законодавчо визнані, і конкуренцію, інакше кажучи, капіталізм, як я намагався його визначити, та ринкову економіку, що розвивалася.

Якби я мав Зомбартову пристрасть до систематичних і раз на все даних пояснень, я залюбки висунув би вперед як головний елемент капіталістичного розвитку гру, спекуляцію. Ви бачили, як упродовж цієї книги виказувала себе така прихована ідея гри, ризику, шахрайства, а головним правилом було створити контргру, використовуючи звичайні механізми та інструменти ринку, примусити цей останній функціонувати інакше, якщо не навпаки. Могло б видатися забавним створити історію капіталізму як своєрідний випадок вияву теорії гри. Та це означало б відкрити під позірною простотою слова *гра* різні й суперечливі конкретні реальності — гру прогнозовану, гру правильну, гру законну, гру навиворіт, гру шахрайську... Все це не так легко вкласти в якусь теорію!

Новий спосіб життя: Флоренція Кватроченто

Сьогодні при ретроспективному погляді не можна було б заперечувати, що західний капіталізм врешті-решт створив новий спосіб життя, нові типи мислення, які чи то супроводили його, чи то він, цей спосіб життя, супроводив їх. Нова цивілізація? Це надто гучно сказано. Цивілізація — це нагромадження впродовж куди довшого часу.

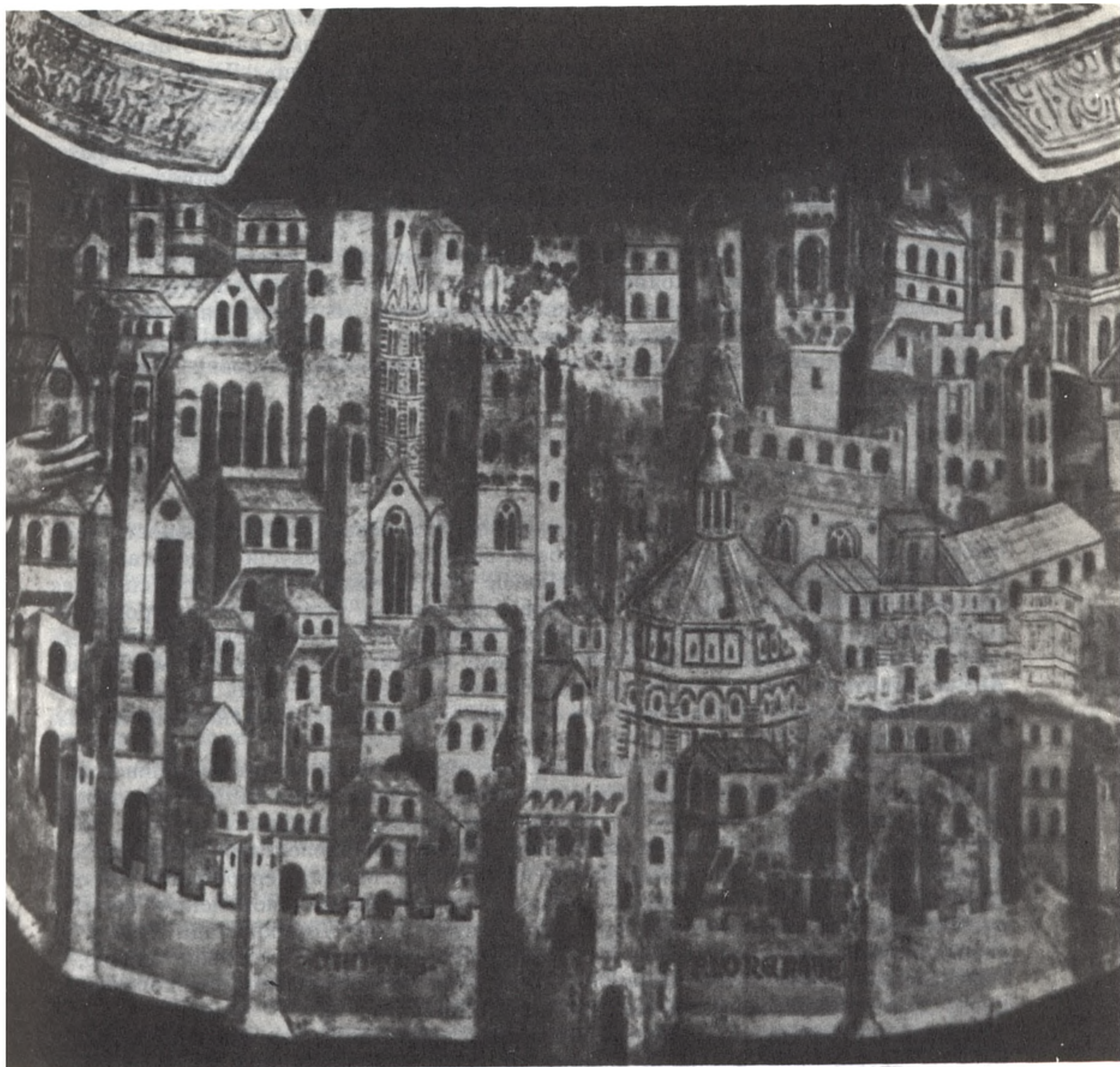
Але все ж таки, якщо спостерігати зміну, то яким часом вона датується? Макс Вебер твердив, що це сталося з появою протестантизму, отже, не раніше XVI ст. Вернер Зомбарт відраховував його від Флоренції XV ст. Отто Гінце [396]

казав, що один з них висловлювався на користь Реформації, інший — на користь Відродження.

По-моєму, не може бути жодного сумніву: в цьому пункті Зомбарт має слушність. Флоренція від XIII ст., а тим більше в XV ст., була капіталістичним містом, хоч би який сенс укладали у це слово [397]. Ранній, аномальний характер цього видовиська вразив Зомбарта — й це природно. Що менш природно, то це будувати весь свій аналіз на прикладі одного-єдиного міста, Флоренції (Олівер Кокс так само переконливо висловлювався на користь Венеції XI ст., і ми до цього ще повернемося), і на одному-єдиному свідченні, яке належить, безперечно, славетній людині — Леонові Баттисті Альберті (1404—1472 рр.), архітекторові, скульпторові, гуманістові, спадкоємцеві родини з бурхливою долею, з давніхдавен могутньою. Альберті економічно колонізували Англію в XIV ст., вони були, до того ж, такі численні, що англійські документи часто говорять про *«альбертинів» (Albertynes)*, так ніби ці останні, на кшталт ганзейців, або вихідців з Лукки, або навіть флорентийців, самі по собі утворювали націю. Сам Леон Баттиста довго жив у вигнанні й, бажаючи уникнути метушливості світського життя, вступив до чернечого ордену. В Римі 1433—1434 рр. він написав перші три «Книги про родину» (*«Libri della Famiglia»*); четверту він завершив у Флоренції 1441 р. Зомбарт відкрив у цих книгах новий психологічний клімат: похвалу грошам, розуміння цінності часу, потреби жити ощадливо — всі буржуазні принципи в їхньому першому цвітінні. А те, що цей клірик належав до старовинного роду потомствених купців, шанованих за їхню сумлінність, підкріплює значення його промов. Гроші — «корінь усього»; «з грішми (але я волів би перекласти *con denari* як *на гроші*) можна мати міський будинок, або віллу, і всі ремесла, всі вмільці тяжко працюють, як служники, на того, хто має гроші. Той, хто їх не має, позбавлений усього, для всього потрібні гроші». Ось воно, нове ставлення до багатства; колись його розглядали як своєрідну перепону на шляху до порятунку. Те саме й щодо часу: колись його вважали таким, що воно належало самому Богові; продавати час (у формі відсотка) означало продавати те, що *тобі не належить (non suum)*. Одначе час знову стає одним з вимірів життя, багатством людей, яке для них ліпше не втрачати. І те саме з приводу розкоші. «Добре затямте це, сини мої,— пише Альберті,— хай ваші витрати ніколи не перевищують ваших доходів». Це нове правило, що засуджує хизування вельмож. Як сказав Зомбарт, «ідеться про утвердження духу ощадливості не в жалюгідному домашньому господарстві простолюду, який ледве їсть досита, а в будинках багачів» [398]. Отже, тут уже буцімто присутній капіталістичний дух.

Ні, відповідає Макс Вебер у дотепній і точній критичній замітці [399]. Ні, Альберті тільки повторює настанови античних мудреців; деякі з фраз, що їх підкреслює Зомбарт, майже в незміненому вигляді трапляються в Цицерона. Й потім, як спокусливо заявити, що все це стосується самого тільки керування домом, *економіки* в етимологічному значенні цього слова, а не «хрематистики», цебто пропливання багатств через ринок. Це означає одразу ж відкинути Альберті в довгий ланцюжок *«літератури для батьків родин» (Hausväterliteratur)*, цієї літератури про добре керівництво домом для голів родин, щоб поширювати рекомендації, нерідко досить виразні, але які тільки дотично стосуються торгівлі.

А проте не має слушності саме Макс Вебер. Щоб пересвідчитися в цьому, йому досить було б прочитати «Книги про родину», про які цитати в Зомбарта дають надто однобічне уявлення. Йому досить було б вислухати інших очевидців флорентийського життя. Надамо слово Паоло Чертальдо, і хай читач вислухає його свідчення [400]. «Якщо ти маєш гроші, не зупиняйся, не тримай їх мертвими при собі, бо ліпше працювати марно, ніж марно відпочивати, бо навіть якщо ти нічого не заробиш, працюючи, то ти принаймні не втратиш звичку до справ». Або ж: «Працюй безперестану й намагайся заробити». Або ще: «Чудова річ і велика

Панорама Флоренції. Деталь фрески «Богоматері милосердя», XIV ст.
Фото Алінарі-Жиродона.

наука вміти заробляти гроші, але чудова й ще величніша властивість — уміння їх витрачати помірно й там, де се треба». Нагадаймо, що саме один з персонажів діалогів Альберті каже майже буквально: «Час — це гроші». Якщо капіталізм розпізнається за «духом» і визначається вагою слів, тоді Макс Вебер не має слушності. Одначе можна уявити собі його відповідь: тут в остаточному підсумку нема нічого, крім жадібності. Але ж капіталізм — це ще й інше, навіть протилежне; це самовладання, «витримка», помірність або принаймні мовби загнуздання такого ірраціонального імпульсу жадібності. Й ось ми знову біля вихідної точки!

Нинішній історик подумає, що ці пошуки квінтесенції мають свою цінність, свою привабливість, але в жодному разі не можуть бути достатніми й що коли ми хочемо схопити витоки капіталістичної ментальності, то нам треба вирватися із зачарованого світу слів. Слід побачити реальності, а для цього вирушити до середньовічних італійських міст і затриматися на них якомога довше. Цю пораду дає Маркс.

Інший час, інше бачення світу

Втім, сьогодні ніхто не може уникнути відчуття певної ірраціональності, коли стежиш за суперечкою Зомбарта й Вебера, відчуття, що дискусія не досягає мети, що вона майже порожня. Може, найбільше нам заважає цього разу й спонукає нас «дистанціюватися» наш власний досвід прожитого? Нема нічого природнішого, ніж те, що Макс Вебер 1904 р. і Вернер Зомбарт 1912 р. почували себе в Європі так, що ніби вони перебувають у самісінькому центрі світу науки, розуму, логіки. Але ми втратили таку впевненість, такий комплекс переваги. Чому б одній цивілізації не залишатися *на вічні часи (in aeterum)* розумнішою, раціональнішою, ніж будь-яка інша?

Макс Вебер ставив собі це запитання, але після деяких вагань залишився при своїй думці. Для нього, як і для Зомбарта, будь-яке пояснення капіталізму зводилося до такої собі структурної і безперечної переваги західного «духу». Тимчасом, як ця перевага також була породжена випадковостями, насильством історії, неправильною роздачею карт у світовій грі. Марно переробляти історію світу задля потреб якоїсь справи, ще гірше — задля якогось пояснення. Та припустімо на мить, що китайські джонки обігнули б мис Доброї Надії 1419 р. — у розпалі європейського руху назад, який ми називаємо Столітньою війною,— і що панування над світом обернулося б вигодою для величезної далекої країни, цього другого полюса густонаселених просторів.

Й інша перспектива, яка несе відбиток своєї доби: капіталізм здавався Максові Веберу завершенням еволюції, відкриттям землі обітованої для економіки, завершальним етапом поступу. Й ніколи (хіба що я не досить уважно його читав) він не думав про нього як про порядок крихкий і, може, минущий. Нині ж загибель або, щонайменше, ланцюгові зміни, мутації капіталізму аж ніяк не видаються неймовірними. Вони відбуваються на наших очах. У всякому разі, капіталізм «більше не здається нам останнім словом історичної еволюції» [401].

КАПІТАЛІЗМ ЗА МЕЖАМИ ЄВРОПИ

Решта світу, як і Європа, впродовж століть перебувала в полоні потреб виробництва, необхідності обміну, пришвидшення обігу монети. Чи не абсурдно розшукувати серед цих поєднань ознаки, які б віщували або уособлювали певний капіталізм? Я залюбки сказав би, як це зробили Делез і Гуаттарі [402], що «в певному сенсі капіталізм пронизував усі форми суспільства», принаймні капіталізм, яким я його собі уявляю. Та визнаймо відверто, що побудова його вдалася в Європі, накреслилася в Японії і зазнала краху (за окремими винятками, які підтверджують правило) майже скрізь у інших частинах світу — точніше сказати, вона там не завершилася.

Це має два пояснення: одне — економічне й просторове, друге — політичне й соціальне. Пояснення, які можна тільки накреслити. Та хоч би якими недосконалими й загалом негативними виявилися обстеження на підставах даних, погано розвіданих і погано зібраних європейськими та неєвропейськими історикам, такі очевидні провали й такі напівуспіхи змальовують нам обличчя капіталізму як проблеми загальної і водночас специфічної для Європи.

Дива торгівлі на далекі відстані

Попередні умови для всякого капіталізму залежать від обігу, можна навіть сказати, на перший погляд, що від нього самого. Й що більший простір охоплює цей обіг, то він плідніший. Так, недавня праця Евелін Сакакіди-Павської показує, що в Фуцзяні XVI ст. та в Хунані XVIII ст. узбережні місцевості цих двох китайських провінцій, що користувалися благами моря, відкритими для обміну, були густонаселеними, передовими, очевидно, із заможним селянством, тимчасом як внутрішні райони з тими самими рисовими полями й тими самими людьми, замкнені в собі, були радше злиденними. Пожвавлення, з одного боку, непорушність — із другого; це правило діяло в будь-яких масштабах і в усіх регіонах світу.

І якщо фундаментальний контраст особливо вражає нас у Китаї та в Азії цих далеких століть, то тому, що там існував величезний простір, який безмежно збільшував ті землі й морські простори, що їх доводилося долати, напівмертві зони низького рівня розвитку. Така відмінність мала там неєвропейські масштаби. В зіставленні з цією безмежністю просторів пожвавлені зони видаються ще вужчими, витягненими вздовж напрямів, у яких рухалися кораблі, люди й товари. То ж якщо Японія залишалася винятком для Східної Азії загалом, то це сталося передусім тому, що Внутрішнє море було японським Середземномор'ям, невеликим і вельми пожвавленим. Уявіть собі внутрішнє море у Франції, що простяглося від Ліона до Парижа! Звісно ж, усю Японію не пояснити самими тільки достойностями солоної води. Але без таких достойностей зв'язки й процеси цієї своєрідної історії були б майже немислимими. Чи не так само було й уздовж усього південного узбережжя Китаю, порізаного гирлами річок, де море захоплює шматки берега, глибоко в нього проникаючи,— від Фучжоу й Амоя до самого Кантона? Тут подорожі, морські пригоди сприяли певному виду китайського капіталізму, який не міг набути своїх справжніх обсягів, інакше як не вислизаючи з-під контролю повного всіляких обмежень Китаю. Цей пожвавлений зовнішній Китай був тим самим, що навіть після 1638 р. і напівзакриття Японії для зовнішньої торгівлі зберіг доступ до ринку міді та срібла на Японському архіпелазі такою самою мірою (і навіть з більшим успіхом), як голландці. Тим самим, що забирав у Манілі білий метал, довезений галіонами, що приходили з Акапулько, тим, що завше посилав своїх людей, різні свої товари, своїх ремісників, що не мали

собі рівних, та негоціантів до всіх районів Індонезії. Згодом шаленство європейської торгівлі в Китаї зробить з Кантона вибагливий ринок, який розширювався вусібіч, ринок, що пускав у рух усю китайську економіку загалом, а в ширшому плані — всю спритність його банкірів, фінансистів і позикодавців. Кохонг, гурт купців, яким уряд у Пекіні доручив протистояти європейцям у Кантоні, заснований 1720 р. (він проіснував загалом до 1771 р.), був мовби Протиост-Індською компанією, знаряддям китайських власників величезних багатств.

Наші зауваження були б такими самими, якби ми зайнялися іншими надактивними торговими містами, на взірець Малакки до 1510 р., року завоювання її португальцями, або Ачеха на острові Суматра близько 1600 р. [403], або Бантама — Венеції чи Брюгге тропіків — перед руйнівним проникненням туди голландців 1683 р., або первісно торговими містами Індії чи мусульманського світу. Цього разу нам справді важко зробити вибір.

Тож припустіть, що ми вибрали в Індії Сурат на Камбейській затоці. Англійці влаштували там свою факторію 1609 р., голландці — 1616 р., французи набагато пізніше — 1665 р., зате вельми розкішну [404]. Якщо брати час, близький до цієї останньої дати, то Сурат досяг повного свого розквіту. Великі кораблі розвантажувалися в аванпорту Суалі в гирлі Тапті, невеличкої узбережної річки, що підіймається до Сурата, але приступної тільки для легких кораблів. У Суалі були селища з покритих тростиною хижок для європейських і неєвропейських корабельних команд. Але великі кораблі тут майже не затримувалися, бо там завше була небезпечна кепська погода; відстоюватися там під час дощового сезону було незручно. На місці залишалися тільки купці, що вирушали до суратських факторій.

За словами одного француза [405], Сурат 1672 р. дорівнював за величиною Ліону, й туди щедро набився мільйон жителів — оцінка, здатна викликати в нас скепсис. На ринку панували банкіри, купці й комісіонери-банія, кожен з яких з повним правом хвалився чесністю, спритністю та багатством. «Їх можна нарахувати до тридцяти таких, які мають багатство у дві сотні тисяч екю, і понад третину від цього числа, що володіють двома-трьома мільйонами». Рекордні багатства належали відкупникові податків (30 млн.) та одному купцеві, «який дає позики під відсоток купцям, маврським та європейським» (25 млн.). Сурат був тоді одним з великих перевалочних пунктів Індійського океану між Червоним морем, Іраном та Індонезією. То був порт виїзду та в'їзду до імперії Моголів, цебто місце збору всієї Індії, улюблене місце зустрічей арматорів і позикодавців на умовах бодмереї. Туди спливалися векселі; той, хто сідав тут на корабель, був певен, що знайде тут гроші, твердить Таверньє [406]. Саме там голландці запаслися срібними рупіями, потрібними їм для їхньої торгівлі в Бенгалії [407]. Ще одна ознака великої торгівлі: повний етнічний і релігійний космополітизм. Поруч із банія, які посідали перше місце як посередники, й численними ремісниками-«язичниками» в місті та на його околицях слід розмістити на рівних, або майже на рівних, правах мусульманську торговельну общину, ділові зв'язки якої також простягалися від Червоного моря до Суматри й решти Індонезії, плюс активну колонію вірмен. За винятком китайців та японців, говорить один мандрівник, Готьє Схаутен [408], купці з усього світу й «купці всіх націй Індії» були присутні тут. «Там провадиться багатюща торгівля».

Цілком очевидно, що Сурат знав піднесення й спади. Але 1758 р., напередодні встановлення англійського панування над Бенгалією, англієць Генрі Гроуз був так само вражений, як і захоплений видовиськом Сурата. Щоправда, мимохідь він заперечує перебільшені чутки, які приписували «великому купцеві Абдугафуру... торговельний обіг, майже такий самий великий, як і обіг англійської Ост-Індської компанії», але вказує, що цей Абдугафур, проте, «щороку відсилає в море двадцять торговельних кораблів тоннажністю від 300 до 800 тонн, навантажених

Купець-банія з Камбея та його дружина. Акварель португальця, який жив у Гао і в Індії в XVI ст. Рим, Бібліотека Кассанатенсе. ***Фото Ф. Куїлічі.***

товаром щонайменше на 20 000 фунтів стерлінгів (кожен), а деякі й на 25 000». Ці комісіонери-банія трохи збили його з пантелику, до того ж, ще й чесні, які «за півгодини... кількома словами укладають угоду на 30 000 фунтів стерлінгів». Одначе ж їхні крамниці непоказні на вигляд, але «нема такого товару, який неможливо було б там знайти»; «купці мають звичку тримати свої товари в інших складах; у своїх же крамницях мають лише те, що потрібно для продажу за взірцями». Індійські тканини, особливо деякі з квітчастим візерунком і деякі з червоним тлом, майже не сподобалися нашому англійцеві, але візьміть до рук, каже він нам, кашемірову шаль — і її тканина викличе у вас захват, «м'яка... й така напрочуд тонка, що таку шаль можна протягти через перстень»[409].

Уявимо собі на узбережжях Індії та Індонезії десятки міст, таких самих жвавих, як Сурат, тисячі купців, підприємців, перевізників, комісіонерів, банкірів, господарів мануфактур. Отже, капіталістів і капіталізму не було? Не наважишся відповісти «ні». Всі характерні елементи Європи тих часів там були наявні: капітали, товари, комісіонери, негоціанти, банк, знаряддя великої торгівлі, навіть ремісничий пролетаріат, навіть майстерні з виглядом мануфактур у великих текстильних центрах на кшталт Ахмадабада, навіть надомницька робота, організована купцями, яку забезпечували спеціальними комісіонерами (її механізм добре описаний у тій чи тій статті про англійську торгівлю в Бенгалії). І навіть, нарешті, головне: торгівля на далекі відстані. Але, щоправда, така високоактивна торговельна діяльність була присутня тільки в деяких пунктах і була відсутня на величезних просторах. Чи то не була картина Європи XIII — XIV ст.?

Деякі докази та здогади Нормана Джекобса

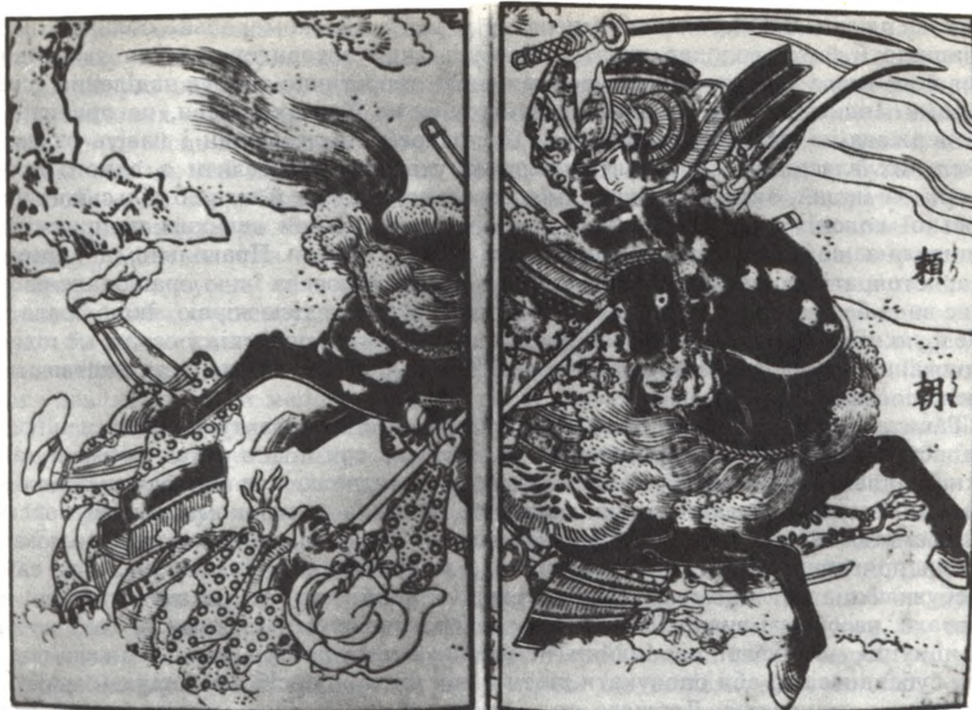
Перш ніж перейти до другого, раніше вже згаданого пояснення — політичного та соціального,— ми зробимо широкий і корисний відступ, викликаний книгою Нормана Джекобса «Походження сучасного капіталізму та Східна Азія» (*«The Origin of modern capitalism and Eastern Asia»*), що побачила світ у Гонконзі 1958 р.

Зовні мета Н. Джекобса проста. Він констатує, що на Далекому Сході тільки Японія *сьогодні* є капіталістичною. Твердити, що промисловий капіталізм був там простим наслідуванням європейської індустріалізації,— недостатнє пояснення. Бо, в такому разі, чому інші країни Далекого Сходу виявилися й залишаються надалі нездатними відтворити модель самі? Вірогідно, відповідальність за такі здатність або нездатність сприйняти капіталізм лежить на *старовинних* структурах. Тож відповідь повинен дати саме передкапіталізм, саме минуле мусить пояснити підсумок процесу. З цією метою зіставимо стару Японію: 1) з Китаєм, близьким їй у культурному плані, а проте вельми відмінним від неї; 2) з Європою, яка в культурному плані була від Японії дуже далекою, але, може, мала з нею й деякі риси схожості. І якщо саме вигляд суспільства, соціальної організації, політичного апарату, а зовсім не культура говорить про несхожість Японії з Китаєм, то схожість Японії з Європою набуває знаменного сенсу. В нас з'являється можливість одразу ж отримати досить нове висвітлення й капіталізму взагалі, і його суспільних джерел.

Насправді книга Н. Джекобса хибує тим, що має за передумову заздалегідь відомі головні риси європейського передкапіталізму. Відтак вона обмежується ретельним, крок за кроком, порівнянням Китаю та Японії, припускаючи, що випадок Китаю, не бувши випадком розвитку капіталізму, з потрібними поправками може стосуватися й Індії (що, звісно ж, проблематично). Достоту так само не згадується й іслам, що напевне становить серйозну прогалину. Але найбільша незручність зведення до двох протилежних категорій, яку нам пропонують,— це, безперечно, надмірне підкреслення контрастів між Китаєм та Японією. Ми підходимо до диптиху: те, що чорне з одного боку, виявляється білим з другого, з різким переходом від світла до пітьми, як на картині Жоржа де Латура. Звідси виникає ризик довільних спрощень. Проте за цим зіставленням цікаво й повчально простежити від початку.

Н. Джекобс без вагання поклав на шальки терезів усе минуле Китаю та Японії. Це я схвалюю, бувши, до того ж, вельми упередженим суддею: хіба не те саме робив я, коли йшлося про Європу, часто сягаючи самого повороту XI ст., а то й ще раніше за цей поворотний вирішальний момент? У праці Джекобса аналогічні правила застосовуються до обговорення як якогось розв'язання верховод Ханської династії (III ст. до н. е.) про індивідуальну земельну власність у Китаї або японські укази VII ст., що звільняли від оподаткування земель, проданих певним соціальним категоріям — першооснову японського феодалізму,— так і значливих деталей доби Асикага (1368—1573 рр.), тих деталей, які вже передвіщали морську орієнтацію Японії та бурхливий розквіт її піратства на всіх морях Далекого Сходу. А водночас передвіщали й успіхи економіки, яка домагалася *своєї*, або радше, *своїх* вольностей, розуміючи під ними щось зіставне з вольностями середньовічної Європи, цебто привілеїв і перешкод на шляху діяльності інших. Отже, Норман Джекобс імпліцитно й експліцитно зводить передумови капіталізму до багатовікової еволюції тривалої часової протяглості й віддає розв'язання поставленої проблеми нагромадженню історичних доказів. З боку соціолога це означає виказати досить рідкісну довіру до історії.

Отже, він зачіпатиме різні *функціональні* види діяльності суспільств, економік,

Чудова лубкова картинка: блудний син Йоритомо (1147—1199 рр.) у віці 13 років убиває грабіжників, що напали на нього. *Цукега-Ногін-сай-масанобу. Життєписи знаменитих людей...*, 1759. *Національна бібліотека (*Est. DD 161). *Фото Жиродона.*

урядової політики, релігійних організацій упродовж багатьох століть. Буде розглянуто все: обміни, власність, політична влада, поділ праці, соціальна стратифікація і мобільність, родинні стосунки, система вспадкування, місце релігії в житті суспільства; і проблема щоразу полягатиме в тому, аби перевірити, що ж у своїй незмінності найбільше схоже з європейським минулим і, отже, виявлялося в принципі носієм капіталістичного майбутнього. Наслідком стала оригінальна й чимала книга, яку ми резюмуємо у свій спосіб, додаючи мимохідь свої читацькі зауваження й свої тлумачення.

У Китаї на шляху стояли держава, згуртованість її бюрократії, довговічність цієї держави, додам я, яка, звісно, через довгі проміжки часу розвалювалася, але завше відроджувалася такою самою, бувши рівною сама собі: централізованою, не меншою мірою моралізаторською, яка діяла в дусі конфуціанської моралі, моралі, яка часто-густо переглядалася, але загалом залишалася вірною основоположним принципам, що ставили культуру, ідеологію й традицію на службу державі й саму державу, цебто мандаринів усіх рангів,— на службу загальному добру. Громадські роботи, обвалування річок, будівництво шляхів, каналів, забезпечення безпеки й керівництва в містах, боротьба на кордонах проти зовнішньої загрози — все це було в компетенції держави. Так само, як і боротьба з голодом, що означало водночас захист і забезпечення сільськогосподарського виробництва, основи всієї економіки. Це означало видавати принагідно грошові позики селянам, виробникам шовку, підприємцям; наповнення державних зерносховищ, щоб створити запаси на випадок лиха; нарешті, визнання тільки за державою права обкладати податками підданих, що було зворотним боком такої повсюдної

участі держави. Звісно, коли б імператор утратив високоморальне обличчя, небо полишило б його; володар утратив би будь-який авторитет. Але за звичайних умов його влада була повною й необмеженою, теоретично він був наділений усіма правами. Індивідуальна земельна власність сягає Ханської доби, це правильно, але держава залишалася в принципі господарем землі. Селян і навіть великих земельних власників могли авторитарною ухвалою переселити з одного краю імперії на інший, знову ж таки в ім'я загального добра й потреб сільськогосподарської колонізації. Достоту так само держава, бувши великим підприємцем, залишала за собою право на всі селянські трудові оброки. Правильно, що земельна аристократія всілася селянам на шию й привласнювала їхню працю, але робила це вона без жодного на те законного права й тільки тією мірою, якою брала на себе функції держави, особливо збирання на її користь податків у селах, не підпорядкованих безпосередньому наглядові якогось урядника. Отже, шляхетство саме залежало від волі держави.

Так само було з негоціантами або з власниками мануфактур, яких всевидюща адміністрація завше могла закликати до порядку, тримати в руках і обмежувати в їхній діяльності. В портах місцеві мандарини контролювали кораблі по приплитті й при відплитті. Деякі історики вважають навіть, що широкомасштабні морські підприємства початку XV ст. були нібито для держави способом контролювати доходи приватної зовнішньої торгівлі. Це можливо, але не напевне. Так само перебували під наглядом міста, обплутані (поліційними) мережами, поділені на квартали, на окремі вулиці, які щовечора перекривають рогатками. В таких умовах ні купці, ні лихварі, ні міняйли, ні власники мануфактур, яких держава подекoли субсидіювала, аби спонукати діяти в той чи той спосіб, не посідали в містах виграшного становища. Держава мала право карати й обкладати податком, кого забажає, в імя спільного добра, що засуджувало надмірне багатство індивідів як аморальну нерівність і несправедливість. Той, хто порушив норму, бувши знову приведений до неї, не міг скаржитися: удару йому завдавала саме суспільна мораль. Тільки урядник, мандарин або особа, за яку заступалися ці всемогутні чини, були винятками з правила, але їхні привілеї ніколи не були гарантовані. Я не хочу перебільшувати значення окремого випадку, але Хе Шень, улюблений міністр імператора Цяньлуна, по смерті цього останнього 1799 р. був страчений його наступником, а його багатство конфіскували. То була людина жадібна, розбещена, її ненавиділи, але найголовніше — вона володіла надто великим багатством: колекцією картин старих художників, кількома позиковими касами, що надавали гроші під заклад, величезним запасом золота й самоцвітів; одне слово, він був надто багатий, до того ж більше не перебував на своїй посаді, що було чималою вадою.

Держава мала й інші прерогативи: необмежене право карбувати погану монету (важкі *caixas* зі сплаву міді й свинцю), часто фальшиву (проте вона перебувала в обігу), яка знецінювалась, коли легенда на ній стиралася чи була вже стерта; необмежене право випуску також і паперових грошей, тримачі яких не завше були певні, що ці гроші колись будуть їм відшкодовані дзвінкою монетою. Купці, численні лихварі, банкіри-міняйли, що часто-густо заробляли собі на вбоге життя збиранням повинностей, що їх належить платити державі, жили в постійному страху, що їхнє майно можуть конфіскувати при першій ознаці багатства або що вони самі можуть стати жертвою доносу суперника, який забажає обернути проти них зрівняльну могутність держави.

У такій системі накопичення було можливим тільки для держави та для державного апарату. Врешті-решт Китай житиме при своєрідному «тоталітарному» режимі (якщо відмовитися від того однозначного відтінку, якого це слово в недавньому минулому набуло). Й у певному сенсі приклад Китаю підкріплює наше наполегливе прагнення рішуче розрізняти *економіку й капіталізм*. Бо (на проти-

вагу тому, в що бажає вірити Джекобс, виходячи з апріорного доказу: нема капіталізму — нема й ринкової економіки) Китай мав солідну ринкову економіку, яку ми не раз описували, з ланцюжками локальних ринків, із силою-силенною в ній невеликих «народців» мандрівних ремісників та торгівців, з безліччю міських крамниць та місць ділових зустрічей. Отже, на базовому рівні були жваві й добре живлені обміни, які підтримувалися урядом, для якого головними були успіхи хліборобів. Але *вище* були присутні повсюдна опіка державного апарату та його відверта ворожість до будь-якого індивіда, який аномально збагатився. Тож близькі до міст землі (в Європі вони були джерелом великих доходів та рент для городян, які купували ці землі за високу ціну) в Китаї обкладалися тяжкими податками, аби компенсувати перевагу, яку порівняно з віддаленішими полями давала їм близькість міських ринків. Отож капіталізму не було, хіба що всередині певних чітко окреслених груп, що їх підтримувала держава і що були під її наглядом і завше більш чи менш залежали від її сваволі, на кшталт торгівців сіллю в XIII ст. або кантонського Кохонха. За часів Мінів можна говорити щонайбільше про певну буржуазію. Про своєрідний колоніальний капіталізм, що зберігся аж до наших днів, серед китайських емігрантів, особливо в Індонезії.

Не перебільшуючи пояснення Н. Джекобса, зауважмо, що в Японії жеребок на користь капіталістичного майбутнього було кинуто в епоху Асикага (1368—1573 pp.) з утвердженням економічних і соціальних сил, незалежних від держави (байдуже, чи то йдеться про ремісничі корпорації, чи то про торгівлю на далекі відстані, чи то про вільні міста, чи то про купців, які об'єдналися в гурти, що часто ні перед ким не були зобов'язані звітувати). Перші ознаки такої відносної відсутності державної влади виказували себе навіть ще раніше, від того часу, коли утвердилася міцна феодальна система. Але ця початкова дата сама становить проблему: сказати, що феодальна система, яка легко піддається визначенню, виникла 1270 р., означає бути надто точним в такій галузі, де точність ризикує виявитися оманливою, і залишити в тіні попередні умови такого зародження, створення за рахунок імператорського домену великої індивідуальної земельної власності, яка ще до того, як стати спадковою за законом, призведе до набору військ для свого увічнення та для захисту своєї автономії. Все це привело до фактичного утворення в більш чи менш тривалі терміни могутніх, практично незалежних князівств, які захищали свої міста, своїх купців, свої ремесла, свої приватні інтереси.

Тим, що, либонь, врятувало Китай від феодального режиму в мінську добу (1368—1644 pp.) і навіть пізніше, незважаючи на катастрофу маньчжурського завоювання (1644—1680 pp.), була постійна наявність великої людської маси, яка передбачала наступність, можливість повернення до рівноваги. Справді, я схильний розмістити біля витоків феодальної системи таку собі «нульову» ситуацію й слабку населеність, наслідок чи то стихійних лих, чи то катастроф, чи то сильного знелюднення, але в разі потреби такою самою мірою й вихідну точку в освоєнні відносно нового регіону. Первісно Японія була архіпелагом, на три чверті незаселеним. За словами Мішеля Віє[410], «визначальним фактом (було її) відставання від континенту», від Кореї і особливо від Китаю. Японія в ті далекі століття гналася за відблиском китайської цивілізації, але їй бракувало густоти населення. Ланцюг нескінченних війн, війн диких, у яких невеликим гуртам людей насилу вдавалося підкорити собі супротивника або супротивників, прирікав її на хронічну слабку розвиненість, і архіпелаг залишався поділеним на автономні одиниці, об'єднання яких силоміць важко було зберегти і які при першій-ліпшій змозі поверталися до свого вільного існування. Створені в такий спосіб японські суспільства були хаотичними, різношерстими, роз'єднаними. Хоча поруч з їхньою роздрібленістю існувала влада *тенно* (імператора, чия резиденція містилася в Кіото), радше теоретична й сакральна, ніж світська, а також насильницька

влада сьогуна, своєрідного мажордома меровінгської доби, що спиралася на столиці, які послідовно змінювали одна одну й були більш чи менш довговічними. В остаточному підсумку саме сьогунат створить уряд-*бакуфу* й поширить його владу на всю Японію за правління Йеясу, засновника династії сьогунів Токугава (1601—1868 рр.), яка правитиме аж до революції Мейдзі.

Трохи спрощуючи, можна сказати, що разом з анархією, яка нагадувала анархію європейського середньовіччя, на різноманітній японській сцені впродовж століть її повільного формування все виростало водночас: центральний уряд, феодали, міста, селяни, ремісники, купці. Японське суспільство наїжачувалося вольностями, такими самими, які були в середньовічній Європі, вольностями, які так само були привілеями, якими можна було себе обгородити, захистити, завдяки яким можна було вижити. Й нічого не було залагоджено раз і назавше, ніщо не приймало однобічних ухвал. Чи було в цьому щось від плюралізму «феодальних» суспільств Європи, який породжував конфлікти й рух? За Токугава, що прийшли врешті-решт до влади, слід уявити собі рівновагу, яку раз по раз доводилося відновлювати, рівновагу, елементи якої були зобов'язані пристосовуватися один до одного, а не тоталітарно організований порядок на китайський взірець. Перемога Токугава, яку історики схильні перебільшувати, могла бути лише напівперемогою, реальною, але неповною, як і перемога європейських монархій.

Звісно, ця перемога була перемогою піхотинців та вогнепальної зброї, яка прийшла з Європи (переважно аркебуз, бо японська артилерія більше зчиняла гуркоту, ніж завдавала шкоди). Трохи раніше чи трохи пізніше *даймйо* довелося здатися, прийняти владу спритного уряду, що спирався на солідну армію й мав до своїх послуг великі шляхи з організованими підставами, що полегшували нагляд і ефективне втручання. Їм довелося змиритися з потребою проводити кожен другий рік в Едо (Токіо), новій, віддаленій від центру країни столиці сьогуна, перебуваючи там під своєрідним домашнім арештом. То було зобов'язання *санкін*. Коли князі поверталися до своїх володінь, вони залишали як заручників дружин і дітей. У Едо жив також, як заручник, і родич тенно. При порівнянні позолочене рабство французького шляхетства в Луврі й Версалі видасться небаченою волею. Тож співвідношення сил змінилося на користь сьогуна. Проте напруженість була очевидною й насильство залишалося на порядку денному. Ось як приклад інсценівка, яку сьогун Йєміцу (який 1632 р., коли він успадкував владу свого батька, був зовсім молодим) вирішив улаштувати, або переконати всіх і кожного у своїй суверенній владі. Він скликав *даймйо*. Коли князі приїхали до палацу і, як звичайно, зійшлися в останньому з передпокоїв, вони виявилися там самі. Вони чекають; вони страшенно змерзли, ніякої їжі їм не пропонують; тиша, настає ніч. Раптом ширми розсуваються, і при світлі смолоскипів з'являється сьогун. І він промовляє як господар: «Усіх *даймйо*, і навіть найбільших, я вирішив мати за своїх посполитих. Якщо серед вас є хтось, кому така покірність не до вподоби, хай такі їдуть звідси, повертаються до своїх володінь і готуються до війни. Суперечку між мною і ними розв'яже зброя»[411]. Це був той самий сьогун, який 1635 р. заснував *санкін*, а трохи згодом закрив Японію для чужоземної торгівлі, за винятком кількох голландських кораблів та кількох китайських джонок. То був спосіб тримати в руках купців, як він тримав шляхетство.

Отже, феодальних шляхтичів було приборкано, але їхні ф'єфи залишилися незайманими. Сьогун провадив конфіскації, але здійснював і перерозподіл ф'єфів. І в такий спосіб феодальні родини розмножуватимуться аж до нашої доби — чудовий тест на довговічність. Утім, усе сприяло довговічності феодальних родів, особливо — право старшинства, тимчасом, як у Китаї спадщина батьків поділялася між усіма дітьми чоловічої статі. В тіні цих могутніх родин (деякі з них переможно проминуть рубіж промислового капіталізму) тривалий час зберігалася

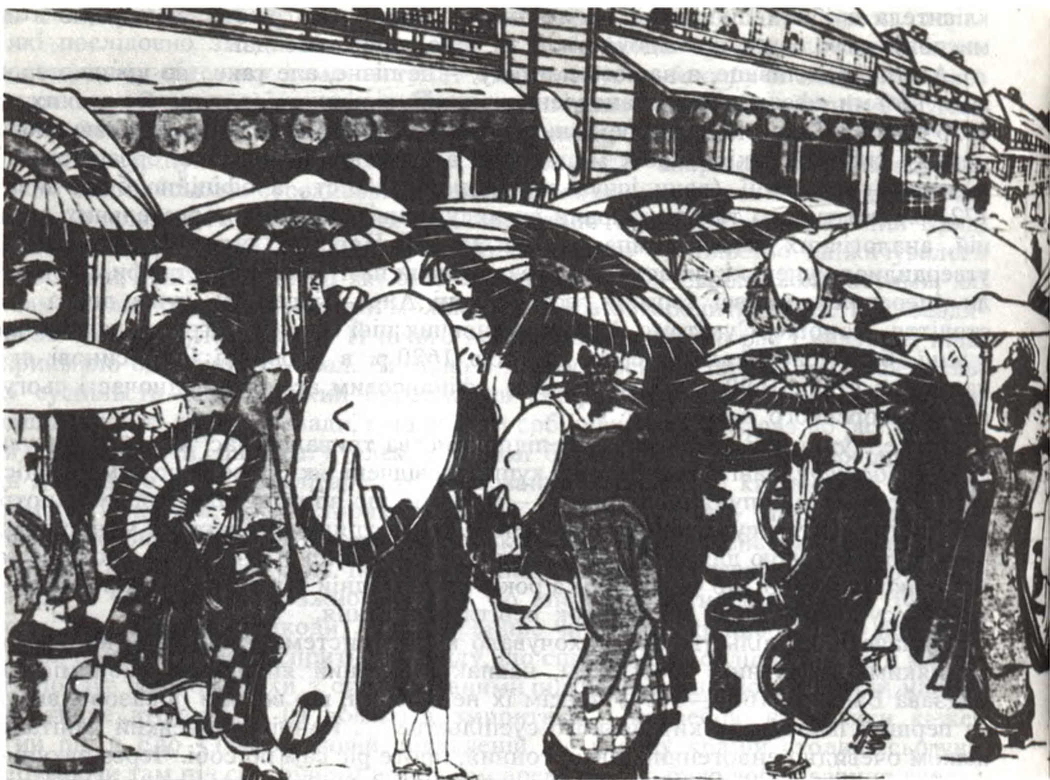
клієнтела дрібних шляхтичів, *самураїв*, які також відіграють свою ролю в промисловій революції, що відбудеться за революцією Мейдзі.

Але найважливіше, з нашого погляду,— це пізнє, але таке, що швидко зробилося вельми ефективним, становлення ринків, вільних міст, першим з яких став 1573 р. порт Сакаї. Могутні ремісничі корпорації від міста до міста розширювали мережу своїх зв'язків і своїх монополій, а купецькі товариства, організовані як купецькі корпорації (вони існували з кінця XVII ст., а офіційно були визнані 1721 р.), то тут, то там прибирали вигляду привілейованих торговельних компаній, аналогічних таким компаніям на Заході. Нарешті, остання яскрава риса: утвердилися купецькі династії, які, незважаючи на ті чи ті катастрофи, проіснували (перевищивши всі терміни, встановлені Анрі Пірреном) дуже довго, іноді століття: Коноїке, Сумітомо, Міцуї. Засновник цієї останньої групи, надпотужної *і нині,* був «фабрикантом саке, що осів 1620 р. в провінції Ісе», синові якого належало стати 1690 р. в Едо (Токіо) «фінансовим агентом водночас і сьогуна, і імператорського дому» [412].

Отже, купці, які зберігали свої підприємства тривалий час, які експлуатували *даймйо, бакуфу,* навіть імператора; купці досвідчені, які дуже рано зуміють діставати вигоду з маніпуляцій з грішми — грішми, що збільшувалися й були потрібним інструментом сучасного накопичення. Коли уряд здогадається маніпулювати монетою з вигодою для себе, знецінивши її наприкінці XVII ст., він зустріне таку могутню протидію, що через кілька років дасть задній хід. І щоразу купці виходитимуть сухими з води за рахунок решти населення.

Одначе ж суспільство не заохочувало купців систематично; воно не наділяло їх ніяким соціальним престижем, навпаки. Перший японський економіст Кумадзава Банзан (1619—1691) зовсім їх не любив і, що вельми показово, висував на перший план ідеал китайського суспільства [413]. Ранній японський капіталізм, цілком очевидно ендогенний, автохтонний, проте ріс сам по собі. Через закупівлю рису, який їм постачали *даймйо* або служники *даймйо,* купці опинялися в центральній точці японської економіки, на тій вирішальній лінії, де рис (стародавня монета) по-справжньому обертався на гроші. Але *ціна* рису залежала від врожаю, це безперечно, проте не менше й від купців, які в такий спосіб захопили до своїх рук право розпоряджатися дуже важливою частиною додаткового продукту. Вони також були господарями головної осі, що простяглася між Осакою, центром виробництва, й Едо, центром споживання, величезною столицею-паразитом з більш ніж мільйоном жителів. Нарешті, вони були посередниками між полюсом срібла (Осака) й полюсом золота (Едо); обидва ці метали грали один проти одного, вивершуючись над колишнім обігом мідяної монети, що була монетою бідняків на першому поверсі обмінів. До цього потрійного потоку монети додавалися векселі, чеки, кредитні білети — цінні папери справжньої фондової біржі. І нарешті, з безмежного традиційного ремесла з'явилися мануфактури. Таким чином, усе зливалося в русі до раннього капіталізму, який не виростав ні з наслідування закордону, ні з будь-якого релігійного оточення; роля купців часто-густо зводилася до того, аби усувати конкуренцію, попервах вельми жваву, буддійських монастирів, яку, до речі, силкувався знищити й сам сьогунат.

Одне слово, все народилося передусім з натиску ринкової економіки, стародавньої, жвавої, що розросталася: ринків, ярмарків, плавань, обмінів (навіть якщо то був збут риби на внутрішньому ринку країни). Відтак з торгівлі на далекі відстані, яка теж рано розрослася, особливо торгівлі з Китаєм, що приносила фантастичний зиск (1100 % за часів перших плавань XV ст.) [414]. До того ж, у 70-х роках XVI ст. купці були вельми щедрими на гроші для сьогуна, сподіваючись тоді на завоювання Філіппін. На їхнє нещастя, зовнішня торгівля — цей потрібний і вирішальний складовий елемент капіталістичної надбудови — небавом буде відібрана в Японії. Після закриття країни 1638 р. чужоземна торгівля

Японський ринок XVIII ст. Картина Шутишо, що був одним з володарів Хокусаї.
Фото Бюлло.

була жорстко обмежена, якщо тільки не скасована сьогунатом. Історики твердять, буцімто контрабанда дещо пом'якшила наслідки цього заходу, особливо потік контрабанди, що йшов з найпівденнішого острова Кюсю через так званий острів Мовчання до Кореї. Це надто гучно сказано, якщо навіть є докази активної контрабанди, яку серед інших вели купці з Нагасакі або володар Сацуми, шляхтич з могутнього роду Симадзу, який 1691 р. мав кореспондентів у Китаї для ліпшої організації своїх протизаконних торговельних операцій [415]. Не можна також заперечувати, що ущемлення й обмеження, які накидалися впродовж двох століть, від 1638 до 1868 рр., затримали економічний розквіт, який можна було б передбачити. Згодом Японія дуже швидко подолала своє відставання. І сталося це з кількох причин, частина з яких була кон'юнктурного порядку. Але насамперед, безперечно, тому, що у своєму індустріальному піднесенні, який відтворював досвід Заходу, вона відштовхувалася від старовинного торговельного капіталізму, який змогла уже давно з чималим терпінням сама збудувати. Тривалий час «пшениця росла під снігом». Я запозичую цей образ зі старої (1930 р.) книги Такекосі [416], який теж мав неймовірну схожість у економічному та соціальному планах між Європою і Японією, що розвивалися кожна самостійно в такий самий спосіб, хоч досягнуті наслідки й не були цілком однакові.

Політика, і ще більше суспільство

Скінчімо цей довгий відступ і повернімось до проблеми в цілому. Зараз ми ступимо на грунт теми добре знайомої, банальної, що розбурхує пристрасті. Говорячи в марксистських категоріях, феодалізм буцімто готував шлях для капіталізму — теза, на якій Маркс, як відомо, не надто затримувався в своєму аналізі. А Джекобс зі свого боку торкається його тільки для того, аби, по-перше, заперечувати, що феодалізм був для капіталізму необхідною попередньою стадією, а по-друге, висловити таку ідею: «В історичному плані... елементи, які мали сприяти розвитку капіталізму», в «певних цінностях, що стосувалися прав та привілеїв, установлених за часів феодалізму з *іншою метою*», знайшли сприятливий клімат для «інституціоналізації власних своїх позицій». Ось так особисто я це розглядав би. *За винятком міст, які рано стали розвиватися самостійним шляхом,* міст незалежних, таких, як Венеція, Генуя або Аугсбург, де патриціат, що вийшов з купецтва, посідав верхній «поверх» суспільства, а високопоставлені купецькі родини на Заході або в Японії, коли їхньому просуванню вперед сприяли тогочасний характер економіки та держава, були тільки на других ролях. Вони наражалися на своєрідну межу, наче рослина, що натрапляє на своєму шляху на мур. Якщо перепона чинить опір, паростки та коріння розростаються вздовж муру, до самого його гребеня. Такою була доля буржуазних прошарків. Того дня, коли перепону вдавалося подолати, для переможної родини наставала зміна статусу. Я писав у іншій книзі, що буржуазія в таких випадках зраджувала. Це було надто

гучно сказано. Насправді вона ніколи не зраджувала вся цілком; вона перебудовувалася, борючись із перешкодами.

Такі стримувані, обставлені перепонами родини, що рвалися до світла, до соціального успіху, були приречені, поки перед ними стояла перешкода, на ощадливість, на дбайливість, на розважливість, на чесноти, пов'язані з нагромадженням. Навіть більше, якщо шляхетство, яке перебувало над ними, було марнотратним, чванливим та економічно хирлявим, усе, що це шляхетство покидало або дозволяло взяти, захоплював сусідній клас. Як на побіжний, але переконливий приклад, погляньте на лихварську діяльність, точніше, на лихварську політику французької родини Сег'є. Вже в XVI ст. багатства буржуазії і шляхти мантії, цієї другої буржуазії, зростали не тільки за рахунок купівлі посад, земель, нерухомості, пенсій, які вони отримували від короля, або постійно накопичуваних посагів, або розумного ведення господарства батьками родин. Це досягалося й за рахунок послуг (лихварських та інших, але переважно лихварських) можновладцям. Президент (Паризького парламенту) П'єр Сег'є (1504—1580 pp.) брав депозити, отримував відсотки. Він укладав зисковні угоди з Марією д'Альбре, герцогинею Неверською: оплачуючи рахунки, вона якось продала Сег'є «сеньйорію Сорель, біля Дре, за 9000 екю, з яких отримала тільки 3600, решта ж пішла на погашення боргу»[417]. Й це була тільки одна справа серед багатьох. Достоту так само президент виступав у ролі лихваря стосовно членів дому Монморансі, які, мабуть, удало відіб'ються від нього, та різних представників родини Силлі. Внаслідок цих оборудок згадуються як такі, що належать П'єрові Сег'є, «гаї будівельного лісу» біля Мелена, ферма в Ескюрі біля Оно тощо[418]. Тут були очевидними паразитизм, експлуатація, пожирання слабких. Вищий клас, цей плід, що довго визрівав, земельних багатств та традиційної влади, виявився улюбленою їжею, яку ковтали з деяким ризиком, але й з чималими вигодами. Поступ цей був такий самий і в Японії, де осакський купець видобував зиск з нещасть та марнотратства *даймйо*. Там, кажучи словами Маркса, відбувалася централізація на шкоду одному класові й з вигодою для іншого. Панівний клас тієї чи тієї миті ставав здобиччю іншого, що йшов слідом за ним, так само, як евпатридів у Афінах (родова землевласницька аристократія в Стародавній Греції, переважно в Афінах.— *Прим. ред.*) та інших місцевостях пожирали міста, поліси. Звісно ж, якщо цей клас мав сили, аби боронитися й боротись, то сходження інших до багатства й влади буде важким, а подеколи й неможливим. Така кон'юнктура існувала навіть у Європі. Але хоч би там що, соціальної мобільності було замало. Загалом для того, щоб один клас міг поглинути інший, ефективно, цебто на тривалий строк, треба було ще, аби той перший клас мав змогу нагромаджувати й передавати нагромаджене з покоління до покоління, нарощуючи його, як сніговy кулю.

У Китаї бюрократичне суспільство перекривало китайське суспільство єдиним практично нерозривним вищим прошарком, який у разі потреби відновлювався мовби сам собою. Жодна група, жоден клас не могли наблизитися до величезного престижу мандаринів, що отримували спеціальну освіту. Ці представники порядку й суспільної моралі не всі були досконалістю. Багато мандаринів, зокрема в портах, укладали гроші в справи купців, які залюбки купували їхню прихильність. Так, нотатки європейського мандрівника в Кантоні показують нам місцевих мандаринів зануреними мовби в природну корупцію, які збагачувалися без докорів сумління. Та який сенс у нагромадженні багатства, якщо воно належить тільки одній людині? В довічному нагромадженні, яке загалом випливало з посади, що була плодом вищої освіти й конкурсу, відкритого для поповнення лав мандаринів радше демократичним шляхом?[419] Престиж мандаринів нерідко штовхав заможні купецькі родини на те, аби просувати своїх синів на ці блискучі посади, що викликали заздрість,— то був їхній спосіб зраджувати. Але син ман-

дарина не часто ставав мандарином. Родинне сходження ризикувало урватися вмить. Ні багатство, ні могутність мандаринів не закріплювалися без перешкод серед нащадків панівних родин.

У всіх мусульманських країнах ситуація була відмінною в тому, що стосувалося її коріння, але наслідки напрочуд виявилися тими самими. Відмінність у становищі: вищий клас не те щоб без кінця змінювався, це його раз по раз змінювали. Османський султан у Стамбулі становив типовий приклад цього: він змінював вище суспільство похвилинно, як сорочки. Згадайте про рекрутування яничар із християнських дітей. Османський феодалізм, про який часто говорять, був тільки передфеодалізмом тримачів бенефіціїв: *тимари, сипахініки* (дрібні феодальні володіння, зумовлені служінням у війську.— *Прим. ред.*) були довічними подарунками. Тільки наприкінці XVI ст. почнеться вимальовуватися османський феодалізм — у плані капіталістичної боніфікації земель і впровадження нових культур [420]. Отримавши ф'єфи, аристократія оселялася на своїх землях, особливо на Балканському півострові, і їй удалося втримати ці землі й ці маєтки за своїми родинами на тривалий час. На думку історика Ніколая Тодорова [421], боротьба за земельну ренту нібито завершилася повною перемогою панівного прошарку, який посідав уже всі високі адміністративні посади в державі. Повною перемогою? Варто б придивитися зблизька. Що вірогідно, то це те, що такий соціальний переворот був причиною і наслідком великого історичного повороту, розпаду старої войовничої й орієнтованої на завоювання військової держави, що вже була «хворою людиною». Звичною і нормальною для мусульманської країни була картина суспільства, яке утримувалося в руках і принагідно переверталося державою, раз і назавше відірваною від годувальниці-землі. Видовисько скрізь було одне й те саме, що в Ірані, де хани були довічними шляхтичами, що в Індії Великих Моголів за часів її найвищого розквіту.

Справді ж, у Делі не було «великих родин», які залишалися б такими упродовж кількох поколінь. Франсуа Берньє, доктор медицини університету в Монпельє і сучасник Кольбера, який почувався чужинцем у військовому суспільстві, яке оточувало Великого Могола, чудово дає нам відчути, що в цьому суспільстві було такого, що збило його з пантелику. *Омера* й *раджі* загалом були лише найманцями, довічними шляхтичами. Великий Могол їх призначав, але не гарантував спадщини їхнім дітям. Звісно ж, ні: йому потрібне було велике військо, і він платив своїм людям тим, що ми назвали б бенефіціями, *сипахініками,* якщо послуговуватися турецьким виразом, майном, яке дарує суверен — *а йому юридично належить уся земля* — і яке він забере назад по смерті того, кому воно було подароване. Отже, жодне шляхетство не могло пустити коріння в грунт, який у нього постійно відбирали. «Всі землі королівства,— пояснював Берньє,— є його власністю (Великого Могола), з сього випливає, що тут нема ні герцогств, ні маркізатів, ні будь-якої родини, багатої на земельні володіння, яка б жила коштом своїх доходів і вспадкованого майна». Це означало жити за вічного *«нового курсу»,* з постійною й автоматичною перездачею карт. Тож ці воїни не носили фамільних імен, зрівняних з фамільними іменами на Заході. «Вони носять лише імена, гідні воїнів: громовержець, метальник блискавки, нищитель лав, відданий шляхтич, досконалий, вельми вчений тощо» [422]. Отже, не було, як на Заході, цих гучних назв за топонімами, за назвами сіл і регіонів. На вершині ієрархії стояли тільки фаворити володаря, авантурники, «випадкові» люди, чужоземці, люди, що «вийшли з убозтва», навіть колишні раби. Те, що така дивна, тимчасова, «повітряна» верхівка піраміди розвалилася з англійським завоюванням, було нормально, бо вона залежала від могутності володаря й мала впасти разом з ним. Що було менш нормальним, то це те, що англійська присутність створила з різноманітних елементів вельможні родини зі спадковими володіннями. Англієць, сам того не бажаючи, вкрапив у Індію свої уявлення, свої звички

європейця. Він проектував їх назовні, і вони заважали йому розуміти й сприймати серйозно ту небачену соціальну структуру, яка так полонила Берньє. Помилки англійців, які випливали з такої собі суміші незнання та корупції, полягали в тому, що вони сприйняли *заміндарів* (які були збирачами податків у селах, що не мали певного власника) за справжніх власників, одразу ж вибудували з них ієрархію на західний кшталт, віддану новому господареві, ієрархію, родини якої збереглися аж до наших днів.

Єдиний клас панівних родин, який знала Індія — клас купців, господарів мануфактур та банкірів, що традиційно, від батька до сина, керував водночас і економікою, і адміністрацією торговельних міст, чи то великі порти, чи то пожвавлений текстильний центр на взірець Ахмадабада,— захищатиметься довше й з великим успіхом, використовуючи зброю, чудово йому знану: гроші. Він корумпує загарбника, дозволяючи йому водночас корумпувати себе.

Послухайте, що казав лорд Клайв [423] у своєму драматичному виступі в Палаті громад 30 березня 1772 р., захищаючи свою честь і життя від звинувачень у надуживаннях, що висувалися проти нього і які через кілька днів спонукають його до самогубства. Він наводить приклад молодого англійця, який приїздить до Бенгалії писарем (ми б сказали: дрібним чиновником бюрократичного апарату): «Один з таких новачків прогулюється пішки по вулицях Калькутти, бо його доходи не дозволяють йому їздити в екіпажі. Але він бачить писарів, які не набагато старші за нього на службі,— тож ось, кажу я, він бачить таких писарів, що їздять у чудових екіпажах, запряжених прекрасними кіньми в розкішній збруї, або з усіма вигодами пересуваються в паланкіні. Наш новачок приходить до помешкання й розповідає *бенджаму* (банія), в якого він мешкає, як виглядає його колега. «А що тобі заважає зрівнятися з ним у пишноті? — запитує банія.— В мене багато грошей, тобі треба тільки взяти їх, і навіть нема потреби обтяжувати себе проханнями». Молода людина клює на принаду; і ось вона вже має своїх коней, свою карету, свій паланкін, свій гарем; і в прагненні збити собі багатство вона геть витрачається. Але як же тим часом відшкодовує свої витрати *бенджам?* Під прикриттям авторитету пана писаря, який увесь час росте по службі й швидкими кроками просувається до того, аби посісти місце в Раді, так само росте й *бенджам* і чинить безліч беззаконь з повною безкарністю; і така практика так поширена, що забезпечує *бенджаму* цілковиту безпеку. Можу запевнити вас, що зовсім не вихідці з Великобританії є безпосередніми гнобителями; а саме індійці, що прикриваються їхнім авторитетом і за посередництвом боргових зобов'язань домагаються для себе вилучення з будь-якої субординації... Чи дивно, що люди піддаться різним спокусам, які їм пропонуються? До вас приходить індієць, він показує вам мішок зі сріблом. І прохає взяти його як подарунок. Якщо ваша чесність вистояла проти такої спокуси, він приходить другого дня з тим самим мішком, але наповненим золотом. Якщо вашої стійкості вистачить і цього разу, він приходить утретє з мішком, повним діамантів. Якщо ви, боячись викриття, відмовитесь навіть від цієї пропозиції, індієць розгорне свої паки з товаром — пастку, в яку людина, що займається торгівлею, не може не впійматися. Урядник бере ці товари задешево й доправляє їх на якийсь далекий ринок (відзначте мимохідь цю данину пошани торгівлі на далекі відстані), де заробляє 300 % зиску. Ось і спущено з ланцюга нового грабіжника суспільства». Ця промова — я цитую її за французьким перекладом тих часів, який вважаю вельми барвистим,— індивідуальна захисна промова, але намальований образ не хибує на неточність. Індійський капіталізм, дивний, живучий, відбивався від «підпорядкованості» новому панові, вириваючись з-під нової шкури англійського панування.

Усі ці приклади, хоч вони занадто схематизовані й розглянуті побіжно,— хіба не накреслюють вони загального пояснення, що ризикує виявитися досить правильним, тією мірою, якою ці різні випадки перегукуються і, перегукуючись,

Могольський імператор Акбар (1542—1605 рр.) вирушає на війну.
Фото Національної бібліотеки. Кабінет естампів.

пропонують нам проблематику, що вдовольняє нас? Європа мала щонайменше подвійне вище суспільство, яке, незважаючи на мінливості історії, змогло вибудувати свої генеалогічні ланцюжки без неподоланних труднощів, не маючи проти себе ні тиранії тотальної, ні тиранії, схильної до свавілля держави. В такий спосіб Європа сприяла терпеливому нагромадженню багатств і розвитку в диверсифікованому суспільстві численних сил та ієрархій, суперництво яких могло розгортатися в дуже різних напрямах. Що ж до європейського капіталізму, то соціальний лад, заснований на могутності економіки, без сумніву, дістав вигоду зі свого становища на другому плані: за контрастом з соціальним ладом, який грунтувався на самому тільки привілеї народження, він примусив сприймати себе як лад, позначений помірністю, розважливістю, працею, як лад, якоюсь мірою виправданий. Політично панівний клас привертав до себе увагу, як високі дерева притягують до себе блискавку. Отже, привілей шляхтича не раз примушував забувати про привілеї купця.

І ЩОБ ЗАКІНЧИТИ...

Наприкінці цієї другої книги — «Ігри обміну» — ми сходимося на думці, що процес капіталістичного розвитку, який розглядається в його сукупності, міг відбуватися тільки на основі певних економічних та соціальних реальностей, які відкрили або принаймні полегшили йому шлях.

1. Перша очевидна умова: життєздатна й прогресуюча ринкова економіка. Цьому має сприяти низка чинників — географічних, демографічних, сільськогосподарських, промислових, торговельних. Ясно, що такий розвиток відбувався в масштабах цілого світу, населення якого зростало скрізь — у Європі та за її межами, в усьому просторі мусульманського світу, в Індії, Китаї, Японії, певною мірою — в Африці й уже всюди в Америці, де Європа наново починала свою долю. І скрізь спостерігався один і той самий послідовний розвиток явищ, одна й та сама творча еволюція: міста-фортеці, міста-монастирі, міста адміністративні, міста на перехресті шляхів, по яких ішла торгівля, на берегах річок та морів. Така повсюдність — доказ того, що ринкова економіка, скрізь одна й та сама, тільки з небагатьма відтінками, була потрібною основою для будь-якого суспільства, що переступило певний поріг, основою спонтанною й загалом банальною. По досягненні порога розростання обмінів, ринків і числа купців відбувалося саме собою. Але така базова ринкова економіка була умовою *необхідною,* одначе *не достатньою* для створення процесу капіталістичного розвитку. Повторімо: Китай — чудовий доказ того, що капіталістична надбудова не утверджується в силу самого існування, *ipso facto,* економіки з пожвавленим ритмом і всього, чого вона вимагає. Потрібні й інші чинники.

2. Справді, потрібно було ще, аби суспільство сприяло розвиткові капіталізму, аби воно заздалегідь дало зелене світло, ні на мить, до речі, не уявляючи собі, в який процес воно втягується або яким процесам воно відкриває шлях на століття наперед. Із знайомих нам прикладів бачимо, що суспільство сприймало явища, які передували капіталізмові, тоді, коли, бувши в той чи інший спосіб ієрархізованим, воно сприяло довговічності генеалогічних ліній і того постійного нагромадження, без якого ніщо не було б можливим. Треба було, аби спадки передавалися, щоб успадковане майно збільшувалося; аби вільно укладалися вигідні союзи; аби суспільство поділилося на прошарки, частина з яких будуть панівними або потенційно панівними; аби воно було ступінчастим, де соціальне сходження було б якщо й не легким, то принаймні можливим. Усе це мало за передумову довге, вельми довге попереднє визрівання. Фактично мусили були втручатися тисячі чинників, куди більше політичних і, якщо можна так сказати, «історичних», ніж специфічно економічних та соціальних. Ішлося саме про багатовіковий сукупний рух суспільства. Японія і Європа, кожна по-своєму, довели це.

3. Але в остаточному підсумку ніщо не стало б можливим без своєрідної діяльності світового ринку, яка мовби розчищала шлях. Торгівля на далекі відстані — це ще не все, але вона була потрібним переходом до вищого рівня зисків. Упродовж усієї третьої, і останньої книги цієї праці ми повертатимемося до ролі «світів-економік» (*économies-mondes*), цих *замкнених* просторів, що конституювалися як особливі світи, як самостійні шматки планети. Вони мають власну історію, бо з плином часу їхні кордони змінилися, вони росли в той самий час, коли Європа вирушила на завоювання світу. З цими «світами-економіками» ми приходимо до іншого рівня конкуренції, до інших масштабів панування. Приходимо до закономірностей, які так часто повторюються, що цього разу ми зможемо їх безпомильно простежити через усю хронологічну історію Європи й світу, через усю послідовність світових систем, які насправді є хронікою всього капіталізму як єдиного цілого. Приходимо до формулювання старого, але й далі вдалого, яке добре передає те, що воно мало висловити: міжнародний поділ праці і, ясна річ, зиски, що випливають з нього.

ПРИМІТКИ

До вступу

1. Jacques Accarias de Sérionne, *Les Intérêts des nations de l'Europe développés relativement au commerce,* 1766, I (зокрема, с. 270).
2. Frédéric W. Maitland, *Domesdaybook and Beyond* (2-ге видання), 1921, p. 9. *«Simplicity is the outcome of technical subtlety: it is the goal, not starting point».*

До розділу 1

1. Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 23, с. 350.
2. Там же.
3. Jean Romeuf, *Dictionnaire des sciences économiques,* 1956—1958, au mot: «Circulation».
4. *Oeuvres de Turgot,* G. Schelle éd., 1913—1923, I, p. 29.
5. Див. завищену оцінку ролі обігу в кн.: Guillaume de Greef, *Introduction à la sociologie,* 2 vol., 1886—1889.
6. Gabriel Ardant, *Théorie sociologique de l'impot,* 1965, p. 363. «Виробництво як таке дуже важко схопити».
7. P. Molmenti, *La Vie privé à Venise,* 1896, II, p. 47.
8. Див. рецензію Фройнда (Julien Freund) на кн.: C. B. MacPherson, *La Théorie politique de l'individualisme possessif de Hobbes à Lockes, in: Critique,* juin 1972, p. 556.
9. Передусім у книжці, виданій разом з К. Аренсбергом та Г. Пірсоном: C. M. Arensberg and H. W. Pearson, *Trade and Market in the Early Empires, Economies in History and Theory,* 1957 (франц. переклад: *Les Systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie,* 1975).
10. Gaston Imbert, *Des Mouvements de longue durée Kondratieff,* 1959.
11. Випадок зберіг нам кілька зображень ринку в Пуївуб'є, маленькому селі Провансу, 1438—1439 та 1459—1464 pp. Там продавали пшеницю, овес, вино, баранів, вихолощених цапів, шкурки й шкіру, мула, віслюка, огирка, свиней, рибу, городину, всіляку олію, торбинки з вапном. Див.: Noël Coulet, «Commerce et Marchand dans un village provençal du XVI siècle. Le Leyde de Puyloubier», in: *Etudes rurales,* n° 22, 23, 24, juillet-décembre 1966, p. 99—118; Alan Everitt, «The Marketing of Agricultural Produce» in: *The Agrarian History of England and Wales,* p. p. M.P.R. Finberg, IV, 1500—1640, 1967, p. 478.
12. Paul-Louis Huvelin, *Essai historique sur le droit des marchês et des foires,* 1807, p. 240.
13. У Лукці, на майдані Сан-Мікела, було 144 нумерованих торгових місць. A. d. S. Lucca, Officio sopra la Grascia, 196 (1705).
14. Elie Brackenhoffer, *Voyage en France,* 1643—1644, 1927, p. 47.
15. Bibliothèque nationale (далі: B.N.), Ms. Fr., 21633, 133 (йдеться про ринок біля цвинтаря Сен-Жан).
16. Edouard Fournier, *Variétés historiques et littéraires,* 1855—1863, V, 249 (1724).
17. B.N., Ms. Fr., 21633, 153.
18. *Variétés..., op. cit.,* II, p. 124 (1735).
19. G. von Below, *Probleme der Wirtschaftsgeschichte,* 1926, p. 373.
20. Etienne Boileau, *Livre des métiers,* éd. Depping, 1837, p. 34—35, cité par Paul Claval, *Géographie générale des marchés,* 1962, p. 115, notes 9 et 10, p. 125.
21. Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus,* 15e éd. 1928, II, S. 482.
22. Ferdo Gestrin, *le Trafic commercial entre les contrées des Slovènes de l'intérieur et les villes du littoral de l'Adriatique du XIII au XVI siècle,* 1965 (резюме французькою мовою, с. 265).
23. P.-L. Huvelin, *op. cit.,* p. 18.
24. P. Chalmetta Gendron, *«El Señor del Zoco» en España,* 1973 (передмова М. Роденсона), p. XXXI, note 46; посилання на Bernal Diaz del Castillo, *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España.*
25. P. Jean-Baptiste Labat, *Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale,* 1778, II, p. 47.

26. Simon D. Messing, in: *Markets in Afrika*, p.p. Paul Bohannan et Georges Dallon, 3e éd., 1968, p. 384 sq.
27. Jacques Savary des Bruslons, *Dictionnaire universel du commerce*, 1761, III, col. 778.
28. *Diarii della città di Palermo, dal secolo XVI al XIX*, 2, p. 61, in: *Biblioteca storica e letteraria di Sicillia* p.p. G. di Marzo.
29. Marcel Couturier, *Recherches sur les structures sociales de Châteaudun*, 1525—1789, 1969, p. 1917
30. Дані отримані від Жана Нагля, який готує дослідження про Сен-Жерменське передмістя в XVII ст.
31. A. Everitt, art. cit., p. 488, note 4.
32. Alberto Grohmann, *Le Fiere del regno di Napoli in età aragonese*, 1969, p. 28.
33. *The Autobiography of William Stout of Lancaster*, p. 162. Цит. за кн.: T.S. Willian, *Abraham Dent of Kirkby Stephen*, 1970, p. 12.
34. Henri Pigeonneau, *Histoire du commerce de la France*, 1889, I, p. 197.
35. Josephe Aquilina, *A Comparative Dictionary of Mallese proverbes*, 1972.
36. Roger Bastide, Pierre Verger, «Contribution sociologique des marchés Nagô du Bas-Dahomey», in: *Cahiers de l'Institut de science économique appliquée*, n° 95, nov. 1959, p. 33—65, зокрема с. 53.
37. B.N., Ms. Fr., 21633, 49, oct. 1660.
38. *Ibid.*, 20 septembre 1667.
39. B.N., Ms. Fr., 21782, 191.
40. *Ibid.*, 21633, 43, 19 septembre 1678.
41. *Ibid.*, 21633, 44, 28 juin 1714.
42. *Ibid.*, 21782, 210, 5 avril 1719.
43. *Ibid.*, 21633, 46 et 67.
44. Ambroise Contarini, *Voiage de Perse... en l'année* 1473, col. 53, in: *Voyages faits principalement en Asie dans les années XII—XIII—XIV et XV siècle*, II, 1785.
45. Atkinson et Walker, *Manners and Customs of the Russians*, 1803, p. 10.
46. A. N. (Archives Nationales), A. E. (Ministère des Affaires Etrangères), C. P. Angleterre, 122, f° 52. Лондон, 14 січня 1677 р.
47. Лондон, 28 січня — 7 лютого 1684 р. A. d. S; (Archivo di Stato), Firenze, Mediceo 4213.
48. Edward Robinson, *The early english Coffee Houses*, I éd. 1893, 2 éd. 1972, p. 176—177.
49. Jean Martineau, *Les Halles de Paris, des origines à 1789*, 1960.
50. Robert Caillet, *Foires et marchés de Carpentras, du Moyen Age au début du XIX siècle*, Carpentras, 1953, p. 11.
51. Claude Carrère, *Bacelone, centre économique à l'époque des difficultés*, 1380—1462, 1967, p. 498.
52. W. Sombart, *Der Moderne Kapitalismus*, op. *cit.*, II, S. 484—485.
53. G. D. Ramsay, *The City of London*, 1975, p. 37.
54. Georges et Geneviève Frèche, *Le Prix des grains, des vins et des légumes à Toulouse (1486—1868)*, 1967, p. 28.
55. W. Sombart, *op. cit.*, I, S. 231.
56. A. Everitt, art, cit., p. 478 et 482.
57. Pierre Deyon, *Amiens, capitale provinciale. Etude sur la sociologie urbaine au XVII siècle*, 1967, p. 181.
58. Marcel Baudot, «Halles, marchés et foires d'Evreux», in: *Annuaire du départament de l'Eure*, 1935, p. 3.
59. Albert Bareau, *Les Artisans et les domestiques d'autrefois*, 1886, p. 97.
60. Giuseppe Tassini, *Curiosità veneziane*, 1887, p. 75—76.
61. B.N., Ms. Fr., 21557, f° 4 (1188).
62. J. Martineau, *op, cit.*, p. 23.
63. *Ibid.*, p. 150.
64. «Economie et architecture médiévales. Cela aurait-t-il tué ceci?», in: *Annales E.S.C.*, 1952, p. 433—438.
65. J. Martineau, *op cit.*, p. 150. Про відбудову Критого ринку від 1543 до 1572 р. див.: Léon Biollay, «Les anciennes halles de Paris», in: *Mémoires de la Société de l'histoire de Paris et de l'Ile-de-France*, 1887, p. 293—355.
66. J. Savary des Bruslons, *op cit.*, III, col. 261.
67. *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais* (MM. de Villiers) *à Paris en 1656—1658*, p. A.P. Faugère, 1899, p. 87.
68. J. A. Piganiol de la Force, *Description de Paris*, 1742, III, p. 124.
69. Louis Batiffol, *La Vie de Paris sous Louis XIII*, 1932, p. 75.
70. Dorothy Davis, *A History of Shopping*, 1966, p. 74—79 and 89—90.
71. *Voyage en Angleterre*, 1728, Victoria and Albert Museum, 86 NN 2, f° 5.
72. J. Savary des Bruslons, III, col. 779, з приводу масла, яєць та сирів див.: Abraham du Pradel, *Le Livre commode des adresses de Paris pour 1692*, p.p. E. Fournier, 1878, I, p. 296 sq.
73. J. Martineau, *op. cit.*, p. 204.
74. J. Savary des Bruslons, IV, col. 1146.

75. Й. Бабелон, *Demeurs parisiennes sous Henri IV et Louis XIII*, 1965, p. 15—18.
76. *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais, op. cit.*, p. 98. «Кінний ринок у кінці передмістя Сен-Віктор».— Див.: A. du Pradel, *op. cit.*, I, p. 204.
77. *Journal du citoyen*, 1754, p. 306—307.
78. A.N., G^7, 1511.
79. A.N., G^7, 1668—1670, 1707—1709, *Cf. Annales*, I, p. 304.
80. A.N., G^7, 1511.
81. Jean Meuvret, in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1956.
82. A. N., G^7, 1701, 222. Paris, 4 déc. 1713. «Відтоді, як море стало вільне, всі товари довозяться до Парижа через Руан і вивантажуються біля пристані Сен-Ніколя».
83. P. Crousaz Cretet, *Paris sous Louis XIV*, 922, p. 29—31, 47—48.
84. *Vayage en Angleterre*, 1728, f° 36.
85. David R. Ringrose, «Transportation and economic Stagnation in eighteenth Century Castile», in: *The Journal of Economic History*, mars 1968.
86. Tirso de Molina (Gabriel Tellez dit), *El Burlador de Sevilla* in: *Thêâtre de Tirso de Molina*, «Le Séducteur de Seville», 1863, p. 54.
87. Хоча інколи «турецькі корсари захоплювали їх просто на очах Лісабона».— British Museum, Sloane, 1572.
88. Див., наприклад, A.d. S. Venecia, *Senato Terra 12*, mars 1494.
89. W. Hahn, *Die Verpflegung Konstantinopels durch staatliche Zwangswirtschaft Jahrhundert nach mürkschen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert*, 1926, Sur le même sujet: Dersca-Bulgaru, «Quelques données sur le ravitaillement de Constantinopole au XVI siècle», in: *Congrès d'études balquaniques*, Sofia, 1966.
90. Ingomar Bog, «Das Konsumazentrum London und seine Versorgung», in: *Munchen, 1965*, S. 109—118. Ще ліпше — праця того самого автора з тією самою назвою в: *Mêlange Lütge*, 1966, p. 141—182.
91. *The Evolution of the english Corn Market*, 1915.
92. *Ibid.*, p. 122. A.S. Usher, *The History of the Grain Trade in France, 1400—1710*, 1913, p. 82, 84, 87.
93. Dorothy Davis, *A History of Shopping*, 3, éd. 1967, p. 56.
94. I. Bog, in: *Mêlanges Lütge*, *op. cit.*, p. 150.
95. *Ibid.*, p. 147. Найвища оцінка належить Л. Стоуну.
96. Alan Everitt, «The Food Market of the english Town», in: *Munchen, 1965*, p. 60.
97. *Voyage en Angleterre*, 1728, f°s 14 et 161.
98. Voyez, pour le pays de Galles et l'Ecosse, les remarques de Michel Hechter, *International Colonialism*, 1975, p. 82—83.
99. Daniel Defoe, *En explorant l'île de Grande-Bretagne*, éd. de 1974, p. 103.
100. A. Everitt, in: *The Agrarian Hist.*, *op.cit.*, p. 468, 470, 473.
101. Eckart Schremmer, *Die Wirtschaft Bayerns*, S. 613—616.
102. *Ibid.*, S. 608.
103. A. Everitt, in: *The Agrarian Hist.*, p. 469.
104. *Ibid.*, p. 532 sq.
105. *Ibid.*, p. 563.
106. G. von Below, *op. cit.*, p. 353.
107. N. Delamare, *Traitê de police*, 1705, II, p. 654.
108. *Ibid.*, 1710, II, p. 1059. 16 січня 1699 р. У числі спекулянтів зерном ми бачимо суконника, торгівця вином, аптекаря, купця, лікаря, відкупника мита, пекаря, хлібороба.
109. M. Baudot, art. cit., p. 2.
110. R. Caillet, *op. cit.*, p. 23—24.
111. Те саме відбувається і в Сен-Жан-де-Лоне 1712 та 1713 рр. — Див.: Henri Jacquin, «Le ravitaillement de Saint-Jean-de-Losne au XVIII», in: *Annales de Bourgogne*, 1974, p. 131—132.
112. Москва, АЗПР (Архів зовнішньої політики Росії), 50/6, 474, аа 60 і 61, 13/14 квітня 1764 р.
113. A. N., Ms. Fr. 12683.
114. Сен-Мало, 29 червня 1713 р. A.N., G^7, 1701, f° 120.
115. R.L. Reynolds, «In Search of a Business Class in thirteenth Century Genoa», in *J. of Economic History*, 1945.
116. Franck Szenura, *L'Espansione urbana di Firenze nel Dugento*, 1975.
117. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Le Territoire de l'historien*, 1973, «Le mouvement des loyers parisiens de la fin du Moyen Age au XVIII siècle», p. 116 sq.
118. Cesena, Bib. Malatestiana, Cassetta XVI, 165, 39.
119. *Variêtês*, IV, p. 105 et sq.
120. J. Babelon, *op cit.*, p. 15—18.
121. За даними неопублікованої праці Жана Нагля.
122. Museo Correr, P.D., C. 903, f° 12. Андреа

Дольфін, венеціанський посол у Парижі — Андреа Трону, 13 серпня 1781 р.

123. G. Huppert. Його праця має вийти у світ під умовною назвою *«Vivre noblement»* (див. машинописний текст, с. 127).
124. Wilhelm Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur,* 1966, S. 124 sq.
125. Eugenio Alberi, *Relazioni degli ambascitori veneti durante il secolo XVI,* 1839—1863, VIII, p. 257.
126. Jean Meyer, *La Noblesse bretonne au XVIII siecle,* 1966, II, p. 897.
127. A. du Pradel, *op. cit.,* I, p. XXVI, II, p. 333 sq.
128. Yvonne Bezart, *La Vie rurale dans le Sud de la rēgion parisienne,* 1450—1560, 1929, p. 68 sq.
129. E. Schremmer, *op. cit., passim* et notamment S. 219, 685.
130. Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 24, с. 498: «Ринок праці, який слід відрізняти від ринку рабів». Серед інших прикладів про торгівлю рабами з Істрії та Далмації, орієнтованої на Флоренцію, Сієну й Болонью, див.: A.d.S. Venezia, Senato Mar, 6, f° 136 v°, 17 серпня 1459.
131. Див. рецензію Фройнда (Freund) на кн.: Bernhard Willms, *Die Antwort des Leviathan, Th. Hobbes politische Theorie,* in: *Critique,* 1972, p. 563.
132. A.N., A.E., B[1], 598, Генуя, 31 березня 1783 р.; David Ricardo, *Principes de l'économie politique,* éd. de 1970, p. 67.
133. Eric Maschke, «Deutsche Stâdte am Ausgang des Mittelalters», in: *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters,* Hrsg. W. Rausch, tirage à part, S. 20.
134. *Acta hungarica,* XXIV, p. 30.
135. Marcel Poète, *Une Vie de cité, Paris de sa naissance à nos jours,* 1924, I, p. 301.
136. Robert-Henri Bautier, «A propos d'une société lucquoise à Lyon au XIII siècle. Les contrats de travail au Moyen Age», in: *Bulletin philologique et historique (avant 1610),* 1964, p. 162—164.
137. Antonio H. de Oliveira Marques, *Daily Life in Portugal in the late Middle Ages,* 1971, p. 186—188.
138. Marcel Delafosse, «Les Vignerons d'Auxerrois (XIV—XVI siècles)», in: *Annales de Bourgogne,* t. 20, n° 77, janv.— mars 1948, p. 22 sq.
139. Ernst Pizt, in: *Wirtschafliche und sozial probleme der gewerblichen Entwicklung im 15—16. Jahrhunderten nach Ansich — Nieder Deutschen Quellen,* publié par F. Lütge, 1968, p. 35. Brigit Fiedler, *Die gewerblichen Eigenbetriebe der Stadt Hamburg im Spätmittelalter,* 1974.
140. A. Babeau, *Les Artisans et les domestiques d'autrefois, op. cit.,* p. 273, note 1, Tallermant des Réaux (1619—1692).
141. Gustave Fagniez, *L'Economie rurale de la France sous Henri* IV, 18, 1807, p. 55.
142. *Le Journal du sire de Gouberville,* 1892, p. 400. Див. збірник: A. Tollermer, *Un Sire de Gouberville,* p. 27 sq.
143. E. Le Roy Ladurie, *op. cit.,* p. 202.
144. M. Baudot, art. cit., p. 8.
145. Див. нижче с. 209 з приводу Орлеанського фіскального округу.
146. За даними статті Рене Гоше (René Gauchet).
147. B.N., Ms. Fr., 21 672, f° 16 v°.
148. Rolf Engelsing, «Der Arbeitsmarkt der Dienstboten im. 17., 18. und 19. Jahrhundert», in: *Wirtschaftpolitik und Arbeitsmarkt,* Sp.p. Hermann Kellenbenz, 1974, S. 174.
149. *Op. cit.,* II, p. 49.
150. Peter Laslett, *Un Monde que nous avons perdu,* 1969, p. 60. E. Г. Фелпс-Браун і Ш. В. Гопкінс ведуть мову тільки про одну третину населення, яка отримує заробітну платню. Див.: Immanuel Wallerstein, *The Modern Word System,* 1974, p. 82.
151. Herbert Langer, «Zur Rolle der Lohnarbeit im spätmittelalterlinchen Zunfthandwerk der Hansestädte. Dargesltellt hauptsächlich am Beispiel der Hansestadt Stralsund», in *Jb. f. Regionalgeschichte,* 3, 1968.
152. Jeffry Kaplow, *Les Noms des rois,* 1974, p. 47—48.
153. *Op. cit.,* I, p. 448.
154. Див. нижче, с. 422—426.
155. Цит. за кн.: A. Babeau, *op. cit.,* p. 40.
156. Lorenzo Lotto, *Libro di spese diverse (1538—1536),* p.p. Pietro Zambelli; Paolo Farinati, Giornale 1573—1606, p.p. Lionello Puppi, 1968, p. XL.
157. P. Farinati, *ibid.,* p. XLIII, note 116.
158. Дон Франсиско де Арана — кардиналові Худисе, Палермо, 10 грудня 1704 р. Biblioteca Comunale, Palermo, hQq 66, f°s 452, sq. et f° 476.
159. Benedetto Cotrugli, *Della mercatura e del mercante parfetto,* Brescia, 1602, p. 50. Книгу написано 1458 р.
160. *Vida y hechos de Estebanillo Gonzàlez,* in: *La Novela picaresca española,* 1966, p. 1830.

161. 12 квітня 1679 р. A.N., G^7, 491, 505.
162. Yves-Marie Bercé, *Histoire des croquants. Etude des soulèvements populaires au XVII siècle dans le Sud-Ouest de la France,* 1974, I, p. 41.
163. Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris VIII,* 1783, p. 343—345.
164. Y.-M. Bercé, *op. cit.,* I, p. 242.
165. Diw. dopow-dx A. Maddaleni (Aldo de Maddalena), Тиждень Прато, квітень 1975 р.
166. Bistra A. Kvetkova, «Vie économique des villes et ports balkaniques aux XV et XVI siécles», in: *Revue des ètudes islamiques,* 1970, p. 277—278, 280—281.
167. Stefan Olteanu, «Les métiers en Valachie (X—XVII siécles)», in: *Revue roumaine d'histoire,* VII, 1968, p. 180. Тут, цілком очевидно, ярмарок = ринку.
168. Young's *Travels in France during the Years 1787, 1788, 1789,* éd. Betham-Edwards, 1913, p. 112.
169. Див. доповідь Л. Маккаї (Lazslo Makkai), Тиждень Прато, квітень 1975 р.
170. Мішле повідомляє: відбувається розпродаж землі, «жоден покупець не з'являється — і приходить селянин зі своєю золотою монетою».— *Le Peuple,* éd. 1899, p. 45.
171. Див. доповідь М. Аймара (Maurice Aymard), Тиждень Прато, квітень 1975 р., з приводу Сицилії.
172. Emiliano Fernandez de Pinedo, *Crecimiento económico y trasformaciones sociales del país vaco 1100—1850,* 1974 (див. особливо с. 233 і далі).
173. F. Sebastiàn Manrique, *Itinerario de las Missiones,* 1649, p. 59.
174. Michel Morineau, «A la halle de Charleville: fourniture et prix des grains, ou les mécanismes du marché (1647—1821)», in: *95 Congrès national des sociétés savantes,* 1970, II, 159—222.
175. Marco Cattini, «Produzione, auto-consumo e mercato dei grani a San Felice sul Panaro, 1590—1637», in: *Revasta stirica italiana,* 1973, p. 698—755.
176. Див. вище приклад 162.
177. Variétés, I, 369, note 1.
178. *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais à Paris en 1656—1658, op cit.,* p. 30.
179. E. Brackenhoffer, *op. cit.,* p. 116.
180. Ignace-François Limojon de Saint-Didier, *La Ville et la rèpublique de Venise,* 1680, p. 68.
181. Charles Carrière, *Nègociants marseillais au XVIII siècle,* 1973, I, p. 165.
182. G. William Skinner, «Marketing and social structure in rural China», in: *Journal of Asian Studies,* novembre 1964, p. 6. Про ринки в Сичуані в пізніші часи див. нижче, с. 90—91.
183. Abbé Prévost, *Histoire gènèrale des voyages...* (1750), VIII, p. 533.
184. Marcel Marion, *Dictionnaire des institutions de la France aux XVII et XVIII siècles,* p. 195, article «Echoppe».
185. A. Everitt, in: *The Agrarian History..., op cit.,* p. 484.
186. Robert Marquant, *La Vie èconomique à Lille sous Philippe le Bon,* 1940, p. 82.
187. Цей образ належить К. Марксу (див.: К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 23, с. 344).
188. R. Marquant, *op. cit.,* p. 82.
189. A. H. de Oliveira Marques, *op. cit.,* p. 201.
190. E. Brackenhoffer, *op. cit.,* p. 97.
191. B.N., Ms. Fr., 21633, f°s 1, 14, 18, 134.
192. A.d.S. Firenze, Mediceo 4709, Париж, 27 червня 1718 р.
193. Friedrich Lütge, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgescichte,* 1966, *passim* et p. 143 sq.
194. A.N., G^7, 1686, 156. Мемуари про нагородження комерсантів.
195. A.N., F^{12}, 724, 11 квітня 1788 р.
196. Зневага громадськості в Італії була спрямована проти дрібного крамаря, а не проти справжнього купця. Див.: Marino Berengo, *Nobili e mercanti nella Lucca del Cinquecento,* 1963, p. 65.
197. Alfred Franklin, *La Vie privèe d'autrefois au temps de Louis XIII. I. Les Magasins de nouveautès,* 1894, p. 22 sq.
198. P. Boissonnade, *Essai sur l'organisation du travail en Poitou.,* I, p. 287.
199. Кракiвський архів, італійський фонд 3206 — листування Федериго Аурелiо (3 вересня 1680 р. — 20 березня 1683 р.).
200. W. Sombart, *op. cit.* Про крамницю дрібного крамаря-єврея див. т. II цієї праці, с. 383—384 (про проблему взагалі).
201. T.S. Willan, *Abraham Dent of Kirkby Stephen, op. cit.*
202. D'après T. S. Willan, *op. cit.*
203. E. Schremmer, *op. cit.,* p. 173—175.
204. A.N., F^{12}, 116, f° 116, 58 sq., 28 травня 1716 р.
205. A.N., G^7, 1686, 156 — vers 1702.
206. *Journal de voyage de deux jeunes Hollandais, op. cit.,* p. 76.

207. E. Brackenhoffer, *op. cit.*, p. 117.
208. *Journal de voyage de deux jeunes Hollandais, op. cit.*, p. 50.
209. Tirso de Molina, *op. cit.*, p. 107.
210. Y.-M. Bercé, *op. cit.*, I, p. 222 et 297 et aux références du mot «cabaret» à l'index.
211. Miguel Capella y Antonio Matilla Tascon, *Los Cinco Gremios de Madrid*, 1957, p. 13 y note 23. Lope de Vega, *La Nueva Victoria de Don Gônzalo de Côrdoba*.
212. E. Schremmer, *op. cit.*, S. 595.
213. A.N., A.E. C.P. Angleterre, 108, f° 28.
214. *The Complete English Tradesman*, Londres, 1745, II, p. 332 and 335.
215. *Voyage en Angleterre, op. cit.*, f° 29.
216. L. Batiffol, *op. cit.*, p. 25—26.
217. Див. I том цієї праці (вид. 1967 р.), с. 293—194.
218. W. Sombart, *op. cit.*, S. 465; *Mêmoires de la baronne d'Oberkirch*, 1970, p. 348 et note 1, p. 534.
219. A. Franklin, *La Vie privêe d'autrefois au temprs de Louis XIII*, I, *Les Magasins de nouveautês, op. cit.*, p. 20 et 40.
220. Малтійський архів, 6405, початок XVIII ст.
221. Jean-Baptiste Say, *De l'Angleterre et des Anglais*, 1815, p. 23.
222. Це обстеження ще слід провести. Ось деякі його віхи. У Вальядоліді 1570 р. було на 40 000 жителів 1870 крамниць ремісників та торгівців, інакше кажучи, загалом одна крамниця на 20 жителів (Bartolomé Bennassar, *Valladolid au siècle d'or*, 1967, p. 168). У Римі 1622 р. — таке саме співвідношення: 5578 крамниць на 114 000 жителів (Jean Delumeau, *Vie êconomique et sociale de Rome dans la seconde moitiê du XVI siècle*, 1957—1959, I, p. 377 et 379). Для Венеції див.: Daniele Beltrami, *Storia della popolazione di Venezia dalle fine del secolo XVI alla caduta dalta Republica*, 1954, p. 219, а для Сієнни див. перелік усіх ремесел міста 1762 р. (A.d.S. Sienne, Archivo Spannochi B 59). З приводу Гренобля 1723 р. див.: E. Esmonin, *Etudes sur la France des XVII et XVIII siècles*, 1964, p. 461 et note 80.
223. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 454.
224. *Wirtschaft und Sozialgeschichte zentraleuropäischer Stadte in neuerer Zeit*, 1963, S. 183 sq. У Базелі від XVI до кінця XVIII ст. число крамарів та роздрібних торгівців зросло на 40 %, число ж усіх ремісників збереглося таким самим або виявило тенденцію до зниження.
225. Я вдячний Клодові Ларк'є за зроблені ним інвентарні списки майна крамниці одного вже померлого на той час торгівця горілкою *(aguardientero)* з мадридського Пласа Майор. Archivo de los Protocolos, n° 10598, f°s 372—516, 1667.
226. Зондаж Мориса Еймара: для 1548 р. див. Tribunal del Real Patrimonio 137, Livelli f°s 3561 et 1584; *ibid.*, Privilegiati, f° 8.
227. Москва АЗПР (Архів зовнішньої політики Росії) 35/6, 390, 84. Лондон, 7 березня 1788 р.
228. Albert Soboul, *Les Sans-Culottes parisiens en l'an* II, 1958, *passim* et notement p. 163, 267, 443, 445.
229. A.N., F^{12}, 724.
230. Chanoine François Pedoue, *Le Bourgeois polis*, 1631.
231. Adam Smith, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*, éd. de 1966, I, p. 18.
232. *Mêdit*... I, p. 293.
233. Jean-Jacques Hémardinquer, «La taille, impôt marqué sur un bâton (Landes, Pyrénées, Bourgogne)», in: *Bulletin philologique et historique* (jusqu'à 1610), 1972, p. 507—512.
234. Lucien Gerschel, «L'Ogam et le nom», in: *Etudes celtiques*, 1963, p. 531—532; *supra*, I, éd. de 1967, p. 357—358.
235. D. Defoe, *op. cit.*, I, p. 356.
236. A. du Pradel, *op. cit.*, II, p. 60.
237. A. de Paris, 33 B 6 27, 26 лютого 1720 р.
238. *Variêtês*, II, p. 136.
239. *Variêtês*, VI, p. 163.
240. A. D. Isère, II E, 621 et 622.
241. *Les Mêmoires de Jean Maillefer, marchand bourgeois de Reims* (1611—1684), 1890, p. 16.
242. A.N., F^{12}, 863 — 7, 7 жовтня 1728 р.
243. Renseignement fourni par Traian Stoianovich.
244. Georges Livet, «Les Savoyards à Strasbourg au début du XVIII siècle», in: *Cahiers d'histoire*, IV, 2, 1959, p. 132.
245. José Luis Martin Galindo, «Arrieros maragatos» en el siglo XVIII», in: *Estudios y Documentos*, n° 9, 1956; *Mêdit...*, I, p. 408.
246. M. Capella, A. Matilla Tascón, *op. cit.*, p. 14 y 22.
247. Marius Kulczykowski, «En Pologne au XVIII siècle: industrie paysanne et formation du mar-

ché national», in: *Annales E.S.C.*, 1969, p. 61—69.
248. D. Defoe, *op. cit.*, II, p. 300.
249. J. Savary des Bruslons, *op. cit.*, mot; «Forain», col. 707.
250. Maurice Lombard, «L'évolution urbaine pendant le Haut Moyen Age», in: *Annales E.S.C.*, XII — 1957; Edouard Perroy, *Histoire du Moyen Age.* («Сирі, цебто євреї та християни, що говорять по-грецькому».)
251. *Variétés*, III, p. 36.
252. E. Schremmer, *op. cit.*, S. 604.
253. Robert Mandrou, *De la culture populaire aux XVII et XVIII siècles. La Bibliothèque bleu de Troyes*, 1964, p. 56.
254. W. Sombart, *op. cit.*, II, p. 446.
255. Claude Nordmann, *Grandeur et liberté de la Suède (1660—1792)*, 1971, p. 36.
256. За даними, наданими Анджеєм Вічанським.
257. Москва, АЗПР, 84/2, 420, а. 10—11; Лейпциг, 6/17 жовтня 1798 р.; 84/2, 421, арк. 3; Лейпциг, 8/19 січня 1799 р.
258. A.N.G[7], 1695, f° 202. Доповідь д'Амело, Париж, 20 вересня 1710 р. Розносці-євреї відзначені в Тулузі (1695 р.) Жерменом Мартеном та Марселем Безансоном (Germain Martin et Marcel Bezançon, *L'Histoire du crédit en France sous le règne de Louis XIV*, 1913, p. 189). Про їхні надуживання у Валоні див. архіви Кальвадосу — С 1419 (1741—1788 рр.).
259. E. Fournier, *Le Théâtre français aux XVI et XVII siècles*, 1874, II, p. 288.
260. *The Scandinavian Economic History Rewiew*, 1966, n° 2, p. 193.
261. A.d.S. Bologne, II — C, 148—150, 1595.
262. Heinrich Bechtel, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*, II, S. 392, note 286.
263. E. Brackenhoffer, *op. cit.*, p. 115 et 144. Про гатунки родзинок див. словник Littré, стаття «Raisin».
264. Jean Georgelin, *Venise au siècle des Lumières*, à paraitre, dactyl., p. 213. За свідченням Градеміго.
265. Guy Patin, *Lettres*, III, p. 246.
266. Jacques Accarias de Sérionne, *La Richesse de la Hollande*, 1778, II, p. 173.
267. B. N., Ms. Fr., 14667, 131.
268. *La Response de Jean Bodin à M. de Malestroit*, 1568, p.p. Henri Hauser, 1932, p. XXXVIII.
269. Фонд доктора Морана. Бонн-сюр-Меνож, Верхня Савойя.
270. J. Savary des Bruslons, *op. cit.*, II, col. 679; V, col. 915—916.
271. Фонд доктора Морана, Жозеф Пероллаз — батькові, Люцерн, 13 травня 1819 р.
272. *Gazette de France*, p. 219, Мадрид, 24 травня 1783 р.
273. Див.: *Il Libro dei vagabondi*, p.p. Piero Camporesi, 1973, вступ, численні посилання на європейську літературу.
274. Ernst Schulin, *Handelsstaat England*, 1969, p. 117, 119. Про португальських торгівців на рознос на початку XVI ст. у Нідерландах див.: J. A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes... à Anvers 1488—1567*, 1925, p. 25—27.
275. David Alexander, *Retailing in England during the Industrial Revolution*, 1970, p. 63 sq. 1780 р. проект закону про заборону торгівлі на рознос у Лондоні наштовхнувся на вельми різку реакцію англійських власників вовняних та бавовняних мануфактур, які у своїх петиціях палаті громад відзначали величезну масу товарів, які вони продають уроздріб. Див.: D. Davis, *op. cit.*, p. 245—246.
276. Jean Drouillet, *Folklore du Nivernais et du Morvan*, 1959; Suzanne Tardieu, *La Vie domestique dans la Mâconnais rural et pré-industriel*, 1964, p. 190—193.
277. Фонд доктора Морана. Ж. Пероллаз — дружині, Женева, 5 серпня 1834 р.
278. A.N., F[12], 2175, Мец, 6 лютого 1819 р.
279. A.N., F[12], 2175, Париж, 21 серпня 1813 р.
280. Basile H. Kerblay, *Les Marchés paysans en U.R.S.S.*, 1968, p. 100 sq.
281. Jean-Paul Poisson, «De quelques nouvelles utilisations des sources notariales en histoire économique (XVII—XX siecles)», in: *Revue historique*, n° 505, 1973, p. 5—22.
282. Див. нижче с. 314 і наступ.
283. A.N., F[12], 149, 77.
284. A.N., F[12], 721, Перигє, 11 червня 1783 р.
285. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 566. Пріоритет, безперечно, належав *Hamburger Kommerzdeputation*, що народилася 1663 р.
286. J. Georgelin, *op. cit.*, p. 86.
287. Piero Bargelini, *Il Bicentenario della Camera di commercio fiorentina 1770—1970*, 1970.
288. A.N., G[7], 1965, 12.
289. A.N., F[12], 151, 195.
290. A.N., F[12], 683, 23 грудня 1728 р.
291. Michael Mitterauer, «Jahrmärkte in Nachfolge antiker Zentralorte», in: *Mitteilungen des Insti-*

tuts für osterreichische Geschichtsforschung, 1967, S. 237.
292. J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* au mot «Landi», col. 508.
293. Félix Bourquelot, *Etudes sur les foires de Champagne,* 1865, p. 10.
294. E. Brackenhoffer, *op. cit.,* S. 105. Він дізнався про це, проїздячи через Ліон, і посилається на Євсевія (IV, розд. 3).
295. A.N., F^{12}, 1259 D, Ліврі-сюр-Мез, вандем'єр VIII р.
296. Littré, au mot «Marché». Ринки й ярмарки не могли заснуватися інакше, як з дозволу короля. Див.: Ferret, 1978, p. 200.
297. A.N., K 1252.
298. Gérard Bouchard, *Un Village immobile, Sennely-en-Sologne au XVIII siècle,* 1972, p. 200.
299. J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* II, col. 668.
300. *Ibid.,* col. 663.
301. *Ibid.,* col. 668.
302. *Ibid.,* col. 671.
303. Jean Merley, *La Haute-Loire de la fin del'Ancien Régime aux débuts de la Troisième République,* 1776—1886, 1974, I, p. 146—147.
304. Див. карту на с. 27.
305. Farnesiana, 668, 17, Валентано, 14 травня 1652 р.
306. R. Gascon, *op. cit.,* 4, I, p. 241—242.
307. J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* II, col. 676.
308. Ernst Kroker, *Handelsgeschichte der Staadt Leipzig,* 1925, S. 85.
309. Cristobal Espejo, *Las Antiguas Ferias de Medina del Campo,* Valladolid, 1908.
310. Jean Baruzi, *Saint Jean de la Croix et le problème de l'expérience mystique,* 1931, p. 73.
311. H. Mauersberg, *Wirtschafts-und Sozialgeschichte zentral-europäischer Städte in neuerer Zeit, op. cit.,* S. 184.
312. E. Kroker, *op. cit.,* S. 113—114.
313. Friedrich Lütge, «Der Untergang der Nürnberger Heiltumsmesse», in: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,* Band 178, Heft 1/3, 1965, S. 133.
314. Ruggiero Nuti, *La Fiera di Prato altraverso i tempi,* 1939.
315. R. Caillet, *op. cit.,* p. 155 sq.
316. *Variétés,* IV, 327 et I, 318, note 2.
317. Москва, АЗПР, 84/2, 420, 7, Лейпциг, 18/29 вересня 1798 р.
318. Francisque Michel, Edouard Fournier, *Le Livre d'or des métiers, Histoire des Hôtelleries, cabarets, hôtels garnis et cafés...* Paris, 1851, 2, 10 (1511).
319. R. Caillet, *op. cit.,* p. 156 et 159.
320. *Ibid.,* p. 156.
321. A.d.S. Napoli, Affari Esteri, 801, Гаага, 17 травня 1768 р. та 8 травня 1769 р.
322. *Gazette de France,* p. 513, Флоренція, 4 жовтня 1720 р.
323. A.d.S. Fiorenze, Fondo Riccardi 309. Джованні Бальді — Франческо Ріккарді, Лейпциг, 18 жовтня 1685 р.
324. *Médit.,* I, p. 347 et note 6.
325. P. Molmenti, *op. cit.,* II, p. 67, note 1.
326. *Insignia Bologne,* X-S, 1676.
327. Henry Morley, *Memoirs of Bartolomew Fair,* London, 1859; J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* II, col. 679, mot «Foire».
328. Цит. за P.-L. Huvelin, *op. cit.,* p. 30, note 1 (посилання на Leroux de Linci, *Proverbes,* II, p. 338).
329. J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* II, col. 656; B.N., Ms. Fr., 21783, 170.
330. *Voyage de deux jeunes Hollandais..., op. cit.,* p. 75.
331. A. Grohmann, *op. cit.,* S. 31.
332. R. Gascon, *op. cit.,* I, p. 169.
333. Y.-M. Bercé, *op. cit.,* p. 206.
334. E. Kroker, *op. cit.,* S. 132.
335. Lodovico Guocciardini, *Description de tout le Pays-Bas (1568),* 3e éd., 1625, p. 108.
336. *Gazette de France,* avril 1634.
337. Oliver C. Cox, *The Foundation of Capitalism,* 1959, p. 27. Протилежне міркування див.: P. Chalmetta Gendron, *op. cit.,* p. 105.
338. Alfred Hoffmann, *Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich,* 1952, S. 139.
339. E. Kroker, *op. cit.,* S. 83.
340. Corrado Marciani, *Lettres de change aux foires de Lancianoau XVI siècle,* Paris, 1962.
341. Louis Dermigny, «Les foires de Pézenas et de Montagnac au XVIII siècle», in: *Actes du congrès régional des fédérations historiques de Languedoc,* Carcassonne, травень 1952 р., зокрема p. 18—19.
342. Robert-Henri Bautier, «Les foires de Champagne», in: *Recueils de la Société Jean Bodin, V: La Foire,* p. 1—51.
343. F. Bourquelot, *Etudes sur les foires de Champagne,* II, *op. cit.,* p. 301—320.
344. *Médit.* ...I, p. 458 et note 3.
345. *Ibid.,* I, p. 314.
346. José Gentil da Silva, *Banque et crédit en Italie au XVII siècle,* 1969, p. 55.

347. *Ibid.*, див. покажчик *«Mercanti di conto»*.
348. Domenico Peri, *Il Negotiante*, Gênes, 1638; *Médit.* ... I, p. 461.
349. J. Gentil da Silva, *op. cit.*, p. 55.
350. Giuseppe Mira, «L'organizzazione fleristica nel quadro dell'economia della «Bassa» Lombardia alla fine del medioevo e nell'età moderna», in: *Archivo storico lombardo*, vol. 8, 1958, p. 289—300.
351. A. Grohmann, *op. cit.*, S. 62.
352. A. Hoffmann, *op. cit.*, S. 142—143.
353. Henri Laurent, *Un Grand Commerce d'exportation au Moyen Age: la draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens, XII— XV siècles*, 1935, p. 37—41.
354. A. Grohmann, *op. cit.*, S. 20.
355. F. Borel, *Les Foires de Genève au XV siècle*, 1892 (і додані документи); Jean-François Bergier, *Les Foires de Genève et l'économie internationale de la Renaissance*, 1963.
356. R. Gascon, *op. cit.*, I, p. 49.
357. A.N., F^{12}, 149, f° 59, 27 вересня 1756 р.
358. Turgot, article «Foire», dans *l'Encyclopédie*, 1757; J. Savary des Bruslons, *op. cit.*, mot «Foire», col. 647.
359. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 472, 479.
360. A. Hoffmann, *op. cit.*, S. 143; E. Kroker, *op. cit.*, S. 163. Варто відзначити, що слово «Messe» («ярмарок»), поширене у Франкфурті, прижилося в Лейпцигу тільки в другій половині XVII ст. і розвінчало слова «Jahrmärket» «Markete», *ibid.*, S. 71.
361. *Médit.* ... I, 479.
362. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 473.
363. B. H. Kerblay, *op. cit.*, p. 85 sq.
364. Alice Piffer Canabrava, *O Comércio português no Rio da Prata (1580—1640)*, 1944, p. 21 sq. J. Savary des Bruslons, *op. cit.*, V, col.; 1363 sq. Див. також статтю, присвячену Веракрусу та Картахені.
365. Nicolàs Sànchez Albornoz, «Un testigo del comercio indiano: Tomàs de Mercado y Nueva España», in: *Revista de historia de America*, 1959, p. 113.
366. Цит. за: E. W. Dahlgren, *Relations commerciales et maritimes entre la France et les côtes de l'océan Pacifique*, 1909, p. 21.
367. José Gentil da Silva, «Trafic du Nord, marchés du «Mezzogiorno», finances génoises: recherches et documents sur la conjoncture à la fin du XVI siècle», in: *Revue du Nord*, XLI, n° 162, квітень— червень 1959 р., с. 129—152, особливо с. 1327.
368. Louis Dermigny, in: *Histoire du Languedoc*, 1967, p. 414.
369. A. N. F^{12}, 1266. Проект не прийняли. Площа Революції — це сучасна площа Злагоди.
370. W. Sombart, *Apogée du capitalisme*, 1932, éd. André E. Sayous, p. XXV.
371. W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, II, *op. cit.*, S. 488 sq.
372. J. Savary des Bruslons, *op. cit.*, mot «Marchand», col. 765 sq.
373. Littré, *op. cit.*, mot «Corde», p. 808.
374. W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, II, S. 489.
375. Jean-Perre Ricard, *Le Négoce d'Amsterdam contenant tout ce que doivent savoir les marchands et banquiers*, tant ceux qui sont établis à Amsterdam que ceux des pays étrangers, Amsterdam, 1722, p. 5—7.
376. Moskwa, CDASA (Centralxnij dervawnij arh-w starodawn-h akt-w), 1261 — Ç, 774, a. 18.
377. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 490.
378. *Histoire de commerce de Marseille*, II, p. 466; IV, p. 510 sq.
379. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 490.
380. A.N., F^{12}, 116, 36.
381. Raymond Oberlé, «L'évolution des finances à Mulhouse et le financement de l'industrialisation au XVIII siècle», in: *Comité des travaux historiques. Bulletin de la section d'histoire moderne et contemporaine*, n° 8, 1971, p. 93—94.
382. Cardinal François-Désiré Mathieu, *L'Ancien Régime en Lorraine et Barrois... (1658—1789)*, Paris, 1878, p. 35.
383. Jaqueline Kauffmann-Rechard, *Origines d'une bourgeoisie russe, XVI et XVII siècles*, 1969, p. 45.
384. J. Savary des Bruslons, *op. cit.*, II, mot «Entrepôt», col. 329—330.
385. A.N., F^{12}, 70, f° 102, 13 серпня 1722 р.
386. R. Gascon, *op. cit.*, t. I, p. 158.
387. Médit. ... I, 525.
388. C. Carrère, *op. cit.*, p. 9.
389. Robert Cessi et Annibale Alberti, *Rialto*, 1934, p. 79.
390. Maurice Lévy-Leboyer, *Les Banques européennes et l'industrialisation internationale dans la première moitié du XIX siècle*, 1964, p. 254 sq.
391. Mateo Alemàn, *Gusmàn de Alfarache*, in: *La novela picaresca española*, *op. cit.*, p. 551.
392. Viera da Silva, *Dispresos*, III, 340 et IX,

807. Від 1760 р. почали будувати Королівську торгову площу — *La Real Plaza do Comercio*. Ці дані повідомив мені Ж. Жентил да Силва.
393. Raimundo de Lantery, *Memorias*, p. p. Alvaro Picardo y Gomez, Cadix, 1949, In: *Mélanges Braudel*, article de Pierre Ponsot, p. 151—185.
394. R. Cessi et A. Alberti, *op. cit.*, p. 66.
395. Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter des Fugger*, 1922, I, S. 70.
396. За повідомленням Гвідо Пампалоні.
397. Згідно з повідомленням Джузеппе Феллоні (лист від 4 вересня 1975 р.). La loggia dei Mercanti ai Banchi міститься за 400 метрів від Страда Нуова.
398. R. Ehrenberg, *op. cit.*, I, S. 70.
399. R. Marquant, *op. cit.*, p. 61.
400. Jean Lejeune, *La Formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVI siècle*, 1939, p. 27
401. Claude Laveau, *Le Monde rochelais de l'Ancien Régime au Consulat. Essai d'histoire économique et sociale (1744—1800)*, 1972, p. 146. (Машинописний текст дисертації.)
402. *Scripta mercaturae*, I, 1967 — між с. 38 та 39 гравюра на міді Гаспара Меріана (1658 р.).
403. E. Kroker, *op. cit.*, p. 138.
404. A.N., G^7, 698, 24.
405. *Diarii di Palermo, op. cit.*, II, p. 59.
406. A.d.S. Gênes, Lettre Consoli, 1/26—28.
407. Charles Carrière, *op. cit.*, I, p. 234.
408. Moskwa, AZPR, 35/6, 744, 9.
409. C. Carrière, *op. cit.*, p. 50.
410. *Ibid.*, p. 51.
411. R. Ehrenberg, *op. cit.*, I. S. 70.
412. Raymond Bloch, Jean Cousin, *Rome et son destin*, 1960, p. 126.
413. Ch. Carrière, *op. cit.*, I, p. 232—233.
414. L.-A. Boiteux, *La Fortune de mer, le besoin de sécurité et les débuts de l'assurance maritime*, 1968, p. 165.
415. D. Defoe, *op. cit.*, I, p. 108.
416. J.-P. Ricard, *Le Négoce d'Amsterdam..., op. cit.*, p. 6—7.
417. *Ibid.*, p. 6.
418. F. Braudel, *supra*, I. éd. 1967, p. 360; Gino Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, Venezia, 1961, p. 147 sq.
419. Federigo Melis, *Trace di una stotia economica di Firenze e della Toscana in generale dal 1252 al 1550* (машинописний курс лекцій), 1966—1967; Alfred Doren, *Storia economica dell'Italia nel Medio Evo*, 1936, p. 559.
420. Adam Wiszniewski, *Histoire de la Banque de Saint-Georges de Gênes*, Paris, 1865.
421. E. Maschke, art. cit., S. 8.
422. *Médit.*, II, 44—45.
423. Bernard Schnapper, *Les Rentes au XVI siècle, Histoire d'un instrument de crédit*, Paris, 1957; *Registres de L'Hôtel de Ville pendant la Fronde*, p. p. Leroux de Lincy et Douet d'Arq, 1846—1847, t. II, p. 426.
424. R. Sprandel, *Der städtische Rentenmark in Nordwestdeutschland im Spätmittelalter*, 1971, S. 14—23.
425. Armando Sapori, *Una Compagnia di Calimalo ai promi del Trecento*, 1932, p. 185.
426. Heinrich Johann Sieveking, *Wirtschaftsgeschichte*, 1935, S. 87.
427. John Francis, *La Bourse de Londres*, 1854, p. 13; N. W. Posthumus, «The tulipomania in Holland in the years 1636 and 1637», in: *Journal of Economic and Busines history*, I, 1928—1929, p. 434—466.
428. В Амстердамі видали 1688 р., в Мадриді перевидали 1958 р.
429. J. G. Van Dillen, «Isaac le Maire et le commerce des actions de la Compagnie des Indes orientales», in: *Revue d'histoire moderne*, січень—лютий та березень—травень 1935 р., зокрема с. 24 і 36.
430. J. G. Van Dillen, *art. cit.*, p. 15, 19, 21.
431. A.N., K 1349, 132 f° 82.
432. A.N., A.E., B^1, 751.
433. A.N., K 1349, 132, f° 81.
434. Isaac de Pinto, *Traité de la circulation et du crédit*, 1771, p. 311.
435. C. R. Boxer, *The Dutch Seaborn Empire 1600—1800*, 1965, p. 19.
436. Pierre Jeannin, *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVII et XVIII siècles*, 1969, p. 73.
437. J. de La Vega, *op. cit.*, p. 322.
438. *Le Guide d'Amsterdam 1701*, p. 65, нагадує «Cafe françois». Інші вказані в кн.: Joseph de La Vega, *Die Verwirrungen*, éd. Otto Pringsheim, 1919, S. 192, note 2, за даними: Berg, *Réfugiés*, p. 328.
439. Michele Torcia, *Sbozzo del commercio di Amsterdam*, 1782.
440. A.N., 61 AQ 4.
441. Herbert Lüthy, *La Banque protestante en France de la Révocation de l'Edit de Nantes à la Révolution*, 1959—1961, II, p. 515.
442. A.N., 61 AQ 4, Париж, 2 березня 1780 р.
443. H. Lüthy, *op. cit.*, II, se reporter à l'index.

444. A.N., 61 AQ 4. В «рахунок 3/3» слід розуміти: з розрахунку трьох третіх — для Марсе, Пікте й Крамера.
445. A.N., 61 AQ, 77 et 88.
446. J. Francis, *op. cit.*, p. 23 et 87.
447. *Ibid.*, p. 27.
448. A.N., G^7, 1699. Лондон, 29 травня 1713 р.
449. J. Francis, *op. cit.*, p. 32.
450. Jean Savant, *Tel fut Ouvrard*, 1954, p. 55.
451. Див.: P.G.M. Dickson, *The financial Revolution in England*, 1967, p. 505—510; E.V. Morgan and W. A. Thomas, *The Stock Exchange*, 1962, p. 60—61.
452. *Ibid.*, p. 65.
453. E. Schulin, *op. cit.*, S. 249 und 295.
454. P.G.M. Dickson, *op. cit.*, p. 504.
455. E. V. Morgan and W. A. Tom Thomas, *op. cit.*, p. 17.
456. P.G.M. Dickson, *op. cit.*, p. 506.
457. Jakob van Klaveren, «Rue de Quincampoix and Exchange Alley. Die Spekulationjahre 1719 und England», in: *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeshichte*, 1963, 48, 3, S. 331—359.
458. Robert Bigo, «Une grammaire de la Bourse en 1789», in: *Annales d'histoire économique et social*, II, 1930, p. 500 et 507.
459. Marie-Joseph Désiré Martin, *Etrennes financières*, 1789, p. 97 sq.
460. *Ibid.*, ch. VI, «Bourse», p. 68.
461. Robert Bigo, *La caisse d'Escompte (1776—1793) et les origines de la Banque de France*, Paris, 1927, notamment p. 95—116.
462. *Mêmoires du comte de Tilly*, 1965, p. 242.
463. Москва, АЗПР, 93/6, 428, а. 40. Париж, 15 серпня 1785 р.
464. A.N., 61 AQ 4.
465. Roland de La Platière, *Encyclopêdie méthodique*, II, p. 2, d'après C. Carrière, *op. cit.*, I, p. 244, note.
466. Maurice Lévy-Leboyer, *op. cit.*, p. 420, note 17.
467. Jacques Genet, *Le Monde chinois*, Paris, 1972, p. 231.
468. Pierre Goubert, *Beauvais et le beauvaisis de 1600 à 1730*, Paris, 1960, p. 142.
469. I. de Pinto, *op. cit.*, p. 69.
470. Цю цифру назвали для Голландії під час кризи 1763 р. — A. E., Hollande, 513, p. 64.
471. M. Lévy-Leboyer, *op. cit.*, p. 709; Guy Thuillier, «Le stock monétaire de la France en l'an X», in: *Revue d'histoire économique et sociale*, 1974, p. 253. Близько 1700 р. анонімний англійський памфлет розрізняв 30 різних категорій паперових грошей. Див.: E. Schulin, *op. cit.*, S. 287, note 191.
472. A.N., G^7, 1622.
473. M. Torcia, *op. cit.*, p. 41.
474. *Op. cit.*, I, p. 266.
475. E. Martinez Estrada, *Muerte y transfiguración de Martin Fierro*, 1948, passim і особливо I, p. 134—135.
476. Roger Letourneau, *Fès avant le protectorat*, Casablanca, 1949, cité par P. Chalmetta, *op. cit.*, p. 128.
477. P. Chalmetta, *op. cit.*, p. 133—134 (посилання на ал-Макризі, Кітаб ал-Хітат).
478. S. Y. Labib, *Handelsgeschichte Agyptens im Spätmittelalter* 1171—1517, 1965, S. 277, 290 und 323.
479. Nikita Elisseeff, *Nur-ad-Din*, III, p. 856, цит. за кн.: P. Chalmetta., p. 176.
480. Carlo A. Pinelli, Folco Quilici, *L'Alba dell'uomo*, 1974, p. 219.
481. Pierre Gourou, *Leçons de gêographie tropicale*, 1971, p. 106; *Pour une gêographie humaine* 1973, p. 105. Основна інформація є в колективній праці: *Mount Everest*, London, 1963.
482. G. W. Skinner, *art. citê.*
483. Richard, *Essai sur la nature du commerce en gênêral*, INED, 1952, p. 5 sq.
484. J, C. Van Leur, *Indonesian Trade and Society*, 1955, p. 53, 60, 63 і особливо p. 135—137, 197, 200. Думку Ван Люра підтримав Нільс Стеенсгор: Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the seventeenth cent.*, 1973. Проти такого погляду спрямована замітка, яку надіслав мені Даніель Торнер, і така праця: M.A.P. Meilink-Roelsfsz, *Asian trade and European influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, 1962. Ця суперечка лежить у самому центрі всесвітньої історії. Я повернусь до неї в розділі 5 третього тому цієї праці.
485. J—C. Van Leur, *op. cit.*, p. 3 sq.
486. A.N., Marine B^7, 46, p. 256 sq.
487. B.N. de Lisbonne, F.G. 7970; traduction de Ievon Khachikian, «Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682—1693)», in: *Annales E.S.C.*, mars — avril 1967.
488. Robert Mantran, *Istanbul dans la second moitiê du XVII siècle*, 1962.
489. «Русско-индийские отношения в XVIII в.» Збірник документів, М., 1966 р., с. 29 і наст., 56—65, 74, 82, 95 і наст.

490. Там же, с. 32, *51—55*, 67.
491. *Médit.*, I, p. 263; II, p. *577—578*.
492. Luigi Celli, *Introduction à Due Trattati inediti di Silvestro Gozzolini da Osimo, economista e finanziere del sec. XVI,* Turin, 1892, p. 2—6.
493. *Médit.*, II, p. 142 sq.
494. Jacques de Villamont, *Les Voyages du Seigneur de Villamont,* 1600, p. 102 recto et verso.
495. Irfan M. Habib, «Banking in Mughol India», in: *Contribution to Indian economic history,* I, Calcutta, 1960, p. 1—20.
496. C. R. Boxer, «Macao as religious and commercial entrepot in the 16th and 17th centuries», in: *Acta asiatica,* 1974, p. 71.
497. *Voiage de Henri Hagenaar aux Indes orientales,* in: R.-A. Constantin de Renneville, *Recueil des voiages qui ont servi à l'établissement et au progrès de la Compagnie des Indes orientales,* V, 1706, p. 294 et 296—297.
498. *Médit.*, II, p. 149.
499. Abbé Prévost, *op. cit.*, VIII, 629; W. H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb,* 1923, p. 153—158.
500. Jean-Henri Grose, *Voyage aux Indes oroentales,* 1758, p. 155 sq. «Цей великий комерсант Абдулафур, про якого кажуть, буцімто він сам веде таку саму велику комерцію, як і англійська компанія».
501. Jean-Baptiste Tavernier, *Les Six voyage de Jean-Baptiste Tavernier... qu'il a faits en Turquie, en Perse et aux Indes...,* Paris, 1676, I, p. 192, 193.
502. Louis Dermigny, *Les Mémoires de Charles de Constant sur le commerce à la Chine,* 1964, p. 76, 189—190.
503. Dominique et Janine Sourdel, *La Civilisation de l'Islam classique,* 1968, p. 584.
504. Robert Brunschvig, «Coup d'oeil sur l'histoire des foires à travers l'Islam», in: *Recueils de la Société Jean Bodin,* t. V: La Foire, 1953, p. 44 et note 1.
505. J. C. Van Leur, *op. cit.*, p. 76.
506. R. Brunschvig, *art. cit.*, p. 52—53.
507. Ludovico de Varthema, *Les Voyages de Ludovico de Varthema ou le viateur en la plus grande partie d'Orient,* Paris, 1888, p. 21. «Ми рушили своєю дорогою й через три дні дісталися місця, яке називається Мезерибе. Й ми перебували там три дні, бо купці запасалися, купували верблюдів і все, що їм було потрібно. Дідич цього Мезерибе на ймення Замбей є господарем сільської місцевості, цебто арабів... Він має сорок тисяч коней, а для свого двору — десять тисяч кобил і триста тисяч верблюдів».
508. S. Y. Labib, *Handelsgeschichte Àgyptens im Spatmittelalter, op. cit.,* S. 193—194.
509. *Ibid.*, p. 194.
510. R. Brunschvig, *art cit.*, p. 56—57.
511. S. Y. Labib, *op. cit.*, S. 197.
512. *Médit.*, I, p. 190; référence à Henry Simondfeld, *Der Fondaco dei Tedeschi und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen,* 1887; Hans Hausherr, *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit vom Ende des 14. bis zur Höhe des 19.* J., 3 éd. 1954, S. 28.
513. William Crooke, *Things Indian,* 1906, p. 195 sq.
514. Подальші деталі див.: Abbé Prevost, *op. cit.*, I, p. 414 et VIII, p. 139 sq.
515. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age,* 1936, t. II, p. 662—663.
516. Denys Lombard, *Le sultanat d'Aljeh au temps d'Iskandar muda,* 1607—1636, 1967, p. 46 (посилання на: John Davis, *A briefe pilote to the Zelanders in their East India Voyage...* 1598, London, 1625).
517. François Martin, *Description du premier voyage faict aux Indes Orientales par les Français de Saint-Malo,* 1904. (Цит. за кн.: D. Lombard, *op. cit.*, p. 25, n. 4.)
518. D. Lombard, *op. cit.*, p. 113—114 (посилання на: Guillaume Dampier, *Supplément du voyage autour du monde..,* 1723).
519. За даними, що їх мені надали Мішель де Картьє, Дені Ломбар та Етьєнн Балаж.
520. Etienne Balazs, «Les foires en Chine», in: *Recueils de la Société Jean Bodin,* V: La Foire, 1953, p. 77—89.
521. *Encyclopedia britannica,* 1969, XIII, p. 124.
522. Louis Dermigny, *La Chine et L'Occident. Le commerce à Canton au XVIII siècle,* 1964, p. 295, III, p. 1151.
523. *La Tradition scientifique chinoise,* 1974.
524. «Le marché monétaire au Moyen Age et au début des Temps modernes», in: *Revue historique,* 1970, p. 28.
525. C. Verlinden, J. Craeybeckx, E. Scholliers, «Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVI siècle», in: *Annales E.S.C.*, 1955, n° 2, p. 187, note 1. «За нинішнього стану досліджень можна навіть запитати себе, чи не характеризується XVI ст. зосередженням великої торгівлі в руках небагатьох...»
526. «Rue de Quincampoix und Exchange Alley», in: *Vieteljahrschrift..., art. cit.,* 1963.

До розділу 2

1. Щоб, дотримуючись порад Жоржа Гурвича, не говорити про закони.
2. Я маю на увазі передусім архіви Симона Руїса у Вальядоліді та Франческо Датині в Прато.
3. Maillefer, *op. cit.*, p. 102.
4. F. Braudel et A. Tenenti, «Michel da Lezze, marchand vénitien (1497—1514)», in: *Mélanges Friedrich Lütge*, 1956, p. 48.
5. *Ibid.*, p. 64.
6. L. Dermigny, *La Chine et l'Occident...*, II, p. 703, note 5.
7. A.N., 62 AQ 44, Le Havre, 26 березня 1743 p.
8. F. Braudel et A. Tenenti, *art. cit.*, p. 57.
9. *Médit.*, I, p. 560 sq.
10. *Ibid.*, I, p. 285.
11. Увесь наступний уривок подається за текстом широкого звіту Даніеля Брамса (1687 р.) по його поверненні з Індії, де він довго посідав пост першорядної ваги в Ост-Індській компанії. A.N., B^7, 463, f°s 235—236, 253, 284.
12. *Ibid.*, f° 125.
13. Див. цю працю, т. I (вид. 1967 р.), с. 366.
14. Felipe Ruiz Martin, *Lettres marchandes échangées entre Florance et Medina del Campo*, Paris, 1965, p. 307.
15. A.N., 62 AQ 33, 12 травня 1784 p.
16. A.N., 62 AQ 33. 29 листопада 1773 р. Цей Дюгар був сином Робера Дюгара, засновника великої фарбувальні в Дарентал, що збанкрутів 1763 р.
17. Прикметник *«extinctifs»* слід розуміти як «підлягає погашенню». Див.: Littré s. v. «Extinction».
18. A.N., 62 AQ 34, 31 жовтня 1775 p.
19. A.N., 62 AQ 34, 14 березня 1793 p.
20. A.N., 94 AQ 1, dossier n° 6.
21. A.N., 94 AQ 1, dossier n° 6, f° 35.
22. Jean Cavignac, *Jean Pellet, commerçant de gros, 1694—1772*, 9167, p. 37.
23. A.N., F^{12}, 721, 25 лютого 1783 p.
24. A.N., 61 AQ 1, f° 28, v°, 4 квітня 1776 p.
25. A.N., 94 AQ 1, dossier, 11. Лист з Пондишері від 1 жовтня 1729 р.
26. Pierre Blancard, *Manuel de commerce des Indes orientales et de la Chine*, 1806, p. 40—41.
27. Ferdinand Tremel, *Das Handelsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körber, 1526—1548*, 1960.
28. J. Cavignac, *op. cit.*, p. 152.
29. *Ibid.*, p. 153.
30. *Ibid.*, p. 154.
31. *Ibid.*, p. 37.
32. Romuald Szramkiewicz, *Les Régents et censeurs de la Banque de France pommés sous le Consulat et l'Empire*, 1974.
33. Clemens Bauer, *Unternehmung und Unternehmungsformen im Spätmittelalter und in der beginnenden Neuzeit*, 1936, S. 45.
34. Raymond de Roover, *Il Banco Medici dalle orogini al declino (1397—1494)* (éd; anglaise, 1963), 1970, p. 127 sq.
35. A.N., 62 AQ 33.
36. Цілком очевидно, вони були пов'язані з Дюгаром у цій справі споловини, що в листуванні подавалося як 2/2. Достоту так само 3/3 було об'єднанням трьох осіб з однієї третини доходів.
37. F. Braudel, «Réalités économiques et prises de conscience: quelques témoignages sur le XVI siècle», in: *Annales E.S.C.*, 1959, p. 735.
38. A.N., G^7, 1698, 138, 12 квітня 1713 p.
39. З приводу *metedores* див.: E. W. Dahlgren, *Relations commerciales et maritimes entre la France et les côtes de l'océan Pacifique*, *op. cit.*, I, p. 42. З приводу *cargadoves* див.: John Everaert, *De internationale en coloniale handel der vlaamse Firma's te Cadiz, 1670—1740*, 1973, p. 899.
40. R. Gascon, *op. cit.*, p. 204—205.
41. Armando Sapori, *Suldi di stiria economica*, 3 éd. 1955, II, p. 933.
42. Jean-Baptiste Tavernier, *Voyage en Perse*, éd. Pascal Pia, 1930, p. 69.
43. P. D. de Passenans, *La Russie et l'esclavage*, 1822, I, p. 129, note 1.
44. L. Brentano, *Le Origini del capitalismo*, 1954, p. 9.
45. Hektor Amman, «Die Anfänge des Aktivhandels und der Tucheinfuhr aus Nordwesteuropa nach dem Mittelmeergebiet», in: *Studi in onore di Armando Sapori*, 1957, I, p. 276.
46. H. Pigeonneau, *op. cit.*, I, p. 253.
47. *Médit.*, I, p. 458.
48. Вислів належить Рихардові Еренбергу — Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Creditverkehr im 16. J.*, 1896.
49. Pierre Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, 1962, III, p. 484.
50. Mesroub J. Seth, *Armenians in India from the earliest times to the present day*, 1937.

51. L. Dermigny, *Mémoires de Charles de Constant...*, *op. cit.*, p. 150, note 5.
52. L. Khachikian, *art. cit.*, p. 239 sq.
53. L. Dermigny, *La Chine et l'Occident...*, *op. cit.*, p. 35.
54. Pierre Chaunu, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques*, 1960, p. 23.
55. В. А. Парсамян, *Російсько-вірменські відносини*, Єреван, 1953 р., док. 44 і 48—50.
56. F. Lütge, *op. cit.*, S. 253.
57. *Médit.*, I, p. 264.
58. Малтійські архіви. Liber Bullarum, 423, f° 230, 1 березня та 1 квітня 1553 р.
59. *Gazette de France*, 30 січня 1649 р., р. 108, P. Joseph Bougerel, *Mémoires pour servir à l'histoire de plusieurs hommes illustres de Provence*, 1752, p. 144—173.
60. Louis Bergasse et Gaston Rambert, *Histoire du commerce de Marseille*, IV, 1954, p. 65.
61. Simancas, *Estado Napoles*, 1097, f° 107.
62. Переклад назви: «Скарбниця мір, ваги, чисел та монет усього світу, або Пізнання усіх видів ваг, мір та монет, які керують торгівлею цілого світу, зібране працею жалюгідного паламаря Луки з Вананда коштом і за велінням пана Петроса, сина Хачатура з Джульфи. Надруковано турботами й з волі великого, вельми вченого й святого єпископа Фоми з Вананда з дому Гальтянів. Року Господа нашого 1699, 16 січня, в Амстердамі».
63. Alexandre Wolowski, *La Vie quotidienne en Pologne au XVII siècle*, 1972, p. 179—180.
64. L. Dermigny, *La Chine et l'Occident*, I, p. 297.
65. Paul Shaked, *A tentative Bibliography of Geniza Documents*, 1964; S. D. Goitein, «The Cairo Geniza az a source for the history of Mulsim civilisation», in: *Studia islamica*, III, p. 75—91.
66. S. Y. Labib, in: *Journal of Economic History*, 1969, p. 84.
67. H. Pigeonneau, *op. cit.*, I, p. 242—245.
68. *Médit.*, II, p. 151; Attilio Milano, *Storia degli Ebrei in Italia*, 1963, p. 218—220.
69. H. Inalcik, in: *Journal of Economic History*, 1969, p. 121 sq.
70. *Sephardim an der unteren Elbe*, 1958.
71. F. Lütge, *op. cit.*, S. 379—380, і особливо H. Schnee, *Die Hoffinanz und der moderne Staat*, 3 vol., 1953—1955.
72. Pierre Saville, *Le Juif de Cour, histoire du Résident royal Bernard Lehman (1661—1730)*, 1970.
73. Werner Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 1922.
74. H. Inalcik, *art. cit.*, p. 101—102.
75. Lewis Hanke, «The Portuguese in Spanish America», in: *Rev. de Hist. de America*, juin 1961, p. 1—48; Gonzalo de Reparaz hijo, «Os Portugueses no peru nos seculos XVI e XVII», in: *Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa*, jan.—mars 1967, p. 39—55.
76. Pablo Vila, «Margarita en la colonia 1550 a 1600», in: *Revasta nacional de cultura*, Caracas, octobre 1955, p. 62.
77. A. P. Canabrava, *O Comércio português no Rio da Prata*, *op. cit.*, p. 36—38. У примітці — посилання на Л. Генкі та інших авторів.
78. *Ibid.*, p. 116 sq.; L. Hanke, *art. cit.*, p. 15.
79. L. Hanke, *ibid.*, p. 27.
80. A. P. Canabrava, *op. cit.*, p. 143 sq.; Emanuel Soares da Veiga Garcia, «Buenos Aires e Cadiz. Contribuiçâo ao estudo do comercio livre (1789—1791)», in: *Revista de historia*, 1970, p. 377.
81. L. Hanke, *art cit.*, p. 7.
82. *Ibid.*, p. 14. Citation de José Toribio Medina. *Historia del Tribunal del Santo Oficio de la Inquisiciôn de Cartagena de las Indias*, Santiago de Chile, 1899, p. 221.
83. Gonzalo de Reparaz, «Los Caminos del contrabando», in: *El Comercio*, Lima, 18 лютого 1968 р.
84. Замітка отримана від Альваро Жари й складена за рахунками Себастьяна Дуарте, що зберігаються в Національному архіві Сантьяго.
85. Jakob van Klaveren, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16. und 17. J.*, 1960, S. 151, n 123.
86. Genaro Garcia, *Autos de Fe de la Inquisiciôn de Mêxoco con extractos de sus causas*, 1910; Guijo, *Diario*, 1648—1664, México, 2 vol., 1952, I, p. 39—47, 92—93. (Щоденні записи, які розповідають про аутодафе 11 лютого 1649 р.)
87. У тому розумінні, в якому вживає цей термін Жуан Лусіу де Азеведу: він розуміє під ним послідовні періоди, впродовж яких панував один продукт — цукор, кава тощо. Див.: Joâo Lucio de Azevedo, *Epocas do Portugal econômico, esboços de historia*, 1929.
88. L. Dermigny, *La Chine et l'Occident...*, *op. cit.*, I, p. 77.
89. Johann Albrecht Mandelslo, *Voyage aux Indes orientales*, 1659, II, p. 197.

90. Бальтазар Суарес — Симонові Руїсу, 15 січня 1590 р.; Симон Руїс — Хуану де Лаго, 2 серпня 1584 р.; Симон Руїс — ліонському Буонвізі, 14 липня 1569 р. Архів Руїсів. Archivo historico provincial, Valladolid.
91. Див. цю працю, т. III, розділ 4.
92. M. Capella et A. Matilla Tascón, *op. cit.*, p. 181 sq.
93. *Médit.*, I, p. 195.
94. G. Aubin, «Bartolomäus Viatis Ein nürnbergen Kriege», in: *Viertelj. für Sozial-und Wirschaftsgeschichte,* 1940; Werner Schultheiss, «Der Vertag der nürnberger Handelsgesellschaft Bartholomäus Viatis und Martin Peller von 1609—15», in: *Scripta mercaturae,* I, 1968.
95. Archives de Cracovie, tal. 382.
96. *La Novela picaresca, op. cit.*, Estebanillo Gonzalez, p. 1812, 1817, 1818. Про італійських купців у Мюнхені, Відні див.: E. Kroker, *op. cit.*, S. 86.
97. *Op. cit.*, S. 361.
98. *Europe in the Russian mirror,* 1970, p. 21 sq.
99. *Diarii,* 9 листопада 1519 р.
100. H. Sieveking, *op. cit.*, p. 76.
101. F. Carletti, *Ragionamenti sopra le cose da lui veduto ne' suoi viaggi, 1701, p. 283.*
102. François Dronik, *l'Industrie textile dans le Maine (1650—1815)*, 1955, p. 83,
103. F. Lütge, *op. cit.*, S. 235.
104. G. Lohmann Villena, *Las Minas de Huancavelica en los siglos XVI y XVII,* 1949, p. 159.
105. Gérard Sivery, «Les orientations actueles de l'histoire économique du Moyen Age, dans l'Europe du Nord-Ouest», in: *Revue du Nord,* 1973, p. 213.
106. Jacques Schwartz, «L'Empire romain, l'Egypte et le commerce orientalё», in: *Annales E.S.C.*, XV (1960), p. 25.
107. A. Sapori, *Una Compagnia di Calimala ai primi del Trecento, op. cit.*, p. 99.
108. Federigo Melis, «La civiltà economica nelle sue esplicazioni dalla Versilia alla Maremma (secoli X—XVIII)», in: *Atti del 60° Congresso internazionale della «Dante Alighieri»,* p. 26.
109. Pierre et Huguette Chaunu, *Séville et L'Atlantique de 1504 à 1650,* 1959, VIII — 1, p. 717.
110. R. Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général, op. cit.*, p. 41.
111. F. Melis, *art. cit.*, p. 26—27, et «Werner Sombart e i problemi della navigazione nel medio evo», in: *L'Opera di Werner Sombart nel centenario della nascita,* p. 124.
112. R. Gascon, *op. cit.*, p. 183.
113. G. F. Gemelli Carreri, *Voyage autour du monde,* 1727, II, p. 4.
114. *Ibid.*, IV, p. 4.
115. F. Carletti, *op. cit.*, p. 17—32.
116. Condillac, *Le Commerce et le gouvernement,* éd. Daire, 1847, p. 262.
117. Мішель Морино був такий ласкавий, що передав мені мікрофільм листування дому Сарді в Ліворно з Беньяміно Бурламаккі, що зберігається в Муніципальному архіві Амстердама. (Familie-papieren 1. Archief Burlamachi.)
118. A.N., 62 AQ 33, Амстердам, 27 березня 1766 р.
119. Archives de Paris, D^5B^6 4433, f° 48.
120. Архів князя Воронцова, М., 1876, кн. 9, с. 1—2, Венеція, 30 грудня 1783 р., Семен Воронцов — Олександрові Воронцову: «Тут усе, за винятком шовку, неймовірно дороге».
121. Claude Manceron, *Les Vingt Ans du roi,* 1972, p. 471.
122. *Médit.*, I, p. 471.
123. Barthélémy Joly, *Voyage en Espagne, 1603—1604,* p.p. L. Barrau Dihigo, 1909, p. 17.
124. Борепан, Лондон, 7 серпня 1688 р. (A.N., A.E., B^1, 757); Аніссон, Лондон, 7 березня 1714 р. (A.N., G 7, 1699); Карло Оттоне, грудень 1670 р. (A.d.S. Gênes, Lettre Consoli, 1—2628); Симолін, Лондон, 23 березня (3 квітня) 1781 р., Москва, АЗПР, 35/6, 320, a. 1671; Герман, 1791 р. (A.N., AE.E., B^1, 762, f° 461 v°).
125. Fynes Moryson, *An Itinerary containing his ten yeeres travell,* 1908, VI, p. 70, цит. за кн.: Antoine Maczak, «Progress and underdevelopment in the ages of Ranaissance and Baroque Man», in: *Studia Historiae Oeconomicae IX,* 1974, p. 92.
126. I. de Pinto, *op. cit.*, p. 167: «Там, де більше багатств, усе дорожче... Саме се примушує мене припускати, що Англія багатша за Францію»; *François Quesnay et la physiocratie,* éd. de l'INED, 1966, II, p. 954.
127. *Voyages en France,* 1931, p. 137.
128. *Dela monnaie,* tr. fr. de G.M. Bousquet et J. Crisafulli, 1955, p. 89.
129. Léon H. Dupriez, «Principes et problèmes d'interprétation», in: *Diffusion du progrès et convergence des prix. Etudes internationales,* 1966, p. 7.
130. Див. цю працю, т. III, розд. I, а також:

Accarias de Sérionne, *op. cit.*, 1766, I, p. 270 sq.
131. Turgot, *Oeuvres,* I, *op. cit.*, p. 378—379.
132. Pierre Des Mazis, *Le Vocabulaire de l'économie politique,* 1965, p. 62.
133. H. et P. Chaunu, *Séville et l'Atlantique de 1504 à 1650, op. cit.,* 12 vol.
134. *Ibid.*, VIII — 1, p. 260, note 2, 293, note 1.
135. Felipe Ruiz Martin, *El Siglo de los Genoveses,* à paraitre, Puth Pike, *Enterprise and Adventure. The Genoese in Seville,* 1966.
136. *Gazette de France,* 14 лютого 1730 p. з Мадрида.
137. Про цю важливу деталь я дізнався від Ж.-П. Берта.
138. D. Defoe, *op. cit.*, I, p. 354.
139. Thomas Gage, *Nouvelle Relation contenant les voyages de Thomas Gage dans la Nouvelle-Espagne,* 1676, 4, partie, p. 90.
140. A.F., F^2, A. 21.
141. W.L. Schurt, *The Manila Galleon,* 1959, p. 363.
142. Ragnar Nurkse, *Problems of capital formation in underdeveloped countries,* 1958.
143. *François Quesnay... op. cit.*, II, p. 756.
144. *Pierre de Boisquilbert ou la naissance de l'économie politique,* éd. de l'INED, 1966, II, p. 606.
145. *François Quesnay... op. cit.*, II, p. 664, 954—955.
146. У тому значенні, в якому вживає цей вислів П'єр Гуру.
147. *Médit.*, I, p. 409.
148. *Ibid.*, I, p. 233.
149. H. et P. Chaunu, *op. cit.*, VIII — 1, p. 445.
150. A.N., G^7, 1695, 252.
151. *Ibid.*
152. J. Savary des Bruslons, *op. cit.*, IV, 1762, col. 1023, постанови від 5 вересня 1759 р. і від 28 жовтня того самого року (col. 1022 et 1024).
153. Paul Baircoch, *Révolution industrielle et sou-développement,* Paris, 1963, p. 201.
154. R. M. Hartwell, *The Industrial Revolution and economic Growth,* 1971, p. 181—182.
155. Див. цю працю, т. III, розд. 4.
156. Thomas Sowell, *The Say's Laws,* 1972; Ch. E. L. Meunier, *Essai sur la théorie des débouchés de J.-B. Say,* 1942.
157. Oeuvres, *op. cit.*, I, p. 452.
158. Цит. за кн.: R. Nurkse, *op. cit.*, p. 16.
159. Цит. за кн.: J. Romeuf, *op. cit.*, I, p. 372.
160. Henri Guitton, *Les Fluctuations économiques,* 1952, p. 173.
161. I. de Pinto, *op. cit.*, p. 184.
162. Eli F. Heckscher, *La Epoca mercantilista,* 1943, p. 653.
163. D. Ricardo, *op. cit.*, 1970, p. 66.
164. *Ibid.*, розділ про зиски, зокрема с. 88—89.
165. «Tawney's Century», in: *Essays in Economic and sicial History of Tudor and Stuart England,* 1961.
166. Michelet, *Le Peuple,* 1899, p. 73—74.
167. З приводу Джанфільяцці див.: Armand Sapori, *Studi di storia economica,* 3 éd. 1955, II, p. 933 sq. Щодо Каппоні див. реєстр, що його має Армандо Сапорі, який ласкаво надав мені мікрофільм з нього.
168. Архіви, що зберігаються в міланському університеті Бокконі.
169. B. Cotrugli, *op. cit.*, p. 145.
170. *Mélanges Hermann Aubin,* 1965, I, p. 235 sq.
171. Ernst Hering, *Die Fugger,* 1940, S. 23 und 27.
172. F. Melis, «La civitâ economica nelle sue explicazione dalla Versillia alla Maremma», *art. cit.*, p. 21, 35.
173. F. Lütge, *op. cit.*, S. 288.
174. F. Gastrin, *op. cit.*, p. 116.
175. Hermann Kellenbenz, «Le front hispano-portuguais contre L'Inde et le rôle d'une agence de renseignements au service des marchands allemands et flamands», in: *Estudia,* XI, 1963; C.R. Boxer, «Uma raridade bibliografica sobre Fernâo Cron», in: *Boletim internacional de bibliografia luso-brasiliana,* 1971.
176. *Das Meder'scher Handelbuch und die Welser'schen Nachträge,* 1974.
177. Johannes Müller, «Der umfang und die Hauptrouten des nürnbergischen Handelsgebietes im Mittelalter», in: *V. Jahrschrift für S.- und W. Geschichte,* 1908, S. 1—38.
178. E. Krober, *op. cit.*, S. 71, 163 und *passim.*
179. J.-C. Perrot, *op. cit.*, p. 181 sq.
180. F. Maurette, *Les Grands Marchés des matières premières,* 1922.
181. R. Gascon, *op. cit.*, I, p. 37.
182. Див. цю працю, т. I (французьке видання 1967 р.), с. 187, 190.
183. Там же, с. 162.
184. Там же, с. 165.
185. Jacob Baxa et Guntwin Bruhns, *Zucker im Leben der Völker,* 1967, S. 24—25.
186. *Ibid.*, S. 27.
187. *Ibid.*, S. 32.
188. Див. цю працю, т. I, с. 166.

189. J. Savary des Bruslos, IV, col. 827.
190. J. Baxa et G. Bruhns, *op. cit.*, p. 27.
191. *Ibid.*, p. 40—41, et *passim.*
192. *Journal de Commerce*, 1759, p. 97.
193. Pierre de Boisguilbert..., *op. cit.*, II, p. 621.
194. R. Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général, op. cit.*, p. 150.
195. Joseph Schumpeter, *History of economic analysis*, 1954 (італійське видання 1959 р., с. 268).
196. L. Dermigny, *op. cit.*, I, p. 376.
197. B.E. Supple, «Currency and commerce in the early seventeenth century», in: *The Economic Historical Review*, p. 239—264, січень 1954 p.
198. G. de Manteyer, *Le Livre-journal tenu par Fazy de Rame*, 1932, p. 166—167.
199. Léon Costelcade, *Mentalité gévaudanaise au Moyen Age*, 1925, див. рецензію Марка Блока в: *Annales d'histoire économique et sociale*, I, 1929, p. 563.
200. Public Record Office, 30/25, Portfiglio 1, 2 листопада — 2 грудня 1742 p.
201. A.d.S. Paples, Affari Esteri, 796, Гаага, 28 травня 1756 p.
202. Москва, АЗПР, 50/6, 470.
203. Там же, 84/2, 421, а. 9; лист Франціуса.
204. Abbé Prévost, *Histoire générale des voyages..., op. cit.*, III, p. 641. Подорож Компаньйона 1716 p.
205. A.P.Canabrava, *O Comércio portugés..., op. cit.*, p. 13; Lewis Hanke, *La Villa impérial de Potosi. Un capitulo inédito en la historia del Nuevo Mundo*, 1954.
206. P.V. Cañete y Dominguez, *Guia histôrica*, p. 57. Цит. за кн.: Tibor Wittman, «La riqueza emprobrece; problemas de crisis del Alto Peru colonial en la Guia de P.V. Cañete y Dominguez», in: *Acta historica, Szeged*, 1967, XXIV, p. 17.
207. Sergio Buarque de Holanda, *Monções*, 1945.
208. J.-B. Tavernier, *op. cit.*, II, p. 293.
209. Такий гаримпейру був творцем зони виробництва какао в Ільєорі 1844 p. Див.: Pedro Calmon, *Historia social do brasil*, 1937, p. 190.
210. Aziza Hazan, «En Inde aux XVI et XVII siècles: trésors américains, monnaie d'argent et prix dans l'Empire mogol», in: *Annales E.S.C.*, juil.-août 1969, p. 835—859.
211. C.R. Boxer, *The Greal Ship from Amacom. Annals of Macao and the old Japan Trade*, 1555—1640, Lisbonne, 1959, p. 6, note 1, лист Мануела да Камара ді Норонья від 12 вересня 1633 p.
212. Antonio de Ulloa, *Mêmoires philosophiques, historiques, physiques, concernant la découverte de l'Amérique*, 1787, I, p. 270.
213. J. Gernet, *Le Monde chinois, op. cit.*, p. 423.
214. P. Chaunu, *Les Philippines, op. cit.*, p. 268—269.
215. Наприклад, близько 1570 р. співвідношення цін на золото й срібло було в Китаї приблизно 6 до 1 проти 12 до 1 в Кастилії; близько 163 р. відповідно 8 до 1 проти 13 до 1. Див.: Pierre Chaunu, «Manille et Macao», in: *Annales E.S.C.*, 1962, p. 568.
216. W. L. Schurz, *op. cit.*, 25—27.
217. *Ibid.*, p. 60.
218. George Macartney, *Voyage dans l'intérieur de la Chine et en Tartarie fait dans les années 1792, 1793 et 1794...* Paris 1798, I, p. 431.
219. *Médit.*, I, p. 299. Див. також статтю Омера Л. Баркана: Ömer L. Barkan, «Les mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655», in: *Mélanges Braudel*, 1973, I, p. 65—81.
220. A.N., 94 AQ 1, dossier 11, Пондишері, 1 жовтня 1729 p.
221. M. Cherif, «Introduction de la piastre espagnole (ryâl) dans la régence de Tunis au début du XVII siècle», in: *Les Cahiers de Tunisie*, 1969, n° 61—64, p. 45—55.
222. J. Eon (у чернецтві — отець Матвій де Сен-Жан), *Le Commerce honorable*, 1646, p. 99.
223. A.d.S. Venezia, Senato Misti, reg. 43, f° 162.
224. *Ibid.*, reg 47, f° 175 v°. За ці відомості я вдячний Р. Мюллеру.
225. Museo Correr, Donà delle Rose, 26, f° 2.
226. A.N., A.E., B^{111}, 235, et Ch. Carrière, *op. cit.*, II, p. 805 sq.
227. E. F. Hechscher, *op. cit.*, p. 695.
228. *State Papers Domestic, 1660—1661*, p. 411, цит. за кн.: E. Lipson, *The Economic History of England*, 1948, III, p. 73.
229. *Gazette de France*, p. 52, 16 січня; p. 135, 6 березня; p. 139, 20 березня 1721 p. Такі самі оголошення з'явилися 6 березня 1730 р., p. 131; 16 вересня 1751 р., p. 464.
230. АЗПР, 50/6, 472, с. 26—27.
231. *Le Journal d'émigration* графа д'Еспеншаля опублікував Ернест д'Отрив 1912 р. Уривок, що цитується, не ввійшов до видання, його взято з рукопису, який зберігається в бібліотеці Клермон-Ферранського університету, f° 297.
232. F. C. Spooner, *L'Economie mondiale et les frappes monétaires en France*, 1493—1680,

1956 (доповнене англійське видання з'явилося 1972 р.).
233. M. Marion, *Dictionnaire..., op. cit.*, p. 384.
234. Jean-François de Bourgoing, *Nouveau voyage en Espagne, ou Tableau de l'état actuel de cette monarchie,* Paris, 1788, II, p. 87.
235. Е. Ф. Гекшер (E. F. Heckscher) приписував цю працю Джонові Гейлзу (Hales); за даними дослідження Едварда Г'юза (1937 р.) та Мері Дьюар (1964 р.), її автором слід вважати сера Томаса Сміта. Див.: E. Schulin, *op. cit.*, p. 24.
236. E. Schulin, *op. cit.*, p. 94.
237. M.-J. Martin, *op. cit.*, p. 105—106.
238. A.d.S., Venezia, Inghilterra, 76 et Londra, 13/24 серпня 1703 р.
239. B.N., Paris, Ms. 21779, 176 v° (1713).
240. Réné Gandihon, *Politique économique de Louis XI,* 1941, p. 416—417.
241. N. Sanchez Albornoz, «Un testigo del comercio indiano: Tomàs de Mercado y Nueva Epana», in: *Revista de historia de América, art. cit.*, p. 122.
242. Turgot, *op. cit.*, I, p. 378.
243. АЗПР, 35/6, 765.
244. Thomas Nun, *A Discourse of trade from England unto the East Indies,* 1621, p. 26.
245. A.N., G^{7}, 1686, 53.
246. René Bouvier, *Quevedo, «homme du diable, homme de Dieu»,* 1929, p. 305—306.
247. Про Францію та П'ємонт див.: A.N., G^{7}, 1685, 108; про Сицилію й Генуезьку республіку див.: Geronimo de Uztariz, *Théorie et pratique du commerce et de la marine,* 1753, p. 52—53; про Персію й Індію див.: *Voyage de Gardane* (рукопис Держбібліотеки Росії), p. 55.
248. A.d.S. Gênes, *Lettere Consoli,* I, p. 26—29.
249. Margaret Priestley, «Anglo-French Trade and the Unfavoarable Controversy, 1660—1685», in: *The Economic History Review,* 1951, p. 37 sq.
250. A.E., C.P., Angleterre, 208—209.
251. A.N., G^{7}, 1699.
252. АЗПР, 35/6, 381.
253. E. Schulin, *op. cit.*, p. 308 sq. і особливо 309—320.
254. Тут використано все листування російського консула в Лісабоні Й. А. Борхерса від 1770 до 1794 р.; АЗПР, 72/5, 217, а. 58. Угода Метуена залишалася чинною до 1836 р. Див.: E. Schulin, *op. cit.*, p. 290.
255. АЗПР, 725, 226, а. 73 та зв., 10 січня 1772 р.; 273, а. 59 та зв.
256. H.E.S. Fischer, *The Portugal Trade,* 1971, p. 35, 38.
257. *Ibid.*
258. Pierre-Victor Malouet, *Mémoires,* 1874, t. I, p. 10—11.
259. АЗПР, 72/5, 226, а. 59, Борхерс — Остерману, Лісабон, 6 жовтня 1772 р.
260. Там же, 72/5, 270, а. 52 і зв., 23 квітня 1782 р.
261. Там же, 72/5, 297, а. 22, 13 грудня 1791 р.
262. H.E.S. Fischer, *op. cit.*, p. 136.
263. АЗПР, 72/5, 297, а. 25, 20 грудня 1791 р.
264. Про весь комплекс проблем див.: Igomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450—1650,* 1971.
265. S. A. Nilsson, *Den rysca marknaden,* цит. за кн.: M. Hroch, «Die Rolle des zentraleuropäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ost- und Westeuropa, 1550—1650», in: Igomar Bog, *op. cit.*, p. 5, note 1; Arthur Attmann, *The Russian and Polish markets in international Trade,* 1500—1600, 1973.
266. M. Hroch, *art. cit.*, p. 1—27.
267. L. Makkai, *semaine de Prato,* квітень 1975 р.
268. Ернст Крокер (Ernst Kroker) твердить це цілком безперечно.
269. Archives de Cracovie, Ital., 382.
270. Див. цю працю, т. III, розд. 3.
271. Треба відзначити присутність польської монети в Грузії. Див. доповідь Р. Керсновського (R. Kiersnowski), Тиждень Прато, квітень 1975 р. Польський обоз доправив 1590 р. до Стамбула іспанські реали (Tommaso Alberti, *Viaggio a Constantinopol, 1609—1621,* Bologne, 1889; *Méditerranée,* I, p. 183 sq.). Польські і московські купці приїздили до Індії з німецькими рейхсталерами (Tavernier, *op. cit.*, II, p. 14).
272. Див. цю працю, т. III, розд. 5.
273. A.N., G^{7}, 1686, 99, 31 серпня 1701 р.
274. E. Schulin, *op. cit.*, p. 220.
275. R. Gascon, *op. cit.*, p. 48.
276. Albert Chamberland, «Le commerce d'importation en France au milieu du XVI siècle», in: *Revue de géographie,* 1892—1893, p. 1—32.
277. Boisguilbert, *op. cit.*, II, p. 586, J. J. Clamageran, *Histoire de l'impôt en France,* II, 1868, p. 147.
278. Henryk Samsonowicz, *Untersuchungen über das danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts,* Weimar, *1969.*

279. Anders Chydeius, «Le Bénéfice national (1765)», переклад зі шведської, передмова Філіппа Куті в: *Revue d'histoire économique et sociale,* 1966, p. 439.
280. Посилання, на жаль, утрачене; відомості почерпнуто в АЗПР у Москві.
281. A.N., A.E., B[1], 762, f° 401. Лист Ермана, французького консула в Лондоні, від 7 квітня 1791 р.
282. S. Van Recheteren, *Voiage aux Indes Orientales,* 1706, V, p. 124.
283. K. M. Panikkar, *L'Asie et la domination occidentale du XV siècle à nos jours,* p. 68—72.
284. *Ibid.*
285. *Ibid.*, p. 95—96.
286. Frédéric Mauro, *l'Expansion européenne,* 1964, p. 141.
287. William Bolts, *Etat civil, politique et commercial du Bengale, ou Histoire des conquêtes et de l'administration de la Compagnie anglaise de ce pays,* 1775, I, p. XVII.
288. G. Unwin, «Indian factories in the 18th century», in: *Studies in economic history,* 1958, p. 352—373, цит. за кн.: F. Mauro, *op. cit.*, p. 141.
289. *Gazette de France,* 13 березня 1763 р., з Лондона, p. 104.
290. A.E., Asie, 12, f° 6.
291. АЗПР, 50/6, 474, a. 23, Амстердам, 12/23 березня 1764 р.
292. *Gazette de France,* квітень 1777 р.
293. Panikkar, *op. cit.*, p. 120—121.
294. G. d'Avenel, *Découvertes d'histoire sociale,* 1920, p. 13.
295. Див.: *Finanzarchiv,* I, 1933, S. 46.
296. A. Hanteau et A. Letourneux, *La Kabylie et les coutumes kabyles,* 1893; див. також чудову книгу П. Чальметти — Pedro Chaimetta, *El Señor del Zoco en España,* 1973, p. 75 sq.
297. Roger Bastide et Pierre Verger, *art. cit.*
298. Pierre Gourou, *Les Paysans du delta tonkinois,* 2 éd. 1965, p. 540 sq.
299. Особисті враження від подорожі 1935 р.
300. Bronislaw Malinowski, *Les Argonautes du Pacifique occidental,* 1963, p. 117.
301. Див. усі праці Карла Поланьї і особливо K. Polanyi et C. Arensberg, *Les Systèmes économiques,* 1975.
302. Див. далі с. 389.
303. Див.: Walter C. Neale, в: K. Polanyi et C. Arensberg, *op. cit.*, p. 342.
304. *Ibid.*, p. 336 sq.
305. *Ibid.*, p. 341.
306. «Markets and Other Allocation Systems in History: the Challenge of K. Polanyi», in: *The Journal of European Economic History,* 6, hiver 1977.
307. W. C. Neale, *op. cit.*, p. 343.
308. Maxime Rodinson, in: Pedro Chalmetta, *op. cit.*, p. LIII sq.
309. *Ibid.*, p. LV sq.
310. Див.: *Annales E.S.C.*, 1974, p. 1311—1312.
311. I. K. Galbrath, *The Affluent Society* (2 ed.), London, 1969 (французьке видання 1974 р.).
312. *Ibid.*, p. 22.
313. В. І. Ленін. Повн. зібр. твор., т. 27, с. 362.

До розділу 3

1. François Perroux, *Le Capitalisme,* 1962, p. 5.
2. Herbert Heaton, «Criteria of periodization on economic history», in: *The Journal of Economic History,* 1955, p. 267 sq.
3. Див., зокрема: Lucien Febvre, «Les mots et les choses en histoire économique», in: *Annales d'histoire économique et sociale,* II, 1930, p. 231 sq.
4. Для повніших пояснень див. яскраву й ретельно виконану працю Едвіна Дешеппера (хоч і досить важкоприступну): Edwin Deschepper, *L'Histoire du mot capital et dérivé,* Université libre de Bruxelles, 1964 (машинописний текст дисертації). Я широко користувався нею, коли писав подальші абзаци.
5. Archives de Prato, n° 700, *Lettere Prato-Firenze,* про цей документ мені повідомив Ф. Меліс.
6. Edgar Salin, «Kapitalbegriff und Kapitallehre von der Antike zu den Phyliokraten», in: *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte,* 23, 1930, S. 424, Anm. 2.
7. R. Gascon, *Grand Commerce et vie urbaine, Lyon au XVI,* 1971, p. 238.
8. E. Deschepper, *op. cit.*, p. 22 sq.
9. François Rabelais, *Pantagruel,* éd. La Pléiade, p. 383.
10. A.N., A.E., B[1] 531, 22 липня 1713 р.
11. J. Cavignac, *Jean Pellet, commerçant à gros,* 1694—1722, 1964, p. 158. Лист П'єра Пелле з Мартиніки від 26 липня 1726 р.
12. François Véron de Forbonnais, *Principes économiques (1767),* éd. Daire, 1847, p. 174.
13. A.E. Mémoires et Documents, Angleterre, 35, f° 43, 4 травня 1696 р.
14. Turgot, *op. cit.*, II, p. 575.
15. J. Savary des Bruslons, *Dictionnaire,* II, 1760, col. 136.

16. A.N., G^7, 1705, 121.
17. A.N., G^7, 1706, 1, лист від 6 грудня 1722 р.
18. Condillac, *op. cit.*, p. 247.
19. J.-B. Say, *Cours complet d'économie politique*, I, 1828, p. 93.
20. Sismondi, *De la richesse commerciale*, 1803.
21. *Op. cit.*, p. 176.
22. Du Pont de Nemours, *Maximes du docteur Quesnay*, éd. 1846, p. 391, цит. у: Jean Romeuf, *Dictionnaire des sciences économiques*, au mot «capital», p. 199.
23. C. Manceron, *op. cit.*, p. 589.
24. Morellet, *Prospectus d'un nouveau dictionnaire de commerce*, Paris, 1764, цит. у: E. Deschepper, *op. cit.*, p. 106—107.
25. E. Deschepper, *op. cit.*, p. 109.
26. *Ibid.*, p. 124.
27. A.N., K 1349, 132, f° 214 v°.
28. E. Deschepper, *op. cit.*, p. 125.
29. Lucien Febvre, «Pouvoir et privilège» (Louis-Philippe May: «L'Ancien Régime devant le Mur d'Argent»), in: *Annales hist. éc. et soc.*, X (1938), p. 460.
30. E. Deschepper, *op. cit.*, p. 128.
31. A.N., Z 1, D 102 B.
32. A.d.S. Naples, *Affari Esteri*, 801.
33. Pierre-Victore Malouet, *Mémoires*, 1874, I, p. 83.
34. A.E., M et D., Angleterre, 34 f°s 67 sq.
35. A.N., F 12, 731, 1 липня 1783 р.
36. Luigi Dal Pane, *Storia del lavoro in Italia*, 2 éd., 1958, p. 116.
37. Наказ третього стану громади Гард-Фіганьєр.
38. Наказ громади Сен-Парду сенешельства Драгіньянського.
39. D. Mathieu, *L'Ancien Régime dans la province de Lorraine et Borrois*, 1879, p. 324.
40. C. Manceron, *op. cit.*, p. 54.
41. Henry Coston, *Les Financiers qui mènent le monde*, 1955, p. 41; 25 september 1790, *Moniteur*, t. V, p. 741.
42. *Moniteur*, t. XVII, p. 484.
43. H. Coston, *op. cit.*, p. 41. Rivarol, Mémoires, 1824, p. 235.
44. A. Dauzat, *Nouveau Dictionnaire étymologique et historique*, 1964, p. 132. Але я не знайшов у «Енциклопедії» такої згадки; може, ми маємо справу з помилкою?
45. J.-B. Richard, *Les Enrichissements de la langue française*, p. 88.
46. Louis Nlanc, *Organisation du travail*, 9 éd., 1850, p. 161—162, цит. за кн.: E. Deschepper, *op. cit.*, p. 153.
47. J. Romeuf, *Dictionnaire des sciences économiques* (на слово «капіталізм»), p. 203; див.: J.-J. Hémardinquer, in: *Annales E.S.C.*, 1967, p. 444.
48. Див. рецензію Емарденкера (Jean-Jacques Hémardinquer) на кн.: Jean Dubois, *Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872, à travers les oeuvres des écrivains, les revues et les journaux*, 1963, in: *Annales E.S.C.*, 1967, p. 445—446. Але Енгельс користувався ним, а від 1870 р. слово «Kapitalismus» з'явиться під пером німецького економіста Альберта Шеффле (Edmond Silbener, *Annales d'histoire sociale*, 1940, p. 133).
49. H. Heaton, *art. cit.*, p. 268.
50. Lucien Febvre, «L'économie liégeoise au XVI siècle (Jean Lejeune, *Le Formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVI siècle)»*, in: *Annales E.S.C.*, XII, p. 256 sq.
51. Andrew Shonfield, *Le Capitalisme d'aujourd'hui*, 1967, p. 41—42.
52. *Annales E.S.C.*, 1961, p. 213.
53. Alexandre Gerschenkron, *Europe in the Russian mirror*, 1970, p. 4.
54. К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 23, с. 675.
55. *Histoire de la campagne française*, 2 éd., 1974, p. 71 sq.
56. Цит. за кн.: Salin, *art. cit.*, p. 434.
57. J. Gentil da Silva, *op. cit.*, I, p. 20.
58. J.-P. Catteau-Calleville, *Tableau de la mer Baltique*, II, 1812, p. 238—239.
59. Ernst Pitz, *«Studien zur Entstehung des Kapitalismus»*, in: *Festschrift Hermann Aubin*, I, 1965, S. 19—40.
60. АЗПР, А 35/6, 341/71, а. 72 зв. Лондон, 26 травня/6 червня 1783 р.
61. *Cours d'économie politique*, 182, I, p. 246—247.
62. A.d.S. Venezia, Notatorio di Collegio, 12, 128 v°, 27 липня 1480 р.
63. Alice Hanson Jones, «La fortuné privée en Pennsylvanie, New Jersey, Delaware (1774)», in: *Annales E.S.C.*, 1969, p. 235—249, et *Wealth estimates for the American middle colonie*, 1774, Chicago, 1968.
64. Тут я скористався передусім з його доповіді на конференції 1965 р. в Мюнхені: S. Kuznetz, «Capital formation in modern economic growth, and some implications for the past», in: *Troisième Conférence internationale d'histoire économique*, I, p. 16—53.

65. British economic Growth, 1688—1959, 2 éd., 1967.
66. S. Kuznets, *art. cit.*, p. 23.
67. *Théorie générale de population*, I, 1954, зокрема p. 68.
68. Quiqueran de Beaujeu, *De laudibus Provinciae*, Paris, 1551; цю працю видано по-французькому під заголовком *La Provence loué*, Lyon, 1614, цит. у: André Bourde, *Agronomie et agronomes en France au XVIII siècle*, p. 50. Див. також: A. Plaisse, *La Baronnie de Neubourg*, 1961, p. 153, який цитує Шарля Етьєнна: «Треба стільки разів орати й переорювати, аби земля, якщо це можливо, була зовсім, як порошок».
69. Jean-Pierre Sosson, «Pour une aproche économique et sociale du bâtiment. L'exemple des travaux publiques à Bruges aux XIV et XV siècles», in: *Bulletin de la Commission royale des Sites*, t. 2, 1972, p. 144.
70. Samuel H. Baron, «The Fate of the Gosti in the reign of Peter the Great. Appendix: Gost' Afanasii Olisov's reply to the governement inquiry of 1704», in: *Chaier du monde russe et soviétique*, жовтень— грудень 1973 р., p. 512.
71. Traian Stoianovich, *Colloque de l'Unesco sur Istambul*, жовтень 1973 р., p. 33.
72. S. Kuznets, *art. cit.*, p. 48.
73. R. S. Lopez, H. A. Miskimin, «The Economic depression of the Renaissance», in: *The Economic history Review*, 1962, n° 3, p. 408—426.
74. Відомості, подані Феліпе Руїсом Мартином.
75. Цей факт згадують Алоїс Міка (Alois Mika, *La Grande Propriété en Bohême du Sud, XIV— XVI siècles*, Sbornik historičky, I, 1953) і Йозеф Петран (Joseph Petran, *La production agricole en Bohême dans la deuxième moitié du XVI siècle et au commencement du XVII siècle*, 1964); (ці відомості повідомив мені Й. Яначек — J. Janaček).
76. Schnapper, *Les Rentes au XVI siècle*, Paris, 1957, p. 109—110,
77. Cavignac, *op. cit.*, p. 212, 13 листопада 1727 р.
78. J. Mayer, *op. cit.*, p. 619.
79. D. Mathieu, *op. cit.*, p. 324.
80. Archivo di State Prato, Arch. Datini Filsa 339, Firenze, 23 квітня 1408 р.
81. За даними численних паперів Державного архіву Венеції, що стосуються банкрутства цього банку, його ліквідація 31 березня 1592 р. ще не завершилася. Museo Correr, Dona delle Rose, 26 f° 107.
82. C. Laveau, *op. cit.*, p. 34.
83. H. Soly, «The «Betrayal» of the Sixteenth-Century Bourgeosie: A Myth? Some Considerations of the Behaviour Pattern of the Merchants of Antwerp in the Sixteenth Century», in: *Acta Historiae Neerlandicae*, vol. VIII, p. 31—39.
84. Robert Mandrou, *Les Fugger, propriétaires fonciers en Souabe*, 1560—1618, 1969.
85. Gilles Caster, *Le Commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse*, 1450—1561, 1962.
86. A.N., B[111], 406, довга доповідь від 23 січня 1816 р.
87. G. Galasso, *Economia e società nella Calabria del Cinquecento*, p. 78.
88. A. Bourde, *op. cit.*, p. 1645 sq.
89. Gérard Delille, «Types de développement dans le royaume de Naples, XVII—XVIII siècles», in: *Annales E.S.C.*, 1975, p. 703—725.
90. Санкт-Петербург, Державна публічна бібліотека імені Салтикова-Щедріна. Фонд Дубровського, Fr. 18—4, a. 86—87.
91. Làszlo Makkai, in: *Histoire de la Hongrie*, Budapest, 1974, p. 141—142.
92. Georg Grüll, *Bauer, Herr und Landesfürst*, 1963, S. I sq.
93. André Malraux, *Anti-mémoires*, 1967, p. 525.
94. A. Bourde, *op. cit.*, p. 53.
95. Wilhelm Abel, *Crises agraires en Europe* (XIII—XX siècles), 1973, p. 183.
96. Wilhelm Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, 1962, S. 196.
97. Paul Bois, *Paysans de l'Ouest*, 1960, p. 183—184.
98. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 1061.
99. F. Gestrin, *Le Trafic commercial entre les contrées des Slovènes de l'interieur et les villes du littoral de l'Adriatique...*, 1965 (порівн. резюме французькою мовою, с. 247—272).
100. A.D.S. Naples, Sommaria Partium 565; Galasso, *op. cit.*, p. 139.
101. Elio Conti, *La Formazione della struttura agraria moderna nel contado fiorentino*, Rome, 1965, I, p. VII.
102. Guy Fourquin, *Les Campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age*, 1964, p. 530.
103. Otto Brunner, *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte* (італійське видання, 1970 р.), p. 138.
104. M. Gonon, *La Vie familiale en Forez et son vocabulaire d'après les testaments*, 1961, p. 16.
105. *Ibid.*, p. 243.

106. E. Juillard, *Problèmes alsaciens vus par un géographe,* 1968, p. 110.
107. *Ibid.,* p. 112.
108. G. Fouquin, *op. cit.,* p. 160 sq.
109. G. Galasso, *op. cit.,* p. 76—77.
110. *Ibid.,* p. 76.
111. Georg Grüll, *op. cit.,* S. 30—31.
112. Evamaria Engel, Benedykt Zientaria, *Feudalstruktur, Lehnbürgertum und Ferhandel im Spätmittelalterlichen Brandenburg,* 1967, S. 336— 338.
113. Marc Bloch, *Mélanges historiques,* Paris, 1963, II, p. 689.
114. Jacques Heers, *Le Clan familial au Moyen Age,* Paris, 1974.
115. Vital Chomel, «Communautés rurales et *casanae* lombardes en Dauphiné (1346). Contribution au problème de l'endettement dans les sociétés paysannes du Sud-Est de la France au bas Moyen Age», in: *Bulletin philologique et historique,* 1951 et 1952, p. 245.
116. Georges Livet, *L'intendance d'Alsace sous Louis XIV,* 1648—1715, 1956, p. 833.
117. André Plaisse, *La Baronnie de Neubourg,* 1961.
118. G. Delille, *art. cit.,* 1975.
119. Yvonne Bézard, *Une Famille bouguignonne au XVIII siècle,* Paris, 1930.
120. J. Meyerç, *op. cit.,* p. 780.
121. Vauban, *Le Projet d'une dixme royale* (éd. Coornaert, 1933), p. 181, cité par J. Meyerç, *op. cit.,* p. 691, note 1.
122. A. Plaisse, *op. cit.,* p. 61.
123. Y. Bézard, *op. cit.,* p. 32.
124. Gaston Roupnel, *La Ville et la campagne au XVII siècle,* 1955, p. 314; Robert Forster, *The House of Saulx-Tavanes,* 1971.
125. Albert Soboul, *La France à la ville de la Révolution, I: Economie et Société,* p. 153.
126. A. Plaisse, *op. cit.,* 1974, p. 114.
127. Louis Merle, *La Métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine,* 1958, p. 50 sq.
128. G. Grüll, *op. cit.,* p. 30—31.
129. Pierre Goubert, *Beauvais et Beauvaisis, op. cit.,* p. 180 sq.
130. Michel Caillard, *A travers la Normandie des XVII et XVIII siècles,* 1963, p. 81.
131. Vital Chomel, «Les paysans de Terre-basse et la dîme à la fin d l'Ancien Régime», in: *Evocations, 18 année, n.s., 4 année, n°* 4, березень—квітень 1962 р., p. 100.
132. Цит. у кн.: L. Dal Pane, *op. cit.,* p. 183.
133. Michel Augé-Laribé, *La Révolution agricole,* 1955, p. 37.
134. Giorgio Doria, *Uomini e terre di un borga collinare,* 1968.
135. Aurelio Lepre, *Contadini, borghesi ed operari nel tramonto del feudalesimo napoletano,* 1963, p. 27.
136. *Ibid.,* p. 61—62.
137. Paul Butel, «Grands propriétaires et production des vins du Médoc au XVIII siècle», in: *Revue historique de Bordeaux et du département de la Gironde,* 1963, p. 129—141.
138. Gaston Roupnel, *op. cit.,* p. 206—207.
139. Witold Kula, *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, XVI—XVIII siècles,* 1970.
140. J. Rutkowski, «La genèse du régime de la corvé dans l'Europe centrale depuis la fin du Moyen Age», in: *La Pologne au VI Congrès international des sciences historiques,* 1930; W. Rusonski, in: *Studia historiae oeconomicae,* 1974, p. 27—45.
141. L. Makkai, in: *Histoire de la Hongrie, op. cit.,* p. 163.
142. A. von Transehe-Roseneck, *Gutsherr und Bauer im 17 und 18. Jahr.,* 1890, S. 34, Anm. 2.
143. J. Ziekursch, *Hundert Jahre Schlesischer Agrargeschichte,* 1915, S. 84.
144. F. J. Haun, *Bauer und Gutsherr in Kursachsen,* 1892, S. 185.
145. I. Wallerstein, *op. cit.,* p. 313 et note 58. Наприкінці XVI ст. панщина рідко доходила до 4 днів на тиждень; у XVIII ст. селянські господарства тих самих розмірів мусили відпрацьовувати, як загальне правило, від 4 до 6 панщинних днів на тиждень. Ці цифри стосуються найбільших селянських господарств, у інших панщинний оброк був менший, він змінювався залежно від розмірів господарств. Але тенденція до зростання оброків і, зокрема, панщини була загальна. Див.: Jan Rutkowski, *art. cit.,* p. 142, 257.
146. Посилання загублене.
147. Charles d'Eszlary, «La situation des serfs en Hongrie de 1514 à 1848», in: *Revue d'histoire économique et sociale,* 1960, p. 385.
148. J. Leszczynski, *Der Klassen Kampf der Oberlausitzer Bauern in den Jahren 1636—1720,* 1964, S. 66 sq.
149. Alfred Hoffmann, «Die Grundherrschaft als Unternehmen», in: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsozioligie,* 1958, S. 123—131.

150. W. Kula, *op. cit.*, p. 138.
151. Jean Delumeau, *La Civilisation de la Renaissance,* 1967, p. 287.
152. З приводу капіталістичного чи некапіталістичного характеру шляхетських починань див. дискусію між Й. Ніхтвайсом та Ю. Кучинським у кн.: *Leitschrift für Geschichtswissenschaft,* 1953 und 1954.
153. Jean de Léry, *Histoire d'un voyage faict en la terre de Brêsil,* p.p. Paul Gaffarel, II, 1880, p. 20—21.
154. Gilberto Freyre, *Casa Grande e Senzala,* 5 éd. 1946.
155. Frédéric Mauro, *Le Portugal et l'Atlantique au XVII siècle,* 1960, p. 213 sq.
156. Alice Piffer Canabrava, *A industriado açucar nas ithas inglesas e francesas do mar das Antilhas* (машинописний текст дисертації), São Paulo, 1946, p. 8 sq.
157. Gabriel Derien, «La sucreri Galbaud du Fort (1690—1802)», in: *Notes d'histoire coloniale,* I, 1941.
158. Слово *Guildiverie* походить від слова *guildive,* цебто горілка, яку женуть з «цукрових сиропів та піни першоговаріння цукру». Слова *тафія,* що було для *guildiverie* синонімом, буцімто вживали негри та індіанці. (За даними словника Літтре.)
159. J. Cavignac, *op. cit.*, p. 173, note 1.
160. Savary, цит. у: Cavignac, *op. cit.*, p. 49, note 3.
161. G. Debien, *art. cit.*, p. 67—68.
162. G. Debien, «A Saint-Dominique avec deux jeunes économes de plantation (1777—1788)», in: *Notes d'histoire coloniale,* VII, 1945, p. 57. Вислів *«гурдський піастр» (piastre gourde),* або «жирний піастр», походить від іспанського gordo — «жирний», «масний».
163. Pierre Léon, *Marchands et spéculateurs dauphinois dans le monde antillais, les Dolle et les Raby,* 1963, p. 130.
164. Rfançois Crouzet, in: Charles Higounet, *Histoire de Bordeaux,* t. V, 1968, p. 224; Pierre Léon, in: Braudel, Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France,* II, 1970, p. 502, figure 52.
165. Gaston Rambert, in: *Histoire du commerce de Marseille,* VI, p. 654—655.
166. François Crouzet, in *Histoire de Bordeaux, op. cit.*, p. 230 et note 40.
167. Pierre Léon, *Marchands et spéculateurs..., op. cit.*, p. 56.
168. Marten G. Buist, *At spes non fracta, Hope et Co 1770—1815,* 1974, p. 20—21.
169. R. B. Sheridan, «The Wealth of Jamaica in the Eighteen Century», in *Economic Histirical Review,* vol. 18, n° 32, серпень 1965 p., p. 297.
170. *Ibid.*, p. 296.
171. Richard Pares, *The Histirian's Business and other essays,* Oxford, 1961. *Idem., Merchants and Pleters, Economic History Review Supplement n° 4*, Cabridge 1960, cité par R. B. Sheridan, *atr. cit.*
172. R. B. Sheridan, *art. cit.*, p. 305.
173. *Ibid.*, p. 304.
174. *Ibid.*, p. 306.
175. Roland Dennis Hussey, *The Caracas Company 1728—1784,* 1934.
176. J. Beckmann, *Beiträge zur Oekonomie, Technologie, Polizei und Cameralwissenschaft,* 1779—1784, I, S. Про цю розмаїтість земельних відносин в Англії див.: Joan Thirsk, in: *Agrarian hist. of England, op. cit., passim* et p. 8 sq.
177. *Encyclopêdie,* t. IV, 1754, col. 560 sq.
178. К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 23, с. 682.
179. Цит. у: Jean Jacquart, *La Crise rurale an Ile-de-France, 1550—1670,* 1974.
180. André Bourde, *op. cit.*, I, p. 59.
181. Emile Mirau, *Une Province française au temps du Grand Roi, la Brie,* 1958.
182. *Ibid.*, p. 97.
183. *Ibid.*, p. 103.
184. *Ibid.*, p. 299.
185. *Ibid.*, p. 145 sq.
186. В. С. Люблинский, *Вольтер и мучная война.*— У кн.: *В память акад. Е. В. Тарле.* М., 1957 р.; французький переклад див.: V. S. Lubinsky, «Voltaire et la guerre des farines», in: *Annales historiques de la Rêvolution française,* 1959, p. 127—145.
187. Pierre Goubert, in: *Braudel, Labrousse, Histoire êconomique et siciale de la France,* II, p. 145.
188. «Журнал» виданий Жаном Містлером (Mistler), 1968 р., p. 40 et 46.
189. *Mêdit., op. cit.*, I. p. 70 sq.
190. Jean Georgelin, *Venise au siècle des Lumières,* 1978, p. 232 sq.
191. Jean Georgelin, «Une grande propriété en Vénêti au XVIII siècle: Anguillara», in: *Annales E.S.C.*, 1968, p. 486 et note 1.
192. *Ibid.*, p. 487.
193. Mireaux, *op. cit.*, p. 148 sq.
194. P. Molmenti, *op. cit.*, p. 138 sq et 141.

195. Цит. у: Jean Georgelin, *Venise au siècle des lumières, op. cit.*, p. 758—759.
196. J. C. Léonard Sismonde de Sismondi, *Nouveaux Principes d'économie politique ou de la ruchesse dans ses rapports avec la population (1819)*, 1971, p. 193.
197. A. Reumont, *Della Campagna di Roma*, 1842, p. 34—35, цит. у: Dal Pane, *op. cit.*, p. 53.
198. Dal Pane, *ibid.*, p. 104—105 et note 25; N. M. Nicolai, *Memorie, leggi ed osservazioni sulle campagne di Roma*, 1803, цит. у: Dal Pane, *ibid.*, p. 53.
199. *Ibid.*, p. 106.
200. Adam Smith, *La richesse des nations*, réédition Osnabrück, 1966, I. p. 8—9.
201. Olivier de Serres, *Le Théâtre d'agriculture et mesnage des champs*, 1605, p. 74.
202. Chants populaires italiens, *I dischi del Sole*, Edizioni del Gallo, Molan (s.d.).
203. Vittore Branca, 1956, p. 234. Ця особиста хроніка належить до 1393—1421 pp.
204. Elio Conti, *La Formazione della struttura agraria moderna nel contado fiorentino*, I. p. 13.
205. *Ibid.*, p. 4.
206. Renato Zangheri, «Agricoltura e sviluppo del capitalismo», in: *Studi stirici*, 1968, n° 34.
207. Відомості зібрані Л. Маккаї.
208. Rosario Villari, *La Rivolta antispagnola a Napoli*, 1967.
209. Цит. у: Pasquale Villani, *Feudalità, riforme, capitalismo agrario*, 1968, p. 55.
210. *Ibid.*, p. 97—98.
211. Jean Delumeau, L'Italie de Bitticelli à Bonaparte, 1974, p. 351—352.
212. Pierre Vilar, La Catalogne dans l'Espagne moderne, t. II, p. 435.
213. Pierre Goubert, in: Braudel, Labrousse, *op. cit.*, p. 12, 17.
214. Jean Meyer, *La Noblesse bretonne au XVIII siècle*, t. II, p. 843.
215. Eberhard Weiss, «Ergebnisse eines Vergleichs der grundherrschaftlichen Strukturen Deutschland und Frankreichchs vom 13. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts», in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1970, S. 1—74.
216. E. Le Roy Ladirie, «Révoltes et contestations rurales en France de 1675 à 1788», in: *Annales E.S.C.*, n° 1, січень 1974 p., p. 6—22.
217. Piierre de Saint-Jacob, *Les Paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Anciene Régime*, 1960, p. 427—428.
218. F. Braudel, *Civilisation matérielle*, I, éd. 1967, p. 88.
219. René Pillofget, «Essai d'une typologie des mouvements insurrectionnels ruraux survenus en Provence de 1596 à 1715», in: *Actes du quatre-vingt-douzième Congrès national des Sociétés Savantes, Section d'histoire moderne*, 1967, t. I, p. 371—375.
220. P. Chaunu, *La Civilisation de l'Europe classique*, 1966, p. 353.
221. Paul Harsin, «De quand date le mot industrie?», in: *Annales d'histoire économique et sociale*, II, 1930.
222. Hubert Bourgin, *L'Industrie et le marché*, 1924, p. 31.
223. Pierre Léon, *La Naissance de la grande industrie en Dauphiné (fin du XVII siècle — 1869)*, 1954, t. I, p. 56.
224. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 695.
225. Luigi Bulferetti e Claudio Costantini, *Industria e comercio in Liguria nell'età del Risorgimento (1700—1861)*, 1966, p. 55.
226. T. J. Markovitct, «L'Industrie française de 1789 à 1964», in: *Cahier d l'ISEA, série AF, n°* 4, 1965, n° 5, 6, 7, 1966, особливо n° 7, p. 321.
227. Lekc-q Federigo Mel-sa, proitana w Kolev de Frans 1970 r.
228. Hubert Bourgin, *op. cit.*, p. 27.
229. *Médit.*, I, p. 396.
230. Див. далі с. 274.
231. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 732.
232. Henri Lapeyre, *Une Famille de marchands, les Ruiz...*, 1955, p. 588.
233. Jacques de Villamont, *Les Voyages du seigneur de Villamont*, 1600, f° 4 v°.
234. Hubert Bourgin, *op. cit.*, p. 31.
235. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 731.
236. Ortulf Reuter, *Die Manufaktur im frankschen Raum*, 1961.
237. François Coreal, *Relation des voyages de François Coreal aux Indes occidentales... depuis 1666 jusqu'en 1697*, Bruxelles, 1736, p. 138.
238. Otto von Kotzebue, *Endeckung-Reise in die Süd-See und nach der Bering-Srasse...*, 1821, S. 22.
239. M. Cartier et Teng T'o, «En Chine, du XVI au XVIII siècle: les mines de charbon de Men-t'ou-kou», in: *Annales E.S.C.*, 1967, p. 54—87.
240. Louis Dermigny, *op. cit.*, I, p. 66; Jacques Gernet, *op. cit.*, I, p. 422.

241. Louis Dermigny, *op. cit.*, I, p. 65.
242. *Ibid.*, p. 65.
243. Lord Macartney, *Voyage dans l'intérieur de la Chine et Tartarie... fait dans années 1792, 1793 et 1794*, Paris, 1798, IV, p. 12; J. Gernet, *op. cit.*, p. 422.
244. P. Sonnerat, *Voyage aux Indes orientales et à la Chine fait par ordre du Roi depuis 1774 jusqu'en 1781*, 1782, t. I, p. 103.
245. *Ibid.*, p. 104—105; XX et XXII (гравюри).
246. Gui Patin, *Lettres*, I, p. 2.
247. De l'Esprit des Lois, XXIII, p. 15.
248. Marc Bloch, *Mélanges historiques*, 1963, t. II, p. 796—797.
249. A.d.S., Gênes, *Lettere Consoli*, 1/2628.
250. Charles de Ribbe, *Une Grande Dame dans son ménage au temps de Louis XIV, d'après le journal de la comtesse de Rochefort (1689)*, Paris, 1889, p. 142—147.
251. Witold Kula, *op. cit.*, p. 156, note 84, Україна 1583 р. — Литва 1788 р.
252. A.N., F 12, 681, f° 112.
253. J. Beckmann, *op. cit.*, III, p. 430—431.
254. Jean Lejeune, *op. cit.*, p. 143.
255. К. та С. Суареси — Косме Руїсу, Флоренція, 1 червня 1601 р. Архів Руїсів, Вальядолід («...que todos acuden a la campaña»).
256. A.N., G[7], 1706, f° 167.
257. Ange Goudar, *Les Intérêts de la France mal entendus*, Amsterdam, 1756, t. III, p. 265—267, цит. у кн.: Pierre Dockes, *L'Espagne dans la pensée économique, op. cit.*, p. 270.
258. Roger Dion, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIX siècle*, 1959, p. 33.
259. Germain Martin, *La Grande Industrie sous le règne de Louis XIV* (особливо від 1660 до 1715 р.), 1898, p. 84.
260. E. Tarlé, *L'Industrie dans les campagnes de France à la fin de l'Ancien Régime*, 1910, p. 45, note 3.
261. Відомості дав мені І. Шеффер.
262. Ortensio Landi, *Paradossi, cioè sentenrie fuori del comun parere, novellamente venute in luce*, 1544, p. 48 recto.
263. Joan Thirsk, in: *The Agrarian History of England and Wales*, 1967, IV, p. 46.
264. Jacqueline Kaufmann-Rochard, *op. cit.*, p. 60—61.
265. Heinrich Bechtel, *op. cit.*, I, p. 299.
266. Joan Thirsk, in: *op. cit.*, IV, p. 12 et *passim*.
267. Defoe, *op. cit.*, I, p. 253—254.
268. Isaac de Pinto, *op. cit.*, p. 287.
269. A.N., G[7], 1704, f° 102.
270. Mirabeau, *L'Ami des hommes ou traité de la population, 1756—1758.*
271. P.S. Dupont de Nemours, *De l'exportation et de l'importation de grains*, 1764, p. 90—91, цит. за кн.: Pierre Dockes, *L'Espace dans la pensée économique du XVI au XVIII siècle*, 1969, p. 288.
272. François Véron de Forbonnais, *Principes et observations économiques*, 1767, t. I, p. 205, цит. за кн.: Pierre Dockes, *op. cit.*, p. 288.
273. *Mémoires de Oudard Coquault (1649—1668) bourgeois de Reims*, éd. 1875, II, p. 371.
274. *Gazette de France*, 1730, p. 22.
275. Москва, Держбібліотека Росії, Fr., 1100, a. 76—77.
276. Enrique Florescano, *Precios del maiz y crisis agricolas en México* (1708—1810), 1969, p. 142.
277. Germain Martin, *op. cit.*, p. 80.
278. A.N., F[12], 149, f° 80.
279. Defoe, *op. cit.*, p. 125.
280. E. Tarlé, *op. cit.*, p. 43.
281. Тиждень Прато, квітень 1968 р.
282. Domenico Sella, *European industries (1500—1700)*, 1970.
283. *Ibid.*, p. 88—89.
284. «Archéologie de la fabrique: la diffusion des moulins à soie «alla bolognese» dans les Etats vénétiens du XVI au XVIII siècle», in: *L'Industrialisation en Europe au XIX siècle*, p.p. P. Léon, F. Crouzet, R. Gascon, 1972.
285. E. Schulin, *op. cit.*, S. 220.
286. «The unmaking of the Mediterranean trade hegemony», in: *Journal of economic history*, 1975, p. 515.
287. Aloys Schulte, «La lana come promotrice della floridezza economica dell'Italia nel Medio Evo», in: *Atti del Congresso di scienze storiche*, vol. III, Rome, 1906, p. 117—122 (зокрема с. 119).
288. A.N., G[7], 1685, 76 (мемуар 1684 р.).
289. Louis Dermigny, *op. cit.*, II, p. 756, note 3.
290. Louis-Félix Bourguelot, *Etudes sur les foires de Champagne*, 1865, I, p. 102.
291. Pierr Dardel, *Commerce, industrie et navigation à Rouen et au Havre XVIII siècle*, 1966, p. 108—109.
292. *Gazette de France*, 1783, p. 351.
293. 5 вересня 1759 р. Savary des Bruslons, IV, col. 1023.
294. Geneviève Anthony, *L'Industrie de la toile à Pau et en Bréan de 1750 à 1850* (Etudes d'écnomie basco-béarnaise, t. III), 1961, p. 41.

295. A.N., F 12, 151, 148 v°, 29 квітня 1729 р.
296. A.N., F 12, 682, 29 серпня 1726 р.
297. A.N., G 7, 1706, f° 81, 19 січня 1723 р.
298. A.N., F 12, 721.
299. A.N., 62 AQ 7.
300. Variétés, *op. cit.*, V, p. 345, note 2.
301. A.N., G 7, 1700, f° 86.
302. Johann Beckmann, *op. cit.*, III, вступ без пагінації.
303. Pierre Chaunu, *La Civilisation de l'Europe classique*, 1970.
304. Bertrand Gille, *Les Forges françaises en 1772*, 1960, p. XII.
305. Наприклад, у Парижі перевізники вина за шість років (1703—1709 рр.) внесли до скарбниці майже півтора мільйона ліврів і перебували у важкому становищі. A.N., G 7, 1510.
306. Lütge, *op. cit.*, S. 205—206 und 258.
307. Hektor Amman, «Die Anfänge des Aktivhandels und der Tucheinfuhr aus Nord-westeuropa nach dem Mittelmeergebiet», in: *Studi in onore di Armando Sapori*, 1951, I, dépliant, p. 308 bis.
308. Erich Maschke, «Die Stellung des Reichsstadt Speyer in der mittelalterlichen Wirtschaft Deutschlands», in: *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, 1967, S. 435—455, особливо с. 436.
309. *Paris sous Philippe le Bel d'après des documents originaux...*, pub. par H. Gérard, 1837.
310. B.N., Fr., 21557, f° 9.
311. F. Melis, *Aspetti della vita economica medivale, studi.*
312. Archives communales de Gênes, 572, f° 4.
313. Москва, Держбібліотека Росії, Fr., 374, a. 171.
314. Там же, a. 121.
315. Diego de Colmenares, *Historia de la insigna ciudad de Segovia*, 2 éd. 1640, p. 547.
316. Herman Kellenbenz, «Marchands capitalistes et classes sociales», p. 14 (машинопис).
317. Gino Luzzatto, «Per la storia delle consruzioni navali a Venezia nei secoli XV e XVI», in: *Miscellanea di studi storici in onore di Camillo Manfroni*, p. 385—400.
318. Museo Correr, Donà delle Rose, 160, f° 53 et 53 v°.
319. Hermann Kellenbenz, *art. cit.*, note 316.
320. François Dornic, *L'Industrie textile dans le Maine*, 1955.
321. Raoul de Félice, *La Basse-Normandie, étude de géographie régionale*, 1907, p. 471.
322. Johann Beckmann, *op. cit.*, I, p. 109 sq.
323. F. Dornic, *op. cit.*, p. 307.
324. Москва, Держбібліотека Росії, Fr., 374, a. 16.
325. London, Victoria-Albert Museum, 86 — HH, Box 1 (без дати).
326. Організація гірничого підприємства, що сягала середніх віків, «Тридентських гірничих статутів». (Tridentiner Bergwerkgebräuche), 1208 р.
327. Günter v. Probeszt, *Die niederungarischen Bergstädte*, 1966.
328. Antonina Keckowa, *Les Salines de la région de Cracovie du XVI siècle au XVIII siècle*, en polonais, 1969.
329. Danuta Molenda, *Le Progrès technique et l'organisation économique de l'extraction des métaux non ferreux en Pologne du XVI au XVII siècle*, p. 14. Du même auteur, *Gornictwo Kruszcowe na terenie zloz slaskokrarowskich do Polowu XVI wieku*, 1963, S. 410.
330. F. Lütge, *op. cit.*, S. 265.
331. *Zur Genesis des modernen Kapitalismus*, 1935.
332. G. Lohmann Villena, *Las Minas de Huancavelica en los siglos XVI y XVII*, p. 11 sq.
333. A. Matilla Tascón, *Historia de las minas de Almaden*, I (1958), p. 181—202.
334. F. Lütge, *op. cit.*, S. 304; *Encyclopédie italienne*, au mot «Idria».
335. Enruque Florescano, *Precios del maiz y crisis agricolas en México (1708—1810)*, 1969, p. 150, note 33.
336. F. Lütge, *op. cit.*, S. 378.
337. L. A. Clarkson, *The preindustrial economy in England*, 1971, p. 98.
338. *Ibid.*
339. *Gazette de France*, 6 серпня 1731 р.
340. A.N., F 12, 682, 9 січня 1727 р.
341. Marcel Rouff, *Les Mines de chrbon en France au XVIII siècle*, 1922, p. 245, note 1.
342. Germain Martin, *La Grande Industrie en France sous le règne de Louis XIV*, 1900, p. 184.
343. A.N., A.E., B^1, 531, 18 лютого 1713 р.
344. A.N., F 12, 515, f° 4, 23 травня 1758 р.
345. У департаменті Арденни. Це те саме село Іллі, яке прославить війна 1870 р.
346. A.N., F 12, 724.
347. A.N., G 7, 1692, 101.
348. J. A. Roy, *Histoire du patronat du Nord de la France*, 1968 (машинописний текст).
349. H. Sée, «L'Etat économique de la Champagne à la fin du XVII siècle, d'après les mémoires

des intendants de 1689 et de 1698», in: *Mémoires et documents pour servir à l'histoire du commerce et de l'industrie,* dir. J. Hayem, X série, 1966, p. 265.
350. Guy Arbellot, *Cinq Paroisses du Vallage,* XVII—XVIII siècles, 1970 (машинописний текст дисертації).
351. Ortulf Reuter, *op. cit.,* p. 14—15.
352. Savary des Bruslons, *op. cit.,* t. III, colonne 721.
353. F. L. Nussbaum, *A History of the economic institutions of Modern Europe,* 1933, p. 216.
354. Див. далі, с. 281 та наступні.
355. F. L. Nussbaum, *op. cit.,* p. 212—213.
356. F. Lütge, *op. cit.,* S. 366.
357. Defoe, *op. cit.,* II, p. 271—272.
358. Federigo Melis, *Aspetti della vita economica medievale,* 1962, p. 286 sq., 455 sq.; *Tracce di una storia economica di Firenze e della Toscana,* p. 249.
359. F. Lütge, *op. cit.,* S. 366.
360. Eckart Schremmer, *Die Wirtschaft Bayerns,* 1970, S. 503.
361. René Gandilhon, *op. cit.,* p. 176.
362. Цит. за кн.: Pierre Dockes, *L'Espagne dans la pensée économique du XVI au XVII siècle,* p. 108.
363. Claude Pris, *La Manufacture royale des glaces de Saints-Gobain,* 1665—1830, 1973 (машинописний текст дисертації в 5 томах, вступ).
364. A.N., G 7, 1697, 2, 3 січня 1712 р.
365. A.N., F 12, 682.
366. A.N., G 7, 1706, 126, березень 1723 р. (це стосується всього попереднього параграфа).
367. За базове дослідження править праця: M. Courtecuisse, «La manufacture de draps fins Vanrobais aux XVII et XVIII siècles», in: *Mémoires de la Société d'émulation d'Abbeville,* t. XXV, 1920.
368. Voyage d'Angleterre, document cité, f° 4.
369. Georges Ruhlman, *Les Corporations, les manufactures et le travail libre à Abbeville au XVIII siècle,* 1948.
370. F. L. Nussbaum, *op. cit.,* p. 215.
371. *Ibid.,* p. 213.
372. *Ibid.,* p. 213.
373. *Ibid.,* p. 216.
374. L. A. Clarcson, *op. cit.,* p. 99.
375. A.N.,G 7, 1697, 6.
376. *Ibid.*
377. A.N., F 12, 681, 9.
378. A.N., F 12, 516, 13.
379. Claude Pris, *op. cit.*
380. Sidney Homer, *A History of interest rates,* 1963.
381. Під недосконалою точкою я розумію щось на зразок «капелюшка» при топографічному зніманні, коли лінії візування не цілком перекривають одна одну.
382. Ці відомості, що виходять від Вітольда Кули, повідомив мені Анджей Вічанський.
383. Raymond Oberlé, «L'évolution des fortune à Mulhouse et le financement de l'industrialisation au XVIII siècle», in: Comité de travaux historiques, *Bulletin des travaux historiques,* 1971, p. 151 et note 32 (посилання на кн.: *Histoire documentaire de l'industrie de Mulhouse et de ses environs au XIX siècle,* 1902, p. 287 et 698).
384. За даними неопублікованої праці Р. Зюбера (R. Zuber), який розібрав архів Монгольф'є в Бібліотеці Сорбонни.
385. *Handbuch der Deutschen Geschichte,* p.p. Aubin et Zorn, 1971, I, S. 550.
386. J.-C. Perrot, *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIII siècle,* 1975, I, p. 372.
387. Ludwig Scheurmann, *Die Fugger als Montanindustrielle in Tirol und Kärnten,* 1929, S. 27.
388. *Daili life in Portugal in the late Middle Ages,* 1971 (зокрема с. 198).
389. Walther G. Hofmann, *British industry,* 1700—1950, 1955.
390. Cambridge economic history of Europe, IV, 1967, p. 484, figure 33.
391. Jean-Claude Perrot, *op. cit.,* I, p. 400.
392. *Ibid.,* p. 408.
393. Sidney Pollard, David W. Crossley, *The Wealth of Britain,* 1968, p. 134 sq.
394. Відомості, подані Ф. Руїсом Мартином.
395. *Beauvais et Beauvaisis..., op. cit.,* p. 327.
396. Orazio Cancila, «I prezzi su un mercato dell'interno della Sicilia alla metà del XVII secolo», in: *Economia e Storia,* 1966, p. 188.
397. Basile Kerblay, «Les foires commerciales et le marché intérieur en Russie dans la première moitié du XIX siècle», in: *Cahiers du monde russe et soviétique,* 1966, p. 424.
398. Архів князя Воронцова, кн. 10, М., 1876 р., с. 29. Семен Воронцов, 12/24 вересня 1801 р.
399. Cantillon, Essai sur la nature du commerce en général, éd. INED, 1952, p. 36. Дилема хибна, як сказав мені П'єр Гуру. Багато коней — тож багато гною і, отже, ліпший врожай.

400. Galiani, *Dialoque sur le commerce des blês,* цит. за кн.: Pierre Dockes, p. 321.
401. W. Sombart, *op. cit.,* II, S. 357 sq.
402. A.N., G 7, 1510.
403. Dutens, *Histoire de la navigation hauturièr en France,* 1828, Цит. у: J.-C. Toutain, *Les Transports en France,* 1830—1965, 1967, p. 38.
404. Tutain, *ibid.,* p. 38.
405. A.N., G 7, 1646, Орлеан, 26 грудня 1708 р.
406. Jacob Strieder, *Aus Antwerpenen Notariatsarchiven,* 1930, S. XXV, Anm. 4.
407. Emile Coornaert, *Les Français et le commerce international à Anvers,* I, p. 269—270.
408. Aloys Schulte, *Gechichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs,* I, S. 357 f.
409. A.N., F 12, 721.
410. Stockalper Archiv, Brigue, Sch. 31, N°s 2939, 2942, 2966.
411. A.D., Haute-Savoie, C 138—307, f° 93 v°.
412. A.N., H 3159/2.
413. W. Sombart, *op. cit.,* II, S. 330—332.
414. *Mêdit.,* I, p. 191.
415. A. Everitt, in: *op. cit.,* IV, p. 559.
416. A.N., G 7, 1510.
417. Jacques Savary, *Le Parfait Nêgociant,* 1712, I, 2 partie, p. 208—209.
418. «Relazione»... de Bernardo Bigoni, in: *Viaggiatori del '600,* p. Marziano Guglielminetti, 1967, p. 309—310.
419. Savary des Bruslons, *op. cit.,* IV (1762), col. 1251.
420. Sully, *Mêmoires,* III, p. 42.
421. Wilfrid Brulez, *De Firma della Faille en de internationale Handel van vlaamse Firma's in de 16° Eeuw,* 1959, p. 577.
422. H. Kellenbenz, *Der Meder'sche Handelsbuch und die Welser'schen Nachträge,* 1974, S. 121.
423. A.N., G 7, 1685, 77.
424. W. Sombart, *op. cit.,* II, S. 334.
425. J.-P. Ricard, *Le Nêgoce d'Amsterdam,* p. 218, цит. за: W. Sombart, II, S. 338.
426. Ray Bert Westerfield, *Middlemen in English business, particularly between 1660 and 1760,* 1915.
427. W. Sombart, *op. cit.,* II, S. 329.
428. J.-C. Toutain, *op. cit.,* II, p. 14.
429. Savary des Bruslons, *op. cit.,* I (1759), col. 429.
430. A.N., G 7, 1646.
431. A.N., G 7, 1633.
432. Усі відомості про Роанну, що подаються далі, почерпнуто з машинописної пам'ятної записки Дені Люйа: Denis Luya, *Batellerie et gens de rivière à Roanne au dernier siècle de l'Ancien Rêgime,* Université de Lyon, 1972.
433. A.N., H 3156 et H 2933 (особливо мемуар 1789 р., який викладає історію проблеми).
434. Michel de Boisile, *Mêmoires des Intendants,* I (1881), p. 5—6.
435. A.N., K 1352, p° 63, n° 1.
436. Savary des Bruslons, I, colonne 430.
437. B.N., Fr., 21702, f°s 71—73.
438. *Ibid.,* f°s 120—126.
439. A.N., G 7, 1532, серпень 1705 р.
440. A.N., F 12, 681, 60 et 44.
441. P. Deyon, *Amiens, capitale provinciale,* 1967, p. 91 sq.
442. Див. вище приклад 432.
443. Defoe, *op. cit.,* II, p. 254—256.
444. Savary des Bruslons, *op. cit.,* I, colonne 429.
445. K. Kellenbenz, «Bäuerliche Unternehmertätigkeit im Bereich der Nord- und Ostses von Hochmittelalter bis zum Ausgang der neuren Zeit», in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* березень 1962 р.
446. *Ibid.*
447. *Ibid.*
448. L.-A. Boiteux, *La Fortune de mer, le besoin de sêcuritê et les dêbuts de l'assurance maritime,* p. 45 sq.
449. *Ibid.*
450. Ralph Davis, *Alippo and Devonshire Square,* p. 34, note 2.
451. A.N., K 1351.
452. Seignelay, *Journal de voyage en Hollande,* éd. 1867, p. 293 et 297.
453. A.N., F 12, 724.
454. A.N., F 12, 724, 25 вересня 1788 р.
455. A.N., A.E., B[1], 627, 2 серпня 1725 р.
456. A.N., Colonies F 2 A 16.
457. Yosaburo Takekoshi, *The Economic aspects of the political history of Japan,* 1930, I, p. 223—224.
458. Дані використаних документів повідомив мені Жан Мейєр.
459. Frédéric C. Lane, «Progrès technologiques et productivité dans les transports maritimes de la fin du Moyen Age au début des Temps modernes», in: *Revue historique,* avril-juin 1974, p. 277—302.
460. Germain Martin, *La Grande Industrie sous le règne de Louis XIV,* p. 213.

До розділу 4

1. Menendez Pidal, *Historia de España,* III, p. 171—172.
2. Див.: Boll. *Senese di Storia Patria,* VI, 1935.
3. H. Pigeoneau, *Histoire du commerce en France,* 1885, p. 237.
4. F. Lütge, *op. cit.,* S. 230.
5. Georg von Below, *Probleme der Wirtschaftsgeschichte,* 1926, S. 381. Про змішання поважних негоціантів і «негоціантів роздрібних» *(négociateurs détailleurs)* див. також: J. Accarias de Sérionne, *Les Intérêts des nations de l'Europe,* 1766, II, p. 372.
6. P. Chalmetta, *op. cit.,* p. 103 et 117.
7. F. Sebastian Manrique, *Itinerario de las Missiones,* 1649, p. 346.
8. Z priwodu *tradessman* та *merchant* порівн.: D. Defoe, *op. cit.,* I, p. 1—3; з приводу *mercatura* та *mercanzia* див.: Cotrugli, *op. cit.,* p. 15.
9. Condillac, *op. cit.,* p. 306.
10. З приводу генуезців у Мадриді див.: Méditerranée, I, p. 462 et note 4; з приводу Шарля Ліона див.: Paul Decharme, Le *Comptoir d'un marchand au XVII siècle d'après une correspondance inédite,* 1910, p. 11.
11. Flirence Edler, «The Vandermolen, commission merchants of Antwerp: Trade with Italy 1538—1544», in: *Essaies in honor of J. W. Thompson,* 1938, p. 90, note 34, Антверпен, 7 грудня 1539 p.
12. D. Defoe, *op. cit.,* II, p. 135.
13. B.N., Fr., 21702, f° 14, 40.
14. Turgot, *Oeuvres, op. cit.,* I, p. 262.
15. P. Ruiz Martin, *Lettres marchandes..., op. cit.,* p. XXXVI—XXXVII.
16. Pierre Vilar, *op. cit.,* III, *passim* et p. 384—422.
17. Jean-Claude Perrot, *op. cit.,* I, p. 435—437.
18. Про фірму Греппі див.: Bruno Caizzi, *Industria, commercio e banca in Lombardia nel XVIII secolo,* 1968, p. 203, 206, 210; з приводу фірми Трипп див.: P. W. Klein, *De Trippen in de 17° Eeuw,* 1965, p. 474 sq.
19. *Middlemen in English business,* 1915.
20. C. Carrière, *op. cit.,* I, p. 251.
21. D. Defoe, *op. cit.,* I, p. 102.
22. S. Pollard et D.W. Crossley, *op. cit.,* p. 169, note 65.
23. Variétés, *op. cit.,* III, p. 41, 56—57.
24. A.N., G 7, 1686, f° 156.
25. Claude Carrièer, *Barcelone, centre économique...,* 1967, I, p. 143.
26. Claude-Frédéric Lévy, *Capitalistes et pouvoir au siècle des Lumières,* 1969, p. 354.
27. Jean Savant, *Tel fut Ouvrard,* 1954, p. 11 sq.
28.Ремі Бенса — П. Ф. Делессару, Франкфурт, 14 вересня 1763 р., A.N., 62 AQ 34.
29. M. G. Buist, *op. cit.,* p. 13.
30. Turgoz, *Oeuvres,* I, p. 264.
31. 1759, p. 57.
32. Defoe, *op. cit.,* I, p. 354—357.
33. *Ibid.,* I, p. 368.
34. *Ibid.,* I, p. 364.
35. *Ibid.,* p. 358.
36. *Ibid.,* I, p. 46.
37. *Ibid.,* II, p. 10.
38. *The Trading world of Asia and the English East India Company,* 1978.
39. К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 23, с. 581.
40. Ch. Carrière, *op. cit.,* II, p. 916—920.
41. Ch. Carrière, *op. cit.,* I, p. 88.
42. Variétés, V, p. 256.
43. Robert Bigo, «Une grammaire de la Bourse en 1789», in: *Annales,* 1930, p. 507.
44. G. B. Cardinale di Luca, *Il Dottor vulgare,* 1673, V, p. 29.
45. Daniel Dessert, «Finances et cosiété au XVII siècle: à propos de la chambre de justice de 1661», in: *Annales E.S.C.,* 1974, n° 4, p. 847—885.
46. Muzej Korrer (точного посилання не знайдено).
47. C. Laveau, *op. cit.,* p. 154.
48. Violet Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the seventeenth century,* 1950, p. 44.
49. S. Pollard et D. W. Crossley, *op. cit.,* p. 149—150.
50. Isaac de Pinto, *op. cit.,* p. 44—45, 77 sq., 95—96.
51. A.N., 62 AQ, фонд Дюгара.
52. Вислів «passer debout», безперечно, вжито в значенні «пройти без зупинки, транзитом».
53. Ch. Carrière, *op. cit.,* II, p. 918.
54. A. P. Usher, *The Early history of deposit banking in Mediterranean Europe,* 1943, p. 6.
55. Federigo Melis, «Origines de la Banca Moderna», in: *Moneda y credito,* n° 116, 1971, p. 3—18, зокрема 4.
56. Див. вище, с. 68 та наступні.
57. Див. статтю Морино (M. Morineau) в: *Anuario de historia economica y social,* 1969, p. 289—362.
58. P.R.O. London, 30/25, 4 січня 1687 р.
59. 9 серпня 1613 р. Цит. у кн.: J. Gentil de Silva, *op. cit.,* p. 350, note 46.

60. Carlo M. Cipolla, «La pretendue «Révolution des prix»; réflexions sur l'expérience italienne», in: *Annales E.S.C.*, 1955, p. 513—516.
61. Isaac de Pinto, *op. cit.*, p. 46 et 77—78.
62. Цит. у кн.: S. Pollard et D. W. Crosley, *op. cit.*, p. 169.
63. A.N., G 7, 1691, 35, 6 березня 1708 p.
64. A.N., A.E., B[1], 331, 25 листопада 1713 p.
65. A.d.S. Venezia, Consoli Genova, 6, 98, Генуя, 12 листопада 1628 p.
66. A. G. Varsovie, fonds Radziwill, Нант, 20 березня 1726 p.
67. A.N., G[7], 1622.
68. A.N., G[7], 1622 «Mémoire sur les billets de monnoye», 1706 (?).
69. Marcel Rouff, *Les Mines de charbon en France au XVIII siècle*, 1922, p. 243.
70. C. Carrière, *op. cit.*, II, p. 917 sq.
71. B. Caizzi, *Industria, commercio e banca in Lombardia..., op. cit.*, p. 149, 206.
72. Guy Chaussinand-Nogaret, *Les Financiers du Languedoc au XVIII siècle*, 1970, p. 40 et 103—104; *Gens de finance au XVIII siècle*, 1972, *passim* et p. 68 sq.; див. також рецензію на книгу Іва Дюрана в: *Annales E.S.C.*, 1973, p. 804.
73. Pierre Vilar, *op. cit.*, t. II, p. 482—491.
74. Turgot, Oeuvres, *op. cit.*, I, p. 381.
75. L. Dermigny, *Le Commerce à Canton, op. cit.*, II, p. 774.
76. C. Glamman, *Dutch asiatic trade*, 1620—1740, 1958, p. 261.
77. La Bruyère, *Caractères...*, VI, p. 39.
78. Léon Schick, *Un Grand Homme d'affaires au dêbut du XVI siècle, Jakob Fugger*, 1957, p. 416.
79. Див.: Pierre Vilard, in: *L'Industrialisation en Europe au XIX siècle*, 1972, p.p. Léon, Crouzet, Gascon, 1957, p. 423.
80. J. Cavignac, *op. cit.*, p. 156, 12 квітня 1725 p.
81. Jean Maillefer, *op. cit.*, p. 179.
82. Mably, *Oeuvres*, XIII, *Du commerce des grains*, p. 291—297.
83. Jean-Baptiste Say, *op. cit.*, I, p. 176.
84. Jacques Heers, in: *Revue du Nord*, січень 1964 p., p. 106—107; Peter Mathias, *The First industrial nation, an economic history of Britain*, 1700—1914, 1969, p. 18.
85. F. Lütge, *op. cit.*, S. 294.
86. *Mêdit.*, I, p. 386.
87. Pierre Goubert, *Louis XIV et vingt millions de Français*, 1966.
88. Enrique Otte, «Das Genuesische Unternehmertum und Amerika unter den Katolischen Königen», in: *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Latein-amerikas*, 1965, Bd. 2, S. 30—74.
89. Maurice Dobb, *Studies in the developement of capitalism*, 4 éd. 1950, p. 109 sq., 191 sq.
90. A.N., G[7], 1865, 75.
91. H.H. Mauruschat, *Gewürze, Zucker und Salz im virindustriellen Europa...*, цит. у кн.: Wilhelm Abel, *Einige Bemerkungen zum Land Stadtprobleme im spätmittelalter*, S. 25.
92. Балтасар Суарес — Симонові Руїсу, 26 лютого 1591 p., Архів Руїсів, Вальядолід.
93. *Encyclopedia britannica*, 1969, XIII, p. 524.
94. Savary des Bruslons, V, colonne 668.
95. Москва, ЦДАСА (Центральний Державний архів старовинних актів), Александр Бакстер — Воронцову, 50/6, 1788.
96. C. R. Boxer, *The Greal ship from Amacon*, 1959, p. 15, 16.
97. Abbé de Beliardy, *Idêe du Commerce*, B.N., Fr., 10759, f° 310 v°.
98. G.F. Gemelli Careri, *op. cit.*, IV, p. 4.
99. Denys Lombard, *op. cit.*, p. 113.
100. John Albrecht Mandelslo, *op. cit.*, II, p. 346.
101. F. Galiani, *Dialogues sur le commerce des bleds*, éd. p. Fausto Nicolini, 1959, p. 178—180 et 252.
102. Симон Руїс — Балтасару Суаресу, 24 квітня 1591 p., Архів Руїсів, Вальядолід.
103. D. Defoe, *op. cit.*, II, p. 149 sq.
104. Про деталі, що викладені далі, див.: Christian Bec, *Les Marchands êcrivains à Florence*, 1375—1434, 1967, p. 383 sq.
105. Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger*, 1922, I, S. 273, Anm. 4.
106. J.-P. Palewski, *Histoire des chefs d'entreprise*, 1928, p. 103 sq.
107. Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square*, 1967, p. 66.
108. Видані В. фон Кларвіллом: V. von Klarwill, *The Fugger News-Letters*, 1924—1926, 2 vol.
109. Паоло да Чертальдо. Цит. у: C. Bec, *op. cit.*, p. 106.
110. A.N., A.E., B[1], 623.
111. A.N., 61 AQ 4, f° 19.
112. *Ibid.*
113. A.N., 61 AQ 2, f° 18. Лист від 18 грудня 1777 p.
114. Текст Паоло да Чертальдо. Цит. у: C. Bec., *op. cit.*, p. 106.
115. A.E., C.P., Angleterre 532, f°s 90—91, Бомарше — Верженну, Париж, 31 серпня 1779 p.

116. Буонвізі — С. Руїсу. Цит. за кн.: A.N. J. Gentil da Silva, *op. cit.*, p. 559.
117. Щодо цієї тривалої кризи див. листування Помпонна: A.N., A.E., B[1], Hollande, 619 (1669).
118. James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, 8 éd. 1816, II, p. 450.
119. Вислів належить авторові брошури, що вийшла 1846 р., вона викривала міністра суспільних робіт, який незаконно прийняв ухвалу про передання банкові Ротшильда підряду на залізниці департаменту Нор, визнавши, що банк був нібито єдиним учасником торгів. Цит. у кн.: Henry Coston, *Les Financiers qui mènent le monde*, 1955, p. 65.
120. Див. вище с. 29—130.
121. A.N., F 12, 681.
122. A.N., G[7], 1707, p. 148.
123. A.N., G[7], 1692, p. 34—36.
124. *Ibid.*, f° 68.
125. A.N., F 12, 662—670, 1 лютого 1723 р.
126. A.H., G[7], 1692, f° 211 v° (1707 або 1708). Ідеться про долину річки Б'єм у Аргоннах.
127. A.N., F 12, 515, 17 лютого 1770 р.
128. A.N., G[7], 1685, p. 39.
129. A.N., F 12, 681, f[os] 48, 97, 98, 112 et A.N., G[7], 1706, n°s 237 et 238. Лист від 26 грудня 1723 р. натякає на урядові заходи 1699 та 1716 рр., які анулювали всі раніше вкладені угоди, щоб завадити «таким захопленням» у вовняній промисловості.
130. A.N., F 12, 724, n° 1376.
131. Savary des Bruslons, *op. cit.*, IV, col. 406. Вага такої *razière*, або *rasière*, становила відповідно 280—290 фунтів проти 245 фунтів (для звичайної міри).
132. A.N., G[7], 1678, f° 41 et f° 53, листопад 1712 р.
133. Jean Eon (P. Mathias de Saint-Jean), *Le Commerce honorable, op. cit.*, p. 88—89.
134. John Nickolls (Plumard de Dangeul), *Remarques sur les avantages et les dêsavantages de la France et de la Grande-Bretagne*, 1754, p. 252.
135. Henri Pirenne, *Histoire èconomique de l'Occident mêdiêval*, 1951, p. 45, note 3.
136. Joseph Höffner, *Wirtschaftsethik und Monopole*, 1941, S. 58, Anm. 2.
137. Hans Hausherr, *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit*, 1954, S. 78—79.
138. Ulrich de Hütten, *Opera*, éd. 1859—1862, III, p. 302 und 299, цит. у кн.: Höffner, *op. cit.*, S. 54.
139. Violet Barbour, *op. cit.*, p. 75.
140. *Ibid.*, p. 89. (Заява де Вітта в Генеральних Штатах 1671 р. Це зерно зсипали в комори не тільки в Амстердамі, а й в інших містах Голландії.)
141. Samuel Lambe, *Seasonable observations...*, 1658, p. 9—10, цит. у: V. Barbour, *op. cit.*, p. 90.
142. J. Savary, *Le Parfait Nêgociant, op. cit.*, éd. 1712, II, p. 135—136.
143. A.N., A.E., B[1], 619, Гаага, 25 вересня 1670 р.
144. *Ibid.*, 4 липня 1669 р.
145. *Ibid.*, 26 вересня 1669 р.
146. J. Savary, *op. cit.*, II, p. 117—119.
147. A.N., G[7], 1686 — 99.
148. Marteng G. Buist, *op. cit.*, p. 431 sq.
149. P. W. Klein, *op. cit.*, p. 3—15, 475 sq.
150. Jacob van Klaveren, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens, op. cit.*, S. 3; «по-перше, для господарства як такого немає жодного значення, виготовлені гроші із золота, срібла чи паперу».
151. Marcel Marion, *Dictionnaire des institutions*, p. 384, 2 colonne. Louis Dermigny, «La France à la fin de l'Ancien Régime, une carte monétaire», in: *Annales E.S.C.*, 1955, p. 489.
152. Malestroit, «Mémoires sur le faict des monnoyes...», 1567, in: *Paradoxes inêdits*, éd. L. Einaidi, 1937, p. 73, 105.
153. F.C.Spooner, *L'Economie mondiale et les frappes monêtaires en France*, 1493—1680, 1956, p. 128 sq.
154. Див.: C. M. Cipolla, *Studi di storia della moneta: i movimenti dei cambi in Italia dal sec.* XIII al XV, 1948, рецензію Р. Роувера (R. de Roover) в: *Analles*, 1951, p. 31—36.
155. Germiniano Montanari, *Trattato del valore delle monete*, ch. III, p. 7, цит. у кн.: J. Gentil da Silva, *op. cit.*, p. 400.
156. C. M. Cipolla, *Mouvements monêtaires de l'Etat de Milan (1580—1700)*, 1952, p. 13—18.
157. Marquis d'Argenson, *Mêmoires et Journal inêdit*, éd. 1857—1858, II, p. 56. Якщо читач зробить розрахунок сам, то хай пам'ятає, що одне су складалося з 12 деньє, а ліар — з 3 деньє. Отже, монета в 24 деньє була девальвована на 6 деньє, тобто на 25 % її вартості.
158. J. Gentil da Silva, *Banque et crêdit en Italie au XVII siècle*, I, p. 711—716.
159. Gio. Domenico Peri, *Il Negotiante*, éd. 1666, p. 32.

160. F. Ruiz Martin, *Lettres marchandes de Florence, op. cit.*, p. XXXVIII.
161. R. Gascon, *op. cit.*, I, p. 251.
162. J. Gentil da Silva, *op. cit.*, p. 165.
163. Jean Eon, *op. cit.*, p. 104.
164. Isaac de Pinto, *op. cit.*, p. 90—91, note 23.
165. *Etats et tableaux concernant les finances de France depuis 1758 jusqu'en 1787*, 1788, p. 225.
166. J. Bouvier, P. Furet et M. Gillet, *Le mouvement du profit en France au XIX siècle*, 1965, p. 269.
167. M. G. Buist, *op. cit.*, p. 520—525, note p. 525.
168. Louis Dermigny, *Cargaisons indiennes. Solier et Cie, 1781—1793*, 1960, II, p. 144.
169. Див. статтю Дж. Доріа (Giorgio Doria) в: *Mélanges Borlandi*, 1977, p. 377 sq.
170. F. Ruiz Martin, *El Siglo de los Genoveses*, що готується до друку.
171. J. Meyer, *L'Armement nantais, op. cit.*, p. 220 sq.
172. *Ibid.*, p. 219.
173. Jacob M. Price, *France and the Chesapeake*, 1973, I, p. 288—289. Ці дані розрахунків повідомив мені Ж.-Ж. Емарденкер.
174. A.N., 94 AQ 1, f° 28.
175. L. Dermigny, *Cargaisons indiennes, op. cit.*, p. 141—143.
176. J. Meyer, *op. cit.*, p. 290—291.
177. M. Bogucka, *Handel zagraniczny Gdanske...*, 1970, S. 137.
178. A.N., *Colinies*, F 2 A 16.
179. Thomas Mun, *A Discourse of trade from England into the East Indies*, London, 1621, p. 55, цит. у: P. Doches, *op. cit.*, p. 125.
180. Див.: Hackluyt (1885), p. 70—71. Цит. у: J.-C. Van Leur, *op. cit.*, p. 67.
181. Jean Georgelin, *Venise au siècle des Lumière* (1669—1797), p. 436 (машинописний текст).
182. *Ibid.*, p. 435.
183. Зверніть увагу на спосіб, у який капітали, що звільнялися після залишення великої промисловості в Кані, реінвестувалися в інших місцях. Див.: J.-C. Perrot, *op. cit.*, I, p. 381 sq.
184. Див. статтю С. Маргліна (Stephan Marglin) у: *Le Nouvel Observateur*, 9 червня 1975 р., p. 37.
185. J. Kulischer, *op. cit.* (італійський переклад), p. 444.
186. Див. цю працю, т. III, розд. 2.
187. J. Kulischer, *op. cit.*, I, p. 446. Листопад 1971 р.
188. J. Gentil da Silva, *op. cit.*, p. 148.
189. Jean Mailefer, *op. cit.*, p. 64.
190. C. Bauer, *op. cit.*, S. 26.
191. F. Melis, *Tracce di una storia economica..., op. cit.*, p. 29.
192. A.-E. Sayous, «Dans l'Italie, à l'intérieur des terres: Sienne de 1221 à 1229», in: *Annales*, 1931, p. 189—206.
193. Hermann Aubin, Wolfgang Zorn, *Handbuch..., op. cit.*, S. 351.
194. J. Kulischer, *op. cit.*, éd. allemande, I, S. 294—295.
195. A. Schulte, *Geschichte der grossen Ravensburger Handelsgesellschaft*, 1380—1530, 1923, 3 Bd.
196. H. Hausherr, *op. cit.*, S. 29.
197. Françoise Bayard, «Les Bovisi marchands banquiers à Lyon, 1575—1629», in: *Annales E.S.C.*, листопад — грудень 1971 р., p. 1235.
198. Jean Meyer, *L'Armement nantais..., op. cit.*, p. 105, note 8.
199. *Ibid.*, p. 112, note 2.
200. *Ibid.*, p. 107—115.
201. F. Melis, *Tracce di una storia economica, op. cit.*, p. 50—51.
202. Jean Meyer, *L'Armement nantais..., op. cit.*, p. 107, et not. 6.
203. Archives de la Ville de Paris (A.V.P.), 3 B 6, 21.
204. J.-P. Ricard, *op. cit.*, p. 368.
205. Розділ IV, стаття 8. Цит. у кн.: Ch. Carrière, *op. cit.*, II, p. 886.
206. *Ibid.*, p. 887.
207. J. Savary, *Le Parfait Négociant*, éd. 1712, seconde partie, p. 15 sq.
208. Eric Maschke, «Deutsche Städte am Ausgang des Mittelalters», in: *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*, 1974 (окремий відбиток), S. 8 f.
209. Тулузьку організацію чудово висвітлив Жермен Сикар. Див.: Germain Sicard, *Aux Origines des sociétés anonymes: les moulins de Toulouse au Moyen Age*, 1953.
210. *Ibid.*, p. 351, note 26. 211. E. E. Heckscher, *op. cit.*, p. 316, 385 et *passim*.
211. E. F. Heckscher, *La Epoca mercantilista*, 1943, p. 316, 385.
212. A.V.P., 3 B 6, 66.
213. A.N. Z^1D 102 A, f°s 19 v° 20 v°.
214. Jean-François Melon, *Essai politique sur le commerce*, 1734, p. 77—78.

215. Jean Meyer, *L'Armement nantais..., op. cit.*, p. 275.
216. A.N., Z^1D 102 A.
217. Jean Meyer, *L'Armement nantais..., op. cit.*, p. 113.
218. Ch. Carrière, *op. cit.*, II, p. 879 sq.
219. D. Defoe, *op. cit.*, I, p. 215.
220. Саме це слово щойно з'явилося. Цит. у *Літтре (Littré)* за Фенелоном (Fénelon, Télémaque, XII, 1699).
221. Згідно з побіжним зауваженням Ісаака де Пінто: Isaac de Pinto, *op. cit.*, p. 335.
222. Guy Antonetti, *Greffulhe, Monte et Cie*, 1789—1793, p. 96; порівн.: J. Everaert, *op. cit.*, p. 875. Близько 1708 р. німецькі фірми в Кадисі були нечисленними.
223. George Lillo, *The London merchant, with the tragical history of George Barnwell*, 1731, p. 27.
224. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 580.
225. Manuel Nuñes Dias, *O Capitalismo monarquico portuguès (1415—1549)*, São Paolo, 1957, (докторська дисертація).
226. Charles Verlinden, *Les Origines de la civilisation atlantique*, 1966, p. 11—12, 164.
227. Louis Dermigny, *La Chine et Occident, Le Commerce à Canton..., op. cit.*, I, p. 86.
228. A.N., A.E., B^1, 760, Лондон, липень 1713 р.
229. Charles Wilson, *England's apprenticeship*, 1603—1763, 3 éd. 1967, p. 172—173.
230. Див. з цього приводу підсумкову працю Юргена Вігандфа (з широкою бібліографією): Jürgen Wiegandf, *Die Merchants Adventurers' Company auf dem Kontinent zur Zeit der Tudors und Stuarts*, 1972.
231. E. F. Heckscher, *op. cit.*, p. 310.
232. *Ibid.*, p. 362—363.
233. M. M. Postan, *Medieval trade and finance*, 1973, p. 302—304.
234. F. Lütge, *op. cit.*, S. 342.
225. Згідно з поясненнями Дж. Ю. Нефа, К. В. Тейлора, І. Валлерстайна й Т. К. Реббa. Див.: J. U. Nef, K. W. Taylor, I. Wallerstein, Th. K. Rabb, *Enterprise and Empire*, 1967, p. 19 f., 26 f.
236. З приводу Північної компанії див.: A.N., G^7, 1685, I; щодо Вест-Індської компанії див.: A.E., M. et D., 16.
237. *Etudes d'histoire èconomique*, 1971, p. 33.
238. S. Pollard et D. W. Crossley, *op. cit.*, p. 150—151.
239. *Ibid.*, p. 143, 146, 147, 163.
240. P. Jeannin, *L' Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVII et XVIII siècles*, 1969, p. 192.
241. S. Pollard et D. W. Crossley, *op. cit.*, p. 149.
242. Лист Поншартрена Таллару від 6 серпня 1698 р. див.: A.E., CP, Ang., 208, f° 115; лист Таллара Поншартрену від 21 серпня 1698 р. див.: A.N., A.E., B^1, 759.
243. *Op. cit.*, éd. française, p. 172.
244. Charles Boxer, *The Dutch Seaborne Empire*, 1600—1800, 1965, p. 43.
245. Maurice Dobb, *Studies in the developement of capitalism*, 4 éd. 1950, p. 191, note 1.
246. A.N., G^7, 1686, f° 85.
247. A.N., Marine, B^7, 230, цит. у: Charles Frostin, «Les Pontchartrain et le pénétration commerciale française en Amérique espagnole (1690—1715)», in: *Revue historique*, 1971, p. 311, note 2.
248. A.N., K 1349, f° 14 v° et 15.
249. Paul Kaeppelin, *La Compagnie des Indes orientales et François Martin*, 1908, p. 135—136.
250. *Ibid.*, p. 593.
251. A.N., G^7, 1699.
252. Charles Montagne, *Histoire de la Compagnie des Indes*, 1899, p. 223—224.
253. M. Lévy-Leboyer, *op. cit.*, p. 417, note 2.
254. F. Braudel, *Civilisation matérielle*, I, éd. 1967, p. II, 437.
255. Walter Achilles, «Getreidepreise und Getreidehan — delsbeziehungen europäischen Raum in XVI und XVII. Jahr.», in: *Zeitschrift für Agrargeschichte*, 59, S. 32—55.
256. E. Maschke, *Deutsche Städte am Ausgang des Mittelalters*, S. 18.
257. J.-P. Ricard, *Le Nêgoce d'Amsterdam*, 1722, p. 59.
258. J. G. Büch, *Schriften*, 1800, I, p. 264, цит. у кн.: W. Sombart, *op. cit.*, 2, S. 500.
259. E. Zola, *L'Argent*, éd. Fasquelle, 1960, p. 166, цит. у кн.: P. Miquel, *L'Argent*, 1971, p. 141—142.
260. Galiani, *op. cit.*, p. 162—168, 178—180, 152.

До розділу 5

1. Цит. у кн.: Louis Dumont, *Homos hierarchicus*, 1966, p. 18.
2. Пошлюсь на розмову, яка відбулася в листопаді 1937 р.
3. Еміль Дюргейм (1858—1917 рр.) перебрав естафету від Огюста Конта. 1893 р. він опублікував свою дисертацію «Про поділ суспільної праці» *(De la division du travail*

social), а 1896 р. заснував журнал «Année sociologique». Саме на цій останній даті ми й зупинилися.

4. Див. статтю А. Берра *(Revue de synthèse,* 1900, p. 4).
5. Незважаючи на давні спроби на кшталт праць Альфреда Вебера (Alfred Weber, *Kulturgeschichte als Kultursoziologie,* 1935), чи Альфреда фон Мартина (Alfred von Martin, *Soziologie der Renaissance...,* 1932), чи написаної за недавніх часів сильної узагальнювальної праці А. Рустова (Alexander Rustow, *Ortsbestimmung der Gegenwart,* 3 Bd., 1950—1957).
6. I.-F. Melon, *Essai politique sur le commerce,* 1734, p. 9.
7. Josef Schumpeter, *op. cit.,* I. 23.
8. Novalis, *Encyclopédie,* 1966, p. 43.
9. Див. аналогічні зауваження в Рене Клемана, Раймона Арона, Вільгельма Репке, Жана Атталі, Йозефа Клацмана, Марселя Мосса.
10. G. M. Trevelyan, *English Social History,* 1942 (іспанський переклад 1946 р.).
11. Є багато думок, що заперечують це. Так, Едвард Дж. Нелл (Edward J. Nell, «Economic relationship in the decline of feudalism: an economic interdependence», in: *History and theory,* 1957, p. 328) вважає, що слід більше «брати до уваги відносини між змінними, ніж самі змінні». Для Е. Еванса-Причарда соціальна структура зводиться до взаємовідносин груп, він дотримується погляду Зигфрида Фредерика Наделя (Siegfried Frederik Nadel, *La Théorie de la structure sociale,* 1970, p. 30).
12. I. Wallerstein, *op. cit.,* p. 157.
13. Jack H. Hexter, *Reappraisals in History,* 1963, p. 72.
14. *Variétés,* III, p. 312, *Advis de Guillaume Hotteux ès Halles.*
15. F. Fouquet, *L'Idéal historique,* 1976.
16. Karl Bosl, «Kasten, Stände, Klassen in mittelalterlichen Deutschland», in: ZBLG 32, 1969. Не можна вживати це слово в його строгому значенні.
17. З приводу індійських каст див. статтю Клода Мейассу: Claude Meillassoux, «Y a-t-il des castes aux Indes?», in: *Cahiers Intarnationaux de sociologie,* 1973, p. 5—29.
18. G. Gourvitch, *La Vocation actuelle de la sociologie,* 1963, I, p. 365 sq.
19. A. Touraine, *Pour la sociologie,* 1974, p. 57.
20. Prévost, *op. cit.,* t. I, p. 8.
21. Van Rechteren, *Voyages,* 1628—1632, V, p. 69.
22. A.N., K 910, 27 bis.
23. Наприклад, для Артура Бойда Гібберта (Arthur Boyd Hibert, in: *Past and Present,* 1953, n° 3) та Клода Каена (Claude Cahen, in: *La Pensée,* липень 1950 р., p. 95—96) феодалізм не означає заперечення торгівлі. Ортодоксальний погляд див. у Шарля Парена та П'єра Вілара (Charles Parain et Pierre Villar, «Mode, de production féodal et classes sociales en système précapitaliste», 1968, in: *Les Cahiers du Centre d'Etudes et Récherches marxistes,* n° 59).
24. Він датується щонайраніше часом Реставрації, його ще нема в «Неології» (La Néologie) Л.-С. Мерсьє, що вийшла 1801 р. Див.: N. Landais, *Dictionnaire général et gramatical,* 1934, II. p. 26.
25. Армандо Сапорі та Джино Луццатто.
26. Georges Gourvitch, *Déterminismes sociaux et liberté humaine,* 2 éd. 1963, p. 261 sq.
27. Marc Bloch, *La Société féodale,* 2 vol., 1939—1940.
28. Jacques Heers, *Le Clan familial au Moyen Age,* 1974.
29. A. Thiers, *De la propriété,* 1848, p. 93.
30. Jean-François Melon, *op. cit.,* p. 126.
31. Charles W. Mills, *The Power Elite,* 1959.
32. Delle lettere di Messer Claudio Tolomei, Venezia, 1547, f° 144 v°, f° 145. На цей пасаж звернув мою увагу Серджо Бертеллі (Sergio Bertelli).
33. Frederic C. Lane, *Venice, a maritime Republic,* 1973, p. 324. Див. також: K. J. Beloch, *Bevölkerungsgeschichte Italiens,* Bd III, 1961, S. 21—22.
34. F. C. Lane, *op. cit.,* p. 429—430.
35. Saintolon, *Relazione della Republica di Genova,* 1684, Venezia, Marciana, 6045, c. 11—8.
36. Gerald Strauss, «Protestant dogma an city governement. The case of Nurnberg», in: *Past and Present,* n° 36, 1967, p. 38—58.
37. C.A.B.F. de Beart-Duholand, *Tableau de la Grande-Bretagne,* an VIII, IV, p. 7.
38. C. R. Boxer, *The Dutch seaborne Empire,* 1600—1800, 1965, p. 11.
39. R. Gascon, *Histoire économique et sociale de la France,* I, p. 407.
40. G. D. Ramsay, *The City of London,* 1975, p. 12.
41. E. W. Dahlgren, *Les Relations commerciales et maritimes entre la France et les côtes du Pacifique,* I, 1909, p. 36—37, note 2.
42. François Dornic, *op. cit.,* p. 178.

43. Jacques Teneur, «Les Commerçants dunkerquois à la fin du XVIII siècle et les problèmes économiques de leur temps», in: *Revue du Nord,* 1966, p. 21.
44. Цит. у Шарля Карр'єра: Charles Carrière, *op. cit.,* I, p. 215—216.
45. *Ibid.,* p. 265.
46. Посилання втрачене.
47. Emilio Nasalli Rocca, «Il Patriziato piacentino nell'età del principato. Considerazioni di storia giuridica, sociale e statistica», in: *Studi in onore di Cesare Manaresi,* 1952, p. 227—257.
48. Див. статтю Робертса (J. M. Roberts) *The European Nobility in the Eigteenth Century,* 1953, p. 67.
49. J. Gentil da Silva, *op. cit.,* p. 369—370, note 92.
50. Phyllis Deane et W. A. Cole, *British economic growth,* 1967, p. 2; S. Pollard et D. W. Crossley, *op. cit.,* p. 153 sq.
51. S. Pollard et D. W. Crossley, *op. cit.,* p. 169.
52. André Parreaux, *La Société anglaise de 1760 à 1810,* p. 8.
53. Pierre Goubert, *L'Ancien Régime,* 1969, I, p. 158—159.
54. Див. статтю Леона (P. Léon) *Histoire économique et sociale de la France,* II, 1970, p. 607; Jean Meyer, *La Noblesse bretonne au XVIII siècle,* p. 56.
55. W. Dworzaczek, «Perméabilité des barrières sociales dans la Pologne du XVI siècle», in: *Acta Poloniae Historica,* 1971, 24, p. 30, 39.
56. M. N. Pearson, «Decline of the Moghol Empire», in: *The Journale of Asian Studies,* février 1976, p. 223: 8000 привілейованих на імперію 60—70 млн. чоловік населення. «The 8000 men were the empire». («8000 чоловіків були імперією».)
57. Ch. Carrière, *op. cit.,* I, p. VIII.
58. Цит. у Жюльєна Фройнда: Julien Freund, *op. cit.,* p. 25.
59. Lawrence Stone, «The anatomy of the Elizabethan aristocracy», in: *The Economic History Review,* 1948, p. 37—41.
60. H. Kellenbenz, *Der Merkantilismus in Europa und die soziale Mobilität,* 1965, S. 49—50.
61. Peter Laslett, *op. cit.,* p. 44.
62. Pierre Goubert, *L'Ancien Régime, op. cit.,* I, p. 105.
63. *Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte,* S. 371.
64. Щодо Венеції див.: *La Civiltà veneziana nell'età barocca, op. cit.,* p. 307, лютий 1685 p. *La Civiltà Veneziana del settecento,* p. 244, 274.
65. *Ibid.,* p. 244.
66. З приводу Лонгліта див.: *New Encyclopedia Britannica,* 15 ed., VI, 319; з приводу Уоллатона-Голла — *ibid.,* X, p. 729; щодо Берлігауза див.: J. Alfred Gotch, *Architecture of the Renaissance in England,* I, 1894, p. 1—3; щодо Олденбі див.: Henry Shaw, *Details of Elizabethan Architecture,* 1839, p. 8.
67. Peter Laslett, *op. cit.,* p. 166.
68. Див.: H. R. Trevor-Roper, «The General crisis of the seventeenth century», in: *Past and Present,* n° 16, листопад 1959 p., p. 31—64 і обговорення статті Е. Г. Коссманом (E. H. Kossmann), Е. Дж. Гобсбаумом (E. J. Hobsbawm), Д. Г. Гекстером (J. H. Hexter), Р. Муньє (R. Mounier), Д. Г. Елліотом (J. H. Elliott), Л. Стоуном (L. Stone), а також відповідь Г. Р. Тревор-Роупера (H. R. Trevor-Roper) в: *Past and Present,* n° 18, листопад 1960 p., p. 82—42. Див. також підсумкову працю Л. Стоуна: Lawrence Stone, *Les Causes de la Révolution anglaise* (французький переклад), 1974; J. H. Hexter, *Reappraisals in History,* 1963, p. 117 sq.
69. P. Bourdieu et J. C. Passeron, *La Reproduction. Eléments pour une théorie du système d'enseignement,* 1970.
70. Див. статтю Ж. Ніколя: J. Nicolas, *Histoire de la Sovoie,* p.p. Guichonnet, 1974, p. 250.
71. Daniele Beltrami, *Storia della popolazione di Venezia,* 1954, p. 71—72, 78. На 1581 р. частка загальної чисельності населення становила для шляхтичів 4,5 %, для *cittadini* 5,3, а на 1586 р. — відповідно 4,3 та 5,1 %.
72. Werner Schultheiss, «Die Mittelschicht Nürnbergs im Spätmittelalter», in: *Städtische Mittelschichten,* p.p. E. Maschke et J. Sydow, листопад 1969 p.
73. «Marchands capitalistes et classes sociales», p. 9 (машинописний текст). У XVI ст. в Любеку торгівці на далекі відстані *(Fernhändler)* нараховували 50—60 родин на 25 тис. жителів.
74. *Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters,* 1928, S. 329.
75. Th. K. Rabb, *Enterprise and Empire,* 1967, p. 26 sq.
76. За даними Андре П'єттра: André Piettre, *Les Trois Ages de l'économie,* 1955, p. 182. Цит. у кн.: Michel Lutfalla, *L'Etat stationnaire,* 1964, p. 98.

77. G. Chaussinad-Nogaret, «Aux origines de la Rêvolution: noblesse et bourgeoisie», in: *Annales E.S.C.*, 1975, p. 265—277.
78. Про Бургундію див.: Henri Drouot, *Mayenne et la Bourgogne, ètude sur la Ligue (1587—1596)*, 1937, I, p. 45, 51; щодо Рима див.: Jean Delumeau, *op. cit.*, I, p. 458: «Коли настає XVII ст., великі шляхтичі давніх часів (у Римській Кампанії), обтяжені своїми боргами, позбуваються своїх земельних володінь і знічуються перед новою покірною аристократією, що не має войовничого минулого».
79. B.N., F. Esp., 127, близько 1610 р.
80. P. Goubert, *Beauvais et les Beauvaisis...*, p. 219; F. Braudel, in: *Annales E.S.C.*, 1963, p. 774.
81. Raymond Carr, «Spain», in: *The European Nobility in the Eighteenth Century, op. cit.*, p. 44.
82. Henri Pirenne, *Les Pêriodes de l'histoire sociale du capitalisme*, Bruxelles, 1922.
83. H. Kellenbenz, *op. cit.*, S. 17 (машинопис).
84. Claude Carrière, *Barcelon, centre èconomique à l'èpoque des difficultės 1380—1462*, I, p. 146.
85. Friedrich Lütge, *op. cit.*, S. 76 f.
86. J. H. Hexter, *op. cit.*, S. 76 f.
87. G. Taylor, «Non capitalist Wealth and the Origins of the French Revolution», in: *American Historical Review*, 1967, p. 485.
88. Pierre Dardel, *Commerce, industrie et navigation à Rouen et Havre au XVIII siècle*, p. 154—155.
89. Accarias de Sérionne, *La Richesse de la Hollande, op. cit.*, II, p. 31.
90. F. Dornic, *op. cit.*, p. 161.
91. R. de Roover, *The Medici Bank*, 1948, p. 20, note 50.
92. Guy Chaussinand-Nogaret, *Les Financiers du Languedoc au XVIII siècle*, 1970.
93. Paolo Norsa, «Una famiglia di banchieri, la famiglia Norsa (1350—1950)», in: *Bolletino dell'Archivio storico del banco di Napoli*, 1953.
94. André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIII siècle*, 1973, II, p. 379—380.
95. Це первісна назва книги, якою я користувався в машинописному вигляді і яка вийшла у світ 1977 р. під назвою «Міщани-шляхтичі» (*Les Bourgeois-gentilshommes*).
96. Guy Patin, *Lettres*, II, p. 196.
97. Romain Baron, «La bourgeoisie de Varzy au XVII siècle», in: *Annales de Bourgogne*, 1964, p. 173.
98. M. Couturier, *Recherches sur les structures sociales de Châteaudun, 1525—1789*, p. 215—216. Наприклад, серед чинбарів розрізняли «майстрів-чинбарів» (*«maitres tanneurs»*) та купців-чинбарів» (*«marchands tanneurs»*) і лише ці останні називалися «поважними людьми» (*«honorables hommes»*).
99. C. Loyseau, *Cinq Livres du Droict des Offices*, 1613, p. 100
100. P. Laslett, *op. cit.*, p. 43—44.
101. G. Huppert, *op. cit.* (машинопис).
102. *Mêmoires de Oudard Coquault (1649—1668), bourgeois de Reims*, p. 128—129.
103. Виданий Реймоном Лефевром. Див.: L. Raymond Lefebvre, *l'Estoile. Journal*, 1943, p. 131— 133.
104. Joseph Nouaillac, *Villeroi, Secrêtaire du roi*, 1909, p. 33.
105. Якщо вірити Анрі Мерсьє, то був королівський астролог Примі Вісконті. Див.: Henry Mercier, *Une Vie d'ambassadeur du Roi-Soleil*, 1939, p. 22.
106. G. Huppert, *l'Idêe de l'histoire parfaite*, 1970.
107. R. Mandrou, *La France aux XVII et XVIII siècles*, 1970, p. 130.
108. Див.: *Cayer prêsentê au roy par ceux du tiers estat de Dauphinê*, Grenoble, 1 éd., 1603, цит. у: Davis Bitton, *The Franch Nobility in crisis — 1560—1644*, 1969, p. 96, 148, note 26.
109. Цит. у кн.: Nancal, *Proudhon*, I, 85, n° 513.
110. A.N., G^7, 1686, p. 156.
111. Saint-Cyr, *Le Tableau du siècle*, 1759, p. 132, цит. у кн.: Norbert Elias, *La Sociêtê de Cour*, 1974, p. 11.
112. Manuel Fernàndez Alvarez, *Economia, sociedad y corona*, 1963, p. 384.
113. *Variêtês*, V, 235 (1710).
114. Див. цю працю, т. III, розд. 3.
115. Witold Kula, «On the typology of economic systems», in: *The Social sciences, Problems and Orientations*, 1968, p. 115.
116. Tommaso Campanella, *Monarchia di Spagna*, in: *Opere*, 1854, II, p. 148, цит. у статті К. де Фреде (Carlo de Frede) у: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V, r. 5—6, 32—33.
117. Giuseppe Galasso, *op. cit.*, p. 242.
118. Fênelon, *Dialogues des Morts*, II, 1718, p. 152.
119. R. Pernoud, *Histoire de la bourgeoisie en France*, II, 1962, p. 10.
120. Paolo Carpeggiani, *Montova, profilo di una città*, 1976, *appendice: Sabbioneta*, p. 127 sq.

Слово *casino* (p. 139) означало приватну віллу володаря із садком.

121. З приводу попереднього параграфа див. як приклад: A. de S. Venezia, *Senato Terra,* 24, 9 січня 1557 р.; 32, Padoue, 9 січня 1562 р.; P. Molmenti, *op. cit.,* II, p. 111.
122. Jürgen Kuczinski, *op. cit.,* p. 71.
123. Архів князя Воронцова, VIII, M., 1876, с. 34, 18 грудня 1796 р.
124. André Parreaux, *La Société anglaise de 1760 à 1810,* 1966, p. 12. Ебінгдон розташований на Темзі у графстві Беркшир.
125. Між 1575 та 1630 рр. приблизно половина перів уклала капітали в торгівлю, цебто кожен другий; якщо взяти до уваги всю сукупність шляхетства й джентрі, тоді співвідношення становитиме 1 до 50. Див.: Th. K. Rabb, *Enterprise and Empire,* 1967, note 16, 27.
126. R. Gascon, *op. cit.,* I. p. 444.
127. Виступ П'єра Вілара на міжнародному конгресі історичних наук у Римі 1955 р.
128. P. Molmenti, *op. cit.,* II, p. 75.
129. Jerónimo de Alcalà, *El donador hablador,* 1624, in: *La Novela picaresca española,* 1966, p. 1233.
130. Щодо прикладів, які наводяться далі, див.: Y.-M. Bercé, *op. cit.,* II, p. 681 (Аквітанія); E. Maschke, *art. cit.,* p. 21 (німецькі міста); René Fédou, «Le Cycle médieval des révoltes lyonnaises», in: *Cahiers d'histoire,* 3, 1973, p. 240 (Ліон).
131. Б. Ф. Поршнев, *Народные восстания во Франции перед Фрондой (1623— 1648 гг.),* М.— Л., 1948 г.
132. Див. працю К. де Фіде (Carlo de Fide): *Mélanges Fanfani,* V, 1962, p. 1—42.
133. Див. статтю Інгомара Бога (Ingomar Bog) у: *Z. für Agrargeschichte,* 1970, S. 185—196.
134. *Variétés,* VII, p. 330, 7 червня 1624 р.
135. Y.-M. Bercé, *op. cit.,* 300.
136. B.N., Fr., 21773, f° 31.
137. Henri Gachet, «Conditions de vie des ouvriers papetiers en France au XVIII siècle». (Доповідь у французькому інституті соціальної історії 12 червня 1954 р.)
138. Увесь наступний абзац грунтується на працях Наталі Земон-Девіс (Nathalie Zemon Davis, «Strikes and salvation at Lyon», in: *Archiv für Reformationgeschichte,* LVI (1965), S. 48—64) та Анрі Озе (Henri Hauser, *Ouvriers du temps passé,* 1927).
139. H. Hauser, *op. cit.,* p. 180 et note 1.
140. *Ibid.,* p. 203 et 234, note 1 et A. Firmin-Didot, *Aldo Manuce et l'hellénisme à Venise,* 1875, p. 269.
141. N. W. Posthumus, *De Gaschiedenis van de Leidsche lakenindustrie,* 3 vol., 1908—1939; Emile Coornaert, «Une capitale de la laine: Leyde», in: *Annales E.S.C.,* 1946.
142. A.N., A.E., B^1, 619, 8 та 29 жовтня 1665 р.
143. З приводу трьох попередніх абзаців див.: Prosthumus, *op. cit.,* III, p. 721—724; 656—657; 691—696, 869 sq.; 722—724, 876—878.
144. Paul Mantoux, *La Révolution industrielle au XVIII siècle,* 1959, p. 57—59. Carlos Guilherme Mota, «Conflitos entre capital e trabalho; anatoçoes acérca de uma agitacao no Sudoeste inglés en 1738», in: *Revista de Historia,* São Paolo, 1967. Ця остання викликала в мене бажання розповісти про інцидент, який далі описується.
145. Peter Laslett, *Un Monde que nous avons perdu,* 1969, p. 172—173; A. Vierkand, *Die Stetigkeit im Kulturwandel,* 1908, p. 103; «Що менше людина розвинена, то більше вона схильна терпіти цю силу традиційної моделі та її настанови» (цит. у кн.: W. Sombart, *Le Bourgeois,* p. 27). Але хто пояснить насильницький характер народних рухів Росії?
146. Emile Coornaert, *Les Corporations en France avant 1789,* 1941, p. 167.
147. *Ibid.,* p. 168—169.
148. Стаття Р. Дзангері (R. Zangheri) у: *Studi Storici,* 1968, p. 538; Jérôme Blum, «The condition of the European Peasantry on the Eve of Emancipation», in: *J. of Modern History,* 1974.
149. Roland Marx, *La Révolution industrielle en Grande-Bretagne,* 1970, p. 19.
150. Sully, *Mémoires..., op. cit.,* III, 107. Був поширений іще вислів: «Жебраки, що жебрають публічно»: *Variétés,* V, p. 129. Про *hampones* (волоцюг) в Іспанії див.: J. van Klaveren, *op. cit.,* p. 187, note 36; про *oziosi* (гультіпак) у Італії див.: Aurelio Lepre, *op. cit.,* p. 27.
151. *Civiltà Veneziana, op. cit.,* p. 285, 21 червня 1636 р.
152. Oudard Coquault, *Mémoires,* 1875, I, p. 215.
153. A.N., G^7, 1647, 1709.
154. Машинописна доповідь пані Бюр'є: Mm. Burier, *L'Assistance à Lille au XVIII siècle, Faculté des lettres de Lille.*
155. Richard Gascon, «Economie et pauvreté aux XVI et XVII siècles: Lyon, ville exemplaire et

prophétique», in: *Etudes sur l'histoire de la pauvreté,* 1975, p.p. M. Mollat, II, 1974, p. 747 sq. Порівн. також зауваження Рольфа Егельсинга: Rolf Egelsing, *Der Arbeitsmarkt und Dienstboten im 17., 18 und 19. Jahrhundert und Wirtschaftspolitik und Arbeitsmarkt,* Hrsg. H. Kellenbenz, 1974, S. 27.

156. P. Laslett, *op. cit.,* p. 54—55.
157. F. Lütge, *op. cit.,* S. 382.
158. Згідно з відомостями, що їх мені дали в Кракові М. Кульчиковський та М. Франчиц.
159. Доповідь пані Бюр'є. В Каорі 1546 р. було 3400 бідняків на 10 000 жителів. Див. неопубліковану дисертацію М.-Ж. Прен (Marie-Julie Prim), машинописний текст, Тулуза (p. 53). У Шанаці, що в регіоні Косс, на 338 обкладених податком припадало 60 жебраків. Див.: Paul Marres, «L'économie des Causses du Gévaudan au XVIII siècle», in: *Congrès de Mende,* 1955, p. 157. У Ла-Рошелі 1776 р. було 3668 бідняків на 14 271 жителя. Що ж до цього див.: Laveau, *Le Monde rochelais de l'Ancien Régime au Consulat. Essai d'histoire économique et sociale (1744—1800),* 1972, p. 72. Бідняки становили одну шосту населення Аваллона 1614 р. Див. статтю Іва Дюрана (Yves Durand, *Cahier de doléances des paroisses du bailliage de Troyes pour les Etats généraux de 1614,* 1964). Про немаєтних *(Habenichtse)* в Аугсбурзі 1500 р. див.: H. Bechtel, *Wirtschaftsgeschichte Deutschland,* II, S. 52, Anm. 6. У загальному плані цікава стаття: Olwen Hufton «Towards an Understanding of the poor of eighteenth century France», in: *French governement and society,* 1500—1850, p.p. J. F. Bosmer, 1975, p. 145 f.
160. Є численні згадки для 1749, 1759, 1771, 1790 pp. в архівах департаменту Верхня Савойя: C 143, f°s 29—38; C 135, H.S.; C 142, 194, f° 81; C 165, f° 81 v°; IC III, 51, f°s 40 à 47.
161. Бо вони існували, їх було сила-силенна. Для Шатодена 1697 р. див.: M. Couturier, *Recherches sur les structures sociales de Châteaudun,* 1525—1789, Chteaudun, 1697; «Злидарі становили нижній прошарок кожного сільського населення».
162. Vauban, *Projet d'une dîme royale,* éd. Daire, 1843, p. 34.
163. Yves Durand, in: *Cahiers de doléances des paroisses du bailliage de Troyes pour les Etats généraux de 1614,* 1966, p. 39—40. Ніколи не слід випускати з уваги розмежування між бідняками-жебраками та бідняками-безробітними. Якоб ван Клаверен (Jakob van Klaveren, «Población y ocupación», in: *Económica,* 1954, n°) справедливо відзначає, що Мальтус говорив про бідарів, а не про безробітних.
164. У містах Німеччини 1384, 1400, 1442, 1446, 1447 pp.
165. E. Coyecque, «L'Assistance publique à Paris au milieu du XVI siècle», in: *Bulletin de la Société de l'histoire de Paris et de l'Ile-de-France,* 1888, p. 117.
166. *Ibid.,* p. 129—230. 28 січня 1526 р. 500 паризьких бідарів відіслали на галери.
167. *Variétés,* VII, p. 42, note 3 (1605). Відсилання до Канади ірландських злидарів, що перебували в Парижі. Севільських волоцюг заслали до Магелланової протоки: A.d.S. Venezia, Senato Spagna Zane au Doge. Мадрид, 30 жовтня 1581 р.
168. C.S.L. Davies «Slavery and Protector Somerset; the Vagrancy Act of 1547», in: *Economic History Review,* 1966, p. 533—549.
169. Ogier Ghislain de Busbecq, *Ambassades et voyages en Turquie et Amasie,* 1748, p. 251.
170. Див.: Olwen H. Hufton, *The poor of the 18th century France,* 1974, p. 139—159.
171. A.N., A.E., B[1], 521, 19 квітня 1710 р. Див.: AD XI, 37 (1662). Довкола Блуа «мало є шляхів, на узбіччях яких не лежали б мертві тіла».
172. A.d.S. Venezia, Senato Terra, I (Венеція); Delamare, *op. cit.,* 1710, p. 1012 (Париж). Про 3000 бідняків під стінами Шамбері див.: Rfançois Vermale, *Les Classes rurales en Sovoie au XVIII siècle,* 1911, p. 283.
173. Suzanne Chantal, *La Vie quotidienne au Portugal après le tremblement de terre de Lisbonne de 1755,* 1962, p. 16. Численні дані з цього приводу є в листуванні російського консула в Лісабоні. Див., зокрема: АЗПР, 72/4, 260, арк. 54 зворот, Лісабон, 30 травня 1780 р.
174. C. Manceron, *op. cit.,* I, p. 298—299, за даними кн.: P. Grosclaude, *Malesherbes,* p. 346.
175. J.-P. Gutton, *La Société et les pauvres. L'exemple de la généralité de Lyon,* 1970, p. 162 sq.
176. J.-P. Gutton, «Les mendiants dans la société parisienne au début du XVIII siècle», in: *Cahiers d'Histoire,* XIII, 2, 1968, p. 137.
177. *Variétés,* V, p. 272.

178. Два французькі консульські пости — в Роттердамі та Генуї — створені для того, щоб підбирати «занепалих» моряків, висаджених на суходіл, надають про все це багате листування. Див.: A.N., A.E., B^1, 971—973 (для Роттердама) та A.E., B^1, 530 (для Генуї). Бідолашні люди — без черевиків, без сорочки, в ганчір'ї,— в середовище яких затесувалося чимало авантурників та гультіпак, сподівалися отримати якусь допомогу й бути поверненими на Батьківщину. Див.: B^1, 971, f° 45, 31 грудня 1757 р.: «...багато з них були вкриті паразитами, довелося наказати почистити їх, а їхні манатки пропекти в печі».
179. *Variétés,* V, p. 222.
180. A.d.S. Napoli, *Affari Esteri,* 796.
181. *Ibid.*
182. Comte de la Messelière, *Voyage à Saint-Pétersbourg,* an XI — 1803, p. 262—263.
183. A.N., Marine, B^1, 48, f° 113.
184. Nina Assodorobraj, *Poczatki klasy robitniczej: problem rąk roboczych w przemysle polskim epoki stanislawowskej,* Warszawa, 1966 (резюме французькою мовою, с. 321—325).
185. Цит. у кн.: J.-C. Perrot, *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIII siècle,* 1975, I, p. 423, note 232.
186. Robert Molis, «De la mendicité en Languedoc (1775—1783)», in: *Revue d'hist. écon. et sociale,* 1974, p. 483.
187. J. Maillefer, *Mémoires,* p. 120, 122.
188. Gaston Zeller, *Aspects de la politique française sous l'Ancien Régime,* 1964, p. 375—385.
189. *Médit.,* I, p. 425, 438, 512, etc.
190. Див.: Manceron, *op. cit.,* I, p. 169: «В армії куди менше цінують піонера (солдат інженерних військ.— *Прим. ред.),* ніж обозного коня, бо кінь вельми дорогий, а вояків отримують задарма». Навести цифри було б ліпше, ніж описувати, але цифри вислизають від нас. Хіба що подати порядок величин: за повідомленням із Франкфурта-на-Майні від 9 серпня 1793 р., чисельність військ у Європі буцімто сягала двох млн. чоловік, тобто трохи більше 1,3 % населення, коли припустити, що тодішня Європа нараховувала 150 млн. чоловік населення. Див.: *Gazette de France,* p. 307.
191. R. Gascon, *op. cit.,* I, p. 400.
192. Jèze, *Journal du Citoyen,* 1754, p. 1.
193. Уривок з реєстрів Паризького парламенту (1750—1751 рр., a. 427). Постанова від 14 серпня 1751 р.
194. Marius Mittre, *Les Domestiques en France,* p. 14. *Variétés,* V, p. 253, див. у примітці посилання на кн.: *Traité de la Police,* titre 9, chapitre 3.
195. Pierre-Victor Malouet, *Mémoires de Malouet,* 1874, t. I, p. 48—49.
196. Claude Veil, «Phénoménologie du travail», in: *l'Evolution psychiatrique,* n° 44, 1957, p. 701. «Навіть прив'язана до машини людина — не раб. Вона завше раб тільки інших людей. У цьому розумінні й з потрібними поправками галери існували вічно».
197. Abbé C. Fleury, *Les Devoirs des maitres et des domestiques,* 1688, p. 73. Саме аналогічна думка майже через століття примусила Ісаака де Пінто (I. de Pinto, *op. cit.,* p. 257) написати: «Уявімо на мить якусь державу, де всі багаті; вона не змогла б вижити, не ввозячи чужоземців для свого обслуговування». Фраза пророча, якщо подумати про майбутнє. Та хіба ще до XVIII ст. і в самому XVIII ст. не було вже численних компенсуючих міграцій бідняків?
198. J.-P. Melon, *op. cit.,* p. 58. Аналогічні твердження вийшли значно пізніше з-під пера Бодрі де Лозьєра: Baudry des Lozières, *Voyage à la Louisiane,* 1802, p. 103 sq.
199. P. Decharme, *op. cit.,* p. 119.
200. *Literatura europea y Edad Media,* 1955, I, p. 40.
201. A.d.S. Mantoue, Archivio Gonzaga. Донатус де Бретис — маркізу мантуанському (В 1438).
202. M. Weber, *Le Savant et le Politique,* 1963, p. 101.
203. *Gazette de France,* p. 599.
204. Max Weber, *Economia e sòcietà,* 2, p. 991.
205. *Diarii, op. cit.,* I, p. 184, 196.
206. British Museum, Mss Sloane, 42.
207. Elie Brackenhoffer, *op. cit.,* S. 111.
208. Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris,* III, p. 278.
209. *Ibid.,* III, p. 279.
210. *Diarii, op. cit.,* I, p. 111.
211. *Livre de main des Du Pouget (1522—1598),* éd. critique par M. J. Prim, D.E.S., Toulouse, 1964 (машинопис).
212. Невідомий мандрівник, 1728 р. Victoria-Albert Museum, 86 n° 2, f° 196 sq.
213. Згідно з копією, що зберігається в Держбібліотеці Росії в Москві, фонд Fr., арк. 5, 547.
214. *Gazette de France,* p. 327, 29 лютого 1772 р.

215. Françoise Autrand, *Pouvoir et société en France*, XVI—XV siècles, 1974, p. 12.
216. R. Gascon, in: *Histoire économique et sociale de la France*, Braudel-Labrousse éd., 1976, I, p. 427; Claude Seyssel, *Histoire singulière du roy Loys XII*, 1558, p. 14.
217. L. Stone, *An Elizabethan: Sir Horatio Pallavicino*, 1956, p. 42.
218. Цей вислів належить К. Марксу.
219. Jean Imbert, *Histoire économique*, 1965, p. 206.
220. *Ibid.*, p. 207 et Le Blanc, *Traité historique des monnoyes de France*, 1692, p. 175—176.
221. *Ordonnances des Rois de France de la troisième race*, éd. de Laurière, 1723, t. 1, p. 371 (інструкція до ордонансу щодо субсидій на Фландрську війну, 1302 р.).
222. Gabriel Ardant, *Histoire de l'impôt*, 1971, I, p. 238.
223. C. Bec, *Les Marchands écrivains à Florence*, 1355—1434, p. 62.
224. G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia*, p. 208.
225. I. Hamilton, «Origin and growth of the national debt in Western Europe», in: *American Economic Review*, n° 2, травень 1947 р., p. 118.
226. Від XII ст. H. Pirenne, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, p. 35, note 2. Першою великою позикою у Франції ніби була позика, надана 1295 р. для воєнної кампанії проти Англії в Гієні. Див.: Ch. Florenge, *Curiosités financières...*, 1928, p. 1.
227. Я не хотів ні збільшити число посилань, які легко можна знайти в: *La Méditerranée*, ні відсилати читача до праці Феліпе Руїса (Felipe Ruiz, *El siglo de los Genoveses)*, з якою я ознайомився кілька років тому.
228. У новелі Мігеля Сервантеса «Циганочка»: Miguel Cervantes, *Novelas Ejemlares*, Nelson edit., p. 100.
229. R.G.M. Dickson, *The Financila revolution in England. A study in the development of public credit, 1688—1756*, 1967.
230. A.N., G^7, 1699.
231. Warszawa, A.G., Fundurz Radziwillow, 26 грудня 1719 р.
232. I. de Pinto, *op. cit.*, p. 1, note 2.
233. Повідомлення Тадича.
234. Thomas Mortimer, *Every man his own broker*, 1775, p. 165.
235. Ісаак де Пінто (Isaac de Pinto, *op. cit.)*, який хвалився (р. 13), що був першим, хто заявив, що «державний борг збагатив Англію», і який чудово пояснює вигоди системи, до того ж, порівнюючи її з французькою, вказує, що англійці взагалі «не знають її природи» й безглуздо чинять опір.
236. АЗПР, 35/6, 390, а. 114.
237. АЗПР, 35/6, 320, а. 167. Лист Симоліна, Лондон, 23 березня (3 квітня) 1781 р.
238. *Bilanci generali*, Seria seconda, Venezia, 1912.
239. Michel Mollat, *Comptes généraux de l'Etat bourguignon entre 1416 et 1420*, 1964.
240. *Médit.*, II, p. 33 et graphique.
241. *Ibid.*, II, p. 31.
242. Див. наведений С. Дж. Шоу бюджет османського Єгипту (S. J. Shaw, *The budget of Ottoman Egypt, 1596—1597*, 1968) і особливо вже опубліковані праці Омера Люфті Баркана (Omer Lufti Barkan).
243. Див., наприклад: Macartney, *op. cit.*, IV, p. 119 (1793 р.: 66 млн. фунтів); R. Vivero, *British Museum*, Add. 18287, f° 49 (1632 р.: 130 млн. золотих екю).
244. Abbé Prévost, *Voyages*, *op. cit.*, X, p. 238 sq.
245. A.N., K 1352 (1720) або A.E., Russie M. et D., 7, f°s 298—305 (близько 1779 р.).
246. Roger Doucet, *L'Etat des finances de 1523*, 1923.
247. Francesco Caracciolo, *Il regno di Napoli nei secoli XVI e XVII*, 1966, I, p. 106.
248. Véron de Forbonnais, *Recherches... sur les finances de France*, 1758, p. 429 sq.
249. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Les Paysans du Languedoc*, 1966, I. p. 295—296.
250. Cardinal de Richelieu, *Testament politique*, p.p. Louis André, 1947, p. 438. Цит. у кн.: J.-F. Melon, *Essai politique sur le commerce*, 1734, p. 37.
251. Див. цю працю, т. III, розд. 2.
252. За даними К. М. Чиполли (C. M. Cipolla). Виступ на Тижні Прато в травні 1976 р.
253. Виступ Ф. Контаміна (Philippe Contamine) на Тижні Прато в квітні 1974 р.
254. François Pietri, *Le Financier*, 1931, p. 2.
255. Michel Mollat, *Les Affairs de Jacques Coeur. Journal du Procureur Dauvet*, 2 vol., 1952.
256. Germain Martin et Marcel Besançon, *op. cit.*, p. 56.
257. G. Chaussinand-Nogaret, *Les Financiers du Languedoc au XVIII siècle*, 1970, et *Gens de finance au XVIII siècle*, див. у покажчику «Кастаньє».
258. *Richesse de la Hollande*, *op. cit.*, II, p. 256.
259. J.G. van Dillen, *Munich V*, p. 181 sq.

260. *Ibid.*, p. 182.
261. *Ibid.*, p. 284.
262. R.G.M. Dickson, *op. cit.*, p. 253—303.
263. *Ibid.*, p. 289—290.
264. *Ibid.*, p. 295.
265. J.F. Bosher, *French Finances 1770—1795. From Business to Bireaucracy,* 1970, p. XI. Особливу увагу приділено інституційним реформам Неккера (див. с. 150 і наступні).
266. *Ibid.*, p. 304, and 17 note 2.
267. M. Marion, *Dictionnaire, op. cit.*, p. 236.
268. Daniel Dessert, «Finances et société au XVII siècle à propos de la chambre de justice de 1661», in: *Annales E.S.C.*, n° 4, 1974.
269. Daniel Dessert et Jean-Louis Journet, «Le *lobby* Colbert: un royaume ou une affaire de famille?», in: *Annales E.S.C.*, 1975, p. 130—1337.
270. Але цю систему супроводжував цілий ряд сумних подій: страта 1527 р. Санблансе й усунення фінансових чиновників, відтак звернення до капіталів паризького й ліонського ринків; банкрутство 1558 р., яке призведе до відновлення в XVI ст. влади олігархії фінансистів тощо. Див. статтю Робера Гаскона (Robert Gascon) у: *Histoire économique et sociale de la France, op. cit.*, I, p. 296 sq.
271. Marcel Marion, *op. cit.*, p. 232.
272. G. Chaissinand-Nogaret, *op. cit.*, p. 236.
273. L.-S. Mercier, *Tableau de Paris,* III, p. 201.
274. З приводу проблеми взагалі див. чудову невелику працю П'єра Дейона: Pierre Deyon, *Le Mercantilisme,* 1969.
275. Див. статтю Т. В. Гатчинсона (T. W. Hutchinson) у: *Z. für Nationalökonomie XVII.*
276. H. Kellenbenz, *Der Merkantilismus,* 1965, S. 5.
277. Henri Chambre, «Pososkov et merkantilisme», in: *Cahiers du monde russe,* 1963, p. 358.
278. Таке визначення вирвалося в Поля Манселлі (Тиждень Прато, квітень 1974 р.).
279. Adam Smith, *op. cit.*, III, p. 1.
280. H. Bechtel, *op. cit.*, II, S. 58.
281. Henri Hauser, *Les Débuts du capitalisme,* 1931, p. 181 sq.
282. D. Villey, in: *Revue d'histoire économique et sociale,* 1959, p. 394.
283. Franz von Pollack-Parnau, «Eine österreischiche-ostendische Handels-Compagnie 1775—1785», in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1927, S. 86.
284. A.N., G^7, 1698, f° 154, 24 червня 1711 р.
285. Werner Sombart, *op. cit.*, I, S. 364.
286. J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte,* II, S. 203.
287. H. Hausherr, *op. cit.*, S. 89.
288. Eli P. Heckscher, *op. cit.*, p. 480.
289. Isambert, *Recueil général des anciennes lois françaises,* 1829, XV, p. 283. (Указ про заснування в Парижі Мануфактури сукняного та полотняного одягу, пітканого золотом, сріблом і шовком.)
290. A. Klima, J. Macurek, «La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (XVI—XVII siècles)», in: *Congrès international des sciences historiques,* Stockholm, 1960, IV, p. 88.
291. A.N., G^7, 1687.
292. W. Sombart, *op. cit.*, I, S. 366.
293. Cardinal de Richelieu, *Testament politique,* éd. de 1947, p. 428.
294. A.N., A.E., B^1, 754, Лондон, 1 липня 1669 р.
295. Ch. W. Cole, *Colbert and a century of French mercantilism,* 1939, I? 337.
296. Simancas, *Consultas y juntas de hacienda,* leg. 391, f° 542.
297. A.D. Lublinskaya, *Lettres et mémoires adressés au chancelier Séguier (1633—1649),* 1966, II, p. 88.
298. H. Kellenbenz, *Der Merkantilismus,* S. 65; ця думка належить Ван Диллену.
299. A.d.S. Naples, *Affari Esteri,* 801, Гаага, 2 вересня та 15 листопада 1768 р.
300. Isaac de Pinto, *op. cit.*, p. 247.
301. *Ibid.*, 242.
302. Див. вище, с. 296.
303. *El siglo de los Geniveses,* на жаль, і досі не видана.
304. A.N., G^7, 1725, 121, 6 лютого 1707 р.
305. A.N., 94 AQ L, 28.
306. John Francis, *La Bourse de Londres,* 1854, p. 80.
307. Daniel Dessert, *art. cit.*
308. Про винятки, що підтверджують правило, див.: Lavisse, *Histoire de France,* VII, 1, p. 5 sq.; *Méditerranée,* II, p. 34—46.
309. Roland Mousnier, *Les XVI et XVII siècles,* 1961, p. 99.
310. British Museum, Add. 18287, f° 24.
311. J.-F. Bosher, *op. cit.*, p. 276 sq. Слово «бюрократія» буцімто з'явилося вперше в Гурне 1745 р. Див. виступ Б. Лесьногорського (B. Leśnogorski) на міжнародному конгресі історичних наук. Москва, 1970 р.

312. Warszawa, Archiw Glówny, fundusz Radziwillów.
313. Або реофеодалізація в тому розумінні, в якому вживає це слово Дж. Галассо (Giuseppe Galasso, *op. cit.*, p. 54), а саме — як певного ступеня повернення до колишнього феодального порядку.
314. J. van Klaveren, «Die historische Erscheinung der Korruption...», in *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1957, S. 304 f.
315. За даними доповіді Муньє і Гартунга (Mousnier, Hartung), продажність посад у Франції стала нестерпною лише після війни за Австрійську спадщину. *Congrès international des sciences historiques,* Paris, 1950. Цит. у: I. Wallerstein, *op. cit.*, p. 137, note 3.
316. J. van Klaveren, *art. cit.*, S. 305.
317. Див. блискучу картину, яку намалювала Режина Перну (Régine Pernoud, *op. cit.*, II, p. 8 sq.).
318. Pierre Champion, *Catherine de Médicis présente à Charles IX son royaume 1564—1566,* 1937.
319. Brutish Museum, Add. 28368, f° 24, Мадрид, 16 червня 1575 p.
320. L. Pfandl, *Philipp II. Gemälde eines Lebens und einer Zeit,* 1938; французький переклад 1942 p., c. 117.
321. *Variétés,* II, p. 291.
322. *Ibid.*, *op. cit.*, p. 55.
323. E. Labrousse, *Le XVIII siècle,* in: *Hist. générale des civilisations,* p.p. M. Crouzet, 1953, p. 348.
324. За даними П'єра Губера: Pierre Goubert, *Beauv ais...*, *op. cit.*, p. 338.
325. Max Weber, *op. cit.*, II, p. 698.
326. АЗПР, 72/5 — 299, арк. 22, Лісабон, 22 лютого 1791 р.
327. Про це подрібнення апарату влади див.: F. Fourquet, *op. cit.*, особливо с. 36—37.
328. J. Necker, «De l'importance des idées religieuses», in: *Oeuvres complètes de M. Necker, publiées par le baron de Staël son petit-fils,* 1820, t. XII, p. 34, Michel Lutfalla, «Necker ou la révolte de l'économie politique circonstancielle contre le despotisme des maximes générales», in: *Revue d'histoire économique et sociale,* 1973, n° 4, p. 586.
329. F. Melis, *Tracce di una storia economica...*, *op. cit.*, p. 62.
330. Виступ Е. Ештор (E. Ashtor) на Тижні Прато в квітні 1972 р.
331. S. Labib, «Capitalism in medieval Islam», in: *Journal of Economic History,* p. 91, березень 1969 р.
332. Hans Hausherr, *op. cit.*, S. 33; Philippe Dollinger, *La Hanse,* 1964, p. 207, 509.
333. Halil Inalčik, «Capital formation in the Ottoman Empire», in: *The Journal of Economic History,* 1969, p. 102.
334. *Ibid.*, p. 105—106.
335. M. Rodinson, *Islam et capitalisme,* p. 34.
336. Це дата початку карбування золотого флорина. Див. статтю: F. Melis, «Fiorino», in: *Enciclopedia Dantesca,* 1971, p. 903.
337. H. Du Passage, «Usure» du *Dictionnaire de thèologie catolique,* t. XV, 2 partie, 2950, col. 2376.
338. *Ibid.*, col. 2377—2378.
339. Turgot, *Mémoire sur les prêts d'argent,* éd. Daire, 1844, p. 110. In: *Oeuvres,* éd. Schelle, III, p. 180—183.
340. Ch. Carrière, «Prêt à intérêt et fidélité religieuse», in: *Provence historique,* 1958, p. 107.
341. Закон від 3 вересня 1807 р. та декрет-закон від 8 серпня 1935 р. Див.: *Nouveau Rêpertoire Dalloz,* 1965, «usure», IV, p. 945.
342. Benjamin N. Nelson, *The Idea of usury from tribal brotherhood to universal otherhood,* 1949. Про проблему загалом див.: Gabriel Le Bras et H. Du Passage, стаття «Usure» у: *Dictionnaire de théologie catholique,* t. XV, 2 partie, 1950, col. 2336—2390.
343. G. Le Bras, *art. cit.*, col. 2344—2346.
344. Аристотель, Політика, I—III, 23.
345. Max Weber, *L'Ethique protestante et l'esprit du capitalisme,* 1964, p. 76, note 27.
346. Schumpeter, *Storia dell'analisi economica,* p. 10, note 3.
347. Див.: Karl Polanyi, in: K. Polanyi et Conrad Arensberg, *Les Systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie,* 1975, p. 94.
348. B. Bennassar, *Valladolid au siècle d'or,* p. 258.
349. R. de Roover, *The Medici Bank,* 1948, p. 57.
350. Marc Bloch, *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française,* 1952, I, p. 5.
351. Léon Poliakof, *Les Banchieri juifs et le Saint-Siège,* du XIII au XVII siècle, 1965, p. 81.
352. *Diarii,* 9 листопада 1519 р., цит. у: L. Poliakof, *op. cit.*, p. 59, note 5.
353. L. Poliakof, *op. cit.*, p. 96.
354. C. Bec, *Les Marchands écrivains à Florence,* 1355—1434, p. 274.
355. R. de Roover, *op. cit.*, p. 56, note 85.
356. Charles de La Roncière, *Un Changeur flo-*

rentien du Trecento..., 1973, p. 25, 97, 114, note 5, 172, 197.
357. B. Nelson, «The Usurer and the Merchant Prince: Italian businessmen and the ecclesiastical law of restitution, 1100—1550», in: *Tasks of economic history* (додатковий випуск *The Journal of economic history*), VII (1947), p. 116.
358. *Ibid.*, p. 113.
359. G. von Pölnitz, *Jakob Fugger*, 1949, I, p. 317; B. Nelson, *The Idea of usury*, p. 25.
360. J. A. Coris, *Les Colonies marchandes mêridionales à Anvers*, 1925, p. 507.
361. Pierre Jeannin, *Les Marchands au XVI siècle*, 1957, p. 169.
362. Archivo provincial Valladolid, fonds Ruiz. Цит. у кн.: H. Lapeyre, Une Famille de marchands, les Ruis, 1955, p. 135 et note 139.
363. Le P. Lainez, *Disputationes tridentinae...*, t. II, 1886, p. 228 (...subtilitas mercatorum, ducentes eos cupiditate... tot technas inventi ut vix facta nuda ipsa perspici possint...).
364. Giulio Mandich, *Le Pacte de Ricorsa et le marchê italien des changes au XVII siècle*, 1953, p. 153.
365. J. Höffner, *Wirtschaftsethik und Monopole*, 1941, S. 111; B. Nelson, *Idea of usury*, p. 61, note 79.
366. В особистій розмові.
367. Ph. Collet, *Traitê des usures...*, 1690 (у «Попередженні»).
368. Isaac de Pinto, *Traitê de la circulation et du crêdit*, 1771, p. 36; L.-S. Mercier, *Tableau de Paris*, 1782, III, p. 49—50.
369. АЗПР, 35/6, 370, арк. 76.
370. C. Carrière, *art. cit.*, p. 114.
371. I. de Pinto, *op. cit.*, p. 213—214.
372. A, Renaudet, *Dante humaniste*, 1952, p. 255—256.
373. Werner Sombart, *Le Bourgeois*, 1926, p. 313.
374. H. Hauser, *Les Dêbuts du capitalisme*, 1931, p. 51, 55.
375. C. M. Cipolla, «Note sulla stiria del saggio d'interesse, corso, dividendi e sconto dei dividendi dei Banco di S. Giorgio nel sec. XVI», in: *Economia internazionale*, vol. 5, mai 1952, p. 14.
376. K. Samuelsson, *Economie et religion, une critique de Max Weber* (шведське видання 1957 р., французьке 1971 р.).
377. F. Braudel, *Le Monde actuel*, 1963, p. 394—395.
378. M. Dobb, *Studies in the development of capitalism*, 1946, p. 9.
379. O. Brunner, *Neue Wege der Verfassungs und Sozialgeschichte*, S. 16—17.
380. Aldo Mieli, *Panorama general de historia de la Ciencia*, II, p. 260—265.
381. Видання Г. Преслера (H. Proesler) 1934 р.
382. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 129- und Anm. 1.
383. F. Melis, *Storia della Ragioneria*, 1950, p. 633—634.
384. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 118.
385. Oswald Spengler, *Le Dêclin de l'Occident*, 1948, II, p. 452.
386. C. A. Cooke, *Corporation Trust and Company*, 1950, p. 185.
387. Цит. у кн.: Basil S. Yamey, «Accounting and the rise of capitalism», in: *Mêlanges Fanfani*, 1962, t. VI, p. 833—834, note 4. Про сповільнене проникнення подвійної бухгалтерії у Францію див.: R. Gascon, *op. cit.*, I, p. 314 sq.
388. W. Sombart, *op. cit.*, II, S. 155.
389. F. Melis, *Tracce di una storia economica di Firenze e della Toscana dal 1252 al 1550*, 1966, p. 62.
390. B. S. Yamey, *art. cit.*, p. 844, note 21.
391. R. de Roover, in: *Annales d'hist. êconomique et sociale*, 1937, p. 193.
392. W. Sombart, *Die Zukunft des Kapitalismus*, 1934, S. 8, цит. у кн.: B. S. Yamey, *art. cit.*, p. 853, note 37.
393. К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. II, с. 354.
394. Там же.
395. В. І. Ленін. Повн. зібр. творів, т. 27, с. 362.
396. Otto Hintze, *Staat und Verfassung*, 1962, II, S. 374—431; *Der moderne Kapitalismus als histirisches Idividuum. Ein kritischer Bericht über Sombarts Werk.*
397. W. Sombart, *Le Bourgeois*, p. 129.
398. *Ibid.*, p. 132—133.
399. M. Weber, *L'Ethique protestante et l'esprit du capitalisme*, p. 56, note 11 sq.
400. C. Bec, *Les Marchands êcrivains à Florence* 1375—1434, p. 103—104.
401. Otto Brunner, *op. cit.*, p. 16—17.
402. Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Capitalisme et schizophrênie*. L'anti-Oedipe, 1972, p. 164.
403. Denys Lombard, *Le Sultanat d'Aljeh au temprs d'Iskandar Muda* (1607—1636), 1967.
404. J. Savary, *op. cit.*, V, col. 1217.
405. Àbbé Prévost, *op. cit.*, VIII, p. 628.

406. Tavernier, *op. cit.*, II, p. 21.
407. A.N., Marine, B[7] 46, 253. Доповідь голландця Брамса (Braems) 1687 p.
408. Gautier Schouten, *Voiage... aux Indes Orientales, commencé en l'an 1658 et fini en l'an 1665,* II, p. 404—405.
409. Jean-Henri Grose, *Voyage aux Indes orientales,* 1758, p. 156, 172, 184.
410. Michel Vié, *Histoire du Japon des origines à Meiji,* 1969, p. 6.
411. De La Mazelière, *Histoire du Japon,* 1907, p. 202—203.
412. D. et V. Elisseeff, *La Civilisation japonaise,* 1974, p. 118.
413. N. Jacobs, *The Origin of modern capitalism and eastern Asia,* 1958, p. 63.
414. Y. Takekoshi, *The Economic aspects of the political history of Japan,* 1930, I, p. 226.
415. N. Jacobs, *op. cit.*, p. 37.
416. Y. Takekoshi, *op. cit.*, I, p. 229.
417. Denis Richet, *Une Famille de robe à Paris du XVI siècle au XVIII siècle, les Séguier* (машинописний текст дисертації), p. 52.
418. *Ibid.*, p. 54. Див. цілу низку прикладів у книзі Жоржа Юппера: George Huppert, *Les Bourgeois gentilshommes,* chapitre V.
419. Ping-Ti Ho, «Social Mobility in China», in: *Comparative Studies in society and history,* I, 1958—1959.
420. *Méditerranée,* II, p. 65.
421. Nicolai Todorov, «Sur quelques aspects du passage du féodalisme dans les territoires balkanique de l'Empire ottoman», in: *Revue des études sud-est européennes,* t. I, 1963, p. 108.
422. François Bernier, *Voyages... contenant la description des États du Grand Mogol,* 1699, I, p. 286— 287.
423. Промова лорда Клайва в Палаті громад. Наведені тут уривки подаються у французькому перекладі, що зберігається в Краківському архіві у фонді Чарториських.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

СПИСОК КАРТ, ГРАФІКІВ І СХЕМ

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ЗМІСТ

Розділ 4

Розділ 5

Фернан БРОДЕЛЬ

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV — XVIII ст.

Том 2

ІГРИ ОБМІНУ

Переклав з французької
Григорій Філіпчук

Редактор *Валентин Корнієнко*
Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Технічний редактор *Любов Смолянюк*
Коректори *Галина Колінько, Лілія Коляда*

Формат 60× 100 1/16. Гарнітура Таймс.
Папір друкарський №1. Друк офсетний.
Зам. 5-141.

Видавництво "Основи".
252133, Київ-133, бульв. Лихачова, 5.

АТ "Книга".
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

Бродель Фернан
Б 88 Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV — XVIII ст. У 3-х т. Том 2. Ігри обміну / Пер. з. фр. Г. Філіпчук.—К.: Основи, 1997. — 585 с.

ISBN 966-500-215-5

Фернан Бродель (1902—1986) — один із найвідоміших французьких істориків повоєнного часу. Метод його досліджень історії Західної Європи полягає в розгляді деталей матеріальної бази людського життя — оселі, харчів, одягу, техніки, грошей та інших чинників. У другому томі автор досліджує величезний світ економічних комунікацій та торгівлі, зіставляє два шари економічного життя — ринкової економіки та капіталізму, виявляє точки їхнього зіткнення, визначає міру автономності та характер протиборства тощо.

Книжка розрахована на фахівців та широке коло читачів.

ББК 63.3(0)

«ОСНОВИ»

пропонують

Українські переклади класичних творів у галузі економіки, менеджменту, гуманітарних та суспільних наук, фундаментальні суспільно-наукові дослідження, навчальні посібники, художню літературу

ЕКОНОМІКА, МЕНЕДЖМЕНТ

Стівен Браун. ІНОЗЕМНА ДОПОМОГА НА ПРАКТИЦІ

Переклад з англійської

Бернар Гурне. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Переклад з французької

Lexicon of terms and concepts in public administration, public policy and political science. Compiled, selected and edited by: S. Badger, M. Bejzyk et al.

Даніель Геген. У ЛАБІРИНТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Переклад з французької

Джордж Сорос. УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

Переклад з англійської

Глен Райт. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Переклад з англійської

Іван Розпутенко
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ ВИДАТКАМИ В ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІКАХ

УКРАЇНА: СОЦІАЛЬНА СФЕРА У ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

Аналіз Світового банку

Роман Фрідман, Анджей Рапачинський, Джон С. Ерл та ін.
ПРИВАТИЗАЦІЯ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ

Переклад з англійської

Роман Фрідман, Анджей Рапачинський, Джон С. Ерл та ін.
ПРИВАТИЗАЦІЯ В РОСІЇ, УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ БАЛТІЇ
Переклад з англійської

Роман Фрідман, Анджей Рапачинський
ПРИВАТИЗАЦІЯ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ:
ЧИ ВСІ МОЖЛИВОСТІ ДЕРЖАВИ ВИЧЕРПАНО?

Пол Семюелсон, Вільям Нордгауз. МАКРОЕКОНОМІКА
Переклад з англійської

УРОКИ РЕФОРМ
Переклад з англійської

Філософія, історія, політологія, художня література

Василь Боєчко, Оксана Ганжа, Борис Захарчук
КОРДОНИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Володимир Шаповал. ЗАРУБІЖНИЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМ

Джозеф Лінч. ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦЕРКВИ
Переклад з англійської

Жан Бодуен. ВСТУП ДО ПОЛІТОЛОГІЇ
Переклад з французької

Жан-Батіст Дюрозель
ІСТОРІЯ ДИПЛОМАТІЇ ВІД 1919 РОКУ ДО НАШИХ ДНІВ
Переклад з французької

Ісая Берлін. ЧОТИРИ ЕСЕ ПРО СВОБОДУ
Переклад з англійської

Ентоні Сміт. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
Переклад з англійської

КАЛЕВАЛА. Народний епос
Переклад з фінської

Лія Сорока. ВНУТРІШНІ Й ЗОВНІШНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ МАРКЕТИНГОВІ СИСТЕМИ ТА ІНСТИТУЦІЇ
Переклад з англійської

Дені Руссо, Жорж Возей
БЛАГОУСТРІЙ МІСТА
Переклад з французької

М. Коваленко, Б. Пухлик, В. Молотков
ДОВІДНИК З ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ДІАГНОСТИКИ ЗАХВОРЮВАНЬ ОРГАНІВ ДИХАННЯ

Людвіг Вітгенштайн. TRACTATUS LOGICO-PHILOSOPHICUS
Філософські дослідження
Переклад з німецької

Макс Вебер. ПРОТЕСТАНТСЬКА ЕТИКА І ДУХ КАПІТАЛІЗМУ
Переклад з німецької

Йоган Гейзінга. HOMO LUDENS
Переклад з англійської

Йозеф Шумпетер. КАПІТАЛІЗМ, СОЦІАЛІЗМ І ДЕМОКРАТІЯ
Переклад з англійської

Клод Адріан Гельвецій
ПРО ЛЮДИНУ, ЇЇ РОЗУМОВІ ЗДІБНОСТІ ТА ЇЇ ВИХОВАННЯ
Переклад з французької

Лариса Депенчук. БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ

Оксана Забужко
ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Вольфганг Краус
НІГІЛІЗМ СЬОГОДНІ, АБО ТЕРПЛЯЧІСТЬ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ
Переклад з німецької

Іван Лисяк-Рудницький. ІСТОРИЧНІ ЕСЕ
У 2-х томах
Переклад з англійської

Фернан Бродель
МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV—XVIII ст.
У 3-х томах, т. 1
Переклад з французької

Фрідріх Ніцше. ТАК КАЗАВ ЗАРАТУСТРА. ЖАДАННЯ ВЛАДИ
Переклад з німецької

Російсько-український словник-довідник
«ПОРАДНИК ДІЛОВОЇ ЛЮДИНИ»

Хосе Ортега-і-Гасет. ВИБРАНІ ТВОРИ
Переклад з іспанської

Карл Поппер. ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ВОРОГИ
У 2-х томах
Переклад з англійської

Сімона де Бовуар. ДРУГА СТАТЬ.
У 2-х томах

Переклад з французької

Арнольд Дж. Тойнбі. ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
У 2-х томах

Переклад з англійської

УКРАЇНСЬКІ ГУМАНІСТИ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ
У 2-х томах

УКРАЇНСЬКО-ІСПАНСЬКИЙ СЛОВНИК

Евріпід. ТРАГЕДІЇ

Переклад з давньогрецької

ФРАНСУА Моріак. ПОЦІЛУНОК, ДАРОВАНИЙ ПРОКАЖЕНОМУ

Переклад з французької

Жак Превер. Видовище: ПОЕЗІЇ ТА КОЛАЖІ

Переклад з французької

Крістоф Рансмайр. ОСТАННІЙ СВІТ

Переклад з німецької

Еразм Роттердамський
ПОХВАЛА ГЛУПОТІ. ДОМАШНІ БЕСІДИ

Переклад з латини

Жан Поль Сартр. НУДОТА. МУР. СЛОВА

Переклад з французької

ФРАНЦУЗЬКА П'ЄСА XX СТОЛІТТЯ: Театральний авангард

Переклад з французької

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV–XVIII СТ.